

**ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ПРИВАТНИЙ ЗАКЛАД
«ДНІПРОВСЬКИЙ ГУМАНІТАРНИЙ УНІВЕРСИТЕТ»**

Т. В. КРАШЕНІННІКОВА

*Присвячена пам'яті українських
поетів, фольклористів, казкарів,
перекладачів, учених ХІХ століття*

**МОВА УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ
КАЗКИ ХІХ СТОЛІТТЯ**

Монографія

**Дніпро
2025**

УДК 811.161.2
К 78

Рецензенти:

Гримашевич Галина Іванівна – кандидат філологічних наук, доцент,
доцент кафедри української мови Житомирського державного університету
імені Івана Франка

Сімович Оксана Ігорівна – кандидат філологічних наук, старший науковий
співробітник відділу української мови Інституту українознавства імені
І. Крип'якевича НАН України

Поповський Анатолій Михайлович – доктор філологічних наук, професор,
професор кафедри українознавства та іноземних мов Дніпропетровського державного
університету внутрішніх справ

Крашеніннікова Т. В.

Мова української літературної казки XIX століття: [монографія]. Дніпро: ВНПЗ
«ДГУ», 2025. 510 с.

ISBN

ISBN 978-617-8778-05-7

Монографія є однією з перших спроб в українському мовознавстві комплексного опису мовних особливостей літературних казок України XIX століття та визначення їх ролі у нормуванні літературної мови. У ній всебічно охарактеризовано традиційні структурні елементи української літературної казки зазначеного періоду (номінативні одиниці, початкові та кінцеві словесні формули) та мовну тканину (лексичні особливості; семантичну, структурну та функційну природу фразеологічних одиниць; функційні можливості порівнянь; експресивно-зображальні властивості повтору та його засобів художньої реалізації) за допомогою порівняльного методу (сприяє вивченню розвитку мовних рис літературної казки з метою виявлення внутрішніх та зовнішніх закономірностей) й описового методу (вивчає особливості одиниць мови, їхню будову і функціонування на певному етапі розвитку мови (синхронії)).

Джерельною базою дослідження слугували 210 казкових текстів 52 українських письменників XIX століття.

Монографію адресовано фахівцям у галузі мовознавства, літературознавства, викладачам, аспірантам, студентам вищих навчальних закладів та всім, хто цікавиться історичними змінами в українській мові.

*Використано ілюстрації картин
учениць Дніпропетровської дитячої художньої школи №1
Моргунової Тетяни «Трьомсин Богатир» та Носулі Євгенії «Запорізький клад»*

*Ухвалено до друку Вченою радою Вищого навчального приватного закладу
«Дніпровський гуманітарний університет»
(протокол № 3 від 24.11.2022)*

ISBN 978-617-8778-05-7

© Крашеніннікова Т. В., 2025
© ВНПЗ «ДГУ», 2025

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	5
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ МОВИ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ КАЗКИ ХІХ СТОЛІТТЯ	8
1.1 Передумови становлення літературної казки як жанру	8
1.2 Традиційні структурні елементи української літературної казки	14
1.3 Дослідження мови літературної казки	45
Висновок до першого розділу	55
РОЗДІЛ 2. МОВНІ ОСОБЛИВОСТІ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ КАЗКИ ХІХ СТОЛІТТЯ	56
2.1 Діалектні елементи в мові української літературної казки	56
2.2 Фразеологічні одиниці в українських літературних казках	92
2.3 Прислів'я та приказки в літературних казках ХІХ ст.	126
2.4 Ономастичні елементи у текстах українських літературних казок ХІХ століття	131
2.4.1 Структура антропонімів літературної казки	131
2.4.2 Антропоніми містично-релігійного напрямку	143
2.4.3 Антропонімна лексика календарного типу	151
Висновок до другого розділу	154
РОЗДІЛ 3. НАРОДНОМОВНІ ТРАДИЦІЇ В ЛІТЕРАТУРНІЙ КАЗЦІ	158
3.1 Повтор як стилетвірний засіб у літературній казці	158
3.2 Порівняння в літературній казці	171
3.2.1 Порівняльні елементи як засіб художнього зображення персонажів літературної казки	171
3.2.2 Художньомовні описи природи	183
3.2.3 Порівняння з назвами представників тваринного світу	189
3.2.4 Флоронайменування казок у порівняннях	198
Висновок до третього розділу	202
ВИСНОВКИ	203
СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ	207
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	234
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ СКОРОЧЕНЬ	246
ДОДАТКИ	248
Додаток А. Бібліографічний покажчик українських літературних казок ХІХ століття	248

Додаток Б. Короткий словник діалектизмів українських літературних казок XIX століття	257
Додаток В. Фразеологічний словник українських літературних казок XIX століття	282
Додаток Г. Прислів'я та приказки в українських літературних казках XIX століття	322
Додаток Д. Казковий ономастикон: словник-довідник	326

ПЕРЕДМОВА

Літературна спадщина XIX століття є невичерпним джерелом не лише для літературознавчих, а й для мовознавчих досліджень. Вона позначена різноманітними жанрово-стильовими і тематичними пошуками, строкатістю мови, збагаченням мовно-виражальних засобів.

На початку сторіччя посилився інтерес української інтелігенції до фольклорних надбань. Ретельне збирання, опрацювання та популяризація народної творчості слугували підґрунтям для подальшого наслідування її традицій, використання фольклорних жанрів, сюжетних ліній. Саме в цей період українські письменники активізували роботу щодо написання казкових творів. Зберігаючи композицію народної казки, її жанрову специфіку, майстри художнього слова створювали нові сюжети, формували систему образів, досить часто беручи їх із життя. При цьому поза увагою авторів не залишилася й мовна організація текстів. Орієнтуючись на розмовну мову народу як на головний засіб самовираження українців, письменники працювали над її удосконаленням, викінченістю, шліфували національне слово, виборювали його високий рівень, аби піднести до меж європейського і світового рівня. Долучаючись до впорядкування рідної мови, вироблення єдиних літературних норм на всьому обширі України, митці слова тим самим зробили помітний внесок у формування та розвиток літературної мови.

Літературна казка, як своєрідне наслідування народної, ввібрала в себе особливості останньої, однак сформувалася під впливом розвитку української літератури та соціально-історичних умов. Її мова становить поєднання традиційних фольклорних елементів та літературних, які віддзеркалюють риси мови будь-якої доби.

Українська наука має чимало праць щодо вивчення літературної казки. Переважно в них розглянуто жанрові та композиційні характеристики таких текстів, які виявлено завдяки порівняльному аналізу з народною казкою (З. Лановик, М. Лановик, О. Порпуліт, В. Шевчук, Ю. Ярмиш). У розвідках І. Білодіда, А. Василенко, Н. Грицак, Б. Гур'єва, Б. Деркача, С. Єфремова, Я. Закревської, А. Поповського, Т. Франка, Д. Чижевського, П. Яременка та ін. проаналізовано мову казок І. Франка, Лесі Українки, Марка Вовчка, І. Манжури та ін. Вивчаючи мовну палітру казкових творів, науковці звертали увагу на творчу манеру письма майстрів художнього слова. І. Апоненко, В. Гнатюк, В. Милорадович, О. Порпуліт, М. Торчинський досліджували антропонімікон народних і літературних казок. Повтор як стилетвірний та синтаксичний засіб у казкових текстах (народних і літературних) був об'єктом вивчення І. Білодіда, С. Єрмоленко, Т. Жук, Я. Закревської, В. Масальського, О. Потебні,

Л. Пришляк, В. Чабаненка, а порівняння – Т. Насалевич, О. Потебні, Н. Шаповалової та ін.

Пропонована монографія є однією з перших спроб в українському мовознавстві комплексного опису мовних особливостей літературних казок України XIX століття та визначення їх ролі у нормуванні літературної мови. У ній всебічно охарактеризовано традиційні структурні елементи української літературної казки зазначеного періоду (номінативні одиниці, початкові та кінцеві словесні формули) та мовну тканину (лексичні особливості; семантичну, структурну та функційну природу фразеологічних одиниць; функційні можливості порівнянь; експресивно-зображальні властивості повтору та його засобів художньої реалізації) за допомогою порівняльного методу (сприяє вивченню розвитку мовних рис літературної казки з метою виявлення внутрішніх та зовнішніх закономірностей) й описового методу (вивчає особливості одиниць мови, їхню будову і функціонування на певному етапі розвитку мови (синхронії)).

Джерельною базою дослідження слугували 210 казкових текстів 52 українських письменників XIX століття.

На основі досліджуваного матеріалу укладено «Короткий словник діалектизмів українських літературних казок XIX століття», «Бібліографічний покажчик українських літературних казок XIX століття», «Фразеологічний словник української літературної казки XIX століття» та «Казковий ономастикон: словник-довідник». Зазначені словникові праці подано у додатку монографії.

Сердечна вдячність моєму Вчителеві, науковому керівникові докторові філологічних наук, професорові Анатолію Михайловичу Поповському та вельмишановним опонентам доктору філологічних наук, професору Данилюк Ніні Олексіївні та кандидату філологічних наук, старшому науковому співробітнику Сімович Оксані Ігорівні за науку, доброзичливі поради, можливість творчого пошуку й багаторічну підтримку.

Дякую колегам відділу української мови Інституту українознавства імені І. Крип'якевича НАН України (м. Львів), старшому науковому співробітнику музею «Літературне Придніпров'я» (м. Дніпро) Наталії Євгеніївні Василенко та шановним рецензентам за надані рекомендації і творче натхнення.

Висловлюю глибоку вдячність моїм педагогам, вчителям і старшим колегам, які спонукали мене до роботи над цією цікавою, дуже суперечливою і складною темою.

За домашній затишок і тепло, розуміння та підтримку сердечно дякую моїй родині (батькам, чоловікові, синові).

Перед тим, як розпочати виклад основного матеріалу, пропоную вашій увазі авторську казку, яку написала курсант факультету підготовки фахівців для підрозділів досудового розслідування Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ *Волошина Г. Ю.*

КАЗКА ПРО ТЕ, ЯК ЛЮДИ МОВУ ПОВЕРТАЛИ

Темне покривало ночі вкучало землю. Аж раптом почувся страшенний шум: дерева падали, тріскалася земля. Це був справжній хаос. Люди від страху почали тікати хто куди і кричати один на одного, але яскраве сяйво та грізні слова, що лунали згори, зупинили їх:

– Якщо ви люди, то повинні пам'ятати, що мова вам дарована для порозуміння й підтримки. А ви користуєтеся нею для сварок навіть у хвилини горя. Я її у вас відбираю, а поверну тільки тоді, коли зрозумієте, для чого вона потрібна! – і сяйво зникло.

Пройшло декілька днів... Люди були виснажені, бо доводилося жестами передавати свої думки. Здатність писати вони теж втратили. Тоді людство стало згодним на все, лише б знову відчувти радість спілкування. Змучені люди зібралися на великому майдані й шукали того, хто б вирушив до Бога по мову. З натовпу вийшов один чоловік. Він єдиний погодився знайти її.

Минуло вже два тижні, але чоловік все блукав і блукав по землі. Змучений, голодний і сумний, вирішив перепочити біля струмка в лісі. Раптом яскраве сяйво засліпило йому очі, а коли він розплющив їх, то побачив навкруги себе білу-білу доріжку туману, схожу на довгий коридор, але ні вікон, ні дверей, ні тим паче стін там не було. І тоді, дивлячись на підлогу, яка була вкрита білосніжними м'якими хмаринками, чоловік зрозумів, що він на небі. Пройшовши трішки далі, побачив трон, великий-великий, а на ньому сидів Бог із білою, як і ця кімната, бородою. Чоловік вклонився.

– Прийшов по мову? – спитав Бог. Людина кивнула головою.

– Ну, добре, я поверну її, але ти поясни мені, чому вам усім вона потрібна.

І щасливий чоловік почав говорити:

– Ми, люди, усвідомили, що мова потрібна для того, щоб оспівувати величні походи та перемоги наших предків, щоб описувати широкополі лани, неба блакить, струмочок у гаю, спів птахів у лісі. Мова потрібна, щоб створювати пісні, які полегшують повсякденний труд. Спільна мова – це спільна справа, мир і добробут.

Богу сподобалися слова людини.

На землі чоловіка зустрічали героєм!

Чому ж навчає ця казка? Мова є незамінною основою життя, тому треба берегти її, бо вона єднає людей.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ МОВИ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ КАЗКИ ХІХ СТОЛІТТЯ

1.1 Передумови становлення літературної казки як жанру

Літературна казка є своєрідним жанром, у якому поєднані елементи фольклорного та літературного творів. Вона виникла на основі народної казки й увібрала в себе ознаки останньої, хоча має й цілу низку властивих саме їй рис.

В енциклопедичних та словникових працях **казку** визначають як: 1) один із найпоширеніших видів усної народної поетичної творчості, що відзначається фантастичним змістом, традиційними образами і своєрідною композицією¹; 2) прозовий твір усної народної творчості про вигаданих осіб та події (зазвичай за участі чарівних сил, чаклунів), а також літературний твір такого ж змісту та форми²; 3) епічний твір народної словесності, в якому відображені різночасові вірування, погляди та уявлення народу у формі структурованої, хронологічно послідовної сюжетної оповіді, яка має чітку композиційну будову, яскраво виражену колізію (в основі якої лежить протиборство між добром і злом, що завершується перемогою добра)³; 4) особливий функціональний різновид розповідного стилю усного монологічного мовлення, що позначається на її композиційних та синтаксичних особливостях⁴.

У світовій практиці розглядають декілька моделей походження та еволюції казки: *моногенезна модель* (усі народні казки слід розглядати як такі, що спочатку були літературними казками (авторськими), згодом вони, через втрату початкового варіанту і через численні творчі трансформації, набули самостійного характеру); *полігенезна модель* (поява казки розглядається як процес одночасного виникнення низки незалежних текстів, у яких важливу роль відіграє їх мовне вираження відповідно до мовної спільноти); *архетипна модель* (оформлення життєвих ситуацій у формі відповідно до ментальних моделей); *ідеалістично-еволюційна модель* (казка постійно перебуває на шляху розвитку до своєї ідеальної, довершеної форми).

Казка, як особливий жанр усної народної творчості, поєднує елементи міфологічного, ритуально-обрядового, релігійного, історичного, соціального характеру та знаходить своє віддзеркалення подій минулих епох. Крім цього,

¹ Одарченко О. Казка. *Енциклопедія українознавства* / Гол. ред. проф. В. Кубійович [Репринтне відтворення видання 1955–1984 рр.]. Львів: Молоде життя, 1994. Т. 3. С. 919–921. С. 919.

² Сучасний тлумачний словник української мови: 65000 слів / За заг. ред. д-ра філол. наук, проф. В. В. Дубічинського. Харків: ВД «ШКОЛА», 2006. 1008 с. С. 377.

³ Лановик М. Б., Лановик З. Б. Українська усна народна творчість [підручник]. Київ: Знання-Прес, 2001. 591 с. С. 405.

⁴ Вавринюк Т. І. Конструкції з прямою мовою в структурі української народної казки: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01 «Українська мова». Дніпропетровськ, 1997. 18 с. С.16.

казки кожного народу відображають його національні особливості, а мова казок представляє самостійний світ. Наприклад, в одному зі скіфських міфів про Маная говорилося, що він [Манай] мав жінку на ім'я Казка, яка навчила людей мови⁵ та розуміння світу тварин і птахів⁶.

Дослідники фольклору пов'язували походження народної казки з міфологією. Наприклад, В. Гнатюк помітив, що коли у XIX столітті вчені звернули увагу на народні казки, то постало питання щодо їх виникнення та подібності поодиноких творів у різних народів. Виникло декілька версій, але головною залишилася думка: «міфологія однієї епохи переміняється з поезією дальшої епохи, а поезія – в казки ще дальшої», тому казку вирішили вважати за молодшу форму міфу⁷. М. Дмитренко у своїх дослідженнях зазначає, що казки – це ніщо інше, як стародавні міфи, загальнолюдські форми уявлення, які збереглися з індоєвропейських часів; критерій дослідження їх такий самий, як і міфології: порівняльно-історичний⁸.

Незважаючи на це, збирання й дослідження казок в Україні було активізовано лише на початку XIX ст. (у країнах Європи національний казковий епос вже намагалися видавати багатотомними збірниками). *Народні казки збирали*: І. Котляревський, О. Бодянський, Л. Боровиковський, Є. Гребінка, П. Гулак-Артемівський, А. Димінський, М. Костомаров, М. Цертелев, М. Максимович, І. Срезневський, П. Куліш, О. Афанасьєв-Чужбинський, І. Рудченко, М. Драгоманов, Б. Грінченко, І. Манжура, П. Чубинський, Я. Новицький, П. Мартинович, Д. Яворницький, Марко Вовчок, В. Гнатюк, В. Шухевич, В. Милорадович та інші. Побачили світ *публікації народних казок* О. Бодянського («Наські українські казки» – 1835), І. Срезневського (подає окремі тексти до альманаху «Галатея» – 1839), М. Костомарова (надсилає записи казок до альманаху «Молодик» – 1843), Я. Головацького (публікує 16 текстів в альманасі «Вінок русинам на обжинки» – 1847), Д. Мордовцева (Малорусский литературный сборник. – Саратов, 1859 – містить українські казки), І. Рудченка («Народні південно-руські казки» – 1869-1870), М. Драгоманова («Малоруські народні перекази і оповідання» – 1876, куди увійшли казкові тексти в записах І. Манжури, С. Руданського), І. Манжури («Казки, прислів'я і т. ін., записані в Катеринославській та Харківській губерніях» – 1890 і «Малоросійські казки, прислів'я та повір'я, записані І. Манжурою» – 1894), Б. Грінченка

⁵ Чумарна М. Мандрівка в українську казку. *Початкова школа*. 1994. № 3. С.22–25.

⁶ Лексикон загального та порівняльного мовознавства. Чернівці: Золоті литаври, 2001. 636 с. С.214.

⁷ Гнатюк В. Деякі думки над байкою. *Вибрані статті про народну творчість*. Київ: Наукова думка, 1986. 236 с. С.45.

⁸ Дмитренко М. Олександр Котляревський – дослідник міфу і фольклору. *Народна творчість та етнологія*. 2003. № 3. С.11–17. С.17.

(«Етнографічні матеріали, зібрані в Чернігівській і сусідніх з нею губерніях» – Вип. I-III, Чернігів, 1895-1897), А. Маркевича (опублікував «Очерк сказок, обращающихся среди Одесского простонародия» – 1900) тощо⁹.

Разом із популяризацією фольклорних творів були зроблені *перші спроби їхнього аналізу*. Так, М. Цертелєв запропонував класифікацію фольклорних видів та дослідив їх жанрові особливості. І. Рудченко у передмові до видання «Народних південноросійських казок» (Київ, 1869, 1870) подав наукове осмислення казкових творів, звернувши увагу на важливу ознаку – варіантність. Дослідник також вважав, що цінними є лише автентичні записи зі збереженням фонетичних і лексичних особливостей, навіть із потворним суржиковим підлаштуванням окремих оповідачів у мові казкових персонажів. У 70-х роках ХІХ ст. вийшли «Праці етнографічно-статистичної експедиції в Західно-Руський край» у 7 томах П. Чубинського, другий том яких складають народні казки про тварин, оповіді легендарного типу, бувальщини та анекдоти. Це видання було удостоєне медалі Міжнародного конгресу в Парижі й отримало високу оцінку сучасників. О. Веселовський, зокрема, відзначив, що воно не поступається багатотомному виданню О. Кольберга «Lud». Про багатство зібраних дослідником матеріалів і їхнє значення для вивчення мови зазначив І. Срезневський. Схвально відгукнувся про аналізовану працю О. Пипін, зауваживши, що експедиція П. Чубинського була одним із найкращих починань етнографії, а стислість термінів, упродовж яких було виконано покладене на неї завдання, робить успіх вченого насправді вражаючим. Варто зазначити, що П. Чубинський стежив за відтворенням фонетичних і граматичних особливостей говірки. Утім, опубліковані матеріали мали певні недоліки: не до всіх текстів подано коментарі щодо їхньої територіальної належності.

Першим дослідником *східнослов'янської казки* ХІХ ст., зокрема української, був Ф. Буслаєв. Він вивчав її з погляду міфології і висловив думку про те, що цей жанр тісно пов'язаний із народною епічною поемою і є модернізованою формою героїчної билини. М. Грушевський розглядав казковий та героїчний епос як паралельні явища, що мають специфічний характер, форму, розвиток. У цій царині плідно працював І. Франко. У «Передмові до збірника казок О. Роздольського» та в дослідженні «Пісні та казки про Правду і Неправду» (1906) письменник спростував усталене здавна твердження про міфічну основу народної казки і звернув увагу на її соціально-історичне підґрунтя. В. Гнатюк, укладач двотомного збірника казок про тварин «Українські народні байки (Звіриний епос)» (Львів, 1916), у вступній статті до нього теоретично обґрунтував класифікацію тваринного епосу, розглянув

⁹ Лановик М. Б., Лановик З. Б. Українська усна народна творчість [підручник]. Київ: Знання-Прес, 2001. 591 с. С. 480.

казкові мотиви, розмежував поняття «казки народної» та «казки літературної». За підтримки вченого вийшли «Народні казки» з ілюстраціями В. Кобринського (Львів, 1913), «Баронський син в Америці. Вибір народних казок з образками Юліана Панькевича» (Львів, 1916), «Народні байки. З образками Микити Вихора» (Львів, 1918). І. Франко вивчав сутність феномену народної казки: про казку як унікальний витвір народу, про час її виникнення, сутність її фантастики, про морально-етичний аспект її змісту тощо. Крім цього, вчений звернув увагу на те, що за допомогою жанру казки люди повідомляли про страшні злочини в суспільстві (наприклад, конфліктність між рідними, вбивство, крадіжки, злочини на релігійному підґрунті та інше). А. Кримський дослідив українські й арабські казки, основну увагу звернувши на мандрівні сюжети.

Пізніше з'явилися монографічні праці В. Андріанової-Петерц, Ю. Ярмиша, І. Березовського, О. Бріциної, Л. Дунаєвської та інших. До цієї теми зверталися зарубіжні дослідники: Р. Н. Бейн, А. Г. Вратіслав, Р. Морфілл, Л.-П.-М. Леже, У. Ролстон та інші.

Таким чином, народна казка подає закодовану інформацію про світ і його виникнення, характер народу, його моральні устої, моделює людську поведінку і мислення, допомагає зберігати спомини про історичні факти, які з політичних мотивів замовчувалися, зберігає інформацію про злочини в суспільстві і проти суспільства. Вона впливала на зміни у билинному та байкарському жанрах, забезпечувала ці жанри важливим ресурсом етнопсихологічного характеру, допомагала сформувати те, що визначають як національний колорит.

Літературна казка як жанр сформувалася значно пізніше, ніж народна. Сюжети, наближені до казкових, зафіксовано в літописній літературі Київської Русі (X-XII ст.)¹⁰. Казкові елементи помічено у творах І. Вишенського (XVI-XVII ст.), І. Галятовського (XVII ст.), А. Радивиловського (XVII ст.), Ф. Прокоповича (XVIII ст.), а також у новій художній літературі XIX ст.¹¹

Протягом десяти століть казка у письмовій формі існувала в Індії та Персії. У Європі літературна казка з'явилась у Франції (XVII ст.). Її слухали і читали представники старшого покоління, а також молодь. Тривалий час вважали, що казка не має виховного потенціалу, не сприяє формуванню світогляду дитини. Брати Грімм (Німеччина), започаткували новий жанр – дитяча казка. М. Грушевський вважав, що саме їхні літературні казки стали

¹⁰ Дунаєвська Л. Ф. Українська народна казка. Київ: Либідь, 1987. 156 с.; Ярмиш Ю. Ф. У світі казки: літературно-критичний нарис. Київ: Радянський письменник, 1975. 137 с.

¹¹ Березовський І. П. Казка. Українська Літературна Енциклопедія в 5-ти томах /Редкол.: І. О. Дзеверін (відп. ред.) та ін. Київ: «Українська радянська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1990. Т. 2: Д-К. 576 с.: іл.: (В опр.). С. 372-374.

основою для нового дослідження казкового матеріалу (до цього етапу європейську казку вважали відгомонам східної).¹²

Літературна казка, як свідчать джерела, на території України бере свій початок у першій половині XIX століття, а причини, що спонукали письменників до написання творів цього жанру українською мовою, були різні. Наприклад, І. Котляревський у 1798 р. видав «Енеїду» у період висміювання всього українського, тому за сміхом читачі не одразу побачили серйозний літературний твір¹³. М. Костомарова збентежило «презирливе ставлення та сміх неуків на будь-яке малоросійське слово»¹⁴. Марка Вовчка надихнув на створення літературних казок Т. Шевченко, і вона пообіцяла йому написати «копу, дві або й п'ять, а то й сім кіп казок»¹⁵. У листі до І. Франка М. Драгоманов писав, що на нього, як і на І. Нечуя-Левицького та Панаса Мирного, напустив казкову манію Л. Толстой, який «мав нюх на казку: вона в нього коротка, проста, алегорії прозорі»¹⁶. У відповідь письменник зауважив, що йому більш до вподоби казки М. Щедріна, хоча у цьому жанрі він наслідує традиції Е. Гофмана¹⁷. До того ж письменник зазначав: «Для тих, хто хотів би знати, відки я брав свої казки, скажу, що відки брав, то брав, але кожен казку я перероблював основно, прибиваючи її до смаку, розуміння й оточення наших дітей і нашого народу. Я старався віддати якомога найліпше тон і спосіб вислову найкращих казок, записаних із уст нашого народу, бажаючи й отсі чужоземні зробити так само нашими, як ті, що їх оповідає довгими зимовими вечорами наша сільська бабуса дітям у зачіпку. При тім я бажав подати матеріал свіжий, не переповідаючи те, що кожний у нас знає вже й без мене, і для того я обернувся до чужих збірок, західних і східних»¹⁸. Крім цього, І. Франко у казках намагався переосмислити давню літературу («Сон князя Святослава») з позицій XIX століття. Його пріоритетом було вивчення національної ідентичності українців. Б. Грінченко, дбаючи про освіту українською мовою, адаптував для дитячого сприйняття десятки народних казкових сюжетів. Фольклорна основа його казок включає глибину народної

¹² Грушевський М. С. Історія української літератури: В 6 т. 9 кн.:1 / Упоряд. В. В. Яременко; Авт. передм. П. П. Кононенко; Приміт. Л. Ф. Дунаєвської. Київ: Либідь, 1993. 392 с. С. 349.

¹³ Плющ П. П. До характеристики мовних засобів гумору в «Енеїді» Котляревського. *Мовознавство*. Київ: Академія наук УРСР, 1947. Т. IV–V. С. 18–33.

¹⁴ Єфремов С. О. Історія українського письменства / Худож. оформ. В. М. Штогриня. Київ: Феміна, 1995. 688 с. С. 243.

¹⁵ Грицай М. С. Марко Вовчок. Творчий шлях: Вища школа, 1983. 196 с. С. 96.

¹⁶ Лист від 25 лютого 1892 року // Франко І. Твори у 50-ти томах. Київ: Наукова думка, 1978. Т. 18. С. 476–477.

¹⁷ Лист від 5 квітня 1892 року // Франко І. Твори у 50-ти томах. Київ: Наукова думка, 1978. Т. 18. С. 477.

¹⁸ Франко І. Коли ще звірі говорили. Казки для дітей // Франко І. Зібрання творів: У 50-томах. Київ: Наукова думка, 1979. Т. 20. С. 74–173. С. 75.

психології, мотиваційну поведінку персонажів, цілеспрямованість у боротьбі за справедливість і волю. Для нього важливим було розкрити ідеали добра, правди, гуманності та краси.

Українські письменники зазначеного періоду, зокрема Марко Вовчок, Іван Франко, Леся Українка та інші, активно долучилися до написання казок, по-перше, усвідомлюючи їхнє неоціненне значення у формуванні дитячого світогляду та морально-етичних цінностей людини; по-друге, намагаючись замасковано висвітлити реальні події, гірку правду життя, уникаючи сутичок із цензурою. Зокрема І. Франко «Казку про Добробит» написав «під враженням жахливої вістки про різню худоби і про марево голоду, що нависло над 70 повітами Галичини». Підштовхнула письменника до цього «також свідомість цілковитої бездіяльності галицької влади, яка в імені львівського намісництва і крайового виділу впевняла всіх і вся, що в Галичині немає ніякого голоду»¹⁹. Як бачимо, зародження літературної казки на території України мало й соціальне підґрунтя.

У сучасних енциклопедичних виданнях зафіксовано декілька визначень **літературної казки**: 1) жанр, що спирається на основні закони фольклорної казки; художній твір, в якому використано народноказковий сюжет, образи, органічно поєднано елементи дійсності та художньої вигадки, домислу²⁰; 2) літературний твір, що найчастіше використовує теми, образи й сюжети народних казок і наслідує її оповідальний стиль²¹; 3) оригінальний твір, що поєднує елементи дійсності, вигадки та фантастики, але майже нічого спільного з народними казками не має²²; 4) фантастичний твір авторської художньої творчості, нерозривно пов'язаний із реальністю життя, що відображає суть епохи, всотує ідейно-політичні, літературно-естетичні тенденції часу; мистецький твір, сюжетоструктура якого побудована за специфічними традиційними законами фольклорної казки, його особливий стиль, трансформуючи народну традицію, виливається у новітньо-авторський семантико-гносеологічний субстрат²³ тощо. І. Арзамасцева не вважає

¹⁹ Франко І. Твори в 20-ти томах: Т. 2: Оповідання / Ред. тома П. С. Козланюк, Д. Д. Копиця. Київ: Держ. вид. худ. літ., 1950. 437 с. С. 423.

²⁰ Ярмиш Ю. Ф. Казка літературна. *Українська Літературна Енциклопедія* в 5-ти томах / Редкол.: І. О. Дзеверін (відп. ред.) та ін. Київ: «Українська радянська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1990. Т. 2: Д–К. 576 с.: іл.: (В опр.). С. 374–375.

²¹ Одарченко О. Казка. *Енциклопедія українознавства* / Гол. ред. проф. В. Кубійович [Репринтне відтворення видання 1955–1984 рр.]. Львів: Молоде життя, 1994. Т. 3. С. 919–921. С. 920.

²² Лексикон загального та порівняльного літературознавства. Чернівці: Золоті литаври, 2001. 636 с. С. 301.

²³ Сабат Г. Казки І. Франка: особливості поетики: «Коли ще звірі говорили». Дрогобич: Коло, 2006. 364 с.

літературну казку самостійним жанром, тому що в ній завжди використовуються компоненти інших літературних жанрів²⁴.

У монографії витримано думку, що **літературна казка** – твір, який має свого автора – письменника, успадковує стиль, композицію народної казки, тобто створюється за її законами, а також поєднує в собі елементи дійсності, вигадки та фантастики.

Літературна й народна казки мають спільні та відмінні ознаки. До останніх, на думку М. Лановик та З. Лановик, належать такі: 1) народні казки не мають автора, в них зберігається анонімність; літературний твір має автора, індивідуальність якого відображена в тексті; 2) у народній словесності тексти побутують в усній формі, в літературі – в письмовій; 3) кожен літературний твір неімпровізований, на відміну від народного, оскільки характеризується завершеністю і незмінністю; 4) народним казкам притаманна традиційність, тому вони менше зазнають змін, тоді, як літературні легко модифікуються; 5) події чи вчинки, описані у фольклорі, не вимагають логічного обґрунтування чи пояснення, причинно-наслідкового зв'язку як у реалістичній літературі²⁵.

Отже, формуванню української літературної казки сприяли: по-перше, активна участь письменників у збиранні, обробці та виданні народнопоетичних творів; по-друге, усвідомлення митцями слова пізнавально-виховного значення казок у формуванні дитячого світогляду та морально-етичних цінностей людини; по-третє, вплив зарубіжної літературної спадщини. Вагомою підставою для цього було бажання письменників XIX ст. у своїх творах висвітлювати гірку правду життя, і саме завдяки жанровим особливостям казки – маскувати підтекст – автори досягали поставленої мети.

1.2 Традиційні структурні елементи української літературної казки

У період комп'ютерних технологій спостерігається пониження інтересу до художньої літератури, але та частина населення, яка все ж таки досі тримає в руках книжку або її електронну версію, часто озвучує думку, що читання стає формальним: читаємо зміст, а не поринаємо у книжковий світ. У такому разі варто звернути увагу на поняття «мова художньої літератури».

Мова художньої літератури, на думку І. Кочан, – важливий компонент форми – зумовлює і зміст твору, слугує матеріалом для створення словесно-художніх образів. Завдання лінгвістичного аналізу – розкрити ті лінгвістичні

²⁴ Арзамасцева І. Метафора життя (Размышление о сказке). *Детская литература*. 1991. № 9–10. С. 26–29. С. 27.

²⁵ Лановик М. Б., Лановик З. Б. Українська усна народна творчість [підручник]. Київ: Знання-Прес, 2001. 591 с. С. 22.

засоби, за допомогою котрих виражається ідейно-емоційний зміст літературного твору. Правильне розуміння специфіки мови художнього твору – важлива передумова для створення науково-обґрунтованих засад лінгвістичного аналізу тексту²⁶.

Ф. Жилко визначав такі *завдання та напрями аналізу* мови художніх творів: 1) вивчення особливостей і функцій стилістичних засобів національної мови, що стають безпосередніми засобами зображення; 2) дослідження з допомогою мовно-стилістичних засобів побудови образів і характерів; 3) вивчення стилістичних засобів індивідуалізації і типізації мови героїв, побудови діалогів; 4) дослідження ваги письменника в розвитку літературної мови доби, дослідження того, наскільки письменник відображає загальнонародну мову і що нового вносить він у скарбницю літературної мови свого часу²⁷. До особливостей функціонально-стильової єдності «мова художньої літератури» А. Капелюшний відносить такі складові: 1) єдність комунікативної й естетичної функцій; 2) багатостильовість; 3) художньо-образна конкретизація як основна загальна специфічна стильова риса; 4) широке використання зображально-виражальних засобів; 5) перетворення безобразних мовних елементів на систему художньо-образного бачення світу; 6) виявлення творчої індивідуальності автора; 7) використання зі стилістичною метою для створення місцевого колориту, для мовної характеристики персонажа діалектизмів, жаргонізмів, професіоналізмів, просторічних слів; 8) використання образних засобів мови – звукової організації мовлення, експресивно-стилістичного забарвлення слова; 9) використання в художньому контексті двоплановості слова, яке є номінативно-комунікативною одиницею й водночас засобом створення художньої яскравості, створення образу²⁸. Аналіз мови художнього твору пов'язаний із характеристикою прийомів образно-естетичного використання автором мовних елементів різних рівнів.

У методичній літературі розрізняють *лінгвістичний, лінгвостилістичний та лінгвоестетичний аналіз художнього тексту*. Особливу увагу звертаємо на **лінгвістичний аналіз**. Саме він: передбачає виявлення мовної і стилістичної норми у сучасній мовленнєвій практиці, взірцем якої виступають письменницькі тексти; виявляє закономірності функціонування одиниць художньої мови, що служать для відображення об'єктивної дійсності (характеристика особливостей мови: авторські синоніми, okazіоналізми,

²⁶ Кочан І. М. Лінгвістичний аналіз тексту: Навчальний посібник. 2-ге вид., перероб. і доп. Київ: Знання, 2008. 423 с. С. 119.

²⁷ Жилко Ф. Т. Питання аналізу мови художніх творів. *Українська мова в школі*. 1952. № 5. С.21–31. С. 25.

²⁸ Капелюшний А. О. Практична стилістика української мови: Навчальний посібник. Вид. 2-ге, перероблене. Львів: ПАІС, 2007. 400 с. С. 17–18.

фраземи та ін.); з'ясовує закладений у художньому тексті ідейний задум, його естетичні цінності – єдності мовлення і створюваних ним образів, естетичного спрямування мовних одиниць для вираження художнього змісту; включає послідовно застосовувані прийоми: візуальне сприйняття писемного тексту, сприйняття на слух (читання), сегментування, спостереження, лінгвістичне коментування та ін. Завершуємо його узагальнюючими висновками. Такий аналіз може бути *комплексний*, коли розборові підлягають усі текстоутворюючі засоби (усіх рівнів), і *фрагментарний*, коли розглядається організація мовних одиниць на якомусь одному рівні (композиційно-синтаксичному, лексичному, граматичному, метро-ритмічному)²⁹.

І. Кочан дотримується думки, що **лінгвістичний аналіз художнього тексту** – це єдність форми і змісту як двох неподільно пов'язаних частин твору, що визначають його цілісність і значущість як факт суспільної свідомості та мистецтва слова. Аналіз будь-якого тексту як продукту мовно-розумової діяльності людини із застосуванням лінгвістичних методів і прийомів із метою виявлення його структурно-сміслової єдності, комунікативної спрямованості та інтерпретації упорядкування мовних засобів для вираження смислу. Предметом лінгвістичного аналізу тексту є виділення в ньому і характеристика мовних одиниць різних рівнів – фонетичного, лексичного, граматичного та ін. Найсуттєвішим для лінгвістичного аналізу тексту є семантичний аспект, при якому об'єктом аналізу може виступати або макротекст, або окремі складові частини тексту (мікротексти). Цей аналіз передбачає не механічне розчленування тексту на частини, а цілісний системний підхід до його вивчення, тобто вивчення кожного елемента в єдності з іншими, у сукупності мовних засобів, що передають смислову цілісність тексту. Основним завданням лінгвістичного аналізу художнього тексту є з'ясування ідейного задуму письменника, того емоційного, естетичного смислу, що лежить в основі твору і визначає відбір і функціонування мовних засобів для образного відображення об'єктивної дійсності. Оскільки художній текст може викликати неоднозначне трактування естетичного смислу, то при лінгвістичному аналізі тексту виникає потреба виявляти імпліцитні (словесно не виражені, підтекстові) зв'язки³⁰.

Г. В'язовський у роботі «Метод і стиль» виділяє такі основні аспекти художнього стилю: 1) тематика, яка займає центральне місце в творчості письменника; 2) види і жанри; 3) особливості мови письменника;

²⁹ Плющ М. Я. Лінгвістичний аналіз тексту. *Українська мова. Енциклопедія* / Редкол.: Русанівський В. М., Тараненко О. О. (співголови), М. П. Зяблюк та ін. Київ: «Українська енциклопедія», 2000. 752 с. С. 291–292.

³⁰ Кочан І. М. Лінгвістичний аналіз тексту: Навчальний посібник. 2-ге вид., перероб. і доп. Київ: Знання, 2008. 423 с. С. 119.

4) найхарактерніші ознаки організації життєвого матеріалу в творах (прийоми композиції, сюжетобудування); 5) визначальні прийоми творення людських характерів (психологізм, мовна індивідуалізація героїв, портретна характеристика)³¹. Із зазначених аспектів привертають увагу такі пункти, як: «особливості мови письменника» та «мовна індивідуалізація героїв». Вивчаючи мову письменника чи окремого його твору з метою загального розуміння, ми безпосередньо підходимо до вивчення особистості письменника та його індивідуального стилю³².

Індивідуальний стиль – це основне стилістичне ядро чи система засобів вираження, які наявні в кожному творі письменника або принаймні у циклі його творів (В. Виноградов); мовна форма творів, яка існує лише співвідносно з їх змістом і становить з ним єдність (А. Федоров). В. Лесик трактує індивідуальний стиль як складне і широке поняття, яке охоплює собою своєрідність тематики, особливості у виборі фактів і в способах створення образів, композиції, мови та засобів віршування й інші особливості творів одного автора³³.

Мовний стиль письменника, на думку Ф. Жилка, – це система засобів мовного відображення, організована в складну єдність світоглядом та творчою індивідуальністю художника³⁴.

Казка в цілому, як і окремі її елементи, має певний зміст, який своєрідно допомагає відобразити у фольклорному та літературному творі реальну дійсність через низку творчих прийомів. Літературна казка композиційно побудована, як і народна: назва, казковий вступ, розвиток подій, казкове завершення.

Структура назв літературної казки. Важливим організувальним компонентом казкових творів є **назва** (відображає задум автора, привертає увагу читача). І. Кочерга дотримується думки, що вона при всій своїй стислості є насамперед синтезом, душею твору, і потрібне чимале вміння, щоб кристалізувати у двох-трьох словах цю душу. Назва, за його словами, повинна бути точною, стислою, характерною, витікати з сюжету, з характерів або з основної ідеї твору³⁵.

³¹ В'язовський Г. Метод і стиль. *Література в школі*. 1958. № 1. С. 10–20. С. 19.

³² Криштанович О. В. Мовленнєва структура образу автора у творчості Юрія Федьковича. Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук. Чернівці, 2006. С. 10.

³³ Лесик В. В. Питання аналізу літературного твору. Авторська мова і мова персонажів. *Література в школі*. 1955. № 3. С. 26–33. С. 33.

³⁴ Жилко Ф. Т. Питання аналізу мови художніх творів. *Українська мова в школі*. 1952. № 5. С. 21–31. С. 24.

³⁵ Лексикон загального та порівняльного літературознавства. Чернівці: Золоті литаври, 2001. 636 с. С. 211.

А. Волков не вживає слово **назва**, а вважає її лише **заголовком**. Також дослідник зазначає, що поетика заголовків пов'язана з поетикою всіх структурних рівнів художнього твору. З огляду на те, що саме наголошено в заголовках, їх можна, на його думку, умовно поділити на групи: **заголовок – головний персонаж** (назви майже всіх античних, ренесансних і класичних трагедій; варіантом цієї групи є назва утворена іменами двох персонажів, іноді з протиставленням), **заголовки-персонажі** (заголовком може бути кличка тварини та/або може наголошуватися на позитивному й негативному авторському ставленні до дійових осіб), **заголовок-тема, заголовок-проблема** (можливі заголовки, де поєднано ознаки теми та проблеми), **заголовок-ідея, заголовок – образ-предмет** (має визначальну сюжетну й символічну вагу в творі), **заголовок – місце дії**. Крім цього, науковець виділяє поширені **заголовки-тропи** з елементами *порівняння, метафори, символики, алегорії, метонімії, гіперболи, оксюморона, контекстуальних антонімів, риторичних фігур, кількісної ознаки*. Досить поширене називання творів *фразеологізмами, крилатими словами або прислів'ями*³⁶.

Н. Чамата подає поняття **назва твору художньої літератури й заголовок твору** як абсолютні синоніми та вважає, що вибір назви (короткої словесної формули твору, яка впливає з його змісту) є проблемою композиції і певною мірою зумовлений історично-сучасним письменникові рівнем суспільного та літературного розвитку, завданнями художнього мислення тощо. За дослідженнями науковця, з ХІХ століття існують дві основні форми зв'язку між назвою та текстом твору: назва може розгортатися в тексті; повторюватися у ньому, породжуючи при цьому підтекст твору і заголовки; назва може пов'язуватися з текстом твору опосередковано, через глибинні семантичні рівні. Одна з істотних характеристик заголовка твору – його рухливість: він може змінюватись у процесі становлення тексту, або й після завершення роботи над твором (це відбувається з волі автора, або редактора чи цензора)³⁷.

Дослідниця Т. Желтоногова у своїх працях назви поділяє на **заголовки-індикатори** (функціонують як знаки-індекси, вирізняють текст серед інших творів, зосереджуючи увагу на самому факті його існування; вони можуть номінувати головного персонажа твору, якому призначено текст, місце або час дії, вказувати на особливості сюжетної лінії чи жанр твору), **заголовки-образи**

³⁶ Лексикон загального та порівняльного літературознавства. Чернівці: Золоті литаври, 2001. 636 с. С. 211–213.

³⁷ Чамата Н. П. Назва твору художньої літератури. *Українська Літературна Енциклопедія*: в 5 т. / Редкол.: І. О. Дзеверін (відп. ред) та ін. Київ: «Українська Енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1995. Т. 3: К-Н. 496 с. С. 449.

(можуть бути побудовані за допомогою алегорії, метафори, метонімії, іронії, оксюмору), **заголовки-символи**³⁸.

Мовознавець І. Кочан помітила, що у художньому тексті заголовки ніколи не стоїть осторонь від текстового розгортання, а також у художніх творах вони часто за будовою є **однослівні**, виражені **словосполученнями**, **реченнями** тощо³⁹.

У словникових та енциклопедичних працях **заголовки** визначають як назву твору або його окремої частини, що пишеться на титульній сторінці рукопису, видання або над текстом. Мусить бути виразним, стислим, цікавим. Часто містить у собі тему або ідею твору. Іноді автори називають свої твори ім'ям головного героя, народним прислів'ям⁴⁰.

Розглянемо **назви** українських літературних казок за **тематичними** групами, які можуть бути виражені непоширеними та поширеними номінативними конструкціями, враховуючи зазначені наукові погляди на питання:

1) **назви головного героя або персонажів твору:**

а) за *іменами, прізвищами, прізвиськами*, іноді з *указанням професії*: «Олена» (М. Шашкевич); «Дівчина Леся», (Б. Грінченко); «Глогорожечка» (Ю. Федькович); «Трьомсин-богатыр» (І. Манжура); «Данило Жужля» (Г. Наумович); «Цар Соловей», (С. Руданський); «Бова Королевич» (Ф. Устенко-Гармаш); «Зла Колючка і Добра Троянда» (Марко Вовчок); «Коваль Басім» (І. Франко);

б) за *соціальним статусом та життєвими обставинами*: «Зробок» (В. Шашкевич); «Невільничка» (Марко Вовчок); «Сирітка» (Б. Грінченко); «Старці» (Ф. Кудринський); «Підбрехач» (Г. Квітка-Основ'яненко); «Відьмач» (Х. Купрієнко); «Бідолашко» (Ю. Федькович); «Кумедійщик» (П. Білецький-Носенко); «Чарівниця» (Л. Боровиковський);

в) за *національністю*: «Циган» (П. Куліш);

г) *назви історичних осіб*, які стали персонажами казок: «Гайдамаки» (Л. Боровиковський), «Запорожці» (І. Нечуй-Левицький).

³⁸ Желтоногова Т. В. Заголовок як компонент структури українського поетичного тексту: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01 «Українська мова». Кіровоград, 2004. 19 с.

³⁹ Кочан І.М. Лінгвістичний аналіз тексту: Навчальний посібник. 2-ге вид., перероб. і доп. Київ: Знання, 2008. 423 с. С. 61–63.

⁴⁰ Оліфіренко С. М., Оліфіренко В. В., Оліфіренко Л. В. Універсальний літературний словник-довідник. Донецьк: ТОВ ВКФ «БАО», 2007. 432 с. С.127; Сучасний тлумачний словник української мови: 65000 слів / За заг. ред. д-ра філол. наук, проф. В. В. Дубічинського. Харків: ВД «ШКОЛА», 2006. 1008 с. С. 312; Тлумачний словник сучасної української мови: Близько 50000 слів / Уклад. І. М. Забіяка. Київ: Арій, 2007. 512 с. С. 141; Новий тлумачний словник української мови у 4-х томах: Т. 2 / Укладачі: В. В. Яременко, О. М. Сліпущко. Київ: Видавництво «АКОНІТ», 2001. С. 54.

2) назви казок про тваринний світ:

а) *за найменуванням тварин*: «Ведмідь» (Марко Вовчок); «Вовк і Старий Собака» (Г. Карпенко); «Вовк, Собака і Кіт» (С. Руданський); *іноді із зазначенням кольору*: «Фарбований лис» (І. Франко); «Сірко» (Б. Грінченко); «Вороний кінь» (Я. Кухаренко); «Сіра кобила» (П. Куліш); *або вад*: «Коза-дереза» (Олена Пчілка);

б) *за найменуванням птахів*: «Півпівника» (П. Куліш); «Крук, велика птиця» (Б. Грінченко);

в) *за найменуванням комах*: «Метелик» (Леся Українка);

3) назви казок про рослинний світ: «Лелія» (Леся Українка); «Рожя» (Н. Кобринська); «Незабудька» (М. Черемшина); «Ріпка» (І. Франко); «Буряк» (Дніпрова Чайка); «Вербя» (В. Гнилосир); «Квітки» (Б. Грінченко); «Маківка» (М. Кибальчич); «Стара і Молода Ялиця» (С. Воробкевич); «Не забудь мене» (М. Комаров);

4) назви містичних істот: «Чортище» (Н. Кобринська); «Мавка» (І. Франко); «Лиха година» (І. Манжура); «Хо» (М. Коцюбинський); «Конотопська відьма» (Г. Квітка-Основ'яненко); «Снігурка» (Б. Грінченко); «Солом'яний бичок» (Олена Пчілка); «Чорт» (С. Руданський); «Зима й Весна, або Снігова краля» (Дніпрова Чайка);

5) назви чарівних предметів і речей: «Сопілка» (Б. Грінченко); «Торба» (М. Костомаров); «Чортова корчма», «Скарб» (О. Стороженко); «Сльоза» (М. Черемшина); «Чарівні дзвіночки» (А. Свидницький); «Чортівська бочка» (Ю. Федькович);

б) **назви на позначення хвороб**: «Чума» (І. Франко);

7) **назви на позначення страв**: «Киселиця» (С. Ковалів);

8) указання на жанр твору:

а) *казка*: «Казка» (І. Липа); «Грецька казка» (Дніпрова Чайка); «Казка про Правду і Кривду» (Панас Мирний); «Автобіографічна казка» (С. Лукомський); «Правдива казка» (Г. Кернеренко); «Безконечна казочка» (Олена Пчілка); «Давня казка» (Леся Українка);

б) *дума*: «Дума про княгиню-кобзаря» (Б. Грінченко);

в) *загадка*: «Загадка» (М. Костомаров);

г) *сміховинки*: «Сміховинки» (С. Воробкевич);

г) *биль*: «Малоросійська биль» (Г. Квітка-Основ'яненко);

д) *бувальщина*: «Казка і бувальщина» (Марко Вовчок);

9) визначення місця дії: «Зачароване місце» (М. Гоголь); «Край дармоїдів» (С. Воробкевич);

10) **номінативні конструкції на зазначення періоду подій**, які відбуваються у казковому творі: «Жабомишодралівка» (К. Думитрашко); «Війна між Псом і Вовком» (І. Франко);

11) **назви ритуалів**: «Чижикове весілля» (В. Александров); «Риб'ячі танці» (Б. Грінченко); «Сватання Мороза» (О. Романова); «Похорон» (І. Франко).

Розглянемо будову назв літературних казок вказаного періоду.

Назви літературних казок, які виражені словом, здебільшого називають предмет без змін, або утворені *префіксально-суфіксальним* (наприклад, «Півпівника» (П. Куліш) за допомогою префікса **пів-** та міжкатегоріального суфікса **-ик(а)**; «Незабудька» (М. Черемшина) походить від дієслова наказового способу з часткою **не** та суфікса **-к(а)** тощо), *суфіксальним способами* (наприклад, «Сірко» (Б. Грінченко), яка утворена від прикметника **сірий** та суфікса **-к(о)**; «Зайчик» (Олена Пчілка) – від іменника **заєць** та суфікса **-чик** (під час словотвору відбувається чергування приголосних **ц/ч**); «Чортище» (Н. Кобринська) – утворилася від іменника **чорт** за допомогою модифікаційного суфікса **-ищ(е)** (казковим текстам, як народним, так і літературним, притаманне явище збільшення об'єкта, з метою підкреслення його значимості в тексті); іноді заголовки містять естетичні сигнали, позначки про джерела, які використав автор: «Енеїда» – словотвірна модель: **ім'я головного героя** + суфікс **-іда**, що є традицією часів відродження та класицизму тощо) чи *основоскладанням* (утворення через поєднання трьох основ **жаба**, **миша** та дієслова **драти** і за допомогою суфіксів **-ів-**, **-к(а)** в назві «Жабомишодралівка» (К. Думитрашко)).

Назви літературних казок, виражені словосполученням є популярними у використанні, особливо ті, які умовно можна показати дво-, три- та чотирьохкомпонентними моделями.

Показовою є модель **іменник + іменник** (N1 + N2). Тут переважають назви літературних казок, що функціонують як *непоширені прикладки*: «Бова Королевич» (Устенко-Гармаш); «Трьомсин-богатыр», «Іван Голик» (І. Манжура); «Данило Жужля» (Наумович); за способом підрядного зв'язку вжиті *неузгоджені означення*: «Сватання Мороза», «Весілля Мороза» (О. Романова); «Історія кожуха» (І. Франко) та *узгоджені*: «Пан Коцький» (Дніпрова Чайка, Олена Пчілка); «Дівчина Леся» (Б. Грінченко); «Цар Соловей» (С. Руданський); «Лис Микита», «Коваль Басім» (І. Франко). Модель **іменник + іменник + іменник** (N1 + N2 + N3) фіксує вживання поширених прикладок у вигляді власних назв: «Проводи Сніговика-Снігуровича» (Дніпрова Чайка); «Сон князя Святослава», «Абу-Касимові капці» (І. Франко).

Номінативна функція прикметника реалізується через поєднання його з іменниками (**прикметник + іменник** (A + N), що утворюють тип підрядного зв'язку (повне узгодження) у словосполученнях і співпадають у роді, числі та відмінку. Вони зафіксовані *якісні*: «Острій-преострий староста» (І. Франко), «Жонатий чорт» (О. Стороженко); «Могутній комар», «Смілива дівчина» (Б. Грінченко); *відносні*: «Закоханий чорт» (О. Стороженко); «Фарбований лис» (І. Франко); «Чортівська бочка», «Золота кісочка» (Ю. Федькович); *присвійні*: «Абу-Касимові капці», «Лисова пригода» (І. Франко); «Пархімове снідання» (Г. Квітка-Основ'яненко).

Спостерігаємо вживання означених числівників у назвах українських літературних казок XIX століття у приіменниковій позиції, де вони узгоджуються з кількісно означуваними іменниками у називному відмінку і керують ними. Варто зазначити, що серед назв наявні лише два числівники: **два** та **три**. До того ж, числівник **два** поєднується з іменниками лише чоловічого роду (беручи однину), а числівник **три** із середнім та жіночим родами (беручи однину). Наприклад, модель **числівник + іменник** (Num + N1): «Три бажання» (П. Білецький-Носенко); «Три сестри» (О. Стороженко); «Два морози», «Три бажання» (Б. Грінченко); «Два брати» (І. Нечуй-Левицький); «Два дурисвіти» (Ю. Федькович); «Два ставки» (О. Маковей). Модель **числівник + іменник + іменник** (Num + N1 + N2): «Три міхи хитрощів» (І. Франко), де кожне слово підпорядковується одне одному. Числівник як частина мови у процесі становлення, виділившись зі складу іменників і прикметників, нейтралізував їхні граматичні категорії роду і числа. Наприклад, числівник '*один*' займає місце між двома іменниками в назві літературної казки І. Франка, який можна виразити моделлю: **іменник + числівник + іменник** (N1 + Num + N2): «Історія одної конфіскати» (І. Франко).

Модель **іменник + дієслово** зафіксована лише у казці «Біда навчить» (Леся Українка), де роль дієслова полягає у тому, що воно виражає взаємозв'язок дії з її виконавцем.

Поширеною є модель **прийменник + іменник** (ця формула фіксує назви літературних казок, які наголошують на головному об'єкті чи певній події): «Без праці» І. Франка (Р. в.); «Про пастуха» (Р. в.), «У пригоді» (М. в.) Олени Пчілки та **іменник + прийменник + іменник** (прийменник вказує на синтаксичне підпорядкування іменника іншому іменнику): «Байка про байку» (Р. в.), «Казка про Добробит» (Р. в.) І. Франка; «Лисичка в суддях» (Р. в.), «Казочка про коржика» (Р. в.) Олени Пчілки; «Чорт у наймах» (М. в.) І. Манжури.

Сполучники *та*, *і*, *й* у назвах виконують функцію поєднання двох головних персонажів, тому доцільно звернути увагу на моделі: **іменник +**

сполучник + іменник: «В'юн та Щука» (О. Кониський); «Лис і Дрозд», «Лисичка і Журавель», «Заєць і Ведмідь», «Мурко і Бурко» (І. Франко); «Скривджені й не скривджені» (І. Нечуй-Левицький); **іменник + іменник + сполучник + іменник:** «Вовк, Собака і Кіт» (С. Руданський); **іменник + сполучник + сполучник + іменник:** «Убога та й багачка» (Ю. Федькович).

Назви літературних казок, виражені реченням, мають так звані подвійні назви зі сполучником «або». Саме цей сполучник дає можливість автору поєднати в назві твору логіку й емоції, поняття й образ, власне назву і моралізуючий момент, смаки й потреби читачів та ін. Наприклад, «Як чорт шматочок хліба одслужував, або Чорт на заробітках» (І. Манжура); «Як Лисиця сама себе перехитрила, або Старе добро забувається» (І. Франко); «Зима й Весна, або Снігова Краля» (Дніпрова Чайка); «Голодний чорт, або Дорога до пекла» (Ю. Федькович); «Солопій та Хівря, або горох при дорозі» (П. Гулак-Артемівський); «Судильниці, або Відьми» (Н. Кобринська). Іноді подвійна назва пишеться в дужках, і то лише у поясненнях до тексту. Наприклад, «Малоросійська биль» (Купований розум) (Г. Квітка-Основ'яненко).

Заголовки, виражені реченням, є різними **за метою висловлювання:** *окличні:* «Іголка-угорка претонесенькая!»; *питальні:* «Від чого море солоне?» (Ю. Федькович); «Куди діваються старі роки?» (І. Франко); «Чия робота важче?» (Б. Грінченко). Переважно назви носять *розповідний* характер та **за будовою** є: *простим односкладним реченням:* «Про дідову дочку та бабину дочку» (Олена Пчілка); «За одного стрільця та одного упира» (Ю. Федькович); *простим двоскладним реченням з як:* «Як чоловік конем був» (М. Загірня); «Як я продавав свої новели» (О. Маковей); «Як пан собі біди шукав» (І. Франко) тощо.

Цікаво, що спостерігаємо однакові назви казкових творів у письменників із різних куточків тогочасної України. Наприклад, «Правдива казка» (Г. Кернеренко, І. Франко), «Три бажання» (Б. Грінченко, П. Білецький-Носенко), «Скарб» (О. Стороженко, Б. Грінченко), «Казка» (О. Кониський, О. Рудиковський, Дніпрова Чайка, І. Липа), «Пан Коцький» (Дніпрова Чайка, О. Пчілка). Причому на один сюжет написані лише твори «Три бажання» та «Пан Коцький», де в назві авторська індивідуальність не проявляється.

Початкові казкові вислови (зачин). Зачини народних казок були об'єктом вивчення таких науковців, як: Н. Тарасенко, О. Бріцина, В. Хоменко, Н. Грицак, М. Пазяк, В. Кнейчер та інші.

У словниках та енциклопедіях **зачин** визначають: як початок, перші вступні рядки або фрази у художніх творах⁴¹; стійкі словесні формули, що безпосередньо підводять слухачів до сприймання цих творів⁴².

Мовознавець І. Кочан зазначає, що зачини можуть бути **підметові**, **присудкові** та **обставинні**. *Підметовий зачин* спостерігається в тих випадках, коли письменник, вдаючись до описування певних явищ, висуває на передній план предмети опису як компоненти єдиного цілого в художній композиції. *Присудковий зачин* контекстуально поєднаних речень використовується особливо ефективно при зображенні інтенсивної мінливості, динамічності зображуваного. *Обставинний зачин*, яким здебільшого зумовлюється і пересування присудка в препозицію, вживається в текстах різного змісту, зокрема в описах, у художньому зображенні природи, її широких просторів тощо⁴³.

Оскільки у формулах традиційно закріплені способи мовного оформлення казки, вони великою мірою стабілізують її⁴⁴. **Функція зачину**, на думку О. Бондар, полягає у задаванні параметрів буття, простору, часу і приналежності, тобто локації персонажів казки⁴⁵. У працях В. Кнейчер проаналізовано ряд наукових робіт, у яких йдеться про зміст та еволюцію зачинів фантастичних казок. Зазначалося, що поетичні формули зачинів казкових текстів, відігравали не лише **естетичну**, а й **суспільну роль** (вони нерідко були для творців та оповідачів казок своєрідним засобом маскування змісту творів)⁴⁶.

Досить часто у казках зачину передує **примовка** – жартівливий, переважно римований вислів, яким починається чи завершується казка; дотепне зауваження, яке вплітається в розповідь чи текст твору⁴⁷. Вона не впливає на розгортання сюжету казки, до того ж, протиставлена їй своєю підкресленою недостовірністю⁴⁸.

⁴¹ Словник труднощів української мови: Біля 15000 слів / Гринчишин Д. Г., Капелюшний А. О., Пазяк О. М. та ін.: За ред. С. Я. Єрмоленко. Київ: Радянська школа, 1989. С. 114.

⁴² Мала філологічна енциклопедія / Уклали: О. І. Скопненко, Т. В. Цимбалюк. Київ: Довіра, 2007. С. 143.

⁴³ Кочан І. М. Лінгвістичний аналіз тексту: Навчальний посібник. 2-ге вид., перероб. і доп. Київ: Знання, 2008. 423 с. С. 287.

⁴⁴ Бріцина О. Ю. Неповторність мови народної казки. *Українська мова і література в школі*. 1983. № 5. С. 48–54. С. 48.

⁴⁵ Бондар О. І. Часова структура української народної казки. *Мова та стиль українського фольклору*: 36. наук. праць / Ред. кол.: Ю. О. Карпенко та ін. Київ: ІЗМН, 1996. С. 85–101. С. 88.

⁴⁶ Кнейчер В. Н. Поетичні формули зачинів і кінцівок фантастичної казки. *Народна творчість та етнографія*. 1963. № 2. С. 54–59. С. 54.

⁴⁷ Мала філологічна енциклопедія / Уклали: О. І. Скопненко, Т. В. Цимбалюк. Київ: Довіра, 2007. С. 335.

⁴⁸ Бріцина О. Ю. Неповторність мови народної казки. *Українська мова і література в школі*. 1983. № 5. С. 48–54. С. 49.

У літературних казках XIX століття спостерігаємо примовки (всього 3% від кількості опрацьованого матеріалу), які за змістом є:

1) побажанням: *З новим роком, браття милі, в новім щасті, в новій силі радісно вітаю вас і бажаю, щоб в здоров'ю в мирі, з братньою любов'ю відтепер ішов вам час...* (Фр. КБ, с. 471);

2) спогадом: *У сні турботному, важкому і я отак колись лежав, без діла я бажав, без труду – чув у тілі втому. Кругом мене клубилась зраза і зависть – гадина повзла; на розграні добра і зла мене держала мрій принада* (Фр. СКС, 253-254); *Було то дуже, а дуже давно: ще тоді, як в нас зими не знали, поля не орали, дерев не садили, бо земля сама родила, як в нас ще ані жовнірів, ані суддів, ані адвокатів не було, бо люди землі не ділили, на чуже не нападали, воєн не провадили, в згоді й спокою жили, мов в одній родині* (Васил. КПТБО, с. 29); *Гей, було це за дідів, ні, брешу, – за прадідів: за царя старого Хмеля, ще як миру було жменя, чи то, може, й за Панька, як земля була тонка – так що носом де не ткнеш, Там і воду було п'єш... Та тоді, як Січ рідненька ще була собі маненька: тільки-тільки оселилась та гаразд не охрестилась в славний сварах з бузувіром за святий хрест за віру* (Мнж. ТБ, с. 183);

3) знанням: *Кожний з вас чув, що вода морська солона така, що з неї навіть сіль роблять, а то так, що будують на побережжі лотоки* (Федьк. ВЧМС, с. 478);

4) казковим описом: *Як в омряці ночнім народного життя задниться день ясний духовної свободи, найперш усіх тогді прокинеться дитя пещене матері розумної, Природи. По золотих дворцях і мазанках-хатках пробудить нас воно, байдужну челядь, і розсилає всіх, кому що до лиця, на працю праведну, роботу чисту й чорну* (Куліш. ДКПКР, с. 231); *Покіль од нас русявий Феб, козла упрягии в таратайку і віжки в руки міцно згреб, утік на юг, землі к окрайку, чернить, мов комини, людей, до нас напер лихий Борей, бурхая накидає замети й на шибах срібнії газети скрегоча кригой малювать; за ним нуднії довгі ночі примушують тепла шукать за каганцем край печі* (Б.-Нос. УП, с. 123).

Маємо структурне поєднання **примовка + зачин**: *Не в нашій стороні, не за нашої пам'яті й не за пам'яті наших дідів та бабів, а давно-давно... за царя Гороха, та за солом'яного бога, та за князя Хмеля, коли людей було жменя... або ще й людей тоді не було, – як появились на світ двоє дівчаток-близняток* (Мирний. КППК, с. 275); *Вже давно, давно – колись, як молочні ще лились скрізь по світові річки, а масні перепічки та вареники, млинці, паляниці й буханці, як опеньки, виростали, де б їх люди не згадали, – кажуть, десь-то цар мисливий у віки оті щасливі царював на батьківщині* (Мнж. ІГ, с. 234).

Дослідниця О. Бріцина, вказуючи на неповторність мови народної казки, писала, що казка, особливо фантастична здебільшого розпочинається традиційним зачином, до якого входить певна усталена формула – **існування героїв**⁴⁹. Мовознавець І. Бондар, проаналізувавши 150 народних казкових текстів виявила шість типів зачинів: 1) стандартизований екзистенційно-локативно-посесивний зачин із 1-3 речень, що розпочиналися словами **жити, бути** в особовій формі минулого часу без або з прономінальною часткою **собі**; 2) екзистенційно-посесивний зачин із датувально-темпоральним компонентом із загальною віднесеністю в минуле, віддалене минуле або дуже віддалене минуле; 3) зачин із уведенням у ситуацію без словесних кліше, для якого характерні дієслова-присудки минулого часу, рідше теперішнього у значенні минулого, дуже рідко – майбутнього простого у значенні минулого; 4) зачин із прологом; 5) стандартизований інцептивний зачин; 6) зачин-звертання, коли казкар звертається до слухача. Вони, за спостереженням дослідниці, складають 72% проаналізованих текстів⁵⁰.

Зафіксовано подібні зачини з дієсловом **жити** і в літературних казках, але їх набагато менше і вони періодично подані з прономінальною часткою **собі** та прислівником **колись**, а також передають, наприклад:

1) опис місця розташування житла: *Недалеко від лісу стояла хатка. В тій хаті **жив** чоловік Максим з сім'єю: було в його четверо дітей – найстаршому хлопчикові Івасеві було десять літ* (Пч. Сосонка, с. 386); ***Жила собі** удова коло Києва, на Подолі, та не мала щастя-доля: було гірке її життя* (Вовчок. ДБІДСГ, с. 50); *Над Дніпром, коло славних порогів, в селі Старому Кодаку **жив собі** молодий лоцман Карпо Летючий* (Н.-Л. Запорожці, с. 9); іноді з деталізацією якогось предмета: *Недалечко від якогось-то города, чималенького, що в нім було аж **три церкви** – одна кам'яна, а дві дерев'яних, – було село, а у тім селі **жив собі** чоловік Демко* (Кв.-Осн. КР, с. 420);

2) опис сім'ї: *У хаті білій край села, під гаєм аж густим, **сім'я** маленькая **жила: дідусь, бабуса** з ним, та в них і **діти** ще були...* (Грінч. Сопілка, с. 12); *В селі невеликім **жила собі** тихо розумна та мудра вдова Василюха. Вона в себе мала гарную дитину: єдиного сина на ймення Кузьмина* (Грінч. Кузьмина, с. 142); *В одному селі **жив собі** убогий чоловік Петро Клепало з жінкою Марусею. Вони мали двох синів парубків* (Н.-Л. ДБ, с. 296); *У гаях була хатка*

⁴⁹ Бріцина О. Ю. Неповторність мови народної казки. *Українська мова і література в школі*. 1983. № 5. С. 48–54. С. 48.

⁵⁰ Бондар О. І. Часова структура української народної казки. *Мова та стиль українського фольклору*: Зб. наук. праць / Ред. кол.: Ю. О. Карпенко та ін. Київ: ІЗМН, 1996. С. 85–101. С. 86–88.

*убога, чоловік **жив** там з жінкою вкупі, одинокі були та бездітні* (Грінч. ДЛ, с. 22);

3) наявність спілкування з читачем: ***Жив собі** в однім селі чоловік убогий. Тільки за це вже не скажу вам, в якому селі і як того чоловіка звали, бо, бачите, я цю казку, про вовка і собаку, чув від мого діда, а він, розказуючи мені про те, нічого не казав, то і я про це нічого не казатиму* (Карп. ВІСС, с. 86);

4) назву головного персонажа: ***Жив** колись у нас кумедний чоловік, Юхимом звався, збагатіти відразу все він якось сподівався* (Грінч. Скарб, с. 56); ***Жив собі раз** багатий та могутий князь Самоволя в своїх золотoverхих палатах і мав дуже гарну донечку Яргордійку* (Ков. Киселиця, с. 177);

5) зачин, що фіксує соціальне становище персонажів: ***Жив** на селі **заможний чоловік** – Давно-давно – як ще у нашім краї були князі та пишні королі, був удівець дідусь той одинокий, сумуючи він віку доживав. А щастя мав – одну дочку Орису* (Грінч. СД, с. 171); ***Жив собі колись** один **пан**, дуже багато, і мав він собі жінку: він був кріпко старий, а вона була ще молода; він дуже любив свою жінку, а вона його не так-то-де-то вже старого любити!* (Купр. Відьмач, с. 57).

Маємо в цій групі й казки про тварин: ***Жив собі** в однім селі Лис Микита, хитрий-прехитрий* (Фр. ФЛ, с. 72); ***Жив собі колись** на світі Крук, велика птиця, звик собі він тихо жити, тим та сим **живиться*** (Грінч. КВП, с. 62).

Зачини літературних казок із дієсловом **бути** за своєю інформативністю майже не відрізняються від попередньої групи. І все ж таки, мають свою особливість. Серед опрацьованих творів тільки у Г. Кернеренка та О. Маковея знайдено приклади, де вказане дієслово є без допоміжного слова: *Сім'я наша **була** нівроку не дуже маненька: батько та мати, парубків нас було троє, а четвертий брат одруживсь, то нам Господь ще й небогу послав* (Керн. ПК, с. 213); *Зовсім несподівано **був** я при кінці 19 століття свідком нещасної пригоди, яка навчила мене не маловажати нашої літератури* (Маков. НП, с. 8). У А. Свидницького цей компонент у казкових зачинах поєднується з числівником **один**: ***В одного** пана **було** три дочки* (Свидн. Недоколисана, с. 385); ***Ув одного** чоловіка, **опиря було** три сини: два розумних, а третій дурний* (Свидн. ЧД, с. 136).

Письменники, використовуючи в зачинах казок дієслово **бути** з додатковими компонентами у вигляді займенників **собі, тут, у нас, тото** та і ін. й прислівника **колись**, описують життя переконливо за:

1) соціальним станом: ***Був собі** цар, і мав той цар одного тільки сина* (Сторож. ТС, с. 39); ***Був то собі** цар та цариця, та не було в них дітей* (Федьк. Глогорожечка, с. 158); ***Був тото собі раз** один чоловік, та був бідний, а жінку*

мав таку лиху, що бувало нічо не діє, лиш свого чоловіка б'є (Федьк. ЧБ, с. 152); **Була то раз** одна вдовиця-стариця та мала лиш одним одну доньку (Федьк. ЗК, с. 161);

2) віком: **Був собі** дід. Пішов він у ліс та й згубив рукавицю (Пч. КПДР, с. 222); **Був у нас** на Чорномор'ї козак старий, на прізвище Кульбашиний; зжив свій вік сиротою; сидів зимівником на річці Сасиці Єйської Паланки, мав дуже багато худоби всякої і був грошовитий дуже (Кухар. ВК, с. 38); **Був-то собі колись** Добробит. Не знаю, чи хто з вас особисто з'явив його, тож мушу описати вам оце його так, як мені описував небіжчик, моєї баби тітчанний стрик (Фр. КПД, с. 356);

3) людськими вадами: **Був тут собі** в нашій селі Іван, парубчак здоровий і вродливий, але такий лінивий, такий лінивий, що нехай бог боронить (Фр. БП, с. 240); **Був собі колись** якийсь-то циган, та такий же то прегіркий п'яниця, що й не приведи господи! (Куліш. Циган, с. 156);

4) психічним станом: **Був колись** сумутний чоловік, такий сумутний, що ніхто ніколи не бачив усмішку в його на виду, не помічав, щоб очі його загорілись великим блиском (Самійл. КПСЧ, с. 202);

5) посадою: **Був собі раз** у Галичині староста, та й острій-преострій! (Фр. ОПС, с. 231) та інші.

Олена Пчілка, Іван Франко та Олекса Стороженко у літературні казки вводили зачини з дієсловом **бути**, застосовуючи порушення числової категорії. Це проявляється таким чином: ключове дієслово стосується чоловічої статі, а в парі до нього подано і жіночу: **Був собі** дід та баба, і було в їх двоє дітей, син і доня. От дід купив собі на ярмарку три кози, каже: «Єсть у мене кому пасти!» (Пч. КПКД, с. 212); **Був собі** чоловік та жінка. Вони тільки що побралися і сиділи на своєму хазяйстві; та сказати по правді, не дуже мудрі вони були зроду, то не дуже добре їм і велося (Пч. ДП, с. 235-236); хоча є приклади і з правильним вживанням категорії числа у дієсловах у Бориса Грінченка та Миколи Костомарова: **Були колись** дід і баба, та й старі вже стали і, працюючи невтомно, усього придбали – і хазяйство чималеньке, і садок, і поля... Одного старим тим тільки пожаліла доля: не дала сліпая доля тим старим дитини (Грінч. Снігурка, с. 112); Як **були собі** чоловік та жінка, та не було у них дітей... От той чоловік насіяв проса, і вродилось просо таке славне, що аж все село дивиться (Костом. Торба, с. 170).

Спостерігаємо поодинокі приклади у цій групі зачинів, у яких йдеться про:

1) одяг: **Був собі** кожух. Простий баранячий кожух, навіть не надто новий; правда, не латаний, та вже порядно проходжений, просяклий запахом

людського поту, з поблеклими віддавна прикрасами, що колись надавали йому характер типового покутського кожуха (Фр. ІК, с. 196);

2) швейні засоби: **Була то собі раз** іголка, а то з тих, що ними міхи шиють та старі ходаки латають (Федьк. ІУП, с. 193);

3) політику: **Була собі раз** Опозиція, та така остра, що не дай господи (Фр. Опозиція, с. 395);

4) житлові споруди: **Була собі** Оселя, в якій жила вдова з дочкою. Мати була нікчемна, дочка ще гірша. Всі люди за десять верстов навколо ненавиділи і уникали їх (Вовчок. ЗКІДТ, с. 122).

Не оминули письменники України цей компонент і в казках про тваринний світ. На відміну від компонента **жити**, де є лише декілька прикладів, ключове дієслово **бути** є більш продуктивним: **Був собі** котик та півник, і дуже вони любили одне одного. От і почали жити вкупі, в одній хаті (Пч. КПКЙП, с.254); **Був собі** горобець. І був би він нічого собі горобчик, та тільки біда, що дурненький він був (Укр. БН, с. 464); **Був собі** в однім лісі Ведмідь, та такий дужий та лютий, що не приведи господи! (Фр. ЗІВ, с. 246); **Була собі** Синиця. Невідомо, що їй збрело в голову, що звилася собі гніздо на самім березі моря на невеличкому кущику (Фр. ЯСХМС, с. 8); **Був колись** Сірко собака, жив у чоловіка, і була йому робота дуже невелика (Грінч. Сірко, с. 33); **Була собі колись** гарна курочка, і добре їй жилося у дворі в селянина (Куліш. Півпівника, с. 178).

Формули зачинів із дієсловами **жити** і **бути** складають приблизно 30% від загальної кількості опрацьованих українських літературних казок XIX століття. Це є особливість, яка відрізняє літературні казки від народних.

Отже, письменники, не звертаючи увагу на сюжетну лінію казкових текстів, створювали свою особливу форму зачинів, яка підтверджувала появу в казках авторської індивідуальності за допомогою дієслів **жити** та **бути**, що споконвічно були частиною народних казок. Казкова атмосфера для читача спроектовувалася через антропонімну лексику, описові картини природи, застосування вигуків, що є елементом народних казок, колядок, щедрівок, балад тощо.

Час. Важливе значення в казкових творах належить часовим параметрам, завдяки яким автор переносить читача в далеке минуле. Найбільшу частину складають зачини, в яких передається **давній, невизначений час**. Письменники використовували тут активно прислів'я, приказки, фразеологічні сполуки та примовки: **Давно вже люди кажуть**, що і «сам чорт не пізна, яка з дівчини вийде молодиця» (Сторож. ЖЧ, с. 30-31); **Знати, давно так на світі бувало:** лихого все много, добра не чимало. Бо хоч не стямить жоден старовина, в селі вам кожна розкаже дитина, як давно люди зрібків убивали, знать, щоби дурно

хліба не псували (Шашкевич В. Зробок, с. 80); **Було то дуже, а дуже давно: ще тоді, як в нас зими не знали, поля не орали, дерев не садили, бо земля сама родила, як в нас ще ані жовнірів, ані суддів, ані адвокатів не було, бо люди землі не ділили, на чуже не нападали, воєн не провадили, в згоді й спокою жили**, мов в одній родині (Васил. КПТБО, с. 29); *Старі перекази й книжки оповідають нам, що в давню давнину люди були дикі, жили по лісах та вертепах, ховалися в печерах та яскинях* (Фр. ЯЗПЗЛ, с. 95); *Се не за нас діялось, але **давно колись, ще за паничини**, як жив у однім селі один чесний та багатий господар, а сей мав таку установку, що клав кожної днини коло гостинця стів, а на стів хліб, сіль і усяку страву, а то для бідних подорожніх, аби мали чим у прикрім разі душу покріпити та господа богу дякувати, що дав такого сумлінного та чесного чоловіка* (Федьк. ГЧ, с. 186); **Давним давно я обіщав**, тай доси слова не здержав, вам розказати тую казку, як віз перевернувся чумацький на каляску... (Рудиков. Казка, с. 363); **Було то не давно і не пізно, а так в самій середині**. Жив тоді в нашім краю один пан багатий, котрий дожив до двадцять п'ятого року, а не чув ані разу про біду. Цілком не розумів, що значить це слово (Фр. ЯПСБШ, с. 99), **Ще як я був на університеті**, вичитав я у якійсь книжці чи часописі, що кожний порядний чоловік повинен бути хоч кілька літ редактором (Маков. ЯЯВГ, с. 15).

У літературних казках ХІХ століття зачини фіксують усі пори року, крім літа: **Стояла зима** (Грінч. Квітки, с. 134); **Їхали раз зимою** пан і мужик (Пч. МК, с. 190); **Був гарний весняний день** (Дн. Ч. Буряк, с. 149); **Надійшла весна** прекрасна, многоцвітна, тепла, ясна, мов дівчина у вінку; ожили луги, діброви, повно гамору, розмови і пісень в чагарнику (Фр. ЛМ, с. 7); **Хмарно восени**, сумно восени, надворі грязюка, холодний вітер пообдирав садки і тепер нападається на всякого, хто б не виткнувся з хати (Дн. Ч. КМ, с. 100); **Було це восени** (Фр. ТМХ, с. 65) та часові складові доби: вечір, ніч, ранок: **Був тишній майський вечір**. Сонце заходило за сизу легеньку хмарку й неначе обвело її навкруги золотим лиснючим обручиком (Н.-Л. СЙН, с. 282); **Вечоріло**. Сонце вже прощалося послідніми променями й поволі западало, лишаючи за собою широку смугу червоної хмари, котра щораз більше блідла й темніла (Кобр. Судильниці: 221); **На землю злізла ніч...** Нігде ані шиширкне; хіба то декуди скрізь сон що-небудь пирхне, хоч в око стрель тобі, так темно надворі (Г.-Арт. ПТС, с. 24); **Минулася коротенька весняна ніч**. І коні, і воли напаслися, і собаки навіть поснули, і туман посунув по річці, а сонечка усе нема та й нема (Дн. Ч. КПСТЙС, с. 143). Можливо, завдяки цьому прийому автори намагалися створити інтригуючу ситуацію, одночасно заспокоюючи читачів описом природи.

Група зачинів, що описує світ природи, приблизно складає 20% опрацьованих літературних казок.

Письменники активно вводили в канву казкових сюжетів святкові дати або згадки про них, але у зачинах використали їх лише І. Манжура та Ю. Федькович: *Се діялось зеленими святками* (Федьк. Підмінче, с. 218); *Раз колись-то, не згадаю, саме близько сорочин, вийшов в поле працювати тяжко вбогий селянин* (Мнж. ЧУН, с. 336); *Ось настигають тросецькій свята; мир, мов квітка, увесь запишався, в шати розкішно-зелені убрався...* (Мнж. КПХЛ, с. 272).

Зачини в цій групі літературних казок приблизно складають 1%.

Топографічна формула. Авторський засіб уточнення місця події наближує читачів до ефекту сприйняття казкового твору як реального переказу (в народних казках науковці називають його топографічною формулою). Такі описові конструкції характерні й народним чарівним казкам. У цій групі фіксується:

1) опис казкових царств: *За горами, за морями єсть велике царство: могучого Соловея сильне государство* (Рудан. ЦС, с. 305); *В далекому царстві, в далекому государстві, за тридев'ять земель, в тридесятому господарстві жив собі цар Єлизар* (Уст.-Г. БК, с. 340);

2) чітке визначення географічних назв (топоніми, гідроніми тощо): *У Багдаді, славнім місті, тому тисяча й сто літ, жив могутній цар-владика, – його слава скрізь велика, – звався Гарун Ер-Рашид* (Фр. КБ, с. 472); *Над бистрим Черемошем, у нашій красній зеленій Буковині, в темнім лісі-пралісі стояла при узбіччі стара висока ялиця, лісова княгиня* (Воробк. СІМЯ, с. 149); *У місті нашім Галичі був королівським ковалем Данило Жужля* (Наум. ДЖ, с.94); *Раз, походом із Курської губернії в Херсонські степи, переправившись через Дніпро, прийшов наш штаб на «дньовку» в село Сведовок* (Сторож. ЧК, с.109); *На полях незміримих Сибіри всемогуца панує зима, понад нею – бігун її сірий, снігова, без кінця і без міри нависаюча хмара дріма* (Фр. СнК, с. 403); *Давно колись у Овручеві, коли знаєте, народився хлопчик Остап і, як тільки став він на свої ніжки, зараз пішов по Овручеві, подививсь усюди та й каже: «Ге-ге! Погано жити людям у Овручеві! Треба б сьому лиху запобігти!»* (Вовчок. Невільничка, с. 99); *Не русалками й дикими звірами, не високими деревами й пущами славився чорногузівський ліс* (Кудр. Старці: 348); *Був в Глухові колись убогий міщанин, Який возився вік з таранню або з сіллю, синку готуючи до скринь; покіль в труну убрався к новосіллю, оставя синові не більше двісті кп* (Б.-Нос. МБ, с. 108).

Особливо хочеться відзначити казку Марко Вовчок «Кармелюк». Дослідник М. Грицай знаходить тут паралелі з гоголівським стилем⁵¹: ***Хто бував на Україні? Хто зна Україну? Хто бував і знає, той нехай згадає, а хто не бував і не знає, той нехай собі уявить, що там скрізь білі хати у вишневих садках, і весною... весною там дуже гарно, як усі соловейки защебечуть*** (Вовчок. Кармелюк, с. 3). Це також приклад зачину-звертання.

Зачини, що містять топографічну інформацію, складають приблизно 6% опрацьованого матеріалу літературних казок.

Світ природи. Споконвічно людей цікавив навколишній світ. Із язичницького вірування досі побутує в народі уявлення, що все живе (звірі, птахи, рослини тощо) може їх як уберегти від лиха, так і знищити. Ця думка відображена у народних та літературних творах.

Зачини літературних казок, де фіксується **життя звірів**, переважно належать творам І. Франка та О. Пчілки: *Лежала свиня в баярі та й ось як хрюкала-балакала сама з собою...* (Фр. Свиня, с. 120); *Вовчик-братик і Лисичка-сестричка хитрили, поки хитрили, грішили, поки грішили, а далі стали та й кажуть...* (Фр. ВЛЮ, с. 77); *Ішов Кабан у Київ на ярмарок* (Фр. ЛПД, с. 24); *Ішов Ведмідь з Вовком по лісі, аж ось зацвірінькала якась пташка у корчах* (Фр. КІВ, с. 41); *Пасся раз Осел на пасовиську та якось наблизився до лісу, а за пнем сидів Вовк, вискочив до Оsla й хотів його роздерти* (Фр. ВС, с. 22); *Пішов раз лев лови й зустрів мишку* (Пч. УП, с. 221); *Нанюхала лисичка під лісом рибку в возі* (Пч. ЛСІВ, с. 206); *Двоє котиків* здобули собі хитромудро клинчик сиру (Пч. ЛВС, с. 208); *Сидів зайчик під куциком та й плавав: «Боже мій, Боже!» Який я нещасний!..* (Пч. Зайчик, с. 209); *Закликала Лисиця Журавля в гості до себе* (Пч. ЛУ, с. 210); *Лев царює над лісами, над водами він царює, скрізь закони видає він І усюди порядкує* (Грінч. РТ, с. 70); *Як Собака стеріг хати, то й його тримали; як постарівся до лиха, взяли та й нагнали* (Рудан. ВСІК, с. 212).

На відміну від народних казок у авторських творах зачини побудовані з описом лише **птахів**, які є в Україні: *На стрісі, край угла селянської хати, сів ворон та й кряче, недолю віщує* (Фр. ПК, с. 94); *На дупластій, головастій вербі над річкою звилася собі Ворона гніздо* (Фр. ВІГ, с. 39); *Якось-то виліз на землю рак із своєї печери, а ворона поблизу стрибала, побачила та й ухотила його* (Пч. ВІР, с. 189); *Прилетів горобець до билини та й каже: «Билино, поколиши мене, горобця, доброго молодця». Билина каже: «Не хочу!»* (Пч. ГІБ, с. 194); *Сірий чижик, дрібна птиця, задумав жениться* (Алекс. ЧВ, с. 155); *Качка плаває собі по воді, аж тут прибігає лис* (Алекс. ЛТК, с. 154); *От сорочки-білобокі*

⁵¹ Грицай М. С. Марко Вовчок. Творчий шлях. Київ: Вища школа, 1983. 196 с. С. 106.

коровай вбирають, а **галочки-міщаночки** пісні все співають; вітер свистить у дудочку, а **ворон** кричить (Ром. ВМ, с. 235); Великий кохінхінський **когут** у панськiм курнику злопотів крилами і товстим басом заспівав: «Ку-ку-рі-ку!» (Маков. ДС, с. 4), а також не обійшлося без згадки про **комахи**: Над ставком широковидим, посеред очеретів, там **комар**, славетний лицар, під листом зеленим жив (Грінч. МК, с. 38); Стояла собі у полі, коло гаю, одна козача пасіка. А вже ж, мабуть, усі знаєте, що се за річ пасіка? Може, довідувались часом там меду, аж вам **бджоли**... а то й мед іншим знов часом? (Вовчок. Ведмідь, с. 112); Бідний **нічний сірий метелик** сидів в темному вогкому льоху за бочкою з капостою (Укр. Метелик, с. 15).

Пейзажний опис є традиційним прийомом передавання письменником настрою твору, передчуття неприємностей тощо: Глухо, тихо доокола, все в темку щезає, понад Дністром, понад бистрим сив туман лягає (Вагил. ЖІК, с.373); Гуляло море на просторі, з далеких гір туман глядів, як свічечки, блищали зорі, і місяць весело світив (Гл. Дуля, с. 327); Садилося сонце за синім Дніпром, за сонечком вечір спускався, за вечором-ніччю, як сивим сукном, і поле і ліс укривався (Боров. Гайдамаки, с. 52); Величним зводом склепилося темносинє небо над старим, грішним городом (Фр. Похорон, с. 549); Природа – дивна річ: для інших рідна мати, пестує їм, вгоджа, не зна, як більше дати, – другим наперекір нав'яже все на сміх! (Б.-Нос. Кумедійщик, с. 103); Тихо та й темно на світі божому (Кобр. Чортище, с. 107); Ліс ще дрімає в передранішній тиші... Непорушно стоять дерева, загорнені в сутінь, рясно вкриті краплистою росою. Тихо навкруги, мертво... (Коцюб. Хо, с. 174); Скільки разів візьме кріпкий мороз, стільки разів віє холодний вітер та й навіває нову верству снігу (Черемш. Сльоза, с. 506); Сердиться Березень, вітром бурхає, а он голі дерева стогнуть та гнуться. Землю замерзлу в день дощиком мочить, а на ніч морозом дужим стикає. Хмари збирає з усіх закутків неба, що нікуди сонцю й глянуть на землю... (Коцюб. БМ, с. 2); Хороший цей світ, не надивитись, не налюбуватись на його, такий хороший. Широкий цей світ! (Свидн. ПСНП, с. 378).

Сюди ж можна віднести і зачини, які відображають світ **рослин**: Гарна маленька **квіточка** небесної барви – її виспівали народи по всіх краях (Ком. НЗМ, с. 176); На городі поміж буряками, гарбузами, капостою і іншими овочами виросла сама собі **маківка**, видно, десь весняний вітерець заніс її ще малесеньким зернятком з того саду, що так пишно зеленіє поза шляхом (Полт. Маківка, с. 226).

Група зачинів, що описує світ природи, приблизно складає 20% опрацьованих текстів.

Кожна народна казка має оповідача, а літературна – автора. Певна частина казок фіксує зачини, де письменник виконує роль оповідача: **Я би вам хотів казочку написати**, але таку, аби вже така! та лиш не знаю, відки зачати (Федьк. АІЄ, с. 214); **Чи не розказати б вам казочки** про в'юнця-молодця? (Кон. ВТЩ, с. 233); **Скажу вам, діти**, яким чином добутися до краю дармоїдів (Кон. КД, с. 156); **Ой слухайте, діточки, дівоньки й хлоп'ята, розкажу вам казочку, мої лебедята!** (Гл. ПНК, с. 324); **Ні вже, куме, що не кажи**, а як заєць перебіжить дорогу, то вже без халепи не обійдеться (Куліш. СК, с. 125); **Їй же Богу, надокучило вже розказувать!** Та що ви думаєте? Справді обридло: **розказуй та й розказуй – і одчепитись не можна!** Ну, добре, я розкажу, тільки вже, їй-богу, в останній раз! (Гоголь. ЗМ, с. 92); **Ми, малі діти**, страх як любили казки! (Мирний. КППК, с. 274); **Брате Ф!.. Знаєш, як ми ще учились у школі!** Іноді там ми з тобою пісень затинали козацьких про Сагайдачного, про Морозенка і новобранців, а на кутю так, здається, і колядовати ходили (Думитр. Жабомішодралівка, с. 445); **Бував я** – не жартом кажучи – далеко світами, не одно чудо видав, як Безглуздів, та таких славних міщан, такого начальника не надібав ніде (Воробк. Сміховинки, с. 202); **Але ж се все байки!** – в один голос закричали діти, коли **я скінчив оповідати** їм оте все, що написано в тій книжці. – Так, дітоньки, байки. А знаєте ви, що то байка? (Фр. БПБ, с. 251); **Можє б, хто послухав казки?** Ось послухайте, панове! Тільки вибачте ласкаво, що не все в ній буде нове... Тож, коли хто з вас цікавий, сядь і слухай давню казку, а мені, коли не лаврів, то хоч бубликів дай в'язку (Укр. ДК, с. 301); **А годі, братці, сумувать із важним і нудним гаданням!** **Ще хочу казку вам сказать;** не все й куняти над казанням: Той ні до чого чоловік – хто не уміє веселиться (Б.-Нос. Помилки, с. 114).

Як уже згадувалося раніше, письменники в казках описують людей різних за соціальним станом. Переважно це бідні люди. Завдяки зачинам такого типу автори досягають спільної мови з простим народом, що, можливо, і робить їхні казки популярними. Ключові лексеми зачинів позначають осіб за:

1) віком: **Гм! Гм!** У Києві на базарі люди козу продавали, а **дід** козу полюбив, аж три копи заплатив, поклав кізоньку на віз та й додому привіз (Дн. Ч. Коза-дереза, с. 236); **Дід старий** в одежі вбогій до світлиці завітав, на ніч захисту з дороги у господарів прохав (Кон. Казка, с. 232); Сидів **старий рік** у хаті, **дочки** на ослоні (Ром. СМ, с. 235); У невеличкій кімнаті лежить на ліжку **слабий хлопчик** (Укр. Лелія, с. 468); **Гарний білий лебідь** на синьому лимані, гарна яскрава зіронька на світлому вечірньому небі, але кращою за них була донька старого пана; легше, ніж лебідь, ступала вона, веселіше, ніж Божі зіроньки, світилися очі її. А як співала вона – соловейко в гаю замовкав;

махровий червоний мак блід перед її красою. Бог нагородив пана **донькою-красунею** (Греб. МІМ, с. 99);

2) професією: **Один пастушок** пас отару овечок (Пч. ПП, с. 219); **Музика** різко від уха заграв, а бас то загудів, то, в лад вибиваючи, моторні дівчата аж піднімав; а хоть ноги потомлені – до круглого рвалися танка; гарні хлопці в підкови до складу кресали, позираючи радісно кожний по своїй дівчині ... (Шашкевич М. Олена, с. 55); **Один пан писар** десь, іще за гетьманищину, бо, бачиш, тепер не те, пішлося на одміну, нема вже писарів! (Б.-Нос. ПП, с. 121); **Пріор** єзуїтського монастиря в Тернополі, вернувши зі спільної монастирської їдальні, злегка позиваючи, лагодився прилягти і віддихнути після доброго обіду; а що день був літній та гаряченький, то зняв чоботи і реверенду... (Фр. Чума, с. 169);

3) іменами: **Посіяв Максим** пшеницю (Липа. Казка, с. 264); **Устав Яким** рано, ще й сонечко не зійшло, поснідав, запряг чалого й поїхав волочити (Загірня. ЯЧКБ, с. 252); **Спромігся Солоній** весною на горох, та й, сівши з **Хіврею**, собі міркують вдвох... (Г.-Арт. СТХ, с. 31); **Галя** виглядає в вікно затушованої хати на **Тимкову** роботу (Дн. Ч. ПСС, с. 170); **Гандзю, Гандзюню!** Сиди мені, небого, дома, бо я піду в ліс на губи! (Фр. Мавка, с. 253); **Наш Іван** кохавсь у мріях – думкою літає та скарби усе знаходе, гроші здобуває (Грінч. ДДБ, с. 66);

4) соціальною нерівністю: **Приглянувся ксьондз-добродій до чужої жінки**: що день божий посилає фіги та родзинки (Рудан. Чорт, с. 130); **Побратались пан з Іваном**, по світі мандрують, разом їдять, розмовляють, разом і ночують... (Рудан. ПТІВД, с. 120); **Прожили десь-то-не-десь два рідні брати**, і як завжди те у казці – один був багатий... (Мнж. Злидні, с. 340); **Просе брат убогий багатого брата** борошна позичить йому задля свята... (Мнж. ЛГ, с. 331); **Тетяна**: Ви-бо, паничу, не пустуйте, сидіте смирно. **Финтик**: Что ж я роблю, любезная Тетяно? Я, кажется, то есть из благопристойности не выхожу (Котл. МЧ, с. 294); **Бідні люди** хотіли собі побудувати дім – тривкий, кам'яний, вигідний (Фр. ЯТЗДБ, с. 231);

5) національною приналежністю: **Понад гаєм, над водою стелються тумани; стоять в шатрах над річкою волохи-цигани...** (Боров. Чарівниця, с. 59); **Русин** умер (Фр. ЯРТПТС, с. 119); **Під якоюсь нещасливою планетою** вродився Невдоволений **Русин** (Маков. КПНР, с. 11);

6) статтю: **З курника прибігла жінка**, руки в неї аж тряслись... (Фр. ЛП, с. 430);

7) сімейними та дружніми зв'язками: **Умирає мати**, дочку покидає; не женитись **батько** жінці присягає (Грінч. Сирітка, с. 167); **Два сусіди-**

побратими так умовились колись: «Все, що маєш – маймо вкупі, що придбаєш – всім ділись!» (Дн. Ч. Казка, с. 164).

Група зачинів, що описує наявність оповідача, діяння людей, людські риси і вади, приблизно складає 4% опрацьованих літературних казок.

Зачини інколи наповнені елементами історично-героїчних колядок, щедрівок, гаївок, пісень та балад. Наприклад, у творах Б. Грінченка використано на початку віршованих казок вигук **ой**: **Ой** гуляли в полі два морози, два морози, два рідненькі брати (Грінч. ДМ, с. 108); **Ой**, умерла жінка в чоловіка, а в нього ж то дочка Маруся – не зросла до розуму, підліток, і хазяйство в нього чималеньке (Грінч. МТК, с. 181); **Ой** ще за наших батьків те було: в нас молоде на Вкраїні подружжя жило був чоловік, а на ймення Хома, жінка Марина та ще маненька дитина, – ну, та вже більше нікого й нема (Грінч. ЧРВ, с. 134); **Ой** то не білий туман землю скрізь покриває, а то князь молодий у похід виступає, з військом рушає турчина воювати, слави собі вояцької молодецької залучати, до своєї землі ще землі придбати... (Грінч. ДПКК, с. 47).

Письменники за допомогою прикметників у казкових зачинах намагалися подати характеристику персонажа: *Не було і на усій слободі дурнішого, як Пархім Шеревертень* (Кв.-Осн. ПС, с. 410); *Його екселенція був дуже точний* (Фр. ІОК, с. 164); *Смутний і невеселий* сидів собі на лавці у новій світлиці, що відгородив від противної хати, конопотський **пан сотник Микита Уласович Забрьоха** (Кв.-Осн. КВ, с. 136). А дієслівні конструкції впливали на фіксацію конкретного факту: *Коли люди стали ненавидіти одне одного і втрачати людське серце, тоді зійшов ангел доброти на землю* (Черемш. Незабудка, с. 506).

Група зачинів, що описують наявність оповідача, діяння людей, людські риси і вади, приблизно складають 16% опрацьованих літературних казок.

Майстри художнього слова досить часто зверталися до фольклорних творів, черпали з них сюжетні лінії, але по-своєму інтерпретували події. Завдяки митецьким здібностям відомий сюжет набував оригінального обрамлення у вигляді своєрідних зачинів. Так, у зачинах казок «Три бажання» Б. Грінченка та П. Білецького-Носенка часові параметри дії описано по-різному, як-от: *Ой було це ще в давнії роки, як у нас, на Вкраїні широкій, чоловік на селі жив Тимоха, і була в нього жінка Солоха* (Грінч. ТБ, с. 42); *Давно колись, як ще по світу жили русалки й знахорі і брали добрих під заштиту, лихих тягали у бори, де у ведмедів лицювали, так рятували люд од бід, – в хатинці тісної бідували старая баба й сивий дід* (Б.-Нос. ТБ, с. 92).

Наукову цінність становлять літературні твори, у яких письменники, наслідуючи народні традиції, відтворили структуру фольклорних текстів,

використали притаманні їм художні засоби. Так, у казці «Трьомсин-синеня», записаній І. Манжурою, зачин не має традиційної форми, а в авторській обробці набуває усталеної структури: *Пішла раз вдова жати, вийшла в поле та й поклала дитину під снопами. Де не взявся орел, схватив ту дитину та й потаскав у своє гніздо. А скоро повз те гніздо та йшли троє розбійників та й почули, що дитина плаче. Зараз один поліз, дістав ту дитину, ото вони і радяться: «Хай він буде всім нам трьом синам синеня»* (Трьомсин-синеня, с. 56); *Одного раз літа стало, що на трьох братів упало тут сторожку відбувати. Не яких братів, бо мати не єдина їх зродила, Вже-то Січ так поріднила – що куди тобі і кривні! ... От базікають, а далі наче змовились удалі, враз ущухли ... «Ось неначе дитинча маде деє плаче?» – хтось з них мове. Ісхопились, як навкруги ж огляділись, враз набачили здорове на дубах гніздо орлове ... Та й гнізда того чимало: аж дванадцять дубів вслало, мов як шапкою накрило, ще й обошні захватило! ... Та й подрались мов на сміх, наче діти по граки, по дубах тих козаки. Як ізлізли – аж хлоп'ятко простягає рученятка та кувака істихенька, мов жаліється без неньки. ... Раю вам я: хай дитина ця всім буде нам за сина ... Не обидно буде всім, а назовем його Трьомсин* (Мнж. ТБ, с. 184-188); Подібне спостерігаємо й у тексті «Злидні»: *Були собі два брати: багатий і убогий. От у багатого брата були хрестини, а на те врем'я по ділу прийшов до нього убогий брат* (Злидні, с. 71); *Прожидали деє-то-не-деє два рідні брати, і як завжди те у казці – один був багатий...* (Мнж. Злидні, с. 340).

Заслуговує на увагу **зачин**, який є **продовженням назви**: *Бо адже ж деє вони мусять бути!* (Фр. КДСР, с. 66), або коли **зачин підкреслює якийсь факт**: *Битва була в самім розпалі* (Фр. Поєдинок, с. 62).

Авторський підхід до використання традиційного сюжету казки «Пан Коцький» Дніпрової Чайки та Олени Пчілки спричинив появу кількох її варіантів. Вони відрізняються жанровими ознаками, формами подання (віршована казка – прозова казка) та мовним оформленням: *Ой, горенько-горе сіромці лисиці, що без свого лисовина зосталась вдовиця!* (Дн. Чайка. ПК, с. 212); *У одного чоловіка був кіт старий, що вже нездужав і мишею ловити* (Пч. ПК, с. 198).

В односюжетних казках досить часто відмінності наявні в описах природи, як-от у текстах «Лис Микита» І. Франка та «Казка про хитрого Лисовина» І. Манжури: *Надійшла весна прекрасна, багатоцвітна, тепла, ясна, мов дівчина у вінку; ожили луги, діброви, повно гамору, розмови і пісень в чагарнику* (Фр. ЛМ, с. 7); *Ось настигають троєцькіє свята; мир, мов квітка, увесь запишався, в шати розкішно-зелені убрався; звіру ж та птиці веселя хата, де б вони захисту тільки схотіли, в лісі й у полі готова на долю; єсть*

розгулятися всім де уволю!.. Весело небо з землею раділи... (Мнж. КПХЛ, с. 272).

Наявність варіантів літературних творів може бути спричинена редакторською правкою. Наприклад, це стосується казок І. Франка «Мурко і Бурко»: *І скочив Мурко з загати, **щоби** привітатися з Бурком, та **цей** в ту ж хвилину* – *хап його за горло і роздер* (Фр. МІБ 1976, с. 71); *І скочив Мурко з загати, **щоб** привітатися з Бурком, та **сей** в тій хвилі хап його за карк і роздер* (Фр. МІБ 1986, с. 245) та «Засць і Ведмідь»: ***Чи** треба вам казати, яка радість, запанувала у **всьому** лісі і як усі дякували Зайцеві за його вчинок* (Фр. ЗІВ 1986, с. 39); ***Не** треба вам казати, яка радість запанувала **в тім** лісі і як усі дякували Зайцеві за його вчинок* (Фр. ЗІВ 1976, с. 250).

Отже, літературна казка відрізняється від фольклорної авторською індивідуальністю, писемною формою функціонування; описані в ній події чи вчинки логічно обґрунтовані як у реалістичному творі. Вона має пізнавально-виховне призначення та характеризується соціально-політичним спрямуванням, оскільки в ній замасковано або закодовано розповідалося про правдиві життєві факти та досвід багатьох поколінь, що чітко виражено у казкових зачинах.

Кінцеві словесні формули. Подібно до зачинів українська літературна казка виробила свої типові формули завершення. **Функція кінцівки** – вивести реципієнта зі світу персонажів через світ автора в реальний, дійсний світ⁵².

Серед дослідників зазначимо М. Пазяка (вважає кінцеві моделі українських народних казок видом паремій)⁵³, Н. Грицак (відносить кінцеві формули до структурно-семантичних особливостей фразеологічних одиниць)⁵⁴, Н. Тарасенко (розглядає казкове завершення як елемент композиції)⁵⁵ та ін.

О. Бондар визначає завершення народних казок так: *сюжетне без кінцівки, з кінцівкою (нестандартизована (кінцівка-результат, кінцівка-узагальнення – підсумовує казкову розповідь і часто має афористичний, повчальний характер, вкладаючись в уста одного з персонажів казки), стандартизована (фразеологізована – є універсальним закінченням для будь-якої казки, найчастіше вона звернена безпосередньо до читача/слухача; нефразеологізована – підкреслює щасливу розв'язку дії і часто робить темпоральну прив'язку до теперішнього часу автора)).* Казка може містити всі

⁵² Бондар О. І. Часова структура української народної казки. *Мова та стиль українського фольклору*: 36. наук. праць / Ред. кол.: Ю. О. Карпенко та ін. Київ: ІЗМН, 1996. С. 85–101. С. 89–90.

⁵³ Пазяк М. М. Українські прислів'я та приказки. Проблеми пареміології та параміографії. Київ: Наукова думка, 1984. 201 с. С. 160.

⁵⁴ Грицак Н. В. Структурно-семантичні особливості фразеологічних одиниць казкової спадщини. *Українське мовознавство*. Київ: Либідь, 1990. Вип. 17. С. 49–53. С. 50.

⁵⁵ Тарасенко Н. Д. Деякі питання поетики. Київ: Радянська школа, 1959. 78 с. С. 72.

різновиди кінцівок, які розташовуються у чітко визначеному порядку: фінальна подія – результат – узагальнення – стандартне кліше⁵⁶.

Авторська індивідуальність у казкових творах виявлялася по-різному. Письменники використовували кінцеві речення:

1) подібно до завершень народних казок: *Се вам казочка, а мені бубликів в'язочка, вам колосок, а мені – грошей мішок* (Пч. КПКД, с. 219); *Я в них була, мед-вино пила, калачами заїдала, медком солодким смакувала* (Пч. ПДДТБД, с. 235); *І я там був, сім пар чобіт, гуляючи, подер, а як стали на віват стріляти, то я зо страху аж сюди забіг, аби вам сю казочку розповісти. От она і вся* (Федьк. Глогорожечка, с. 160); *І я там бував! Коваль коні кував в срібні підковки; летіли ластівки та все щебетали, казки вповідали з загір'я шкляного, з-за моря солоного; а я там був, сю казочку чув та й вам вповів, а журавель летів та й сів собі на даху: «Кла-ка-ка! Не варт твоя казочка п'ятака!»* (Федьк. ЗК, с. 166); *Все розказав я на потіху, і казочці моїй кінець. Моторним дітям – торба сміху, мені – солодкий буханець* (Гл. Дуля, с. 332); в яких зазначався або згадувався жанр твору, навіть через згадку ролі автора: *Ось така на світі ходить байка про старців, а врешті, хто його знає, може, то і правда...* (Кудр. Старці, с. 352); *Тисячі речей у життю забудете, а тих хвиль, коли вам любя мама чи бабуся оповідала байки, не забудете до смерті* (Фр. БПБ, с. 254); *Так сю казку закінчивши, чесних слухів не вразивши, утішається й поет* (Фр. КБ, с. 576);

2) із підкресленням людської буденності, щоб повернути читача у реальний світ: *Усі руські часописи приписали мою статтю не моєму доброму серцю, що я всім хотів догодити, лише наслідкам спеки і моєї бездонної глупоти, – так що я аж по тім усім прийшов до розуму і, щоби не затроювати собі дальше життя, рішився поїхати далеко, аж за море до Канади. Там заміню перо на плуг і буду орати тамошні степи, а до «старого краю» верну аж по літах з мільйоном. Тоді я у всіх русинів буду мудрий...* (Маков. ЯЯВГ, с. 20); *Ось і казка уся, та і годі!.. В ній і горя ми бачили, й щастя – як хто хоче, хай вірить у горе, а ми будемо вірити в щастя!* (Грінч. ДЛ, с. 32); *А в Києві довго ще тієї ночі гриміли веселі весільні пісні, довго гриміли вогні, довго ще бенкетували наші дідусі; але пісні поступово замовкали, вогні один за одним погасли, все затихло, заснув Київ... Тільки біля підніжжя його ліниво тече Дніпро, та над святими церквами йдуть собі звичною дорогою Божі зіроньки* (Греб. МП, с. 109);

3) короткими фразами, іноді з невдоволенням: *От і вся моя казочка* (Федьк. ЧБ, с. 157); *Насилу доказав. Аж, учучи, втомився* (Б.-Нос. УП, с. 141).

⁵⁶ Бондар О. І. Часова структура української народної казки. *Мова та стиль українського фольклору*: Зб. наук. праць / Ред. кол.: Ю. О. Карпенко та ін. Київ: ІЗМН, 1996. С. 85–101.

Подібні завершення складають 7,5% від загальної кількості вивчених казок.

Поєднують українські літературні казки XIX століття з народними й елементи **повчального характеру**, які складають 10,5% від загальної кількості опрацьованого матеріалу: *То-то ж, чоловіче, на цьому спокайся, та удруге брата, гляди, не цурайся* (Мнж. ЛГ, с. 335); *Дивіться, мамі! доколисуйте ж! Бачите, як Маруся рада, що вже доколисана стала... А в нас багато! Багато є ще недоколисаних, тільки самі не признаються, чоловіки не здогадуються, а паніматкам байдуже* (Свидн. Недоколисана, с. 397); *Байка байкою, а правда правдою, що ми Бога повинні просити о три речі: о добро земське, о премудрость і о спасіння вічнеє, та за се посліднє абисьмо ніколи не забули так, як забув коваль Жужля. А іще друга правда, щоби ворогам Христа і народу нашого ніколи не кланялись, ласки від них не просити, а правду свою боронити всіми силами своїми, а хоч би і життям своїм* (Наум. ДЖ, с. 96); *Ото ж, батьки, знайте – діти навчаєте, діти навчаєте, словом наставляєте, бо розумом загине од пуг та дрюка, а добреє слово – велика наука!..* (Грінч. Кузьмина, с. 145); *Всім розкажу, нехай знають всі люди, – всім-бо нам треба те знати, як ми повинні жінок шанувати!..* (Грінч. ЧРВ, с. 138); *Діти мої, любі діти! От вам правда щира: Не впивайтесь і не бийтесь, Не соромте мира! Жийте кожне свою силою, Тільки-но кохайтесь І всі четверо збирайтесь – Правди навчайтесь* (Рудан. ЦС, с. 380); *Дуже недобре діло брехати!* (Кв.-Осн. Підбрехач, с. 417); *Коли б була Марусенька циганки не знала, коли б була та ворожка з чарами пропала, то ти б була Марусенько, Гриця не згубила, то ти б була Марусенько, й сама була жива: бо чарами верховодить нечистая сила* (Боров. Чарівниця, с.63-64); *Люди казали: буде дощ, бо місяць світить ніби крізь сито, неначе йому заснувало очі, мов п'яний чоловік лупає безтямними дурними очима* (Н.-Л. СЙН, с. 319); *О дівчата-дівчата! Бодай же вас опанувало! Нема добра, як дівчина, та нема ж і лиха, як вона!..* (Свидн. ПСНП, с. 385).

Літературні казки від народних перейняли завершення і з **фразеологічними сполуками, приказками та прислів'ями**: *Нема добра, як дівчина, та нема ж і лиха, як вона!..* (Свидн. ПСНП, с. 385); *Коваль чортівської горівки й до рота не брав та й жив, як світ приказує: «Бога не гніви, чорта не дразни». Але чи ковалеві добре з тим було – казка не каже* (Кобр. Чортище, с. 114); *Собаці собака смерть! От вам і конотопська відьма!* (Кв.-Осн. КВ, с. 205); *Та вже ж, що бабі, то і громаді. Коли товариство перестане писати, не буду і я; а то, далебі, що не втерплю* (Кв.-Осн. ОТС, с. 232); *Вже усі тії, що полягли, вони не устануть – нехай же над ними земля пером!* (Вовчок. Невільничка, с. 111); *Почали тоді сміятись: «Он як наші вміють, що думками*

із нічого швидко багатіють!» (Грінч. ДДБ, с. 69); *Природа в миг єдин взяла свої права, – На ухо нищечком згадала сі слова: «Яким родивсь на світ, такий іди в могилу»* (Б.-Нос. Кумедійщик, с. 107); *Чи глек повадився у воду – Ізгине з тим, як черепня; Горбатого хіба вже виправить труна* (Б.-Нос. ПП, с. 122); *«Е, ні, голубко! – мовив на те чоловік. – Тепер вже я не покину тебе й не піду нікуди, бо виходить, ми з тобою зовсім до пари: обоє рябоє!»* (Пч. ДП, с. 247); *З ледачим все біда: хоч верть-круть, хоч круть-верть, Він найде все тобі хоч в черепочку смерть* (Г.-Арт. ПТС, с. 28); *Глядіть же, щоб не було по приказці: «Хвалить шинкар п'яницю, а дочки своє за його не віддасть!»* Завидуєте щастю мого Павлуся, а ніхто б не схотів бути Павлусем (Сторож. Скарб, с. 39); *Почали тоді сміятись: «Он як наші вміють, що думками із нічого швидко багатіють!»* (Грінч. ДДБ, с. 69); *Тут кінчиться наша казка. Всім, хто слухати був ласка, Дай же боже много літ! Най і наш весь сум пропаде! А тим, хто нам коїть зради, Най зійдеться клином світ!* (Фр. ЛМ, с. 101). Усе це складає 9 % казкових завершень.

Ми звикли до того, що народні казки переважно мають **щасливий кінець**. У літературних казкових текстах ХІХ століття – це лише 24% від загальної кількості: *Тихо було, мертво. Але Хо не помічав сього: він сидів, замислившись, з радісною усмішкою на устах, з надією в серці. Надія та сягла аж у ті часи, коли сміливість візьме верх над страхом і Хо зложить на спочинок свої старі, наболілі кістки...* (Коцюб. Хо, с. 201); *Одержавши таку відповідь Синиця заспокоїлася, а за кілька неділь уже справді мала нове гніздо і нові яйця, цим разом не на морському березі, а в кущах терну на високій могилі* (Фр. ЯСХМС, с. 86); *Нехай живуть! Нехай їм щастя сяє, нехай і нас воно не обмина і, сонечком сіючи по світу, висушує з заплаканих очей бездольному його пекучі сльози і сяє всім – великим і малим!* (Грінч. СД, с. 181); *І вони зазнали щастя в світі: він за те, що світ приніс країні, а вона за те, що так любила...* (Грінч. МТК, с. 204); *Чоловік од радості і не дослухав, зараз побіг він до своєї вірної жінки та до рідного сина, що він його й не бачив, як родився, розказав їм усе, що йому було, і всі вони стали жити-поживати у добрі та в щасті* (Дн. Чайка. ГК, с. 136); *Настала велика радість в золотоверхих княжих палатах, всі раділи, а найбільше весельчак. Він приспівував: Щира любов, дитя гоже, Все на світі переморе; Навіть і горду царицю Навчить їсти киселицю...* (Ков. Киселиця, с. 185); *Тепер-то аж я собі кругом паня, бо їду собі в ридвані, як цариця, а то, матбути, до сонечка в гості, до моєї матінки отсе, аж геть у Рахмани, у тридев'яту землю, за шкляні гори, де морські стада шовкові трави пасуть!.. От і поїхала* (Федьк. ІУП, с. 197).

Але, як не дивно, у літературних казках переважають кінцеві завершення, які мають **нещасливий кінець**, що суперечить загальноприйнятим казковим

нормам. Можливо, це пов'язано з тим, що більшість текстів належить до соціально-побутових казок, у яких відображено політичну ситуацію в Україні. Складає ця група 38% вивчених текстів: *Узяли нашого Адама і Єву, вибили, вибили добре, кілька влізалося, та й пустили на вітер. От вам і казочка Без наказочка!* (Федьк. АІЄ, с. 217); *Але Гандзі як не було, так не було. Вечором мати з плачем упросила кількох людей, щоб ішли в ліс шукати. Але й ніч минула, знайти не могли нічого. Минув і другий день. Гандзі не було. Як побивалася, куди бігала за той день бідна мати, того й не сказати. Аж на третій день, рубаяючи дрова в лісі, здибали люди маленьку дівчинку під березою. Вона лежала, обнявши міцно березу заков'язлими ручками. Отворені очі не блищали вже, тільки на устах застив розкішний усміх; видно, Гандзя тільки що перестала бавитися з мавкою* (Фр. Мавка, с. 257); *Тут батько, там мати важенько зітхає, Тут брат, там сестра тайком сльози втирає, – Над хатою горе зависло грозяче; Всіх серця здавила таємна тривога, Бо всім постелилась терниста дорога, – А ворон на стрісі все криче та й криче* (Фр. ПрК, с. 95); *А бачиш, – каже до нього Лев, – ти казав, що новий цар не страшний, а як побачив його зблизька, то од самого страху помер!* (Фр. ОІЛ, с. 11); *Ледве Лис здужав пробігти декілька кроків, як пси наздогнали його й роздерли* (Фр. ЛІД, с. 33); *Блиснув його карабін, – і мов громом уражений, я покотився між трупи* (Фр. Поєдинок, с. 65); *І поблід золотосяйний, І тремтить іюда-брат: Чує кроки: дзвін кайданів Із в'язниці до палат* (Дн. Ч. Казка, с. 168); *Прийшли люди й убили вовка. Так він і пропав через те, що повірив лукавій лисичці-сестричці* (Пч. ЛСІВ, с. 207); *Так загинув лицар славний, і павук його ізз'їв, і про нього всі забули серед мух і комарів* (Грінч. МК, с. 40); *Багато плакали вони, стомило горе їх: Вони умерли із журби та з сліз своїх гірких...* (Грінч. Сопілка, с. 21); *Коли хто подибле чоловіка із тяжким каменем на шиї, нехай із ласки своєї вдоставить того громадського злодія, що руками дивиться, очима лапає, що то майстер до чужих тайстер – цюпасом до містечка Безглуздова, а певне не мине його кара* (Воробк. Сміховинки, с. 208).

Варіативні зміни у формулах пов'язані з жанровими особливостями текстів, у яких вони функціонують.

Бажання читачами відчувати щось неймовірне автори підтримували за допомогою казкових завершень, які несли в собі елемент *невідомого* (6%): *Мороз хукнув на ту річку – зараз вода стала. Дівчинонька білолиця плакать перестала. Ото дивись, мій будинок проти сонця сяє. Мороз, коней та й спинивши челядок скликає* (Ром. СМ, с. 235); *Але чи ковалеві добре з тим було – казка не каже* (Кобр. Чортище, с. 114); *І досі ще ніхто не знає, що те все зробила Марусина сльоза* (Черемш. Сльоза, с. 509); *А коли війна скінчиться Того діла й того слова, То скінчиться давня казка, А настане правда нова* (Укр. ДК,

с. 322); *Знала вона тя все, тільки нікому не сказала...* (Полтавка. Маківка, с. 227), *І так вони вже ходять та ходять, а побратися ніяк не можуть: коли одно «надумається», то друге «роздумається», та й нема згоди. От так і ходять до сеї пори!* (Пч. ЖТЧ, с. 227); *Усі діти уп'яли очі в бабине обличчя, дожидаючи, що та скаже. Бабуся нічого не одказала, тільки низько-низько схилила голову, і та стара голова її на тонких в'язах чогось дуже хиталася* (Мирний. КППК, с. 295).

Особливу групу створюють казкові завершення, які містять у собі елементи (група складає 5%):

1) заклику: *Най згине, хто кровавить Русь роздором!* (Фр. СКС, с. 361); *А хіба ж розумніша була б його смерть, якби він навіки заснув у темнім льоху? Те світло спалило його, – але він рвався на простір! Він шукав світла!* (Укр. Метелик, с. 16);

2) підтвердження: *Кажуть, що сьому була правда!* (Карп. ВІСС, с. 93); *В нас, – каже, – сила, Панове громадо, А в старих розум І добра порада!* (Шашкевич В. Зробок, с. 86); *Наша чудова українська врода, нагріта гарячим полуденним сонцем, навіва на думи насіння поезії та чар. Як пшениця зріє на ниві і складається у копи і скирти, так і воно, те насіння, запавши у серце й думку, зріє словесним колосом і складається у народні оповідання й легенди* (Сторож. ЗЧ, с. 71);

3) умовності: *Або ж я знаю! Може, стара й правду казала. Її закарлючений ніс свідчив, що вона якась не проста баба, а, мабуть, ворожка* (Фр. КДСР, с. 70); *А як полудне настане, Пригріє сонце весняне, Скриються зайчики й птахи, Я влізу в воду по пахи, Я всі броди переброджу, Вже ся на хитрість спроможу, Вже ся спроможу на шутку, Наставлю рибок я много, А все для тебе, їй-богу!* (Фр. Киця, с. 421);

4) прикмет: *Люди казали: буде дощ, бо місяць світить ніби крізь сито, неначе йому заснувало очі, мов п'яний чоловік лунає безтямними дурними очима* (Н.-Л. СЙН, с. 319);

Крім цього, вони передають буденну ситуацію: *«Ну, Раче, де ти там?» – ще раз кличе Лисичка та й обернулась хвостом до пенька. «Та ось де я! Давно вже жду тебе, аж трохи за пеньок забіг»* (Фр. ЛІР, с. 12); *«Де ж та торба?» «А де? Висить у хаті на кілку». «Навіщо ж ви її держите?» «Для прихожого»* (Костом. Торба, с. 173).

Варто звернути увагу в літературних казках на такі моменти:

1) зафіксовано ситуації, коли авторський текст у різних виданнях має інше звучання. Наприклад, це стосується казок І. Франка «Мурко і Бурко»: *І скочив Мурко з загати, **щоби** привітатися з Бурком, та **цей** в ту ж хвилину – хап його за **горло** і роздер* (Фр. МІБ 1976, с. 71); *І скочив Мурко з загати, **щоб***

привітатися з Бурком, та *сей в тій хвилі* хап його за *карк* і роздер (Фр. МІБ 1986, с. 245) та «Заєць і Ведмідь»: *Чи* треба вам казати, яка радість, запанувала *у всьому* лісі і як усі дякували Зайцеві за його вчинок (Фр. ЗІВ 1986, с. 39); *Не* треба вам казати, яка радість запанувала *в тім* лісі і як усі дякували Зайцеві за його вчинок (Фр. ЗІВ 1976, с. 250). Якщо у першому випадку можна припустити, що така невідповідність з'явилася завдяки редакційним вимогам (використовувати діалектні елементи чи ні), то у другому прикладі спостерігаємо значеннєву відмінність у використанні слів;

2) письменники по-своєму передавали один і той же сюжет – саме це підкреслює авторську індивідуальність. Сюди належать тексти «Три бажання» та «Пан Коцький»: *Як же згодом прочумались трохи, то Тимоха сказав до Солохи: «Отака приведенія в світі!.. Воно й правда, що треба роботи...»* (Грінч. ТБ, с. 46); *Тут вранці заспівали півні, русалці треба тяги дати, дід світом з бабой вклався спати. І мні пора покинуть бредні бо й вам вже хочеться дрімать* (Б.-Нос. ТБ, с. 102); *Лисиця: От розумні! От так дужі! Де вам розум? Сила? Що маленька і плохенька Всіх вас одурила. На лисицю на одну Збирали громаду! Хитрували – мудрували... Мабуть, кажуть правду...* (Дн. Ч. ПК, с. 235); *А потім посходились та й кажуть: «От, який малий, а ледве всіх нас не поїв!»* (Пч. ПК, с. 200);

3) тексти з одного і того ж сюжету подано в народному варіанті та в літературній обробці: *А Трьомсин Синеня забрав тоді ту морську пані та й живуть собі* (Трьомсин-синеня 2003, с. 57) та *Там пили усі, гуляли, добрі мислі собі мали, випивали скільки мочі аж до самої півночі... Мужики – то конівками, а баби – ті вже чарками, всіх гіркенька не минала, а кому здавалось мало, той ішов під самий чіп, не кричали йому – чіп. Деякі понабирались, що й додому не добрались; між такими був і я, каюсь, братія моя!* (Мнж. ТБ, с. 233); *А вони: «Ні, тепер ти наш хазяїн! Не хочемо до того, той ще нас на двадцять год запре». Та й вчепились за нього. І так того багача перевели, що то був який багатий, а то вже і шматка хліба неба* (Злидні 2003, с. 71) та *От і сталося багачаці – ізвівся нінащо, Обідрався, занехаявсь, немов те ледащо, Бо добро у тань неначе звелось, пропало, І не раз йому згадати пиху свою впало* (Мнж. Злидні, с. 343).

Як і в народних казках, ми помічаємо кінцеві завершення, де відчувається **присутність автора** (це переважно твори І. Франка) і обов'язково зазначаються жанрові особливості твору: *Се вам казочка, а мені бубликів в'язочка, вам колосок, а мені – грошей мішок* (Пч. КПКД, с. 219); *І я там був, сім пар чобіт, гуляючи, подер, а як стали на віват стріляти, то я зо страху аж сюди забіг, аби вам сю казочку розповісти. От она і вся* (Федьк. Глогорожечка, с. 160); *І я там бував! Коваль коні кував В срібні підковки;*

Летіли ластівки Та все щебетали, Казки вповідали З загір'я шкляного, З-за моря солоного; А я там був, Сю казочку чув Та й вам вповів, А журавель летів Та й сів собі на даху: «Кла-ка-ка! Не варт твоя казочка п'ятака!» (Федьк. ЗК, с. 166); *Все розказав я на потіху, І казочці моїй кінець. Моторним дітям – торба сміху, мені – солодкий буханець* (Гл. Дуля: 332); *От і вся моя казочка* (Федьк. ЧБ, с. 157); *Радий ярмаркові паяц, рад витрішкоокий заєць, вискочивши із тенет. Так сю казку закінчивши, чесних слухів не вразивши, утішається й поет* (Фр. КБ, с. 576).

Отже, кінцеві завершення українських літературних казок демонструють яскравий приклад взаємодії народної та літературної мов, збереження народних традицій та історичних моментів у житті українського народу, а також підтверджують, що письменницька діяльність служить потребам народу.

Українські народні казки переважно мають щасливий кінець, а в літературних він буває непередбачуваним, досить часто не на користь дійового персонажа. Здебільшого такі кінцівки наявні в казках соціально-побутового спрямування, що зумовлено намаганням авторів відтворити реалії тогочасного життя.

У літературних казках, на відміну від народних, зачини та завершення не переміщаються із казки в казку. Цей факт чітко доводять авторські підходи до казкових текстів.

1.3 Дослідження мови літературної казки

Специфіку літературної казки зумовлюють не лише її жанрові ознаки, тематика, ідейне спрямування, а й система мовних засобів та художніх тропів.

Мова народних казок була об'єктом вивчення таких науковців, як: Є. Сабов, В. Гнатюк, О. Бріцина (діалектні особливості народних казкових текстів), В. Ващук (стилістична роль тропів у казках), Н. Дніпровська (синтаксичні особливості побудови казкових текстів), С. Лавриненко (мовна картина світу на казковому матеріалі), К. Луганська (роль повторювальних елементів у казкових музично-поетичних діалогах та монологів-приспівках) та інші.

Зокрема, Є. Сабов у «Хрестоматії церковно-слов'янських і угро-руських літературних пам'яток із додатком угро-руських народних казок на дійсних наріччях» (1893, рос. мовою), що є збіркою писемних пам'яток Закарпаття XV-XVIII ст. і зразків творчості письменників краю до XIX ст., досить повно охарактеризував закарпатські говори української мови (фонетики, частково –

морфології), у складі яких виділив «нарѣчія» лишаків, лемків, верховинців та ін., надрукував зразки живого народного мовлення⁵⁷.

В. Гнатюк досліджував карпатську групу південно-західного наріччя української мови, вивчав діалектні питання фольклорних текстів із метою глибшого розуміння побуту і культури народу⁵⁸.

Мовну тканину українських народних казок описала в статті «Українська казка у нових виданнях» (1998) О. Бріцина. На її переконання, у казках повністю не виявлено діалектні особливості регіону, оскільки більшість із них подано у власній редакції упорядників чи збирачів, тому визначити хоча б приблизно належність текстів до того чи іншого етнографічного регіону складно. Водночас редаговані тексти казок потрапляють до друку і разом із архівними матеріалами та спостереженнями над живим мовним процесом стають джерелом осмислення для науковців, хоча жодна зі збірок не має вказівки на характер текстологічної роботи, здійсненої упорядником. Тож немає «формальних» підстав для того, щоб вважати опубліковані тексти далекими від оригіналу, який побутував в усній формі. Така практика мала тривалу традицію і не викликала заперечень. Для XIX ст. це було цілком прийнятним явищем, адже і тогочасні уявлення про фольклор, і технічні засоби фіксації відрізнялися від сучасних. Крім цього, дослідниця дійшла висновку, що поширене в наукових колах твердження про наддіалектний характер мови фольклору, котру часто визначають як койне – «спільну мову», є помилковим⁵⁹.

На початку XX ст. Б. Грінченко, видаючи фольклорні казки для дітей, залучається до їх текстологічної обробки (його текстологічний експеримент був прийнятий фольклористикою). Ця робота була спрямована на ознайомлення читачів із традиціями народу й обумовлювала збереження діалектних особливостей текстів. Суттєві зміни стосувалися композиції творів⁶⁰.

Мова казки, її словесний текст мають багато специфічних ознак, серед яких – наявність цілої системи художньо-зображальних засобів, вироблених народом і закріплених традицією. Разом із тим, вона близька до народно-розмовної. Саме у зіткненні цих двох стихій і народжується її мовна неповторність⁶¹.

⁵⁷ Німчук В. В. Сабов Є. І. *Українська мова. Енциклопедія* / Редкол.: В. М. Русанівський, О. О. Тараненко (співголови), М. П. Зяблюк та ін. Київ: Видавництво «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2000. 752 с.: іл. С. 528–529.

⁵⁸ Мушинка М. Володимир Гнатюк. Життя та його діяльність в галузі фольклористики, літературознавства та мовознавства. Париж–Нью Йорк–Сідней–Торонто, 1987. 332 с.

⁵⁹ Бріцина О. Українська казка у нових виданнях. *Народна творчість та етнографія*. 1998. № 5–6. С. 134–136. С. 134–135.

⁶⁰ Там само. С. 136.

⁶¹ Бріцина О. Ю. Неповторність мови народної казки. *Українська мова і література в школі*. 1983. № 5. С. 48–54. С. 48.

Характеризуючи мовні особливості народних українських казок, В. Ващук звертає увагу на те, що в них поширено гіперболу. У соціально-побутових казках цей художній засіб набуває особливого емоційно-оцінного забарвлення, служить засобом типізації й сатиричного викриття. Гіпербола в казках часто поєднується з тропами, тому фіксуються гіперболічні метафори, порівняння. Вагому стилістичну роль виконує літота. Діалоги, за спостереженнями науковця, складаються з коротких, емоційно насичених речень. Як допоміжний засіб увиразнення мови в діалогах уживано звуконаслідування, зокрема звуки людської мови імітуються звуками природи, голосами звірів. Думки, міркування героїв передаються переважно прямою мовою. У поетичній мові казок використовуються полісиндетон (посилене вживання сполучників) та асиндетон (навмисне їх опускання). Багатосполучникова будова речень допомагає передати тривалість дії, монотонний плін часу або одночасність явищ, підкреслює значимість кожного відокремленого сполучником слова. Безсполучниковість, навпаки, додає розповіді прискореного темпу⁶².

Мова фольклору – це джерело, з якого літературна мова черпає свої лексичні та синтаксичні багатства. За спостереженнями Н. Дніпровської, значна кількість складнопідрядних речень вживається у героїчно-фантастичних та соціально-побутових казках (дослідниця опрацювала українські народні казки, записані у другій половині XIX ст. на території полтавсько-київського діалекту). Це, на її думку, зумовлено тим, що героїчно-фантастичні казки утворюють широкі епічні полотна, а в соціально-побутових казках розповідь ведеться у формі живої діалогічної мови⁶³. Свої спостереження вчена висвітлила в працях: «Вираження присудка в простому реченні (на матеріалі українських народних казок)», «Деякі особливості сполучникового складнопідрядного речення в українських народних казках», «Приєднувальні зв'язки як своєрідний тип сурядності в мові казок»⁶⁴ тощо.

У дисертації «Мовна картина світу в українській фантастичній казці» С. Лавриненко проаналізувала 120 фантастичних казок. Результати її

⁶² Ващук В. Т. Про особливості української народної казки. *Народна творчість та етнографія*. 1966. № 1. С. 78–90.

⁶³ Дніпровська Н. Я. Деякі особливості сполучникового складнопідрядного речення в українських народних казках. *Наукові записки Харківського педагогічного інституту*. Філологічна серія: Т. 25. Харків, 1957. С.67–80.

⁶⁴ Дніпровська Н. Я. Вираження присудка в простому реченні (На матеріалі українських народних казок). *Наукові записки Харківського педагогічного інституту*. Філологічна серія: Т.31. Харків, 1958. С.123–147; Дніпровська Н. Я. Деякі особливості сполучникового складнопідрядного речення в українських народних казках. *Наукові записки Харківського педагогічного інституту*. Філологічна серія: Т. 25. Харків, 1957. С.67–80; Дніпровська Н. Я. Приєднувальні зв'язки як своєрідний тип сурядності в мові казок. *Харківська звітно-наукова сесія* [Харківського педагогічного інституту]. Сесія лінгвістична. Тези доповідей. Харків, 1955. С.5–7.

спостереження вибірково можна використати також для характеристики літературної казки. Авторка звернула увагу, зокрема, на наступне: 1) глобальні координати казкового світу (людина, простір, час); 2) «вміщення» світу у слово; 3) окреслення в казці статусу персонажа, його динамічних ознак і ментальних якостей; 4) семантику казкового хронотопу, який створює умови для контамінації реального і фантастичного; 5) мовне відображення локально-темпоральної семантики казки, що наслідують національне уявлення про часо-просторову організацію дійсності; 6) картину світу, зафіксовану мовною системою казки, що відображає взаємодію статичного і динамічного аспектів часопросторового континууму; 7) систему антропонімічних, часових та просторових елементів, що дублюється у казці системою абстрактних орієнтирів; 8) індексальні явища, що істотно доповнюють та увиразнюють мовний тезаурус казки; 9) розгляд глибинної семантичної згуртованості ключових мовних явищ, що відкриває новий ракурс аналізу жанрово-композиційних особливостей казки⁶⁵.

К. Луганська помітила наявність пісенних фрагментів у казковому епосі, що є свідченням архаїки, нерозривного зв'язку в минулому з міфом, де музично-поетичні кліше виконували функції, пов'язані з міфологічним мисленням творців і виконавців. Із часом пісенні фрагменти втратили магічне ритуальне призначення і перетворилися на орнаментальне озвучення казки. Авторка підтримує позицію О. Никифорова, який вважає, що найпродуктивнішим засобом виконання драматичної казки є декламаційна форма з елементами співу. Зміст цих казок у надзвичайно живій інтонації, у художньому голосоведенні, у майстерності виконання прози і розспіву віршованих пісеньок – основних повторювальних елементів казки⁶⁶.

Мовою літературної казки ХІХ століття цікавилися Б. Деркач (мова казок П. Білецького-Носенка), Я. Закревська (мова казок І. Франка), А. Поповський (мова казкових творів І. Манжури) та інші.

Зокрема Б. Деркач у монографії «П. П. Білецький-Носенко: Життя і творчість» (1988) проаналізував мову казок письменника та дійшов висновку, що в них переважає побутова лексика, широко використано народні приказки й прислів'я, фразеологічні звороти, дотепні порівняння тощо. Серед мовних огріхів дослідник називає не завжди виправдану мовну грубість.⁶⁷ Б. Гур'єв, Д. Чижевський та С. Єфремов помітили, що твори українських письменників

⁶⁵ Лавриненко С. Т. Мовна картина світу в українській фантастичній казці: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01 «Українська мова». Дніпропетровськ, 1995. 20 с. С. 17–18.

⁶⁶ Луганська К. Музичні вставки в українських казках. *Народна творчість та етнографія*. 1992. № 5–6. С. 76–81.

⁶⁷ Деркач Б. П. П. Білецький-Носенко: Життя і творчість. Київ: Наукова думка, 1988. С. 37–109.

XIX століття вирізняє наявність жаргонної лексики, фразеологічних зворотів. Прикметною рисою текстів П. Гулака-Артемівського, Л. Глібова, на думку вчених, є уникнення діалектизмів, книжних зворотів і слів іншомовного походження⁶⁸.

У казках Марка Вовчка наявні пісні, приказки, прислів'я, помічено вживання «коренеслівної та синонімічної тавтології»⁶⁹. Також виявлено порушення літературної норми у написанні *и* (і), *ы* (и). В. Доманицький у 1908 році підтвердив це знайденими автографами казок⁷⁰. М. Грицай звернув увагу на ритмомелодику художньої мови письменниці й зробив висновок, що в основу написання казки «Дев'ять братів і десята сестриця Галя» було покладено відому народну пісню «Жила вдова на Подолі», записану самою письменницею. Твір починається словами цієї пісні: «Жила собі удова коло Києва, на Подолі, та не мала щастя-долі: було гірке її життя». Своєрідною є ритмічна побудова творів, які Марко Вовчок віднесла до жанру казки («Кармелюк», «Дев'ять братів і десята сестриця Галя» та ін.). Вони насичені усталеними висловами, як-от: «Хутенько казка кажеться, та не так-то хутко діло робиться» («Дев'ять братів...»). За мотивами народної думи «Перемога Корсунська» та історичних пісень «Ой Морозе, Морозенку», «Ой з-за гори високої», у яких розповідається про героїчну боротьбу українського народу проти татаро-турецьких загарбників, написано казку «Невільничка»⁷¹.

Більшість творів для дітей, що з'явилися в Західній Україні до виходу в світ казок І. Франка, характеризувалися улесливістю й сентиментальністю, були написані штучною, заплутаною і засміченою мовою. Вони не збагачували мислення дитини й не розвивали її мовлення. У рецензії на збірку «Наша хата» в журналі «Друг» (1876) письменник зазначив, що її мова є безсистемним і недоцільним нагромадженням зменшених форм слів і збивається часто на сюсюкання у наслідуванні дитячої вимови. На цьому фоні, писала Я. Закревська, особливо виділялися твори для дітей Л. Глібова, Ю. Федьковича та І. Франка, яким притаманні досконалість і викінченість усіх художніх компонентів та гарне мовне оформлення. Мова останнього з переліку, як

⁶⁸ Чижевський Д. Історія української літератури (від початків до доби реалізму) / Художнє оформлення В. М. Штогрини. Тернопіль: МПП «Презент», за участю ТОВ «Феміна», 1994. 480 с.; Єфремов С. О. Історія українського письменства / Худож. оформ. В. М. Штогрини. Київ: Феміна, 1995. 688 с.

⁶⁹ Тищенко В. І. Фольклорні джерела романів та повістей про Кармалюка. *Народна творчість та етнографія*. 1987. № 3. С.36–41.

⁷⁰ Сиваченко М. Марко Вовчок і народна казка. *Марко Вовчок: статті дослідження*: збірник наукових праць / відп. ред.: Р. С. Міщук; АН УРСР, Ін-т літератури ім. Т. Г. Шевченка. Київ: Наукова думка, 1985. 311 с. Бібліогр. в підряд. приміт.

⁷¹ Грицай М. С. Марко Вовчок. Творчий шлях. Київ: Вища школа, 1983. 196 с. С. 96–108.

літературна, так і народна, наближена до розмовної, що зумовлено специфікою казкового жанру⁷².

Загалом, мовна спадщина І. Франка неодноразово була об'єктом вивчення дослідників. Її проаналізувала і Я. Закревська в дисертації, присвяченій творчості Івана Франка, де звернула увагу на діалектні особливості мови творів письменника.⁷³ Подальші розвідки науковця знайшли вияв у працях «Із спостережень над мовою казок Івана Франка», «Мовно-художні особливості казок І. Франка», «Фольклорна мовностилістична традиція в казках І. Франка»⁷⁴ тощо. Мовні особливості творів І. Франка відстежували П. Яременко у статті «Іван Франко і дитяча література»⁷⁵, Л. Скрипник «Казки Івана Франка»⁷⁶, Є. Городецька «Твори І. Франка для дітей»⁷⁷ та інші.

А. Поповський у статті «О языке народных рассказов Л. Н. Толстого и Ивана Манжуры с общим сюжетом» розглянув мовні особливості літературних казок (у Л. Толстого «Как чертенок краюшку выкупал», у І. Манжури «Як чорт шматочок хліба одслужував»), а саме: 1) лексичні одиниці, що мають однакове фонетичне звучання; 2) лексичні одиниці, які розрізняються своїм звуковим складом в аналізованих мовах; 3) специфічні діалектні явища на лексичному, фразеологічному та морфологічному рівнях; 4) синтаксичні одиниці; 5) стилістичні особливості⁷⁸.

Мовні особливості творів певної доби зумовлені не лише майстерністю митців слова, їх творчим задумом, жанровими особливостями твору, а й іншими обставинами, зокрема впливом суспільно-політичних, історичних чинників, культурним розвитком суспільства, станом мови. Таким чином, мовне полотно літературної спадщини ХІХ століття становить своєрідне надбання, відмінне від мови творів письменників наступних поколінь.

Мова текстів ХІХ століття вирізняється строкатістю, варіативністю, оскільки на території тогочасної України не було єдиного правопису. Це й

⁷² Закревська Я. В. Із спостережень над мовою казок Івана Франка. *Дослідження творчості Івана Франка*. Київ: Вид-во АН УРСР, 1956. С. 256–269.

⁷³ Хобзей Н. В. Ярослава Закревська: Штрихи до портрету. *Діалектологічні студії. 3: Збірник пам'яті Ярослави Закревської* / Відп. ред. П. Грищенко, Н. Хобзей. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Видавництво М. П. Коць, 2003. 608 с. С. 9–12. С. 10.

⁷⁴ Закревська Я. В. Із спостережень над мовою казок Івана Франка. *Дослідження творчості Івана Франка*. Київ: Вид-во АН УРСР, 1956. С. 256–269; Закревська Я. В. Мовно-художні особливості казок І. Франка. *Дослідження з української мови*. Київ: Вид-во АН УРСР, 1958. С. 56–73; Закревська Я. В. Фольклорна мовно-стилістична традиція в казках І. Франка. *Українська мова в школі*. 1957. № 4. С. 28–32.

⁷⁵ Яременко П. Іван Франко і дитяча література // Франко І. Статті і матеріали. Збірник четвертий. Львів: Видавництво Львівського університету, 1955. С. 99–108.

⁷⁶ Скрипник Л. Г. Казки Івана Франка. *Українська мова і література в школі*. 1966. № 8. С. 91–93.

⁷⁷ Городецька Є. Твори І. Франка для дітей. *Література в школі*. 1959. № 4. С. 32–35.

⁷⁸ Поповський А. М. Південноукраїнські степові говори як особливий діалектний тип. *Вісник Дніпропетровського університету. Мовознавство*. Дніпропетровськ: ДДУ, 1997. Вип. 2. С. 162–168.

пояснює наявність у творах аналізованого жанру відмінностей у написанні слів, словотворенні, словозміні. Зважаючи на це, письменники (О. Бодянський, І. Вагилевич, Є. Гребінка, П. Гулак-Артемівський, Г. Квітка-Основ'яненко, П. Куліш, М. Шашкевич) долучилися до впорядкування її правописної системи, вироблення чітких норм орфографії. Однак правописні шукання були досить тривалими й непослідовними.

Упродовж XIX століття в Україні були запропоновані різні варіанти правописів. О. Павловський у праці «Грамматика малороссійскаго нарѣчія» (1818) зробив спробу закріпити фонетичний правопис (позначення однією літерою однієї фонемі). Його підтримали харківські письменники Є. Гребінка, П. Гулак-Артемівський, Г. Квітка-Основ'яненко, С. Писаревський та інші. За їхньою безпосередньою участю було створено новий (слобожанський) правопис, що полягав у відтворенні на письмі особливостей вимови, при цьому послідовно використовуючи літери російського алфавіту (*витер, гарни, сино*). Особливості цих правописів відповідно й мають місце в творчій спадщині названих письменників.

Фонетичний принцип підтримав О. Бодянський, поєднавши його з історико-етимологічним (І. Котляревського) і фонетичним, тобто слобожанським. М. Гатцук розробив оригінальний проект правопису з численними діакритичними знаками, завдяки яким можна було відобразити всі діалектні особливості української мови.

Досить популярною виявилась орфографічна система, яку запропонував П. Куліш і застосував у двотомній праці «Записки о Южной Руси» (1856-1857) та «Граматці» (1857). Ця система закріпилася в друкованих творах Наддніпрянщини і була впроваджена у часописах «Основа», «Вечерниці», «Нива», «Мета», «Русалка», «Руська читальня», «Правда». Проте кулішівка відзначалася, на думку науковців, прагненням до зайвої фонетизації правопису дієслів⁷⁹. Недоліки її усунули в правописі «Південно-Західного відділу Російського географічного товариства» (1873), співавторами якого стали П. Житецький та К. Михальчук (через Емський указ 1876 року цей правопис було заборонено).

Протягом 1876 – 1905 років на Східній Україні всю літературу друкували російською абеткою згідно з російським правописом (у середовищі української інтелігенції він дістав іронічну назву «ярижка»). Лише після 1905 року знову

⁷⁹ Конспект лекцій з історії української літературної мови XIX – поч. XX ст. Частина I / Укладач: С. В. Сабліна. Запоріжжя: ЗНУ, 2005. Ч. 1. 51 с. С. 28.

з'явилася можливість книгодрукування українською мовою, у зв'язку з чим стала актуальною і проблема правопису⁸⁰.

У Західній Україні (Східна Галичина, Буковина, Закарпаття) на початку XIX століття вживали за традицією старослов'янську кириличну азбуку й користувалися старим консервативним історико-етимологічним правописом, офіційно визнаним у школах та книговидавничій практиці, проте цей принцип постійно порушувався. Першу спробу фонетичного правопису за принципом «пиши, як чуєш, а читай, як видиш» у Західній Україні зробили М. Шашкевич, І. Вагилевич та Я. Головацький у виданому 1837 році гражданським шрифтом літературному альманасі «Русалка Дністровая», який був конфіскований австро-угорським урядом, і тому не набув поширення в Галичині⁸¹.

У 60-80-х роках XIX століття у Західній Україні користувалися двома правописами: історико-етимологічним М. Максимовича і фонетичним П. Куліша, а наприкінці 70-х років у Галичині до кулішівки долучився і фонетичний правопис М. Драгоманова – драгоманівка. Позиції «фонетистів» значно зміцніли після виходу 1886 року «Малоруско-німецького словаря» Є. Желехівського, надрукованого фонетичною орфографією, пристосованою автором до особливостей української мови в Галичині. Цей правопис, відомий під назвою желехівка, набув значного поширення, з 1893 року він запроваджений у шкільному навчанні й визнаний як єдиний офіційний до 1922 року, а деякі твори друкувалися ним до 1940 року⁸². І. Франко у статті «Етимологія і фонетика в южноруській літературі» (1894) науково обґрунтував переваги фонетичного правопису для української літературної мови.

І. Нечуй-Левицький у статті «Сьогочасна правописна мова на Україні» (Україна. – К., 1907) виступав проти галицького варіанту української літературної мови та правопису, офіційно прийнятого в Галичині 1893 р. (так званої желехівки). Стосовно цього письменник зауважував: «В нас на Україні писали давньою непопсованою кулішівкою: дехто, як Ив. Рудченко в «Южно-руських сказках» ставив *й*, де було м'яке *і*: *йїх, йїсти, добройі*. Але як я послав в Київ друкувати «Хмари», «Перші Київські князі» і «Татари й Литва на Україні», їх видали желехівкою, само по собі в мене не спитавшись, як у нас це поводитьсь. Повикидали міні початкове *й* (*йїх, йїі*) і поставили – *їх, її*. Але Старіцький в «Раді» 1883 р. вернувся знов до давньої кулішівки. ... На мій погляд, треба покинути желехівку і писати давньою кулішівкою, з однією

⁸⁰ Півторак Г. П. Правопис. *Українська мова. Енциклопедія* / Редкол.: В. М. Русанівський, О. О. Тараненко (співголови), М. П. Зяблюк та ін. Київ: Видавництво «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2000. 752 с.: іл. С. 478–479. С. 478.

⁸¹ Там само. С. 478–479.

⁸² Там само. С. 479.

точкою на і, а до початкового і приставлять **й**: *йісти, йії, йіх, йів, йій-Богу*, (а не *істи ії, іх, ів*), як зробив Ів. Рудченко в своїх «Южно-Рус. сказках»⁸³.

Літературна казка є своєрідним жанром, у якому поєдналися елементи фольклорного та літературного творів. Вона виникла на основі народної казки й увібрала в себе ознаки останньої, хоча має й цілу низку властивих саме їй рис.

Ю. Шевельов зазначав, що українське мовознавство другої половини XIX століття сходило на моралізаторську працю: впорядкування правопису й узгодження його регіональних відмін, збирання словникового матеріалу, критика мови окремих творів того чи іншого письменника. З усього цього тільки словникова праця досягла свого завершення в монументальному «Словарі української мови» за редакцією Б. Грінченка (1909). Цей словник розглядали як збірку діалектних матеріалів⁸⁴. Його поява викликала цілий ряд проблем, у тому числі й проблему його надрукування українським правописом. Так звана грінченківка була прийнята повсюдно у Східній Україні і закріплена в численних шкільних граматиках української мови, в яких письменники подавали свої тексти казок (І. Нечуя-Левицького, А. Кримського та інших).

Б. Грінченко у статті «Три питання нашого правопису» (1908) звернув увагу на скорочення **ся** на **сь**. Він писав «Не раз показував на цю форму і д. Михальчук у своїй значній праці: «Нарѣчія, поднарѣчія говоры Южной Россіи въ связи съ нарѣчіями Галичины» («Труды» Чубинського, Т.VII, 453). Збірки народніх говорів дають величезну силу прикладів скороченої форми **сь**, та ще й з усяких місцевостей нашої землі. Розгортаю, напр., «Українські приказки» Номиса, випадково натрапляю на стор. 40, відділ «Лихо», і нахожу там форми на **ся** – 14, а на **сь** – 11. Беру другий том «Трудовъ» Чубинського (казки), казка № 2, з Волині (Новградвол. п.) і, нашвидку перебігши її очима, нахожу: **ся** – 11 разів, **сь** – 19; далі казка № 5, з Харківщини (перші 4 сторінки): **ся** – 18 разів, **сь** – 17; – казка № 6, з Полтавщини (Переясл. пов.): **ся** – 5 разів, **сь** – 16; – казка № 7, з Київщини (Черкаськ. п., перші 4 стор.): **ся** – 3 рази, **сь** – 7 разів; нарешті казка № 78, з Подільської губ. (Литин. пов.): **ся** – 8 і **сь** – 8 разів. Таких прикладів можна було б набирати без кінця, але й сказано досить, щоб зрозуміти, що **ся** скорочується на російській Україні не в якихсь «говорах», а на всьому просторі її»⁸⁵.

Питання, яке порушив Б. Грінченко, було актуальним у літературній мові XIX століття і стосувалося вживання паралельних мовних форм. В українських

⁸³ Історія українського правопису XVI – XX ст. Хрестоматія / Упор. В. В. Німчук, Н. В. Пуряєва. Київ: Наукова думка, 2004. 582 с. С. 199, 201.

⁸⁴ Шевельов Ю. В. Портрети українських мовознавців. Київ: Вид. дім «КМ Академія», 2002. 132 с. Бібліогр.: С. 126. С. 10.

⁸⁵ Історія українського правопису XVI – XX ст. Хрестоматія / Упор. В. В. Німчук, Н. В. Пуряєва. Київ: Наукова думка, 2004. 582 с. С. 179.

літературних казках це явище також засвідчене. Зокрема, виникли суперечки щодо вживання паралельної форми прийменника-префікса «**од**», «**від**» між М. Старицьким та В. Лукичем. І. Білодід цей процес пов'язує зі збереженням давнього **о**⁸⁶. М. Наконечний вважає, що як під наголосом, так і в ненаголошених позиціях форми прийменника-префікса **від-** (**од-**) властиві більшості південних українських діалектів, що відповідає системі рефлексії колишнього **о** як у південно-західних, так і у південно-східних говірках української мови. Дослідник визначає це фонетичне явище як спільну ознаку для обох південних наріч, за якою вони протиставляються говорам північноукраїнського типу. Пояснення потребує, на його думку, не форма **від** у південно-східних, зокрема й середньонадніпрянських, говірках, а форма **од**, поширена в значній їх частині, бо саме вона є відхиленням від властивої всім південним говіркам системи рефлексії **о** довгого. І зумовлено це, як вважає науковець, впливом північнодіалектних елементів на східну частину південноукраїнських говорів⁸⁷. В «Енеїді» І. Котляревського, йдеться далі, хоч кількісно й переважає ще форма з **о** (**од-**, **од**), але й прийменник **від** уживано. У П. Гулака-Артемівського при значній кількості форм з **о** є чимало з **і**. У творчості Г. Квітки-Основ'яненка форма **від** і як прийменник, і як префікс – абсолютно переважає вже над **од**. Наприклад, у повісті «Конотопська відьма» прийменник-префікс **від** ужито 127 разів, а **од-** – тільки 7, з яких 4 в одному слові **одвіт** і один раз у «вірші» про дяка (Од горілки нічого не баче)⁸⁸. С. Головащук визначає вживання «**від**» і «**од**» тільки як паралельні форми прийменників⁸⁹.

Таким чином, мова літературної казки ХІХ століття є своєрідним і досить цікавим явищем, у якому співіснують нормативні й ненормативні способи її реалізації. Таке дослідження дозволяє, з одного боку, простежити мовні процеси, притаманні українській літературі загалом в означений період, з іншого, – виявити індивідуальність стилю окремих письменників та їхню роль у формуванні мовно-літературної норми. Оскільки мова фольклорних творів є джерелом літературних, то й мовне тло літературної казки сформувалося на народномовній основі.

⁸⁶ Курс української літературної мови / За ред. І. К. Білодіда [підручник]. Київ, 1958. Т. 1: Дожовтневий період. 248 с. С. 233.

⁸⁷ Наконечний М. Ф. Григорій Квітка-Основ'яненко і розвиток національної літературної мови. *Мовознавство*. 1990. № 4. С. 63–69. С. 66.

⁸⁸ Там само. С. 67.

⁸⁹ Головащук С. І. Українське літературне слововживання. Словник-довідник. Київ: Вища школа, 1995. 319 с. С. 52.

Висновки до першого розділу:

1. Українська літературна казка з'явилася як жанр у ХІХ столітті. Її формуванню сприяли: активна участь письменників у збиранні, обробленні та виданні фольклорних текстів; усвідомлення авторами пізнавально-виховного значення казок для дитячої та дорослої аудиторії; вплив зарубіжної спадщини тощо. Важливою підставою було бажання майстрів художнього слова завдяки жанровим особливостям казки правдиво віддзеркалити життя тогочасної України.

2. Літературна ввібрала в себе ознаки народної казки, тому має подібну композиційну структуру та систему образів. Жанровими особливостями цих казок є поєднання фактів дійсності з вигадкою, створення оригінальних образів і сюжетів, що виникають із сучасного життя. Літературна казка відрізняється від фольклорної авторською індивідуальністю, художніми засобами мови, у ній описані події чи вчинки, логічно обґрунтовані реаліями тогочасного життя. Вона має пізнавально-виховне призначення та характеризується соціально-політичним спрямуванням.

3. Мова української літературної казки, на відміну від народної, є явищем своєрідним, через відсутність єдиних правописних норм в Україні тієї доби, вирізняється строкатістю (в одних текстах вона є штучною, безсистемною, заплутаною, в інших – досконалою, викінченою, наближеною до розмовної, що й зумовило наявність у мові казок численних паралельних форм слів, відмінностей у їх написанні), варіативністю мовних форм, характерних для певних діалектних масивів (письменники вживають діалектні елементи для відтворення місцевих особливостей мови мешканців різних регіонів України та й індивідуального авторського мовлення). Наукові дослідження літературних казок ХІХ століття підтверджують, що в них переважає побутова лексика, широко використані народні приказки й прислів'я, фразеологічні звороти, дотепні порівняння, повтори.

РОЗДІЛ 2. МОВНІ ОСОБЛИВОСТІ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ КАЗКИ ХІХ СТОЛІТТЯ

2.1. Діалектні елементи в мові української літературної казки

Мова художніх текстів ХІХ століття, у тому числі й літературних казок, має народну основу та наповнена етнографічним матеріалом. Питання про роль діалектизмів у художніх творах залишається на сьогодні важливим і актуальним. Адже вони вказують на мовне багатство текстів⁹⁰ та фіксують рідний говір письменників⁹¹. Діалектизми в літературних казках автори вживали для передання місцевого колориту, індивідуалізації й типізації мови персонажів, засобу сатири чи гумору. У такий спосіб діалектні слова допомагають глибше відтворити реальний і духовний світ українського народу.

За спостереженням С. Єрмоленко, казки мають чимало територіальних діалектних відмінностей⁹². Письменники активно застосовували фонетичні, лексичні, словотворчі, морфологічні діалектні елементи, які вільно ввійшли в мовну тканину літературної казки. До того ж, як відомо, основу української літературної мови в першій половині ХІХ ст. становили середньонаддніпрянський, слобожанський, наддністрянський і певною мірою східнополіський говори⁹³.

Вивчення діалектних особливостей літературних казок ХІХ ст. можливе лише з урахуванням їх відмінностей у різних говорах України.

Як відомо, середньонаддніпрянські, степові та слобожанські говори в ХІХ – ХХ ст. сформували південно-східне наріччя. Його особливості проілюстровані в казках І. Манжури, І. Нечуя-Левицького, М. Костомарова, Г. Квітки-Основ'яненка, Б. Грінченка, М. Грінченко, М. Кибальчич, В. Гнилозира, В. Александрова, П. Рудченка, П. Гулака-Артемовського, О. Бодянського, К. Думитрашка та інших. Так, І. Манжура у збірнику «Сказки, пословицы и т. п., записанія в Екатеринославской и Харьковской губернии И. И. Манжурою» (Харьковъ, 1890) «Слова, записанныя въ Александровскомъ, Новомосковскомъ и других уездах Екатеринославской губернии» (Сказки, 1890: С.175-194) не тільки вживає діалектну лексику зазначеної території, а й подає короткий її словник.

⁹⁰ Жилко Ф. Т. Питання аналізу мови художніх творів. *Українська мова в школі*. 1952. № 5. С. 21–31. С. 28.

⁹¹ Жовтобрюх М. А. Уніфікація норм української літературної мови і діалекти. *Мовознавство*. 1979. № 5. С. 3–12.

⁹² Єрмоленко С. Я. Фольклор і літературна мова. Київ: Наукова думка, 1987. 245 с. С. 15.

⁹³ Матвіяс І. Г. Діалектна основа української літературної мови в першій половині ХІХ століття. *Українська мова*. 2003. № 2(7). С. 35–46. С. 46.

Волинсько-подільські, галицько-буковинські та карпатські діалекти об'єдналися в південно-західне наріччя. На його живомовній основі написані казки А. Свидницького, М. Устияновича, Т. Бордуляка, С. Коваліва, С. Воробкевича, О. Маковея, Н. Кобринської, С. Руданського, І. Наумовича, І. Франка, В. Щурата, М. Черемшини, Ю. Федьковича, В. Шашкевича, М. Шашкевича, Є. Ярошинської та ін. Традиція вживання діалектизмів у тогочасній літературній мові Західної України бере свій початок від «Русалки Дністрової», адже вона створена на базі південно-західного наріччя, відбила лексичні й граматичні особливості говорів вказаної території протягом усього XIX століття⁹⁴.

Бойківський, наддністрянський, покутсько-буковинський і частково гуцульські говори південно-західного наріччя становлять діалектну основу мови творів І. Франка⁹⁵. Письменник відстоював думку про єдину українську літературну мову, вироблену на наддніпрянських діалектах і збагачену західно-українськими говірками. У період зрілої своєї діяльності він виступив із теоретичним обґрунтуванням цього явища та опублікував спеціальну розвідку «Літературна мова і діалекти» (1907), у якій відстоював право діалектизмів на функціонування в літературі: «Кожна літературна мова доти жива і здібна до життя, доки має можливість, з одного боку, всисати в себе всі культурні елементи сучасності, значить, збагачуватися новими термінами та висловами, відповідними по прогресу сучасної цивілізації, не тратячи при тім свого типу і не переходячи в жаргон якоїсь спеціальної верстви чи купи людей, а з другого боку, доки має тенденцію збагачуватися чимраз новими елементами з питомого народного життя і з відмін та діалектів народного говору»⁹⁶. Як зазначає І. Матвіяс, від використання діалектизмів художній контекст письменника не страждає, а набуває певної сили та зміцнюється у своїй виразності⁹⁷. Працюючи над «Лисом Микитою», І. Франко писав: «Я дбав про те, щоб мова моєї перерібки, не тратячи основного характеру галицько-руського наріччя, все-таки не разила й українців і наближувалася до тої спільної галичанам і українцям літературної української мови, якої витворення так дуже потрібне для нашого суцільного літературного розвою»⁹⁸. Так, казка «Лис Микита» видавалася п'ять

⁹⁴ Курс української літературної мови / За ред. І. К. Білодіда [підручник]. Київ, 1958. Т. 1: Дожовтневий період. 248 с. С. 182.

⁹⁵ Матвіяс І. Г. Діалектна основа в творах І. Франка. *Мовознавство*. 2003. № 1. С. 11–16. С. 16.

⁹⁶ Франко І. Я. Літературна мова і діалекти // Франко І. Твори: В 20-ти томах. Київ: Наукова думка, 1979. Т. 16. С. 337–338.

⁹⁷ Вашенко В. С. Про лінгвістичне осмислення діалектизмів у творах І. Франка. *Вісник Дніпропетровського державного університету. Мовознавство*. Дніпропетровськ, 1997. Вип. 2. С. 14–23. С. 14.

⁹⁸ Франко І. Твори в 20-ти томах: Т. 12: Поєми / Ред. тома О. І. Білецький, Д. Д. Копиця. Київ: Держ. вид. худ. літ., 1953. 570 с. С. 533.

разів за життя письменника. Майже при кожному авторському виданні вона зазнавала певних композиційних і мовних змін. Порівнюючи перше (1891 р.) й останнє (1914 р.) видання цього тексту, дослідники виявили тенденції до суттєвого зменшення кількості діалектизмів⁹⁹.

Мовні особливості північних діалектів, що виникли зі східнополіських, середньополіських і західнополіських говорів, є прикметною рисою творів М. Александровича, П. Білецького-Носенка, О. Білозерської-Куліш, О. Василенка, Марка Вовчка, Г. Карпенка, Ф. Кудринського, П. Куліша, О. Кониського, О. Рудиковського, О. Стороженка, Лесі Українки, Олени Пчілки, О. Романової та інших.

Прагнення до уніфікації східного і західного різновидів української літературної мови вперше виявляється в художніх текстах Ю. Федьковича. Мовна палітра його творів насичена діалектною лексикою, а фольклорна стихія відображає мову наддніпрянських письменників, хоч сам він не повністю пориває з книжною традицією. Наявність елементів гуцульського говору в його творах є процесом природним і закономірним¹⁰⁰.

Таким чином, дослідження діалектних особливостей літературних казок передбачає: по-перше, аналіз фонетичних, лексичних, словотвірних та морфологічних елементів у казковій мовній тканині, а по-друге, врахування відмінностей у різних говорах України.

Фонетичні особливості. Фонетичні відмінності в лексиконі мови загалом пояснюють походженням звуків та територіально строкатою варіативністю в субстанціональному вираженні ідентичних функціональних одиниць різних говорів¹⁰¹. У казках зазначеного періоду діалектні фонетичні особливості простежуються як у системі вокалізму, так і консонантизму.

Звук [і] властивий усім без винятку українським діалектам, хоч поширеність його в них не однакова тому, що в українських говорах він має різну генетичну основу. Вивчаючи тексти українських літературних казок, простежуємо зміни цього звука залежно від того, елементи якого наріччя в ньому виявлено.

Уживання голосного звука [і] замість [и] фіксували письменники в текстах казок північного наріччя, де цей процес є типовим явищем в іменниках

⁹⁹ Франко Т. Лис Микита: Критичний розбір поеми І. Франка. Львів, 1937. 100 с.; Закревська Я. В. Казки Івана Франка (Мовно-художній аналіз). Київ: Наукова думка, 1966. 107 с.

¹⁰⁰ Матвіяс І. Г. Українська літературна мова і територіальні діалекти в їх взаємодії на різних історичних етапах. *Українська літературна мова в її взаємодії з територіальними діалектами*. Київ, 1977. С. 5–31. С. 26.

¹⁰¹ Залеський А. М. Вокалізм південно-західних говорів української мови. Київ: Наукова думка, 1973. 156 с. С. 3.

у наголошеній позиції: *Вона в полі колосочки серпом дожинає, Або груші та яблука на **зіму** ховає, Працьовита господиня буде у господі* (Ром. СМ, с. 234). Подібне фонетичне явище спостерігаємо й у казці представника Степової України як у наголошеній, так і ненаголошеній позиціях: *Так тільки вона вмерла не від того, що з неї глузували, е ні вона була гарна та правдива дівчина, не стерпіла **крівди** та й рехнулась* (Керн. ПК, с. 215); *Ізійшло літо, вже й **зіма** ізійшла, настала вже й весна, кругом почало зеленіти* (Керн. ПК, с. 218). У текстах наддністрянських говорів цю тенденцію простежуємо у дієсловах: *«Ми так по нашому повелінню хочемо», – то так зараз мусіло все точнісінько зробитися; не було ні брата, ні свата, ні дочки, ні сина, лише все **мусіло** повинуватися княжому хотінню* (Ков. Киселиця, с. 177). Аналізуючи фонетичні особливості Потебневої «Одісеї», Ю. Шевельов намагався з'ясувати, яка фонетична риса в той період характеризувала літературну мову, а яка була відхиленням від традиційного вживання, тобто діалектною особливістю. Науковець звертає увагу на географію записів О. Потебні (Ромен-Харків-Вовча) і зазначає, що у цих місцевостях поширена східноукраїнська мова. Підтвердженням цього факту є використання дослідником кореневого **і** замість **и** в слові **зімою**¹⁰². На думку Б. Грінченка (Буквар, 1888 р.), це явище належить до фонетичних відхилень¹⁰³. К. Михальчук тлумачив його як вагання української мови між сходом і заходом¹⁰⁴. І. Варченко вважав, що це явище належить до говіркових паралелей¹⁰⁵.

Уживання звука **[і]** замість **[о]** спостерігаємо переважно в іменниках і дієсловах, хоча це явище у творчості І. Франка, на думку І. Матвіяса, є фіксацією норми західноукраїнського варіанта літературної мови кінця XIX століття¹⁰⁶:

1) у бойківських говорах (зафіксовано лише у казках І. Франка): *Найліпше **нішлімо** до них свого **ніслання** і просімо, щоби зробили з нами мир, щоби дали нам спокій, хоч би на прийшлося дати їм навіть який окуп* (Фр. ВІС, с. 97); *Ах, коби хоч яка пригода в дорозі! – зітхав Іван, сидючи на **кізлах** і з якоюсь тривогою позираючи в неясну далечину, заслонену напівпрозірчастою ранньою мглою* (Фр. БП, с. 147); *І бачу нині в тобі пана свого, і мужа, й бога, й **німсту** за все те, чим був затрутий вік мій молодий* (Фр. СКС, с. 308); *За всі*

¹⁰² Шевельов Ю. В. Вибрані твори: У 2 кн.: Кн.1. Мовознавство / Упоряд. Л. Масенко. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. 583 с. С. 478–479.

¹⁰³ Статєєва В. І. Українські письменники про проблеми літературної мови та мовознавства кінець XIX – поч. XX ст. Ужгород, 1997. 408 с. С. 244.

¹⁰⁴ Шевельов Ю. В. Портрети українських мовознавців. Київ: Вид. дім «КМ Академія», 2002. 132 с. Бібліогр.: С. 126. С. 108.

¹⁰⁵ Варченко І. Лубенські говірки і діалектна суміжність (фонетичні риси протягом трьох століть). Київ: Вид-во АН УРСР, 1963. 252 с. С. 126.

¹⁰⁶ Матвіяс І. Діалектна основа мови в творах І. Франка. *Мовознавство*. 2003. № 1. С. 11.

шкоди і наруги я на вас **пїмшуся** вмиг! (Фр. АКК, с. 222); Уся широка **кїтловина** стогнала, кричала, гриміла (Фр. Поєдинок, с. 62); Душі з **кїтлів** повитягав, падькував п'ятий (Фр. ЯРТПТС, с. 125);

2) у гуцульських говорах: Дівці же голов не стинати, але **пїслати** їй в поле, най там мої морські стада на шовкових травах випасає (Федьк. ЗК, с. 163); Але про се довідався найстаріший чорт у пеклі та й давай по Юдика, бо так халасун звався, аж два **пїсланці** слати (Федьк. ГЧ, с. 186); Заздрів то збиточний вітер, **пїгнав** за ними легким посвистом (Кобр. Рожа, с. 226).

Для казок, які демонструють фонетичні особливості південно-західного наріччя, характерне вживання [i] замість [e] в іменниках, що теж передавало норму літературного вживання того часу. Б. Грінченко у букварі (1888 р.) називав таку зміну ненормативним відхиленням¹⁰⁷. У «Рускій правописі зі словарцем» (Львів, 1904 – упорядники: О. Колесса, М. Павлик, В. Гнатюк, С. Смаль-Стоцький, І. Франко, М. Грушевський, А. Кримський, Є. Тимченко та ін.) на правило «Ї не І» зазначено «І по: т, д, с, з, ц, л, н там, де оно повстало з е, пр. лїд (леду), нїс (несла) і т. д. [але по інших співзвучках пишемо: і, пр., мід (меду), пік (пекла) і т. д.]»¹⁰⁸:

1) у відкритих складах: В таких **рїчах** треба помаленьку квапитися (Фр. ЯТЗДБ, с. 114); **Рїчі** мої дорогії! (Рудан. ЦС, с. 363);

2) у закритих складах: Пішов собі на широку поляну, де **сонїчко** ясно світило, й насеред луки кинувся на землю, ноги геть відкидав..., кожен сказав би: згинув та й згинув (Фр. ОІЛ, с. 7); У селі К. панує отсей начальник з невеликою **жмїнкою** богатих газдів, як необмежені пани (Фр. ОПС, с. 239); Гадає, що як сам любить **мід**, то вже й кождий готов за **мід** продати і душу сумління (Фр. ЯЗПЗЛ, с. 102).

Подібне явище помічено і в казках північної території, зокрема:

1) у займенниках: Ой, не стану я, Морозе, даремно брехати, Бо я старий, **міні** треба скоро померати (Ром. СМ, с. 234). Вживання такої форми активно відстоював І. Нечуй-Левицький у статті «Сьогочасна правописна мова на Україні» (журнал «Україна» – Київ, 1907): «В українських газетах і журналах сливе скрізь викинули народні форми заіменника (мѣстоименія) міні, або мині, і натомість пишуть – мені, бо так пишуть в Галицьких книжках. Тим часом вже Куліш пісьля Котляревського писав: мині, а в «Досвітках», – південно-українське міні. Старицький теж писав – мині. Видавництво «Вік» вже тенденційно поставило в усіх своїх виданнях (і в моїх томах) теж – мені; і в

¹⁰⁷ Статєєва В. І. Українські письменники про проблеми літературної мови та мовознавства кінець XIX – поч. XX ст. / В. І. Статєєва. Ужгород, 1997. 408 с. С. 244.

¹⁰⁸ Історія українського правопису XVI – XX ст. Хрестоматія / Упор. В. В. Німчук, Н. В. Пуряєва. Київ: Наукова думка, 2004. 582 с. С. 127.

«Розвазі» і в «Досвітих огнях» ці ж таки добродії насадили цього заіменника, підроблюючись під галицькі форми. Тим часом, поки наші переймачі заводили цю стару галицьку форму, вона взяла та й вмерла... Я радив би усім нашим письменникам викинути з своїх книжок цього мерця, і натомість поставити живе народне слово – *міні* або *міні*, та й писати – як писав Квітка, Куліш, Шевченко й Старіцький»¹⁰⁹. А. Кримський, вивчаючи живомовні явища української мови, зазначав, що форма *міні* характерна для немалої кількості українців. Такої ж думки дотримувався й І. Франко¹¹⁰. В. Ващенко та С. Бевзенко визначали приналежність цієї форми до полтавських говорів¹¹¹. На сучасному етапі вивчення мови це явище пояснюють як заміну пов'язану з гармонійною асиміляцією голосних¹¹²;

2) у прислівниках: *Лежить бідолаха вітер, ледві дише* (Куліш. Півпівника: 180). Б. Грінченко (Буквар, 1888 р.) кваліфікує це явище, як і попередні¹¹³, а А. Поповський вважає його – діалектним¹¹⁴.

У правописах ХІХ ст. звук [е] передавали літерою е («Русалка Дністровая», «Грамотка» П. Куліша)¹¹⁵. У наголошеній позиції [е] в більшості українських діалектів виступає як звук переднього ряду середнього піднесення, не набуваючи відтінку іншого звука. Крім цього, у північних говорах у дієсловах в ненаголошеній позиції є поодинокі випадки вживання [е] замість [і] (такі зміни звука [і], можливо, є наслідком подовження давніх етимологічних [о] та [е], що опинилися в історично закритих складах). Ці закономірності зафіксовані в казкових творах О. Романової та П. Куліша: *Вона любить жито жати, по воду ходити, Та на голову **чепляти** запашні квіти; Вона зроду не надіне чоботи й онучки, Та од праці порепались її трохи пучки* (Ром. СМ, с. 234); *Ще ж **оберегаєсь** у світі тих людей, що кухарями звуться* (Куліш. Півпівника, с. 179).

¹⁰⁹ Там само, С. 194.

¹¹⁰ Кримський А. «В поті чола». Образки з життя робучого люду. Написав Іван Франко // Твори у 5-ти томах. Т. 2. Київ: Наукова думка, 1972. С. 307–322. С. 321.

¹¹¹ Ващенко В. С. Займенникові та числівникові форми в сучасних полтавських говорах. *Полтавсько-київський діалект – основа української національної мови*: Збірник статей. Київ: Вид-во АН УРСР, 1954. С.42–48. С.43; Ващенко В. С. Полтавські говори. Харків, 1957. С. 169; Бевзенко С. П. Історична морфологія української мови (Нариси із словозміни та словотвору). Ужгород, 1960. С. 152.

¹¹² Галас Б. К. З історії морфонологічних явищ української мови (на матеріалі рукописних словників ХІХ–ХХ ст.). *Вісник Запорізького національного університету*. Збірник наукових статей. Філологічні науки. Запоріжжя: Запорізький національний університет, 2006. 326 с. С. 48–58.

¹¹³ Статєєва В. І. Українські письменники про проблеми літературної мови та мовознавства кінець ХІХ – поч. ХХ ст. / В. І. Статєєва. Ужгород, 1997. 408 с. С. 244.

¹¹⁴ Поповський А. М. Південноукраїнські степові говори як особливий діалектний тип. *Вісник Дніпропетровського університету. Мовознавство*. Дніпропетровськ: ДДУ, 1997. Вип. 2. С. 162–168. С. 164.

¹¹⁵ Історія українського правопису ХVІ – ХХ ст. Хрестоматія / Упор. В. В. Німчук, Н. В. Пуряєва. Київ: Наукова думка, 2004. 582 с. С. 61, 76.

Вживання [e] замість [o] після шиплячих виявлено у казках, які фіксують бойківські діалектні вияви: *Днем народ в домах дрімає, Доки спека донімає, Бо там спека, що аж страх; аж коли **повечеріє**, з Тігра холодом повіє, Люд гуляє – по дахах* (Фр. АКК, с. 224) та гуцульські: *У неї все багато дівок на **вечерницях**!* (Кобр. Рожа, с. 225). Цю особливість спостерігаємо у казкових творах південно-західного (бойківський, подільський, наддністрянський говори) та південно-східного наріч, що обумовлює певні корективи у групі приголосних за твердістю/м'якістю: *Смертельна тривога проняла мене до кості, розбурхана кров **ледом** стялася і на хвилю, мабуть, зовсім перестала битися* (Фр. Поєдинок, с. 64); *...я ніколи не чула ще такої жалібної пісні, а **слез**и так і л'ються з очей її замучених...* (Керн. ПК, с. 217).

Використання [e] в ненаголошених позиціях замість [a] збережено у казках південно-західної території: *І гарматами **зелізн**і Брами розбиває* (Рудан. ЦС, с. 355); *І пастух поставив хатку, хліб зібрав **завчєсне** і спокійно жив в долині до самої весни* (Рудан. ЦС, с. 377); *Відвезе отсього пана на станцію **зелізниці*** (Фр. ОПС, с. 240); *Довго він прожив ще в бозі, вмер десь голий у **берлозі**, з капцями його зати́м по-жебрацьки й поховали, споминали, величали – він турецьким став святим* (Фр. АКК, с. 257).

Звук [y] поширений на всій території функціонування української мови як лабіалізований звук заднього ряду високого піднесення. Цікавим є те, що жоден варіант заміни цим голосним іншого звука не повторюється. Так, у казках К. Думитрашка його уживано замість [i]: *Пан Фізігнат **унурнув**, а того й не здумав, що пане-брат його плавають уміє так, як сокира* (Думитр. Жабомішодралівка, с. 449).

Літературні казки авторів південно-західного говіркового масиву фіксують випадки, коли [y] використано замість [и] в іменнику **мундир**: *І коли хто виходить з війська, повинен дістати цісарський **мундур** додому і гвер, аби мав на заяці* (Маков. КПНР, с. 122); *Здається навіть, що при тій нагоді він кулаками обтира́в собі щось із очей, але, може, се так мені видалося, бо вже в найближчій хвилині він стояв, випростувавши́ся, як струна і, відвернений від мене, обтрі́пав свій **мундур**, застукав розмірено три рази до дверей повітового «святая святих» і, не покликаний, ввійшов досередини* (Фр. ОПС, с. 233).

Письменники, представники північних говорів, вживали в іменниках [y] замість [a] в ненаголошеній позиції: *І сама Пазька-знахурка того б не вгадала, що їй складеться!* (Куліш. СК, с. 175); *Зо всього свого князтва зібрав князь лікарів, **знахурів*** (Сторож. ЖЧ, с. 32) та [y] замість [o] на початку слова: *...уганяла хутче козакова **унука** Михайла, – кажу Михайла, бо він не любить, як хто його покличе Михалко* (Вовчок. Ведмідь, с. 112).

Голосний [о] в наголошеній позиції виявлено в усіх українських діалектах в основному своєму вияві як лабіалізований звук заднього ряду середнього піднесення. Фонетичні діалектні особливості, які збереглися в літературних казках ХІХ століття, пов'язані з цим звуком, досить оригінальні. Наприклад, [о] замість [и] в усіх засвідчених варіантах стосуються лише одного слова **тільки**, яке СУМ визначає діалектним,¹¹⁶ проте у «Словнику української мови» П. Білецького-Носенка та «Словарі української мови» Б. Грінченка ця форма слова зафіксована як нормативна:

1) північне наріччя: *Ото ж йому за те, що було неслухняне, що високо неслоя і всім **тільки** пакість робило* (Куліш. Півпівника, с. 181);

2) південно-західні говори: *Небо і повітря стало темно-сине, **тільки** ліс чорнів оподалік* (Маков. ДС, с. 4);

3) південно-східні говори: *От Іван наш виходжає, як пір'їну, підіймає лука вгору, кладе стрілку, як узав ще на прицілку та у браму як торохнув – **тільки** цар присів та охнув* (Мнж. ІГ, с. 258).

Письменники північних та південно-західних говорів використовували слова, у яких вживався голосний [о] замість [а]: *А під справником, он тим-таки, що все з дзвоником їздить, **гоня**, мовляв, як собака, та заказує, щоб шляхи рівняли під губернатора та містки малювали* (Куліш. СК, с. 175); *За те ж там мужики **богаті**, Город свій всяк зоре, та йде чумаковати* (Рудиков. Казка, с. 363); *Давно колись, як ще по світу жили русалки й **знахорі** і брали добрих під заштиту, лихих тягали у бори, де у ведмедів лицювали, так рятували люд од обід, – в хатинці тісної бідували старая баба й сивий дід* (Б.-Нос. ТБ, с. 92); *В однім великім лісі гніздилося **богато** ворон* (Фр. ВІС, с. 96); *Ну, бачу, горе не **зломало** ще твоєї вдачі гордої Предславо!* (Фр. СКС, с. 262); ***Горячка** з'їдала хлопчину, спеклими устами стогнав без тями і тільки одно повторяв: «У боці мене коле, ой, коле!»* (Фр. ІК, 197). Цей процес С. Бевзенко вважав наслідком гіперичного «окання» та відштовхування від «акання»¹¹⁷.

Помічено також слова, у яких голосний [о] випадає. У північних текстах це явище виявлено: 1) у дієсловах: ***Хмів** Бертольд розумним словом люте військо вгамувати, та воно дедалі гірше почало репетувати* (Укр. ДК, с. 313-314); 2) в іменниках: *Чи є у його яка копійчина, так і несе її у **шинк**, чи яка жупанина – він і її туди пре!* (Куліш. Циган, с. 156). У південно-західних та південно-східних лише в дієсловах: ***Хмів** мені лапки побити, чим же я буду ходити?* (Фр. Киця, с. 256); *Відгачена вода **схне** на сонце, а як зовсім **висхне**, то залишається біла сподовина, а сее морська сіль* (Федьк. ВЧМС, с. 478); *Я прийшов, як наймит вірний, ти обдер мене, як **хмів*** (Дн. Чайка. Казка, с. 166).

¹¹⁶ Словник української мови в 11-ти томах. Київ: Наукова думка, 1970–1980. Т. 10. С. 141.

¹¹⁷ Бевзенко С. П. Українська діалектологія. Київ, 1980. 246 с.

І. Верхратський ці явища зафіксував у лемківських говорах, зокрема в дієсловах **хтіти** та **схнути**. У першому, на думку вченого, вони є наслідком ослаблення загальноруського **о** на **ъ** і поступового зникнення¹¹⁸; у другому – зумовлені випадінням «старослов'янського **ъ** в середньозвуці»¹¹⁹.

У літературних казках північно-західної території помічено фонетичні зміни [о] на [е] в прислівниках: *Та ледво* минуло два дні, коли в селі з'явився жандарм, простісінько примаришував до моєї хати і остро запитав мене, чи маю пас? (Фр. ОПС, с. 231); *І тобі гадав я тож* добро зробити, тебе за шафарку владиці приймати (Фр. ЛС, с. 264); *Ледво-не-ледво* в тій живій колоді здужав Іван відрізнути почварну, майже шестистінну головище, оброслу жмутами сухого моху та корявими грибами замісто волосся (Фр. БП, с. 137). На південно-східній території виявлено уживання [о] замість [у], переважно в іменниках і дієсловах: ...*На сторожу молодці й залягли в тім толубці* (Мнж. ТБ, с. 227); *Не раз ти за двома зайцями польовав*, Зате ж ні одного, гонившись, не піймав; *Не раз ти жаловав ухналків стареньких*, Зате ж ти стільки вже згубив підків новеньких! (Г.-Арт. СТХ, с. 32) та його усічення в числівниках: *Так один 'дного* питали (Мнж. ТБ, с. 189).

У своєму основному вияві [а] постає як нелабіалізований звук заднього ряду низького піднесення. У південно-західних літературних казках зафіксоване поодинокі його використання замість [и], зокрема:

1) в іменниках: *Але млинчик ще у морі меле собі ту сіль; для того ж то море таке солоне, аж доки якому розумнакові* не вдасться того млінка з моря видобувати (Федьк. ВЧМС, с. 487);

2) у прислівниках: *Хоч новий дім буде троха* недогідний, тут тісний, там темний або що, то їм і то буде аж надто добре (Фр. ЯТЗДБ, с. 116).

Відомі випадки написання [а] замість [о] – це явище акання, яке спостерігаємо й сьогодні:

1) в іменниках: *Ви ж, жінки, Як овади*: літаєте кругом і жалите (Фр. СКС, с. 307); *Був-єм тобі все вірненький, Згадував гадочки – Все пропало, минулося, Заростуть стежочки* (Вагил. ЖІК, с. 374);

2) у займенникові **жоден**: *Я, мої любенькі, жадних* сварок, *жадних* суперек, *жадних* процесів ані торгів не люблю (Фр. ЯТЗДБ, с. 112); *Лиш один не мав жадної* хиби: *Яремко Головатий, чільна і справді дуже голова* людина (Воробк. Сміховинки, с. 202). Подібне явище фіксується у творах І. Котляревського: *Всі люди на однім базарі купують миски і в одних ганчарів, то і миски однакові* (Котл. МЧ, с. 314).

¹¹⁸ Верхратський І. Про говор галицьких лемків. Львів: Наукове Товариство Імени Шевченка, 1902. 490 с. С. 51–52.

¹¹⁹Верхратський І., 1902. С. 46.

Зміни щодо звука [и], який у головному вияві є звуком переднього ряду високого піднесення з дещо заниженою артикуляцією в напрямку до середнього ряду, в наголошеній позиції має певні відмінності, збережені в текстах казок лише південно-західного наріччя, у якому його вжито замість [е]: *Два лакеї крутилися коло **кари́ти**, немов шукаючи чогось, а в **кари́ти** сидів якийсь великий пан* (Фр. БП, с. 143).

Водночас замість [и] поширене [е] в творах північного наріччя, зокрема в дієсловах: *Каміння дороге **блеци́ть** на їй, – аж страх* (Рудиков. Казка, с. 365). Аналогічні відхилення помічено в літературних казках І. Франка (бойківський говір), переважно в іменниках і дієсловах: *Бантро́мій вишпортав **бутельочку** доброго вина, і вони, сидячи на порожній бочці, балагурили далі* (Фр. БП, с. 171); *Та ледво минуло два дні, коли в селі появилс^я фандарм, прости́сінько **примари́шував** до моєї хати і остро запитав мене, чи маю пас?* (Фр. ОПС, с. 231).

Мовний матеріал казок репрезентований звуком [йі] замість [ю], що виразною ознакою подільського говору: ... *Ї́ден в полі, дру́гий в лісі, тре́тій коло бочки* (Рудан. ЦС, с. 349); *А **ї́днолітки** живії віка доживають* (Рудан. ЦС, с. 391). Це явище стало об'єктом дискусії. М. Коцюбинський, поділяючи думку редактора львівського журналу «Зоря» В. Лукича «про потребу вироблення одностайної літературної мови» в Україні, погоджується на мовну корекцію навіть власних творів, в ім'я цієї одностайності, щодо заміни діалектних форм *ї́ден, ї́дна, ї́днак на один, одна, однак* тощо. Письменник закликає також «Зорю» бути послідовною у виправленні діалектних форм, не пропускаючи їх, як це трапилося у співомовках С. Руданського, М. Старицького та інших, де залишилися подібні діалектизми¹²⁰.

У системі консонантизму спостерігаємо помітні зміни, зумовлені функційним навантаженням та частотою вживання звуків у казкових текстах. Кожний приголосний характеризується певними ознаками та перебуває у тісних взаємозв'язках з іншими звуками, за допомогою яких їх розрізняють.

Тексти літературних казок зберігають приклади слів без початкового звука [в]. Це явище є архаїчним і залишилося з давніх періодів розвитку мови:

1) в іменниках: *Дарма Галя насторожає **ушко** і довго-довго-довгенько слуха й прислуха – усе тихо й темно, – й, при слухаючи, Галя сама зітхає* (Вовчок. ДБІДСГ, с. 67); *Природа в миг єдин взяла свої права, – на **ухо** нищечком згадала сі слова: «Яким родивсь на світ, такий іди в могилу»* (Б.-Нос. Кумедійщик, с. 107); *Зараз, як тільки се вона сказала, не знать відкіль і де взялась кишка сірая; плюсь – упала, мов **уж** здоровий, аж тряслась!* (Б.-Нос.

¹²⁰ Статєєва В. І. Українські письменники про проблеми літературної мови та мовознавства кінець XIX – поч. XX ст. Статєєва. Ужгород, 1997. 408 с. С. 59.

ТБ, с. 100); *Лихий сердюк, красюк дитина, з усами чорними, як смоль, моторний, ручий молодчина, бринить в кутасах, мов король* (Б.-Нос. Помилки, с. 118); *На стрісі, край угла селянської хати, сів ворон та й кряче, недолю віщує* (Фр. ПК, с. 94); *Бо вечір се святий; палає світло всюди, І огник радості у кожній тліє груди!* (Фр. СК, с. 313);

2) у займенниках: *Коби они знали!..* (Федьк. ІУП, с. 194);

3) у дієсловах: *Жінка хопила за вили і на поміч вже біжить* (Фр. ЛП, с. 268); *Бач, хліб дорогий – по п'яти алтин мішок, та й тісно нам буде, як тобі жінку озьмемо: тільки і є, що хата з кімнатою, та через сіни противна хата, та й годі; де мені вас містити з дітворою, що вже знаю, що так і обсипле* (Кв.-Осн. КВ, с. 137). В. Русанівський вважає, що подібне усічення характерне для Слобожанщини¹²¹.

Типовим явищем у ХІХ столітті було вживання [в] замість [л] в іменниках. Найчастіше ці зміни наявні в слові *горілка*¹²²: *І препишині їди, і годовані вина, і горівка для мене добра оковита, і все* (Федьк. ЧБ, с. 153); *Без горівки куди пнятись до такої дівки!* (Рудан. ЦС, с. 407); *Коваль чортівської горівки й до рота не брав та й жив, як світ приказує: «Бога не гніви, чорта не дразни»* (Кобр. Чортище, с. 114); *Для тих, хто любить пити добрі напівки, край дармоїдів – прямо рай: в колодязях, потічках і ріках повно добрих медів, вин і горівок* (Кон. КД, с. 156).

Крім цього, приголосний [в] у казках північних говорів використовується замість [ш] у числівнику *перший* і похідних від нього словах. У СУМ це явище визначають як розмовне¹²³, а Б. Грінченко подає його як діалектне¹²⁴: *Отож, власне, одного разу сиділи вони усі вкупі ввечері, по роботі, тоді, знаєте, як вже усе стихне, сонечко вже запало за зелений гай і от нахватиться перва зіронька...* (Вовчок. Кармелюк, с. 14); *Скажи, коли б вернувся ізнов той день, Як бачились уперве ми з тобою, Чи знов би ти співала тих пісень, Що по світах летять було за мною?* (Куліш. ДКПКР, с. 232).

Фонетичні особливості, зумовлені появою звука [в] на місці [н] та [г], притаманні казкам І. Франка (бойківська говірка). Наприклад: *От я поспішила, спочивку не мала, щоб тебе, небоже, живого застала* (Фр. ЛС, с. 260); *Воробці в стрісі укриті, і перепілонька в житі, все те моя буде здобич, сли мені буби не*

¹²¹ Русанівський В. М. Історія української літературної мови [підручник]. Київ, 2002. 424 с. С. 161.

¹²² Словник української мови в 11-ти томах. Київ: Наукова думка, 1970-1980. Т. 2. С. 130; Словарь української мови в 4-х томах / за ред. Б. Грінченка [репринтне видання]. Київ, 1907-1910. Т. 1. С. 311; Онишкевич М. Й. Словник бойківських говірок у 2-х томах. Київ: Наукова думка, 1984. Ч. 1: А-Н. 496 с.; Ч. 2: О-Я. 516 с. Т. 1. С. 185.

¹²³ Словник української мови в 11-ти томах. Київ: Наукова думка, 1970-1980. Т. 6. С. 118.

¹²⁴ Словарь української мови в 4-х томах / за ред. Б. Грінченка [репринтне видання]. Київ, 1907-1910. Т. 3. С. 104.

зробиш (Фр. Киця, с. 256). Виявлено також уживання [в] замість[м]¹²⁵, наприклад: *Чи се сон був, чи й справді я вандрував по чужих краях?* (Фр. БП, с. 181).

Спільною фонетичною рисою казкових творів цього періоду є використання **вставного** звука [г] у словах **тогді**¹²⁶ та **нігде**¹²⁷. І. Верхратський у праці «Про говор галицьких лемків» (Львів, 1902) довів, що ця ознака є типовою для всіх говорів України. Дослідник подає заміну діалектного слова **ныгда** на **нігде**¹²⁸: *Іще тогді було рано, так як ранній косарський обід, а як відійшов то вже зовсім вечір* (Куліш. Півпівника, с. 177); *Тогді і зробили Глогорожечці з хорошим царевичем весілля* (Федьк. Глогорожечка, с. 160); *То твоя горівка відривала мене від ковадла, та коли вона мене розібрала, тогді я брався тебе малювати* (Кобр. Чортище, с. 112); *І любились цар, цариця, нігде правди діти...* (Рудан. ЦС, с. 349); *Хоч їм було і жаль своєї панії, а нігде дітись* (Купр. Відьмач, с. 58); *Нігде не ворушилася й жива душа, неначе всі люде вимерли од великої чуми* (Н.-Л. Запорожці, с. 45); *В лопатках обнесуть!.. тогді – хоч сядь та й плач!* (Г.-Арт. СТХ, с. 31); *Нехай тогді дяки сховаються з своїми премудростями* (Кв.-Осн. МБ, с. 421) тощо.

Крім цього, у літературних казках південно-західного наріччя приголосний [г] є усіченим¹²⁹, як-от: *Про убійства, про рабунки в вас немає ані думки, Вам м'ясних не хочесь страв* (Фр. ЛМ, с. 58); *Була собі раз Опозиція, та така остра, що не дай господи* (Фр. Опозиція, с. 395), а в словах південно-східного – заміняє звук [х], наприклад: *Дехто багато за скверні прояви: капості хижі, грабіжку, нагальство* (Мнж. КПХЛ, с. 272).

Приголосний звук [д] у літературних казках північного та південно-західного наріччя уживано замість [н] у слові **кождий**¹³⁰. Наприклад: *Кождий дбає сам про себе* (Фр. ВІС, с. 99); *На старість кождий хлоп повинен дістати*

¹²⁵ Словарь української мови в 4-х томах / за ред. Б. Грінченка [репринтне видання]. Київ, 1907–1910. Т. 1. С. 125; Словник української мови в 11-ти томах. Київ: Наукова думка, 1970–1980. Т. 1. С. 289.

¹²⁶ Курс української літературної мови / За ред. І. К. Білодіда [підручник]. Київ, 1958. Т. 1: Дожовтневий період. 248 с. С. 157; Словник української мови в 11-ти томах. Київ: Наукова думка, 1970–1980. Т. 10. С. 170.

¹²⁷ Курс української літературної мови / За ред. І. К. Білодіда [підручник]. Київ, 1958. Т. 1: Дожовтневий період. 248 с. С. 157; Словник української мови в 11-ти томах. Київ: Наукова думка, 1970–1980. Т. 5. С. 420; Матеріали до Словника буковинських говірок / Редкол. К. Ф. Герман, К. М. Лук'янюк, В. А. Прокопенко (відпов. ред.) [навч. посібник]. Чернівці: ЧДУ, 1979. Вип. 6. 107 с. С. 60; Онишкевич М. Й. Словник бойківських говірок у 2-х томах. Київ: Наукова думка, 1984. Ч. 1: А–Н. 496 с. С. 492; Словарь української мови в 4-х томах / за ред. Б. Грінченка [репринтне видання]. Київ, 1907–1910. Т. 2. С. 566.

¹²⁸ Верхратский І. Про говор галицьких лемків. Львів: Наукове Товариство Імени Шевченка, 1902. 490 с. С. 3.

¹²⁹ Там само.

¹³⁰ Словарь української мови в 4-х томах / за ред. Б. Грінченка [репринтне видання]. Київ, 1907–1910. Т. 2. С. 263; Словник української мови в 11-ти томах. Київ: Наукова думка, 1970–1980. Т. 4. С. 208.

пенсію з цісарської каси (Маков. КПНР, с. 122); **Кождий** з вас чув, що вода морська солоні така, що з неї навіть сіль роблять, а то так, що будують на побережжі лотоки (Федьк. ВЧМС, с. 478); Довкруги **кождої** хати є пліт, однак не хмизом городжений, а ковбасами (Кон. КД, с. 156).

Звук [н] у казках України заступає [л] у прикметнику **малий** та похідних від нього: *Та тоді, як Січ рідненька ще була собі **ма^ненька**: тільки-тільки оселилась та гаразд не охрестилась в славний сварах з бузувіром за святий хрест за віру* (Мнж. ТБ, с. 183); *Був чоловік, а на ймення Хома, жінка Марина та ще **ма^ненька** дитина* (Грінч. ЧРВ, с. 134); *Де се вони подівалися, що повідбігали і хазяйства свого, і діточок **ма^неньких**?* (Кв.-Осн. КВ, с. 157); *Павлусеві вже не до меду; заснув **ма^несенький** – ніяк його і не розбуркаєш* (Сторож. Скарб, с. 35); ***Ма^ненька** вона була й прудкенька* (Вовчок. Кармелюк, с. 11); *Аж нарешті – о слава тобі господи! – заворушилось в гнізді, і з кожного яєчка повиказувались жовті писочки, за ними жовті головки, а нарешті прекрасні **ма^несенькі** каченятка* (Федьк. Підмінче, с. 218). У СУМ ці слова визначено як розмовні, а А. Сизько запевняє, що вони є діалектними.

Приголосні звуки [з] та [с] в усіх українських діалектах реалізуються як у своєму головному вияві, так і в звукових варіантах. У казкових текстах І. Франка вони виступають усіченими: *Геть **в^ідси!*** (Фр. ВІС, с. 103); *Міг би чоловік зовсім непотрібно бути введений в **п^окусу*** (Фр. БП, с. 166). Приголосний звук [с] подається у двох варіантах: вживається в іменниках замість [з] у середині слова: *Князь бавився, їздив на візити по міських головачах та околишніх панах,бував у театрі на оперетках, а ще радніше проводив ночі в кафе-шантанах або в **ка^сині** за картами, але книжок ніяких не читав, розмов поважних не любив...* (Фр. БП, с. 263) та замість приголосного [т] наприкінці слова: *Лише я один мудрий, – казав **ме^ценас** далі* (Маков. КПНР, с. 121).

Функціонування [й] в українських діалектах неоднакове, оскільки цей звук зазнає фонетичних змін. У досліджуваних текстах північних та південно-західних говорів [й] виступає:

1) вставним: *Дарма що каліка, а така ж була пиха в того курчати, як і в його батька, старого півня; а батько його був **найпишнійший**, поважний і огрядний півень, – хоч сто верстов ісходи кругом, такого другого не побачиш* (Куліш. Півпівника: 178); *Закутавшись у хмарку, місяць **пійшов** далі своєю дорогою і аж над лісом за селом знову роз'яснив своє бліде повне лице* (Маков. ДС, с. 4). Це явище у граматиці С. Смаль-Стоцького та Ф. Гартнера («Руска граматика» Львів, 1893 р.) тлумачиться нормативним¹³¹;

¹³¹ Історія українського правопису XVI – XX ст. Хрестоматія / Упор. В. В. Німчук, Н. В. Пуряєва. Київ: Наукова думка, 2004. 582 с. С. 109.

2) випадним: Почувши, що заноситься на великий процес між звірами й людьми, цар Соломон велів добре **приняти** післанців, гостити їх як слід через три дні, щоб відпочили з далекої дороги, а сам тимчасом розіслав гонців на всі часті світа, щоб поскликали наймудріших законодавців із людей і з праведних духів до його царського трибуналу (Фр. ЯЗПЗЛ, с. 118);

3) вживається замість [д] у складних числівниках: Там, правда, за нього одного виборця закололи, а **трийцять** і сімох продержали по кілька місяців і по рокові у в'язницях; але се вже таке право природи: кождий політик пожирає скільки там людей, щоб сам міг жити, – хто би там журився і десятками зруйнованих селян, де справа йде про мільйони?! (Маков. КПНР, с. 123); То, може би, ще туди написати, шкода **двайцятьох** примірників (Маков. ЯЯПСН, с. 130); А цариця каже: відки ж нам, чоловіче, запросити усіх **тринайцять** віщунів у куми, коли у нас лише **дванайцять** золотих лижочок та й чарочок, тож для одної би не стало (Федьк. Глогорожечка, с. 158).

У казках північної говірки зафіксовано приголосний [к] замість [х] в іменниках¹³²: А той бідолаха зовсім сторонів від такого доброго дива (Вовчок. Кармелюк, с. 19), а в південно-західних – [к] замість [г]: Ненечко дорогенька, – лебеділа Маруся, – нині Святий вечір, а у нас нічого немає і вам не лекшає (Черемш. Сльоза, с. 507); Я аж лекше відітнув (Фр. ОПС, с. 244); Та й мої гріхи не лекші (Фр. ВЛЮ, с. 78).

У слові **хвороба**, поширеному в усіх слов'янських мовах із середини XVI століття на позначення загальних назв хвороб, помічено випадіння звука [в] **хороба**. Спочатку цей фонетичний варіант виявлено в Галичині та на Волині, а з XVII століття і на теренах Великої України, що дає підстави стверджувати про його запозичення з польської мови. У бойківських діалектах і нині активно побутує давня лексема **хороба**¹³³. Це діалектне явище зберігає попередню форму існування слова з [х] замість сучасного звукосполучення [хв]: ...на людей напав голод, **хороба**, і все військо цареве згинуло і вкрило поле білими кістками; тільки й вернувся цар з царицею, старшою сестрою, та з ними кілька прислужників (Сторож. ТС, с. 44); Стільки разів більшає біль і терпіння **хорої** вдови Кравчихи (Черемш. Сльоза, с. 506); А ось воля в тебе **хора** (Фр. БП, с. 135); Бува на світі чоловік гірш **хороби**, що від його ні відхрестилися, ні відмолилися (Свидн. Недоколисана, с. 388).

¹³² Словарь української мови в 4-х томах / за ред. Б. Грінченка [репринтне видання]. Київ, 1907–1910. Т. 1. С. 63; Словник української мови в 11-ти томах. Київ: Наукова думка, 1970–1980. Т. 1. С. 178.

¹³³ Дидик Г. З історії формування медичної термінології. Українська історична та діалектна лексика: Збірник наукових праць. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 1996. Вип. 3. С. 149–157. С. 154–155.

Досить поширеною є фонетична заміна [ф] на [хв] у лексиці північних говорів: *Хведір* жив у нашій хаті і полюбився матері (Сторож. ЗЧ, с. 63) та південно-східних: *Нізавіщо не лишуся – так образив Тимохвій* (Дн. Чайка. ПСС, с. 174); *Я – Кім Котохвій, ще й Матвійович, над котами я пан!* (Дн. Чайка. ПК, с. 214); *Та бував і купець з хорошим товаром: з хвигами, та родзинками, і з синім камінням* (Кв.-Осн. ПС, с. 410); *Зелені гвоздики з блакитним листям; а кохвейна рожса на усе яйце і не уписалась, та вже і листячко дрібненьке на самому кінці ледве притулили; були з жовтими хвіалками, були і безконечні* (Кв.-Осн. ОТС, с. 208). І. Верхратський вважає це явище діалектним¹³⁴. О. Павловський у «Грамматике Малороссійскаго нарѣчія» (Санкт-Петербург, 1818) главі 1 зазначає «Ф всегда произносится какъ двойная ХВ; на пр.: Хвенна, хворый, хварба, хвыкга»¹³⁵. Б. Грінченко відносить це явище до фонетичних ненормативів¹³⁶. Л. Боровиковський навпаки радив застосовувати заміну¹³⁷. Зрештою, цей мовний факт, на нашу думку, може належати до діалектних, оскільки подібний варіант заміни можна розглядати як явище субститутивне. **Субституція** – заміна в запозичених словах чужого звука своїм. Колись у слов'янських мовах не було звука [ф]. Із запозиченням іншомовних слів з цим звуком його заміняли своїми звуками [п], [т], [х], [кв]: *Пилип, катедра, Хома, квасоля*. Для багатьох українців і нині вимова [ф] становить певні труднощі, тому нерідко можна почути *Хведір, хверма* тощо¹³⁸. У поодиноких випадках трапляється заміна [ф] на [х]: *Хунтів, далєбі, із троє...* (Мнж. ПБ, с. 355).

У казках південно-західного наріччя використовується приголосний [х] замість [к]: *Всякі користі з неї: літом холодок, а зимою своя ховзанка* (Фр. ЯТЗДБ, с. 117); *Рятуй, чоловіче, бійся бога, бо отсі дурні, отсі другі дохторі, лиш очі повивалювали, як цати, а нічо не розуміють* (Федьк. Бідолашко, с. 172).

Дисиміляційні процеси відбуваються у структурі слова «березозоль»: *А надворі аж дух радується: прийшов березозоль і весну за собою привіз* (Свидн. ПСНП, с. 379). Вона є результатом гаплогії від староукраїнської назви *березень – березоль (березіль)*, яка виникла з *березозоль*, що спочатку позначало час, коли спалювали березу на золу для того, щоб нею золити

¹³⁴ Верхратский І. Про говор галицких лемків. Львів: Наукове Товариство Імени Шевченка, 1902. 490 с. С. 77.

¹³⁵ Історія українського правопису XVI – XX ст. Хрестоматія / Упор. В. В. Німчук, Н. В. Пуряєва. Київ: Наукова думка, 2004. 582 с. С. 40.

¹³⁶ Статєєва В. І. Українські письменники про проблеми літературної мови та мовознавства кінець XIX – поч. XX ст. Ужгород, 1997. 408 с. С. 243–244.

¹³⁷ Конспект лекцій з історії української літературної мови XIX – поч. XX ст. Частина I / Укладач: С. В. Сабліна. Запоріжжя: ЗНУ, 2005. Ч. 1. 51 с. С. 28.

¹³⁸ Кочерган М. П. Вступ до мовознавства: Підручник для студентів філологічних спеціальностей вищих навчальних закладів. Київ: Видавничий центр «Академія», 2001. С. 139.

білизну, тобто парити, залишивши її спеціально для цього приготуванням розчином золи. **Гаплогісія** – випадіння внаслідок дисиміляції одного з двох сусідніх однакових або подібних складів¹³⁹. А. Свидницький у тексті пояснює «березень, значиться, марець ніби. Так його на Поділлі звуть»¹⁴⁰.

Типовими є випадки вживання в дієсловах [ч] замість [ж], зокрема, у північних говорах: *Співа, а сам уже так насторожився, щоб швиденько покотитися, втекти* (Пч. КПК, с. 250)¹⁴¹.

У казках, що мають діалектні фонетичні риси південно-західного наріччя спостерігаємо заміни: а) [ж] замість [з] у дієсловах: *Це дочка моя, а хто своїй дитині не жичить добра, той і в пеклі не знайде стільця по собі; да не годиться і чужих дітей кривдити* (Свидн. Недоколисана, с. 388); б) [н] замість [м] у іменниках: *І як у ярмо лізти, так йому на порон не хотілося, наче його душа вже чула* (Свидн. ПСНП, с. 380); в) [ц] замість [ч] у прикметниках, можливо, через вплив польської мови: *Ах, та вже тепер я бачу, що мою поцтиву вдачу тії капці в гріх ввели!* (Фр. АКК, с. 217). Зафіксовані випадки, що пов'язані з м'якістю/твердістю приголосних звуків: [л'] замість [л] у прислівниках: *Жалько мені його вбивати, бо все ж таки це моя рідна дитина, а краще замуруємо його в такий мур, щоб він до смерті сидів і не вилазив, а в сторожі до його приставимо його джуру Сидона, хай йому щодня носить туди шматок хліба і кухлик води* (Уст.-Г. БК, с. 342) та ствердіння [р] у середині складу у числівниках: *Що все у Крим по сіль на трох возах ходив* (Рудан. ЦС, с. 364) (в українській мові розрізнялися три звуки л – твердий, м'який і напівм'який, або так званий середній. Дехто з лінгвістів (М. Йогансен, М. Наконечний, О. Синявський) тверду вимову л вважали діалектним явищем¹⁴²). Відсутнє подвоєння в іменниках у текстах наддністрянського говору: *Він був впевнений, що купець в житі не їв ще такої чудесної страви* (Ков. Киселиця, с. 184).

І. Нечуй-Левицький вживає слово, у якому приголосний [т] постає вставним: ... *поверх їх лився цілий Дніпро і постлався над ними водяною стелею* (Н.-Л. Запорожці, с. 17). Можливо, це зумовлено хитаннями правописної системи щодо спрощення приголосних.

У творах Г. Квітки-Основ'яненка збережено вживання сполуки [мн] замість [мј]: *Як спеклась і зсушилась тая жаба, Явдоха достала її, обірвала усе*

¹³⁹ Кочерган М. П. Вступ до мовознавства: Підручник для студентів філологічних спеціальностей вищих навчальних закладів. Київ: Видавничий центр «Академія», 2001. С. 139.

¹⁴⁰ Свидницький А. Роман. Оповідання. Нариси. Київ: Наукова думка, 574 с. С. 379.

¹⁴¹ Словарь української мови в 4-х томах / за ред. Б. Грінченка [репринтне видання]. Київ, 1907–1910. Т. 2. С. 524; Словник української мови в 11-ти томах. Київ: Наукова думка, 1970–1980. Т. 5. С. 203.

¹⁴² Жовтобрюх М. А. Уніфікація норм української літературної мови і діалекти. *Мовознавство*. 1979. № 5. С. 3–11. С. 7.

м'ясо, а кісточки позбирала і стала з них вибирати; от і знайшла одну, точнісінько як виделочка, і навчила Уласовича, що з нею робити (Кв.-Осн. КВ, с. 185). В. Русанівський зауважував, що це явище притаманне полтавським діалектам¹⁴³.

Таким чином, в українських літературних казках XIX століття кожен письменник відображав фонетичні особливості переважно свого говору. Вони спричинені звуковими змінами як у системі вокалізму, так і консонантизму.

Так, фонетичні риси південно-західного наріччя, а саме: уживання [i] замість [o] та [e]; [e] → [o], [e]; [o] → [a] та [e]; [y] → [и]; [a] → [и], [o]; [и] → [e]; архаїчні варіанти слів без початкового звука [в]; [в] → [н], [г], [м]; [с] → [з] та [т]; [к] → [г] тощо, переважно проілюстровані в казках І. Франка, Н. Кобринської, О. Маковея, С. Руданського.

Діалектні вияви північних говорів, як-от: застосування [e] замість [i]; [y] → [a]; [o] → [a]; [и] → [e]; [в] → [ш]; [к] → [х]; вставний [й] найбільше представлені у творах О. Романової, П. Куліша, Марка Вовчка, О. Стороженка, О. Рудиковського.

Фонетичні особливості південно-східного наріччя, наприклад: використання [e] замість [o]; [y] → [i]; [o] → [y]; [ф] → [хв] поширені в текстах Г. Кернеренка, К. Думитрашка.

У текстах українських літературних казок збереглися також спільні для всіх говорів фонетичні ознаки, зокрема заміна [и] на [i], [в] → [л], [н] → [л], наявність випадних [o] та [г]. Крім цього, спостерігаємо поодинокі приклади явищ субституції та гаплогії.

Лексичні особливості. На основі діалектної лексики, що збереглася в літературних казках після перевидання, укладено «Короткий словник діалектизмів» (див. Додаток Б). Це науково-популярний словник, призначений для освітянських потреб і масового користування. Реєстр словника охоплює діалектну лексику майже всіх українських говірок, яка зафіксована в текстах літературних казок (опрацьовано 210 творів). З 292 слів 200 СУМ або зовсім не фіксує, або не визначає їх діалектними, або подає в іншому значенні. Реєстрові слова тлумачено з посиланням на лексикографічні джерела та ілюстровано відповідно до контексту. Під час формування словника взято до уваги доступну для укладача літературу і зроблено відповідні висновки.

Словникова стаття словника має таку структуру: початкова форма; для іменників – закінчення у родовому відмінку; тлумачення слова відповідно до словників, які фіксують його як діалектне; приклад з художньої літератури. Є

¹⁴³ Русанівський В. М. Історія української літературної мови [підручник]. Київ, 2002. 424 с. С. 275.

словникові статті без посилань на довідкову літературу, оскільки заголовні одиниці не зафіксовані в лексикографічних працях, тому їх значення пояснено з огляду на контекст.

Лексичні діалектизми в текстах казок представлені переважно повнозначними частинами мови і виконують три основні функції (їх виділив А. Зеленько): *комунікативну, етнографічну і експресивно-виражальну*.

Комунікативна функція діалектизмів виявлена переважно у творчості письменників дожовтневого періоду. Казкарі, уживаючи діалектні елементи рідного говору чи наріччя у мові персонажів і в авторській мові, свідомо чи несвідомо використовують їх замість слів літературної мови. Сюди відносимо:

1) назви персонажів за ознаками спорідненості, свояцтва, родинних стосунків (**вуйко, стрик (стрий), нанашко, бадічок**), характерні для гуцульської та бойківської говірок і проілюстровані в казках І. Франка, Ю. Федьковича: *О, справте, вуєчку, про дитя би вам щасливе...* (Федьк. ГЧ, с.188); *...як мені описував небіжчик, моєї баби тітчаний **стрик*** (Фр. КПД, с.147); *Аж ось виступив до трону, щоб взяти Лиса в оборону, **стрий** його, Борсук-Бабай* (Фр. ЛМ, с. 11); *Нанашку, – каже, – казав Іван, щоб ви зараз їхали до лісу* (Фр. БП, с. 258); *Таже ваш слуга, бадічку!* (Федьк. ГЧ, с. 188);

2) назви осіб за віком (**пахолок, легінь**) притаманні текстам усіх говіркових груп: *Вже Павлусь був чималий пахолок, а вона ще возилася з ним, як з маленькою дитинкою* (Сторож. Скарб: 34); *Та й Лошатко! От пахолок!* (Фр. ЛМ, с. 71); *Гроші плате а чималі, та й гука на пахолята, щоб ті шуки забирати* (Мнж. ІГ, с. 243); *А жваво, легіні, а жваво!* (Федьк. ЧБ, с. 155);

3) назви осіб за соціальним становищем та професійними здібностями (**газда, характерник, калф**) наявні у літературних казках південно-західної групи говорів: *Добрий вечір, газдо!* (Федьк. ГЧ, с. 187); *Газда вмер, а газдиня байдуже, не розшибалася* (Кобр. Рожа, с. 228); *Я думав, що ти лиш який знахар або характерник, а ти, виджу-таки, теє то...* (Федьк. ГЧ, с. 192); *Я сам зробив би ся калфов того корабля та собі хоть до осені тим голубим морем погуляв!* (Федьк. ВЧМС, с. 486);

4) назви свійських та диких тварин зафіксовані в усіх наріччях (**ярчук, бузівок** – північна територія; **лилик** – південно-західна та північна; **огирі** – південно-східна): *Я б і зараз, – каже, – з тобою пішов, та удень небезпечно нашому брату ходить у слободу: часом наскочив на ярчука та й півні кукурікають, щоб вони виздыхали!* (Сторож. ЗЧ, с. 62); *За один цільничок обіцяла бузівка подарувати* (Сторож. Скарб, с. 35); *Крила зовсім як у лилика* (Кобр. Чортище, с. 108); *Лилик сидів тихо в своєму кутику, ні за чим він не жалкував, та нічого й не бажав, хіба тільки кутка ще темнішого, щоб міг сидіти там спокійно і ніколи того прикрого, разливого світла не бачити* (Укр. Метелик,

с. 15); *І в багатих санках пан пихатий Надбіга на **огирях** стрибучих* (Грінч. ДМ, с. 109);

5) назви свійських і диких птахів (**когут, половик, трюся**) помічено лише в творах південно-західного регіону, як-от: *Та ще й того вражого **когута** сокотіться, бо той як кого дзюбне, то вже тямитеме цілий руський місяць* (Федьк. Підмінче, с. 219); *Сидить наш Яремко на коні, як козак, і біжить чвалом, як той **половик** у діл* (Воробк. Сміховинки, с. 202); *Ти ні **трюся** та ні партачина, але таки моя питома дитина! – каже мати* (Федьк. Підмінче, с. 219);

6) назви рослин (**бриндуша, шувар, кабака**) в авторських казках нечисленні, але побутують в усіх наріччях: *Я **Бриндунка** біла в заметі сиділа* (Дн. Чайка. ПСС, с. 175); *Там оно перезимувало у **шуварах** при голоді і при холоді, бо зима люта була, а з **шуварової** ряски наїдку небагато* (Федьк. Підмінче, с. 221); *Ось кете лишень **кабаки**, в кого міцніша, та й слухайте* (Кв.-Осн. КВ, с. 136);

7) назви явищ природи (**ігрець, легіт, сквар, фуга**) наявні в текстах усіх наріч: *Закрутився перед царицею **ігрець**, піднявся до неба стовп пилу...* (Сторож. ТС, с. 42); *Дзінь, дзінь, дзінь! **Леготе**, прилинь!* (Дн. Чайка. ПСС, с. 176); *А такий надворі **сквар**!* (Фр. ЛМ, с. 16); *А на той час така піднялась **фуга**, що не те що уночі, а вдень не побачила б світу Божого* (Сторож. Скарб, с. 35). У Г. Кернеренка це слово має відповідник ‘хуга’, як бачимо, буква **г** передається на письмі англійською буквою: *Сонечко вже сіло, а на дворі таке діється, не то що чоловіка не побачиш і собаки немає, бо гріх і її гнати в таку **хугу** на двір* (Керн. ПК, с. 214);

8) назви предметів природи (**макортет, бакай, перекалки, тічок, щовб**) переважно вжито у творах І. Манжури, хоча маємо приклад і в казці А. Свидницького: ***Бакаї** й **перекалки**, **макортети** та балки їм ніпочім, не зблукають!* (Мнж. ТБ, с. 185); *Як млинець на сковорідці чи полій по мерзлій річці, зливсь **тічок** із чавуну* (Мнж. ТБ, с. 192); *...тінь б’є аж на цей бік да навкіс, клином; гора така – **щовб*** (Свидн. ПСНП, с. 572);

9) назви територіального розподілу (**обруб**) використано тільки в казках І. Франка: *Скоро ми ввійшли в **обруб** міста* (Фр. ОПС, с. 232);

10) назви зброї та приладів для вбивання великих звірів (**кріс, сліп**) наявні лише в текстах південно-західних говорів: *Але ловецька комора, як каже приповідка, худа, бо часом то біжить йому все під **кріс**, а часом знов то ходитиме і два, і три дні по дебрах, та хіба ворону або сороку вздрить, а часом і то ні* (Федьк. ВЧМС, с. 478); *Певно, сього ви бажали, як ті капці заставляли, Мов на вовка в лісі **сліп*** (Фр. АКК, с. 228);

11) назви хвороб (**гудз, завійниця**) тільки у текстах південно-західних говорів: *А «Правда» набила мені такого гудза на голові, що я тепер і знати її не хочу* (Маков. НП, с. 11); *І моркву скромадить, і кирпу гне, і од завійниць гедзається ...* (Сторож. ЖЧ, с. 31);

12) назви на позначення абстрактних понять охоплюють усі наріччя України, але яскраво виражені в творах М. Костомарова, І. Франка, Ю. Федьковича. Вони передають: а) розумові здібності (**кебета**): *І на се, мабуть, кебети не стало!* (Костом. Загадка, с. 338); б) економічні складові (**рахуба, довг, сембрила**): *А сей барон був собі ще молодий чоловік, нежонатий, веселий, багатир без рахуби, жартівливий, а ще до того такий добрий, як кавалок хліба* (Федьк. АІЄ, с. 214); *Тут і так люди не платять довгів, а при такім продовженню терміну...* (Фр. КДСР, с. 68); *... і будеш єму цілий рік вірно і без сембрилі служити, а то так, аби я на тебе жадної скарги не чув, бо шкіра буде ся мати в роботі* (Федьк. ГЧ, с. 187); часові межі (**врем'я**): *То, – каже, – zostались колосся на ниві, так вони перестояли своє врем'я, так того й кричать... Ну, тепер сідай та снідай* (Костом. Загадка, с. 333), *От як прийшло вже те урем'я, що треба вже скоро кричати півню, він і каже своїй жоні...* (Купр. Відьмач, с. 57) тощо.

Етнографічну функцію здебільшого виконують лексичні діалектизми, що передають певні відомості про матеріальну культуру жителів тієї чи іншої місцевості. Етнографічні діалектизми представлені тематичними групами, що позначають:

1) назви одягу, взуття та прикрас (**підкапок, кучма, бинда, рантух**): *Замість коня – чернець загнуданий у підкапку, обшарпаний, труситься, мов несамовитий* (Кухар. ВК, с. 40); *...перебрався, як простий хлоп, намастив собі лице, приліпив великі уса, насунув кучму на голов...* (Федьк. Бідолашко, с. 171); *З-під червоної платини висіли довгі, русі, у червоних биндах коси* (Кобр. Рожа, с. 225); *...лежить вона гола, й нікому сироту, рантухом прикрили* (Воробк. СІМЯ, с. 150);

2) назви страв та напоїв (**вариво, катлама, дулівка, гігель, хавтурки**) збережено переважно у казках південно-західного та південно-східного наріччя: *Чи є у тебе, приміром, таке дивне коріння, червоне як жар, солодке як мед, що звуть його буряком та баби шкребуть восени й кладуть з нього на зиму вариво* (Полтавка. Маківка, с. 226); *А ходіть-ко лиш у хату та покуштуйте, який то мені гарний гігель Мошкова Сура спекла!* (Федьк. ГЧ, с. 190); *...З борошенця того ми Вже наварим катлами* (Мнж. ТБ, с. 205); *От пішов він добувати хавтурки* (Костом. Загадка, с. 331); *Обіцяли паляниці, Штири кінчики пшениці, ще й м'якого хавтуря...* (Фр. ЛМ, с. 79); *... край його на столі люлька і*

гаманець, каламар, гребінець і повна карватка ще торішньої **дулівки** ... (Кв.-Осн. КВ, с. 136);

3) назви житлових і господарських приміщень та їх частин (**закамарки, кабиця, керниця, стіль, шпихлір**) зафіксовано у казках північного та південно-західного наріччя: *Раз, як ховався він по **закамарках**, нахопився на його якийсь чоловік, трохи з ніг не звалив* (Сторож. ЖЧ, с. 31); *В першому покою, на кам'яному помості, було розкидане скло од битих пляшок, кістки; а біля розваленної груби лежала **кабиця**, багацько битих горшків і купа попелу з вугіллям* (Сторож. ЧК, с. 110); ***Керницю** засипав каміннями, забив дошками, а дитину тильнують обоє, як ока в голові* (Кобр. Судильниці, с. 223); ***Стіль** – шкляная в діамантах...* (Рудан. ЦС, с. 346); *Скажіть мені, пане Топропит, я чула, що у вас є **шпихлір** хромацький?* (Фр. КПД, с. 358);

4) назви знарядь праці (**барда, брич, клевець, коцюба, малахайка, куфа**) наявні в літературних казках південно-західних та південно-східних територій: *І наша гордоросла стара ялиця в сніг повалилась, всі гілляки повідтинала їй **барда**, кору з неї поздирали* (Воробк. СІМЯ, с. 150); *Говоріть здоров, – відтяв йому Яремко наче **бричем**, – не бачите, що його мучить спрага: ось уже навіть одна галуза похилилася у воду* (Воробк. Сміховинки, с. 204); *Великий ковальський міх роздував розжарене вугілля, кидав довкола червоним полум'ям і обливав стоячого з **клевцем** коваля, що з розгоном підносив та й спускав його на вбите в дубовий ковбок ковало* (Кобр. Чортище, с. 108); *Ой, ще ж я не встала з тяжкого упадку, Аж тут баба лізе та й несе лопатку, а мужик **коцюбу**, – Вони присяглися на мою загубу* (Фр. ЛС, с. 263); *Трьомсин їде холодочком, **Малахаєчкою** має, Мов коня-то підганяє* (Мнж. ТБ, с. 212); *Всі в дворі в крик та репет – пани грубим, товстим голосом, як **куфи**, а пані тоненьким, як ті цвиги!..* (Федьк. ЧБ, с. 156);

5) назви предметів побуту (**баняк, мізюк**) яскраво виражені у текстах південно-західного наріччя (речі хатнього вжитку постійно змінюються під впливом розвитку суспільства): *Голова в ватажка напухла, як **баняк**, а поперек лиця мав він синій басаман, мов ковбасу* (Фр. БП, с. 151); *Та як він був ще цицьковий, то пан нагнав щось зо три дійних корови, накупив **мізюків** і казав готувати* (Свидн. ПСНП, с. 381) тощо.

Слова на позначення побуту відіграють важливу роль у казковому творі. Саме вони дають змогу авторіві казки доповнити портретну характеристику персонажа, змалювати картини життя сільського і міського населення, назвати специфічні деталі життя і побуту представників різних соціальних груп населення тогочасного суспільства, підкреслити інтереси персонажів.

Експресивно-виражальне значення мають діалектизми, які використовують з метою типізації та індивідуалізації мови персонажів, щоб

якнайглибше схарактеризувати реальну дійсність, відображення у творі. У літературних казках ХІХ століття ці одиниці, виражені іменниками, передають:

1) назви дійових осіб за психологічними та фізичними вадами (**бейбас, зух, недвига, прожеря, лайдак**), наприклад: *Та й куди вам, таким бейбасам!* (Костом. Загадка, с. 339); *Що за зух наш Кирило, – сміються запорожці, – не побоїться і чорта позвать у дружки* (Сторож. ЗЧ, с. 69); *Тільки я одна недвига проживаю, мов суціга, в самотині тут одна, поки прийде смерть страшна* (Мнж. ТБ, с. 214); *Рева ж прожеря такий прездоровий, Злий лобуряка, його я злякався...* (Мнж. КПХЛ, с. 289); *Бреше, лайдак, та й годі* (Фр. ЯПСБШ, с.101);

2) назви на позначення абстрактних понять, що підтримують казкову сюжетну лінію (**грало, розривка, халазія**): *Як побачив цар лицаря, то душа і стала йому на мірі, бо вже знав, що його грало* (Свидн. ЧД, с. 145); *Щоправда, пригод в дорозі не хибло й досі, але пригоди ті були самі глупі, такі, що не могли Іванові дати ніякої розривки ...* (Фр. БП, с. 147); *Розійшовся чоловік із чортом – і байдуже собі: гуляє по шинках, розходжує з музикою по ярмарках, а чортяка тим часом готує йому добру халазію* (Сторож. ЖЧ, с. 32).

За допомогою діалектних прикметників (**смутчі, фудульні, цундравий**) письменники в казках передають психологічний стан людини та її зовнішній вигляд: *Що тепер ті смутчі-пресмутчі люде будуть собі гадати?* (Федьк. ГЧ, с. 187); *Бідні люди не такі дуже перебірливі та фудульні* (Фр. ЯТЗДБ, с. 236); *Аж іде один чоловік гостинцем, а то такий цундравий та обдертий...* (Федьк. ГЧ, с. 187).

Дієслова є рушійною силою казкового сюжету. Чимала їх кількість передає різноманітні дії персонажів. Саме завдяки цій частині мови письменники описують у текстах:

1) рухові дії (**постайкувати, цофатися, обенберитись, шамнути**): *Іде нога поза ногу, іде та й постайкує, та все рясні сльози втирає...* (Фр. ЗІВ, 247); *Цофаються в перестраху* (Фр. СКС, с. 358); *Як підсковзеться, забивсь, мабуть, дуже Та й обенберивсь, не зна, що й робити* (Мнж. КПХЛ, с. 298); *І греблі шамнули, а байдак полетів, неначе на крилах* (Н.-Л. Запорожці, с. 10);

2) дії, пов'язані із зоровими особливостями (**зуздріти, шпирати, увидіти**): *Але то мені все так той проклятий Лісовик приспособив, котрий доки шпирав, аж доки такого собі стрільця не вишпирав, що і горівки не п'є, і Неділю шанує* (Федьк. ВЧМС, с. 481); *Хоч би в тебе голова була з винницький казан, а очі з відра, вже як схоче зла личина поглумитись над тобою, – сучий син, що й не зуздріиш, відкіль і лихо складеться* (Куліш. СК, с. 175); *І не зуздрів молодець, Гори як його стиснули...* (Мнж. ТБ, с. 207); *І здивувалися багачі, коли її увиділи* (Черемш. Незабудка, с. 506);

3) дії, пов'язані з вчинками казкових персонажів (**ліцитувати, роз'япити, витичити, засипляти, здоймити, урахубити, обханючити, раяти, достарчати, слобонити**): ... *Пахощами він торгує, – От у нього ліцитує Суд за довг увесь товар* (Фр. АКК, с. 210); *Здоймив з плеча ковалевий від вугля мішок, що взяв був з собою з кузні, та й, що було зачав в той мішок набивати...* (Кобр. Чортище, с. 112); *Тільки-то Бобрик роз'янив торбину, Так і підскаочив...* (Мнж. КПХЛ, с. 324); *І знаєте що, кумонько, ми собі сьогодні обоє гарненько оглянемо ґрунтець, витичимо, де що й як має бути, а завтра, дасть бог дочекати ...* (Фр. ЯТЗДБ, с. 234); *І куди ж ми подіємось, коли ви се Багно засиплете?* (Фр. ЯТЗДБ, с. 236); *Глянув цар – стоять три дуби. «Як би ти їх урахубив?» – Сина цар ураз пита* (Мнж. ІГ, с. 235); *Обханюч мене* (Пч. ПДДТБД, с. 230); *Ти ж раєш сіяти горох на перелозі!..* (Г.-Арт. СТХ, с. 31); *Певно, не о власній силі, А заніс і при могилі закопать нараєв біс* (Фр. АКК, с. 236); *...я вам дешевенько достарчу робітників і всього потрібного матеріалу* (Фр. ЯТЗДБ, с. 233); *І з неволі слобонити весь овечий наш народ.* (Фр. ЛМ, с. 53);

4) дії, що передають псування чогось (**пошпетити, спропудити**): *Хан із толуба за крильця, аж пошпетив йому пірця* (Мнж. ТБ, с. 277); *Адже ж вони, серденько моє, в яких тільки хоромах вік свій спропудили?* (Фр. ЯТЗДБ, с. 236);

5) дії, пов'язані з процесом прийому їжі (**трактувати, халасувати, вдобрухати**): *І він не зна, де посадить її, Чим трактувать дитину дорогу* (Грінч. СД, с. 177); *Тоді він, не багато гадаючи, прискіпався до того стола, що був для бідних злагоджений, та давай халасувати, що там не попав...* (Федьк. ГЧ, с. 186); *Дістань лиш той млинчик, а відтак не журися, ми твою стару вдобрухаємо* (Федьк. ВЧМС, с. 482);

6) дії, що супроводжують правила етикету (**одвітувати**): *Добродію! – одвітувало Півпівника* (Куліш. Півпівника, с. 180) тощо.

Діалектизми, виражені обставинними прислівниками, у мові літературних казках ХІХ століття вносять свої колоритні особливості та мають значення:

1) часу (**вкруть, небавом, сейчас, оногди**): *Друга: якби не ченцем підмінено коня, то вкруть Кульбашний кинувся би назад до чумацького табору* (Кухар. ВК, с. 41); *За рукою з'явилася небавом голова урядника* (Маковей. НП, с. 11); *Мав щастя: убив небавом красноворонку* (Васил. КПТБО, с. 301); *Добре, сейчас, – відказав ангел* (Черемш. Сльоза, с. 508); *Оногди у кума Андрія на хрестинах як ухопила зненацька один пиріг* (Федьк. ВЧМС, с. 485);

2) місця (**вокруг, дегде, суть**): *Вокруг стояли колеса, плуги, драбини, борони...* (Кобр. Чортище, с. 108); *Задумалось поле. Утихло кругом: хіба де собака залає; хіба де рибалка заплеще веслом та хвилию пісню співає: хіба де в рибалок багаття блищить, та часом голосить сопілка, та дегде гадюкою вниз пролетить, Із неба зірвавшись, зірка* (Боров. Гайдамаки, с. 52); *Вікна і двері*

суть з медівників, а стіни – з полтів солонини, і вепрової печені (Кон. КД, с. 156); *Ми **суть** раби ваші зовемося, не сміємо послухатись вашого приказу...* (Костом. Загадка, с. 335);

3) способу дії (**протепом, борзо, чапкенько, спарно, меженне, крепко, оскупно, рехт**): *Іван підняв руку вгору: «Рана», каже і **протепом** до царя* (Свидн. ЧД, с. 146); *... а сам такий рад, що єму так **борзо** служба трафилась, та ще і така легка* (Федьк. Бідолашко, с. 168); *Побіжжу лиш **чапкенько** попереду* (Кухар. ВК, с. 40); *Але по дорозі схотілось царівні дуже води пити, бо то було літо та дуже **спарно*** (Федьк. ЗК, с. 162); *Як на ратицях стялися Та ударились **меженне**...* (Мнж. ТБ, с. 193); *Старий фундамент, ручу тобі, так **крепко** збудований, що простойть ще довгі віки* (Фр. ЯТЗДБ, с. 116); *Треба було **оскупно** видавати на їду і на всякі найконечніші потреби, щоби тільки про людське око держатися сяк-так з гонором* (Фр. БП, с. 155); *Як підеш **право** отсим плаєм, так зайдеши на північ в одно таке велике кітлице, що тобі здаватиметься, що ти на кінці світу, такі великі та страшні скали стоять* (Федьк. ВЧМС, с. 480); *І Багну буде **рехт**, і жабам **рехт**, і бідним людям такеж кривди не буде...* (Фр. ЯТЗДБ, с. 237);

4) міри і ступеня (**сливе, овсі**): *Двері од старостів увечері **сливе** не зачинялись* (Н.-Л. СІН, с. 294); *Та се **овсі** не знать що!* (Костом. Загадка, с. 336) тощо.

Звичайно, у казкових текстах через двомовну писемність можна помітити і русизми (І. Котляревський, Марко Вовчок, А. Свидницький), що мало на той час суто історичні причини. Назва нашої мови «малоросійська» тоді сприймалася як офіційна.

Під час опрацювання діалектної лексики в казкових творах, були виявлені нові синонімічні поєднання, на які не звертали увагу науковці: **баняк, кітлик**: *Голова в ватажка напухла, як **баняк**, а поперек лиця мав він синій басамак, мов ковбасу* (Фр. БП, с. 151); *Душі з **кітлів** повитягав, падькував п'ятий* (Фр. ЯРТПТС, с. 125); **гавра, берлога**: *Поб'ють йому усю пику, ... от тоді вже він і тягне до господи та й лежить під шатром, як той кабан у **берлозі**, поки йому одлигне там трохи на серці* (Куліш. Циган, с. 156); *Йде бідолаха до ведмежої **гаври*** (Фр. ЗІВ 1986, с. 247), але у попередньому виданні маємо: *Йде бідолаха до ведмежого **барлогу*** (Фр. ЗІВ 1976, с. 34), що підтверджує думку про редакційне втручання у тексти казок.

Взаємодію діалектної лексики з літературною вивчали З. Франко¹⁴⁴, Г. Козачук¹⁴⁵, М. Кочерган¹⁴⁶ та інші; **кітловина, макортет**: *Уся широка кітловина стогнала, кричала, гриміла...* (Фр. Поєдинок, с. 62); **Макортети** та балки *Їм непочім, не зблукують!* (Мнж. ТБ, с. 185); **фуга, хуга**: *А на той час така піднялась фуга, що не те що уночі, а вдень не побачила б світу Божого* (Сторож. Скарб, с. 35); *Сонечко вже сіло, а на дворі таке діється, не то що чоловіка не побачиш і собаки немає, бо гріх і її гнати в таку хугу на двір* (Керн. ПК, с. 214); **пошпетити, спропудити**: *Адже ж вони, серденько моє, в яких тільки хоромах вік свій спропудили?* (Фр. ЯТЗДБ, с. 116); *Хан із толуба за крильця, Аж пошпетив йому пірця* (Мнж. ТБ, с. 277); **зуздріти, увидіти**: *І здивувалися багачі, коли її увиділи* (Черемш. Незабудка, с. 506), *І не зуздрів молодець, Гори як його стиснули...* (Мнж. ТБ, с. 207); **ймати, творитися**: *То крадене, як тебе ймуть, буде біда* (Воробк. Сміховинки, с. 203); *Правда, що я зовсім не творилася до твоєї роботи?* (Фр. ЯТЗДБ, с. 119).

Отже, аналізуючи тексти українських літературних казок XIX століття, з'ясовано, що діалектизми південно-західної території на сьогодні переважно збереглися у творах І. Франка та Ю. Федьковича. Вони представлені іменниками, прикметниками, дієсловами та прислівниками в усіх наведених позиціях комунікативної, етнографічної та експресивно-виражальної лексики.

Етнографічні діалектизми включають у себе назви одягу, взуття, прикрас, страв, напоїв, житлових і господарських приміщень та їх частин, знарядь праці, предметів побуту. Ця лексична палітра поодинокو збережена в казкових текстах Ю. Федьковича, Н. Кобринської, С. Воробкевича, І. Манжури, М. Костомарова, Г. Квітки-Основ'яненка, О. Стороженка, А. Свидницького.

Експресивно-виражальну функцію в казках виконують іменники, що позначають: назви дійових осіб за психічними та фізичними вадами; назви абстрактних понять, які підтримують казкову сюжетну лінію. За допомогою прикметників письменники виражають психологічний стан людини та її зовнішній вигляд.

Під час опрацювання діалектної лексики в казкових творах були виявлені синонімічні поєднання, які залишилися поза увагою науковців: *баняк, кітлик; гавра, берлога; кітловина, макортет; фуга, хуга; пошпетити, спропудити; зуздріти, увидіти; ймати, творитися.*

¹⁴⁴ Франко З. Т. Варіантність, чи територіальна відмінність, української літературної мови. Українська історична та діалектна лексика. Збірник наукових праць. Київ, 1995. Вип. 2. С. 169–178.

¹⁴⁵ Козачук Г. О. Взаємодія літературної і діалектної побутової лексики. *Мовознавство*. 1985. № 2. С. 44–47.

¹⁴⁶ Кочерган М. Т. Іван Котляревський як лексикограф. *Мовознавство*. 1998. № 1. С. 40–43.

Таким чином, діалектизми, зафіксовані в українських літературних казках XIX століття, ужито письменниками зі стилістичною метою – для відтворення місцевого колориту, етнографічних реалій, створення або посилення комічного ефекту та індивідуалізації мови персонажів.

Словотвірні особливості. Уведення нових слів у мову української літературної казки XIX століття тісно пов'язане з творчою роботою письменників. І нерідко авторський новотвір, що не відповідає нормам літературної мови, є чудовою знахідкою в контексті художнього твору, відіграє роль важливого, а іноді й незамінного стилістичного засобу. За спостереженнями І. Матвіяса, між літературним і діалектним словотворенням спостерігається чітка взаємодія. Варіантні словотвірні деривати в літературній мові зумовлені дією говорів, а вплив літературної деривації на діалектну виявляється наявністю в говорах паралельних словотвірних структур¹⁴⁷.

У діалектному словотворі перевага надається префіксальному та суфіксальному способам творення.

Так, у літературній мові префікс **о-** (**обі-**, **об-**) є словотворчим і формотворчим. Він слугує для утворення дієслів, що позначають дію навколо чогось (*описати, обмити, обірвати*) та допомагає утворити форми доконаного виду (*золотити – озолотити*)¹⁴⁸. У казкових текстах маємо певні відмінності у значеннях, які вони надають словам. У Б. Грінченка спостерігаємо вживання префікса **обі-** замість **о-**: *Стала рада міркувати, міркували-радували, і над рибою суддею всі лисицю обібрали* (Грінч. РТ, с. 70). Слово **обібрали** означає в українській мові «хитрощами, обманом/силою привласнити чужі речі, кошти»¹⁴⁹, але за контекстом воно передає значення слова **обирати** «виділяти, відбирати за якою-небудь ознакою; вибирати, добирати; надавати перевагу комусь, чомусь перед ким-, чим-небудь іншим»¹⁵⁰. Таким чином, можна вважати це явище діалектним. І. Манжура та О. Стороженко фіксують варіант використання **обі-** та **об-** замість префікса **за-**, але значення слів не змінено: *От як в замку обіснули, вдвох вони і дременули на токи оті швиденько* (Мнж. ІГ, с.247-248); *От вона зараз і догадалась, що се, мабуть, її сестри обмінили лист; зараз подумала, погадала, що їй робить, та й вигадала* (Сторож. ТС, с. 41). Леся Українка та Марко Вовчок у казках уживають замість префікса **о-** – **с-**:

¹⁴⁷ Матвіяс І. Г. Діалектна основа словотвору в українській літературній мові. *Мовознавство*. 2005. №5. С. 3–14. С. 14.

¹⁴⁸ Морфемний словник: Близько 36000 слів / Уклад. Л. М. Полюга. Київ: Рад. школа, 1983. 464 с. С.372.

¹⁴⁹ Зубков М. Практичний словник синонімів української мови. Харків: Весна, 2008. 720 с. С. 408.

¹⁵⁰ Новий тлумачний словник української мови у 4-х томах: Т. 3 / Укладачі: В. В. Яременко, О. М. Сліпушко. Київ: Видавництво «АКОНІТ», 2001. 927 с. С. 12.

Всього ані списати, ні переказати, що там було! (Укр. Лелія, с. 472), *А той бурлака зовсім сторонів від такого доброго дива* (Вовчок. Кармелюк, с. 19) тощо.

Варто відзначити і наявність поодиноких прикладів вживання префіксів **рос-** та **рас-** внаслідок асимілятивних процесів: у першому слові – суміжної асиміляції приголосного [з] до [к] за голосом (оглушення): *Давним давно я обіщав, тай доси слова не здержав, вам **рос**казати тую казку, як віз перевернувсь чумацькій на каляску* (Рудиков. Казка, с. 363); *А від чого ж? **рос**кажіть, бабусю, коли знаєте* (Керн. ПК, с. 215); у другому – гармонійної асиміляції голосного /о/ до /а/ на відстані (за Н. Тоцькою): *А вона **рас**патлана на вулиці та кричить все й до себе нікого не підпуска...* (Керн. ПК, с. 217).

Префікс **по-** (**ні-**) в українській мові є словотворчим і формотворчим, функціонує в основах дієслів. Він з одного боку, вказує на рух в якомусь напрямку, на повторюваність, тривалість дії, а з другого, – творить форми доконаного виду¹⁵¹. У казках південно-західної території маємо діалектний варіант: *А коли одного разу Химині ходаки **під**рались, а Химині пальчики за нашов тоненьков посягли, аби нев ті подерті ходаки латати...* (Федьк. ІУП, с. 193). Також фіксуємо **по-** замість **в-** (**у-**) у дієприкметниках: *Я стояв, мов **пора**жений громом* (Фр. Поєдинок, с. 64).

Північні та південно-східні тексти мають приклади додавання префікса **в-** та **с-**: *Я ж таки, мовляв, чоловік неабиякий, з глузду, бачся, ще не зсунувся; та, бач, яка-то причта кумедна мені **в**трапилась* (Куліш. СК, с. 175); *То-то ж, чоловіче, на цьому спокайся, Та удруге брата, гляди, не цурайся* (Мнж. ЛГ, с. 335). Словотворчий і формотворчий префікс **в-** трапляється в основах дієслів української мови. Цей формант надає значення напруженості та творить форми доконаного виду дієслів¹⁵².

У казках І. Франка простежуємо упущення дієслівного префікса **ви-**, який у літературній мові поширений в основах дієслів, вказує на протилежний напрямок руху або звільнення від чогось¹⁵³: *Змалку вони наслухалися стільки разів приказки «Згода дім будує, Незгода руйнує», що **рі**шили запросити Згodu, щоб і їх дім збудувала* (Фр. ЯТЗДБ, с. 112).

Префікс **за-** у прикметниках і прислівниках надає їм додаткового значення, тобто модифікує семантику твірного слова «який перебуває за межами чогось»; «висока міра чогось», вказує на надмірний вияв ознаки

¹⁵¹ Морфемний словник: Близько 36000 слів / Уклад. Л. М. Полюга. Київ: Рад. школа, 1983. 464 с. С. 374.

¹⁵² Там само. С. 369.

¹⁵³ Там само. С. 369.

якості¹⁵⁴. Ці зміни також зафіксовано в дієприкметниках: *Його отець тільки що вмер, ситий слави і віку, маєток лишив великий і добре загосподарований* (Фр. ЯПСБШ, с. 99).

У деяких казкових текстах виявлено вживання дієслівних суфіксів **-ова-**, **-юва-** замість **-ува-**: *Годі тобі глузувати!* (Куліш. Циган, с. 157), *Іноді там ми з тобою пісень затинали козацьких про Сагайдачного, про Морозенка і новобранців, а на кутю так, здається, і колядовати ходили* (Думитр. Жабомішодралівка, с. 445); *Отоді приходить, Іване, В мене балювати!..* (Рудан. ППВД, с. 121). За змістом дієслово **балювати** утворено від іменника 'бал', який відноситься до II відміни, чоловічого роду, твердої групи. Отже, уживання цього суфікса є діалектною особливістю. Хоча В. Русанівський зазначав, що суфікс **-ова-** у XIX столітті існував повноцінно, а пізніше його замінено варіантом **-ува-**¹⁵⁵. Вагання **о~у** в дієслівному суфіксі **-ува-** в ненаголошеній позиції (*готовала, чудовавсь*) Ю. Шевельов розглядає як явище правописне¹⁵⁶. У сучасній літературній мові суфікс **-ува-** (**-ова-**) виступає в дієприкметниках, а **-ува-** (**-юва-**) – в основах дієслів недоконаного виду¹⁵⁷.

І. Франко використав у дієслові **стати** в минулому часі суфікс **-ну-**: *Щось зо п'ятдесят панотців стануло до соборної служби божої «за всяке прошеніє», а по службі божій чотири найславніші проповідники та всі чотири роги світа почали поучати зібраних про важність і красу сього празника* (Фр. ЯТЗДБ, с. 118); *Звели, великоможний царю, щоб вони станули перед твоїми світлимими очима* (Фр. ЯЗПЗЛ, с. 128). У літературній мові суфікс **-ну-** поширений в основах дієслів доконаного виду¹⁵⁸.

Суфікси **-щик**, **-чик** трапляються в основах іменників чоловічого роду і вживаються для вираження предметної або процесуальної ознаки¹⁵⁹. У казці Свидницького **-чик** використовується замість **-щик**: *Хай же тобі цур! – подумав порончик* (Свидн. ПСНП, с. 380).

Казкарі південно-західного наріччя збагатили свої твори завдяки моделюванню новотворів, на зразок **нічвиди**, **зробки**, **знайдух**: *Ні нічвиди, як Сова, ані бистрі, як той Заєць, в нас підмога лиш одна єсть – се розумна голова* (Фр. ЛМ, с. 68); *Бо хоч не стямить жоден старовина, в селі вам кожна*

¹⁵⁴ Жовтобрюх М. А. Уніфікація норм української літературної мови і діалекти. *Мовознавство*. 1979. № 5. С. 3–11. С. 10; Морфемний словник: Близько 36000 слів / Уклад. Л. М. Полюга. Київ: Рад. школа, 1983. 464 с. С. 371.

¹⁵⁵ Русанівський В. М. Історія української літературної мови [підручник]. Київ, 2002. 424 с. С. 162.

¹⁵⁶ Шевельов Ю. В. Вибрані твори: У 2 кн.: Кн.1. Мовознавство / Упоряд. Л. Масенко. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. 583 с. С. 479.

¹⁵⁷ Морфемний словник: Близько 36000 слів / Уклад. Л. М. Полюга. Київ: Рад. школа, 1983. 464 с. С. 387.

¹⁵⁸ Там само. С. 385.

¹⁵⁹ Там само. С. 389.

розкаже дитина, як давно люди **зрібків** убивали, знать, щоби дурно хліба не псували (Шашкевич В. Зробок, с. 80); *Так наш Абу-Касим бідний, мов заклятий, мов негідний, мов приблуда, мов **знайдух**, вулицями повз несміло* (Фр. АКК, с. 247).

Отже, у текстах українських літературних казок знаходить своє відображення й діалектний словотвір. Переважно він зумовлений уживанням в аналізованих творах варіативних словотвірних морфем, зокрема префіксальних (*о-* (*обі-*, *об-*), *по-* (*пі-*), *за-*, *в-*, *с-*) та суфіксальних (*-ова-*, *-юва-* замість *-ува-*, *-ну-*, *-чик* замість *-щик*). Деякі з них, як-от: *рос-* та *рас-* утворилися внаслідок асимілятивних процесів. Загалом, у літературних казках зафіксовано невелику кількість діалектних лексем, зумовлених поширенням варіативних афіксів. Можливо, це пов'язано з редакційною правкою текстів, утім і поодинокі приклади підтверджують факт існування діалектного словотвору.

Морфологічні особливості. В українській літературній казці XIX століття простежуються діалектні особливості морфологічного рівня, зумовлені різними причинами. Здебільшого це стосується **самостійних частин мови**.

Так, у називному відмінку множини іменники I відміни з основою на твердий приголосний у літературній мові мають закінчення *-и*, але у текстах, які фіксують говіркові елементи, спостерігаємо наявність флексії *-е*: *Люде*, як *птиці*, *держались за вірьовки* (Н.-Л. Запорожці, с. 13); *Так же втіхи буде нам багато: Там і люде* *проїздять частіше...* (Грінч. ДМ, с. 108); *Що тепер ті смутчі-пресмутчі люде* *будуть собі гадати?* (Федьк. ГЧ, с. 187); *Соловейка попросимо у старші бояре*, а в *підстарші жайворонка* – *два якраз до пари* (Алекс. ЧВ, с. 156). Ця особливість характерна, зокрема, для «Енеїди» І. Котляревського. Як відомо, аналізована іменникова форма її була настільки стійка, що навіть і в подальшому розвитку літературної мови конкурувала з формою *-и*, закріпленою як норма лише в 1933 році. Б. Грінченко у «Букварі» (1888) подавав це явище як морфологічний ненорматив¹⁶⁰. У граматиці С. Смаль-Стоцького та Ф. Гартнера вживання закінчення *-е* в іменниках у 1 особі множини вважається нелітературним явищем¹⁶¹.

Ю. Федькович у іменниках II відміни однини вживає форму 'ств', хоча у непрямих відмінках ми маємо 'стола': *Се не за нас діялось, але давно колись, ще за паницини, як жив у однім селі один чесний та багатий господар, а сей мав таку установку, що клав кожної днини коло гостинця **стів**, а на **стів** хліб, сіль*

¹⁶⁰ Статєєва В. І. Українські письменники про проблеми літературної мови та мовознавства кінець XIX – поч. XX ст. Ужгород, 1997. 408 с. С. 244.

¹⁶¹ Історія українського правопису XVI – XX ст. Хрестоматія / Упор. В. В. Німчук, Н. В. Пуряєва. Київ: Наукова думка, 2004. 582 с. С. 109.

і усяку страву, а то для бідних подорожніх, аби мали чим у прикрім разі душу покріпити та господа богу дякувати, що дав такого сумлінного та чесного чоловіка (Федьк. ГЧ, с. 186); *Тоді він, не багато гадаючи, прискіпався до того **стола**, що був для бідних злагоджений...* (Федьк. ГЧ, с. 186). С. Смаль-Стоцький та Ф. Гартнер кваліфікують таке відхилення як діалектне¹⁶².

Називний – знахідний відмінки однини іменників II відміни середнього роду у поліських та південно-західних говорах мають форми іменників з давньою флексією *-e* і подовженим м'яким приголосним перед нею. При цьому попередній м'який приголосний здебільшого за галицькою вимовою не подовжується, хоч може, як і в поліській, – подовжуватися. Автори «Руської граматики» (С. Смаль-Стоцький і Ф. Гартнер) вважали ці закінчення літературними¹⁶³: *Так ото, бачиш, я собі поміркувавши і з старою таки порадившись, кажу собі й думаю, що справді, як бісове **гайвороннє**, коли все з світа збереться та понасіда на дуба..., пропаде зовсім дуб, і **гіллє** і цівка* (Куліш. СК, с. 175-176); *Сини мої, соколики, татко вам красну пташку забив, а я вам спекла на **сніданє**; їжте на здоров'я* (Васил. КПТБО, с. 299); *Я хотів тільки застерегтись перед вами, що я ані на хвилиночку не позволив собі ніколи сумніватися про вашу глибоку мудрість, докладне **знаннє** і вірне **зрозуміннє** окружающих нас обставин* (Фр. Чума, с. 172); *Рябко Хельт не сказав ні слова, не пустив ані голосу, але як скочив по читальнях, то тільки залопотіло та **пір'є** на вітер полетіло* (Фр. Опозиція, с. 398); *Так, синочку, тоне все лихо, все **нещастє**, вся погань* (Фр. КДСР, с. 69); *Але треба іти сей млинчик де на **смітє** кинути, а то як стара вздрить, то не бійся, що не тямитиму до нових віників!* (Федьк. ВЧМС, с. 483); *Жулин блуден, самооден Обманцями ходить, Через густе **хащє** дресья, Болотами бродить* (Вагил. ЖІК, с. 374) тощо.

У знахідному відмінку множини з прийменником **на** спостеігаємо флексію *-а*: *Гей! – гукне тоді кухар на свої **хлоп'ята*** (Куліш. Півпівника, с.181).

Художньомовна палітра творів І. Манжури фіксує наявність в іменниках жіночого роду I відміни твердої та мішаної груп в орудному відмінку однини закінчення *-ею*: *Він одкинув, аж під нею льох страшенний, **глибинею** буде з сотню сажнів сміло* (Мнж. ТБ, с. 196), а у Ю. Федьковича – флексії *-ев*: *Цар з **царицев** повинчався, зробили гучне весілля та й гуляли цілий тиждень* (Федьк. ЗК, с. 165); *Мені його подаруй, так я тебе відразу **панев** зроблю і тримати буду у себе в дворі та дозирати, як свою шлюбну паню!* (Федьк. ЧБ, с. 154).

Наявність закінчення *-ов* в орудному відмінку однини іменників жіночого роду I відміни властиве говіркам гуцульської, галицько-буковинської та

¹⁶² Історія українського правопису XVI – XX ст. Хрестоматія / Упор. В. В. Німчук, Н. В. Пуряєва. Київ: Наукова думка, 2004. 582 с. С. 109.

¹⁶³ Там само. С. 109.

карпатської груп¹⁶⁴: *Дивиться він, аж тут стоять над **однов річков** дві груші, а на них такі уже красні та великі грушки, яких він ще зроду не видів* (Федьк. Бідолашко, с. 171); *І винесли води тіла на рінець дрібненький замулені білов **піннов**, як сніжок біленькі* (Вагил. ЖІК, с. 379).

У місцевому відмінку однини у казках поліських говорів зафіксовано форми іменника II відміни: 1) з нульовим закінченням: *Чи є у його яка копійчина, так і несе її у **шинк**, як яка жупанина – він і її туди ж пре!* (Куліш. Циган, с. 156); 2) флексію **-і** замість **-у**: *Полетить воно по світі, наче тая вільна птиця* (Укр. ДК, с. 322); 3) закінчення **-у** замість **-і** в південно-західних говірках: *У палацу на високім золотім помості стоїть престол Соловея з слонової кості* (Рудан. ЦС, с. 346).

Іменники жіночого роду у місцевому відмінку множини мають закінчення **-ів**: *І першая із тих річ**ів** – Канчукова кримка* (Рудан. ЦС, с. 367) та **-ев**: *І лиш людей там під земл**ев** не стало, що вік ся з ними перевікувало* (Шашкевич В. Зробок, с. 81).

Для казкових текстів південно-західної території здебільшого характерні архаїчні риси займенникових форм. Вони виступають загальноновживаними (**тя** (літ. **тебе**), **го** (усічена форма **його**, родовий і знахідний відмінки), **му** (усічена форма **йому**, давальний відмінок), **ню** (літ. **неї** – Зн. в.) тощо): *Пуцу **тя**, – каже Жужля до смерті, – но аби ся заклала, що до десять літ по мене не прийдеши* (Наум. ДЖ, с. 95); *А проте ви, капці кляті, Замість вдяки, благодаті Довели **м'я** до біди!* (Фр. АКК, с. 218); *Нащо-сь **мя** зводила?* (Вагил. ЖІК, с. 374); *Я **му** сказала: «Ой пане, Най тобі жаль мене стане!»* (Фр. Киця, с. 256); *Ану-ко покажи **го** ще раз* (Федьк. Підмінче, с. 219); *Стули морду, аби я тобі **ю** не стулив!* (Федьк. ГЧ, с. 187); *А як сі **єго** привели оперед старшого, так сей зараз на него і гримнув...* (Федьк. ГЧ, с. 186); *А з **тов** паличков так знов річ ся має: як прийдеши з **нев** на таке місце, де гроші закопані, то вона зараз у землю штуркне* (Федьк. Бідолашко, с. 169); *Не бійся, стрільче, Бог з **тобов**!* (Федьк. ВЧМС, с. 479); *Я в сльозах ся розпливала, Ти з **нев** ся голубив* (Вагил. ЖІК, с. 376); *Рум'яноє лице зблідло, І губи зів'яли, Серце **єго** в горюванні І душа в печалі* (Вагил. ЖІК, с. 374); *І як сумно в **ню** заграєш, усе затанцює* (Рудан. ЦС, с. 35); *Бо він казав **ми** соломі носити та й по загонах, по лугах стелити* (Шашкевич В. Зробок, с. 86). Спостерігаємо приклади випадіння голосного **е** у займеннику **мені** в непрямих відмінках у казкових текстах, що зберігають елементи подільського та бойківського говорів: *Де **мні** вас подіти?* (Рудан. ЦС,

¹⁶⁴ Гринчишин Д. Фіксація діалектних рис у документах з Гуцульщини. Гуцульські говірки: Лінгвістичні та етнолінгвістичні дослідження. Львів: Інститут українознавства імені І. Крип'якевича, 2000. С. 76–85. С. 81.

с. 366); *Лисичко-сестричко, любая розмово, зрушило в мні серце твоє праве слово* (Фр. ЛС, с. 260).

Закінчення **-его** замість літературного **-ого** наявне в знахідному відмінку однини особового займенника чоловічого роду **він** в усіх наріччях. Це явище відображене у дослідженнях Д. Гринчишина¹⁶⁵ та В. Русанівського¹⁶⁶: *І царевичі зійшлися, коло **него** стали, коло **него** разом стали, гірко заридали* (Рудан. ЦС, с. 350); *А раз каже вона на **него**: «Чоловіче, – каже, – я позичила нині у сусіда миску зерна; іди ж борше до млина та змели, абих хліба спекла»* (Федьк. ЧБ, с.152); *Хіба я гірший від **него**? – промовив згорда соняшник* (Грінч. Квітки, с.134).

Дієслова І та II дієвідмін з наголосом на корені у мові творів ХІХ століття досить часто мали скорочені форми. Вони зафіксовані переважно у літературних казках, що зберегли елементи слобожанських та степових говорів: *От завозе той небіжчик убогому шишки та й **говоре**...* (Мнж. Злидні, с. 340); *«Добре!» – кум йому **говоре*** (Грінч. Скарб, с. 57); *Як же глупа ніч насіла, бачать – небо освітило: Змій летить то трьохголовий, крила віють, а здоровий хвіст, мов гадина та, в'ється, по землі аж волочеться, мов косою, траву **вале**, все живеє вогнем **пале**, шкоду скрізь такенну **коє**, гірше пошесті якої!* (Мнж. ІГ, с. 266); *Сама ж біга, плаче та **просе** розійтись та не грабити* (Керн. ПК, с. 216); *Розпитаймось, побратаймось та й **просю** до хати!* (Дн. Чайка. ПК, с. 215); *Одне лихо навіщує сей край: там **паде** почасту сніг і град* (Кон. КД, с. 156); *А кінь, матері його біс, як намальований: шерсть на йому блищить, як броня, шия, як у лебедя, із очей іскри сиплються, а із ніздрів полум'я **паіше*** (Сторож. ЗЧ, с. 66); *Наш Іван кохавсь у мріях – думкою літає та скарби усе **знаходе**, гроші здобуває* (Грінч. ДДБ, с. 66) тощо.

У текстах казок південно-західного наріччя, для яких властиве використання аналітично-особових форм дієслів минулого часу, спостерігаються й відмінності у формах умовного способу. Так, у них частка **би** приєднує до себе особові енклітики в 1-й та 2-й особах однини та множини й набуває такого вигляду: **бисьте**, **бись** та **бих** (ця форма сягає стародавньої форми аориста)¹⁶⁷: *Тож я **желав бим** собі отсе...* (Наум. ДЖ, с. 94); *Не могли **би-сьте**, газдо, нас переночувати? – просяться подорожні* (Кобр. Судильниці, с. 222); *Та й славити бога, що мя, не вкрав, а то була **бих** навіки пропала!* (Федьк. ІУП, с. 196). Помічено також інші форми: *Вертаю із Дубровнич, **були-***

¹⁶⁵ Гринчишин Д. Фіксація діалектних рис у документах з Гуцульщини. Гуцульські говірки: Лінгвістичні та етнолінгвістичні дослідження. Львів: Інститут українознавства імені І. Крип'якевича, 2000. С. 76–85. С. 82.

¹⁶⁶ Русанівський В. М. Історія української літературної мови [підручник]. Київ, 2002. 424 с. С. 165.

¹⁶⁷ Бевзенко С. П. Українська діалектологія. Київ, 1980. 246 с.

смо у дворі просити пана старостича на весілля (Шашкевич М. Олена, с. 56); *Був-єм* тобі все вірненький, Згадував гадочки – Все пропало, минулося, Заростуть стежочки (Вагил. ЖІК, с. 374); Запро тебе *кляла-м* життьом, і Ізсхло серденько, дні і ночі сльози *ляла-м* а за вірність мою мене-сь забував нещире, лишив сиротою!.. (Вагил. ЖІК, с. 375-376); Не *прийшов-єм* я, царівно, Із тобою битись, А *прийшов-єм* помиритись, З тобою оженитись (Рудан. ЦС, с. 387).

У дієсловах недоконаного виду південно-західних говорів наявний кінцевий елемент *-єсь*, який пишеться разом: Як отам ота погана тріска *вихиляєсь* та *виколихуєсь*, неначе мужичка в танці! (Федьк. ІУП, с. 194); Шум і закрут у голові *шибаєсь* собою (Вагил. ЖІК, с. 374); Аж свята Гаргара мені об'явилась: «Лисичко-небого, не трать часу много, Іди, поспішай ти до Півника мого, Най він *сповідаєсь*, гріхів своїх *каєсь*, Бо, мабуть, з сим світом скоро *попрощаєсь* (Фр. ЛС, с. 259-260); Зійшлась громада, в корчмі *нараджаєсь*, доброго сина на суд призиває (Шашкевич В. Зробок, с. 84); В лісі-пралісі на прогалині *красуєсь* наша молода яличка, їй легко й весело на серденьку, нові ясно-зелені паростки вкрашають її, виглядає вона, як лялечка, пишниться як пава (Воробк. СІМЯ, с. 150); а в дієсловах доконаного виду, вказаний елемент пишеться через дефіс: Відав, *утомив-єсь* ся, подкріпи сили (Шашкевич М. Олена, с. 56); Добре, батьку, що *сконав-єсь*! – Синок промовляє. – Чия рука закопала, та і відкопає (Рудан. ЦС, с. 364) тощо.

У літературних казках, що зберігають елементи бойківської говірки південно-західної території дієслово *жити* функціонує в таких варіантах: Моя промова буде коротка, я одним словом вискажу все, що ми чуємо, в що віримо, чим *жиємо*, до чого змагаємо: най *жиє* свобода! (Фр. Похорон, с. 550); *Жийте* кожне свою силою, тільки-но кохайтесь і всі четверо збирайтесь – правди наuczайтесь (Рудан. ЦС, с. 380); Я була там вчора: *жиють* мов ангели в згоді (Васил. КПТБО, с. 297).

Вивчаючи діалектні відмінності синтаксису, мовознавець С. Бевзенко виділив в окремих діалектах успадковані синтаксичні конструкції, які сягають ще спільносхіднослов'янської чи й праслов'янської епохи. Дослідник звернув увагу, що ці конструкції притаманні південно-західним діалектам, хоча трапляються і в поліських, і в південно-східних. Існують діалектні явища, які наявні лише в говірках і говорах одного діалектного типу. Саме тому можна легко визначити тип цих говірок і говорів. Наприклад, сполучники *заки*, *заким*,

коб, коби, кобись характерні для південно-західних діалектів, а дак, дик функціонують у поліських говірках тощо)¹⁶⁸.

Такі елементи фіксуються і в контексті літературних казок. Завдяки полісемантичності прийменника **о** спостерігаємо його вживання у різних значеннях:

1) у значенні прийменника **на**: *Вона встала, і опираючися руками о залізне поруччя, сказала...* (Фр. ЯТЗДБ, с. 118); *Там, у панськім ставку, о кількасот кроків, діялося щось незвичайне* (Маков. ДС, с. 4); *Схилившись о вікно, сиджу я в час вечірній, І зір мій мчить у простір глухий, мрачний, безмірний; І думи в світ летять, в хатки низькі й палати, Як буде мир Христа рожденного вітати* (Фр. СК, с. 313);

2) у значенні прийменника **об** засвідчено лише у казках І. Франка: *Дід наблизився до одного стола і своїм золотим ключем тричі вдарив о хрусталеву плиту* (Фр. БП, с. 136); *Дальші слова заглушив поновлений лускіт батогів о тверду, висохлу хлопську шкіру* (Фр. ЯПСБШ, с. 100);

3) у значенні прийменника **про**: *Байка байкою, а правда правдою, що ми Бога повинні просити о три речі: о добро земське, о премудрость і о спасіння вічнеє, та за се посліднє абисьмо ніколи не забули так, як забув коваль Жузля* (Наум. ДЖ, с. 96), *Вперед дай слово, о котре благаю!* (Фр. СКС, с. 260); ... *А що – мені не казати, А тобі треба о колисочку дбати* (Федьк. Глогорожечка, с. 158).

У текстах літературних казок ХІХ століття збереглися поодинокі випадки вживання давніх прийменників, замість яких у літературній мові використовуємо прийменник **до**:

1) **к (ік)**: *Та по жмені людям вбогим Тих дарунків подає: Бо ніхто з багатих дуків К собі діда не бере!* (Кон. Казка, с. 232); *У одній хатці, що вкрай стояла, к полю, жила удова* (Вовчок. Кармелюк, с. 4); *І голубить її ненька, К серцю пригортає...* (Рудан. ЦС, с. 360); *Се пан тобі прислав, щоб ти взяла десяток цих яєць і висиділа к ранку курчат* (Костом. Загадка, с. 33); *Гляди ж, жінко, ти к завтрьому щоб наготувала усякої всячини – бо завтра зо мною прийдуть до тебе й гості, так щоб було що й їсти, й пити* (Купр. Відьмач, с. 57); *Прийшла на могилу Ік їй припадає, Цілує землицю І плаче й ридає* (Грінч. Сирітка, с. 168); *Тут Ліхенор, очвалавши, наскочив на Лімнохаріса, Списом його проколов і одправив к батькам на вечерю* (Думитр. Жабомишподралівка, с. 454); *От цар і заслав меншу сестру аж на край свого царства ік морю і звелів, щоб вона до його не приїздила і листів не посилала, аж поки не родить*

¹⁶⁸ Бевзенко С. П. Про діалектні відмінності української мови на синтаксичному рівні. *Мовознавство*. 1976. № 4. С. 46–49. С. 46.

дванадцять синів до пояса в злоті, а од пояса в сріблі (Сторож. ТС, с. 40); *Чи маю стіл присунути к постелі?* (Фр. СКС, с. 270);

2) **ід**: *Вона рада б зозулею ід неньці полетіти, тільки що крил у неї немає* (Черемш. Сльоза, с. 507) тощо.

Письменники південно-західних та південно-східних говорів використовували прийменник **ув** замість **у** або **в**, можливо, з метою досягнення милозвучності: *Ув одного чоловіка, опира, було три сини: два розумних, а третій дурень* (Свидн. ЧД, с. 136); *Увійшов ув одне село, питається на ніч – ніхто не пускає* (Костом. Загадка, с. 331); *Лю... лю... лю... – блеконів ув одного князь, тремтячи і не можучи встоятися на ногах* (Фр. БП, с. 150); *Глянь ув очі вже страшенна піскова хуртовина насува* (Мнж. ТБ, с. 207); *Дід хотів був їх подратувать, показав їм дулю, так вони ув один голос так і запискотіли: «Спасибі вам, дядечку Кирило, за вашу ласку!»* (Сторож. ЗЧ, с. 62).

Зафіксовано також деякі поодинокі випадки діалектних прийменників, наприклад:

1) **міждо** замість **між**: *Забрало собі в голову, що воно диво міждо курми* (Куліш. Півпівника, с. 178);

2) **проз** – прийменник із 3н. в., **повз**, **через**¹⁶⁹: *Проз монастир їм іти упадало* (Мнж. КПХЛ, с. 299); *Йдучи проз те місце, запорожці почали хреститись і молитись, поздіймавши шапки* (Н.-Л. Запорожці, с. 29);

3) **с** замість **з**: *Та як лягла с тії пори на піч, то вже більш і не вставала* (Керн. ПК, с. 219);

4) **біз** замість **без**: *Не кидайте, бабусю, нашої хати, бо біз вас буде нам сумно, було скажемо ми старої* (Керн. ПК, с. 213);

5) **на** замість **в**: *Ще як я був на університеті, вичитав я у якійсь книжці чи часописі, що кождий порядний чоловік повинен бути хоч кілька літ редактором* (Маков. ЯЯВГ, с. 15);

6) **у** замість **в**: *І як проходив поуз двір, де Галин батько жив, Почув старий дідусь тоді Чудово-дивний спів...* (Грінч. Сопілка, с. 18); *Я й сам підглядив, як з Києва вчора вертався лужском поуз хату: якийсь сатана непевний до баби спускався* (Боров. Гайдамаки, с. 53); *Понад Дніпром, поуз гір, є багато кам'яних печер* (Вовчок. ДБДСГ, с. 91). Це явище у СУМ¹⁷⁰ визначається як діалектне, а у букварі (1888 р.) Б. Грінченка як фонетичне відхилення¹⁷¹.

Уже в XIX столітті українська мова в системі складних речень мала всі ті конструкції й засоби зв'язку між ними, якими вона користується і в наш час.

¹⁶⁹ Словник української мови в 11-ти томах. Київ: Наукова думка, 1970–1980. Т. 8. С. 181.

¹⁷⁰ Словник української мови в 11-ти томах. Київ: Наукова думка, 1970–1980. Т. 6. С. 645.

¹⁷¹ Статєєва В. І. Українські письменники про проблеми літературної мови та мовознавства кінець XIX – поч. XX ст. Ужгород, 1997. 408 с. С. 244.

Проте складні речення для відтворення місцевого мовного колориту поєднувалися деякими вузькодіалектними сполучниками. Функції сполучника обмежені синтаксичною конструкцією, інвентарем якої він виступає, і його розглядати можна тільки в зв'язку з певною синтаксичною структурою. Ось чому спроби відносити його тільки до лексичних діалектизмів є хибними¹⁷².

У літературних казках XIX століття зафіксовано в діалектній інтерпретації лише сполучники підрядності південно-західного походження:

1) **коби, коб** – мовби, якби, немов: ***Коби** вас так моя стара обамбурила макогоном, як мене отсе* (Федьк. ЧБ, с. 153); *Заробимо й викупимо, **коби** здоров'я* (Черемш. Сльоза, с. 507); ***Коби-то** мені, як лиш очі отворю, пляшка горівки на столі!* (Кобр. Чортище, с. 109); ***Коби** лиш додому, ковбасу з тебе зроблю на три сажні довгу* (Воробк. Сміховинки, с. 203); *Та я не бороню, – каже газда, – **коби-м** лиш мав де вас примістити, бо у мене жінка, бачите, на тих днях, – кожда година рахована* (Кобр. Судильниці, с. 222); *Розбоям, крадежам не дам ширитись. **Коб** тільки суд скінчивсь!* (Фр. СКС, с. 268); *Квітки затихли, **коби** тільки старий заснув* (Грінч. Квітки, с. 134); *Їй **коби** парубки та гульки* (Кобр. Рожа, с. 226); *Пахоці, та й то хороші! Продадуть за песі гроші! **Коб** на час я долетів!* (Фр. АКК, с. 210) тощо;

2) **гейби** – мовби, виявлений лише у казках Н. Кобринської: *На широкім почорнілім овиді стали продиратись, **гейби** з-за густої заслони, блідонькі звізди...* (Кобр. Судильниці, с. 221); *Сивий сумрак стелився селом і плив, **гейби** ріка, довгою вулицею* (Кобр. Рожа, с. 225) тощо;

3) **най** – хай, нехай¹⁷³: *Будь ласка, зірви мені одну грушку, **най** в послідню годину іще розкушаю, який в неї смак* (Наум. ДЖ, с. 95); *Бери, муч, катуї, ріж на кусні, – **най** вишу на шибениці, **най** ворон тіло моє рве, але **най** лиш душа моя у пеклі не пропадає, – просить коваль* (Кобр. Чортище, с. 113); *Ще зажди, не стиг вернися, **най** вічне спрощаю!* (Вагил. ЖІК, с. 377); *Мені жаль тої одежі, але коли ви кажете, що навесні можна буде її викупити, то вже **най** і так було би* (Черемш. Сльоза, с. 507); ***Най** зійдесь до царських дворів швидко весь звірячий рід* (Фр. ЛМ, с. 7); *Ану **най** і я, бабусечко, буду прясти! ану **най** і я, сизокрила!..* (Федьк. Глогорожечка, с. 159) тощо;

4) **заким, заки** – **поки, доки**: ***Заким** Іван наблизився до дверей, уже фаетон був запряжений* (Фр. БП, с. 154); *Бачиш, цар мені казав, щоб, **заким** ще рушу з дому, про одну річ, нам відому, лист йому я написав* (Фр. ЛМ, с. 62);

¹⁷² Герман К. Ф. Взаємодія українського літературного та діалектного мовлення в синтаксисі. Українська літературна мова в її взаємодії з територіальними діалектами. Київ: Наукова думка, 1977. С. 166–179. С. 167.

¹⁷³ Словарь української мови в 4-х томах / за ред. Б. Грінченка [репринтне видання]. Київ, 1907–1910. Т. 2. С. 490.

Спіши лиш, щобишь на шкляних горах став, заки ще Дажбог рушить зі сонечком світ об'їжджати, а то пропав би увесь твій труд (Федьк. ВЧМС, с. 482).

Унікальним явищем є слово **прецінь**. Воно помічене в казкових текстах І. Франка у декількох значеннях: 1) як частка **адже**; 2) сполучники **проте, однак, зате**¹⁷⁴; 3) прислівник у значенні **між тим**¹⁷⁵: *Але, синочку, прецінь же ти дав мені слово* (Фр. БП, с. 134); *Прецінь здавалося мені, що капіталу вам не забракне* (Фр. ЯПСБШ, с. 114); *А прецінь мусить се бути не мале море, коли стільки тисяч давніх років уже потонуло в нім, а ще й досі кождий новий рік також там знаходить місце* (Фр. КДСР, с. 66).

Отже, на казковому матеріалі ХІХ століття яскраво простежуємо правописні вагання письменників через прагнення зберегти морфологічні особливості свого територіального середовища, зокрема в системі самостійних частин мови. Для казкових текстів характерні: варіантні іменникові форми, переважно непрямих відмінків; архаїчні займенникові форми; скорочені форми дієслів І та ІІ дієвідмін із наголосом на корені, а також аналітично-особові форми дієслів минулого часу.

Уживання давніх прийменників **к (ік), ід, ув, міждо, проз, с, біз** практикували письменники всієї тогочасної України, але застосування сполучників підрядності на зразок **коби (коб), гейби, най, заким (заки)** лише автори казок південно-західної території.

2.2 Фразеологічні одиниці в українській літературній казці

Фразеологія як галузь сучасної лінгвістики постійно привертає увагу науковців. Зусилля дослідників скеровувалися у різних напрямках: з'ясування місця фразеологічних одиниць у системі образності та експресивності на матеріалі мови окремих письменників, певних літературних жанрів чи стилів (Л. Авксент'єв, І. Білодід, П. Плющ, Л. Добржанська, М. Жовтобрюх, Д. Баранник, Б. Ларін, Г. Удовиченко); вироблення наукових основ класифікації фразеологічних одиниць (Л. Булаховський, Г. Удовиченко); аналіз синонімічних взаємин у фразеологічній сфері (А. Матвієнко, Л. Паламарчук); збір і систематизація народної фразеології – фольклорної та діалектної (В. Хоменко, В. Ващенко, Б. Ларін, Й. Дзензелівський, І. Ковалик, Л. Рак, П. Лисенко, М. Грицак, Г. Філь, Н. Бабич, Д. Гринчишин, М. Демський); висвітлення індивідуально-авторського використання фразеологічних одиниць займалися (А. Коваль, Т. Цимбалюк, Л. Зубова, А. Супрун) тощо.

¹⁷⁴ Словник української мови в 11-ти томах. Київ: Наукова думка, 1970–1980. Т. 7. С. 548.

¹⁷⁵ Словарь української мови в 4-х томах / за ред. Б. Грінченка [репринтне видання]. Київ, 1907–1910. Т. 3. С. 405.

Мова української літературної казки, як і народної, позначена багатством фразеологічних одиниць, оскільки вони надають мовленню образності, експресивності. Фразеологічні збірники, підготовлені та видані друком протягом ХІХ століття, були частково об'єктом наукового вивчення. До них належать:

1) «Словарь малороссійскаго, или юго-восточнорусскаго языка; филологическій, этимологическій, съ показаніемъ частей рѣчи, окончательныхъ корней словъ, идіотизмовъ, метаплазмов, со сводом синонимовъ, съ пословицами и поговорками, составленный по произношенію, какимъ говорятъ въ Малой и Южной Россіи, Павломъ Белецкимъ-Носенкомъ, членомъ двухъ императорскихъ россійскихъ ученыхъ обществъ» (30-40 роки ХІХ ст.). У словнику зафіксовані жанрові та граматико-структурні фразеологічні одиниці – прислів'я, приказки, сталі словосполучення (іноді йдеться про вживаність того чи іншого фразеологізму в інших мовах). Наявні коментарі, які допомагають відновити обставини їхнього виникнення. Словникова стаття подає лексеми, розміщені за алфавітом, граматичні ремарки, відповідники російською мовою чи пояснення слова, фразеологічну одиницю, компонентом якої є описуване слово, й тлумачну частину;

2) Українські приказки, прислів'я і таке інше. Збірники О. В. Марковича та ін. Спорудив М. Номис. СПб, 1864. Збірник вийшов у часи дії Валуєвського циркуляру, що позначилося на збереженому матеріалі. Книжка відіграла важливу роль у розвитку української літератури та фольклорного стилю;

3) Галицько-руські народні приповідки. Зібрав, упорядкував і пояснив д-р Іван Франко, Т. 1 (А-Діти), Львів, 1901 р., вип. 2. 1905 р.; Т. 2 (Діти-п'ять), Львів, 1908 р., Т. 3 (Рабунок-Ячмінь), Львів, 1910 р., разом 1754 с. Тут зафіксовано 31091 фразеологічний вираз. Матеріал упорядковано за алфавітом основного слова в кожній фразеологічній одиниці. До кожного фразеологічного виразу подано відповідне пояснення, а іноді – відповідники з інших мов;

4) Грінченко Б. «Словарь української мови» (К., 1907 – 1909). У словнику помітні пошуки доцільного розташування фразеологізмів у структурі словникової статті. Редактор словника звернув увагу на форми ФО, на вираження меж їх оболонки, на показ типової граматичної структури¹⁷⁶;

5) «Українсько-польський фразеологічний словник» Івана Вагилевича (рукопис датується 1843 роком) нараховує 240 фразеологізмів (словникових статей). Це перекладний словник, матеріали в ньому подаються в алфавітному порядку. Усі словникові статті мають однакову будову: поряд із кожним українським фразеологізмом надано польський відповідник без тлумачення

¹⁷⁶ Скрипник Л. Г. Фразеологія української мови. Київ: Наукова думка, 1973. 280 с. С. 245 – 249.

їхнього значення та наведення прикладів. Фактаж науковець брав із живої розмовної мови Галичини. На думку Й. Дзензелівського, переважну більшість збірки І. Вагилевича складають фразеологізми, які не фіксувалися у сучасній літературі, у чому й полягає його наукова цінність. Словник істотно поповнює наші відомості про фразеологію південно-західних українських говорів ХІХ століття¹⁷⁷.

Фразеологізми як важливий художній засіб літературної казки. Чимала кількість ФО української мови притаманна народній казці. У «Фразеологічному словнику української мови» (Г. Удовиченко, 1984) записано близько 30 фразеологізмів узятих із казок. Фразеологічні одиниці казкового походження перебувають на периферії фразеологічного фонду мови через свою двоїсту природу¹⁷⁸. Стійкі словосполучення казкового походження (якого б ступеня абстракції вони не набули) завжди зберігають асоціативний зв'язок із певною казковою ситуацією, конкретним казковим образом, тому вживання традиційних формул казки у переносному значенні є індивідуальним явищем для кожного мовця та типовим для всіх носіїв мови. Більшість ФО казкового походження – це традиційні формули, кліше, тобто мовні одиниці, які вже у тексті фольклорного твору набули усталеності і відтворюються відповідно до розвитку сюжетної лінії, залежно від регіону.

Так, В. Хоменко аналізував структурно-семантичну і функціональну характеристику специфічних казкових словесних формул, що знаходяться у середині тексту¹⁷⁹. Н. Грицак, досліджуючи ФО в казках, класифікувала їх за функціональними ознаками і виділяє такі групи: *традиційні казкові формули* – сталі словесні комплекси, що у казках виконують роль зачинів, кінцівок, внутрішніх формул; *влучні вирази* якоїсь однієї популярної казки; *словесні комплекси*, що називають казкових героїв та чарівні речі¹⁸⁰. За структурою більшість ФО є словосполученнями. Продуктивними моделями в народній казці науковцем виділено «прикметник + іменник» (*жива вода, золота рибка*), «числівник + іменник» (*тридесяте царство*).

«Енеїда» І. Котляревського, текст якої вважають першою літературною казкою, містить велику кількість українських народних фразеологізмів.

¹⁷⁷ Дзензелівський Й. Українське і слов'янське мовознавство. Збірник праць / Відпов. ред. О. Купчинський. Львів, 1996. 519 с. С. 466.

¹⁷⁸ Грицак Н. В. Структурно-семантичні особливості фразеологічних одиниць казкової спадщини. *Українське мовознавство*. Київ: Либідь, 1990. Вип. 17. С. 49–53. С. 48.

¹⁷⁹ Хоменко В. І. Фразеологічний склад української народної казки. *Научные записки*. Т.70. Вип.17: Сборник работ филологического факультета. Днепропетровск, 1960. С. 143–156.

¹⁸⁰ Грицак Н. В. Структурно-семантичні особливості фразеологічних одиниць казкової спадщини. *Українське мовознавство*. Київ: Либідь, 1990. Вип. 17. С. 49–53. С. 50.

П. Плющ у статті «Ідіоматичні вислови в «Енеїді» Котляревського (До питання про народну українську фразеологію в «Енеїді», 1946)» зазначав, що «багатство самих тільки ідіоматичних висловів у поемі в вузькому розумінні (не включаючи приказок і прислів'їв) можна уявити хоч би з того, що навіть при неповному їх обліку виявлено до 70 тематичних гнізд ідіоматичних висловів, причому більшість гнізд складається з численних синонімічних зворотів», а також наводить 68 тематичних гнізд із 374 ілюстраціями¹⁸¹. У монографії цей текст не розглянуто, оскільки він, на відміну від інших, достатньо вивчений.

Основна маса стійких зворотів фразеологічної системи української мови групується навколо слів, які належать до найуживаніших шарів лексичного фонду. Фразеологія української літературної казки ХІХ століття мало досліджена, тому варто приділити увагу функційному навантаженню ФО, згрупувати зібраний фактичний матеріал за семантичними полями. Найбільшу групу формують ФО, компоненти яких виражені іменниками.

Іменникові ФО сучасної української мови досить численні за кількістю, вони поступаються лише дієслівним та прислівниковим. Їх об'єднує наявність у змісті категоріального значення іменниковості, яке виражається через сукупність таких узагальнених значень, як значення особи, неособи, власне предмета й абстрактного значення в поєднанні з граматичними категоріями роду, числа і відмінка. Залежно від того, яка сема входить до змісту конкретних ФО, усіх їх, на думку М. Демського, можна поділити на чотири кількісно нерівноцінні групи.

ФО-назви особи, залежно від того, чого вони стосуються в денотативному ряді, утворюють кілька підгруп: 1) людини загалом (*жива душа*, *божа подоба*); 2) людини, близької до природи (*дитина природи*); 3) людства (*мир християнський*); 4) чоловіка (*наш брат*, *ваш дядько*); 5) жінки (*Адамово ребро*, *язя з пекла родом*) та ін. Сюди ж учений відносить: ФО, що позначають особу за соціальним становищем (*птах не нашого польоту*); ФО, що позначають особу та вказують на її стосунки з колективом (*стара гвардія*); ФО, що позначають особу за сімейним станом, родинними стосунками (*наша кров*, *погане насіння*); ФО, що акцентують увагу на фізичних особливостях людини (*стара торба*); за її вдачею (*невірний Хома*); психічними особливостями (*смирна овечка*); ФО-назви людей за певним досвідом (*битий пес*); ФО-назви за професією (*творець усіх святих*); ФО, що називають особу за її відношенням до віри (*раб божий*); ФО, що називають ірреальні особи (*той, що в болоті сидить*).

¹⁸¹ Курс української літературної мови / За ред. І. К. Білодіда [підручник]. Київ, 1958. Т. 1: Дожовтневий період. 248 с. С. 154.

ФО-назви неособи – у сучасній українській фразеології їхня кількість невелика (*чортове насіння; те, що моркву риє*).

ФО-назви власне предмета займають помітне місце серед української іменникової фразеології і вживаються на позначення найрізноманітніших об'єктів матеріальної культури, а також тих, які знаходяться в сфері діяльності та інтересів загалу. Вони можуть означати: 1) споруди (*батьківська стріха*); 2) місцевості (*рідна сторона*); 3) частини тіла (*червоний баранець*); 4) об'єкти навколишнього світу (*рогатий пастух*); 5) рослини (*золоте решето*); 6) різні механізми (*сталевий кінь*); 7) їжу, питво (*зелений змій*); 8) гроші (*щербата копійка*); 9) різні предмети матеріальної культури (*чорна дошка*).

ФО з абстрактною семантикою моделюють фізичні та психічні властивості людини, а також наслідки її діяльності, і лише незначна їх кількість ФО стосується денотатів, не пов'язаних із людиною та її діяльністю¹⁸².

У літературних казках велику групу формують ФО із ключовими лексемами, що позначають частини тіла людини або тварини. Деякі лексичні компоненти з цієї групи розглянуто у статтях І. Тимченко (антонімія і синонімія у ФО «голова», «вухо»)¹⁸³. Компонент **ГОЛОВА** є складовим елементом таких фразеологізмів літературної казки, як: *голови ламати*¹⁸⁴, *забрати собі в голову, хоч кіл на голові теши*. Цінність опрацьованого матеріалу полягає у виявленні ФО, які мають відмінності у звучанні, значенні або зовсім не зафіксовані у лексикографічних та словникових працях. До таких можемо віднести вислів *¹⁸⁵*головку зложити*. У словнику Г. Удовиченка маємо «голову зложити» – загинути (в бою, на шахті тощо)¹⁸⁶; в інших словниках подається вираз «положити голову», який тлумачиться «загинути в боротьбі»¹⁸⁷; «загинути»¹⁸⁸. Л. Коломієць вважає, що ця фразема здавна побутує у східних слов'ян і служить одним із засобів підкреслення високого громадянського обов'язку митця в поемі Лесі Українки «Давня казка»: *Так довіку у темниці Довелось поету жити, За тюремний спів він мусив Головою наложити*. Подібна

¹⁸² Демський М. Т. Лексичні та граматичні особливості українських іменникових фразеологізмів. *Мовознавство*. 1981. № 2. С. 35–41.

¹⁸³ Тимченко І. В. Особливості синонімії і варіантності у фразеологічних одиницях з компонентом «вухо» в українській мові. *Лінгвістичні дослідження: Збірник наукових праць / За заг. ред. проф. Л. А. Лисиченко*. Харків, 2004. Вип. 13. С. 64–68; Тимченко І. В. Система протиставлень у фразеологізмах української мови з компонентом «голова». *Лінгвістичні дослідження: Збірник наукових праць / За заг. ред. проф. Л. А. Лисиченко*. Харків, 2005. Вип. 15. С. 30–32.

¹⁸⁴ Фразеологічні одиниці, зафіксовані у словникових або лексикографічних працях, подаються з детальною вказівкою на джерела у додатку.

*¹⁸⁵ Наявність ФО не зафіксованої у словниках.

¹⁸⁶ Словник українських ідіом. Понад 2200 ідіом / Уклад Удовиченко Г. М. Київ: Радянський письменник, 1968. 463 с. С. 76.

¹⁸⁷ Фразеологічний словник української мови / Укладачі: В. М. Білоноженко, В. О. Винник, І. С. Гнатюк, В. Й. Горобець, В. В. Дятчук та ін. Київ: Наукова думка, 1999. Кн. 1. С. 338.

¹⁸⁸ Словник української мови в 11-ти томах. Київ: Наукова думка, 1970–1980. Т. 2. С. 110.

фразема «хоч головою наложи» зафіксована у М. Номиса¹⁸⁹, але у казці І. Манжури вона набирає іронічного відтінку за допомогою зменшувального суфікса **-к-**: *Вже прикро думав Муругий головку зложити та з переляку – отця як не видко – і учепився попові у литку* (Мнж. КПХЛ, с. 293).

У творах І. Франка вживається фразеологізм ***думка стрілила до голови**, що є варіантом, зафіксованого у словнику «думка стрілила в голову» – думка з'явилася, виникла нагально¹⁹⁰: *Та і тій хвилі дика думка стрілила йому до голови* (Фр. ЯРТПТС, с. 127). У словниках не зафіксовано словосполучення ***догори головою піти**. Вважаємо, що за контекстом воно означає «відчувати себе вище над іншими» або «поводитися зверхньо»: *Ні дітей не було, нічого; аж на восьм'ї року послав господь сина. Зараз мати на мамки його віддала, а сама по-давньому догори головою пішла. Вже тільки чоловіка не замикала, а поставила до дитини: «Доглядай, – каже, – мого сина, бо як буде плакати або що, то кожну сльозинку його на тобі десятками відіб'ю!..»* (Свидн. ПСНП, с. 379).

Фразеологізми з лексемою **ВОЛОС (ВОЛОССЯ, ЧУПРИНИ)** в казках передають реакцію, відчуття живою істотою страху: *волосся дуба стає, волосся дибом становиться, волос дибом*. Б. Грінченко у першому томі Словаря подає одиницю «дибом» із позначкою наріччя. Таким чином, ФО «волос дибом» у ХІХ ст. міг бути діалектним варіантом. Укладач наводить приклади з творів І. Рудченка та І. Котляревського. Синонімом виступає фразеологізм ***дибом встали чуприни**, який не зафіксовано у словниках: *От уже чуть, – комарі затрубили по війську тривогу, Дибом у деяких лицарів встали з ляку чуприни Та і боги таки трохи либонь поховались за хмари* (Думитр. Жабомишодралівка, с. 453). Подібність, однаковість передано у казках за допомогою ФО *волос у волос*. Функції прислівника виконує вислів **ні на волос**. Значення словосполучення ***аж чуби милом стали** реалізується у контексті – «хтось дуже змокрів від інтенсивної роботи»: *Сміються хлопці, регочуться і все вповивають – муцуються, аж чуби милом стали, а пані дригає, та й годі* (Свидн. Недоколисана, с. 390).

Фразеологізми з лексемою **ВУХО** подаються переважно в авторських інтерпретаціях і мають значення: 1) «переконати (або намагатися переконати) когось у чомусь»: ***вдути в уха**: *Зуміла дуже їм хитренько в уха вдути, що краще смерть прийняти, пролить за волю кров* (Б.-Нос. УП, с. 139); ***сверлуги уші**: *Дармо тільки уші мені сверлуги своїм криком* (Фр. Свиня, с. 121); 2) «слухати когось уважно»: **нашурити вуха, розвісити вуха**; 3) «привертати

¹⁸⁹ Українські приказки, прислів'я, і таке інше. Збірники О. В. Марковича та інших / Уклав М. Номис [Упоряд., приміт. та вступна ст. М. М. Пазяка]. Київ: Либідь, 1993. 768 с. С. 241.

¹⁹⁰ Словник української мови в 11-ти томах. Київ: Наукова думка, 1970–1980. Т. 9. С. 777.

чуюсь увагу розповіддю»: ***подрати уші** – у словнику «драти вуха» – карати, тягаючи за вуха¹⁹¹: *От чим задумав я, добрії люди, вам уші подрати, як-то колись пани миші на жаб страшну рать піднімали, Мовби дражнили лицарство тих гайдамаків-гігантів, що вспомирати любила бабуся* (Думитр. Жабомішподралівка, с. 446); 4) «ігнорувати когось за щось»: ***залити вуха злотом**: *Вуха злотом залило, очі щастям заліпило, совість сміттям замело* (Дн. Чайка. Казка, с. 166); **не вести вухом, хоч затакай вуха**; 5) «вдарити когось за щось»: ***аж за вухами залящить** – у СУМ «аж у вухах залящить (залящало)» – про неприємне відчуття у вухах від пронизливого, верескливого крику і т. ін.¹⁹²: *А то я тобі такого третячка на зубах виграю, що аж за вухами залящить!* (Костом. Загадка, с. 334); ***свиснути поза уха**: *Ну, лиш писну я слівце, – може свиснуть поза уха, та що в нас не стане й духа – і хто ж буде знать про це!* (Фр. КБ, с. 486); 6) «відчути щось після сильного удару»: ***аж у вуха задзвенить** – у СУМ зафіксовано «задзвеніло у вусі (вухах)»¹⁹³: *А то так учешу, що аж у вуха задзвенить* (Костом. Загадка, с. 331); 7) «щось неможливо терпіти»: **аж вуха в'янули**; 8) «жадібно, з великим апетитом щось їсти»: **аж за вухами лящить (*аж за ушима лящить)**.

Найбільш уживаними компонентами ФО в українських літературних казках XIX століття є лексеми **ОКО** та **ОЧІ**. Серед них виявлено відомі й мало вивчені стійкі конструкції. Їх можна об'єднати в такі семантичні групи: 1) спостережливість, зацікавлення чимось, кимось: **бистре око, кинути оком (скинути оком), мати на оці, мати око; *не зводити очей** – у словнику «не зводити погляду» – уважно стежити, наглядати за ким-, чим-небудь¹⁹⁴: *Тоді пані позвала до себе людей, бо вона кріпко боялась і до самісінького ранку і очей не зводила, тільки вже світом заснула* (Купр. Відьмач, с. 58); 2) темнота: **хоч в око стрель, хоч око виколи, хоч стріляй в око**; 3) приблизність: **на око дрібний, держати на око**; 4) ігнорування когось: **ані оком не поведе**; 5) миттєвість дії: ***занести на млі ока**: *...як підеш ними так, як ся всігди ходить, то зробиш ними сім миль на годину: але як обкрутишся три рази на обцасі, то они тебе на млі ока занесуть, куда ти сам загадаєш* (Федьк. Бідолашко, с. 169); ***статися на млі ока**: *Млинчик лиш зацокотів, та й усе сталося на млі ока, і ще краще, як він сам собі думав* (Федьк. ВЧМС, с. 484); 6) здивування: **витріщити очі, вліплені очі (вліпивши очі), очі рогом лізуть**; 7) доглядання, пильнування когось, чогось: **зберігати, як своє око (пильнують,**

¹⁹¹ Словник української мови в 11-ти томах. Київ: Наукова думка, 1970–1980. Т. 1. С. 790.

¹⁹² Там само. Т. 3. С. 199.

¹⁹³ Там само. Т. 3. С. 106.

¹⁹⁴ Фразеологічний словник української мови / Укладачі: В. М. Білоноженко, В. О. Винник, І. С. Гнатюк, В. Й. Горобець, В. В. Дятчук та ін. Київ: Наукова думка, 1999. Кн. 1. С. 328.

як ока; *пильнують, як ока в голові*); 8) гнів, обурення, досада: *з очей аж іскри сипляться, сіллю в оці, *кинути у дрозж велику* – у ФСУМ подано одиницю «кинути в дрозж» – 1. викликати в кого-небудь стан нервового збудження, надмірного хвилювання, страху і т. ін.; 2. позбавляти кого-небудь спокою¹⁹⁵: *Ті слова Кота Мурлику кинули у дрозж велику* (Фр. ЛМ, с. 24); 9) глибина: **жабі по око* – у словнику «жабі по коліна»¹⁹⁶: *Недалечко містечка Безглуздова пліла річка Бруднівка, не така велика, як Черемош або Прут, але зате глибока, сягала жабі по око* (Воробк. Сміховинки, с. 203); 10) лагідність, улесливість: *у вічі не ускоче*; 11) примітність: *різати в очі*; 12) рух: *куди очі дивляться*; 13) втрата свідомості: **аж очі заступило: Не щадіть нікого, луніть противників по головах, щоби їм аж очі заступило* (Маков. ЯЯВГ, с. 16); 14) відсутність сорому: **очей у рябка не позичати* – у словнику «очей у Рябка позичати»¹⁹⁷: *І з парубками вже не та: не насуплюється, а зуби до них скалить і бісики пуска, і між людьми не сидить мовчки, а цокотить, кого попало і коренить, і ганить, а часом і москаля підвезе, та ще й очей у рябка не позича – жива на небо лізе* (Сторож. ЖЧ, с. 31); 15) усвідомлення чогось, що було раніше: *мов полуда з очей спала* тощо.

Крім цього, зафіксовані ФО з названою лексемою «очі», що мають такий зміст: 1) «не приходити, не з'являтися куди-небудь, до когось»: *не виводити перед очі, не показувати очей*; 2) **заліпити щастям очі* – у СУМ подано «засліпити очі» – «позбавити можливості правильно сприймати що-небудь»¹⁹⁸: *Та даремне він гукає: Вуха злотно залило, Очі щастям заліпило, Совість сміттям замело* (Дн. Чайка. Казка, с. 166); 3) **стільки око не хватило* – у ФСУМ маємо «скільки сягає (бачить, охопить і т. ін.) око (зір)» «на всьому видимому просторі; скрізь, до самого обрію»¹⁹⁹: *Сунуть миші... Та і сила! Стільки б око не хватило* (Мнж. ІГ, с. 241).

У казкових текстах лексема **НІС** наявна у фразеологізмах, що пов'язані з моральною поведінкою людини або тварини. Вони означають: 1) «доводити перевагу над ким-небудь»: *втерти носа (утерти носа)*; 2) «безцеремонно втручатися в чужі справи»: *стромляти носа*; 3) «гордитися, пишатися, ставати зарозумілим, зазнаватися»: *догори ніс дере*; 4) «не виходити, не з'являтися»: *носа не виткнеш*; 5) «гостро відчувати (про запах)»: *вдарити до носа*;

¹⁹⁵ Фразеологічний словник української мови / Укладачі: В. М. Білоноженко, В. О. Винник, І. С. Гнатюк, В. Й. Горобець, В. В. Дятчук та ін. Київ: Наукова думка, 1999. Кн. 1. С. 369.

¹⁹⁶ Словник української мови в 11-ти томах. Київ: Наукова думка, 1970–1980. Т. 4. С. 224.

¹⁹⁷ Фразеологічний словник української мови / Укладачі: В. М. Білоноженко, В. О. Винник, І. С. Гнатюк, В. Й. Горобець, В. В. Дятчук та ін. Київ: Наукова думка, 1999. Кн. 2. С. 662.

¹⁹⁸ Словник української мови в 11-ти томах. Київ: Наукова думка, 1970–1980. Т. 3. С. 314.

¹⁹⁹ Фразеологічний словник української мови / Укладачі: В. М. Білоноженко, В. О. Винник, І. С. Гнатюк, В. Й. Горобець, В. В. Дятчук та ін. Київ: Наукова думка, 1999. Кн. 2. С. 586.

б) «приборкати, примусити підкоритися когось комусь»: ***притерти носа** – у словнику «втерти носа» – провчити, перевершити когось у чомусь²⁰⁰: *Не шкодило би і їй притерти носа й показати, що ніхто не є її дурнем* (Кобр. Рожа, с. 227).

Фразеологічні одиниці з лексемою **РОТ (УСТА)** переважно виявляють таке значення: 1) «мовчання будь-якими способами»: *ані пари з рота (пари з рота не пустить), пари з уст пустити, з уст ні пари, ні пари з уст, рота не роззявляти, як води в рот набрала, заткати рот (заткнути пельку)*; 2) «бути голодним»: *ані ріски у роті, крихта в роті не була*; 3) «не пити зовсім»: *в рот ні краплі*.

Крім цього, вислів **роззявити рота** має декілька значень у казках: 1) «слухати дуже уважно, захоплено, здивовано; заслуховуватися»²⁰¹: *Сеє ж сказавши, удрав, поки жаби, роти роззявлявши, слухали* (Думитр. Жабомішподралівка, с. 451); *А лисичка слуха, аж рот роззявила – Про такі розкоші вона ще й не снила* (Фр. ЛС, с. 264); *Роззявивши рот, стоїть Масляк і слухаючи дивується, що се таке є?* (Кв.-Осн. ОТС, с. 213); 2) «бути враженим чимось»²⁰²: *Дід роззявив рота, злякався* (Гл. ПНК, с. 325); *Як же мені розказувати, – сердито обізвався дід, – коли не даєте й рота роззявить: скрегочете, мов сороки на вербі!* (Сторож. ЗЧ, с. 53); *Чого роти пороззявляли?* (Гоголь. ЗМ, с. 93); *Вона смутилась і мовчала, я рот роззявив і – зомлів* (Гл. Дуля, с. 329); 3) «рватися, зношуватися (про взуття)»²⁰³: *Шкарбани – не чоботи узуті та ще й роти пороззявляли* (Грінч. ДМ, с. 109).

У казкових текстах доволі поширені фразеологізми з компонентом **ЯЗИК**, що в різних контекстах виявляють відмінні значення. Наприклад: 1) «дотепний, різкий у виразах»: ***острий язык** – у словниках подається «гострий на язык»²⁰⁴: *Язык твоїй острый, як і був* (Фр. СКС, с. 262); 2) «хто-небудь дуже балакущий, любить говорити багато зайвого, непотрібного, неправдивого»: **довгий язык, *сікти (рубати) языком** – говорити без упину неприємні речі: *Все сікла языком, рубала притьмом немилосердний рік* (Б.-Нос. ТБ, с. 93); 3) «замовкнути, утриматися від непродуманих висловлювань, запальних

²⁰⁰ Загоруйко О. Я. Великий універсальний словник української мови. Харків: ТОРСІНГ ПЛЮС, 2009. 768 с. С. 245.

²⁰¹ Фразеологічний словник української мови / Укладачі: В. М. Білоноженко, В. О. Винник, І. С. Гнатюк, В. Й. Горобець, В. В. Дятчук та ін. Київ: Наукова думка, 1999. Кн. 2. С. 749.

²⁰² Там само. Кн. 2. С. 749.

²⁰³ Там само. Кн. 2. С. 750.

²⁰⁴ Ярещенко А. П., Бездітко В. І., Козир О. В. Сучасний фразеологічний словник української мови / А. П. Ярещенко та ін. Харків: ТОРСІНГ ПЛЮС, 2008. 640 с. С. 617; Фразеологія перекладів Миколи Лукаша: Словник-довідник / Уклали О. І. Скопненко, Т. В. Цимбалюк. Київ: Довіра, 2003. 735 с. С. 535; Фразеологічний словник української мови / Укладачі: В. М. Білоноженко, В. О. Винник, І. С. Гнатюк, В. Й. Горобець, В. В. Дятчук та ін. Київ: Наукова думка, 1999. Кн. 1. С. 192.

пересудів»: *прикусити языка*; 4) «бути боягузом»: **хоробрий на язык*: *А хоч у селі і в господі було і багацько собак молодих, так що ж, вони хоробрі тільки на языках, брешуть – то дуже, а як углядять вовків – поминай як звали, і в день треба шукати з ліхтарями* (Карп. ВІСС, с. 86); 5) «поштовх для прискорення думки»: **лизнути гарячої сковороди языком*: *Хоч лизни гарячої сковороди языком, так не одгадаєш* (Костом. Загадка, с. 333).

Жоден із фразеологічних висловів, зафіксованих із компонентом ЗУБ, не повторюється в літературних казках. Це, можливо, і є однією з ознак авторського підходу до тексту. Наприклад: 1) «хто-небудь дуже тремтить від страху чи холоду»: *аж зуб на зуб не попадає*; 2) «сердитися, виявляти гнів, невдоволення»: *зубами скреготати*; 3) «зовсім не розуміти чогось, не розбиратися у певному питанні»: *ні в зуб*; 4) «бити кого-небудь по зубах»: *третьачка на зубах вигравати*.

Лексема ШКІРА є складовою варіантних ФО *мороз іде поза шкірою, поза шкірою мороз дере, по шкірі дер мороз, мурашки пішли попід шкурою* (комусь стає дуже неприємно, моторошно). У сучасному мовознавстві природу фразеологічних варіантів досліджував М. Алефіренко і дійшов висновку, що їм властиві такі ознаки: а) денотативно-сигнікативна тотожність семантичної структури варіантних фразем (В. Жуков, О. Молотков, Л. Скрипник, М. Шанський); б) адекватність стилістично-експресивних властивостей модифікованих фразем (Ю. Аваліані, О. Діброва, В. Зимін, Л. Колесникова, Р. Попов, Н. Стебелькова, І. Федосов); в) змінність компонентів експонентної структури у межах інваріантного плану вираження фраземного знака (Л. Болгова, В. Гак, О. Кунін, Л. Скрипник); г) тотожність етимологічного образу, або внутрішньої форми, в смисловій структурі варіантних фразем (Г. Крамаренко, Ф. Медведєв, В. Мокієнко та ін.); д) стабільність синтаксичної структури фразем-варіантів (О. Кунін, О. Мелешвілі та ін.)²⁰⁵. М. Алефіренко спростовує підхід М. Палевської (фразеологічні варіанти вважають зворотами, в основі яких лежить єдиний образ незалежно від форми його вираження, навіть тоді, коли ФО не мають нічого спільного), оскільки за таких умов «розмиваються» межі фразеологічної варіантності²⁰⁶.

У літературних казках також виявлено ФО зі словом ШКІРА, які означають: 1) «брати великі ціни; експлуатувати»: *дерти шкіру*; 2) «комусь дуже страшно»: **аж шкіра на хвості злазить*: *Гей, шуко!.. Ну й okazія! – затищав в'юн наче й веселенько, хоч від страху аж шкіра на хвості злазить* (Кон. ВТЩ, с. 233); 3) «завдавати горя, страждань, дуже дошкуляти комусь»:

²⁰⁵ Алефіренко М. Ф. Теоретичні питання фразеології. Харків: Видавництво при Харківському державному університеті видавничого об'єднання «Вища школа», 1987. 136 с. С. 24–25.

²⁰⁶ Там само. С. 25.

залити за шкуру сала – вид тортур, коли лили на шкуру (за шкуру, комір) розтоплене сало (смалець)²⁰⁷. Останній зафіксовано у словниках М. Номиса²⁰⁸ та Б. Грінченка у значенні «сильно допікати»²⁰⁹.

Фразеологізми з компонентом **СЕРЦЕ** в текстах казок позначають:

1) психічний стан персонажа: **накипіло в серці, на серці миші ішкрябають, серце похололо, скрізь серце прошила; *аж коло серця холоне** – у ФСУМ «аж холоне серце (в серці)» – хто-небудь непокоїться, переживає²¹⁰: *Та було як почне, як почне кричать на вулиці, аж коло серця холоне* (Керн. ПК, с. 217); ***дряпнула по серці фальшивість** – велика образа на когось за щось: *Дряпнула Бурка по серці така фальшивість приятеля, завзявся відплатити йому* (Фр. МІБ 1986, с. 245). У виданні 1976 року виявлено такий варіант цього фразеологізму: *Дряпнуло Бурка по серці від такого обману приятеля, і взявся він відплатити йому* (Фр. МІБ 1976, с. 71). Очевидно, ці відмінності в компонентному складі фразеологізма зумовлені редакторською правкою. Фразеологізм ***озьме за серце** – у ФСУМ «брати за серце» зі значенням «перевищити міру в чому-небудь, зробити, сказати щось зайве»²¹¹, а в СУМ маємо значення «сильно хвилювати, розчулювати, зворушувати»²¹²: *Батько-бо його, старий Улас, був собі скупенький, і коли, було, Микита, як озьме його за серце, стане батька прохати, щоб його оженив, то старий насупить брови* (Кв.-Осн. КВ, с. 137); ***почала злість підступати під серце** – у ФСУМ подається «ковтати злість» – тамувати, стримувати внутрішнє почуття роздратованості, гніву, образи і т. ін.²¹³: *Голод почав йому докучати, і разом з голодом почала злість підступати під серце* (Фр. ЗІВ, с. 248); ***як не лопнути з серця** за контекстом означає «бути занадто збужденим, нервовим»: *«А бодай ви показалися і з козаками, і з хворостоною, і з ліками, і з начальством!» – кричав на усю вулицю Ригорович, а сам як не лопне з серця* (Кв.-Осн. КВ, с. 146);

²⁰⁷ Ужченко В. Д., Ужченко Д. В. Фразеологічний словник української мови. Київ: Освіта, 1998. 224 с. С. 219.

²⁰⁸ Українські приказки, прислів'я, і таке інше. Збірники О. В. Марковича та інших / Уклад М. Номис [Упоряд., приміт. та вступна ст. М. М. Пазяка]. Київ: Либідь, 1993. 768 с. С. 97.

²⁰⁹ Словарь української мови в 4-х томах / за ред. Б. Грінченка [репринтне видання]. Київ, 1907–1910. Т. 2. С. 58.

²¹⁰ Фразеологічний словник української мови / Укладачі: В. М. Білоноженко, В. О. Винник, І. С. Гнатюк, В. Й. Горобець, В. В. Дятчук та ін. Київ: Наукова думка, 1999. Кн. 2. С. 792.

²¹¹ Фразеологічний словник української мови / Укладачі: В. М. Білоноженко, В. О. Винник, І. С. Гнатюк, В. Й. Горобець, В. В. Дятчук та ін. Київ: Наукова думка, 1999. Кн. 1. С. 79.

²¹² Словник української мови в 11-ти томах. Київ: Наукова думка, 1970–1980. Т. 1. С. 229.

²¹³ Фразеологічний словник української мови / Укладачі: В. М. Білоноженко, В. О. Винник, І. С. Гнатюк, В. Й. Горобець, В. В. Дятчук та ін. Київ: Наукова думка, 1999. Кн. 1. С. 383.

2) застосування фізичної сили: ***ізом'яв з серця на терту кабаку** – у СУМ «кабаки втерти» – покарати, побити когось²¹⁴: ... *Та недалеко й учкнув, бо Харпак наздогнав його швидко, дав він йому тришия і потилицю добре намилив, знівечів і ізом'яв його з серця на терту кабаку* (Думитр. Жабомишодралівка, с. 454-455).

Поширеними в казках є ФО зі словом **НОГИ**. Вони вживаються на позначення:

1) переляку: ***аж затрусилися ноги** – у коментарях до тексту І. Франка подано значення «злякатися»; у ФСУМ одиниця «затрусилися ноги» має значення «з'явилося велике бажання до чогось»²¹⁵: *Правда, правда, – крикнув Заєць, у якого від самої згадки про Орлів аж ноги затрусилися* (Фр. КІВ, с. 46);

2) рухових дій: **дати знати ногам (дати ногам ходу, давай бог ноги)** – тікати²¹⁶: *Звичайно, що після такого страшного розгрому всього лицарства не лишилося Вовкові нічого іншого, як дати ногам знати* (Фр. ВМПІВ, с. 64); *Як дасть ногам ходу, як чкурне, лиш у бур'янах зашелестіло* (Фр. ТМХ: 66); *А тоді давай бог ноги!* (Фр. ЛМ, с. 56); **зірватися на рівні ноги** – швидко, блискавично встати, випрямляючись²¹⁷: *Ще Мурко й не скінчив своє оповідання, коли Бурко зірвався на рівні ноги і, мов вихор, полетів за село під липу шукати ковбаси* (Фр. МІБ 1986, с. 244; Фр. МІБ 1976, с. 70); ***пустити на вільну ногу** – відпустити когось кудись: *Я подякував йому і додав, що радше пообідаю в місті, бо ж надіюся напевно, що буду пущений на вільну ногу: адже ж пан староста знають дуже добре, що я зовсім не винний* (Фр. ОПС, с. 236);

3) смерті: **ноги одкидав (ноги простяг)** – умерти²¹⁸: *А Троглодит після його улучив у бік Пеліона, Ратиця вгрузла до самого серця, звалився із нею, Мовби той сніп, Пеліон та швидко і ноги одкидав...* (Думитр. Жабомишодралівка, с. 453); *За нею вслід і батько ноги простяг* (Сторож. Скарб, с. 35);

4) системи виховання: **на ноги поставити** – виростити, виховати²¹⁹: *...Сірко нас і на ноги поставив, худобу нашу, як своє око, зберігав, а при старості ти хотів його повісити і лаяв за те, що він старий собака, а молодим вибачав, що вони молоді* (Карп. ВІСС, с. 90); **в ноги** – просити пробачення²²⁰: *Риб не стало, Лис мій в ноги!* (Фр. ЛМ, с. 12);

²¹⁴ Словник української мови в 11-ти томах. Київ: Наукова думка, 1970–1980. Т. 4. С. 63.

²¹⁵ Фразеологічний словник української мови / Укладачі: В. М. Білоноженко, В. О. Винник, І. С. Гнатюк, В. Й. Горобець, В. В. Дятчук та ін. Київ: Наукова думка, 1999. Кн. 2. С. 554.

²¹⁶ Там само. Кн. 1. С. 222.

²¹⁷ Фразеологічний словник української мови / Укладачі: В. М. Білоноженко, В. О. Винник, І. С. Гнатюк, В. Й. Горобець, В. В. Дятчук та ін. Київ: Наукова думка, 1999. Кн. 1. С. 336.

²¹⁸ Там само. Кн. 1. С. 121.

²¹⁹ Там само. Кн. 2. С. 681.

²²⁰ Там само. Кн. 2. С. 602.

5) масового знищення: **до ноги** – повністю, всі до одного²²¹; истребить до последнего человека²²²: *Почали його вороги побивати, військо турок до ноги порубав* (Грінч. ДПКК, с. 49).

Почасти у казкових текстах функціонують фразеологізми на позначення частин тіла, як-от:

1) **ВУС**: Фразема ***моргати вусом** за контекстом означає «посміхнутися». У ФСУМ зафіксована лише ФО «не моргати вусом». У словнику Б. Грінченка цей фразеологізм подано без пояснень²²³: *Пам'ятай! Моє слово тверде! – промовив отаман Іван Музика, ще й сивим вусом моргнув* (Н.-Л. Запорожці, с. 10). Вислів **вусом не рушить** має значення «ніяк не реагувати; не звертати уваги на кого-, що-небудь»²²⁴: *Почнеться яка бесіда, а Марина вмішається, то всі нараз затихнуть, зажартує, то дівки сміються, а парубок жаден і вусом не рушить* (Кобр. Рожа, с. 229);

2) **ГУБА**: ***ні пари з губи** – у СУІ подано «ні пари з вуст» – не сказати жодного слова, мовчати за всіх обставин²²⁵: *А вона ні пари з губи, тільки плює на кожного* (Свидн. Недоколисана, с. 391); **розпустити губу** – піддаватися сентиментальному настрою, розчулюватися²²⁶: *Той молодик уже й розпустив губу* (Свидн. ЧД, с. 146);

3) **ГОРЛО**: ***кістю в горлі стати** – у словниках «кісткою в горлі стати» має значення «бути остогидним, ненависним кому-небудь»²²⁷; «стати на перешкоді кому-, чому-небудь»²²⁸: *Таки йому Озаркевич кістю в горлі став, і бідний Кішка не міг його ні проковтнути, ні виплюнути* (Фр. Опозиція, с. 397);

4) **ШИЯ**: **скрутити шию** – те саме, що **зламати шию** – покалічитися або загинути від чого-небудь²²⁹: *Оттак, – каже, – тиха не одному вже шию скрутила* (Алекс. ЛТК, с. 154);

5) компонент **ПОТИЛИЦЯ** у ФСУМ поєднаний з дієсловом **нам'яти**, а в літературній казці зафіксоване поєднання **потилицю намити** – дорікати,

²²¹ Фразеологічний словник української мови / Укладачі: В. М. Білоноженко, В. О. Винник, І. С. Гнатюк, В. Й. Горобець, В. В. Дятчук та ін. Київ: Наукова думка, 1999. Кн. 2. С. 556.

²²² Словарь української мови в 4-х томах / за ред. Б. Грінченка [репринтне видання]. Київ, 1907–1910. Т. 2. С. 569.

²²³ Там само. Т. 2. С. 444.

²²⁴ Фразеологічний словник української мови / Укладачі: В. М. Білоноженко, В. О. Винник, І. С. Гнатюк, В. Й. Горобець, В. В. Дятчук та ін. Київ: Наукова думка, 1999. Кн. 2. С. 776.

²²⁵ Словник українських ідіом. Понад 2200 ідіом / Уклав Удовиченко Г. М. Київ: Радянський письменник, 1968. 463 с. С. 258.

²²⁶ Фразеологічний словник української мови / Укладачі: В. М. Білоноженко, В. О. Винник, І. С. Гнатюк, В. Й. Горобець, В. В. Дятчук та ін. Київ: Наукова думка, 1999. Кн. 2. С. 756.

²²⁷ Там само. Кн. 2. С. 860.

²²⁸ Словник української мови в 11-ти томах. Київ: Наукова думка, 1970–1980. Т. 2. С. 132.

²²⁹ Там само. Т. 3. С. 586.

покарати кого-небудь за якусь провину²³⁰: ...*Та недалеко й учкнув, бо Харпак наздогнав його швидко, дав він йому тришия і потилицю добре намилив, знівечив і ізом'яв його з серця на терту кабаку* (Думитр. Жабомишподралівка, с. 454-455);

6) фразеологізми з лексемою **ПЛЕЧІ** означають: 1) страх, хвилювання: *аж мороз дере поза плечі, мурашки поза плечима бігали (забігали)*; 2) використання кого-небудь у своїх інтересах: *на плечі сіла*;

7) фразеологічні сполуки з компонентом **РУКА (РУКИ)** поодинокі використано письменниками в казках зі значеннями: а) «перебувати в стані розпачу, збентеження, обурення»: *вдаритися руками об поли*; б) «помолитися»: **зняти руки до Бога* – ФО зафіксована у словнику Б. Грінченка²³¹: *Карпо і гребці зняли руки до Бога* (Н.-Л. Запорожці, с. 13); в) «щось є дуже своєчасним, потрібним»: *на руку ковінька*; г) «бити когось»: **пускати гулять руку*: *А щоб краще слухавсь та тямив науку, – Пускала по йому гулять свою руку* (Грінч. Кузьмина, с. 143);

8) фразеологізми з компонентом **ПАЛЕЦЬ** зафіксовано у лексикографічних працях з такими значеннями: 1) «вираження великої міри якоїсь ознаки, якості»: *голий як палець*; 2) «без сім'ї, рідних»: *один як палець, як палець*; 3) «зовсім нічого не зробити для здійснення чого-небудь»: *пальцем не рушити*;

9) **КОЛІНА**: У літературних казках XIX століття помічено лише один фразеологізм з цим компонентом: **забродитися по самі коліна* – «сильно напиться спиртного»: *Сірий пугач дуже впився та й ліг серед хати. Коло його чорний ворон двигає плечима; Сова в куток забралася, блимає очима. Кулик-мужик забродився по самі коліна, та й став шукать на пугача доброго поліна* (Алекс. ЧВ, с. 158);

10) **ТІЛО**: **спастися з тіла* – «схуднути»: *Робота в тебе, як в огні горить, тільки наймити чогось неначе з тіла спали* (Н.-Л. ДБ, с. 305);

11) **П'ЯТИ**: ФО *накивати п'ятами* «тікати» у XIX столітті активно використано по всій території тогочасної України. Цей факт підтверджує М. Номис²³²;

²³⁰ Фразеологічний словник української мови / Укладачі: В. М. Білоноженко, В. О. Винник, І. С. Гнатюк, В. Й. Горобець, В. В. Дятчук та ін. Київ: Наукова думка, 1999. Кн. 2. С. 529.

²³¹ Словарь української мови в 4-х томах / за ред. Б. Грінченка [репринтне видання]. Київ, 1907–1910. Т. 2. С. 174.

²³² Українські приказки, прислів'я, і таке інше. Збірники О. В. Марковича та інших / Уклав М. Номис [Упоряд., приміт. та вступна ст. М. М. Пазяка]. Київ: Либідь, 1993. 768 с. С. 488.

12) фразеологізми з лексемою **ХВІСТ** мають антонімічний характер: *хвіст угору підняв* – «поводитися гонористо, самовпевнено»²³³; *Почувши таке, Вовк аж хвіст угору підняв з радості* (Фр. ВС, с. 22), та **аж хвіст повісити* – у СУМ подається зі значенням «піджати, спустити, підгинати і т. д. хвіст (хвоста)» – «втрачати запал, упевненість у своїх діях, поведінці»²³⁴; *Вийшли із сажалки; відьма повеселішала, а чорт засмутивсь, аж хвіст повісив* (Сторож. ЗЧ, с. 58).

Аналізовані твори у своєму складі мають також фразеологізми релігійного спрямування. Як правило, в них вживаються слова *Бог, біс, Сатана*. Ці фразеологізми належать до інтер'єктивних фразем, які виражають різноманітні почуття. Самі собою вони не можуть виконувати номінативну функцію; основу їх смислової структури становлять немотивовані конотативні семи. Семантико-комунікативне призначення інтер'єктивних фразем у «безпосередньому вираженні розкутого почуття». За спостереженнями М. Алефіренка, в сучасному мовознавстві виділяють 4 семантичних типи інтер'єктивних фразем: а) емоційні; б) імперативні; в) запевнення у достовірності сказаного; г) формули соціального етикету. Емоційні інтер'єктивні фраземи виражають почуття людини, модально-оцінювальні характеристики різних ситуацій, ставлення до висловлених думок співбесідника або навіть погрозу²³⁵.

У «Граматичі української мови» (1818 р.) О. Павловського зазначено, що в українській мові «найвищий ступінь порівняння можна робити словом «біс» чи «чорт», а І. Огієнко описував подібне явище у статті «Лайка українського народу» (Рідна мова, 1937 р., С. 319-328, 357-364). У казкових текстах зафіксовано такі ФО: *чорт його батька знає* – «невідомо, незрозуміло»²³⁶; *І чорт його батька знає, що воно значить, а крикне на тебе один з другим собака...* (Фр. Свиня, с. 121); **до чорта на обід* – у ФСУМ ФО «до чорта в зуби» уживається для вираження незадоволення ким-небудь, побажання позбутися його²³⁷; *Краще взять, що сей дарує, і нехай собі мандрує хоч до чорта на обід* (Фр. КБ, с. 521); *диявольський син* та *песький син* – лайл. уживається для вираження незадоволення, обурення ким-небудь²³⁸; *Вивелась з*

²³³ Фразеологічний словник української мови / Укладачі: В. М. Білоноженко, В. О. Винник, І. С. Гнатюк, В. Й. Горобець, В. В. Дятчук та ін. Київ: Наукова думка, 1999. Кн. 1. С. 304.

²³⁴ Словник української мови в 11-ти томах. Київ: Наукова думка, 1970–1980. Т. 11. С. 44.

²³⁵ Алефіренко М. Ф. Теоретичні питання фразеології. Харків: Видавництво при Харківському державному університеті видавничого об'єднання «Вища школа», 1987. 136 с. С. 67.

²³⁶ Фразеологічний словник української мови / Укладачі: В. М. Білоноженко, В. О. Винник, І. С. Гнатюк, В. Й. Горобець, В. В. Дятчук та ін. Київ: Наукова думка, 1999. Кн. 2. С. 952.

²³⁷ Там само. Кн. 2. С. 955.

²³⁸ Фразеологія перекладів Миколи Лукаша: Словник-довідник / Уклали О. І. Скопненко, Т. В. Цимбалюк. Київ: Довіра, 2003. 735 с. С. 415.

кабаки Лихая Година, а її у мене **до песького сина...** (Мнж. ЛГ, с. 334); *Та й не хитрий же, диявольський син!* (Сторож. ЖЧ, с. 32); **біс несе** – грубо, уживається для вираження незадоволення з приводу прибуття когось небажаного куди-небудь або чийого-небудь небажаного відправлення кудись²³⁹: *Вуйку, хлопа біс несе!* (Фр. ЛМ, с. 19); ***гемонів батько** – у СУМ «гемон» – те саме, що демон – уживається як лайливе слово²⁴⁰: *...Так щоб я їм помагала – не діжде їх гемонів батько!* (Думитр. Жабомишподралівка, с. 452); **лиха година** – 1. ужито для вираження досади, незадоволення ким-, чим-небудь; 2. біда, горе, нещастя; 3. погана погода, негода²⁴¹; період з обставинами, що завдають нещастя²⁴²: *Куди тебе понесла лиха година!?* (Загірня. ЯЧКБ, с. 252); **ік лихій годині** – уживається для вираження незадоволення, несхвалення і т. ін.²⁴³; у словнику Г. Удовиченка «ік лихій матері» – *розм.* до біса, к чорту²⁴⁴: *Геть іди од мене ік Лихій Годині!* (Мнж. ЛГ, с. 331); ***нечиста мати** – у ФСУМ маємо «до нечистої матері» – уживається для вираження незадоволення ким-, чим-небудь, обурення, гніву і т. ін. з якогось приводу²⁴⁵: *Тю на твого батька! – скрикнув чорт. – Відкіль се нечиста мати тебе пре?* (Сторож. ЖЧ, с. 31); ***мара його бери** – у ФСУМ фіксується «нехай (хай) мара бере (візьме), зі сл. тебе, їх і т. ін.» *фам., лайл.* уживається для вираження досади, обурення з приводу чого-небудь, недоброго побажання комусь²⁴⁶: *Пропав один – мара його бери!* (Фр. Опозиція, с. 397); ***враг батька зна** – у СУМ «біс (біси) батька зна» – сердито, гнівно, вороже дивитися (позирати і т. ін.), сердитися²⁴⁷; у В. Білоноженка «враг його матір знає (зна)» – *фам., заст.* невідомо²⁴⁸: **Враг батька зна** – *чого безглуздому жахаться!* (Г.-Арт. СТХ, с. 31); ***чорт зломе ногу** – у ФСУМ зафіксовано «чорт ногу зломить» – дуже

²³⁹ Фразеологічний словник української мови / Укладачі: В. М. Білоноженко, В. О. Винник, І. С. Гнатюк, В. Й. Горобець, В. В. Дятчук та ін. Київ: Наукова думка, 1999. Кн. 2. С. 953.

²⁴⁰ Словник української мови в 11-ти томах. Київ: Наукова думка, 1970–1980. Т. 2. С. 48.

²⁴¹ Фразеологія перекладів Миколи Лукаша: Словник-довідник / Уклали О. І. Скопненко, Т. В. Цимбалюк. Київ: Довіра, 2003. 735 с. С. 74.

²⁴² Ужченко В. Д., Ужченко Д. В. Фразеологічний словник української мови. Київ: Освіта, 1998. 224 с. С. 31.

²⁴³ Словник фразеологізмів української мови / Укладач В. М. Білоноженко та ін. Київ: Наукова думка, 2003. 788 с. С. 153; Фразеологічний словник української мови / Укладачі: В. М. Білоноженко, В. О. Винник, І. С. Гнатюк, В. Й. Горобець, В. В. Дятчук та ін. Київ: Наукова думка, 1999. Кн. 1. С. 178.

²⁴⁴ Словник українських ідіом. Понад 2200 ідіом / Уклав Удовиченко Г. М. Київ: Радянський письменник, 1968. 463 с. С. 156.

²⁴⁵ Фразеологічний словник української мови / Укладачі: В. М. Білоноженко, В. О. Винник, І. С. Гнатюк, В. Й. Горобець, В. В. Дятчук та ін. Київ: Наукова думка, 1999. Кн. 1. С. 466.

²⁴⁶ Там само. Кн. 1. С. 464.

²⁴⁷ Словник української мови в 11-ти томах. Київ: Наукова думка, 1970–1980. Т. 1. С. 189.

²⁴⁸ Словник фразеологізмів української мови / Укладач В. М. Білоноженко та ін. Київ: Наукова думка, 2003. 788 с. С. 123.

складний, заплутаний, невідомий²⁴⁹: *Місто надежне, бо й чорт зломе ногу...* (Мнж. КПХЛ, с. 314).

Імперативні фраземи поєднують у своїй смисловій структурі наказовість із вираженням ставлення мовця до об'єкта волевиявлення²⁵⁰. До них ми відносимо ФО: *з богом, хай бог помагає* – уживається як форма побажання успіху, удачі, позитивних наслідків у справі; *нехай бог боронить* – висловлення застереження від чого-небудь чи побажання кому-небудь заступництва від лиха, нещастя, несподіваної втрати; **хай чорт пірве* – у словнику «хай чорт бере (візьме, ухопить)» – уживається для вираження незадоволення ким-, чим-небудь, зневаги, зла до когось-чогось, побажання позбутися його²⁵¹: *Отом си знайшов нічліг – хай чорт пірве!* – *закляв жовніра й обернувся на другий бік* (Кобр. Судильниці, с. 223); **най вам дідько кості меле* – у словнику «хай (нехай) йому (їм, їй і т. ін.) дідько!» – уживається для висловлення ким-небудь бажання позбутися когось, чогось²⁵²: *Най вам дідько кості меле!* (Фр. КБ, с. 522).

Крім частки **хай (най)**, імперативного характеру фраземам надає дієслівний компонент у формі наказового способу, наближений до вигуків, а вигуківі фразеологізми є супровідними емоційними формулами, які використовуються у комунікативних ситуаціях і служать доповненням до сказаного²⁵³: *поможе бог* – уживається для вираження сподівання на успішне завершення чогось; **хорони господь* – у ФСУМ «борони боже» для висловлення застереження від чогось небажаного, лихого, неприпустимого²⁵⁴: *Іде собі один урльоппник до свого села, а то вам така спека, що хорони господи!* (Кобр. Судильниці, с. 223); у думках людей та тварин Бог – грізний суддя: *боятися бога, бійся бога, *побий сила Божя* – у ФСУМ «побий тебе сила божя» – уживається для вираження великого незадоволення з приводу когось, чого-небудь²⁵⁵: *Все преться, побий його сила Божя...*, – *шепотів зачудований пастух* (Кудр. Старці, 350).

²⁴⁹ Фразеологічний словник української мови / Укладачі: В. М. Білоноженко, В. О. Винник, І. С. Гнатюк, В. Й. Горобець, В. В. Дятчук та ін. Київ: Наукова думка, 1999. Кн. 2. С. 951.

²⁵⁰ Алефіренко М. Ф. Теоретичні питання фразеології. Харків: Видавництво при Харківському державному університеті видавничого об'єднання «Вища школа», 1987. 136 с. С. 68.

²⁵¹ Фразеологічний словник української мови / Укладачі: В. М. Білоноженко, В. О. Винник, І. С. Гнатюк, В. Й. Горобець, В. В. Дятчук та ін. Київ: Наукова думка, 1999. Кн. 2. С. 951.

²⁵² Там само. Кн. 1. С. 243.

²⁵³ Доброльожа Г. Вигуківі фразеологізми як відображення світобачення та етнос відомості українця (на матеріалі діалектної фразеології Середнього Полісся). *Волинсько-Житомирщина*. Історико-філологічний збірник з регіональних проблем. Вип. 26. Житомир: Вид-во МДУ ім. І. Франка, 2015. 208 с. С. 155.

²⁵⁴ Фразеологічний словник української мови / Укладачі: В. М. Білоноженко, В. О. Винник, І. С. Гнатюк, В. Й. Горобець, В. В. Дятчук та ін. Київ: Наукова думка, 1999. Кн. 1. С. 46.

²⁵⁵ Фразеологічний словник української мови / Укладачі: В. М. Білоноженко, В. О. Винник, І. С. Гнатюк, В. Й. Горобець, В. В. Дятчук та ін. Київ: Наукова думка, 1999. Кн. 2. С. 802.

Образ **Бога (Господа)** виступає уособленням всемогутності, найвищої сили, до якої люди звертаються з проханням допомогти або заступитися перед злими силами, стихією²⁵⁶. У казкових текстах Бог є втіленням милосердя, гуманності, праведності: *Бог знає святий, як бог повелів, *Божє твоя воля* – у ФСУМ «твоя воля» – уживається для шанобливого вираження згоди з ким-небудь²⁵⁷: *Божє твоя воля!* (Рудан. ЦС, с. 347).

За спостереженнями І. Черевко, іменник **ДУХ** не має сталого місця у структурі ФО і може стояти як у препозиції, так і в постпозиції по відношенню до дієслова²⁵⁸. Фразеологізми з цим компонентом збереглися в літературних казках ХІХ століття з таким значенням: 1) «відчувати насолоду, втіху від чого-небудь»: *аж дух радується*; 2) «померти, загинути»: *богу духа дати, вийшов дух (перти дух), дух спустити*; 3) «б'ючи, вбити кого-небудь»: *дух вибити*; 4) «дихання стає утрудненим у кого-небудь від хвилювання, переживання, фізичного навантаження»: *дух сперло*; 5) «про кого-небудь дуже задиханого від швидкого бігу, ходи»: *виперти дух*; 6) «немає нікого»: **ані духа* – у СУМ подається «ні (й) духа»²⁵⁹: *Зирк ізнов він понавкруги – нема ані духа* (Мнж. Злидні, с. 341); 7) «скільки вистачило сили, дуже швидко»: *що було духу*; 8) «припинити, завмерти»: **дух захопило* – у словнику В. Ужченка «затаїти (притаїти) дух»²⁶⁰: *Він так швидко падав униз, що в Марусі й Карпа дух захопило* (Н.-Л. Запорожці, с. 45).

До того ж, наявні сталі сполуки релігійного змісту: *дух святий, скорбний дух: Дух святий з нами!* – проговорив Кульбашиний, перехрестившись (Кухар. ВК, с. 40), *І вкінєць позбувшись віри, скорбним духом він прозрів* (Дн. Чайка. Казка, с. 166).

Порівняно з іншими складовими людини **ДУША** мала найбільшу цінність. Фразеологізми із таким компонентом досліджували: Н. Арват, А. Шмельов, Ю. Тільман, О. Урисон, С. Нікітіна (Росія); Г. Аксячук (Білорусія); М. Скаб, О. Каракуця (Україна)²⁶¹ та ін. М. Скаб, зокрема, розглядає лексему

²⁵⁶ Плетнева О. Л. Релігійно-християнська фразеологія в мові творів Г. Ф. Квітки-Основ'яненка. Лінгвістичні дослідження: Збірник наукових праць / За заг. ред. проф. Л. А. Лисиченко. Харків, 2004. Вип. 13. С. 133–143.

²⁵⁷ Фразеологічний словник української мови / Укладачі: В. М. Білоноженко, В. О. Винник, І. С. Гнатюк, В. Й. Горобець, В. В. Дятчук та ін. Київ: Наукова думка, 1999. Кн. 1. С. 145.

²⁵⁸ Черевко І. Фразеологізми з іменниками Богъ, духъ, душа в українських пам'ятках ХVІ-ХVІІІ ст. *Українська історична та діалектна лексика*. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 2003. Вип. 4. С. 110–118. С. 113.

²⁵⁹ Словник української мови в 11-ти томах. Київ: Наукова думка, 1970–1980. Т. 2. С. 443.

²⁶⁰ Ужченко В. Д., Ужченко Д. В. Фразеологічний словник української мови. Київ: Освіта, 1998. 224 с. С. 53.

²⁶¹ Каракуця О. М. Інтерсуб'єктні фразеологічні одиниці з компонентом «душа» в українській мові. *Лінгвістичні дослідження*: Зб. наук. праць. Харків: ХДПУ. 1999. Вип. 2. С. 99–107; Каракуця О. М. Семантика лексеми «душа» у світлі мотиваційних процесів фразеологізації. *Лінгвістичні дослідження*: Зб. наук. праць. Харків: ХДПУ. 2000. Вип. 5. С. 131–138.

душа як: релігійне уявлення; частина людини, поряд з тілом; душа в людини одна; душа акумулятор гріхів; доля душі після смерті залежить від праведності; душа – об’єкт посиленої любові, оберігання з метою реалізації прагнення попасти в рай, місце щасливого спочинку; душа – кохана людина; душа – життя; душа в значенні людина, особа²⁶². О. Каракуця поділяє ФО із компонентом на групи: позначення індивідуально-психічні властивостей людини; соціально-моральні норми поведінки; фізичний стан людини; явища, пов’язані з кінцем біологічного існування людини; процес харчування тощо²⁶³. У творах письменників ХІХ ст. часто функціонує лексема **душа** зі значенням «безсмертна нематеріальна основа в людині, що протиставляється матеріальній – тілу»²⁶⁴. На думку М. Скаб, це значення, або ж відтінок, повинно бути подане в словниковій статті окремим значенням і обов’язково першим, оскільки саме воно було колись первинним і на його основі утворювалися всі інші²⁶⁵.

У казках слово **душа** часто означає «внутрішній психічний світ людини, з її настроями, переживаннями та почуттями». У монографічній добірці маємо певну кількість ФО із позначкою (*). Це варіанти авторської заміни. Авторська заміна компонентів можлива тільки тому, що в свідомості читача вже сформована певна будова фразеологізму. Проте вона не довільна: в ній є і своя мовна логіка, і художня мета. Багато ФО, які виникли в результаті модифікації окремих компонентів і поширені в українських літературних казках ХІХ століття, не зареєстровані словниками й існують в одиничному варіанті. Вибір заміни визначається змістом контексту або мовною ситуацією, які сприяють актуалізації значення компонента заміни у складі фразеологізму. Вони означають:

1) «бути задоволеним чимось, відчувати радість, насолоду, втіху від чогось»: **аж душа радується**;

2) «добитися, домогтися чого-небудь від когось будь-якими засобами (переважно погрозами, суворими вимогами)»: **витрясти душу**;

²⁶² Скаб М. Концепт «душа» у творчості Юрія Федьковича. *Науковий вісник Чернівецького університету*. Випуск 274–275. Слов’янська філологія. Чернівці: Рута, 2005. С. 445–449; Скаб М. В., Скаб М. С. Функціонування лексеми ДУША в українському фольклорі. *Мова та стиль українського фольклору*: Збірник наукових праць / ред. кол.: Ю. О. Карпенко. Київ: ІЗМН, 1996. 164 с.

²⁶³ Каракуця О. М. Фразеологізми української мови з компонентом «душа» (структурно-семантичний, ідеографічний, лінгвокультурологічний аспекти): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01 «Українська мова» / О. М. Каракуця. Харків, 2002. 19 с.

²⁶⁴ Словник української мови в 11-ти томах. Київ: Наукова думка, 1970–1980. Т. 2. С. 445–446.

²⁶⁵ Скаб М. Аналіз семантичного простору слова як один із способів діагностування індивідуального стилю. *Науковий вісник Чернівецького університету*. Випуск 146–147. Чернівці, 2002. С. 196–206. С. 196.

3) «перебувати в стані сильного збудження, хвилювання»: *душа горить, похололо в душі, гнітити душу, *душа палала щастям* – у СУМ подається «душа палає»²⁶⁶: *Його смілива й горда душа палала щастям* (Н.-Л. Запорожці, с. 12), **душа розламана надвоє* – у ФСУМ маємо «аж розривається душа надвоє» – «страдати від суперечливих почуттів, душевної роздвоєності, неможливості вирішити щось і т. ін.»²⁶⁷: *Значить, се сон був, та такий страшний, що серце похололо, вся душа, мов прут сухий, розламана надвоє* (Фр. СКС, с. 311), **душа стала на мірі* – у ФСУМ «душа стала на місце» – «заспокоїтися, перестати тривожитися, хвилюватися»²⁶⁸: *Як побачив цар лицаря, то душа і стала йому на мірі; бо вже знав, що його грало* (Свидн. ЧД, с. 145), **завмирати в душі* – у СУМ подано «завмирати душею» – хвилюватися від захоплення, переляку, тривоги і т. ін.²⁶⁹: *Але тепер всі вони перемінилися, стали якимись грізними постатями, що аж в душі від їх виду завмирає та й дроз переходить тілом* (Кобр. Чортище, с. 107);

4) «умирати, жертвувати собою ради кого-, чого-небудь»: **дати душу* – у СУМ фіксується «віддавати душу»²⁷⁰: *Я ж за мід би й душу дав!* (Фр. ЛМ, с.17);

5) «марно загинути»: *ні за цанову душу*.

У фразеологізмі з іменником **ГРІХ** виявляється мораль народу, його релігійні уявлення. Наприклад, *брати (взяти) гріх на душу; *озьмити гріх на душу* – у СФСУМ «брати гріх на душу»²⁷¹: *Озьмете гріх ви великий на душу, сором казати, задля вас тільки мушу все про своє розказати вам горе* (Мнж. КПХЛ, с. 315); *грішна душа, *смертельний гріх* – у словниках «як смертний гріх» *зневажл.* уживається для підсилення значення наведених слів; дуже у великій мірі, надто²⁷²; дуже, у великій мірі²⁷³: *Гріх вам смертельний таким сином бути* (Котл. МЧ, с. 298).

Ключовими словами цілої низки фразеологізмів постають іменники **світ** та **вік**. Ці ФО характеризуються варіативністю, яка спричинена структурно-семантичною трансформацією фразеологічних одиниць шляхом цілеспрямованої заміни одного, кількох чи всіх її компонентів функціонально схожими елементами. Заміна одних складників фразеологізму на інші

²⁶⁶ Словник української мови в 11-ти томах. Київ: Наукова думка, 1970–1980. Т. 6. С. 22.

²⁶⁷ Фразеологічний словник української мови / Укладачі: В. М. Білоноженко, В. О. Винник, І. С. Гнатюк, В. Й. Горобець, В. В. Дятчук та ін. Київ: Наукова думка, 1999. Кн. 1. С. 280.

²⁶⁸ Там само. С. 280.

²⁶⁹ Словник української мови в 11-ти томах. Київ: Наукова думка, 1970–1980. Т. 3. С. 54.

²⁷⁰ Там само. Т. 1. С. 574.

²⁷¹ Ярещенко А. П., Бездітко В. І., Козир О. В. Сучасний фразеологічний словник української мови. Харків: ТОРСІНГ ПЛЮС, 2008. 640 с. С. 153.

²⁷² Словник фразеологізмів української мови / Укладач В. М. Білоноженко та ін. Київ: Наукова думка, 2003. 788 с. С. 172.

²⁷³ Фразеологічний словник української мови / Укладачі: В. М. Білоноженко, В. О. Винник, І. С. Гнатюк, В. Й. Горобець, В. В. Дятчук та ін. Київ: Наукова думка, 1999. Кн. 1. С. 199.

проходить на основі їх семантичної близькості або за принципом тематичної спільності між компонентами.

Фразеологізми з лексичним компонентом **СВІТ** мають значення:

- 1) «доводити кого-небудь до загибелі, до смерті»: *зганяти з (із) світу (світа), згубити з світу, *позводити зі світу* – у СУМ маємо «позводити на той світ»²⁷⁴: *Не таких-то я рицарів зі світу позводив, що і ворон кості їм не заніс, та аж тепер прийшло мені від такого гинути, що трохи сам з голоду не загиб* (Федьк. ВЧМС, с. 481), **звести зо світа* – у ФСУМ «звести з світу»²⁷⁵: *Так се вони задумали зовсім мене зо світа звести, з усім моїм родом і плодом* (Фр. Свиня, с. 122);
- 2) «іти у будь-якому напрямі, куди завгодно; невідомо куди»: *іти світ за очі (пішла світ за очима, пішов світ поза очі, іти в світ за очима)*;
- 3) «тяжко страждати, мучитися, переживати»: *не бачити світу божого, *не побачити світу* – у СУМ «не бачити світу»²⁷⁶: *Як помпуре гак послідній, не побачив й світу бідний!* (Мнж. ТБ, с. 218);
- 4) «лягтися»: **батьків з того світу вивертати*: *Усіх батьків з того він світу вивертає...* (Г.-Арт. СТХ, с. 32);
- 5) «померти»: **згинутися з світу*: *І сказала: «Не буде їм щастя, Згине з світу мужичка проклята!»* (Грінч. ДЛ, с. 28);
- 6) «наслідок тяжкого прокляття, яке за народними повір'ями, позбавляє покійника спокою і після смерті»: **з світу не тирятися*²⁷⁷: *Бо заклала го Калина словами твердими в ужа, з світу не тирятися віками вічними* (Вагил. ЖІК, с. 379);
- 7) «залишаючи свій дім, іти куди-небудь надовго, далеко»: *іти у світ*;
- 8) «зробити кому-небудь життя безрадіним, нестерпним, нещасним»: *світ зав'язати, світом нудить*;
- 9) «усе навколишнє, довкілля»: *світ божий*;
- 10) «хто-небудь відчуває головокружіння від втоми, хвороби; комусь погано»: *світ замакітрився*;
- 11) «немає виходу із скрутного становища»: *світ зійшовся клином*;
- 12) «зовсім нічого не можна побачити, розрізнити зором; стає або стало темно»: *світа не видно*;
- 13) «потойбічне, загробне життя як протиставлення земному»: *той світ*;
- 14) «не створювати комусь проблеми»: **світу не морочити*: *Із тобою один сказ: де надибав-потолочив, щоб ти й світу не морочив!..* (Мнж. ТБ, с. 194).

Фразеологічні сполуки з компонентом **ВІК** у літературних казках означають:

- 1) «проводити життя, бути до старості з кимось»: *вік звікувати*;
- 2) «завершувати свій життєвий шлях»: *віку доживати*;
- 3) «занапащати кого-небудь, убивати»: *віку збавити*;
- 4) «до кінця життя»: *до віку*;
- 5) «на все життя»:

²⁷⁴ Словник української мови в 11-ти томах. Київ: Наукова думка, 1970–1980. Т. 9. С. 85.

²⁷⁵ Фразеологічний словник української мови / Укладачі: В. М. Білоноженко, В. О. Винник, І. С. Гнатюк, В. Й. Горобець, В. В. Дятчук та ін. Київ: Наукова думка, 1999. Кн. 1. С. 327.

²⁷⁶ Там само. Кн. 1. С. 115.

²⁷⁷ Українські поети-романтики: Поетичні твори / Упоряд. і приміт. М. Л. Гончарука. Київ: Наукова думка, 1987. 592 с. С. 557.

*на віки вічні (*віки вічні)*; 6) «жити останній відрізок життя (звичайно про стару людину)»: **зжити віку* – у СУМ подається «дожити віку»²⁷⁸: *Як неліпо ж то людині зжити віку в самотині...* (Мнж. ІГ, с. 238); 7) «померти»: **скінчити віку* – у СУМ «скінчити (життя, шлях і т. д.)»²⁷⁹: *Треба нам сю мушку лічити, щоб вона могла віку скінчити* (Фр. КДМДБ, с. 378).

Численною в корпусі української фразеології, на думку М. Демського, є дієслівна. Кожна дієслівна фразема як одиниця синсемантична для реалізації лексичного значення вимагає певних партнерів, які становлять її оточення і для яких вона відкриває одну чи більше позицій (*дати драла, урвався терпець, топче стежку*). Фраземи з дво- і трипозиційним оточенням можна поділити на такі групи: 1) фраземи, формально і семантично перехідні, з двопозиційним оточенням, у яких залежну позицію займають іменники в знахідному відмінку без прийменника; 2) фраземи формально неперехідні, семантично перехідні. У таких фраземах позицію прямого додатка при дієслівному компоненті займає іменник, а позицію в залежному оточенні при них займають іменники чи слова, що їх заміщають, у певному відмінку, крім знахідного без прийменника; 3) фраземи формально перехідні, а семантично неперехідні. До цієї групи належать фраземи з двопозиційним оточенням, при яких залежне оточення займають іменники в знахідному відмінку без прийменника; 4) фраземи формально і семантично неперехідні. Науковець дійшов висновку, що дієслівна фразеологія має такий самий набір граматичних значень і виконує ті самі синтаксичні функції, що й лексикограматичний клас дієслів²⁸⁰.

Найбільш уживаним у складі ФО є дієслово **ДАТИ (ДАВАТИ)**. Фразеологічні сполуки з цим компонентом означають:

- 1) «швидко втекти»: *дати драла (дати драпака, дати дропака, дати дьору, дати дряпки), дати тягу*;
- 2) «померти, загинути»: *дати дуба; дати жабі цицьки*;
- 3) «повідомляти»: *дати знати*;
- 4) «шанобливо вклонятися, вітаючи кого-небудь»: *дати чолом*;
- 5) «з повною відповідальністю ручатися за кого-, що-небудь, стверджувати щось»: **дати голов втяти* – у ФСУМ подається «дати голову втяти»²⁸¹: *Я собі зараз даю голов втяти, коли се не підмінче!* (Федьк. Підмінче, с.219);

²⁷⁸ Словник української мови в 11-ти томах. Київ: Наукова думка, 1970–1980. Т. 1. С. 671.

²⁷⁹ Словник української мови в 11-ти томах. Київ: Наукова думка, 1970–1980. Т. 9. С. 269.

²⁸⁰ Демський М. Т. Граматичні особливості української дієслівної фразеології. *Мовознавство*. 1984. № 2. С. 24–32. С. 29.

²⁸¹ Фразеологічний словник української мови / Укладачі: В. М. Білоноженко, В. О. Винник, І. С. Гнатюк, В. Й. Горобець, В. В. Дятчук та ін. Київ: Наукова думка, 1999. Кн. 1. С. 205.

б) «гадати щастя-долю; подарунок від хрещеного батька чи матері»: ***давати офіровщину**: *А зараз по вечері стали баби приговорювати і офіровщину давати* (Федьк. Глогорожечка, с. 158);

7) «навчати, як треба робити що-небудь; давати вказівки, розпорядження»: ***давати порядки** – у словнику «давати порядок»²⁸²: *На весілля насходилося Гостей повні хати; Щиголь почав, батькуючи, порядки давати* (Алекс. ЧВ, с. 157).

8) «побити когось за щось»: ***дати доброго дерпана**: *Я ж тим часом покину дитину та як дам доброго дерпана собакам, так вони всі геть позабігають, а я знову ухвачу дитя і побіжу далі* (Карп. ВІСС, с. 88), ***дати гостинця**: *А ти тут зажди, небоже, хай-но їхатиму з гаю, я ще дам тобі гостинця, а тепер часу не маю* (Укр. ДК, с. 304), ***дати доброго шквару**: *То ти, як уже старий собака і добре знаєш своє діло, зараз згвалтуєш собак по всім селі та й одури їх так: веди на другий кінець села, неначебто ми там, і нахваляйся нам дати доброго шквару* (Карп. ВІСС, с. 88), ***дати маку** – у ФСУМ маємо «втерти маку»²⁸³: *...А якби на землі се було, то й тобі, ледащиці, Дав би я маку; а то, як жидюга мене одуривши, Пхнув ти, як з мосту* (Думитр. Жабомишподралівка, с. 449), ***дати доброї лозини** – у СУМ «надавати лозанів»²⁸⁴: *Даймо йому хлопці, доброї лозини, хай не забуває Лихої Години!* (Мнж. ЛГ, с. 335), ***дати од лукавого з перцем** – у словниках «дати перцю»²⁸⁵; «всипати перцю»²⁸⁶: *Лучче ж давайте і ми їм дамо од лукавого з перцем* (Думитр. Жабомишподралівка, с. 451), ***дати феферу**: *Тому дам такого феферу, що і до нових віників пам'ятатиме!* (Карп. ВІСС, с. 90).

Дієслівні ФО цієї групи можна кваліфікувати як **фразеологічні синоніми** (фразеологічні одиниці, які позначають той самий предмет дійсності, виражають те саме поняття, відтіняючи різні його сторони, і при різній внутрішній формі й неоднаковому лексичному складі мають однотипне категоріальне значення, однакову семантичну сполучуваність зі словами оточення²⁸⁷). У синонімічному ряду прийнято виділяти домінанту (по можливості, стилістично нейтральне слово, іноді словосполучення), яка виступає реєстровим словом (розкриває синонімічний ряд фразеологічних одиниць).

²⁸² Словник української мови в 11-ти томах. Київ: Наукова думка, 1970-1980. Т. 7. С. 303.

²⁸³ Фразеологічний словник української мови / Укладачі: В. М. Білоноженко, В. О. Винник, І. С. Гнатюк, В. Й. Горобець, В. В. Дятчук та ін. Київ: Наукова думка, 1999. Кн. 1. С. 158.

²⁸⁴ Словник української мови в 11-ти томах. Київ: Наукова думка, 1970-1980. Т. 4. С. 541.

²⁸⁵ Загоруйко О. Я. Великий універсальний словник української мови. Харків: ТОРСІНГ ПЛЮС, 2009. 768 с. С. 246.

²⁸⁶ Фразеологічний словник української мови / Укладачі: В. М. Білоноженко, В. О. Винник, І. С. Гнатюк, В. Й. Горобець, В. В. Дятчук та ін. Київ: Наукова думка, 1999. Кн. 1. С. 153.

²⁸⁷ Скрипник Л. Г. Фразеологія української мови. Київ: Наукова думка, 1973. 280 с. С.212.

У зв'язку з цим погрупуємо дієслівні ФО за значеннями. Фразеологічні сполуки на позначення мовленнєвої діяльності: 1) «весело розмовляти про щось незначне, несерйозне»: *точити баляси, точити бали, *понести гилі* – «вести пусті розмови»; до тексту поданий авторський коментар – «повели балачку»: *Пішли, понесли гилі, дорогою йдучи* (Кухар. ВК, с. 40); 2) 1. «говорити дурниці, нісенітниці»; 2. «розмовляти про щось другорядне, незначне, дріб'язкове»: *правити теревені (розводити, гнути, розпускати, точити, городити, городити, плести, ліпити; *пішли, *гнути), *здіймати на кпи* – у словнику В. Білоноженка зафіксовано «брати на кпини» (діал. на кпи), що означає «кепкувати, глузувати, насміхатися з когось»²⁸⁸: *Лис на кпи його здійсмає*: «Бач, як вуйко мій співає!» (Фр. ЛМ, с. 19); 3) «присоромлювати, дорікати, критикувати, діймати, сварити, мучити»: *скребти моркву (*скромадить моркву), підняти веремію*; 4) «розмовами, балачками відвернути чийсь увагу від кого-, чого-небудь»: *забити баки*; 5) «зненацька накинутися з докорами, лайкою»: *напасти мокрим рядом*; 6) «сказати що-небудь не до речі, невчасно, не до ладу»: **втяти до гаплика* – у СУМ «втяти до гапликів»²⁸⁹: *Зараз побачив, сердешний, бо недурно був чортом, що втяв до гаплика, – непереливки, бачите: і місяця з нею не прожив, ухопив шилом патоки та й дав од неї драла не оглядаючись* (Сторож. ЖЧ, с. 31).

Дієслівні фразеологізми, що фіксують насильницькі дії та дії, пов'язані зі смертю мають значення:

1) «побити когось за щось»: *вписати бобу, воза докласти, *понюхати землі, мов кабаки* – у ФСУМ «дати (втерти) кабаки»²⁹⁰; «дати табаки понюхати»²⁹¹: *Сторч полетів Ліхенор і понюхав землі, мов кабаки* (Думитр. Жабомішподралівка, с. 453), **пожертити з кашею*: *Ляхи б її раді з кашею пожертити, – але не діждуть сього до моєї смерті!* (Фр. КДМДБ, с. 378), **попідставляти окуляри* – набити комусь синяки під очима: *Поб'ють йому усю пику, попідставляють окуляри, порозривають на ньому одягу, спакосять нінащо чоловіка...* (Куліш. Циган, с. 156);

2) «покарати, катувати когось за щось»: *задати гарту, дерти лика, *дерти паса* – у СУМ подано «дерти паси»²⁹²: *Та й не було дива: бо се діялось, як я вже казав, ще за паницини, а у тім селі був дідич такий то вже лютір, що якби був міг, то би був з людей і паса дер, не то що!* (Федьк. ГЧ, с. 187);

²⁸⁸ Словник фразеологізмів української мови / Укладач В. М. Білоноженко та ін. Київ: Наукова думка, 2003. 788 с. С. 44.

²⁸⁹ Словник української мови в 11-ти томах. Київ: Наукова думка, 1970–1980. Т. 2. С. 28.

²⁹⁰ Фразеологічний словник української мови / Укладачі: В. М. Білоноженко, В. О. Винник, І. С. Гнатюк, В. Й. Горобець, В. В. Дятчук та ін. Київ: Наукова думка, 1999. Кн. 1. С. 360.

²⁹¹ Там само. Кн. 1. С. 223.

²⁹² Словник української мови в 11-ти томах. Київ: Наукова думка, 1970–1980. Т. 6. С. 84.

3) «померти»: *дутеля з'їсти, на смерть, пожити смерті* (діал.), **одправити к батькам на вечерю*: Тут Ліхенор, очвалавши, наскочив на Лімнохаріса, списом його проколов і *одправив к батькам на вечерю* (Думитр. Жабомішподралівка, с. 454), **йти к дідам*: Помолися швидко богу, кайся всіх гріхів – в дорогу мусиш нині *йти к дідам!* (Фр. ЛМ, с. 99), **край буде* – у СУМ «до краю» – межа, після якої продовження дії неможливе; далі нікуди²⁹³: *Ну, – думає собі Осел, – аж тепер край мені буде!* (Фр. ОІЛ, с. 5), **згаснути, мов свічка* – у ФСУМ «як (мов) свічка» – дуже рівний, стрункий; «свічки в очах засвітилися» – у кого-небудь від сильного удару або болю з'являється зорове відчуття мерехтіння, ряботіння²⁹⁴: *Ех, як фрасне Шкапа враз, як у лоб не вцідить просто, а була підкута остро, – то мій Вовк, мов свічка, згас* (Фр. ЛМ, с. 71), **спати вічним сном (навіки заснути), *смерть косою маха* – у СУМ «смерть косить (скосила)»²⁹⁵: *Чує він, що за плечима Смерть страшна, неодразима вже блискучою косою ось маха над головою* (Мнж. ІГ, с. 235), **лізти у домовину* – у словнику М. Лукаша зафіксовано – «лізти живцем у домовину» заподіювати собі смерть, позбавляти себе життя²⁹⁶: *Графиня Власовна вже бачить і сама свою лиху годину, Що треба лізти в домовину...* (Рудиков. Казка, с. 370);

4) «хтось дуже радіє чужій смерті»: **мало аж навприсядки від гробу не пішов*: *Як поховав паню, то мало аж навприсядки від гробу не йшов* (Свидн. ПСНП, с. 381);

5) «винищувати кого-небудь до останньої людини, вбити когось за щось»: *нагодувати жаром, посікти на капусту, *рубати у пень (*витяти впень)* – у СУМ «рубати впень»²⁹⁷: *Князь у землю турецьку вступає І звелів землю турецьку воювати, турецьке військо у пень рубати...* (Грінч. ДПКК, с. 47); *Половину царського війська впень витяли* (Свидн. ЧД, с. 144) тощо.

Вислови на позначення процесів руху, переміщення: 1) «дуже швидко бігти, їхати»: *летіти стрілою, *учистити дропака* – у СУМ подається «дати дропака»²⁹⁸: *...Як шарпнув я, – міх продрався, я ж учистив дропака!* (Дн. Чайка. ПК, с. 214), **аж раки учхли*: *Коли – гульк, аж Сірка уже і раки учхли* (Карп. ВІСС, с. 92); 2) «дуже багато або безладно, без потреби рухатися, пересуватися і т. ін.»: *товктися, як Марко у пеклі*; 3) «боротися, пробувати

²⁹³ Словник української мови в 11-ти томах. Київ: Наукова думка, 1970–1980. Т. 4. С. 321.

²⁹⁴ Фразеологічний словник української мови / Укладачі: В. М. Білоноженко, В. О. Винник, І. С. Гнатюк, В. Й. Горобець, В. В. Дятчук та ін. Київ: Наукова думка, 1999. Кн. 2. С. 788.

²⁹⁵ Словник української мови в 11-ти томах. Київ: Наукова думка, 1970–1980. Т. 9. С. 402.

²⁹⁶ Фразеологія перекладів Миколи Лукаша: Словник-довідник / Уклали О. І. Скопненко, Т. В. Цимбалюк. Київ: Довіра, 2003. 735 с. С. 122.

²⁹⁷ Словник української мови в 11-ти томах. Київ: Наукова думка, 1970–1980. Т. 8. С. 891.

²⁹⁸ Там само. Т. 2. С. 421.

силу в боротьбі»: *дути тічок*; 4) «дуже повільно ходити, рухатися (від втоми, хвороби, старості)»: **тягнути старість* – у ФСУМ подано «тягти ноги»²⁹⁹: *Здоров був, Сірко, куди се ти тягнеш свою старість?* (Карп. ВІСС, с. 87); 5) «стояти не рухаючись, бездумно, нічого не розуміючи»: **стати впень* – у СУМ маємо «стати, як пень»³⁰⁰: *Як під'їхали ж ізблища та гарненько розгляділи – стали впень, потетеріли* (Мнж. ІГ, с. 244); 6) «іти комусь кудись до когось»: **верстати доріженьку*: *Почула, що доріженьку верстаю до тебе крізь дими пекельних мук...* (Куліш. ДКПКР, с. 232).

Фразеологізми, що позначають душевний стан людини: 1) «завдати великих прикростей кому-небудь чи згубити когось з ненависті, викликані дрібницями»: *втопити в ложці води (*втопити в ложці), *залити сала* – у ФСУМ «залити за шкуру сала»³⁰¹: *Взимку набрався він горя, чимало все через вас йому залито сала!..* (Мнж. КПХЛ, с. 275), **підрізати ножем* – у ФСУМ зафіксовано «різати ножем»³⁰²: *Газду якби хто ножем підрізав* (Кобр. Судильниці, с. 223); 2) «зазнати горя, страждань, клопоту, неприємностей»: *азнати лиха, скривитися, мов середина на п'ятницю*; 3) «хто-небудь дрижить від нервового збудження, страху, холоду і т. ін.»: *циганський піт (проймає, *пройма, *пронімає, *зрошений)*; 4) втрачати будь-яке терпіння: *живим на небо лізти*; 5) «втратити розум, стати божевільним»: *з глузду з'їхати*; 6) «під впливом радісного збудження або хвилювання бути дуже енергійним, рухливим, легким, швидким і т. ін.»: *не чути землі під собою*; 7) «тамувати, стримувати внутрішнє почуття роздратованості, гніву, образи і т. ін.»: **з злості аж позеленів* – у ФСУМ «ковтати злість»³⁰³: *Як уздрів його Лев-батько, збитого, мов кисле ябко, з злості аж позеленів* (Фр. ЛМ, с. 27); 8) «уживається для пояснення чиеїсь норовистої поведінки»: **ставати окунем*: *Слуги плачуть, батько десь заховався, що й [зі] свічкою не знайти; мати також ген-ген, за десятний поріг забігла та сидить собі, співає, щоб того галасу не чути – всі, як поварені, наче на похороні, одна Маруся окунем стає* (Свидн. Недоколисана, с. 386); 9) «опам'ятатися, заспокоїтися (після страху, хвилювання і т. ін.)»: *прийти до себе*.

Фразеологічні одиниці називають також і фізичний стан людини. Наприклад: 1) «спати міцно з хропінням»: *задати хропака (*ударити доброго*

²⁹⁹ Фразеологічний словник української мови / Укладачі: В. М. Білоноженко, В. О. Винник, І. С. Гнатюк, В. Й. Горобець, В. В. Дятчук та ін. Київ: Наукова думка, 1999. Кн. 2. С. 905.

³⁰⁰ Словник української мови в 11-ти томах. Київ: Наукова думка, 1970–1980. Т. 6. С. 117.

³⁰¹ Фразеологічний словник української мови / Укладачі: В. М. Білоноженко, В. О. Винник, І. С. Гнатюк, В. Й. Горобець, В. В. Дятчук та ін. Київ: Наукова думка, 1999. Кн. 1. С. 310.

³⁰² Там само. Кн. 2. С. 738.

³⁰³ Фразеологічний словник української мови / Укладачі: В. М. Білоноженко, В. О. Винник, І. С. Гнатюк, В. Й. Горобець, В. В. Дятчук та ін. Київ: Наукова думка, 1999. Кн. 2. С. 383.

хрופака); 2) «велике бажання спати»: **наче хто віка медом намазав* – у СУМ «мазати медом по губах» – кого, підлещуватись до когось, сказати щось приємне³⁰⁴: *Шлях мій над землею великий, всякі люди мене бачать, а у мене очі злипаються, наче хто віка медом намазав!* (Гнилосир. Вербка, с. 153); 3) «привертати до себе увагу, погляди на когось»: *пускати бісики*; 4) «байдикувати, нічого не робити»: *бити байдики*; 5) «вгамувати голод, поївши»: *здушити комара*; 6) «бути дуже слабким»: **рак клешиною задавить*: *Тебе вітер повалить і рак клешиною задавить!* (Карп. ВІСС, с. 87); 7) «гудіти, шуміти в голові»: *слухати чмелів*; 8) «нічого не робити; бути нічим не зайнятим, уникати роботи»: *справляти посиденьки (та походеньки), *справляти лежні та сидні* – у ФСУМ «справляти сидні»³⁰⁵: *Аж дивитись на тебе нудота: тільки лежні справляєш та сидні, Тим у нас тільки й є самі злидні!* (Грінч. ТБ, с. 42); 9) «хтось нічого не чує (перев. про міцний сон)»: *хоч з гармати стріляй*; 10) «хто-небудь не може заснути»: **сон на думку не йшов* – у ФСУМ «сон не йде на очі (в голову)»³⁰⁶: *Вже настала ніч, вже було пізно, а вона все не спала – їй і сон на думку не йшов* (Купр. Відьмач, с. 58); 11) «тремтіти, трястися від холоду, страху, хворобливого стану»: *дрижаки пройняли, дрижаки їсти*; 12) «хтось не може визначити надзвичайної вроди, краси кого-, чого-небудь»: **й пером списать* – у СУМ «ні пером списати, ні словом сказати»³⁰⁷: *З дверей вибігла князівна Богаза, така гарна, що її краси не могла було й пером списать* (Н.-Л. ДБ, с. 304); 13) «втратити свідомість»: **відійшла пам'ять*: *Як же бухнуло на мене море мокре і студене, мене й пам'ять відійшла* (Фр. ЛМ, с. 52).

Процеси сватання та одруження відображені у ФО: *брати рушники, вийти заміж* (про дівчину, жінку), *стати на рушнику* (один із весільних обрядів, коли молоді стають на рушник), *на стану стати, *прийняти закон* – у словнику В. Ужченка «уступити в закон, взяти закон»³⁰⁸: *Може, де яку князівну задля себе відшукав та закон з нею прийняв* (Мнж. ІГ, с. 238); **їсти печені гарбузи* – у СУМ «їсти гарбузи» – «одержати відмову під час сватання»³⁰⁹: *...та таки й нічого: там і богослови їли печені гарбузи, так нашому братчику нічого туди квапитись* (Кв.-Осн. КВ, с. 137); **зайти в*

³⁰⁴ Словник української мови в 11-ти томах. Київ: Наукова думка, 1970–1980. Т. 4. С. 595.

³⁰⁵ Фразеологічний словник української мови / Укладачі: В. М. Білоноженко, В. О. Винник, І. С. Гнатюк, В. Й. Горобець, В. В. Дятчук та ін. Київ: Наукова думка, 1999. Кн. 2. С. 853.

³⁰⁶ Там само. Кн. 2. С. 843.

³⁰⁷ Словник української мови в 11-ти томах. Київ: Наукова думка, 1970–1980. Т. 6. С. 330.

³⁰⁸ Ужченко В. Д., Ужченко Д. В. Фразеологічний словник української мови. Київ: Освіта, 1998. 224 с. С. 60.

³⁰⁹ Словник української мови в 11-ти томах. Київ: Наукова думка, 1970–1980. Т. 2. С. 30.

тягу – у ФСУМ «увійти в тяж» – «завагітніти»³¹⁰: *Нарешті бог її помилював і зайшла в тягу, тож і бабусі не одне ліпше дісталось, як уперед* (Кобр. Судильниці, с. 226).

ФО, які фіксують розумові процеси: 1) «дуже довго пам'ятати що-небудь неприємне»: *тямити до нових віників (тямити цілий руський місяць)*; 2) «давати себе знати, відчувати; залишати про себе пам'ять чим-небудь прикрим, неприємним»: *датися ознаки*; 3) «постійно згадувати когось»: *не йти з ума*; 4) «не думати зовсім і в думках нічого не мати»: *на думці не мати, *гадки не згадати* – у СУМ подається «гадки не мати»³¹¹: *Не зміркую, моя нене, гадки не згадаю* (Рудан. ЦС, с. 361); 5) «бути дурнуватим, несповна розуму»: **чорт має десятої клепки (*зубити клепки)* – у СУМ «немає десятої клепки»³¹²: *Бо заклалася на їх, як латала я тую сорочку, Ну, та не буде й того, щоб дала я підмогу і жабам, бо у тих жаб, як я бачу, чорт має десятої клепки* (Думитр. Жабомишподралівка, с. 453); *Чіпляються з собою, мов чепки, Що під кінець наш бідний глузд од них навіки губить клепки І чуб гуде, мов бубон пуст* (Б.-Нос. ТБ, с. 98); 6) «зрозуміти, добре усвідомити що-небудь»: **не взяти в толк (товк)* – у ФСУМ «взяти в толк»³¹³: *А того старий Кульбашиний не візьме собі в товк, що се він з мошенником зчепився* (Кухар. ВК, с. 38), *Щось чудне, – хазяїн каже, – я й у толок не візьму...* (Мнж. ЧУН, с. 337); 7) «робити щось незвичайне»: **вдрати штуку* – у СУМ маємо «викидати (вигадувати, виробляти, утнути) штуки (штуку)»³¹⁴: *А вважай на ту падлюку, Щоб не вдрав яку він штуку, Бо то, брате, хитрий звір!* (Фр. ЛМ, с. 15).

Негативна поведінка людини, відображена у ФО зі значеннями: 1) «різко виявляти незгоду, протест»: *ставати гопки*; 2) «поставити кого-небудь у дуже незручне, комічне становище; одурити когось»: *підвести під монастир, *не пошити в дурні* – у ФСУМ «пошити в дурні»³¹⁵: *Нема тут між нами, відай, ні одного, аби за Лукіяновою Мариною не ходив та й аби вона його в дурні не пошила* (Кобр. Рожа, с. 227); 3) «діяти поспіхом, необдуманно»: *пороти гарячку*; 4) «забрати у когось гроші, коштовності і т. ін.; обібрати, обікрасти або пограбувати кого-, що-небудь»: **обідрати як липку сиру: Не раз подорожніх багатих панів, як липку сиру, обдирали* (Боров. Гайдамаки, с. 52);

³¹⁰ Фразеологічний словник української мови / Укладачі: В. М. Білоноженко, В. О. Винник, І. С. Гнатюк, В. Й. Горобець, В. В. Дятчук та ін. Київ: Наукова думка, 1999. Кн. 2. С. 910.

³¹¹ Словник української мови в 11-ти томах. Київ: Наукова думка, 1970-1980. Т. 2. С. 11.

³¹² Там само. Т. 4. С. 180.

³¹³ Фразеологічний словник української мови / Укладачі: В. М. Білоноженко, В. О. Винник, І. С. Гнатюк, В. Й. Горобець, В. В. Дятчук та ін. Київ: Наукова думка, 1999. Кн. 1. С. 78.

³¹⁴ Словник української мови в 11-ти томах. Київ: Наукова думка, 1970-1980. Т. 11. С. 547.

³¹⁵ Фразеологічний словник української мови / Укладачі: В. М. Білоноженко, В. О. Винник, І. С. Гнатюк, В. Й. Горобець, В. В. Дятчук та ін. Київ: Наукова думка, 1999. Кн. 2. Т. 2. С. 685.

5) «бути у ворожих стосунках»: **пiти на ножі* – у СУМ «мов на ножах»³¹⁶: *Ви, татку, зі мною, а я з вами підемо на ножі з ляхами!* (Фр. КДМДБ, с. 378); 6) «зробити кому-небудь якусь пакість»: **пiдвезти москаля*: *І з парубками вже не та: не насуплюється, а зуби до них скалить і бісики пуска, і між людьми не сидить мовчки, а цокотить, кого попало і коренить, і ганить, а часом і москаля підвезе, та ще й очей у рябка не позича – жива на небо лізе* (Сторож. ЖЧ, с. 31).

Можливості людини, виражені у фразеологізмах, означають: 1) «настирливо, заповзято діставати, роздобувати що-небудь, незважаючи ні на які труднощі»: *діставати з-під землі*; 2) «приходити на допомогу в скрутну хвилину»: *стати у великій пригоді*; 3) «прощатися з кимось надовго»: **приймати опрощення*: *Вірна дружина, з князем опрощення приймала, обнімала, од себе не пускала* (Грінч. ДПКК, с. 47); 4) «лишитися без того, на що розраховував; не отримати нічого»: *спіймати облизня* (**облизнем пiти*), **сидіти на бурку*: *І цар, як казав так і зробив: віддав зятеві все своє царство, а сам на бурку сидів* (Свидн. ЧД, с. 148); 5) «зникнути, щезнути безслідно»: **димом здиміти* – у СУМ пояснюється як лексема «здиміти»³¹⁷: *Димом здимів пан із хати, А Іван озвався: «Хтів пан когось ошукати, Та й сам ошукався!...»* (Рудан. ПШВД, с. 123); 6) «справжнього стану речей приховати не можна»: *проти сили не попреш*; 7) «не вірити кому-, чому-небудь, піддавати чий-небудь слова сумніву»: *не йняти віри*; 8) «нічого не сталося поганого»: **лихо не взяло*: *Да й Канчука з його військом лихо не узяло!* (Рудан. ЦС, с. 355).

ФО, пов'язані з діяльністю людей, означають: 1) «призначити старшим»: **настановити дядьком*: *Лоцманський отаман дуже любив Карпа і настановив його дядьком, незважаючи на його молоді літа* (Н.-Л. Запорожці, с. 9); 2) «наймати квартиру в кого-небудь»: *сидіти у комірному*; 3) «комусь чимсь допомогти»: **вчинити полекшу*: *Коло неї порасться мала її донечка Маруся, що рада б у кожную хвилю своїй матінці яку-небудь полекшу вчинити* (Черемш. Сльоза, с. 507).

Фразеологічні словосполучення, що співвідносяться з прислівниками, демонструють значення: 1) «як слід, до ладу, до речі»: *не до чмиги, до ладу*; 2) «дуже давно, у дуже давні часи»: *за царя Гороха, за дідів, *за князя Хмеля, коли людей було жменя* – у ФСУМ подано «за царя Хмеля, коли людей було жменя»³¹⁸: *Не в нашій стороні, не за нашої пам'яті й не за пам'яті наших дідів*

³¹⁶ Словник української мови в 11-ти томах. Київ: Наукова думка, 1970–1980. Т. 5. С. 420.

³¹⁷ Там само. Т. 3. С. 535.

³¹⁸ Фразеологічний словник української мови / Укладачі: В. М. Білоноженко, В. О. Винник, І. С. Гнатюк, В. Й. Горобець, В. В. Дятчук та ін. Київ: Наукова думка, 1999. Кн. 2. С. 939; Українські приказки, прислів'я, і таке інше. Збірники О. В. Марковича та інших / Уклав М. Номис [Упоряд., приміт. та вступна ст. М. М. Пазяка]. Київ: Либідь, 1993. 768 с. С. 633.

та бабів, а давно-давно... за царя Гороха, та за солом'яного бога, та за князя Хмеля, коли людей було жменя... або ще й людей тоді не було, – як появились на світ двоє дівчаток-близняток (Мирний. КППК, с. 275), **коли-то ще баба дівкою була* – у ФСУМ зафіксовано «як баба дівкою була»³¹⁹; *Із старих коли-то ще баба дівкою була років робляться добрі давні часи, знаєш, ті славні часи* (Фр. КДСР, с. 69); 3) «дуже багато, безліч»: *до хріна, до ката*; 4) «дуже швидко»: **щоб стріла не брала і меч не тяв: Так вези, щоб стріла не брала і меч не тяв* (Свидн. ЧД, с. 143); 5) «дуже тяжко, зовсім погано»: *з лихом*; 6) «минуло багато часу з якоїсь пори»: **багато збігло*³²⁰; *Уже багато збігло нічі, а ще, понурившись край пічі, сиділи обидва хричі, мов у дуплі нудні сичі, а ще й збагнути не зуміли* (Б.-Нос. ТБ, с. 99); 7) «рано»: *ще і чорти навкулачки бились*.

У художній тканині казкових творів значну групу становлять фразеологічні одиниці, за будовою подібні до сурядних словосполучень, серед яких виділяються двочленні, рідше – тричленні і чотиричленні сталі семантично і синтаксично неподільні поєднання слів, однотипні за граматичними ознаками (*ні сіло ні впало, ні думано ні гадано*). Компоненти цих фразеологізмів можуть перебувати в антонімічних відношеннях (*ні живий ні мертвий*). Щодо засобів поєднання стрижневих компонентів фразеологічних одиниць цього різновиду, то найпродуктивнішими є сполучники сурядності *ні...ні, ані...ані, без...без*: *ні видом видати ні слухом слухати, ні в дві ні в п'ять, ні в п'ять ні в дев'ять, ні світ ні зоря, *ні сліду, ні духа* – у словнику «ні слуху, ні духу» – нічого невідомо про кого-, що-небудь³²¹: *Що він біга, шкряба, нюха, – скарбу ні сліду, ні духа!* (Фр. ЛМ, с. 46); *ані око не видало, ані вухо не чувало, *ані хліба ні крихтини* – у СУМ фіксується «ані крихти» – анітрохи, ніскільки, аж ніяк³²²: *Вже у саквах самі злидні, ані хліба ні крихтини, Ані собі порошини!* (Мнж. ТБ, с. 185); **без кінця без краю* – у СУМ «без кінця-краю; без кінця й краю» – безперервно, весь час³²³: *Підійшов тоді він до кожуха, – Я ж радію без кінця й без краю: Ось коли вже, думка, навітшаюсь!* (Грінч. ДМ, с. 112).

Звернемо увагу на крилаті вислови, які вносять певний колорит у тексти українських літературних казок XIX століття: *бита дорога (шлях), собача вірність, вічна пам'ять, *підняти содому* – у СУМ пояснюється через

³¹⁹ Фразеологічний словник української мови / Укладачі: В. М. Білоноженко, В. О. Винник, І. С. Гнатюк, В. Й. Горобець, В. В. Дятчук та ін. Київ: Наукова думка, 1999. Кн. 1. Т. 1. С. 16.

³²⁰ Там само. Кн. 1. С. 16.

³²¹ Фразеологічний словник української мови / Укладачі: В. М. Білоноженко, В. О. Винник, І. С. Гнатюк, В. Й. Горобець, В. В. Дятчук та ін. Київ: Наукова думка, 1999. Кн. 2. С. 830.

³²² Словник української мови в 11-ти томах. Київ: Наукова думка, 1970-1980. Т. 4. С. 353.

³²³ Там само. Т. 4. С. 164.

лексему «содом» – 1. крайнє безвладдя; метушня, шум; 2. *заст.* крайня аморальність, розпуста, що панують де-небудь³²⁴: *Сьогодні кавалір буде, а ти таку содому підняла, – заговорила мати* (Свидн. Недоколисана, с. 388), **своя кров* – хтось комусь рідна дитина: *Задумався батько; бо яка б вона не була, а все батькові своя кров* (Свидн. Недоколисана, с. 387).

Таким чином, класифікація фразеологізмів, зафіксованих у казкових текстах, здійснюється за семантичними ознаками стрижневих слів. Найбільшу групу формують іменникові ФО, зокрема з ключовими лексемами на позначення частин тіла людини або тварини (**голова, волос (волосся, чуприни), вухо, око (очі), ніс, рот, язик, шкіра** тощо). Вони характеризуються варіантністю та широким діапазоном значень, що зумовлено їх різною авторською інтерпретацією в текстах.

Незначну групу утворюють фразеологізми релігійного спрямування, серед яких розрізняють інтер'єктивні фраземи на позначення почуттів людини, модально-оцінювальних характеристик різних ситуацій, ставлення до висловлених думок співбесідника або навіть погрозу; імперативні фраземи, що поєднують у своїй смисловій структурі наказовість із вираженням ставлення мовця до об'єкта волевиявлення.

Найуживанішим у складі дієслівних ФО є слово **дати (давати)**, що має різне лексичне оточення, і, таким чином, формує синонімічні утворення. Ця закономірність є виразною ознакою фразеологічних одиниць цього типу.

У художній тканині казкових творів значну групу становлять фразеологічні одиниці, подібні до сурядних словосполучень, компоненти яких можуть вступати в антонімічні відношення (*ні живий ні мертвий*).

Крім загальноновживаних фразеологізмів у літературній казці XIX століття зафіксовано низку ФО, які залишилися поза реєстром у лексикографічних та наукових працях: *догори головою підти, спасти з тіла, забродитися по самі коліна, пускати гулять руку, пустити на вільну ногу, як не лопнути з серця, дряпнула по серці фальшивість, лизнути гарячої сковороди язиком, хоробрий на язик, сікти (рубати) язиком, аж очі заступило, статися на млі ока, занести на млі ока, свиснути поза уха, залити вуха злотом, подрати уші, сверлуту уші, вдуту в уха, аж чуби милом стали, батьків з того світу вивертати, згинуту з світу, рак клешиною задавить, ставати окунем, верстати доріженьку, аж раки учхли, мало аж навприсядки від гробу не пішов, йти к дідам, одправити к батькам на вечерю, попідставляти окуляри, пожерти з кашею, понести гилі, давати офіровщину, дати феферу, дати доброго шквару, дати гостинця, дати доброго дерпана, відійшла пам'ять, приймати опрощення, сидіти на бурку,*

³²⁴ Словник української мови в 11-ти томах. Київ: Наукова думка, 1970-1980. Т. 9. С. 437.

вчинити полеку, настановити дядьком, триматися панської клямки, мазати панам ноги, почала злість підступати під серце, прийняти смерть. Ці фразеологізми надають мовленню персонажів казок емоційності, колоритності та гумористичності.

Фразеологічні сполуки порівняльного типу. Народні порівняння – один із видів паремій. За будовою вони подібні до приказок, тому їх часто вміщують у збірки разом із прислів'ями та приказками. Класичне порівняння складається з трьох слів: слово, яке несе відповідну ознаку; порівняльне слово; єднальний сполучник. Фразеологічні порівняння демонструють авторське ставлення до певних ситуацій, явищ, осіб. Їх вивчали О. Майборода (Українська фразеологія як джерело народознавства, 2002), В. Хоменко (Фразеологічний склад народної казки, 1960), А. Найда (Образні стійкі народні порівняння, їх роль у створенні стереотипних образів, характеристик, 2000) та ін.

Уживані в літературних казках XIX століття фразеологічні сполуки порівняльного типу, що усталилися в живій народній мові, а згодом поширилися і в літературній, можна погрупувати за семантикою відповідно до їх мовної приналежності. У порівняльних зворотах важливу роль відіграють сполучники власне порівняльні (зі сполучником **як**); модально-порівняльні (зі сполучниками **мов, немов, наче, неначе, буцім** тощо); порівняльно-об'єктні (зі сполучниками **ніж, аніж**) тощо. За спостереженнями І. Омелич, фразеологія зворотів супроводжується втратою ними порівняльного значення. Порівняння предметів і явищ підмінюється в такому разі узагальненим уподібненням якимось ознакам і якостям. Семантична цілісність, структурна неподільність фразеологічних зворотів обмежують можливості їх заміщення граматичними синонімами. Фразеологізм, який обмежується порівняльною частиною, не включає пояснювального слова, допускає вживання сполучників, модального значення³²⁵.

Фразеологізми порівняльного типу в літературних казках здебільшого слугують засобом увиразнення, доповнення і позначають душевний та фізичний стан людини: 1) «розгублений, пригнічений, приголомшений і т. ін.»: **мов (як) крейда, мов облитий зимною водою, *немовби хто вилив на нього бочку холодної води** – у словнику «як (мов, ніби і. т. ін.) [холодною (зимною)] водою облитий»³²⁶: *І Лев пішов, похнюпившись та підібравши хвіст, немовби*

³²⁵ Омелич І. Подвійна актуалізація фразеологізмів у творах І. С. Нечуя-Левицького. *Українська мова*. 2003. № 2 (7). С. 94–101. С. 26.

³²⁶ Фразеологічний словник української мови / Укладачі: В. М. Білоноженко, В. О. Винник, І. С. Гнатюк, В. Й. Горобець, В. В. Дятчук та ін. Київ: Наукова думка, 1999. Кн. 2. С. 571.

хто вилив на нього бочку холодної води (Фр. ОІЛ, с. 8); **мов лобом об стіну стукнутися* – у словнику «хоч лобом в стіну битися» – «про неможливість щонебудь зробити, про непереборні перешкоди»³²⁷: *Лев стояв, мов лобом об стіну стукнувся* (Фр. ОІЛ, с. 6); 2) «дуже сильно сміятися»: *аж рака лазити*; 3) «кого-небудь охоплює незвичайне бажання»: *аж жижки затрусились*; 4) «бути у незручному, непевному становищі»: *як собака в човні*; 5) «довіряти комусь дуже сильно»: **вірити, як самому собі* – у словнику «сам собі не вірить» – сумнівається в достовірності чого-небудь³²⁸: *Отаман вірив йому, як самому собі* (Н.-Л. Запорожці, с. 9); 6) «хто-небудь перебуває у стані похмілля»: **як чмелі перегули* – наслідок після вислову «джмелі у голові гудуть»: *От в царя вже як чмелі в голові перегули та він трохи очуняв, знов на челядь нагукав* (Мнж. ІГ, с. 258); 7) «бути у стані напівсвідомості, запаморочення»: *мов п'яний*; 8) «бути в дуже скрутному, безвихідному становищі»: *хоч вмирати лягти, хоч живцем у гріб лягай*; 9) «дуже змерзнути»: **як собака на морозі* – у словнику «змерзнути як собака»³²⁹; у М. Номиса – «змерз, як собака»³³⁰: *От вже й зима втаборилась, мороз потис, аж зорі скачуть; зціпеніла й наша яличка, аж кора затріщала; дрижить вона, як собака на морозі* (Воробк. СІМЯ, с. 151).

ФО, що виконують функції дієслова і передають дії людини: 1) «метушитися, бути весь час заклопотаним, швидко працювати»: *як (мов) муха в окропі*; 2) «дуже тяжко працювати»: **аж сорочки потом пройняло*: *Так працювали, аж сорочки потом пройняло* (Н.-Л. ДБ, с. 297), *аж очі з лоба лізуть*; 3) «з'явитися дуже легко»: **як дим* – у словниках зі значенням «безслідно, невідомо куди»³³¹: *Русалка гарная явилась така легенькая як дим* (Б.-Нос. ТБ, с. 95); 4) «раптово, безслідно зникнути»: *мов крізь землю провалитися (піти крізь землю)*; 5) «міцно спати»: *як убитий*.

Прислівникові ФО мають такі значення: 1) «комусь стає дуже неприємно, моторошно, страшно і т. ін.»: *аж мороз пішов (пройшов, переходив)*; 2) «хто-небудь або щось раптово, непомітно, безслідно зникло»: *як (наче) лиз злизав (*неначе злидень злиже)*; 3) «про що-небудь нерухоме, набрякле, пухле»: *мов (як) колода*; 4) «дуже швидко»: *як вітер, як вихор, мов на пожар, як вода умила, *полетіти як птиця*: *І знов Іван догнав браття свої, дав їм по*

³²⁷ Словник української мови в 11-ти томах. Київ: Наукова думка, 1970–1980. Т. 4. С. 535.

³²⁸ Фразеологічний словник української мови / Укладачі: В. М. Білоноженко, В. О. Винник, І. С. Гнатюк, В. Й. Горобець, В. В. Дятчук та ін. Київ: Наукова думка, 1999. Кн. 2. Т. 2. С. 779.

³²⁹ Словник української мови в 11-ти томах. Київ: Наукова думка, 1970–1980. Т. 9. С. 430.

³³⁰ Українські приказки, прислів'я, і таке інше. Збірники О. В. Марковича та інших / Уклав М. Номис [Упоряд., приміт. та вступна ст. М. М. Пазяка]. Київ: Либідь, 1993. 768 с. С. 68.

³³¹ Словник фразеологізмів української мови / Укладач В. М. Білоноженко та ін. Київ: Наукова думка, 2003. 788 с. С. 199.

батогові – уже по два, – щоб з дороги не зминули, та й **полетів як птиця** (Свидн. ЧД, с. 139); 5) «стає дуже тихо»: **чути як муха летить**; 6) «несамовито, нестямно»: **як скажений**; 7) «легко, дуже добре, без перешкод удаватися, виходити»: ***іти, як по маслі** – у словнику «іти, як по маслу»: *Всі нориви як рукою відняв, – і все пішло, як по маслі* (Свидн. Недоколисана, с. 393); 8) «нічого не бачачи»: ***мов сліпий без поводитаря** – у М. Лукаша це ФО означає «як сліпий», а «мов сліпий» – 1. «не розбираючи дороги»; 2. «який не помітив, побачив чогось»³³²: *Останеться, він на світі, мов сліпий без поводитаря!* (Сторож. Скарб, с. 34).

У казкових текстах зафіксовано лише одну ФО з етнонімом. А. Кравчук вважає, що специфіка семантичної природи етноніма на рівні мови проявляється і в особливостях його функціонування в складі фразеологізму. На підставі етнічних конотацій і формується значення цих ФО. Саме тому в етнімічній фразеології порівняно вузько представлені метонімічно переосмислені, дейктично забарвлені назви, а найширше – етнімічні метафори з етнічною конотацією в основі³³³. Наприклад: ***мов турецький той святий** – у словниках «як турецький святий» – «хтось дуже бідний»³³⁴; «зовсім роздягнений, нічим не прикритий або бідний»³³⁵; у М. Номиса зафіксовано «голий, як турецький святий»³³⁶: *Тим-то я оце і голий, мов турецький той святий* (Мнж. ІГ, с. 239). Подібні явища розглядалися і в праці Т. Григоренко³³⁷.

У казкових текстах фіксуємо фразеологічні порівняльні конструкції фольклорного типу: про людську красу: **як (наче) пава, не можна словом розказати, ані пером описати**; про відчуття захисту: **як у Христа за пазухою**.

Таким чином, фразеологічні сполуки порівняльного типу в українських літературних казках становлять незначну групу. Їх поділено за семантикою та за частиномовну приналежністю стрижневих слів. Вони демонструють авторське ставлення до певних ситуацій, явищ, осіб, а також є засобом увиразнення, доповнення і позначають душевний та фізичний стан персонажа,

³³² Фразеологія перекладів Миколи Лукаша: Словник-довідник / Уклали О. І. Скопненко, Т. В. Цимбалюк. Київ: Довіра, 2003. 735 с. С. 423.

³³³ Кравчук А. Етноніми в системі фразеології (польсько-українські паралелі). *Українська мова*. 2003. № 2 (7). С. 78–86. С. 84.

³³⁴ Словник українських ідіом. Понад 2200 ідіом / Уклав Удовиченко Г. М. Київ: Радянський письменник, 1968. 463 с. С. 413; Фразеологічний словник української мови / Укладачі: В. М. Білоноженко, В. О. Винник, І. С. Гнатюк, В. Й. Горобець, В. В. Дятчук та ін. Київ: Наукова думка, 1999. Кн. 1. С. 180.

³³⁵ Словник української мови в 11-ти томах. Київ: Наукова думка, 1970–1980. Т. 2. С. 107.

³³⁶ Українські приказки, прислів'я, і таке інше. Збірники О. В. Марковича та інших / Уклав М. Номис [Упоряд., приміт. та вступна ст. М. М. Пазяка]. Київ: Либідь, 1993. 768 с. С. 107.

³³⁷ Григоренко Т. В. Етнографічна лексика і фразеологія у складі української літературної мови: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01 «Українська мова». Київ, 2005. 20 с.

передають його дії. Традиційні казкові фразеологізми порівняльного типу використані поодинокі.

У літературних казках зафіксовано ряд ФО, які повністю або частково не потрапили до уваги науковців. Серед маловивчених визначаємо такі: *немовби хто вилив на нього бочку холодної води; мов лобом об стіну стукнувся; вірити, як самому собі; аж сорочки потом пройняло; неначе злидень злиже; мов сліпий без поводатаря*. Крім цього, визначаємо декілька зоофразеологізмів, які попередньо отримали непослідовний епізодичний аналіз у працях В. Виноградова, В. Білоноженка, І. Гнатюка, Н. Неровні та інших, на зразок: *як чмелі перегули; як собака на морозі; полетіти як птиця*.

2.3 Прислів'я та приказки в літературних казках XIX століття

Слов'яни ще в ранніх фольклорних зібраннях народних висловів зазначали, що серед них є одиниці з виразним дидактичним спрямуванням і без нього. Климентій Зиновій (II пол. XVII – 1717 р.) на початку XVIII ст. уклав рукописну книжку віршів і «приповістей посполитих» (понад півтори тисячі народних прислів'їв та приказок).

У XIX столітті з'явилися на позначення основних різновидів народно-розмовної фразеології два терміни – **прислів'я** та **приказка**. Варто згадати збережені праці: *О. Павловського* (з погляду вивчення української фразеології важливе значення має четвертий підрозділ другої частини його граматики під назвою «Фразы, пословицы и поговорки малороссийские», де подано 149 українських народних приказок, прислів'їв та інших фразеологічних зворотів, які укладач пояснює чи перекладає російською мовою); *І. Вагилевича* (в українсько-польському фразеологічному словнику спочатку зазначалося 202 фразеологізми, проте пізніше між рядками було дописано ще 38. Матеріали для свого фразеологічного словника автор збирав поступово із живої народної розмовної мови Галичини. Цей словник є перекладний, матеріали подано в алфавітному порядку. Всі словникові статті мають однакову будову: біля кожного українського фразеологізму подано лише його польський відповідник; у словникових статтях відсутні пояснення значення й українських, і польських фразеологізмів, зауваження щодо їх вживання, ілюстрації речення тощо); *М. Закревського* (праця «Старосвѣтскій бандурист», у якій є розділ «Малороссійскія пословицы, поговорки и загадки и галицкія приповѣтки» (1860). У ньому, крім реєстру, маємо поодинокі випадки тлумачення значення ФО, наведення відповідників із російської, польської, латинської, німецької та інших мов, окремі історичні довідки) та інших.

У науковому просторі України дотримують думки, що **прислів'я** – це виражене структурою речення народне висловлення повчального змісту, яке формулює певну життєву закономірність або правило, що є широким узагальненням багатовікових спостережень народу, його суспільного досвіду. Однією з рис, що відрізняє прислів'я від інших типів фразеологічних одиниць, особливо від лексичних ідіом, на думку Л. Скрипник, є їх синтаксична завершеність, тому вони виливаються у формі поради, настанови, рекомендації підказаних досвідом, життєвою закономірністю та передають пряме і переносне значення. Прислів'я – обов'язково граматично й інтонаційно оформлене судження і як таке співвідноситься не зі словом, в основі якого лежить певне поняття, а з реченням³³⁸.

Л. Даниленко зазначає, що з позицій лінгвокультурології **прислів'я** – це вербалізована нашою свідомістю складна згорнена прагматично і конотативно маркована семантична структура, що є сукупністю індивідуальних і соціальних, універсальних і національних культурно-детермінованих знань і креативних уявлень про об'єктивну дійсність. Образне позначення прислів'я як міні-тексту дозволяє нам розглядати його як динамічну комунікативну одиницю найвищого рівня, яке відтворює фрагмент мовної свідомості. Якщо автор свідомо руйнує старий сюжет прислів'я, то цим він хоче виразити іншу істину, яку вважає актуальною в сучасному суспільстві. Виникає вираз із новим міні-сюжетом, зрозумілий за умови, якщо адресат знає старий³³⁹.

За спостереженнями Л. Скрипник, ряд дослідників (М. Сумцов, М. Рибнікова, Д. Ушаков, С. Ожегов та ін.), підкреслюючи синтаксичну замкненість прислів'їв, протиставляє їм численні сталі утворення розмовно-народного джерела, що не мають цієї структурної риси. Вона зазначає, що за твердженням О. Потебні, «приказка є елемент байки або прислів'я, що частково походить від прислів'я і байки, як залишок, згусток їх, що частково недорозвинувся до неї». Він вважав, що приказки дають певну відповідь на питання: якою є дійова особа, які її ознаки та подають характеристику дій особи.³⁴⁰ На думку М. Т. Демського, **приказка** – це стійкий вислів здебільшого фольклорного походження, який образно розкриває певне явище з погляду його емоційно-експресивної оцінки. Приказки, на відміну від прислів'їв, висловлюють незавершену думку, є частиною судження, що має форму замкненого кліше. Вони можуть бути реалізовані в мовленні тільки в контексті. Науковець зауважує, що не існує єдиного погляду на відмінність між

³³⁸ Скрипник Л. Г. Фразеологія української мови. Київ: Наукова думка, 1973. 280 с. С.25.

³³⁹ Даниленко Л. І. Лінгвокультурологічна характеристика прецедентності паремічного тексту. *Мовознавство*. 2007. №3. С.78-84.

³⁴⁰ Скрипник Л. Г. Фразеологія української мови. Київ: Наукова думка, 1973. 280 с. С.27.

приказками та прислів'ями. Одні вчені вважають, що прислів'я мають як буквальний зміст, так і переносний, або тільки переносний, а приказки тільки прямий. Проте численна група прислівно-приказкових висловлювань поєднує ознаки і прислів'їв і приказок. Інші вважають приказкові вислови, що вони як і прислів'я, мають тільки переносний план, але за формою є незавершеними реченнями (незамкнене кліше). Деякі вчені взагалі не визнають різниці між приказками і прислів'ями,³⁴¹ а О. Куцик дотримується думки, що прислів'я та приказки можна вважати окремими текстами, незважаючи на лаконічність оформлення, оскільки вони автосемантичні, їм притаманна відносна незалежність від тексту, в якому вони можуть функціонувати.³⁴²

У мові українських літературних казок XIX століття їх використовують у діалогах, монологів, авторській мові, внутрішній мові персонажів і надають їм більшої стилістичної заостреності, ідейної виразності, естетично-художньої спрямованості, місцевого колориту, який відрізняється в різних українських діалектах. В авторській мові прислів'я та приказки виконують такі **функції**: *інформативну, висновкову, узагальнюючу* для попередньої розповіді, надають характеристику персонажів через відтінок ставлення героя до зображуваних подій, до інших персонажів, для вираження душевних переживань героїв, індивідуалізації їхньої мови (Додаток Г).

Таким чином, в українському літературно-казковому фонді XIX століття маємо прислів'я та приказки, які послужили авторам сюжетно-тематичною основою. Ними розпочинали та закінчували твір або певний сюжет: *Хутенько казка кажеться, та не так-то хутко діло робиться* (Вовчок. ДБІДСГ, с. 82); *Скоро казка кажеться, та не скоро діло робиться* (Уст.-Г. БК, с. 342); *Не так швидко в світі діється, як швидко казка кажеться* (Сторож. ТС, с. 42); Люди кажуть: *«Біда одна – людей єдна»* (Сторож. ЖЧ, с. 31); *Згода дім будує, Незгода руйнує* (Фр. ЯТЗДБ, с. 231); *Да, мова мовиться, а хліб їсться – наш пан не дуже багато й добра сподівався, а так лиш, як то приповідать, надвоє бабі ворожили – як не вмере, то буде жити...* (Свидн. Недоколисана, с. 389); *Та ба – проти сили не попреш, з чим родився, з тим і вмереш...* (Свидн. ПСНП, с. 385).

Вони були засобом внутрішнього розкриття образу: *Хто за дня, мов вів, трудиться, тому ніччю твердо спиться* (Фр. КБ, с. 480), *Ставиться, як лев,*

³⁴¹ Демський М. Т. Приказка. *Українська мова*. Енциклопедія / Редкол.: В. М. Русанівський, О. О. Тараненко (співголови), М. П. Зяблюк та ін. Київ: Видавництво «Українська енциклопедія» імені М. П. Бажана, 2000. 752 с.: іл. С. 487.

³⁴² Куцик О. Прислів'я і приказки з ономастичним компонентом як лінгвокультурні тексти (на матеріалі російської та української мов). *Рідне слово в етнокультурному вимірі*: зб. наук. праць / Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка. Дрогобич: Просвіт, 2013. 560 с. С. 176-186 С. 184.

а гине, як муха (Коцюб. Хо, с. 197); *Давно вже люди кажуть, що і «сам чорт не пізна, яка з дівчини вийде молодиця»* (Сторож. ЖЧ, с. 30); *А вона повіялася із своїм чоловіком вже в другу хату вередувати, немовби каже: хай і ті ще хрону понюхають, і цим пора вже покій дати* (Свидн. Недоколисана, с. 389); *Ти знаєш, чоловік, як та собака: Привикне, кажуть, бігати за возом, То бігай за саньми!* (Фр. СКС, с. 290); *З роду дурнем вдався, дурнем і вмириш* (Н.-Л. ДБ, с. 302); *А хоч у селі і в господі було і багацько собак молодих, так що ж, вони хоробрі тільки на язиках, брешуть – то дуже, а як угледять вовків – поминай як звали, і вдень треба шукати їх з ліхтарями* (Карп. ВІСС, с. 86); *Перша: що чумаки мошенники, а не москалі, того в тямку й не візьме, що як українець навчиться мошенства, то трьох москалів перейде; як та відьма вчена буває завжди зліша від рідимої* (Кухар. ВК, с. 40-41).

Однією з рис, що вирізняє прислів'я від інших типів фразеологічних одиниць, є їх синтаксична завершеність, тому вони виливаються у формі поради, настанови, рекомендації підказаних досвідом, життєвою закономірністю та передають пряме і переносне значення. Це залежить від значень компонентів. Переносні значення прислів'їв мотивуються найрізноманітнішими образами, але найчастіше такими, в основі яких лежать порівняння, метафора, уособлення, метонімія, синекдоха, гіпербола, літота та базуються на специфічно українських реаліях.

Прислів'я прості у прямому значенні: *Думає: «Гарно у гостях, а дома, як кажуть, ще краще»* (Думитр. Жабомишподралівка, с. 448); *При голоднім животі швидко думки йдуть до голови* (Фр. МІБ, с. 244).

Прислів'я складні у прямому значенні: *Що ж діяти, – мовив Бровко, – раз мати родила, раз і вмирати треба* (Фр. ВМППВ, с. 59); *Це так у світі ведеться: старе добро забувається* (Фр. ЯЛССП, с. 13); *Де треба руки гріть, там треба і огню* (Г.-Арт. СТХ, с. 34); *Хто дурнем уродивсь, тому і дурнем вмерти!* (Г.-Арт. СТХ, с. 33); *Питай людей, бо той, хто їх питає, мов старець без цінка, по стежках не блукає* (Г.-Арт. СТХ, с. 31); *Собака Сірко такий вірний був, добрий, що сам пас у полі овечата, а вже ви самі, будьте здорові, знаєте, коли собака пастухом, то іродової матері вовк беешкету наробить* (Карп. ВІСС, с. 86).

Прислів'я складне у переносному значенні: *Оце тобі наука: Не товариш кінь свині!..* (Дн. Чайка. Казка, с. 164).

Прислів'я складні у прямому та переносному значенні: *Не раз ти за двома зайцями полював, Зате ж ні одного, гонившись не піймав...* (Г.-Арт. СТХ, с. 32); *Тадже ж, як кажуть то, коли вовків лякаються, То нічого ходить з сокирою і в ліс!..* (Г.-Арт. СТХ, с. 31); *Плюнь, серце, на того, хто так тобі сказав, що буцім бог жінкам волосся довге дав За те, що розум їм укоротив*

чимало... (Г.-Арт. СТХ, с. 31); **Як би кізка не скакала, – озвались браття, – то б і ніжка не зламалась** (Свидн. ЧД, с. 141).

Прислів'я та приказки, утворені на основі спостережень за життєвими явищами:

поведінка тварин, птахів та водяних мешканців: *Так і Касим бідолаха, видно – волею Аллаха, що скупар був світовий, через капці ті суціги у такі впав рештабіги, що хоч сядь та вовком вий* (Фр. АКК, с. 242); **Чує кішка, де сало лежить:** *одно те, що дівка здорова, молода, огрядна, чорнобрива, повновида, а худоби-худоби – батечки!* (Кв.-Осн. КВ, с. 138); **Треба би знати вороні своє сідало, то воно б краще було!** (Гнилосир. Верба, с. 154); *Гляди, сестричко, ти чіпляєш Дурненькі груші на вербі; Колись ти не чижса впіймаєш, А вхопиш облизня собі* (Гл. Дуля, с. 322); *Ну-ну! не мовчи тільки, то я і тобі покажу, де раки зимують, – озвалась Маруся* (Свидн. Недоколисана, с. 389);

моральні якості людей: *Вони за Святослава Готові у огонь і воду* (Фр. СКС, с. 302), *З вами я в огонь і в воду!* (Фр. ЛМ, с. 17);

прикмети: *Це дочка моя, а хто своїй дитині не жичить добра, той і в пеклі не знайде стільця по собі;* да не годиться і чужих дітей кривдити (Свидн. Недоколисана, с. 388); *«Помалу їдеш, дальше заїдеш,» – се дуже розумно сказано* (Фр. ЯТЗДБ, с. 234); *Я частина старої Русі, нашої святої матері, а «хто матір забуває, того бог карає!»* (Фр. ЯТЗДБ, с. 235); *Чи баба з воза, – що ж? Велика дуже вада!.. Кобилі легший віз, сьому кобила й рада* (Г.-Арт. ПТС, с. 27);

церковні вірування: *За убогим, кажуть, сам бог з калитою...* (Мнж. ЛГ, с. 331); *Такеє-то гречане! Як не перехреститись, то порепається* (Свидн. ЧД, с. 141); *Най пан бога не образжує і не викликає вовка з ліса!* (Фр. ЯПСБШ, с. 102); *Хто рано встає, тому біг подає* (Фр. ЯПСБШ, с. 101); *Ви знаєте мою приказочку: «Святий спокою, гаразд з тобою!»* (Фр. ЯТЗДБ, с. 231); *...а завтра – дасть бог світ, дасть і совіт, то й порадимось, що треба робити* (Кв.-Осн. КВ, с. 139); *Коваль чортівської горівки й до рота не брав та й жив, як світ приказує: «Бога не гніви, чорта не дразни»* (Кобр. Чортище, с. 114); *Постривай! Спішачи, Миколу звалиш, – каже Харко...* (Кв.-Осн. МБ, с. 423); *Дай вам божє все що гоже!* (Фр. КБ, с. 472).

На фоні усталених утворень, що мають характер яскраво виражених суджень-речень і цілком прозоре моралізаторське спрямування чи виступають як формули-закони: *Дурні бились, а розумні поживились, дурні бились, а розумні поживились!* (Укр. БН, с. 4); *Не дурно то кажуть: жінка, як верба, де її посади, там і приймається* (Фр. БП, с. 276).

Важливо звернути увагу і на вислови, що передають інформацію про світ померлих: *Роби, – каже, – доню, що тобі любо та мило, а мені вже докучило*

сваритись на тебе, да таки, бачу, **тобі слова мої, як вмерлому кадило** (Свидн. Недоколисана, с. 385); **Первим Песибосць списом шпигонув навкид Ліхенора, щоб навісний не вискакував поперед батька у пекло** (Думитр. Жабомішподралівка, с. 453); **Вже усі тії, що полягли, вони не устануть – нехай же над ними земля пером!** (Вовчок. Невільничка, с. 111); **Ще покійний ваш дідусь, пан Опанас, таки Забрьоха – нехай над ним земля пером!** – і той не давав нас зобиджати (Кв.-Осн. КВ, с. 162).

За допомогою **проклять**, зафіксованих у текстах українських літературних казок XIX століття, передається психологічний стан персонажа і безпосередність живої розмовної мови: **А, бодай ти, проклятий сатано, не діждав дітей своїх бачити!** (Гоголь. ЗМ, с. 95); **Хай вам вовк очима світить! Хай вас безголов'я стрітить!** (Фр. КБ, с. 495).

Отже, наявність такої кількості фразеологічних сполук, порівнянь, прислів'їв і приказок свідчить про те, що письменники, працюючи над написанням українських літературних казок у XIX столітті, постійно зверталися до народної мудрості. Саме ці особливості надають казковим текстам належного значення на рівні світової літератури.

2.4 Ономастичні елементи у текстах українських літературних казок XIX століття

2.4.1 Структура антропонімів літературної казки

Антропонімне багатство кожного народу, на думку М. Худаша, – це продукт його історії. У ньому відбиті особливості суспільно-економічного та політичного життя народу різних історичних епох, його побуту, матеріальної і духовної культури, оточуючої природи, демографічні процеси, зв'язки з іншими народами тощо³⁴³. Наукова українська антропоніміка зародилася в XIX столітті, хоч окремі спроби пояснити антропоніміку відомі з давньоруських літописів. Антропонімію народних та літературних казок досліджували В. Милорадович (українська демонологія: розглядав мовний образ чорта у літературних казках І. Манжури, О. Стороженка, М. Гоголя)³⁴⁴, Х. Ящуржинський (перетворення в українських народних казках)³⁴⁵, П. Іванов, В. Гнатюк (передхристиянські вірування предків), О. Порпуліт (виділила у

³⁴³ Худаш М. Л. З історії української антропонімії. Київ: Наукова думка, 1977. 235 с. С. 5.

³⁴⁴ Милорадович В. П. Заметки о малорусской демонологии. *Українці: народні вірування, повір'я, демонологія* / Упор. А. П. Пономарьова, Т. В. Косміної, О. О. Борjak. Київ: Либідь, 1991. С. 407–429.

³⁴⁵ Ящуржинский Х. Р. О превращениях въ малорусскихъ сказкахъ. *Кіевская Старина*. 1891. Т. XXXIII. С. 82–96.

чарівних казках 2 типи: **безсумнівні міфоніми; імовірні міфоніми**)³⁴⁶, Н. Хобзей (гуцульська міфологія)³⁴⁷, І. Апоненко (дослідила еволюцію власного імені в жанрі російської казки (від народної до літературної))³⁴⁸, О. Черемська, О. Масло (антропоніми народної казки поділили на декілька груп: **одночленні неканонічні імена** (Соловей, Ум, Середа, Котигорошко); **одночленні канонічні** (християнські) **імена** (Петро, Гриць, Ганна, Горпина); **прізвиська** (Вернигора, Лежень, Незнайко); **дwochленні імена** (Іван Голий, Кирило Кожум'яка))³⁴⁹ та інші.

Письменники завжди ретельно добирали імена, прізвища та прізвиська для своїх персонажів, тому досягнення антропоніміки становить практичну і теоретичну цінність як для письменників, так і дослідників художньої літератури та фольклору. Л. Белей ввів таке поняття, як ЛХА (літературно-художня антропонімія). Пояснюючи його значення, науковець писав, що людина і персонаж як об'єкт номінації – поняття далеко не тотожні, тому ЛХА виражає власну назву літературного героя, що функціонує в літературно-художньому тексті³⁵⁰.

Мовознавець С. Лавриненко у своїх працях намагалася з'ясувати, яке місце посідає семантичне поле *людина* в смисловій структурі української фантастичної казки і чи є центральним елементом її ідейно-тематичного наповнення³⁵¹.

Під час аналізу матеріалу в дисертації звернено увагу на образ людини в мові української літературної казки. Помічаємо, що він є центральним і навколо нього групується семантика інших слів. У казкових текстах персонажами виступають як особи, так і групи осіб. Для їхнього позначення письменники використовують такі номени, як *чоловік* (3)³⁵², *мужик*, *жінка* (3), а також форму

³⁴⁶ Порпуліт О. О. Ономастичний простір українських чарівних казок (у зіставленні з російськими казками): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01 «Українська мова». Одеса, 2000. 19 с. С.11.

³⁴⁷ Хобзей Н. В. Гуцульська міфологія: Етнолінгвістичний словник. Львів, 2002. 216 с.

³⁴⁸ Апоненко І. М. Еволюція власного імені в жанрі російської казки (від народної до літературної): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.02 «Російська мова». Дніпропетровськ, 2010. 20 с.

³⁴⁹ Черемська О. С., Масло О. В. Національні особливості антропонімів українських народних казок. *Лінгвістичні дослідження: Збірник наукових праць* / За заг. ред. проф. Л.А. Лисиченко. Харків, 2004. Вип. 15. С. 153–159.

³⁵⁰ Белей Л. О. Українська літературно-художня антропонімія кінця XVIII–XX століття: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора філол. наук: спец. 10.02.01 «Українська мова». Ужгород, 1997. 47 с.

³⁵¹ Лавриненко С. Т. Мовна картина світу в українській фантастичній казці: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01 «Українська мова». Дніпропетровськ, 1995. 20 с. С. 5.

³⁵² Цифри в дужках вказують на кількість фіксацій слова в казкових текстах. Їх відсутність означає, що слово наявне лише в одній казці.

множини *жінки* (2). До цього ряду належить і лексика, що вказує на гурт: *громада, юрба, юрбище бабське, юрма народу, народ* (4), *люди* (22), *люд*.

В. Яковлева у дисертації «Вербалізація концепту сім'я в українській мовній картині світу» підтвердила тенденцію до зближення між одиницями *сім'я* і *рід* (перехідним елементом, єднальною ланкою виступає слово *родина*)³⁵³. У художній творчості представників літературного процесу кінця XVIII – початку XIX ст. концепт *сім'я*, за її спостереженням, постає як макроутворення: аналіз вербалізації концепту дозволив виявити в його складі низку основних складових, мікроконцепти із закріпленим, постійним оцінним компонентом, а також пунктирні проєкції етнокультурного концепту³⁵⁴. Концепт *сім'я* є одним із ключових історико-культурних концептів свідомості українського народу, співвідносним із заснованою на шлюбі або кровній спорідненості групою людей, члени якої об'єднані спільністю побуту, взаємною допомогою і моральною відповідальністю. Дослідження динаміки розвитку інституту сім'ї та шлюбу на теренах України дає підстави визнати *сім'ю* активним дієвим чинником впливу на життя і діяльність українського народу. Вона постає фактом культури, набуває символічного значення, не тільки відбиває духовну спадщину народу, особливості його світосприйняття і світовідношення, але й служать агентом їх збереження й передачі наступним поколінням³⁵⁵.

У літературних казках, як і народних, дійові особи не завжди мають імена, оскільки автор зосереджує увагу на їх родинній приналежності: *чоловік* (10), *жінка* (16), *батько* (8), *старий батенько, мати* (16), *мама* (4), *паніматка, мачуха* (3), *батьки, сестри (старша (3), середульша, середуца, середня, молодша, менша, найменша), брати* (2), *братка, брат* (8) (*найменший, менший (2), середуций (2), старший (2), найстарший*), *дочка* (12), *донька* (4), *донечка, дочки, син* (10), *сини* (3), *діти* (2), *бабуся* (4), *баба* (2), *кум* (5), *кума* (2), *родина, дід* (3), *дідусь, тітка* (2), *свекруха, старша невістка, братова, небога, молода, молода дружина, дружина, сват, свати* (4), *нянька* (2). Зазначимо, що в казках важливі також нумерологічні поєднання: 2 зяті, 2 сини, 4 брати, 4 дочки, 7 дочок, 7 синів, 9 братів, 12 синів.

На позначення казкових персонажів використано іменники, що вказують на вікові особливості. Наприклад: *хлопчик* (6), *хлопчина, хлоп'ята, хлопці* (3), *парубок* (4), *парубки* (3), *молодь, молодий газда, молодий панич, молодий*

³⁵³ Яковлева В. Б. Вербалізація концепту сім'я в українській мовній картині світу: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01 «Українська мова». Харків, 2008. 19 с. С. 7.

³⁵⁴ Там само. С.10.

³⁵⁵ Яковлева В. Б. Вербалізація концепту сім'я в українській мовній картині світу: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01 «Українська мова». Харків, 2008. 19 с. С.12.

чоловік, чоловік (3), старий чоловік, дідусь, дідок (2), дід (10), старий (2), старці, дівчинка (5), дівчина (7), дівка, молоде дівча, дівчата (2), молода жінка (2), молода дружина, молода мачуха, жінка мачуха, жінка (2), бабуса (4), баба (10), стара (3), діти (4), дитвора, дитя, маленька дитина, дитина, дитина 7 років.

Помітну групу в українських літературних казках XIX століття становлять персонажі, назви яких позначають соціальне становище та мають варіативні форми вираження: 1) особи царського або королівського роду: *цар* (11), *цар-владика*, *цариця* (3), *царівна* (4), *царська дочка*, *царевич* (3), *принци*, *принц-царевич*, *король* (3), *короленько*; іноді автори конкретизували походження дійової особи: *цар Бусурменський*, *заморський цар*; 2) особи царської або королівської свити: *князь* (8), *лядський князь*, *князь руський*, *князівна* (2), *князівна*, *княгиня* (2), *князі*, *князенко* (2), *барон* (2), *боярин* (2), *боярство*, *бояри*, *граф*, *міщанин*; 3) представники панівного середовища: *пан* (29), *пани* (2), *панич* (3), *пані* (4), *панна*, *паня* (2), *панночка*, *господар* (6), *господиня* (3), *господарі* (2), *староста*, *хазяїн* (2), *хорунжівна*, *газда*, *газдиня*; 4) малозабезпечені та бідні люди: *селянин* (3), *селяни* (2), *царедворка*, *наймит* (3), *двораки* (2), *двірня* (2), *хлоп*, *невільничка*, *наймичка*, *наньмичка*, *наймит*, *наймити*, *батрак*, *челядь* (2), *мужик* (3); 5) особи, що належать до кола самотніх людей: *вдовиця*, *вдова* (2), *удова*, *удівець*, *пустельник*, *сирота*; 6) особи іноземної знаті: *раджа* (2), *гарун-паша*, *донна*; 6) особи, що належать до лідерів: *ватажок*; 7) персонажі, що належать до нероб: *дармоїди*; 8) персонажі з певними вадами: *каліка*.

Оскільки письменники в літературних казках описували життя людей, їх трудову діяльність, виявлено ряд найменувань із таких сфер: 1) судівництво: *суддя* (2), *генеральний суддя*, *багдадський судія*, *присяжний*, *присяжні*, *судова комісія*, *вірители*; 2) медицина: *польський аптекар*, *знахарка*, *знахурка*, *знахарки*, *лікарі-знахарі*, *знахар*, *дохтури*, *оптекарі*, *повитуха*, *нянька*; 3) поліція: *директор поліції*, *поліційний комісар*, *начальник* (2), *заступник начальника*, *вартівник*, *жандарм*, *більдар* (прибічний сторожа), *2 сторожі*, *в'язень*, *зłodій*, *розбишаки*, *розбійники* (2), *мошенники*, *урльоппник*, *жовнір*; 4) військова справа: *сотенний писар*, *полковий писар*, *стрілець*, *військо* (6), *вершник*, *десятник*, *десятники*, *козак*, *козаки*, *козак-посланець*, *козаки-запорожці*, *старші війська*, *запорожець*, *богатыр*, *вояки* (2), *вояк*, *отаман* (4), *фастівський полковник*, *генерал*, *лицарі*, *лицар*, *комісари*, *Лубенський полк*, *полковник*, *полковий обозний*, *солдат*, *гетьман* (4), *воєвода* (3), *воєводи*, *військовий лікар*, *хурман*, *маишталір*, *січевики*; 5) церква: *отець*, *отець-владика*, *владика*, *ксьондз* (2), *піп* (3), *попи*, *дяк* (4), *праведник*, *панотець*, *священик* (2), *архієрей*, *його ексселенція*; 6) лісництво: *лісник*, *дроворуб*; 7) ковальська справа: *коваль* (3); 8) обслуговуючий персонал: *лакей*, *лакеї*, *льокаї*, *служники* (2), *слуги*

(10), слуга (4), служниця (2), служниці, служебка, гайдуки, робітниці, двірник, поліжниця, весельчак, порт'єр, панські гінці; 9) державна служба: міністр (2), надворний совітник, возні, канцелярійний возний, австрійський прокуратор, вїйт, візирі, радник, радні, райці, посли, посланець, секційний, писар (2), цісар, директор, служащі, урядник, шеф, старший канцелярист, прикажчик; 10) поштова справа: листоноша, листонос; 11) редакторська та письменницька справа: редактор (2), віщий поет, поет-самородок, поет, управитель книгарні, кольпортери; 12) сільськогосподарська справа: орендар (2), цукорник, косар, жнець, хлібороб, пахор; 13) тваринництво: пастухи (2), пастушок, пастух (2), поганяйло, погонич (2), пташниця, конюх; 14) торгівля: купці, купець (3), шинкар, чумаки (4), чумаки (3); 15) рибальство: риболовці, рибалки (2); 16) флотилія: лоцман, капітан, порончики; 17) транспортні професії: візник, фурман; 18) поварська справа: кухар (2), кухарка; 19) мірошництво: мірошник, мельник; 20) освіта: декан; 21) теслярство: тесляр; 22) швейна справа: швець, шевчиха; 23) банна справа: банник.

Крім цього, у казках зафіксовано ряд етнонімів: *татари* (3), *татарва*, *турки* (2), *бойко*, *гуцули*, *москаль*, *половці*, *сіверянин*, *жиденята*, *жид*, *поляк*, *лях*, *ляхи*, *циганка* (2), *циганчук*, *циган*, *цигани*, *Гоги* та *Магоги* (за біблійною легендою – войовничі племена).

Отже, назви персонажів українських літературних казок ХІХ століття є письменницьким засобом створення атмосфери достовірності. У варіативних формах номенів уживано лексику літературного, діалектного та розмовного походження.

Яскравим лексичним компонентом художнього твору є антропоніміка, яка створює його національно-мовну картину. Власне ім'я в художньому контексті постійно привертає увагу мовознавців, істориків, етнографів, географів, літературознавців та фольклористів. Антропонімікон української класичної літератури вивчали І. Франко, С. Бевзенко, Л. Белей, Л. Гумецька, О. Григор, Ю. Карпенко, І. Ковалик, Л. Масенко, В. Чабаненко, Т. Черторизька, Я. Януш та ін.

Антропоніми – це особливі мовні одиниці, що виділяють, конкретизують об'єкт, але не класифікують його, не відносять до розряду ідентичних предметів³⁵⁶.

Українські імена українців склалися як система ХІХ століття. Історично їм передувала система канонічної імен. Дослідники антропоніміки істотно увагу приділяли іншомовним варіантам власних особових імен. П. Чучка зазначає, що іншомовні варіанти часто проникали в напівофіційні та навіть і в

³⁵⁶ Кочан І. М. Лінгвістичний аналіз тексту: [навч. посібн.]. [2-ге вид., перероб. і доп.]. Київ: Знання, 2008. 423 с. С. 85.

офіційні записи громадян української національності на різних землях України впродовж усієї її історії. Більшість іменних варіантів, поширених на Україні та на сусідніх землях, справді наділена національними рисами. Національну специфіку становлять лише кілька залишкових дохристиянських імен варязького, тюркського походження, що властиві деяким із названих регіонів³⁵⁷.

Антропонімія української літературної казки має свою особливість. У творах вона часто використовується як один із засобів художньо-стилістичного осмислення образів. Переважно автори називають персонажів осмислено, обираючи імена, прізвища з урахуванням їхніх значень, закріплених в народній традиції. Система імен українського народу формувалася протягом багатьох століть. У дохристиянський період поряд з основними простими іменами функціонували і двоосновні з компонентами **-слав, -мир, -волод, -гост-, -бор, -вол-**³⁵⁸. Казки фіксують лексеми: *Всеслав, Добриня, Пулята, Гостомисл, Гарниш, Самоволя, Ратмир, Радько, Станіслав (Стасьо), Мстислав*. Їх походження і зміст визначаємо за словниками Л. Скрипник, Н. Дзятківської, І. Трійняка³⁵⁹. Власні імена у чарівних казках досліджувала О. Порпуліт³⁶⁰.

Будь-який художній твір містить імена героїв та персонажів, типові для відповідної соціальної групи певної епохи. Автори казок вільні у виборі імен для них та формують систему власних назв, у будь-якому найменуванні завжди прихований творчий акт письменника (за допомогою антропонімів автор може передавати своє бачення персонажа, а також емоційно-оцінне ставлення до дійсності). Досліджуючи ономастичні здобутки українського народу, І. Франко писав: «Ми звикли здавна до того, що кождий чоловік має дві назви: одну індивідуальну, яку одержує при хрещенні або взагалі при якимось символічним обряді, що вводить його в людську суспільність, а другу родову, що переходить із батька або з матері на дитину. Вже в тім дуалізмі являється нам образ скомплікованого суспільного розвитку; ми знаємо приклади давніх суспільностей, де чоловік задовольнявся одним однісіньким іменем. Такі приклади бачимо в найстаршій історії Жидів, Вавилонян, Асирійців, Єгиптян»³⁶¹. У своїй праці письменник наводить результати отримані з цього питання М. Сумцовим та В. Охримовичем. «Проф. Сумцов розрізняє такі групи

³⁵⁷ Чучка П. П. Антропонімія як засіб етнічної ідентифікації людності. *Мовознавство*. 1988. № 1. С. 11–21. С. 19.

³⁵⁸ Скрипник Л. Г., Дзятківська Н. П. Власні імена людей. *Словник-довідник*. Київ: Наукова думка, 1996. 335 с. С. 7.

³⁵⁹ Трійняк І. І. *Словник українських імен*. Київ: Довіра, 2005. 509 с. Бібліогр.: С. 488.

³⁶⁰ Порпуліт Е. А. Собственные имена в волшебных сказках. *Третьи Волковские чтения*. Материалы областной научной конференции. Одесса, 1993. С. 42–43.

³⁶¹ Франко І. Назвознавчі праці: Перше книжкове видання з приводу століття народин 1856-1956. Вінніпег: Українська Вільна Академія наук, 1957. [Серія: Назвознавство, за ред.: Яр. Рудницького]. Ч. 14. 80 с. С. 12.

прозвищ: 1) витворені з особистого, себто хресного імені родичів, батька, матері, або через батька від особистого імені діда, прадіда; 2) витворені від назви місцевості, або первісної, звідки прийшов даний рід, або нової, де він живе; 3) витворені від визначних прикмет фізіономії або характеру; 4) витворені від ремесла та заняття; 5) витворені від числівників; 6) витворені від звірів; 7) витворені від рослин; 8) витворені від назв страв; 9) витворені на основі певних історичних споминів; 10) витворені під впливом гумору та насмішки; 11) прозвища, що показують чужоземне, татарське, румунське, німецьке, московське походження предка давнього роду. Др. Охримович добачує 5 систем, а власне: 1) систему матерню; 2) систему родову; 3) систему батьківську; 4) систему ґрунтову; 5) систему індивідуальну³⁶²». Сам же І. Франко виділяв три типи: 1) індивідуальні; 2) які закінчуються на **–я**, **–ята**: а) утворені від хресного імені батька; б) назви, утворені від прозвища батька; в) утворені від прозвища матері; 3) утворені від дворищної форми володіння³⁶³.

В. Вакуленко, досліджуючи антропоніми грецького і латинського походження в міфологічній картині світу українців (на матеріалі чарівних казок), дотримується думки, що імена людей у фольклорному тексті мають конотативне значення, точніше, певний культурний зміст, ґрунтований на асоціаціях і включеності їх у календарно-міфологічний контекст; мають неповну лексичну парадигматику порівняно з загальними назвами (у межах жанру героїко-фантастичних казок імена утворюють символічні пари, з'єднані складними відношеннями, зумовленими сюжетом казки, а також мотивованими тим, що кожний носій імені в казці – водночас і носій певних моральних якостей, позитивних чи негативних); жодне з імен людей грецького та латинського походження не пов'язане зі своєю внутрішньою формою; форма імені може вказувати на походження героя, шляхетне чи мужиче³⁶⁴.

Письменники ХІХ століття у казках називали чоловічих персонажів іменами: 1) грецького походження: *Андрій*³⁶⁵ (*Андрійко*, *Андрушка*)³⁶⁶, *Вакула*, *Василь* (*Василько*, *Васюта*), *Влас* (*Улас*), *Гриць* (*Грицько*, *Гринько*), *Демко* (*Дем'ян*), *Дмитро*, *Йохим* (*Юхим*), *Карпо*, *Олексій* (*Олекса*), *Лев*, *Макар*, *Микита*, *Мирон*, *Лесь*, *Опанас*, *Остап*, *Панько* (*Панюта*), *Пархім*, *Петро*

³⁶² Там само. С. 17–18.

³⁶³ Франко І. Назвознавчі праці: Перше книжкове видання з приводу століття народин 1856-1956. Вінніпег: Українська Вільна Академія наук, 1957. [Серія: Назвознавство, за ред.: Яр. Рудницького]. Ч. 14. 80 с. С. 18-43.

³⁶⁴ Вакуленко В. Ф. Антропоніми грецького та латинського походження в міфологічній картині світу українців (на матеріалі чарівних казок). *Наукові записки*. Серія: Філологічні науки (мовознавство). Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2011. Випуск 100. 561 с. С. 19–23. С.22.

³⁶⁵ Вказівку на літературну казку, з якої взято ім'я або прізвище, подано у додатку до пункту.

³⁶⁶ Якщо подано декілька варіантів номінативної лексеми, це означає, що письменники в казках обирали свій варіант назви.

(Петрик, Петрусь), Пилип (Пилипко), Прокіп, Сидон, Ставур, Стецько, Тимко (Тимоха, Тимоша), Трохим, Федько, Харко, Хвилимон, Явтух; 2) давньоєврейського походження на зразок: Адам, Гурій, Данило (Данилко), Єлизар, Ілько, Михайло, Мусій, Наум, Нафа, Ярема (Яремко), Соломон (Солоній), Яким; 3) латинського походження, наприклад: Костянтин (Костя), Максим, Павлусь, Роман; 4) письменники називали персонажів і такими іменами, які пройшли певний шлях перед тим, як потрапити в український антропонімікон: Богдан, Варнава, Володько, Йосафат, Охрім, Карлос, Кіндрат,; Омелько, Савка, Самійло, Святослав, Семен (Семенко, Сень), Силка, Терешко, Хома, Юдка, Юрій (Юрко Юрцьо). На українському мовному ґрунті ці запозичені імена набули специфічного звукового оформлення, обросли різноманітними варіантами і вже давно не сприймаються як запозичені.

У літературних казках поодинокі використані європейські імена: Бертольдо, Гвідо, Едвін Отман, Гумберт; та східного походження: Абу-Касим, Аль-Машун, Ахмат, Ахмед, Бассім, Белербек, Бен-Оман, Гузир, Джафар, Магід, Месрур, Мурат, Саїб, Салем, Калед.

У казкових текстах письменники також використовують імена персонажів, пов'язані з їх: соціальним походженням (Паничик, Бідолашко), родом діяльності (Пастушок, Мисливий), людськими вадами (Обдер, Зализач, Причепя), міфічною сферою (Геркулес), тваринним світом (Соловей).

Подібне явище спостерігаємо і при розгляді жіночих імен, серед яких виділяємо наймення: 1) грецького походження: Векла, Галя, Зінаїда, Ярина (Орися), Калина, Катруся, Олеся (Леся) Мелася, Настя (Настуся), Ніна, Одарка, Олена, Палагна, Пріся (Пріська), Стеха, Секлета, Тетяна, Феська, Хвенна, Хима (Химка), Хівря, Явдоха; 2) давньоєврейського: Анна (Ганна, Гандзя), Єва, Маруся, Солоха; 3) латинського: Домаха, Марина (Марися); 4) жіночі імена, які пройшли через декілька мов: Маруся (Марушка), Мар'яна, Устя, Любка, Ізидора, Гортина; 5) давньоскандинавського: Ольга; 6) давньоверхньонімецького: Мінка; 7) східні жіночі імена: Богаза, Милексита, Паміра, Фатьма; 8) слов'янські імена: Запава, Предслава, Яргордійка.

О. Криштанович писала, що мова художнього стилю постає не як сукупність мовних засобів окремих рівнів і тропів, а як текст, яким керує особистість автора, його світогляд³⁶⁷. У результаті аналізу відібраного матеріалу, помічено, що образ автора твору або оповідача, який наближує текст до народного твору, постійно присутній у текстах літературних казок. Іноді автор

³⁶⁷ Криштанович О. В. Мовленнєва структура образу автора у творчості Ю. Федьковича: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01 «Українська мова». Чернівці, 2006. 20 с. С. 5.

подавав себе за персонажа тексту («Як я видавав свої новели» О. Маковей). Лише в казці «Острій-преострій староста» І. Франко вказав своє ім'я – **Іван**.

Онім **Іван** походить від давньоєврейського імені Іоан, що означає «Милість Божа». Якщо в російських казках *Іван* – це герой або дурень, або царевич, або з дурня перетворюється на розумного і кмітливого царевича (позначається прикладкою), то в українських літературних казках ХІХ століття спостерігаємо, що вживання прикладок для цього імені не притаманне, а замість них є ім'я (Іван) та прізвище. Наприклад, *Іван Кармель* («Кармелюк» Марко Вовчок) за сюжетом це особистість, яка не може миритися з неправдою. Він з простого сільського хлопця поступово постає перед нами, як людина, яка впевнена у своїх діях, намірах, вчинках. У І. Нечуя-Левицького («Запорожці») *Іван Мазепа* – козацький гетьман, а *Іван Музика* – отаман козацької Січі. *Іван Лінюх* («Без праці» І. Франко) – це особа, якій навіть «лінитися ліньки». Крім цього, персонажі з іменем *Іван* у казках виступають у різних іпостасях: попа («Урок панам» П. Білецький-Носенко), пана («Загадка» М. Костомаров), дитини («Казка про Правду і Кривду» Панас Мирний, «Сосонка» Олена Пчілка, «Золота кісочка» Ю. Федькович) тощо. Серед дослідників імені **Іван** на казковому матеріалі виділимо працю О. Порпуліт³⁶⁸.

У творах І. Манжури є головний герой на ім'я **Трьомсин**. За змістом казки його врятували від смерті три козаки, і, вибираючи ім'я, зупинилися на думці «трьом син». І. Желєзняк у статті «До історії українських прізвищ» розглядає слова, які входять у систему давніх антропонімів на **–sin**, і спостерігаються лише в українській, сербохорватській та болгарській мовах. Автор припускає, що вони були діалектним явищем праслов'янської доби. Науковець підтверджує думку, що другий компонент у цьому слові наближений до апелятива син³⁶⁹.

У літературних казках ХІХ століття письменники вводили імена, по батькові та прізвища відомих осіб із художньою метою: *Дідицький Богдан Андрійович* (реакційний письменник і журналіст, один з провідників москвофільського руху в Галичині. Редактор газети «Слово»); *Ничай Аполлон* (галицький економічний діяч); *Нагірний Василь* (економічний діяч, архітектор, засновник товариства «Народна торгівля» у Львові, де був директором); *Качковський Михайло* (громадський діяч, австрофіл); *Олесницький Євген* (громадсько-політичний і економічний діяч в Галичині); *Гаркуша* (ватажок антифеодальних повстанських загонів); *Твардовський* (герой польських легенд і казок); *Довбуш* (1700-1745, керівник руху опришників на Галичині); *Ханенки*

³⁶⁸ Порпуліт О. О. Функціонування антропоніма Іван в українських та російських чарівних казках. *Записки з українського мовознавства: Збірник наукових праць*. Одеса, 1999. Вип. 7. С. 55–65.

³⁶⁹ Желєзняк І. М. До історії українських прізвищ. *Мовознавство*. 1976. № 5. С. 65–72.

(козацький старшинський рід діячів в Гетьманщині, згодом культурних діячів XIX-XX ст., походить від Степана Ханенка); *Гартман* (філософ); *Мельхиседек* (біблійна постать, священник і цар Саліму); *Іван Музика* (лоцманський отаман); *Семен Палій* (фастівський полковник); *Іван Мазепа* (Гетьман України); *Богдан Хмельницький* (перший гетьман України); *Абдалла* (татарський вождь з родини Мегли Гирея хана); *Скоропадський* (гетьман); *Армстронг Вільям* (1810-1899, англійський капіталіст, власник великих заводів, на яких виробляли зброю); *Верндель Йозеф* (австрійський капіталіст, власник заводів, на яких виробляли зброю); *Кочубеї* (представники української дворянської родини. Найвідоміші: Василь (бл. 1640-1708), генеральний суддя за часів Мазепи; син його Василь (бл. 1680-1743), у 1727-1743 – полтавський полковник; внук Семен (1725-1779), у 1746 – ніжинський полковник, фактичний керівник українського уряду за гетьмана Розумовського; Віктор (1768-1834), визначний російський державний діяч і дипломат, віце-канцлер, міністр внутрішніх справ (1802-1807, 1819-1825), голова Державної ради і Кабінету міністрів (1827) Російської імперії); *Бордуляк*, *Данте*, *Гомер*, *Кочерга*, *Котляревський*, *Квітка-Основ'яненко*, *Тарас Шевченко*, *Міцкевич* (письменники); *Самійло Кішка* (козацький гетьман, походив з брацлавського роду Кошків або Кошичів; брав участь у лівонській війні й загинув у битві під Феліном; герой козацьких дум, що оспівували його багаторічну неволю); *Арій* (пресвітер в Александрії, започаткував аріанські спори в християнському богослов'ї); *Йосафат Кунцевич*, *Урбан* (католицький архієпископ полоцький, був проголошений папою Урбаном VIII блаженним, а 1867 папою Пієм IX – святим, мучеником за ідею церковного з'єднання); *Вельм'ямін Йосиф Рутський* (київський уніатський митрополит родом із Руди біля Новгородка в Білорусі); *Андрій Шептицький* (видатний церковний, культурний і громадський діяч, митрополит галицький, архієпископ львівський та єпископ кам'янець-подільський); *Іван Озаркевич* (громадський діяч, священник, батько Н. Кобринської); *Петро Сагайдачний* (український гетьман, здібний організатор козацького війська, видатний політичний та громадський діяч); *Станіслав Морозенко (Мрозовицький)* (полковий реєстрового війська, полковий корсунський, брав участь у битві під Пилявцями (1648) і керував козацькою кіннотою під Збагажем, де був убитий; герой народної пісні «Ой Морозе, Морозенку, ти славний козаچه»); *Геростат* (грек із м. Ефес спалив храм Артеміди Ефеської); *Наполеон Великий* (імператор Франції).

Прізвище виникли близько 600 років тому у текстах, які належали до ділової сфери діяльності. Л. Худаш поділяв прізвища за семантичними ознаками: 1) іменування, пов'язані з особливостями або деталями зовнішнього вигляду (*Іван Хромий*); 2) іменування, пов'язані з внутрішніми чи зовнішніми особливостями людини, виявами поведінки, психіки, вдачі людини, її мови

тощо (*Іван Лихий*); 3) іменування, які називають людину за різними предметами або поняттями побуту і мотиви яких неможна встановити (*Данило Помело*); 4) іменування, пов'язані з тваринним і рослинним світом (*Петро Курка*); 5) іменування, пов'язані з харчуванням (*Іван Ковбас*); 6) іменування, що вказують на місце проживання у населеному пункті або називають людину в залежності від тих чи інших обставин, що стосуються її житла чи господарства (*Антон Калюжний*); 7) іменування, які виражаються прізвиськом невстановленого походження (*Омельян Кабуць*)³⁷⁰.

У результаті аналізу текстів казок виявлено прізвища персонажів таких семантичних груп: 1) іменування, пов'язані з зовнішніми та внутрішніми особливостями: *Рябко, Головатий, Чупрун* (заст. простолюдин)³⁷¹, *Голик, Чорноус, Чорноусенко, Забр'юха, Чирячка, Пістряк, Нечос, Хвайда, Лизогуб, Пупченко, Безрукий, Моргало, Довгорукий, Рилло* (укр. Рило на іноземний лад); 2) вияви поведінки: *Лизунович*; 3) вдачі людини: *Лихой*; 4) людські вади: *Зам'ятальський, Хляпницький, Лінюх, Финтик, Палюха, Курило, Байбарзо, Поклоненко, Кислиця*; 5) вияв людських стосунків: *Дружба*; 6) іменування, пов'язані з тваринним світом: *Шуліка, Галаган, Рябокобила, Рябоклячка, Кабанець, Мошка*; 7) іменування, що вказують на етнічну приналежність: *Русин, Циганчук*; 8) специфічна ходьба: *Чимчикевич, Швандюра, Махнидрала, Кандиба* (той, хто шкандибає, кульгає на ногу; нога скоріш за все була зламана, а потім зрослася, але стала коротшою)³⁷²; 9) астрономічні іменування: *Скорпіонович*; 10) топонімічні іменування: *Засульський, Загайний, Бендера*; 11) риси характеру: *Караконович*; 12) професійні прізвища: *Книші, Ковалик, Попенко, Кирка*; 13) назви страв: *Пампушка, Масенький*; 14) найменування грибів: *Печериця, Масляк*; 15) технічні деталі (пристрій до гарби): *Налюшня*; 16) специфічне говоріння: *Шикалка*; 17) рослини: *Бульбах, Часник, Дубровський*; 18) без постійного місця проживання: *Літко*; 19) вид оселі: *Гайдук*; 20) розумова діяльність: *Нарада, Розумний*; 21) злочинні вчинки: *Розбишацький*; 22) швидкість: *Летючий*.

У 1872 році з'явилася версія про те, що в процесі багатьох судових справ розслідування діяльності народного ватажка Устима Якимовича Кармалюка з ініціативи місцевих польських помічників його прізвище було змінено на Карманюк, тобто «кишеньковий злодій». Для пояснення причин переходу прізвища Кармалюк у форму Карманюк І. Желєзняк висуває декілька припущень. У прізвищі Карманюк могла бути дисиміляція приголосних, взагалі характерна для української мови. Крім цього, в тій частині Поділля, де жив і

³⁷⁰ Худаш М. Л. З історії української антропонімії. Київ: Наукова думка, 1977. 235 с.

³⁷¹ Словник української мови в 11-ти томах. Т. 11. Київ: Наукова думка, 1970–1980. С. 385.

³⁷² Бадін Є. О. Походження українських прізвищ. Кривий Ріг: Видавничий дім, 2008. 160 с. С. 119.

діяв Кармалюк, існувала певна кількість близьких за звучанням прізвищ Каралюків, Карманюк, Кармалюк, які могли впливати одне на одне й змішуватися. Наявність у фольклорі кількох варіантів прізвища Устима Кармалюка свідчить про відсутність його сталості, а з цим і певною мірою порушує надійність вірогідності. Довгий час основні знання про Устима Кармалюка поширювалися через усну народну творчість і тому його ім'я закріпилося у формі Кармалюк або Кармелюк³⁷³. Марко Вовчок назвала головного героя *Іван Кармель*.

Письменник через прізвище виражає своє ставлення до персонажа. До авторських варіантів утворень відносимо: *Добробит*, поет *Груботиський*, *Цапцялапський*, *Запам'ятальський*, *Жабокрюк*, *Шеревертень* (від перевертень).

У казкових текстах помічено і прізвища іншомовного походження: *Ер-Рашид*, *Скрудж*, *Хельт*, *Гаудентій*, *Тіроль*, *Шледріян*, *Крупп*, *Мельх*, *Кедрон*, *Крез*, *Шніцкопф*, *Гопман*, *Чонгара*, *Каранет*, *Кереп*, *Чолак*, *Вілена*, *Калиберда*, *Левурда*.

Для найменування дійових осіб письменниками використано:

- 1) **андроніми** – найменування жінки за іменем, прізвищем чи прізвиськом чоловіка. Звичай називати заміжню жінку за її чоловіком – загальнослов'янський, однак засоби творення кожного з них у різних мовах і діалектах не однакові. У говорах української мови вживається 10 суфіксів для творення андронімів: **-иха**, **-ка**, **-янка**, **-иня**, **-аня**, **-уля**, **-ова**, **-овка**, **-ина**, **-а**³⁷⁴. Активними в казкових текстах є суфікси **-их(а)** (*Гершиха*, *Кравчиха*, *Зубиха*, *Жолобиха*, *Зозулиха*, *Михайлиха*, *Проциха*, *Корчиха*), **-ин(а)** (*Кузьмина*), **-ов(а)** (*Лукіанова*), **-івн(а)** (*Карлючківна*); 2) **метроніми** – власна назва сина або дочки за іменуванням (іменем особовим, прізвищем чи прізвиськом) матері або когось із предків по материній лінії. Метроніми бувають офіційні і неофіційні. Метронімічність виражається такими суфіксами: **-ич**, **-енк-**, **-юк**, **-ин**, **-инець**, **-ин-**³⁷⁵. У текстах маємо лише один приклад: *Танський*; 3) **патроніми** – власна назва сина або дочки, утворена від батькового іменування або роду занять. В українській мові патронімами є всі імена по батькові, більшість прізвищ, багато спадкових прізвиськ. До патронімів належать також апелятиви на зразок

³⁷³ Желєзняк І. М. Етюд з української антропоніміки: Кармалюк. *Мовознавство*. 1987. № 5. С. 66–68.

³⁷⁴ Чучка П. П. Андронім. *Українська мова. Енциклопедія* / Редкол.: В. М. Русанівський, О. О. Тараненко (співголови), М. П. Зяблюк та ін. Київ: Видавництво «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2000. 752 с.: іл. С. 26.

³⁷⁵ Чучка П. П. Метронім. *Українська мова. Енциклопедія* / Редкол.: В. М. Русанівський, О. О. Тараненко (співголови), М. П. Зяблюк та ін. Київ: Видавництво «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2000. 752 с.: іл. С. 314.

гетьманич, попович, княжна, писаренко, циганчук³⁷⁶. У казках зафіксовано: Савчак, Романчук, Пилипчук, Гавриленко, Юркевич, Ярошанський (можливо, походить від імені Ярох)³⁷⁷.

Отже, в літературних казках письменники використовували переважно популярні в ХІХ ст. чоловічі імена, а суто казкових іменних новотворів не так багато. Варто зазначити, що в текстах вітчизняних казок переважають чоловічі персонажі, тоді як у Європі, навпаки, – домінують жіночі. Г. Хомечко пояснює це як своєрідну компенсацію за переважання персонажів чоловічого роду в інших народних жанрах, особливо в героїчних легендах. Водночас побутує припущення, що жіночі ролі в казках рідко стають модельними, оскільки в більшості своїй функціонують на рівні індивідуальних потреб і бажань звичайних людей, тоді як героїчні ролі чоловіків мають соціально ширше навантаження³⁷⁸. У кожному персонажі власного твору попри індивідуалізацію за характером та мовними ознаками постійно вбачається мовна особистість автора.

2.4.2 Антропоніми містично-релігійного напрямку

Наші предки у дохристиянські часи вірили, що весь світ, небо, повітря й земля заповнені богами; що вся природа жива, переповнена дивами. Людина прагнула бути в єдності і в найкращих стосунках з природою, оскільки вона на кожному кроці переконувалась у залежності від неї. Ці вірування знайшли своє віддзеркалення і в художній літературі, зокрема, в літературних казках. М. Торчинський зазначає, що у цілому дослідження міфонімів (і слов'янських, й античних) переважно представлене лексикографічними й енциклопедичними виданнями, у яких характеризуються насамперед екстралінгвальні, а також семантичні, етимологічні, хронологічні й деякі інші особливості міфонімікону. Спираючись на роботи таких дослідників, як Р. Барт, В. Богданов, А. Василенко, В. Вересаєв, В. Войтович, В. Давидюк, Ю. Зайцев, М. Зубов, А. Ішутін, А. Кайсаров, І. Козовик та О. Пономарів, І. Лосева, Н. Капустін, О. Кірсанова і В. Тахтамішев, Н. Павлюк, а також праці словникового типу А. Білецького, Є. Мелетинського, В. Петрухіна і С. Плачинди, науковець дійшов висновку про необхідність створення нової типології міфонімії і

³⁷⁶ Чучка П. П. Патронім. *Українська мова. Енциклопедія* / Редкол.: В. М. Русанівський, О. О. Тараненко (співголови), М. П. Зяблюк та ін. Київ: Видавництво «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2000. 752 с.: іл. С. 426.

³⁷⁷ Бадін Є. О. Походження українських прізвищ. Кривий Ріг: Видавничий дім, 2008. 160 с. С. 26.

³⁷⁸ Хомечко Г. Зміна соціальної парадигми в сучасній казці. *Вісник Львівського університету. Серія філол.* Вип. 31. Львів, 2003. С. 165–177.

запропонував зразок за характером іменованих денотатів, включаючи загальнотеоретичні поняття³⁷⁹.

Українську міфологічну лексику в художній літературі XIX століття досліджувала А. Василенко. Вона виділяла такі групи міфологічних одиниць: **міфоніми** на позначення найголовніших богів давньоукраїнського пантеону (Перун, Велес, Дажбог, Сварог); **міфолексеми** на позначення другорядних богів (Мара, Лень); **пандемоніологічні номінації** (назви нечистиків (*маскулінізована* (чорт, біс) і *фемінізована* (відьма, яга) *диференціація однини та множини репрезентація* (нечиста сила) на вербальному рівні), *найменування божків і божеств* (Хлібник, Пекун, русалки); **фауністичні міфономіації** (кінь, зозуля, лебідь); **флористичні міфомени** (дуб, осика, горицвіт); **астральні міфологеми** (*солярна* (сонце), *лунарна* (місяць), і *власне астральні* (зірки, зорі); *архетипні міфоніми* (вода, повітря, вогонь, земля); **міфотопоніми** (рай – пекло, цей світ – той світ)³⁸⁰.

Міфонім – це власна назва, найменування вигаданого суб'єкта або об'єкта в переказах, казках, міфах тощо. Кожен із них вимагає окремого аналізу, оскільки більшість зазнала дії «народної етимології». Міфоніми відбивають рівні слов'янської міфології – нижчий (*водяні, домовики, русалки, віли*, що більшістю вчених не вважаються власними іменами) і вищий, де виступають антропоморфні божества, що мають особові імена, які в науковій літературі частіше кваліфікуються як теоніми³⁸¹. Значну групу антропонімних назв складають містично-релігійні персонажі (*див. додаток*). Умовно поділимо їх на три групи: *міфічні істоти, містичні істоти, істоти релігійного спрямування*.

Усе в природі для наших предків зберігало духовну силу та мало божественну сутність. **Першу групу** формують власні назви міфічних богів, а саме: *Зевес, Даная, Феб, Борея, Морфей, Тавр, Яврона, Паллада, Сатурн, Сатурнович, Афіна, Юпітер, Марс, Еол, Берека, Тор, Аїд*. Персонажів цієї групи з тексту І. Котляревського «Енеїда» ми не розглядаємо, оскільки цей пласт є достатньо вивченим науковцями.

³⁷⁹ Торчинський М. Денотатно-номінативна структура міфонімії як складник української ономастичної терміносистеми. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського*. Серія: Філологія (Мовознавство): Збірник наукових праць / гол. ред. Н.Л. Іваницька. Вінниця: ТОВ «Фірма «Планер», 2012. Вип. 16. 430 с. С. 33–38.

³⁸⁰ Василенко А. М. Українська міфологічна лексика в художній літературі XIX століття: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01 «Українська мова». Київ, 2003. 19 с. С. 6–7.

³⁸¹ Желеняк І. М. Міфонім. *Українська мова. Енциклопедія* / Редкол.: В. М. Русанівський, О. О. Тараненко (співголови), М. П. Зяблюк та ін. Київ: Видавництво «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2000. 752 с.: іл. С. 318.

До другої групи належить антропонімна лексика різного змісту. У текстах літературних казок зафіксовані риси давніх вірувань українців, зокрема періоду язичництва, коли люди обожнювали надприродні явища. Так, у художніх творах *Сонце* постає то в образі суворого батька («Казка про сонце та його сина» Дніпрова Чайка), то суворої матері («Скривджені й нескривджені» І. Нечуй-Левицький). Його вважали богом-подателем і вживали у чоловічому роді. Лише у веснянках *Сонце* – богиня³⁸². Ю. Федькович у казці «Від чого море солоне?» згадує про *Дажбога* (бога сонця і небесного вогню). Етимологи по-різному тлумачать це ім'я, однак переважає думка, що Дажбог означає «той, хто дає добробут, щастя»³⁸³.

Дослідники українських обрядових пісень сонцепоклонницького походження О. Потебня та К. Сосенко виділяють у них прадавній космогонічний мотив – «шлюб Сонця і Місяця»³⁸⁴. Він використаний у казці «Скривджені й нескривджені» І. Нечуя-Левицького. Дітьми *Сонця* в літературних казках постають: *сини промені, сонцевич* («Казка про сонце та його сина» Дніпрова Чайка) та *донька Зірниця* («Скривджені й нескривджені» І. Нечуй-Левицький). Автор дає оригінальне найменування нареченому *Зірниці* – *Іван Громовик*. Власна назва є поєднанням поширеного чоловічого імені Іван та назви містичного персонажа.

У казці «Верба» В. Гнилосира уособленням правосуддя постає персонаж зі складним найменуванням *матір-сира-Земля*, що, за своїм значенням, порівнюється до Бога.

В антропонімічній системі української літературної казки виділяємо певну кількість апелятивної лексики (переважно абстрактної), що слугує на позначення імен дійових осіб. Вони за своїм номінативним значенням оцінюють життєві обставини: *Правда* (об'єднує істину і справедливість), на противагу їй існує *Кривда* («Казка про Правду та Кривду» Панас Мирний, «Казка» О. Кониський); *Розум, Наука* («Казка» О. Кониський); *Згода, Незгода* («Як то Згода дім будувала» І. Франко); *Доля* («Три бажання» Б. Грінченко); *Характерність, Звонець, Дід Ненаситець* («Запорожці» І. Нечуй-Левицький). Крім цього, виявляємо в «Казці про Правду та Кривду» Панаса Мирного персонажів, які показують сім'ю: батько *Гнів*, мати *Темнота*, син *черв'як Сум*, доньки: *Сльоза, Журба*.

³⁸² Карпенко Ю.О. Слов'янська міфологія і український фольклор. *Мова і стиль українського фольклору*: Збірник наукових праць / Ред. кол.: Ю. О. Карпенко та ін. Київ: ІЗМН, 1996. С.22–33. С.27.

³⁸³ Там само. С. 24.

³⁸⁴ Губерначук С. Трипілля і українська мова. Київ: Фенікс, 2005. 232 с. С. 183.

Популярним персонажем у казках є *Мороз* («Сватання Мороза», «Весілля Мороза» О. Романова), що постає в різних подобах: *мороз Ніс Червоний*, *мороз Ніс Синій* («Два морози» Б. Грінченко), *Старий мороз*, *Морозенко* («Морозова кара» Олена Пчілка, «Казка про Правду та Кривду» Панас Мирний).

Мовні образи, наділені фантастичними рисами та здібностями, постають перед нами в літературних казках в образах: *відьми*, *чарівниці*, *чаклунки*, *13 віщунів*, *ворожки*, *відьмача*, *запорожця-характерника*, *чарівника Самоцвіта*, *баби-казки*, *діда-ворожбит*. В. Давидюк зафіксував у східних слов'ян синонімічний ряд на позначення слова «чаклун» – це «чарівник, чародій, характерник, химородник, чорнокнижник, знахар, яритник, хмарник, градобур, ворожбит, ведун, лікар, галдовник, заговорник, шептун, порчельник, ворожба, дзяд, волшебник, знаток, ведьма, єретик, знающий тощо»³⁸⁵.

Лише в казці О. Василенка «Казка про трьох братів-орлів і четверту сестричку Любку» наявна така назва, як *баба Яга*. Ю. Степанов досліджував походження та значення цього образу. Науковець зазначає, що *баба Яга* – це персоніфікована задуха і кошмар. Однак фіксує й інше тлумачення: *баба Яга* – це «сила», «добра сила», а не «зла сила», «хвороба»³⁸⁶. Є в цьому творі й інший персонаж – *баба Морена*. С. Губерначук у санскриті зафіксував слова *мара* – «смерть» та *марена* – «мор, чума, загроза»³⁸⁷. О. Потебня, за спостереженнями Ю. Степанова, проводив паралель: *Марена* – *Лиса* – *Яга*³⁸⁸. Як бачимо, за змістом це різні персонажі, але *баба Морена* є могутніша за *бабу Ягу*.

Відповідно до функцій, що виконують персонажі в казках, Л. Дунаєвська поділяє їх на добровольців, злоторців та знедолених³⁸⁹. Домові духи (*зlidні*), які були, за віруваннями українців, шкідниками, є головними персонажами казки І. Манжури «Зlidні». Поодинокими є образи, найменування яких пов'язані з хатнім начинням, наприклад: *хлопець-веретено*, *хлопець-гребінь*, *дівчина-прядка* («Зима й Весна» Дніпрова Чайка). Система казкових образів урізноманітнюється завдяки персоніфікації: а) назв предметів: *Руїна*, *Багно*, *Сміття* («Як то Згода дім будувала» І. Франко); б) назв частин тіла (пальці рук): *Палько*, *Лизун*, *Григір*, *Смик*, *Мізинець* («Іголлка-угорка претонесенькая!» Ю. Федькович); в) назв страв: *коржик* («Казочка про коржика» Олена Пчілка); г) назв тварин та їх похідних: *бичок* («Солом'яний бичок» Олена Пчілка), *кобиляча*, *вовча*, *ведмежа голови* («Про дідову та бабину дочку» Олена Пчілка), *птахи-віщунки* («Судильниці» Н. Кобринська).

³⁸⁵ Давидюк В. Ф. Українська міфологічна легенда. Львів: Світ, 1992. 176 с.

³⁸⁶ Степанов Ю. С. Баба-Яга, Яма, Янус, Ясон и другие. К вопросу о «нестрогом» сравнительно-историческом методе. *Вопросы языкознания*. 1995. № 5. С.3-16. С.12.

³⁸⁷ Губерначук С. Трипілля і українська мова. Київ: Фенікс, 2005. 232 с. С. 194.

³⁸⁸ Степанов Ю. С. Баба-Яга, Яма, Янус, Ясон и другие. К вопросу о «нестрогом» сравнительно-историческом методе. *Вопросы языкознания*. 1995. № 5. С.3-16. С. 14.

³⁸⁹ Дунаєвська Л. Ф. Українська народна казка. Київ: Либідь, 1987. 156 с.

До найменувань лісових духів у літературних казках зверталися письменники П. Білецький-Носенко «Три бажання» (*ліший, Лель*), Ю. Федькович «Від чого море солоне?» (*Лісовик*), І. Франко «Мавка» (*Мавка*), «Хо» М. Коцюбинський (*Хо*), «Снігурка» Б. Грінченко (*дід-примара*). Так, лексему *Лісовик* у гуцульських говірках, за спостереженнями Н. Хобзей, зафіксовано зі значенням «міфічна істота, що живе в лісі і випасає лісових тварин»³⁹⁰, а у літературній мові вона функціонує як загальноновживане «міфічна істота, яка жила в лісі»³⁹¹. *Ліший* є синонімом до слова *лісовик*. Образ *мавки* виявлено лише в одному казковому творі XIX століття, хоча це популярний міфічний персонаж української літератури. *Мавка* – це казкова істота в образі гарної дівчини з довгим розпущеним волоссям³⁹²; мавка, лісна німфа, демон у вигляді стрункої красивої веселої і добродушної дівчини³⁹³. Науковець зазначає, що словники тлумачать слово *мавка* так: русалка, лісова німфа (Желехівський); лісова німфа (Кримський, Єфремов); гірська русалка (Онишкевич)³⁹⁴.

Водяні духи постають персонажами в казці «Три бажання» П. Білецького-Носенка (*русалка*). *Русалка* – казкова істота в образі гарної дівчини з довгими розпущеними косами і риб'ячим хвостом; водяна німфа³⁹⁵. Й. Дзензелівський писав, що люди вимовляють не *русалка*, а *росалка*, що походить від *роси*, а не від *русий, руський*³⁹⁶. У подібному за сюжетом творі Б. Грінченка подано інший персонаж – *Доля*. Народні вірування про Долю вивчали О. Потебня та П. Іванов³⁹⁷.

До містичних героїв належать казкові персонажі *залізний тур, огневий змій* («Від чого море солоне?» Ю. Федькович), *Лиха Година* («Лиха Година» І. Манжура), *перевертні, манії, поторочі, упираки, вовкулаки* («Трьомсин-богатир» І. Манжура). Кожен персонаж зберігає в собі певну частину вірувань українців. Наприклад, *упир*, у дослідженнях Ю. Карпенка, пояснюється як «неспалений»: упирем ставав померлий, якого родичі не змогли відправити на той світ шляхом трупоспалення. Він змушений був залишатися на цьому світі, нудився тут і – «качав права» зі своїх близьких³⁹⁸. *Вовкулак(а)* – за народними

³⁹⁰ Хобзей Н. В. Гуцульська міфологія: Етнолінгвістичний словник. Львів, 2002. 216 с. С. 120.

³⁹¹ Словник української мови в 11-ти томах. Київ: Наукова думка, 1970-1980. Т. 4. С. 524.

³⁹² Там само. С. 578.

³⁹³ Дзензелівський Й. Українське і слов'янське мовознавство. Збірник праць / Відпов. ред. О. Купчинський. Львів, 1996. 519 с. С. 67.

³⁹⁴ Хобзей Н. В. Гуцульська міфологія: Етнолінгвістичний словник. Львів, 2002. 216 с. С. 137.

³⁹⁵ Словник української мови в 11-ти томах. Київ: Наукова думка, 1970-1980. Т. 8. С. 911.

³⁹⁶ Дзензелівський Й. Українське і слов'янське мовознавство. Збірник праць / Відпов. ред. О. Купчинський. Львів, 1996. 519 с. С. 73.

³⁹⁷ Іванов П. В. Народные рассказы о Доле. *Українці: народні вірування, повір'я, демонологія* / Упор. А. П. Пономарьова, Т. В. Косміної, О. О. Боряк. Київ: Либідь, 1991. С. 342-374.

³⁹⁸ Карпенко Ю. О. Слов'янська міфологія і український фольклор. *Мова і стиль українського фольклору: Збірник наукових праць* / Ред. кол.: Ю. О. Карпенко та ін. Київ: ІЗМН, 1996. С.22-33. С. 24.

повір'ями – людина, що обертається на вовка³⁹⁹. Над цією темою працювала Н. Хобзей у дослідженні «Між світом та антисвітом: чоловік, що може перемітнутися на вовка»⁴⁰⁰.

На особливу увагу заслуговує казковий персонаж *Змій*. Образ доброго змія-тотеми, розвиваючись на українських землях із трипільських часів, потрапив до українського фольклору. Серед українських народних казок про тварин є й такі, у яких головними персонажами виступають добрі «чарівні гадюки-тотеми і вужі-тотеми». С. Губерначук вважає, що їхнє проживання на обійсті господаря приносить благополуччя та багатство⁴⁰¹. Ця думка підтверджена текстами казок XIX століття. Однак І. Манжура вдається до імпровізації у створенні цього образу. Так, у казці «Іван Голик» змії трьохголовий, у «Трьомсині-богатири» – одноголовий і за своєю суттю це змії-коханець (персонаж, незвичний для світових казок). У СУМ фіксуємо таке пояснення: *змія/змій* – 1) плазун з видовженим тілом, укритим лускою; 2) казкова істота з крилами й зміїним тулубом, наділена надзвичайною силою, дракон; 3) біблійний образ диявола, що спокусив людину в раю; 4) *перен. знев.* про підступну хитру людину⁴⁰². Міфологему *Змій* в українських та російських чарівних казках вивчає О. Порпуліт⁴⁰³, а О. Олійник досліджує мотиви ритуалу переходу в казкових сюжетах про шлюб з тотемною істотою⁴⁰⁴.

До третьої групи відносимо антропонімну лексику *релігійного спрямування*. У ній виділяємо дві підгрупи лексем: а) одиниці на позначення жителів пекла; б) назв мешканців раю. Українську демонологію досліджували Ю. Дяченко, В. Замлинський, Л. Мельник, Ю. Мушкетик, В. Гнатюк, А. Пономарьов, Т. Косміна, О. Боряк, Л. Мушкетик, Г. Скрипник та інші.

Серед жителів пекла переважає такий персонаж, як *чорт*. Він є персонажем казок Н. Кобринської «Чортище», О. Стороженка «Жонатий чорт», «Закоханий чорт», «Чортова корчма», І. Франка «Як русин товкся по тім світі». Назва *чорт* в літературній мові має значення: «надприродна істота, що втілює в собі зло і має вигляд темношкірої людини з козячими ногами, хвостом і ріжками; злий дух, нечиста сила, біс, диявол, сатана»⁴⁰⁵. У віруваннях українців побутувала думка: якщо згадувати духа – він з'явиться. Це стало причиною, що письменники заміняли ці лексеми описовими конструкціями: *той, що під*

³⁹⁹ Словник української мови в 11-ти томах. Київ: Наукова думка, 1970-1980. Т.1. С.711.

⁴⁰⁰ Гуцульські говірки. Лінгвістичні дослідження / ред. колегія: Закревська Я., Гриценко П., Коць-Григорчук Л., Сабадош І., Полюга Л., Хобзей Н. Львів, 2000. 368 с. С.179-191.

⁴⁰¹ Губерначук С. Трипілля і українська мова. Київ: Фенікс, 2005. 232 с. С.203.

⁴⁰² Словник української мови в 11-ти томах. Київ: Наукова думка, 1970-1980. Т. 3. С. 620-621.

⁴⁰³ Порпуліт О. О. Міфологізм Змій в українських та російських чарівних казках. *Записки з українського мовознавства*: 36. Наукових праць. Одеса, 1999. Вип. 8. С. 112-121.

⁴⁰⁴ Олійник О. Мотив ритуалу переходу в казкових сюжетах про шлюб з тотемною істотою. *Мандрівець*. 2004. № 1. С.41-45.

⁴⁰⁵ Словник української мови в 11-ти томах. Київ: Наукова думка, 1970-1980. Т. 9. С. 362.

кручею живе («Сіра кобила» П. Куліш), *той – не при хаті згадуючи* («Добрана пара» Олена Пчілка), *той сам, про котрого казки на вечорницях розказують* («Без праці» І. Франко), *той, що болотом трясє* («Опозиція» І. Франко). У гуцульських говірках «той», як евфемізм, уживається замість слова «чорт»⁴⁰⁶. Табу на вживання слів *чорт*, *дідько* в гуцульських говірках діє і сьогодні.

Літературні казки фіксують також різні варіації цього антропоніму. Наприклад: 1) у множині: *чорти* («Судильниці» Н. Кобринська, «Відьмач» Х. Купрієнко, «Чорт у наймах» І. Манжура, «Данило Жужля» Г. Наумович, «Як русин товкся по тім світі» І. Франко); 2) наявність імені: *пан Юдун* («От тобі й скарб» Г. Квітка-Основ'яненко), *чорт Юдик* («Голодний чорт» Ю. Федькович), *Юда* («Як то Згода дім будувала» І. Франко): у гуцульських говірках слово «юда» означає «чорт»⁴⁰⁷, тому персонаж «чорт Юдик» дослівно може означати «чорт Чортик», *чорт Трутик* («Закоханий чорт» О. Стороженко), *Чорторий* («Казка про Правду і Кривду» Панас Мирний); 3) ієрархічні та вікові особливості: *найстарший чорт* («Голодний чорт» Ю. Федькович), *старі чорти* («Казка про трьох братів-орлів» О. Василенко) *чортеня* («Закоханий чорт» О. Стороженко); 4) недоліки: *чорт-гульвіса* («Чорт у наймах» І. Манжура); 5) різновиди чортів: *привиди з рогами* («Відьмач» Х. Купрієнко), *куці, муштаті* («Лиха Година» І. Манжура).

У казці С. Руданського «Цар Соловей» маємо персонаж, який називають *бісурман* (бусурман). За спостереженнями Й. Дзензелівського, це слово наближене до слова *біс* «чорт». За походженням є тюркізмом, що виражає ставлення до завойовників турків та татар (а раніше і половців). В українській мові слово належить до лайливої лексики. Письмово ця народна етимологія фіксується з ХІХ століття. У зазначеному О. Павловським «иноверець, безбожник» початкове **бу** замінене на **без** під впливом утворення з префіксом **без-**: *безбожник*⁴⁰⁸.

У казці «Як русин товкся по тім світі» І. Франко використав персонаж на ім'я *Луципер*. Н. Хобзей у гуцульських говірках зафіксувала назву *Люципер*, що означає *чорт*⁴⁰⁹. Словник української мови пояснює, що *люципер* – «те саме, що біс»⁴¹⁰. У християнській традиції це одне з позначень *сатани*.

Притаманні казковим текстам слова і вислови на зразок *нечиста сила* («Зачароване місце» М. Гоголь), *смерть, пекло, грішні душі* («Як русин товкся по тім світі» І. Франко).

⁴⁰⁶ Гуцульські говірки. Короткий словник / ред. Я. Закревська. Львів, 1997. 232 с. С. 186.

⁴⁰⁷ Там само. С. 223.

⁴⁰⁸ Дзензелівський Й. Українське і слов'янське мовознавство. Збірник праць / Відпов. ред. О. Купчинський. Львів, 1996. 519 с. С. С. 55.

⁴⁰⁹ Хобзей Н. В. Гуцульська міфологія: Етнолінгвістичний словник. Львів, 2002. 216 с. С. 123.

⁴¹⁰ Словник української мови в 11-ти томах. Київ: Наукова думка, 1970-1980. Т. 4, С.559.

Крім назв підземних сил використано найменування представників раю. У літературних казках XIX століття переважно згадували *Бога* Б. Грінченко («Сирітка»), Дніпрова Чайка («Казка про сонце та його сина»), Є. Гребінка («Мачуха і панночка»), Н. Кобринська («Чортище»). У казці «Закоханий чорт» О. Стороженка окремо вживаються два слова: *Бог* і *Господь*, а у «Від чого море солоне?» Ю. Федьковича одне словотворення – *Господь Бог*. У «Правдивій казці» Г. Кернеренка *Господь-бог* пишеться через дефіс, хоча у «Свині» І. Франка вжито просто слово *Господь*, а у його ж казці «Як русин товкся по тім світі» вжито форму *пан біг*.

У текстах казок виділяємо також назви божих помічників: *ангел Божий* («Мачуха і Панночка» Є. Гребінка); *янголь* («Маруся і князенко» Б. Грінченко); *ангел* («Чортище» Н. Кобринська, «Сон князя Святослава» І. Франко); *різдвяний ангел* («Сльоза» М. Черемшина); *ангел доброти* («Незабудка» М. Черемшина); *святі: святий Юрко* («Старці» Ф. Кудринський); *святий Петро* («Півпівника» П. Куліш, «Данило Жужля» Г. Наумович; «Коваль Бассім», «Як русин товкся по тім світі» І. Франко), *святий Миколай* («Півпівника» П. Куліш, «Лис Микита», «Чума» І. Франко), *архістратиг Михайл*, *Микола-чудотворець*, *Єгорій-побідоносець* («Закоханий чорт» О. Стороженко), *святий Маковей* («Чарівні дзвіночки» А. Свидницький); *Божя Мати* («Старці» Ф. Кудринський); *Хома* «один із 12 апостолів» («Цар Соловей» С. Руданський), *Мойсей* («Лис Микита» І. Франко).

У текстах зафіксована й антропонімна лексика мусульманського спрямування типу *Магомет* («Урок панам» П. Білецький-Носенко, «Коваль Бассім» І. Франко), *аллах* («Коваль Бассім» І. Франко), а також, як і належить казкам, є навіть вигадана свята – *свята Гаргара* («Лисиця-сповідниця» І. Франко).

Отже, в українських літературних казках виділяємо три групи найменувань антропонімно-містичного спрямування: міфічні істоти, містичні істоти та істоти релігійного спрямування. Якщо письменники персонажів перших двох груп просто називали або включали у їх назву якісь здібності, то відносно антропонімів релігійного спрямування маємо низку авторських підходів щодо мовного оформлення. Наприклад, представників пекла автори показували за допомогою: загальних назв; описових конструкцій; означальних словосполучень; із додаванням імені, іноді тавтологічного характеру. У подаванні антропонімічних назв представників раю ми спостерігаємо подібну картину, але додається ще особливість, пов'язана з орфографією на зразок написання слів з великої та малої літери та написання слів через дефіс. Як бачимо, антропонімна організація української літературної казки не тільки розширила свої межі, а й сприяла виробленню правописної системи.

2.4.3 Антропонімна лексика календарного типу

Народні звичаї й обряди, ритуальні за своїм походженням дії і словесні формули пов'язані з традиціями родового, племінного та народного життя і зумовлені впливом природи на життя людини, змінами пір року та залежними від них датами чи періодами сільськогосподарських та інших робіт. Вони пов'язані з народним календарем, супроводжувалися магічними діями, релігійними церемоніями, замовляннями і співом, танком і ходінням, драматичними діями. Поступово народні звичаї та обряди поєдналися з християнською обрядовістю⁴¹¹.

Народний календар – це одна з форм існування знань етносу про його природне та соціальне оточення⁴¹². Вірування наших предків знайшли своє відображення переважно у фольклорних творах. Утім їх відголоски простежуються і в українських літературних казках. Розгортання подій, особливо значущих, може пов'язуватися зі святими днями у народному календарі.

Зближення і взаємопроникнення двох календарних циклів (духовного і світського) впорядковують знання наших предків про їхнє навколишнє середовище. Враховуючи це, С. Єрмоленко запропонувала такий поділ народної календарної лексики: 1) встановлюється хронологічний зв'язок між певним явищем (дією) і датою (датами); 2) фіксується зв'язок між двома подіями, одна з яких чи обидві співвідносяться з пам'ятними днями святців; 3) певний календарний угодник або свято розглядаються як такі, що виконують визначену роль у якомусь суспільному чи природному процесі⁴¹³.

В українських літературних казках ХІХ століття письменники використовували назви свят з різною метою. В одних творах вони не мали конкретного підтексту (*Новий рік* («Сосонка» Олена Пчілка), *Різдво Господнє*, *Різдво Христове* («Ведмідь» Марко Вовчок), *Різдво* («Старці» Ф. Кудринський), *Різдво Святе* («Правдива казка» Г. Кернеренко), *десята масна*, *Юрія на великодніх святах*, *Теплий Олексій*, *Параски* («Пархімове снідання», «От тобі й скарб» Г. Квітка-Основ'яненко), *Неділя* («Правдива казка» Г. Кернеренко, «Від чого море солоне?» Ю. Федькович), *Світла неділя – Великдень* («Цар Соловей» С. Руданський), *тросцькії свята* («Казка про хитрого Лисовина» І. Манжура), *Івана Купала* («Від чого море солоне?» Ю. Федькович, «Старці» Ф. Кудринський), *Петрівка* («Два брати» І. Нечуй-Левицький), а в інших згадка свят є символічною, з ними пов'язані події в

⁴¹¹ Кравців В. Народні звичаї та обряди. *Енциклопедія українознавства* / Гол. ред. проф. В. Кубійович [Репринтне відтворення видання 1955-1984 рр.]. Львів: Молоде життя, 1996. Т. 5. С. 1702.

⁴¹² Єрмоленко С. С. Лінгвістичні аспекти взаємодії церковного та народного календарів і міфологічна концепція О. О. Потебні. Київ: Наукова думка, 1987. 245 с. С.45.

⁴¹³ Там само. С. 46.

казкових текстах. Так, у творах «Чортова корчма» О. Стороженка (*Різдво*), «Сльоза» М. Черемшини (*Святий вечір*), «Конотопська відьма» Г. Квітка-Основ'яненка (*великодні свята*), «Трьомсин-богатир» І. Манжури (*на Петра, на Іллі*) назви свят символізували захист покровителів і спасіння для головних персонажів. У текстах «Три бажання» П. Білецького-Носенка (*зелені святки*), «Верба» В. Гнилосира (*Свята Тройця*), «Судильниці» Н. Кобринської (*на Юря, на Івана, перед матками* (28 серпня і 21 вересня) перераховані свята є символами покарання за гординю, заздрість та знання з нечистою силою.

І. Франко головного персонажа іменує *Новий рік* («Куди діваються старі роки»), який, подорожуючи, бачить людські проблеми і намагається по-новому оцінити певні події.

Найбільше згадуються народні свята у творі «Зима й Весна або Снігова краля» Дніпрової Чайки. Завдяки своїй зацікавленості фольклором письменниця змогла поєднати давні уявлення українців та християнські вірування у поясненні дітям процесу приходу Весни. Послідовність свят – це послідовність подій у творі. Таким чином, через календарну лексику перед читачем розкрилася повноцінна картина боротьби між холодом і теплом: *Стрітіння* (15 лютого) з *Касяном* (29 лютого), *Явдохи* (14 березня), *40 святих* (22 березня), *Масниця*. Свято *Касяна* у віруваннях та церковних тлумаченнях подається по-різному. С. Єрмоленко у своїх наукових працях вказує, що преподобний *Кассіан*-римлянин у народній уяві виступає як негативний персонаж – вісник усяких негараздів, зовнішньо схожий на гоголівського Вія. Саме через це високосні роки, у які цього святого поминають, набули лихої слави, вважалися несприятливими і для людей, і для худоби. За білоруським повір'ям, *Касяна* відзначають раз на чотири роки через те, що він підпалив вуса Йоану Хрестителю (який жив на п'ять віків раніше. На українському ґрунті ця обставина інтерпретується на його користь (він 4 роки безперервно б'є чорта і лише на свої іменини іде до церкви помолитися Богові, щоб той дав йому сили для боротьби з нечистим)⁴¹⁴.

За спостереженнями І. Немченка, Дніпрова Чайка виводить персоніфіковані образи *Веснянок*, *Гаївок*, *Обжинків*, *Зажинків*, *Купальських Хлопців*, мовні партії яких закономірно включають уривки з відповідних ігрових, танцювальних, трудових пісень народу⁴¹⁵.

Народний календар у літературних казках відбився не лише у назвах свят, але й у тому, що місяці стають персонажами казок. Так у казці «Зла Колючка і

⁴¹⁴ Єрмоленко С. С. Лінгвістичні аспекти взаємодії церковного та народного календарів і міфологічна концепція О. О. Потебні. Київ: Наукова думка, 1987. 245 с. С. 49.

⁴¹⁵ Немченко І. Дніпрова Чайка і народна творчість. *Народна творчість та етнографія*. 1991. № 2. С. 70-77. С. 73.

Добра Троянда» Марка Вовчка дійовими особами виступають 12 місяців, назви яких письменниця подає, урізноманітнивши традиційні номени за допомогою прикладок: *Січень Крижаний, Березень Тепловій, Червень Променистий, Вересень Ряснолистий*.

М. Коцюбинський у казці «Брати-місяці» через сімейні перипетії показує уявлення про зміну погодних умов протягом однієї пори року. Персонажами постають *Весна та її діти: Березень, Квітень, Травень*. За допомогою мовних засобів виписаний кожна дійова особа, а в основу характерів покладено природні особливості кожного місяця. Наприклад, Травень змальовується за допомогою порівняльних зворотів та епітетів: *Травень був хлопчик на диво вродливий: Як небо, очиці сині – блакитні, Шати на ньому із квітів веселих, аж пахоці гарні, вісять від нього; В пишній короні росинки перлисті Так грають на сонці, немов самоцвіти* (Коцюб. БМ, с. 7), а Березня характеризують вислови емоційного характеру: *сердиться Березень, Березень хитрий, Березень гнівний, Березень старший – дитина лукава*. До назви «квітень» М. Коцюбинський додає лише прикладку: *Квітень квітчастий*.

О. Романова у казці «Сватання Мороза» описує *Старий рік* як сивого дідуса, у якого на видання 4 доньки: *Зима, Весна, Літо, Осінь*. Авторка не називає їх імен, але чітко вказує на них через опис здібностей: 1) *Вона має черевички й зелену запаску. Вона ходить із заступом, городи копає; Та насіннячко з торбинки у землю шпурляє. Соловейки тільки пісні для неї співають, Усі пташки із-за моря тоді прилітають. Як заплаче – сльози ллються – Усе зеленіє*; 2) *Оце в мене друга дочка – має довгі коси, Тільки одно не до ладу – щодня ноги босі. Вона любить жито жати, по воду ходити. Та на голову чепляти запашиї квіти; Вона зроду не надіне чоботи й онучки, Та од праці порепались її трохи пучки. А личенько загоріле, повне, як калина, Вона дуже працююча і гарна дівчина, Погляд палкий, очі темні, брови на шнурочку*; 3) *Третя дочка, сов сонечко, ще й жовта спідниця; Сама гладка та здорова – любо подивиться. Вона в полі колосочки серпом дожинає, Або груші та яблука на зиму ховає*; 4) *От у мене четвертая, нічого казати, Любить вона постіль білу, та довгенько спати; Має вона і чоботи, й білу кожушанку, Пряде вовну та ще шиє – схожа на панянку, А як почне сваритися та вередувати, То всі сестри з переляку тікають із хати*.

Календарна лексика в літературних казках XIX століття зафіксована й у зачинах. У них подано назви:

1) *пів року, крім літа: Стояла зима* (Грінч. Квітки, с. 134); *Їхали раз зимою пан і мужик* (Пч. МК, с. 190); *Був гарний весняний день* (Дн. Чайка. Буряк, с. 149); *Надійшла весна прекрасна, багатоцвітна, тепла, ясна, мов*

дівчина у вінку; ожили луги, діброви, повно гамору, розмови і пісень в чагарнику (Фр. ЛМ, с. 7); Було це **восени** (Фр. ТМХ, с. 65);

2) часових періодів доби (вечір, ніч та ранок та похідні від них): Був тишиний **майський вечір**. Сонце заходило за сизу легеньку хмарку й неначе обвело її навкруги золотим лиснючим обручиком (Н.-Л. СЙН, с. 282); **Вечоріло**. Сонце вже прощалося послідніми променями й поволі западало, лишаючи за собою широку смугу червоної хмари, котра щораз більше блідла й темніла (Кобр. Судильниці, с. 221); На землю **злізла ніч**... Нігде ані шиширкне; хіба то декуди скрізь сон що-небудь пирхне, хоч в око стрель тобі, так темно надворі (Г.-Арт. ПТС, с. 24); Минулася коротенька **весняна ніч**. І коні, і воли напаслися, і собаки навіть поснули, і туман посунув по річці, а сонечка усе нема та й нема (Дн. Чайка. КПСТЙС, с. 143). Можливо, такий прийом автори використовували, намагаючись створити інтригуючу ситуацію, одночасно заспокоюючи читачів описом природи.

Письменники вводили в канву казкових сюжетів святкові дати або згадки про них, але у зачинах використали їх лише І. Манжура та Ю. Федькович: *Се діялось зеленими святками* (Федьк. Підмінче, с. 218); *Раз колись-то, не згадаю, саме близько сорочин, вийшов в поле працювати тяжко вбогий селянин* (Мнж. ЧУН, с. 336); *Ось настигають троєцькії свята; мир, мов квітка, увесь запишався, в шати розкішно-зелені убрався...* (Мнж. КПХЛ, с. 272).

Отже, календарна лексика в українських літературних казках XIX століття поєднує в собі елементи християнського та народного уявлення і завдяки авторському баченню передає нащадкам народні знання про природу. Письменники використовують назви свят із різною метою: в одних творах вони не мають конкретного підтексту, а в інших – назви свят несуть у собі спасіння для головних персонажів. Народна календарна лексика стає персонажами зі своїми специфічними характерами.

Висновки до другого розділу:

1. Мова української літературної казки XIX століття характеризується діалектними особливостями, наявністю фразеологічних одиниць та специфічних рис казкового ономастикону.

2. В українських казках відображені фонетичні риси майже усіх говіркових масивів. У системі вокалізму вони спричинені переважно змінами звуків [i], [o], [e], а в системі консонантизму – [в], [г]. Спільними для всіх говорів є звукові заміни [и] на [і], [в] → [л], [н] → [л], наявність випадних [o] та [г]. Помічено поодинокі приклади явищ субституції та гаплогії. Деякі фонетичні риси виявлено лише у творах окремих письменників, оскільки вони

віддзеркалюють специфіку їх рідних говорів. Так, фонетичні ознаки південно-західного наріччя переважно проілюстровані в казках І. Франка, Н. Кобринської, С. Руданського, О. Маковея; північних говорів – у творах О. Романової, П. Куліша, Марка Вовчка, О. Стороженка, О. Рудиковського; південно-східного наріччя – у текстах Г. Кернеренка, К. Думитрашка та ін.

3. Діалектну лексику в літературних казках письменники використовували зі стилістичною метою – для відтворення місцевого колориту, етнографічних реалій, створення або посилення комічного ефекту, для індивідуалізації мови персонажів. У літературних казках письменники іноді свідомо вводили у текст діалектизми, щоб занурити читача в місцеві обставини і створити місцевий колорит. Це відображено на мові дійових осіб, але помічаємо у мові автора, що вказує на приналежність його до конкретного середовища. Значну частину діалектизмів становлять лексеми комунікативного спрямування, які збігаються за значенням із загальновживаними словами і побутують у казках переважної більшості авторів. Етнографічні діалектизми вживаються на позначення предметів та явищ, поширених лише в певній місцевості. Зокрема, такими є назви одягу, взуття, прикрас, страв, напоїв, житлових і господарських приміщень та їх частин, знарядь праці, предметів побуту. Зафіксовані також діалектизми, що виконують експресивно-виражальну функцію в казках і слугують для позначення назв дійових осіб за психічними та фізичними вадами, а також абстрактних понять.

4. У казкових творах зафіксовано низку діалектних синонімів: *баняк, кітлик; гавра, берлога; кітловина, макортет; фуга, худа; пошпетити, спروطити; зудріти, увидіти; ймати, творитися*.

5. Діалектні явища словотвірного рівня в українських літературних казках у цілому утворюють невелику групу. Головним чином вони зумовлені уживанням варіативних словотвірних префіксальних (*о-* (*обі-, об-*), *по-* (*пі-*), *за-, в-, с-*) та суфіксальних (*-ова-, -юва-* замість *-ува-, -ну-, -чик* замість *-щик*) морфем.

6. Діалектні морфологічні елементи переважно простежено в системі самостійних частин мови. Вони позначені використанням у казкових текстах паралельних форм іменників, архаїчних займенників, скорочених форм дієслів з наголосом на корені та аналітично-особових дієслів минулого часу. У системі службових частин мови діалектні риси спричинені використанням прийменників (*к* (*ік*), *ід, ув, міждо, проз, с, біз*) та сполучників підрядності (*коби* (*коб*), *гейби, най, заким* (*заки*)).

7. У фразеології яскраво виявляють самобутність мови, її специфічний колорит, особливості образного народного мислення. ФО вносять у художнє мовлення струмінє свіжості, надають йому колоритності й естетичної краси,

посилують його пізнавальну вартість, сприяють стислості, пружності опису. Фразеологічні одиниці в українських літературних казках письменники використовують для створення певних образів, характеристик, надаючи їм стилістичного забарвлення, оновленого звучання, частково або повністю змінюючи їхнє значення. Основна маса стійких зворотів фразеологічної системи української мови групується навколо слів, які належать до найуживаніших шарів лексичного фонду. Вони характеризуються варіантністю та широким діапазоном значень, що зумовлено їх різною авторською інтерпретацією в текстах.

8. Фразеологізми релігійного спрямування утворюють незначну групу. Серед яких визрізняємо інтер'єктивні фраземи на позначення почуттів людини, модально-оцінювальних характеристик різних ситуацій, ставлення до висловлених думок співбесідника або навіть погрозу; імперативні фраземи, що поєднують у своїй смисловій структурі наказовість із вираженням ставлення мовця до об'єкта волевиявлення.

9. Крім загальноновживаних фразеологізмів у літературній казці XIX століття зафіксовано групу ФО, які залишилися поза реєстром у лексикографічних та наукових працях. Наприклад: *догори головою підти, забродитися по самі коліна, пустити на вільну ногу, дряпнула по серці фальшивість, лизнути гарячої сковороди язиком, залити вуха злотов, батьків з того світу вивертати, ставати окунем, одправити к батькам на вечерю, давати офіровщину, дати феферу, приймати опрощення, сидіти на бурку, настановити дядьком, триматися панської клямки, мазати панам ноги і т. п.* Усього таких одиниць – 46. Ці фразеологічні лексеми надають мовленню персонажів казок емоційності, колоритності та гумористичності.

10. Фразеологічні сполуки порівняльного типу в казках становлять незначну групу. У роботі їх поділено за семантичними ознаками та співвіднесеністю з частинами мови. У них виявлено авторське ставлення до певних ситуацій, явищ, осіб, а також є засобом увиразнення, доповнення і позначають душевний та фізичний стан персонажа, передають його дії. Традиційні казкові фразеологізми цього типу використані поодинокі. Також зафіксовано ряд ФО, які лишилися поза увагою науковців, як-от: *немовби хто вилив на нього бочку холодної води; мов лобом об стіну стукнувся; вірити, як самому собі; як чмелі перегули; як собака на морозі; аж сорочки потом пройняло; неначе злидень злиже; полетіти як птиця; мов сліпий без поводитаря.*

11. У XIX столітті з'явилися на позначення основних різновидів народно-розмовної фразеології два терміни – прислів'я (виражене структурою речення народне висловлення повчального змісту, яке формулює певну життєву

закономірність або правило, що є широким узагальненням багатовікових спостережень народу, його суспільного досвіду) та приказка (стійкий вислів здебільшого фольклорного походження, який образно розкриває певне явище з погляду його емоційно-експресивної оцінки). Приказки, на відміну від прислів'їв, висловлюють незавершену думку, є частиною судження, що має форму замкненого кліше. Вони можуть бути реалізовані в мовленні тільки в контексті.

12. Прислів'я та приказки використовують у діалогах, монологів, авторській мові, внутрішній мові персонажів і надають їм більшої стилістичної загостреності, ідейної виразності, естетично-художньої спрямованості, місцевого колориту, який відрізняється в різних українських діалектах. В авторській мові прислів'я та приказки виконують такі функції: інформативну, висновкову, узагальнюючу для попередньої розповіді, надають характеристику персонажів через відтінок ставлення героя до зображуваних подій, до інших персонажів, для вираження душевних переживань героїв, індивідуалізації їхньої мови. Наявність великої кількості фразеологічних сполук, порівнянь, прислів'їв і приказок свідчить про те, що письменники, працюючи над написанням українських літературних казок у ХІХ столітті, постійно зверталися до народної мудрості. Саме ці особливості надають казковим текстам належного значення на рівні світової літератури.

13. Досліджуючи казковий ономастикон, ми з'ясували, що кожна епоха вносила свої зміни у ідейно-художню систему жанрів. Письменники в літературних казках переважно використовували чоловічі персонажі, рідше – жіночі, називаючи їх популярними у ХІХ ст. іменами та прізвищами. Іноді казковими персонажами поставали реальні історичні особи, ідеалізовані українським народом.

14. Виділено три групи антропонімно-містичного спрямування: міфічні, містичні та релігійні істоти. У найменуванні дійових осіб перших двох груп автори використовували традиційні іменникові назви. Називаючи персонажів релігійного спрямування, письменники вдавалися до конкретизації їх характеристик, залучаючи атрибутивні одиниці з прикладковим компонентом, описові конструкції, повтори, а також у них віддзеркалено фонетичні правописні особливості мови ХІХ століття.

15. Календарна лексика в українських літературних казках поєднує в собі елементи християнського та народного уявлення і уживається з пізнавальною метою. Майстри слова використовують назви свят, надаючи їм символічного значення.

РОЗДІЛ 3. НАРОДНОМОВНІ ТРАДИЦІЇ В ЛІТЕРАТУРНІЙ КАЗЦІ

3.1 Повтор як стилетвірний засіб у літературній казці

Важливе місце в системі мовно-виражальних засобів художнього тексту належить повтору. На переконання О. Потебні, основа цього явища не в метричних вимогах, не в поетичних вільностях, а у властивостях думки. Пишучи про функції повтору, дослідник зауважив, що збільшення вживання у мовленні одного і того самого слова дає нове значення, об'єктивне або суб'єктивне⁴¹⁶.

У сучасному розумінні **повтор** – це стилістична фігура, яка утворюється спеціальним нагромадженням певних мовних елементів у вигляді повторного їх уживання в одному висловлюванні. Повторюватися можуть як окремі слова, так і одиниці синтагматичного типу. За своїм складом та формою повтори komponують із кількох однорідних одиниць, які по-різному між собою розташовуються. Основна **стилістична функція повтору** – це художнє увиразнення мови, зміцнення її експресивно-зображальних властивостей⁴¹⁷. Цього погляду дотримується також В. Суханова⁴¹⁸.

А. Коваль дію **повтору** як стилістичної фігури пояснює, з одного боку, посиленням впливу на читача повторювальних елементів, з іншого, тим, що сам факт повторення того самого слова чи словосполучення вносить у його сприйняття певні зміни – об'єктивні та суб'єктивні. Крім звичайних повторів, дослідниця виділяє **синонімічні повтори**. Вони виконують роль нагнітання в тексті близькозначних слів або висловів, взаємно доповнюють та увиразнюють одне одного. У такий спосіб синонімічний повтор дозволяє повторювати думку, не повторюючи засобів її вираження, дає можливість змінювати форму висловлення думки. За спостереженням вченої, типовою рисою фольклорних текстів і текстів, які стилізуються під усну народну творчість, є **парні повтори**. Їхня виразність створюється самою звуковою організацією повтору, загалом невластивою звичайним словам. Парні повтори закріплюються у лексичному складі мови у формі сталих словосполучень (мов *стрель стрельнув, як лизень злизав, ждали-ждали, та й жданики поїли; нога за ногою та ін.*)⁴¹⁹.

⁴¹⁶ Потебня А. А. Из записок по русской грамматике. Москва, 1958. 320 с.

⁴¹⁷ Сучасна українська літературна мова. Стилїстика / За заг. ред. акад. І. К. Білодіда [підручник]. Київ: Наукова думка, 1973. 587 с.

⁴¹⁸ Суханова В. Ф. До питання про архітектуру художнього твору. *Українське мовознавство*. Київ, 1975. Вип. 3. С.63-68. С. 63.

⁴¹⁹ Коваль А. П. Практична стилїстика сучасної української мови: [підручник]. Київ: Вища школа, 1987. 352 с.

О. Тараненко тлумачить повтор як фігуру мови, що полягає у повторенні в певній послідовності звуків, слів або їх частин, висловів для досягнення відповідного виражального чи виражально-зображального ефекту. У зв'язку з цим мовознавець розрізняє **звукові, лексичні та синтаксичні** (сполучникові і безсполучникові) повтори; виділяє **повні й часткові**; повтори **подвоєння, потроєння** тощо; **композиційні та номінативно-експресивні**⁴²⁰.

Повне або часткове повторення кореня, основи або всього слова, іноді афікса без зміни чи з деякою зміною їх звукового складу як спосіб творення нових слів, фразеологічних одиниць, синтаксичних конструкцій або як спосіб вираження граматичних значень із семантичним посиленням і/або експресивним увиразненням цих одиниць автор називає **редуплікацією**. Редуплікація найчастіше виявляється у словотворенні і спричиняє утворення складних слів та аналітичних морфологічних форм різного типу: 1) *звуконаслідувальних* повторів, а також похідних від них; 2) *емоційно-експресивних* повторів; 3) повторів, що підкреслюють *лексичне значення повторювального слова*, наголошують на ньому; 4) повторів зі *значенням інтенсивності вияву ознаки, дії, почуття* тощо⁴²¹.

Повтор як синтаксичний засіб був об'єктом дослідження С. Єрмоленко, І. Ковтунова, К. Кукушкіна, В. Чабаненка, І. Чернухіна та інших учених. Л. Пришляк визначає **синтаксичний повтор** як синтаксичну конструкцію з повторенням елементів семантичної структури речення або цілого речення з тотожним, близьким чи відмінним лексико-семантичним наповненням зі збереженням або зміною позиції відносно інших елементів тексту. Такий повтор, на її думку, може бути **подвійним, потрійним або багаточленным, точним чи варіативним**. Найбільш поширеними стилістичними фігурами, що використовують синтаксичний повтор є **анафора, антитеза, анепіфора, градація, оксюморон, паралелізм, епіфора**⁴²².

І. Кочан визначає **повтор** як багаторазове відтворення різних лінгвістичних одиниць: фонем, морфем, лексем, слів, словосполучень, речень. Вони є не лише засобом, а й необхідною умовою зв'язності тексту. Повтор, на думку дослідниці, виконує дві основні функції: *структурно-організувальну і стилістичну*. Науковець використовує поняття **семантичного повтору**,

⁴²⁰ Тараненко О. О. Повтор. *Українська мова*. Енциклопедія / Редкол.: В. М. Русанівський, О. О. Тараненко (співголови), М. П. Зяблюк та ін. Київ: Видавництво «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2000. 752 с.: іл. С. 459.

⁴²¹ Тараненко О. О. Редуплікація. *Українська мова*. Енциклопедія / Редкол.: В. М. Русанівський, О. О. Тараненко (співголови), М. П. Зяблюк та ін. Київ: Видавництво «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2000. 752 с.: іл. С. 507-508.

⁴²² Пришляк Л. Б. Повтор як засіб експресивного синтаксису поетичного мовлення 60-х років ХХ століття: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01 «Українська мова». Донецьк, 2002. 20 с. С. 5.

виділяючи такі його види: *тотожний, синонімічний, антонімічний, лексико-семантичні лінії; номінаційні ланцюжки*⁴²³.

В українських народних казках зафіксовано повторення звуків, слів або висловів для досягнення відповідного виражально-зображувального ефекту, зокрема з метою утримання мовцем уваги слухача та для послідовного розгортання розповіді. На думку Т. Жук, казки насичені одиницями-повторами різних мовних рівнів – традиційними формулами основоскладання (*жити-поживати*), фразеологічних єдностей (*слихом-слихати*), сурядними сполучниковими поєднаннями (*чи довго, чи недовго*), повтором слів самостійних та службових частин мови, складних синтаксичних конструкцій⁴²⁴.

Зазначимо, що повтори в літературних казках ХІХ століття вивчали побіжно. В. Масальський, аналізуючи казку М. Коцюбинського «Хо», дійшов висновку, що **ритмічні повтори** ніби зв'язують, увиразнюють, як рамка, статичні й динамічні елементи картин, змальовані за допомогою високоестетичних зорових, звукових, психологічних образів, сповнених глибокого філософського змісту⁴²⁵.

Я. Закревська у праці «Із спостережень над мовою казок І. Франка» помітила, що письменник для надання колориту народної казки часто використовує традиційні казкові повторення слів або висловів, які визначають **тривалість якої-небудь дії або стану** – «*Пес подумав-подумав та й повідає*», «*Тікав Вовчик лісом, лісом, а далі прийшлося вибігти на дорогу*». Поширеним у казках письменника є засіб **двочленності**: «*Отак думав бідний Гривко день, думав другий день і нічого не міг видумати*». Сполучення слів одного кореня, які притаманні народній творчості, автор досить вдало використовує для створення портретних характеристик. Дослідниця виявила в казках І. Франка такі варіації повторів двох слів: однокореневі слова, друге з префіксом **пре-** (переважно прикметники: *острий-преострий*); іменникові форми орудного відмінка (*лісом, лісом*); іноді вживаються іменник з прикметником, утворені від одного кореня (*непотріб непотрібний*)⁴²⁶.

Дотримуючись класифікації повторів О. Тараненка та І. Кочан, в українських літературних казках ХІХ століття виділяємо такі повтори: **морфемні, граматичні** (іменникові, прикметникові, дієслівні, займенникові,

⁴²³ Кочан І. М. Лінгвістичний аналіз тексту: [навч. посібн.]. [2-ге вид., перероб. і доп.]. Київ: Знання, 2008. 423 с. С. 37.

⁴²⁴ Жук Т. В. Лексичний та синтаксичний повтор в українській народній творчості (на матеріалі українських народних казок): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01 «Українська мова». Київ, 2005. 18 с. С. 5.

⁴²⁵ Масальський В. І. Мова і стиль творів М. Коцюбинського. Київ: Радянська школа, 1965. 126 с.

⁴²⁶ Закревська Я. В. Із спостережень над мовою казок Івана Франка. Дослідження творчості Івана Франка. Київ: Вид-во АН УРСР, 1956. С. 256-269.

прислівникові), **синтаксичні** та **композиційні**, при цьому багатосполучниковість відносимо до синтаксичних повторів, а не до композиційних, як це подано в деяких наукових працях.

Морфемний повтор у літературних казках переважно зумовлений: 1) сполученням спільнокоренових дієслів: *Ще більш виростав той хлопчик, то він кращав та лучав, і оце він **ріс-ріс і виріс*** (Вовчок. Кармелюк, с. 5); *А що в котрім році була крихітка доброго, то-то пізніше в нашій пам'яті **росте-розростається**, обливається барвами веселки і жиє безсмертно* (Фр. КДСР, с. 70); ***Робиш, робиш**, аж очі з лоба лізуть, а тільки й **заробиш**, що батіг на спину та лайку* (Загірня. ЯЧКБ, с. 253); 2) поєднанням спільнокоренових прикметників, які можуть відрізнятися префіксальними або суфіксальними морфемами: *Був собі раз у Галичині староста, та й **острий-преострий!*** (Фр. ОПС, с. 231); ***Любий, любенький, любесечкий** братику!* (Вовчок. ДБДСГ, с. 65); 3) сполученням однокоренових слів різних частинах мови: *І багато, багато ще дечого додавало **смуtku смутному** чоловікові. **Смутний** чоловік те бачив і ще дужче **смутився*** (Самійл. КПСЧ, с. 203).

Повтор як **граматичний засіб** письменники використовували з метою відображення хвилюючих моментів у житті людини, передання її емоційного стану. В аналізованих текстах він виражений **іменником** для позначення: 1) тривалості природного явища: *Ні теплого проміння, ні гарної квітки, ні веселої пташки, одно тобі – **дощ, дощ, дощ**, дрібний, густий, холодний* (Дн. Чайка. КМ, с. 100); 2) великої кількості предметів природи: *Веселе літо настає, в гаях снують пташки, скрізь визирають із трави **квітки, квітки й квітки*** (Грінч. Сопілка, с. 13); 3) наявність багатьох міфічних істот: *Наговорили їй нашибоваті баби про якихось **мавок**, а вона раз у раз про них, і в сні лише **мавки та мавки!*** (Фр. Мавка, с. 257).

Прикметникові повтори в літературних казках слугують засобом увиразнення рис характеру, зовнішніх ознак персонажів, а також можуть бути двокомпонентними та трикомпонентними, наприклад: ***Бідна, бідна** Домаха, як згадаю я про неї, неначе й тепер бачу, як вона було сидить долі та співа цю пісню* (Керн. ПК, с. 218); *Був колись **смутний** чоловік, такий **смутний**, що ніхто ніколи не бачив усміху в його на виду, не помічав, щоб очі його загорілись веселим блиском* (Самійл. КПСЧ, с. 202); ***Гіркий, гіркий, гіркий** такий дужче!* (Вовчок. Невільничка, с. 110); ***Бідна, бідна, бідна!** – приговорює він. – На, моя маленька, на, на, на!* (Фр. Опозиція, с. 396).

Серед **займенникових** повторів привертають увагу означальні двокомпонентні та багатоконпонентні. Вони є засобом підкреслення емоційного смислового моменту. Те саме слово, повторюючись у різних контекстах, набуває кожного разу іншого відтінку значення; при цьому основне значення слова

увиразнюється, у слові начебто відроджується його емоційність, його драматична напруженість: *Усе зеленіло, усе пахло, усе співало, усе щибетало, лиш одна стара качка ні співала та ні щибетала, бо сиділа собі на яйцях та й виводила молоді каченята* (Федьк. Підмінче, с. 218); *Все, все відняв ти в нього!* (Фр. СКС, с. 262), та вказівні трикомпонентні: *Смільчака такого, такого красеня, такого розумниці, як цей хлопчик удався, пошукати по цілім широкім і великім світі* (Вовчок. Кармелюк, с. 4).

Найбільш поширеним у казкових творах є повтор дієслівних форм. Переважно повторюються дієслова **минулого часу** для позначення: 1) процесуальної дії: *Біг, біг, далі втомився, став та й озирнувся* (Фр. ОІЛ, с. 10); *Тільки що вискочили, зайчик як побіг, як побіг, то тільки лапки замелькали!* (Пч. КПДР, с. 224); *Як пішов, так і пішов* (Пч. УП, с. 219); *Ішли, йшли, аж назустріч їм Лис* (Фр. ЛІД, с. 24); 2) зорового та слухового сприйняття: *Бачив, бачив, такого бачив!* (Пч. ДП, с. 237); *Ковалисько слухав, слухав і потилицю почухав, і бурчав собі під ніс* (Фр. КБ, с. 498); *Слухав, слухав наш Іван, як пошпуре ж палюган* (Мнж. ІГ, с. 270); *Слухала, слухала, аж уже й стукати перестало, а діда нема* (Пч. ПДДТБД, с. 229); *Галя слухала-слухала-слухала, й пізенько вони розсталися* (Вовчок. ДБІДСГ, с. 89); 3) процесів мислення: *Думав, думав та й заснув: змучився по лісі блукати* (Кудр. Старці, с. 349); *Подумав, подумав та й почав просити курку* (Укр. БН, с. 465); 4) внутрішнього стану людини: *Горювала, горювала Векла та й пішла до бабки, та й почала перед нею плакати та жалітись* (Керн. ПК, с. 220); *Коли оце ж знов засумував Кармель. Засумував та й засумував* (Вовчок. Кармелюк, с. 14).

Вони виражають: 1) довготривалість дії та її міру і ступінь: *Він шукав і шукав і все ще не знайшов нічого, коли двері відчинилися і ввійшов поліцейний комісар від прасових справ* (Фр. ІОК, с. 168); *Там же в замку ждали, ждали та і годі вже сказали, глядь, аж – ось Іван іде, в поводку її веде* (Мнж. ІГ, с. 260); *Тарсав вже, тарсав він мужа святого, тільки аж клоччя летіло* (Мнж. КПХЛ, с. 274); *Пас, пас та й докучило йому* (Пч. ПП, с. 219); *Пішли вони лісом неначе далі од озера, блукали, блукали в гущавині* (Н.-Л. ДБ, с. 299); *Наші всі поїхали, а мене й стару з малою Настею не взяли; я прохавсь, прохавсь, та не помогло – не взяли* (Керн. ПК, с. 214); *Узяли нашого Адама і Єву, вибили, вибили добре, кілька влізалось, та й пустили на вітер* (Федьк. АІЄ, с. 217); *Ох, били ж мене; били, били, били, що ні сісти, ні лягти не можна* (Кв.-Осн. КВ, с. 172); *Сиділа наша качка, доки сиділа, але нарешті їй зnudилось, бо де ж в одно сидіти та сидіти, а качат як нема, так нема* (Федьк. Підмінче, с. 218); *Росла дідова ріпка, росла!* (Фр. Ріпка, с. 2);

2) завершеність дії в минулому: *Бігла, бігла, та аж у село забігла* (Пч. КПДР, с. 225); *Погнала дівчина кіз: пасла, пасла і на луці, й під ліском, напасла*

добре й жене ввечері кіз додому (Пч. КПКД, с. 213); *А Осел **плив, плив**, поки не доплив* щасливо до берега (Фр. ВЛЮ, с. 79); *Пішов собі на широку поляну, де сонічко ясно світило, й насеред луки кинувся на землю, ноги геть відкидав..., кожен сказав би: **згинув** та й **згинув*** (Фр. ОІЛ, с. 7); *Проспівала її та й **заснула** – на віки **заснула*** (Керн. ПК, с. 220);

3) повтор предикативної синтаксеми: ***Мав**, правда, свою муровану хату, **мав** кузню, **мав** город і поле, **мав** усе, що йому **було** потрібно, лиш **тяжко було** забути за свого добродія, короля Данила* (Наум. ДЖ, с. 94).

Повтор дієслівних форм **теперішнього часу** позначає: 1) тривалу або постійну дію: ***Волоче** Яким та й **волоче*** (Загірня. ЯЧКБ, с. 252); ***Лиже** було та **лиже**, а то так, що від лизання аж потонк та побілів!* (Федьк. ІУП, с. 195); *А хазяїн усе **б'є**, і **б'є*** (Загірня. ЯЧКБ, с. 253); *І мені здалося, що я умліваю, що я **умираю, умираю** і не можу **вмерти*** (Н.-Л. Запорожці, с. 53); 2) дії, що збігається з моментом мовлення: ***Вигадуйте, вигадуйте**, то таки візьме вас Хо в торбу* (Коцюб. Хо, с. 179); *Ах, правда, не вживаєш, – **пам'ятаю, пам'ятаю!*** (Фр. ОПС, с. 236); ***Знаю, знаю** усе* (Кв.-Осн. КВ, с. 173); ***Знаю, знаю** цю Домаху, добре її **знаю**, так тільки вона, серденько, не від того вмерла* (Керн. ПК, с. 215); ***Знаю, знаю**, я тепер його спутляю!* (Мнж. ТБ, с. 210); ***Знаю, знаю**, не хвались!* (Мнж. ІГ, с. 255); 3) емоційний стан людини: *А жінка сидить та **плаче, плаче**, що чоловік покинув!* (Пч. ДП, с. 224).

У казковому тексті поширені дієслівні повтори, які означають рух, переміщення: ***Їдуть, їдуть**, врешті бачать – три дороги розійшлися* (Укр. ДК, с. 312); *От **їдуть** вони та **їдуть** і вже далеко одійшли од берега* (Н.-Л. Запорожці, с. 54); ***Пливуть** вони, **пливуть**, ба вже Вовк і Лисичка здорово поголодніли* (Фр. ВЛЮ, с. 78).

Літературні казки фіксують повтори дієслів у формі наказового способу, зокрема: 1) 2-ї особи однини: ***Кипи, кипи** горищук, бо хочу їсти!* (Пч. ДП, с. 245); *Ти, сестричко, **не журиш, не журиш**, веселенько **усміхнись, усміхнись!*** (Дн. Чайка. КД, с. 243); ***Розкажи, розкажи!** Се дуже цікаво! – загомоніли всі квітки* (Грінч. Квітки, с. 135); *Дівчина тобі руки й ноги зв'яже, – **втікай сам! втікай!** А мене приходить визволяти! **Втікай!*** (Вовчок. Невільничка, с. 108); ***Сідай, сідай**, братику, **сідай** любий!* (Вовчок. ДБІДСГ, с. 65); *Лисичко, **їдє, їдє**, та дивися, дрібними кістками, бува, не вдався* (Фр. ЛС, с. 264); ***Ходи**, синку, **ходи**, – поважно мовить Вовк, – з нами тобі безпечно буде і розмова приємна по дорозі* (Фр. ВЛЮ, с. 78); *Махає, скільки махає, то в один бік, то в другий, а все каже: «**Тни, перетни, тни, перетни**»* (Кобр. Судильниці, с. 234); ***Мерзни, мерзни**, вовчий хвіст* (Пч. ЛСІВ, с. 206); *А **йди, йди!*** (Фр. Мавка, с. 253); 2) 1 особи множини: ***Ходімо**, то й **ходімо*** (Фр. ВЛЮ, с. 77).

Поширеними є повтори, представлені формами дієслів: 1) доконаного виду: *Та було як почне, як почне кричати на вулиці, аж коло серця холоне* (Керн. ПК, с. 217); 2) доконаного виду синтетичної форми у значенні майбутнього часу: *А перепелиця: я заспіваю, я заспіваю, я заспіваю* (Кудр. Старці, с. 351); *Ой, зможу, мамуню, зможу, не бійтеся, – говорить Гандзя, повеселівши* (Фр. Мавка, с. 253); *Полетіла б, полетіла б, силюнки не маю* (Рудан. ЦС, с. 361).

В аналізованих творах ХІХ століття наявні **прислівникові** повтори. За наявності відповідної інтонації та контексту, вони надають тексту ознак своєрідної скоромовки. Ці повтори виявлено в казках Марка Вовчка, зокрема: 1) двокомпонентні: *Пізно! Пізно!* (Вовчок. Кармелюк, с. 28); 2) трикомпонентні: *Дарма Галя насторожає ушко і довго-довго-довгенько слуха й прислуха – усе тихо й темно, – й, при слухаючи, Галя сама зітхає* (Вовчок. ДБІДСГ, с. 67); 3) чотирикомпонентні: *Натомившись вже стояти, Галя сіла, та чобіт не зняла і заснула в чоботях, прибираючись на другий день рано-рано-рано-ранесенько йти далеко-далеко-далеченько гуляти* (Вовчок. ДБІДСГ, с. 56).

Якісно-означальні прислівники в казках передають: 1) якісну ознаку дії, стану або спосіб їх вияву: *Ми йшли мовчки, топтали по трупах мовчки, бродили в крові мовчки* (Фр. Поєдинок, с. 63); *Швидше, Добра Трояндо, швидше!* – сказав Березень. – *Швидше, моя люба дитино* (Вовчок. ЗКІДТ, с. 125); *Коли слухить – тихенько-тихенько відчиняються двері, й бачить вона – й уступає він, і чує його у своїх рученьках* (Вовчок. Кармелюк, с. 21); *А я, ненечко, сон мала, що десь-то моє серце гаряче, гаряче, таке гаряче, що вас ним я хотіла зігріти* (Черемш. Сльоза, с. 509); *Та ще чують молодці, мов у спасівку дженці, сумно-сумно десь гудуть так-то дуже, що й не чуть за тим гудом і гучної мови в поїзді людської* (Мнж. ІГ, с. 242); *Та, замисливши отсе, скверно, скверно осміхнувся та до челяді й метнувся* (Мнж. ІГ: 249); *Добре, добре, моя мила єсть у мене така сила, що й в безодній все добуде – якщо треба тобі буде* (Мнж. ІГ, с. 254); *А вона стоїть распатлана на вулиці та кричить все й до себе нікого не підпуска... а то наче загадається, та й почне співати жалібно, жалібно; я ніколи не чула ще такої жалібної пісні, а слези так і л'ються з очей її замучених...* (Керн. ПК: 217). Вони можуть мати не лише повну форму, а й коротку: *Та скоріш, скоріш біжіте!* (Укр. ДК, с. 318); *Тільки разом скоїлось лихо, біда прийшла на молодого Кармеля: що день в бога, що година у дні, Кармель усе смутніш та смутніш, а що за смуток такий, за ким і за чим – ніхто того не знає: ані мати, ні товариші, ні чужі люди* (Вовчок. Кармелюк, с. 5); *...вона влилася гіркими-гіркими і, як посліплена наче слізьми, тільки ловила діток коло себе, схоплювала, та й поцілунками всипала, та усе*

голосніш-голосніш ридала (Вовчок. ДБІДСГ, с. 60); 2) міру або ступінь якості чи дії: *Щуки лепські та меженні, трохи-трохи* не саженні поміж ними були де (Мнж. ІГ, с. 243); *Тричі* сонечко ховалось, *тричі*, ясне, і вмивалось, ось зіходе учетверте, кінь біжить золотошерстий (Мнж. ТБ, с. 197).

За допомогою обставинних прислівників продемонстровано значення: 1) способу дії: *Метелик летить все ближче, ближче* до згубливого світла (Укр. Метелик, с. 16); *Натомившись вже стояти, Галя сіла, та чобіт не зняла і заснула в чоботях, прибираючись на другий день рано-рано-рано-ранесенько йти далеко-далеко-далеченько гуляти* (Вовчок. ДБІДСГ, с. 56); 2) місця дії: *Я вже тут, тут, тут!* (Фр. Мавка, с. 256); 3) часу дії: *О, давно, давно-давненько!* (Вовчок. Невільничка, с. 108); *Довго та й довго* ще Лис озирався; *якби йому тоді гирю зітнути, мала б вона, як здається, шпуйнути просто між кури, та вже обізвався з серцем Барсук* (Мнж. КПХЛ, с. 300).

Письменники в казках як додаткові мовні засоби активно використовують службові частини мови (сполучник, частка). За допомогою такої стилістичної фігури як **полісиндетон** у казкових текстах розповідь уповільнюється, більше членується, а разом з тим посилюється відчуття зв'язку між словами чи групами слів, з'єднаних сполучниками. Зафіксовано поєднання єднальними **сполучниками і, й** однорідних членів речення виражених: 1) іменниками: *Хто вони й якого роду, всю лиху свою природу, і каліцтво, і наругу, і по батькові їх тугу* (Мнж. ТБ, с. 226); *Живо де все те й поділось – і свинота розлетілась, і зміївни, і двірець, і лихий той цар-отець* (Мнж. ІГ, с. 270); 2) прикметниками: *Вся розпатлана, і боса, і брудна, і кривоноса, в роті чорні зуби два, руки, мов та грязь, сидії, а голосить, мов сова* (Фр. АКК, с. 231); 3) дієсловами: *І взяли Микиту духом, і зв'язали, й повели стражники у трибунали; В трибуналах засідали Старі Цапи й Осли* (Фр. ЛМ, с. 36); *Таки так і сиплють, так і сиплють!* (Кв.-Осн. ОТС, с. 224).

Повторювальний єднальний сполучник **ні...ні** вжито в казках перед компонентами синтаксичних конструкцій: *Зупинив коня на кручі, ходять хвилі скрізь ревучі, тільки й видно – сама піна, ні коневі клаптя сіна, ні самому попоїсти* (Мнж. ТБ, с. 212); *А вона дивиться на мене, ні слова не вимове, ні з міста не стане* (Керн. ПК, с. 219); *Бува на світі чоловік гірш хороби, що від його ні відхрестилися, ні відмолилися* (Свидн. Недоколисана, с. 388); *Ні теплого проміння, ні гарної квітки, ні веселої пташки, одно тобі – дощ, дощ, дощ, дрібний, густий, холодний* (Дн. Чайка. КМ, с. 100); *Ми ні силою не годні, ні, як карпи, многоплодні. Ні нічвиди, як Сова, ані бистрі, як той Заєць, в нас підмога лиш одна єсть – се розумна голова* (Фр. ЛМ, с. 68); *Бачать: вулиця в спокою, ні пожару, ні розбою, ні сліду ніде нема* (Фр. КБ, с. 480); *Ми так по нашому повелінню хочемо, – то так зараз мусіло все точнісінько зробитися; не*

було **ні** брата, **ні** свата, **ні** дочки, **ні** сина, лише все мусіло повисуватися княжому хотінню (Ков. Киселиця, с. 177).

Варіантом до зазначеного сполучника є **ані...ані**, який вживається в казкових текстах перед іменниками: *Мені барон **ані** брат, **ані** сват* (Фр. БП, с. 172); *Їдуть так не день, не три дні вже у саквах самі злидні, **ані** хліба ні крихтини, **ані** солі порошини!* (Мнж. ТБ, с. 185), іноді в поєднанні з прийменником: *Для такого старі роки стаються упирами, що не дають спати **ані** в ліжку, **ані** в труні по смерті* (Фр. КДСР, с. 70); *Бачте, в рості, **ані** в кості, **ані** в силі, **ані** в злості Бог мене не укривдив* (Фр. КБ, с. 489). Протиставний сполучник **але** у ролі частки підкреслює розгубленість мовця: *Але... але... пане прокураторе, – пробулькотів він* (Фр. ІОК, с. 169). Розділові відношення в складносурядному реченні виражені сполучником **чи то...чи**: ***Чи то** я краду, грабую, **чи** вбиваю, **чи** мордую, **чи** святе беру на сміх?* (Фр. ЛМ, с. 76). Цей сполучник в українській мові вказує на чергування дій, фактів, подій, послідовну їх зміну, несумісність тощо.

Серед службових частин мови зафіксовано повтори часток **ні**, **ані**, **не**, які знаходяться в препозиції. Частка **ні** вживається на початку речення для вираження заперечення та з метою застереження від чогось: ***Ні, ні**, я тебе не пущу* (Фр. ОПС, с. 237); ***Ні, ні**, сиди в хаті!* (Фр. Мавка, с. 253); ***Ні, ні**, – каже козачка, – **ні!*** (Вовчок. Невільничка, с. 108).

Вказівна частка **ось** повторюється в описах для зосередження уваги на певних фактах та на послідовності їх перебігу в часі: *Силка ж з своїми **ось-ось** набігає, наглуу смерть йому все обіцяє* (Мнж. КПХЛ, с. 284).

В українських літературних казках поширені повторювальні вигуки:

1) емоційні, що складаються з повторення голосного і наступного нескладового звуків: ***Ай, ай, ай!** – скрикнув Вовк* (Фр. ВЛЮ, с. 78); ***Ой-ой-ой**, рятуй, Базильку, моя тітка вмере за хвилику!* (Фр. ЛМ, с. 62);

2) повторювальні вигуки, що виражають волевиявлення, спонування до якоїсь дії: *Ех, **цить**, старий, **цить**, ти перший туди ж, небораче!* (Фр. ПК, с. 94); ***Гой-гой**, мій коню! Ти срібная грива!..* (Федьк. ЗК, с. 163); ***Но, но**, чалий, **но**, швидше!* (Загірня. ЯЧКБ, с. 252); ***Тю, тю, тю** на твою голову!* (Фр. ЯТЗДБ, с. 113).

Повторення як стилетвірний засіб властиве також звуконаслідувальним словам, які відтворюють звуки тварин чи явищ природи: ***Ме-ке-ке!*** (Дн. Чайка. КД, с. 252). Вони виступають у реченні переважно в ролі присудка й виражають швидко, напружену дію, надаючи розповіді пришвидшеного темпу: ***Голка все блись, блись*** (Укр. Лелія, с. 469); *«**Вирвавсь! Вирвавсь!**» – закричали люди, врозтіч поскакали, а Бурмило **трух-трух-трух!*** (Фр. ЛМ, с. 20); ***Лапою шкряб-шкряб**, благаю, щоб вікно він отворив* (Фр. ЛМ, с. 32); ***Гості в пільмі лап-лап-***

лап і по сходах шлап-шлап-шлап (Фр. КБ, с. 484); *Круть-круть, хлюп-хлюп!* – оббігли її кругом (Дн. Чайка. КМ, с. 104); *Гризь, гризь...* І прогризла (Пч. КПДР, с. 224); *Засмутились чуприндирі, лап та й лап за бриті гирі* (Мнж. ТБ, с. 186); *Пішов він на город – гун-гун!* (Фр. Ріпка, с. 2); *Буркнув так, аж тут, спасибі, щось там: стук, стук, стук по шибі!* (Фр. КБ, с. 506).

До текстів літературних казок XIX століття запозичено з народних казок синтаксичний повтор у формі:

1) звертання в препозиції з окличною інтонацією: *Царице, царице! Тобі щось дома годиться: а що – мені не казати, а тобі треба о колисочку дбати* (Федьк. Глогорожечка, с. 158); *Мавко! Мавко!* – кричить Гандзя з радості, біжучи стежкою (Фр. Мавка, с. 256); *Вуйку, вуйку, будьте тихо!* (Фр. ЛМ, с. 19);

2) звертання, підсиленого вигуком: а) у препозиції: *Ой мамо-голубко, якби ви устали та дочку єдину тепер доглядали. Ой мамо-голубко, почуйте, як плачу, хоч голос подайте, хоч хай вас побачу!..* (Грінч. Сирітка, с. 168); *О боже, боже!* (Вовчок. Ведмідь, с. 118); б) у постпозиції: *Гандзю, куку! Гандзю, куку!* (Фр. Мавка, с. 256);

3) поширеного звертання, вираженого поєднанням іменника із займенником: *Стени мої, стени мої!* (Н.-Л. Запорожці, с. 54).

Композиційні повтори представлені в казкових текстах досить часто **анафорою** (повторення того самого слова або кількох слів на початку кількох рядків у творі). Вона відзначається багатством форми й задовольняє різноманітні стилістичні потреби художнього мовлення, а також демонструє конкретні семантико-стилістичні відтінки висловлення. Анафора виступає важливим засобом виразності у художньому тексті, завдяки їй збільшується семантичний обсяг мовних одиниць. Вона слугує основою різноманітних образних уявлень, підсилює емоційне сприйняття твору: *Вовк неситий, Вовк зажертий! Вовк усе є гідний смерти, Вовка бий, де лиш найдеш! – А що Вовк той голодує, жінку й діточок годує, Се байдуже всім!* (Фр. ЛМ, с. 50); *Хай їй цур, такій облозі! Хай їй цур, самій тій славі! Хай їй цур, тій перемозі!..* (Укр. ДК, с. 313).

Епіфора як стилістичний засіб, що полягає у повторенні однакових виразів, слів чи звукових сполучень у кінці віршованих рядків чи строф з метою посилення виразності поетичної мови, в літературних казках зафіксована лише у творах І. Франка: *Ой я собі садівник, садівник, в моїм саду лабазник, лабазник, між лабазом стежка бита; чи то хлопець, чи то дід моїм садом вільно йдїть, – від дівчат жадаю мита* (Фр. КБ, с. 510).

Важливу композиційну роль у казках відіграє **анепіфора** (кільцевий повтор): *О горе, горе, і паки реку: горе!* (Кв.-Осн. КВ, с. 143); *Засідка, засідка!* –

пішов голос поміж звірами. – Обережно, бо засідка (Фр. КІВ, с. 47); **Стид тобі, свине, стид тобі!** (Фр. Свиня, с. 121). Кільце строфи – це не обов'язково відокремлений, обрамлюючий рядок; він може бути синтаксичним складником речення: **Сходіться, сходіть! Готовий обід, Ковбаска та й кишка, Ще й пражена кишка. Сходіться, сходіть! Готовий обід** (Федьк. Бідолашко, с. 167).

Художню палітру досліджуваних творів увиразнюють **синонімічні повтори** – нагнітання в тексті близькозначних слів або висловів. Завдяки їм автор посилює думку, використовуючи різні засоби, надаючи тим самим казкам емоційно-експресивного забарвлення: *Вовчик-братик і Лисичка-сестричка хитрили, поки хитрили, грішили, поки грішили, а далі стали та й кажуть* (Фр. ВЛЮ, с. 77); *Та й став думати, думати та гадати, гадати та тужити* (Вовчок. Кармелюк, с. 15); *Ну ж, кажи, ну ж, кажи, говори! Може, треба до нори, до нори?* (Дн. Чайка. ПК, с. 219).

У літературних казках, як і в народних, стилістичним прийомом є повтор простих речень – розповідних, питальних, спонукальних, емоційно-окличних. Вони позначають переважно повторюваність певних подій, ситуацій, висловів та звуків: **Он там... Он там... Он там... Ой, та й страшне ж! Ой, та й люте ж!** (Фр. ФЛ, с. 78); **Вовк в криниці! Вовк в криниці!** *За лошата і ягниці відплатім йому тепер!* (Фр. ЛМ, с. 92); **Що таке? Що таке?** – скрикнув молодий козак, *прокинувшись, може, трохи і злякавшись, і потрушуючи двері. – Відчиніть-бо! Що таке?* (Вовчок. Ведмідь, с. 118); **От добре, от добре, пане Вовче, що ви прийшли** (Фр. ВС, с. 22), *Господи, якби-то мені роги!* **Я б їм задала, я б їм задала!** (Фр. Свиня, с. 120).

Експресивна сила **риторичного питання** – ствердження, висловленого у формі питання – базується на властивій питальним реченням інтонації очікування відповіді, інтонації, покликаній привернути увагу читача: **Смерть! Смерть! А що таке смерть? А де вона, та смерть?** (Дн. Чайка. Буряк, с. 150).

Як відомо, для народних казок характерними є повтори ключових речень три, сім та дванадцять раз. В авторських творах цього жанру речення повторюються в тексті лише по три рази. Зауважимо, що число три входить до складу традиційної числової символіки, що є відголоском міфологічних уявлень про число як магічну величину, здатну впливати на здоров'я і життя людини або істоти: **Кабане, Кабане, куди йдеш?** (3 рази) (Фр. ЛІД, с. 24, 25); **А море все хлюп-хлюп, хлюп-хлюп, хлюп-хлюп** (3 рази) (Фр. ЯСХМС, с. 82); **Смутний і невеселий сидів у світлиці на лавці конопський пан сотник Микита Уласович Забрюха** (3 рази) (Кв.-Осн. КВ, с. 136, 141, 147).

Крім цього, письменники ХІХ століття в казках використовують повтори речень два, чотири, п'ять, шість разів з метою поділу на частини. Наприклад: **Туре, Туре, Лихої натури, На Купала зі скали виходиш, Всякої наші много**

шкодиш. Але хто уб'є тя з лука, Буде жити, як той дука: Бо Дажбог є світа і сонечка пан, Платить за заслугу, що хоче хто сам (2 рази) (Федьк. ВЧМС, с. 479); *Лисичко-сестричко, любая розмово, ангельський твій голос, але дідьче слово* (2 рази) (Фр. ЛС, с. 260, 261); *Пасись, пасись, бичку, на травиці, поки я мички пряду!* (2 рази) (Пч. СБ, с. 201); *Скоро казка кажеться, та не скоро діло робиться* (2 рази) (Уст.-Г. БК, с. 342, 347); *Ой помалу-малу, вівчарику грай, Та не врази мого серденька вкрай... Мене сестри з світу згубили, Під кущем у лісі мене положили, У холодній ямі мене поховали, Ще й ногами землю зверху притоптали* (2 рази; далі замість «вівчарику» слова батечку, матусенько, сестронько, вітре) (Грінч. Сопілка, с. 17); *Чому, чому не хочеш мене?* (4 рази) (Кобр. Рожа, с. 230-231); *Я по засіку метений, я на яйцях печений я від баби втік, я від діда втік, то й від тебе втечу* (4 рази) (Пч. КПК, с. 248); *...ріпка сидить у землі, як пень* (5 разів) (Фр. Ріпка, с. 2-4); *Коржнику, коржнику! Я тебе з'їм* (6 разів) (Пч. КПК, с. 248).

Помічено й такі речення, які повторюються парами, обрамлюючи частину сюжетної лінії. Тобто один вислів починає якусь дію, а інший завершує: *Як схочеш їсти, то зараз їй скажеш: торбо, торбо, поставляйся! А як наїсись, то скажеш: торбо, торбо, укладайся!* (Костом. Торба, с. 170); *Млинчик, млинчик, ну охочо! Змели мені, що я хочу. Змели мені зараз (то і то) ... Млинчик, млинчик, ну же стій, Бо так хоче мельник твій!* (Федьк. ВЧМС, с. 483); *Кошелю ти, кошлику з ліски, Ховаєш ти Царигрифа зніски: Аби ж мені з Царигрифа столу Усячина тут була на волю! ... Кошлику, кошлику, вже до сити! Тепер тобі, кошлику, одпочити!* (Федьк. ЧБ, с. 153); *Дума, бочко, дума! Хлопа вчи розума! Най го знає яко пан, так і хлоп! Нуте, хлопці! Нуте з бочки! Нуте гон! Нуте хлопці, нуте гов! Доки зазву до роботи знов!* (Федьк. ЧБ, с. 155).

У казці про козу-дерезу Олена Пчілка та Дніпрова Чайка один і той же фрагмент сюжету подають по-різному, наслідуючи традиції народної казки: *«Кози мої любі, кози мої милі! Чи ви пили чи ви їли?» – А кози йому одказують: «Ні, дідусю, не пили, не їли! Бігли через місточок, Ухопили кленовий листочок, бігли через гребельку, ухопили водиці крапельку. Тільки пили і їли!»* (4 рази) (Пч. КПКД, с. 213); *Козю моя любя! Козю моя мила! Чи пила ти, Чи ти їла?* (3 рази) (Дн. Чайка. КД, с. 237, 238); *Я, коза-дереза, півбока луплена, за три копи куплена, тупу-тупу ногами, сколю тебе рогами, лапками затопчу, ручками загребу, Хвостиком замету, гам тебе – з'їм!* (4 рази) (Пч. КПКД, с. 215); *Я Коза-дереза, Півбока луплена, За три копи куплена, Тупу-тупу ногами, Сколю тебе рогами, Хвостиком замету, Ніжками затопчу, Тут тобі й смерть* (Дн. Чайка. КД, с. 240, 242, 244, 248).

Отже, у літературних казках виділяємо морфемні, граматичні, синтаксичні та композиційні повтори. Морфемний повтор переважно зумовлений сполученням спільнокоренових прикметників, дієслів та сполученням однокоренових слів різних частин мови. Композиційні повтори в казках виражені анафорою, епіфорою, анепіфорою, синонімічним повтором, риторичними питаннями.

Граматичний повтор спричинений використанням самостійних та службових частин мови. Найпоширенішим у цій групі є дієслівний повтор. Переважно повторюються дієслова минулого часу на позначення: процесуальної дії, зорового та слухового сприйняття, процесів мислення, внутрішнього стану людини тощо. Повтор дієслівних форм теперішнього часу вказує на тривалу або постійну дію, рух, переміщення. В аналізованих творах наявні прислівникові повтори (двокомпонентні, трикомпонентні, чотирикомпонентні), які надають тексту ознак своєрідної скоромовки і зафіксовані лише в казках Марка Вовчка. Повтор службових частин мови в текстах казок використано як додатковий мовний засіб. За допомогою сполучників розповідь у творах уповільнюється, більше членується, а разом з тим посилюється відчуття зв'язку між словами та групами слів. Частки, вжиті на початку речення, у казках служать для вираження заперечення та з метою застереження від чогось. Звуконаслідувальні слова виступають переважно в ролі присудка й виражають швидку, напружену дію, надаючи розповіді пришвидженого темпу.

У текстах літературних казок ХІХ століття успадковано з народних казок синтаксичний повтор у формі звертання, підсиленого вигуком. Також вони зберігають повтор простих речень – розповідних, питальних, спонукальних, емоційно-окличних, іноді спостерігаємо повтори ключових речень із метою поділу тексту на частини.

3.2. Порівняння в літературній казці

3.2.1. Порівняльні елементи як засіб художнього зображення персонажів літературної казки

У народній творчості порівняння неодноразово привертало увагу науковців – Л. Мацько⁴²⁷, І. Кочан⁴²⁸, Н. Шаповалової⁴²⁹, І. Вихованця⁴³⁰ та інших. О. Потебня досліджував їх у народній поезії, міфах, художній літературі⁴³¹. Порівняння, як стверджують вчені, сприяють чіткій характеристиці персонажів⁴³²: оскільки зі словом пов'язані не тільки зорові, а й різні чуттєві враження – і слухові, і дотикові, і смакові⁴³³; у них визначаються якості явищ природи, ознаки величини, міри, ваги, форм предметів. Матеріал для зіставлення в порівняннях береться передусім зі світу природи – рослин, тварин, природних явищ, чимало – з речей побуту, рідше – зі сфери людських дій і вчинків⁴³⁴ тощо. Усе це складає *народну традицію* українців (груповий досвід, виражений в соціально організованих стереотипах; формування традиції спричинене циклічністю життя людини, родини, роду, а також природних і трудових процесів; стійкість фольклорної і літературної мовної традиції пояснюється природою свідомості⁴³⁵).

У літературних казках переважають художні порівняння. Серед художніх порівнянь Л. Мацько виділяє порівняння, традиційні для української мови, що створюють її національний колорит, художньо-символічне світобачення та індивідуально-авторські, які відображають художні смаки майстрів слова⁴³⁶. Як

⁴²⁷ Мацько Л. І. Порівняння. *Українська мова*. Енциклопедія / Редкол.: В. М. Русанівський, О. О. Тараненко (співголови), М. П. Зяблюк та ін. Київ: Видавництво «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2000. 752 с.: іл. С. 469-470.

⁴²⁸ Кочан І. М. Лінгвістичний аналіз тексту: [навч. посібн.]. [2-ге вид., перероб. і доп.]. Київ: Знання, 2008. 423 с. С. 108-109.

⁴²⁹ Шаповалова Н. П. Функціонально-семантичний статус порівняльних конструкцій у сучасній українській мові автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01 «Українська мова». Дніпропетровськ, 1998. 16 с. С. 5.

⁴³⁰ Вихованець І. Р. Порівняльний зворот. *Українська мова*. Енциклопедія / Редкол.: В. М. Русанівський, О. О. Тараненко (співголови), М. П. Зяблюк та ін. Київ: Видавництво «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2000. 752 с. С. 467-468.

⁴³¹ Макейко К. Український народний одяг. Етнографічний словник. Київ, 1996. 195 с.

⁴³² Тарасенко Н. Д. Деякі питання поетики. Київ: Радянська школа, 1959. 78 с.

⁴³³ Комендант С. Пізнавальна виразність художнього слова. *Радянське літературознавство*. 1972. №3. С. 27-33.

⁴³⁴ Пазяк М. М. Українські прислів'я та приказки. Проблеми пареміології та параміографії. Київ: Наукова думка, 1984. 201 с. С.160.

⁴³⁵ Лексикон загального та порівняльного літературознавства. Чернівці: Золоті литаври, 2001. 636 с. С. 574-577.

⁴³⁶ Мацько Л. І. Там само. С. 469-470.

мовно-художній засіб цей вид тропів ґрунтується на зіставленні понять, паралелізмі уявлень, асоціативних зв'язках.

Порівняльні конструкції в літературних казках побіжно вивчала Т. Насалевич. У праці «Портретний опис у різних типах тексту» авторка зазначала, що описи зовнішності персонажів випереджають розкриття образу. У літературних та фольклорних казках персонажів показано середнім та загальним планом, а великим планом подаються головні герої⁴³⁷.

В українських літературних казках письменники, описуючи образи, використовували як *традиційні*, так і *авторсько-індивідуальні* порівняння.

Скажімо, характеризуючи у текстах маленьку дівчинку, автори наповнювали порівняльні конструкції зменшувально-пестливою лексикою, а також звертали увагу на:

1) портретні ознаки та зріст: *Легкий літній вітерець обвіяв її теплом, розвіяв її коротке біле, **мов лен, волосся**, викликав живішу краску на бліде личко* (Фр. Мавка, с. 255); *Ох і дивна ж була та дитина, Та й не личком же дивна хорошим, не **очима, як зорі ясними*** (Грінч. ДЛ, с. 22); *Маненька вона була й прудкенька, **немов пташка, та жодна пташка, мабуть, не нащобече у годину такого, як вона нащобетала Кармелеві*** (Вовчок. Кармелюк, с. 11); *...часом Мелася буде соромитися і сховається у траві або за вулій, бо Мелася **маленька, як вузлик, і скрізь може приховатись...*** (Вовчок. Ведмідь, с. 113);

2) душевний і фізичний стан: *А як брати самі ходять часом гулять, та забаряться, та повернуться додому пізно, усім Галя раденька страх, а до першого до меншого кинеється і **ввіп'ється, як п'явочка, устоньками і обів'ється, наче хмелинонька, ручечками*** (Вовчок. ДБІДСГ, с. 51); *На руках носе **дівчинку, мов мерця** якого* (Черемш. Сльоза, с. 509); ***Як та підкошена билиночка** [дівчинка], хитнула вона і **впала** на руки матері, що з острахом підбігла до неї* (Дн. Чайка. КПСТЙС, с. 149).

Письменники, описуючи дівчину в казках, передусім відтворювали її портрет. Наприклад: 1) обличчя (личенько, лице) дівчини: *Мені часто сниться якась незвичайна дівчина: **лице біле, матове, як слонова кість, очі чорні, брови як веселки на високому чолі*** (Н.-Л. СЙН, с. 295); *А **личенько загоріле, повне, як калина**, вона дуже працювита і гарна дівчина* (Ром. СМ, с. 235). О. Сімович зазначає, що слово «калина» символізує дівчину. Це «втілення ідеї – дівочості та краси»⁴³⁸; 2) брів: *Мені часто сниться якась незвичайна дівчина: **лице біле,***

⁴³⁷ Насалевич Т. В. Портретний опис у різних типах тексту: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.04 «Германські мови». Одеса, 2003. 16 с.

⁴³⁸ Сімович О. До проблеми укладання Словника вербальних символів. *Діалектологічні студії. 2: Мова і культура* / Відп. ред. Павло Гриценко, Наталя Хобзей. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, 2003. 362 с. С. 261-300. С. 263.

матове, як слонова кість, очі чорні, **брови як веселки** на високому чолі (Н.-Л. СЙН, с. 295); 3) губ: **Пишні губки – мов червона вишня** (Грінч. МТК, с. 182); 4) зубів: **Ще краща стала: така біла та повновида, очі сяють, як зорі серед темної ночі, зуби блищать, як білі голуб'ята на сонці під синім небом** (Сторож. ЗЧ, с. 69); 5) коси: **Брова чорна, стан високий, лицем біла, голосиста, а коса руса, як шовкова, аж влискується** (Свидн. ПСНП, с. 378); 6) очей: **Вона була легка, як туман, тільки здорові чорні очі блищали, неначе два діаманти, закутані в тонісіньку мушлинову тканину** (Н.-Л. ДБ, с. 299); **Чорні очі сяли, як зорі** (Н.-Л. ДБ, с. 300); **А очі, мов дві зорі, – на неї так зорять** (Грінч. СД, с. 171); **Аж дивиться – конем Оріся грає – така ставна та молода, та гожа, як квіточка у пишному саду, а очі ті – немов би ясні зорі** (Грінч. СД, с. 174); **І справді ж гарная була Галюсенька у них, як зорі оченьки блищать з-під брівок чепурних...** (Грінч. Сопілка, с. 12); **А вона розцвіла як троянда, як зоря, засіяла очима** (Грінч. ДЛ, с. 32).

Дівочу красу автори казок змальовують за допомогою синонімічних прикметників (*гарна, гожа, красна, незрівнянна*), наприклад: **Була вона така незрівнянна, як срібlistий місяць, як море широче, як високе небо** (Греб. МП, с. 99); **Але та їй донька була така красна, як сонечко, а коси мала золоті, по саму землю** (Федьк. ЗК, с. 161); **Аж дивиться – конем Оріся грає – така ставна та молода, та гожа, як квіточка у пишному саду, а очі ті – немов би ясні зорі** (Грінч. СД, с. 174); **У Карпа дуже забилося серце, бо гарна була, як картина, Музичина дочка Олеся** (Н.-Л. Запорожці, с. 10); **А Олена, пишна княгиня, як русалочка, гарна, ще раз вінком барвінковим золото-зеленим стрійна** (Шашкевич М. Олена, с. 56).

В описі дівчини слово «дочка» асоціюють із «панночкою» та «чарівницею»: **Дідова дочка, як панночка, а з бабиної дочки тільки кісточки брязкали** (Пч. ПДДТБД, с. 235); **Росте дочка злотокрила, як та чарівниця** (Рудан. ЦС, с. 317), а «дівчина» – зі «снігом», «цвітом», «невинним дитям»: **Серед широкого поля стоїть висока могила, а під нею біла, як сніг, рожева, як цвіт, спить молода дівчина** (Кобр. Рожа, с. 234); **Панночка поцілувала свого срібного хреста і теж скоро заснула, так тихо, так спокійно, як спить невинне дитя** (Греб. МП, с. 103).

Дівоча хода також була об'єктом опису майстрами художнього слова. Ключовими для них є дієслова: **іти, виступати, стояти, схилити, розцвітати**: **У рядок усі ідуть, мов лебідоньки пливуть де по тихому плавочку** (Мнж. ІГ, с. 251); **І панянок гурточок іде – хороші, як ягідки, да перещеплені, як оса, на стану погойдуються** (Свидн. ПСНП, с. 384); **А найменша сама дочка, наче пава, виступає, всіх собою закрашає** (Мнж. ІГ, с. 251); **Вона стояла над озером серед лебедів, мов сонце над білими хмарами, і все співала** (Н.-Л. ДБ,

с. 310-311); *Стоїть з нею, як плат блідна*, дівчина Маруся (Боров. Чарівниця, с. 60); *А у церкві на колінах стоїть злотокрила і, як ангел перед богом, голову схилила* (Рудан. ЦС, с. 361); *А вона розцвіла як троянда*, як зоря, засіяла очима (Грінч. ДЛ, с. 32); та прикметником «легка»: *Вона була легка, як туман*, тільки здорові чорні очі блищали, неначе два діаманти, закутані в тонісіньку мушлинову тканину (Н.-Л. ДБ, с. 299); *Сниться мені часом, що вона [дівчина] така легенька, як повітря або туман* (Н.-Л. СЙН, с. 295).

Письменники в літературних казках порівнювали дівчат:

1) із тваринами, якщо необхідно було показати їхню швидкість: *В тій хвилі Ніна легко, мов серна, збігла з ганку і припала до возика, в котрім сидів її батько* (Фр. БП, с. 178); або сором'язливість: *А третя сховалась на пічці в куточок; звернулася, мов кошеня, в маленький клубочок* (Ром. СМ, с. 235);

2) із птахами, коли треба зобразити емоції (відчуття страху, обережності, радості): *Забилось серце панночки, затремтіло, як пташка-полонянка в руках мисливця* (Греб. МП, с. 101); *Стриба собі, не доторкуючись ніжками до землі, як на крилах, неначе ластівка в'ється* (Сторож. ЗЧ, с. 660);

3) із рослинами та природними явищами для передавання душевного стану або характеру: *Вона почервоніла, як рожжа, потім побіліла, як її срібна одежа, а далі знов почервоніла* (Н.-Л. ДБ, с. 304); *Тремтить панночка, як билиночка, іде по лісі* (Греб. МП, с. 102); *Хоч приїхали і спішно, та нічого-бо не вийшло, бо вже зятя і слідочку не знайшли, сама в куточку та царівна ісихилася, як росою, слізьми вмилаь* (Мнж. ТБ, с. 219); *Вона йому, мов сонечко ясне, останні дні освічувала* любо (Грінч. СД, с. 171); *Як вода, бува, греблю прорвавши, і біжить, і шумить, і реве, і клекоче, так і Настуся, як з ким зчепиться* (Кв.-Осн. ПС, с. 411); *Весела, як рання зоря, моторна, жвава, як морська хвиля, голос тоненький та голосний* (Н.-Л. СЙН, с. 293).

Створення образу жінок у казкових текстах також здійснюється завдяки опису їхньої зовнішності. Наприклад, письменники звертали увагу на обличчя: *Входить баба в храм Божий і бачить: на її місці – самому почитаному – стоїть незнайома молодиця, така видна з себе, велика та огрядна, а лице темне, як у волошки, і суворе, брови на перенісці зрослись* (Гнилосир. Верба, с. 154). В. Кононенко вважає образ волошки символічним, що передає значення «дівочої краси», «ніжності», «тепла душі»⁴³⁹. Характеристика брів подається за кольором та формою: *Збігаються люди, зглядаються, що брова чорна, як вуголь, рівна, як пузником вивів, а на біле лице вже моравиця виступила* (Свидн. ПСНП, с. 381). В описі очей теж виділено певні відтінки, що передають

⁴³⁹ Кононенко В. І. Українська лінгвокультурологія: Навч. посіб. Київ: Вища школа, 2008. 327 с. С. 180.

страждання: *Гаснуть очі, як ті зорі, І життя згасає* (Рудан. ЦС, с. 309); *Її круте, рум'яне, усміхнене лице з чорними, як терен, очима – се перша виразна згадка з його дитинячого віку* (Фр. ЯПСБШ, с. 110). Інколи письменники в очах відображають хижість: *Хотіли в неї відняти, відібрати, так тільки хрумають її старі пучки, а не відриваються, і очі хижі блискають у світі місяцевому, наче в хижої, голодної вовчиці* (Вовчок. Кармелюк, с. 20). Нерідко автори використовували портретну деталізацію: *Ота висока та суха, наче драбина, чорна, як циганка, з таким довгелецьким носом, як у чаплі?* (Н.-Л. СЙН, с. 295).

Якщо в описі дівчини автори звертали увагу на тендітність її фігури, то жінка постає або «пишною рожею», або «драбиною» й «коробкою»: *Перший рік, одружившись, Кармель був зовсім поправився: суму того не було й віди, жінка в його пишнілась, як пишна рожка, й жили вони з нею, як риба з водою* (Вовчок. Кармелюк, с. 14); *Ота висока та суха, наче драбина, чорна, як циганка, з таким довгелецьким носом, як у чаплі?* (Н.-Л. СЙН, с. 295); *Ці мають маму, – каже, – а та мама, як коробка, що в ню треба сипати що-небудь* (Свидн. ПСНП, с. 383).

Психологічний портрет жінок у літературних казках поданий через порівняльні конструкції, які передають:

1) злість: *Як побачила ж іншу справу, зашипіла, як гадина люта* (Грінч. ДЛ, с. 26). Зауважимо, що гадюку українці сприймають як символ зла, підлості, підступності, ворожості. В. Кононенко пояснює, що вона, за народними віруваннями, пов'язана з чортом. Усе це створювало гадюці репутацію як істоті небезпечній, котрій властива особлива мудрість, потойбічні знання⁴⁴⁰, а відповідно все це формує образ небезпечної особи;

2) розпач: *Спать дітей поклала, Сама ж по хаті біга, мов безумна, І наче по покійнику голосить* (Фр. СКС, с. 269); *Вся розпатлана, і боса, і брудна, і кривоноса, в роті чорні зуби два, руки, мов та грязь, сидії, а голосить, мов сова* (Фр. АКК, с. 231); *Мов дикий звір, із ланцюга зірвавшись, Так і вона тут шарпаєсь і рвесь* (Фр. СКС, с. 265);

3) плач: *...зронила вона не одну, не дві сльози – всю долину, мов дрібним дощем, своїми сльозами змочила* (Мирний. КППК, с. 286); *Мов та рання роса, сльози очі їй укрили, ясний погляд засмутили, і той погляд мов неначе ліг на серденько козаче* (Мнж. ТБ, с. 213);

4) радість: *Враз із ліжка ісхопилась, мов у танці, закрутилась, плече весело в долоні, він же ще й не прохолонув!* (Мнж. ТБ, с. 223);

⁴⁴⁰ Кононенко В. І. Українська лінгвокультурологія: Навч. посіб. Київ: Вища школа, 2008. 327 с. С. 200.

5) сумирність: *Як поколинали Марусю так щось з місяць, чи що, то вона і зм'якла, як віск від вогню* (Свидн. Недоколисана, с. 393);

6) сором'язливість: *Стала вона читати і, як яблуко червонобоке, зачервонілась і каже* (Свидн. Недоколисана, 394);

7) сподівання: *Тебе ж тільки й ждала, мій голубе, як билина росиці з неба!* (Сторож. ЗЧ, с. 69);

8) смирення: *Вона дожидалася ночі, мов своєї смерті, бо до неї знову буде мрець* (Купр. Відьмач, с. 58);

9) войовничість: *Між тим Умида, мов пружиною, розворушила дух Абдаллиних рабов: зуміла дуже їм хитренько в уха вдути, що краще смерть прийнять, пролить за волю кров* (Б.-Нос. УП, с. 139) тощо.

Зовнішній вигляд бабусі в різних казкових творах характеризують власне авторським сприйняттям, наприклад: *Козак Пампушка, що вже десять років лежав узимку на печі; а влітку на лавці, що обдуся, як барило, а жінка його зсохла, як тріска, ледве встигаючи ліпити для його смачнії вареники, той самий козак Пампушка тепер стояв на ногах, як гора* (Вовчок. ДБІДСГ, с. 105); *Вся розпатлана, і боса, і брудна, і кривоноса, в роті чорні зуби два, руки, мов та грязь, сидії, а голосить, мов сова* (Фр. АКК, с. 231); ... *а як дивиться з Конотопа очицями, так одним у Київ, а другим у Білгород, та й ті – мов сметаною заліплені; а личком біленька, як чумацька сорочка, та ще к тому мов граблями уся твар їй подряпана* (Кв.-Осн. КВ, с. 160); *А баба з жаху чуть не склякла, насилу глянула на світ і сподівалася кончини; да так хиталася, мов кіт, якому підліпив лушпина, глузуя з бідної звірини, пускає курохват на лід* (Б.-Нос. ТБ, с. 96).

Описи осіб чоловічої статі в українських літературних казках ХІХ століття є теж не менш колоритними. Наприклад, письменники, зображаючи маленьких хлопчиків, переважно передавали душевний стан: *Як ізлізли – аж хлоп'ятко простягає рученятка та кувака істихенька, мов жаліється без неньки* (Мнж. ТБ, с. 186); або швидкий процес зростання: *То я, кажеш, з землі виріс, як гриб, а ти маму маєш. От і росте хлопець як вода, як зелена лобода в полі, так він у лісі* (Свидн. ПСНП, с. 382).

Створюючи образ парубка, автори описували його портретні особливості (волосся, тулуб, спину, вуса): *Стягнув верету, а на голові купця волосся, мов льон, буйні, білі кучері вкрили його спину* (Ков. Киселиця, с. 183); *А що верхній тулубець, мов неначе горобець, сюркнув вгору та й незчувсь, як десь в лісі оханувсь* (Мнж. ІГ, с. 262); *Гни спину, коли вона в тебе гнучка, а в мене спина цупка, неначе дубова: ніяк не гнеться* (Н.-Л. ДБ, с. 297); *Лихий сердюк, красюк дитина, з усами чорними, як смоль, моторний, ручий молодчина, бринить в кутасах, мов король* (Б.-Нос. Помилки, с. 118). Якщо у змалюванні дівочої

краси ми виділили ключові слова **личко, личенько**, то в портретній характеристиці парубків зафіксовано одне порівняння, пов'язане з обличчям – **пика**, що має негативний зміст. Також поряд порівнюють руки хлопця з руками панночки: ***Пика широка та одутлувата, як у того салогуба, а руки білі та ніжні, як у панночки*** (Сторож. Скарб, с. 34).

Загалом статечність і вроду парубків у казкових текстах письменники ілюстрували, порівнюючи їх з предметами рослинного світу: ***Коло стерна стояв, як той явір високий, Карпо Летючий*** (Н.-Л. Запорожці, с. 10); ***А проте за тих кілька неділь Іван розцвів і зарум'янився, мов польовий мак*** (Фр. БП, с. 142). Іноді вони можуть вживатися з протилежним значенням, відтворюючи душевний неспокій та смерть: ***Коло неї стояв молодий парубок, наче квітка в'яла, і здавалося, жалко йому було Галі*** (Вовчок. ДБІДСГ, с. 97); ***Люди запримітили, що найметься у неї парубок, як буряк, а за якийсь час поблідне, позеленіє та й скорчиться удвоє*** (Кобр. Судильниці, с. 232); ***Мове Йван ось у порогах, та й не скінчив, бо як гляне – молодий, мов гичка, в'яне*** (Мнж. ІГ, с. 247); ***А князенко, горем лютим битий, як підбитий явір похилився*** (Грінч. МТК, с. 195); ***І він упав, неначе дуб підтятий*** (Грінч. СД, с. 173).

Подібне явище спостерігаємо і в порівняльних зворотах із зоонімічним компонентом. Наприклад, увагу читача зосереджено на статності персонажів: ***Незабаром і сини, як два ясні соколи, з полювання повертали, Боже милий, які стали!*** (Мнж. ТБ, с. 225); а також передають негативне ставлення до них: ***А то я й тебе укупі з нею прожесу із хати, як собаку!*** (Грінч. МТК, с. 183).

Вираження негативного емоційного стану персонажів досягається використанням порівняльних конструкцій, що містять у собі назви предметів побуту: ***Подивіться, ось він з товаришами своїми виїжджає на полювання; кінь під ним так і тремтить, так і паленіє, піднявся дибки, кинувся бігти – сидить Чорноусенко, як цвяхом прибитий, тільки червоний верх козацької шапки закрутився у повітрі*** (Греб. МП, с. 107); ***Привітали Івана, і цар, і царівна, і гості, а той молодий побілів, як глиня*** (Свидн. ЧД, с. 147).

Казкарі в описах парубків застосовували порівняння з назвами містичних істот: ***Ось іде наш молодий та прегордий, не смутний, далі військо виступає, а позаду шкандибає Голик наш у сімрязюці, як мара, весь у калюзі*** (Мнж. ІГ, с. 257); та назвами світил: ***Убрався він, упав на сідло, як місяць ясний*** (Свидн. ЧД, с. 139); ***Взяв Іван убрання ще краще, як друге було, – але ж не втерпів, щоб не полюбуватись на себе, – впав на сідло, як сонце ясне*** (Свидн. ЧД, с. 140).

Крім цього, парубків порівнювали з міфічними героями: ***Крепкий був хлопча, – сказав один лікар, – погляньте, колего, які в нього кости, які м'язи, які груди, як у Геркулеса!*** (Фр. ЯРТПТС, с. 119).

І. Манжура у казках з метою відтворення схожості парубків використав парні порівняльні звороти: *В батька наче улилися та ще к тому придалися – волос в волос, голос в голос, мов на ниві колос в колос!* (Мнж. ТБ, с. 225). Він також активно послуговувався порівняннями фольклорного зразка, як-от: *Ой, не вихор то кружає, не орду козак туряє, і не сокіл чаплі кібче, не орел у небі клекче, то Трьомсин отак полює та над нечистою лютує, що завів було Зміяка в його державі* (Мнж. ТБ, с. 201); *Ізмарнів-бо козачина, як та дівчина-небога ізмарніє без милого* (Мнж. ТБ, с. 205).

Описи чоловіків теж містять порівняльні конструкції, що сприяють портретній характеристиці. Наприклад, письменники описували голову, обличчя, волосся, чоло, очі: *Голова в ватажка напухла, як баняк, а попереки лиця мав він синій басаман, мов ковбасу* (Фр. БП, с. 151); *Його лице блищало, як раннє сонце* (Н.-Л. Запорожці, с. 33); *Панські лаболизи, з чолом, як у бика, а лицем, як підошва, і їх органи (тут названа і моя газета), що на хлопських справах розуміються так, як свиня на перцю, удають від часу до часу, що їм хлопська доля лежить на серці* (Маков. ЯЯВГ, с. 18); *Його грізне лице стало таке ласкаве, як у малого хлопця* (Н.-Л. Запорожці, с. 42); *Зроду такого не бачив: біле волосся, густе, як ліс* (Стор. ЗЧ, с. 52); *Панські лаболизи, з чолом, як у бика, а лицем, як підошва, і їх органи (тут названа і моя газета), що на хлопських справах розуміються так, як свиня на перцю, удають від часу до часу, що їм хлопська доля лежить на серці* (Маков. ЯЯВГ, с. 18); *Темно вже – лиця не бачу, тільки очі чорні, мов вуглі два, там жевріють* (Фр. СКС, с. 259).

Письменники описували зовнішній вигляд чоловіків, використовуючи:

1) сталі казкові порівняння: *Теж чудний та дивний в їх отаман був: ішла чутка, що така була краса його невиписана, невимальована, невимовлена, що не можна словом розказати, ані пером описати, та славили, що не можна й очима було надивитися, бо сліпила вона, як те сонечко пломенисте* (Вовчок. Кармелюк, с. 19);

2) загальноновживані структури: *Тихо, поки захрускають віти легенько й обоє – молодиця й дівчина – всміхнуться і стрепенуться, і уявиться чоловік, – хоч блідий, задиханий, зморений, голодний, порохом припалий, та гарний, як сонце* (Вовчок. Кармелюк, с. 31); *Як скоро наш стрілець грушечку з'їв, так зробився такий дужий та легкий, як вітер, що за годину і в кітлицю став* (Федьк. ВЧМС, с. 480); *Здається навіть, що при тій нагоді він кулаками обтирає собі щось із очей, але, може, се так мені видалося, бо вже в найближчій хвилині він стояв, випростувавшись, як струна і, відвернений від мене, обтріпав свій мундур, застукав розмірено три рази до дверей повітового «святая святых» і, не покликаний, ввійшов до середини* (Фр. ОПС, с. 233);

3) послідовно нанизували порівняльні конструкції: *Хоч багатий був як рідко, то ходив брудний, як дідько, і обдертий, як жебрак: сорочище чорна, груба, ледво руб держиться руба, а штаниці мов райтак* (Фр. АКК, с. 207); *Так наш Абу-Касим бідний, мов залятий, мов негідний, мов приплуда, мов знайдух, вулицями повз несміло* (Фр. АКК, с. 247);

4) порівнювали персонажів цієї групи з відомими історичними особами: *Гетьман був вищий і кращий од усіх запорожців; високий, як Палій, гарний, як Мазепа, сміливий, як Богдан Хмельницький* (Н.-Л. Запорожці, с. 33).

Створюючи систему чоловічих образів, автори не лише вдавалися до портретних характеристик, а й змальовували вдачу персонажа, спосіб життя, ставлення до праці, родини тощо. Переважно вони мали жартівливий чи глузливий характер: *Поки він у синім морі, мов скитський у затворі, в тій страшній Киту-рибині, бідолаха, в самотині цю покуту відбував та недолю проклинав, батько-цар його вже вмер* (Мнж. ІГ, с. 238); *Тут спіткнеться, тут офукнесь, О прохожих лобом стукнесь, а біжить, мов на пожар* (Фр. АКК, с. 210); *І давай шибатися по пеклі, як навіжений, перевертаючи, розбиваючи та товчучи все, що лише надібав по дорозі* (Фр. ЯРТПТС, с. 122); *...як добіг до того Безверхого хутора й устав з коня біля хорунженкової хати, так і хитається, мов п'яний, а я ж кажу, що він і не обідав нігде* (Кв.-Осн. КВ, с. 138); *Аж ось пан Уласович здихнув тяжко та важко, мов ковальський міх* (Кв.-Осн. КВ, с. 182); *Прочувало серце лихо, билось і квило тихо, мов голодне немовля* (Фр. АКК, с. 250); *Абу-Касим теє чує – Вже не мислить, не міркує, похолов увесь, як труп* (Фр. АКК, с. 250); *Гей, козаче! Розіспався, мов неначе лежебока у перинах!* (Мнж. ТБ, с. 206); *І при тім предобродушний чоловік, наївний і довірливий, як дитина* (Фр. Чума, с. 182); *Він зараз затихав під ногами дальших рядів, що, мов сліпа лавина, перевалювалися через нього* (Фр. Поєдинок, с. 63); *От як улетів у двір, та до хорунжевниної хати, та у сіни, та прямісінько у хатні двері, що зачинені і ізсередини защепнуті були, геп! мов довбнею, та тут і простягнувсь, як колода, і не дише, і не ворушиться* (Кв.-Осн. КВ, с. 184); *Усе чув барон, та при останнім слові захитався на ногах і упав додола, мов сніп* (Фр. БП, с. 178); *Стойте-бо, розівляки, мов в степу ті мамаяки!* (Мнж. ІГ, с. 249); *Здається – ніби глупий, мов пень, а тимчасом він тугий, як лихо* (Фр. Чума, с. 194).

Негативні риси чоловічого характеру і відповідні психологічно-емоційні прояви письменники передавали в літературних казках, зіставляючи їх із назвами представників тваринного світу. Зокрема це:

1) злість, обурення, гнів, невдоволеність тощо: *Той вдавсь хоч змалювать, розумний, гарний, ручий; сей нюнявий, стидкий та злий, як син гадючий, байдуж йому, що гріх* (Б.-Нос. Кумедійщик, с. 103); *Він сьогодні злий, як два*

вовки голодні, – впадемо, як муха в вар (Фр. КБ, с. 525) – за міфічним уявленням українців син гадючий та вовк належать до служників нечистої сили; **Смутний і невеселий, надувшись, як той індик перед індичками**, **храброї Конотопської сотні пан сотник Микита Уласович Забрьоха** іде до конотопського ставка (Кв.-Осн. КВ, с. 160); Далі, трохи підситившись і вина як слід напившись, **забурчав, мов злий кабан** (Фр. КБ, с. 485). До цієї ж групи можна віднести форму проклять: **Пропади ось-бо краще лишень ти, як паскудне цуценя!** (Мнж. ІГ, с. 236);

2) багатожонство: *А у тих турок жінок достобіса, і живуть вони між жінками, як ото бугай в череді* (Уст.-Г. БК: 343);

3) відчуття людиною некомфортності: *Чумак наш із Юрка зробився Юрій Савич. До його всі повзуть, злітаються як галич, як мухи*, – де почують струп (Рудиков. Казка, с. 364); **Як собака у криниці, як та муха у мазниці, як той короп у вівсі**, так Бассім по тій пригоді **почував** себе, що й годі описать ті муки всі (Фр. КБ, с. 536); **Конюший станув, мов облитий зимною водою**, і м'яв у руці здоймлений капелюх, але не сказав ані слова (Фр. ЯПСБШ, с. 104);

4) спосіб поїдання їжі: *Було, власними руками годує його, а він, телепень, тільки глита та, як той пуцьвірінок, знов рот роззявлює* (Сторож. Скарб, с. 34); *А він-тю-тю дурний! – глита, мов попів мурло!* (Кв.-Осн. ОТС, с. 214);

5) полохливість: *Мені б нічого й стояти тут, так утішно дивитись, коли доросла людина, громадянин, мов заєць той, полохається* абичого (Коцюб. Хо, с. 191); *Піни йому повний рот, аж через край тече, і язика не поверне, тільки труситься, та кулаки стулив, та скиглить, мов кривий цуцик* (Кв.-Осн. КВ, с. 191);

6) самотність: *Він ізгоєм стався, безправним між людьми, мов вовк у лісі, без імени, без роду, без маєтку* (Фр. СК, с. 262);

7) загравання до когось: *Уласович наш як вздрів таку кралю, то так і заходивсь круг сонної, мов павич* (Кв.-Осн. КВ, с. 185).

У цій групі можна виокремити порівняльні конструкції і з позитивним змістом, наприклад: *А сей барон був собі ще молодий чоловік, нежонатий, веселий, богатир без рахуби, жартівливий, а ще до того такий добрий, як кавалок хліба* (Федьк. АІЄ, с. 214); *Як стали прощатись, Одарка тричі вклонилась пустельникові до землі, як рідному батькові* (Сторож. ЗЧ, с. 70); *А як ховали, так труну його несли через усе село на руках, мов дитського батька, та біля церкви й поховали, і добре на усіх обідах пом'янули* (Кв.-Осн. КВ, с. 137); *Крізь густу нічну тьму виразно бачу: по подвір'ю хтось, мов вартовий, помалу-малу ходить сюди й туди* (Фр. СКС, с. 319); *Так йому зробилось весело на душі, мов гарну дівчину у ясне око поцілував!* (Сторож. ЗЧ, с. 55); *Так тобі весело, так легенько, мов у раю!* (Сторож. ЗЧ, с. 50); *Але молодий чоловік*

наблизився до простертого на лаві хлопа, взяв його за груди і **підніс легко, як пірце** (Фр. ЯПСБШ, с. 108); *Мої найтяжчі, лютії удари він відбива, немов пером махає* (Фр. СКС, с. 283).

Описуючи швидкість рухів персонажів, письменники вдавалися до зіставлень їх із вивіркою, мухою та птицею: *Добре, – сказав Лесь, **скочив, як вивірка**, на горіх і став згинати гілляки, аж руки йому ув'яли* (Воробк. Сміховинки, с. 204); ***Як муха, вилетів** Белербек із сідла, і упав на землю, й почав просить Бову не вбивать його* (Уст.-Г. БК, с. 347); *Аж він... шелесть... піднявся догори і **полетів, як птиця**, усе-таки кричачи що є голосу* (Кв.-Осн. КВ, с. 183); *Карпо скочив і зараз почув, що він тихесенько **спускається на землю, як обережна птиця спускається з неба на дерево*** (Н.-Л. Запорожці, с. 19).

Зовнішність діда в українських літературних казках переважно виділяється сивина як символ мудрості й життєвого досвіду: *... **пін, білий як молоко**, унятно щось читав та унятненько зітхав, – усе якось було скорботненько й тихенько, смирененько* (Вовчок. ДБІДСГ, 69); *Дивиться у віконце, а там стіл дубовий, на нім горить свічка, а при столі сидить старець з білою, **як сніг бородою** і читає грубу-прегрубу книжку* (Васил. КПТБО, с. 301); *Тільки перехристився та вдарив поклон, аж із келії виходить пустельник, старенький, згорблений, а **борода біла, як молоко**, аж до колін* (Сторож. ЗЧ, с. 66); та козацької дідівської сили: *...а дід і почне кришить татар, як локину: так **голови і валяться, як груші увосени*** (Сторож. ЗЧ, с. 69). Зафіксовано також поодинокі приклади порівняльних конструкцій, що описують людські вади засобами сатири та гумору: *Козак Пампушка, що вже десять років лежав узимку на печі; а влітку на лавці, що **обдувся, як барило**, а жінка його зсохла, як тріска, ледве встигаючи ліпити для його смачнії вареники, той самий козак Пампушка тепер стояв на ногах, як гора* (Вовчок. ДБІДСГ, с. 105); *А дід сопів, як од скребла, все чухався, **крутивсь, як дзига*** (Б.-Нос. ТБ, с. 99).

У казках для зображення групи дітей та людей у похилому віці письменники застосовували порівняльні конструкції у стилі народної казки або інших фольклорних джерел: *І **вродилися ті дев'ять синів, як дев'ять соколів**, один у одного* (Вовчок. ДБІДСГ, с. 50-51); *І **діточки, як квіточки**, хороші, коло них звиваються та жебоняють любенько* (Свидн. Недоколисана, с. 386); *І братова вже одужала, а старі живуть все у нас, бо і вони, і ми до їх **звикли, наче до рідної неньки*** (Керн. ПК, с. 213); *Уже багато збігло нічі, а ще, понурившись край пічі, сиділи обидва **хричі, мов у дуплі нудні сичі**, а ще й збагнути не зуміли* (Б.-Нос. ТБ, с. 99).

Подібне явище виявляємо в описових характеристиках соціального та професійного спрямування: *Ті **люди, мов діти**: кажуть, що биті, а не кажуть*

за що (Фр. ЯПСБШ, с. 103); *Трудно навіть розказати, що за лихо стало в краю, – люди мучились, як в пеклі, пан втішався, як у раю* (Укр. ДК, с. 317); *Як се промовив, тогді хлопців як би і не було на світі, лиш **пани** та **пані** лежать на помостах, як снопи, та охкають* (Федьк. ЧБ, с. 157); *От, для взору, жив собі **пан** в селі, як чашечка в меду, ні горя, ні біди не знав, а був собі панич* (Свидн. ПСНП, с. 378); *Пошептав халіф візиру, а візир лице схили і щиренько, м'яко, гладко, мов невиннеє дитячко, до Бассіма промовля* (Фр. КБ, 492); *Наш халіф мене ганя, мов з попівського закляття, від заняття до заняття, мов піскарського коня* (Фр. КБ, с. 559); *...а **військо** все муштрувалось, як сіра комашня, розсипавшись на зеленому полі* (Н.-Л. Запорожці, с. 45); *Затрубив цар Зализач у труби, кликнув він дванадцять **лицарів** своїх, та всі вони проти Белербека здавались, як миші проти kota* (Уст.-Г. БК, с. 343); *...і разом з тим голосом заридав гетьман, заплакали запорожці, як малі діти* (Н.-Л. Запорожці, с. 67); *І, як **порох**, пішо й конно козаки **спадують*** (Рудан. ЦС, с. 359).

У літературних казках зіставлення можуть передавати дієприкметникові звороти з порівняльною семантикою: *Іван **стояв, мов одубілий*** (Фр. БП, с. 174); *Я **стояв, мов поражений громом*** (Фр. Поєдинок, с. 64); *Стрілець **повалився на стілець, як би неживий*** (Кобр. Судильниці, с. 228); *Він **стояв, мов остовпілий, на лиці, мов крейда, білий, радше жовтий, наче віск*** (Фр. АКК, с. 230).

Звертаємо увагу на поодинокі приклади порівняльних конструкцій зі сполучниками **ніби**, **неначе**, які окремо, як складові порівняльних конструкцій, не зафіксовані в казкових текстах, але вжиті у поєднанні з іншими сполучниками в реченнях: *Раптом їй стало погано, в очах потеленіло, груди зчавила **туга, ніби важкий камінь ліг на них**; вона хотіла зірвати каблучку – але дарма, – **як змія, обвилася** вона навколо її білого пальчика* (Греб. МП, с. 105); *Лиш сидів, **неначе злитий, мов мервець, рядом укритий, що не знає вже біди*** (Фр. АКК, с. 243); *Та й **садове поза стіллю, мов радий неначе, Дума: «Хай порозкошує, ніхто-бо не баче»*** (Мнж. Злидні, с. 341); *Та сей бідний неборака став, **затявся, мов ломака, наче сам себе забув*** (Фр. КБ, с. 565).

Отже, в українських літературних казках ХІХ століття для художнього зображення персонажів використані порівняльні конструкції, подібні до тих, які властиві й українській народній казці. Зберігаючи здобутки фольклорних творів, кожен письменник користувався традиційними порівняннями та суто індивідуальними. Такі мовні явища яскраво відтворюють портретні риси різних вікових категорій – дівчини і хлопця, жінки і чоловіка, баби і діда. Наприклад, у жіночої статі опис обличчя чітко підкреслює вікові зміни: у дівчини воно як *калина, як слонова кість*; у жінки – *як у волошки*, у бабусі – *як чумацька*

сорочка. У чоловічої статі ми помічаємо трохи інший підхід: у парубка обличчя як у *салогуба*, а у чоловіка – як *раннє сонце*, як у *малого хлопця*, як *підошва*. Вікові зміни чоловіків у казках досягаються за допомогою порівняльного опису волосся: у парубка – як *льон*, у чоловіка – як *ліс*, у дідуся – як *молоко*.

Найбільше письменники описували дівчат. Вони як *срібlistий місяць*, як *море широке*, як *високе небо*, як *сонечко*, як *русалочка*, як *квіточка у пишиному саду*, як *троянда*. Парубків же порівнювали із *сонцем*, а чоловіків із історичними особами *Мазепою*, *Палієм*, *Богданом Хмельницьким*. Легку жіночу ходу в українських літературних казках показують у зіставленні з *туманом* або *повітрям*, а чоловічу – з *вітром* або *пір'ям*.

При порівняльному описі душевного та фізичного стану казкових персонажів майстри художнього слова передавали переважно негативні відчуття, ніж позитивні. Це є особливістю літературної казки, тому що читачі сприймають її як щось повчальне та позитивне.

3.2.2. Художньомовні описи природи

Майже не існує літературних казок без опису природи. У першу чергу, письменники згадували воду в різних її виявах. Науковий інтерес викликали номінації гідронімів, а з другого – специфіка їх порівняльних характеристик. **Гідронім** – вид топоніма, власна назва будь-якої водойми. Залежно від типу водойми серед них розрізняють: *океаноніми*, *пелагоніми* (моря), *потамоніми* (назви річок), *лімноніми* (назви озер, ставків), *гелоніми* (назви боліт, мочарів).

У літературних казках XIX століття майстри художнього слова переважно використовували назви річок України, намагаючись наблизити читача до реальності та зорієнтувати у просторі. Найбільш вживаним у казкових текстах є гідронім *Дніпро*. Назва походить із балкансько-скіфської мови і означає «далшня річка», або ж давньоіранське запозичення, що перекладається як «широке місце»⁴⁴¹. Цю назву письменники найбільше використали у своїх творах, підкреслюючи красу і могутність загадкової та величної ріки як життєдайної артерії України (приклади подано у Додатку Д). *Дніпро* вважають символом історичної долі українського народу, національною святиною. Назву *Дін* виявлено у казках О. Стороженка, І. Нечуя-Левицького, Олени Пчілки, Є. Рудиковського та Л. Боровиковського. У кількох казкових текстах виявляємо такі гідроніми: *Прут* («Сміховинки», «Стара і молода ялиця» С. Воробкевич); *Сула* («Урок панам» П. Білецький-Носенко, «Сіра кобила» П. Куліш); *Дністер* (*Дністр*) – за історичною традицією, є символом могутності Галицько-Волинської держави. Назва походить із балкансько-скіфської мови «ближня

⁴⁴¹ Кровицька О. Українська лексикографія: теорія і практика. Львів, 2005. 175 с. С. 95.

ріка»; або ж давньоіранське запозичення, що означає «швидка ріка»⁴⁴² («Верба» В. Гнилосир, «Казка про невдоволеного Русина» О. Маковей); *Дунай* – назва є праслов'янським запозиченням з готської мови, що означає «вода», «річка»⁴⁴³ («Стара і молода ялиця» С. Воробкевич, «Старці» Ф. Кудринський, «Запорожці» І. Нечуй-Левицький); *Буг* (*Big*) – слово праслов'янського походження, що означає «затоплене місце, течія, потік»; за іншою гіпотезою – германського походження, що означає «кільце, браслет»⁴⁴⁴ («Проти сили не попреш» А. Свидницький, «Верба» В. Гнилосир); *Черемош* – етимологія слова пов'язується із назвою дерева-черемхи, що росла вздовж берега⁴⁴⁵ («Сміховинки» С. Воробкевич, «Лис Микита» І. Франко). Поодинокі трапляються потамоніми *Сасиця* («Вороний кінь» Я. Кухаренко), *Харків*, *Донець* («Закоханий чорт» О. Стороженко), *Вишниця* («Стара і молода ялиця» С. Воробкевич), *Десна* – назва річки індоєвропейського походження, що пов'язується зі словом «блищати, сяяти»⁴⁴⁶ («Казка про хитрого Лисовина» І. Манжура).

Оскільки казка має можливість поєднувати в текстах близькі та далекі території, в «Абу-Касимових капцях» І. Франка є згадка про перську річку *Тігрис*.

У літературних казках використано дві містичні гідронімічні назви: *Лета* – міфічна річка забуття в царстві тіней бога підземного царства Аїда («Закоханий чорт» О. Стороженко) та річка *Бруднівка* («Сміховинки» С. Воробкевич), яка, судячи зі змісту казки, є вигаданою автором, хоча у Словнику мікрогідронімів України на Волині зафіксоване болото під назвою *Брудниця*⁴⁴⁷.

Казкарі порівнюють річкову воду зі:

1) склом: *Вода в Дніпрі стояла тиха й гладенька, як скло* (Н.-Л. Запорожці, с. 10); *Перед ними тече річка глибоченька-невеличка, скрізь по луках собі ллється, очеретом жваво в'ється та, як скло теє, блищить, в синє море десь біжить* (Мнж. ІГ, с. 243);

2) дзеркалом: *На гладенькій, як дзеркало, воді почали скакати неначе білі кролики, а булькотячи, знов ховались у воду* (Н.-Л. Запорожці, с. 10);

⁴⁴² Кровицька О. Там само. С. 98.

⁴⁴³ Кровицька О. Там само. С. 95.

⁴⁴⁴ Кровицька О. Там само. С. 90.

⁴⁴⁵ Кровицька О. Там само. С. 99.

⁴⁴⁶ Кровицька О. Там само. С. 93.

⁴⁴⁷ Словник мікрогідронімів України. Волинь, Житомирщина, Запоріжжя, Київщина, Кіровоградщина, Полтавщина, Черкащина / Уклад.: І. М. Железняк та ін.; Під ред. О. П. Карпенко. Київ: Обереги, 2004. 448 с. С. 15.

3) сльозою: *Вода чиста, як сльоза, хвилює срібними хвилями* (Кобр. Рожа, с. 232);

4) птицею: *Карпо там примітив, що через кам'яну стіну в одному місці прорвалася вода і потекла річечкою бистрою, як птиця* (Н.-Л. Запорожці, с. 26).

Крім цього, зафіксовано порівняльну конструкцію на позначення «ріки в пеклі»: *Між огнищами, як величезні чорні гадюки, снувалися незліченні ріки і потоки плинної смоли* (Фр. ЯРТПТС, с. 123).

До авторських лімнонімів відносимо назви *Ериданський став* («Жабомишподралівка» К. Думитрашко), *панський ставок* та *громадський ставок* («Два ставки» О. Маковей). У літературних казках згадуються також найменування заток та озер *Мжі*, пороги: *Кодацький, Звонецький, Сурський, Лохманський, дніпрові пороги, Широкий Лиман*. Лише О. Маковей у казці «Два ставки» спробував використати порівняння до цієї групи: *Місяць стояв саме над панським ставком, приглядався собі у воді, як у дзеркалі, і від часу до часу заслонював очі хмаркою: поганий ставок, повен жаб!* (Маков. ДС, с. 4).

У текстах «Верба» В. Гнилосира, «Краплі-мандрівниці» Дніпрової Чайки, «Закоханий чорт» О. Стороженка використано назву *Чорне море*: загальну назву *море* ввели у свої тексти Г. Устенко-Гармаш, Ю. Федькович, І. Франко, С. Руданський. *Синє море* є вигаданим водним об'єктом, у текстах народних казок часто вживане, особливо в російських. В українських літературних творах воно згадується і описується лише у тексті «Скривджені й нескривджені» І. Нечуя-Левицького. Є. Степанов і Г. Таранюк вважають, що *Чорне море* мало колись назву *Синє*, а сама назва *Чорне море* може бути пов'язана з уявою про перебування поряд чудодійних істот з негативною суттю⁴⁴⁸. С. Руданський у казці «Цар Соловей» описав море, порівнявши його з дитям: *Море тихе, море ясне, як дитя дрімає* (Рудан. ЦС, с. 329).

Літературні казки XIX століття насичені порівняльними конструкціями зі сполучниками **як, мов, немов**, що описують різноманітні водні елементи, наприклад:

1) дощову воду: *Дощова вода, мов з відра, котить з гір течіями бистрими, реве долинами річками глибокими, мне та нехтує травицю зелену, заносить її мулом чорним, невеличкими та гострими камінцями, мов серпами, під корінь рубає* (Мирний. КППК, с. 287); *Тільки став доїжджати до тієї будови, де живуть сестри, знов линує дощ, як з відра* (Сторож. ТС, с. 41); *І*

⁴⁴⁸ Степанов Є. М., Таранюк Г. А. Водна термінологія українських замовлянь та її свідчення щодо прабатьківщини слов'ян // Мова і стиль українського фольклору: Збірник наукових праць /Ред. кол.: Ю. О. Карпенко та ін. Київ: ІЗМН, 1996. С. 17-21. С. 19-20.

побігли **крапельки** униз, урилися у темну, м'яку землю, **як робаки**, а мороз зверху стука, глибше заганняє (Дн. Чайка. КМ, с. 106);

2) росу: Зверху посипалась дрібна **роса**, **мов бісер** (Н.-Л. СЙН, с. 309);

3) воду з криниці: *На обідню ж пору саме бачать знову ось криниця, в ній погожая **водиця**, **як веселка**, **виграє**, **кришталями віддає*** (Мнж. ІГ, с. 268);

4) ключову воду: *Ключова з неї водиця риштакком маленьким лється, **булькотить**, **немов сміється та красуня молода*** (Мнж. ІГ, с. 267).

Привертають увагу й елементи цього природного явища, зумовленого певними діями водяної стихії, наприклад, «піна», «білий гребінь»: *Од берега до берега на Дніпрі появилсь **білий гребінь**, **неначе біла грива величезного коня*** (Н.-Л. Запорожці, с. 12); ***Біла піна** купами летіла і часом заслоняла сонце, **неначе хмара**; а через піну, через хвилі мінялося сонце: то синіло, то червоніло, то жовтіло, то знов блищало, як золото* (Н.-Л. Запорожці, с. 17).

І. Нечуй-Левицький, Панас Мирний, Б. Грінченко досить часто звертаються до порівняльного опису хмар. Завдяки їхній літературній майстерності, вони постають перед нами у вигляді перин, лебедів, перлин тощо: *Дівчатонька розлетілися в різні сторони, ухопили за краї чорну **хмару** й, скрикнувши... **струснули її**, **мов ту перину*** (Мирний. КППК, с. 276); *Довгий гребінь [хмар] **зачервонів**, **як червона мідь**, **подекуди облита кров'ю*** (Н.-Л. СЙН, с. 282-283); *На небі подекуди плавали білі **хмарки**, **як білі лебеді**, і **неначе гралися й розкошували в темному повітрі*** (Н.-Л. СЙН, с. 282); *Темні **хмари мовби сестри** – так вона любила, а з туманом, наче з братом, вранці гомоніла* (Грінч. Снігурка, с. 116); *Над тією темною завісою несподівано висунувся на небо довгий блідо-сизий **гребінь хмар**, **ніби верхи високих гір несподівано вирости з землі і гордо піднялись в ясне небо*** (Н.-Л. СЙН, с. 282); *Криваві **хмари заворушились**, **мов живі*** (Н.-Л. СЙН: 283); *Проз його плила здорова, **як перина, хмара*** (Н.-Л. СЙН, с. 288).

До порівняльних зворотів уходять зрідка назви явищ природи, зорема:

1) небо: *Синє **небо** було **прозоре та глибоке**, **неначе вода коло берега в морі*** (Н.-Л. СЙН, с. 282); ***Небо** ясне враз чогось потьманіло, **почорніло**, **мов хто вивернув чорнило та по небові розлив чи то сажі напустив*** (Мнж. ІГ, с. 242);

2) туман: *Темні **хмари мовби сестри** – так вона любила, а з **туманом**, **наче з братом**, вранці гомоніла* (Грінч. Снігурка, с. 116);

3) повітря: ***Повіяло в повітрі**, чимсь таким, **мов запах трупів!*** (Фр. СКС, с. 280); *Розпалене **повітрє** лилося, **мов горюче олово**, в мої груди* (Фр. Поєдинок, с. 63);

4) вогонь, який у народних віруваннях уособлює життя, радощі буття: ***Огонь** у печі потроху **погасає**, **наче сам почина дрімати*** (Вовчок. ДБІДСГ,

с. 55); або образ страшної, непереборної сили: *Нараз отворилися двері низенької, припалої до землі ковальської кузні, і бухнуло ще жеврішим огнем, як би в пащі розжертого звіря* (Кобр. Чортище, с. 108);

5) проміння: *І на крилах лучі сонця, як діамант, грали* (Рудан. ЦС, с. 342); *Аж ось поринуло від сходу ясне проміння, мов руки, простяглось до лісу* (Коцюб. Хо, с. 174); *Кругом поставали [промені], немов старі жовнярі, рівні-рівні суворі стовбури, увесь ліс заповнили своїми сухими гіллячками* (Дн. Чайка. КПСТІС, с. 145);

6) вітер: *І одразу холодні вітри полетіли низом, вітри гарячі шугнули, як орли, горою* (Н.-Л. СЙН, с. 290); *А вітер, як скажений, рве віконниці та жалібно завива, мов собака виє під вікном* (Керн. ПК, с. 214); *Вітер подув, він піднісся вгору, як половик, і ніби просто летів на місяць, що золотим серпом завис над його головою* (Кобр. Судильниці, с. 229);

7) сніг: *Од радощів сніг почервонів, як весняна рожка, яски на йому загискріли, як роса на траві влітку* (Дн. Чайка. КМ, с. 111-112);

8) мороз: *От вже й зима втаборилась, мороз потис, аж зорі скачуть; зціпеніла й наша яличка, аж кора затріщала; дрижить вона, як собака на морозі* (Воробк. СІМЯ, с. 151);

9) блискавки: *Блискавки крутились по хмарах, мов огняні гадюки, і сипались на землю, на ліси, на села, мов огняні стріли* (Н.-Л. СЙН, с. 283).

Простежено порівняльні конструкції, в яких схарактеризовано предмети природи, як-от:

1) каміння: *Дощова вода, мов з відра, котить з гір течіями бистрими, реве долинами річками глибокими, мне та нехтує травицю зелену, заносить її мулом чорним, невеличкими та гострими камінцями, мов серпами, під корінь рубає* (Мирний. КППК, с. 287); *...велике каміння, то гостре, як дзвіниці, то рівне й високе, неначе стовпи* (Н.-Л. Запорожці, с. 17);

2) земля: *Ще веселішою стала земля, засіяна в дощових бризках, як наречена в радісних сльозах* (Греб. МП, с. 101); *... все чисто прополене, і земля чорніла поміж рядками, пухка та м'яка, неначе гречана каша* (Дн. Чайка. Буряк, с. 149);

3) степ: *Там в ті пори нерухомий степ, з косою незнайомий, як той дим, до моря слався, лиш бабак у нім кохався, вільно вергав могилки, що й тепер, мов купинки* (Мнж. ТБ, с. 183); *Од Тора довелось простувати степом, як морем, – ні хуторця, ні землянки* (Сторож. ЗЧ, с. 53);

4) скелі, гори, кручі: *І увисились поперед ним гори крутії такі, що й не приступити, – наче стіни голі; й поплили перед ним ріки глибокі та бистрі, що кручі рвуть, сяють, як діамант, й мечуться хвилею, ніби з пловців кепкуючи* (Вовчок. ДБІДСГ, с. 102); *Ізійшлись докупі гори, тільки щілину вузьеньку*

попустили та пильненько стережуть, **мов калавури**, бідолаху (Мнж. ТБ, с. 207); **Скеля стриміла, як стіна** (Н.-Л. ДБ, с. 309); Він побачив, що під водою стояла, **як стіна, рівна скеля** (Н.-Л. Запорожці, с. 17); Але враз ось поля задрижали, оглушаючий гук загудів, **застогнали, мов збуджені, скали**, і на ріках леди затріщали, і її якийсь ляк овладів (Фр. СнК, с. 403);

5) зірка: На темній блакиті блиснула **звізда, як дівчина**, що вибігла за ворота й виглядає милого (Кобр. Рожа, с. 226);

6) місяць: ... і **місяць** потуск і **поблід, як винуватий**, зірочки полохливою отарою побігли з неба, а хмари, там десь аж за сонцем, почервоніли, мовби засоромились: як же се так сталось, що не дали сонечкові спокою? (Гнилосир. Верб, с. 153); Сів він під мережу, на став поглядає, вплив **місяченько, стовпом в воді грає**, десь-то у вершині бугай зрідка буха та скрекочуть жаби – хоч затикай вуха (Мнж. ЛГ, с. 332).

Невелику підгрупу формують назви рукотворних предметів (котловина, дорога): Уся широка **кітловина** стогнала, кричала, гриміла та **палала, мов одно пекло** (Фр. Поєдинок, с. 62); **Дорога пряма, як стрілка**, а ти крутишся, як муха в окропі? (Сторож. ЗЧ, с. 52); **Дорога суха, аж курява в'ється**, збоку зелені лани простяглися немов оксамит той, стоять на сонці (Коцюб. БМ, с. 13); Перед нею пустиня розлога, через ню, **наче пасмо проклять**, безконечна, **заклята дорога** (Фр. СнК, с. 403).

Крім цього, у текстах казок фіксуємо порівняльні конструкції, що характеризують «пори року»: **Надійшла весна прекрасна, багатоцвітна, тепла, ясна, мов дівчина у вінку** (Фр. ЛМ, с. 7); та «частини доби»: Садилося сонце за синім Дніпром, за сонечком **вечір спускався**, За вечором-ніччю, **як сивим сукном**, і поле і ліс укривався (Боров. Гайдамаки, с. 52); **Ніч мов сажка чорна** (Фр. СКС, с. 278); **Надворі так видно, як у днину** (Кобр. Судильниці, с. 227); **Потішити б її, попестити, та ніяк увійти, бо та темрява розперлася в альтанці, мов пані яка**, і не пускає (Коцюб. Хо, с. 180); **Сивий сумрак** стелився селом і плив, **гейби ріка**, довгою вулицею (Кобр. Рожа, с. 225); **Ось у чорній, як чорнило, пільмі** виразно біліє борода його (Коцюб. Хо, с. 179).

Отже, використовуючи порівняльні конструкції поширені у літературних казках, письменники XIX століття описували явища та предмети природи відповідно до українських народних традицій. Створюючи завуальований опис реальних подій у соціальному середовищі, автори залучали порівняння, які сприяли увиразненню ситуації, передавали різні настрої, налаштовували на позитивне чи негативне розв'язання сюжету.

3.2.3 Порівняння з назвами представників тваринного світу

Культ природи стояв в основі вірувань українців та їхнього світогляду. Антропоморфічна віра складалася з трьох елементів: *анімітизм* – оживлення, *анімізм* – одухотворення й *антропоморфізм* – очоловічення. За їхнім уявленням природа, яка існує навколо нас, жива, має свою душу, чоловіковидну подобу. З давніх-давен образи звірів, птахів, плазунів, комах, земноводних, риб, фантастичних істот тваринного походження відіграють важливу роль у формуванні світогляду українського народу. Основи наукового вивчення вітчизняної фауни були закладені у XVI – XIX століттях. Серед дослідників тваринного світу казок варто відзначити О. Потебню, М. Сумцова, Г. Булашева, Г. Сухобруса, В. Крука, І. Березовського, Л. Дунаєвську, В. Давидюка, М. Андрусенко та інших. Казкові зооніми були об'єктами вивчення в таких дисертаціях: О. Леонтьєвої «Смислові конотації дієслів мовлення у казковому дискурсі (на матеріалі українських народних казок про тварин)» (2003), С. Карпенко «Міфологічні мотиви в українських народних казках про тварин» (2004), О. Карабути «Лексико-семантична і словотвірна структура зоологічних назв сучасної української мови» (1997), Я. Шебештян «Сучасна українська літературно-художня зоохімія: функції, склад та структура» та інших. На зоонімах у літературних казках XIX століття увага зосереджувалася побіжно, переважно фіксуючи їх наявність.

В українських казках про тварин засобами сатири і гумору, індивідуалізованої мови, пересипаної дотепними жартами, примовками, відтворюються типові риси національного характеру українського народу⁴⁴⁹. Спробу системної класифікації таких образів зробив М. Костомаров. Він вважав, що в давнину зооніми мали міфологічне і символічне значення⁴⁵⁰.

Назви тваринного світу також активно входять до порівняльних конструкцій і є суттєвою частиною казкового середовища. Розглянемо одночасно порівняння та описові вислови щодо цих персонажів (усі зооніми та їх належність до казок подано у Додатку Д).

Серед назв лісових мешканців переважає лексема *лис*. Саме він був героєм 28 казок (В. Александрова, І. Франка, І. Манжури) завдяки своїй спритності, непередбаченості та хитрості. Лише І. Франко та І. Манжура, створюючи казки, надали своїм персонажам імена: у І. Франка лис у ряді казок має ім'я *Микита*, а в казці «Фарбований лис» з'являється його псевдонім

⁴⁴⁹ Одарченко О. Казка. *Енциклопедія українознавства* / Гол. ред. проф. В. Кубійович [Репринтне відтворення видання 1955-1984 рр.]. Львів: Молоде життя, 1994. Т. 3. С.919-921.

⁴⁵⁰ Сліпушко О. Давньоукраїнський бестіарій (звірослов): Національний характер, суспільна мораль і духовність давніх українців у тваринних архетипах, міфах, символах, емблемах. Київ, 2001. 144 с. С. 12-13.

Гостромисл, то в І. Манжури лиса називають *Микитою*, *Рудим*, *Лисовином*. Я. Закревська помітила, що назва *Микита* в народних казках не закріплена за лисом. Однак ім'я *Микита* з узагальненим значенням є похідним від *микитити*, часто трапляється в народній мові й означає «набрехати, перекрутити, хитрувати». Очевидно, така емоційна насиченість слова *Микита* спонукала І. Франка назвати цим йменням лиса⁴⁵¹. Зокрема, І. Франко у казці «Лис Микита» головного персонажа змальовує так: *Лис іде, як мокра курка, Вовк Неситий ззаду штурка, а Медвідь веде за шнур* (Фр. ЛМ, с. 37); *І потюпав Лис мій гладко. Смирний, тихий, як ягнятко, при торбині, з костуром* (Фр. ЛМ, с. 58); *Скочив Лис одного маху; бач, і впав посеред шляху, мов здохлий, простяг лапки* (Фр. ЛМ, с. 12); *Та Микита, вже не глупий, силу всю зібрав докупи, мов кліщами горло тис* (Фр. ЛМ, с. 100); *Аж тут раз стук-стук до брами: в волосящі перед нами став Микита, як монах, повітав нас благодаттю* (Фр. ЛМ, с. 14). І. Манжура в творі «Казка про хитрого Лисовина» створює за допомогою порівнянь такий образ лиса: *Лис тому й радий, на ворогів погляд кинув, мов пан який, призро-сміленько* (Мнж. КПХЛ, с. 307); *Знову ось Сіра догнала поганця, тут йому [лису] влізло, мов просові в ступі!* (Мнж. КПХЛ, с. 292); *Лисові ж наче про те і байдуже, жваво іде, поглядає ізгорда, мов він царенко який, а не пройда, так-то прикинувся ловко він дуже* (Мнж. КПХЛ, с. 300). Отже, ми помічаємо, що в зазначених казках лис постає перед нами у протиставній подобі, то *як пан, мов царенко* (І. Манжура), то *як мокра курка* та *монах* (І. Франко).

У інших казках І. Франко звернув увагу на лисячий хвіст: *... а хвіст у нього – не хвіст, а щось таке величезне, а важке, мов довбня, і також колюче* (Фр. ФЛ, с. 76); *Ще вчора він був добрим знайомим нашого Микити, але тепер, побачивши нечуваного синього звіра, всього в колючках та з таким здоровенним, мов із міді вилитим хвостом, він аж завив з переляку, а отямившись, почав утікати, – ледве хлипає* (Фр. ФЛ, с. 76); *Побачивши Лиса, як він гордо марширує попереду війська з хвостом, мов свічка, піднятим у гору* (Фр. КІВ, с. 46-47).

Крім названого, поширеним є мовообраз *лисиця*, на позначення якого вживають лексеми *лисичка* або *лисичка-сестричка* (Б. Грінченко, Дніпрова Чайка, Олена Пчілка, І. Франко), а також *лисеньята Міцько* і *Міна* («Лис Микита» І. Франко). Для літературних казок, як і для народних, характерне вживання традиційних засобів образності, а саме: іменникових епітетів-

⁴⁵¹ Закревська Я. В. Фольклорна мовно-стилістична традиція в казках І. Франка. *Українська мова в школі*. 1957. № 4. С. 28-32. С. 28.

прикладок на зразок *лисичка-сестричка*⁴⁵², а Н. Грицак відносить подібні утворення до фразеологічних сполук⁴⁵³. О. Масло вважає, що асоціативне мислення українського народу розкривають прикладки до зоонімів та стійкі сполуки на позначення характерних рис тварин. Особливості зовнішності та дій тварини проходять крізь призму міфосвідомості народу, відбиваючись через мову в образній характеристиці зооніма⁴⁵⁴.

Мовообраз *вовка* використали у 23 казках І. Франко, С. Руданський, Олена Пчілка, Дніпрова Чайка, Г. Карпенко, О. Романова. Зазвичай, вони використовують лексему *вовк* (14), яка іноді вживається з прикладками *вовчик-братик* (5) та *вовчик-гульвіса* (Б. Грінченко). У І. Франка та І. Манжури цей персонаж існує у парі з *вовчицею* (3) і має найменування, яке вказує на його колір (*Вовк Сіроманець*, *Сіра Вовчиця*, *сірий вовк*), або на фізичний стан (*Вовк Неситий*). У казках І. Франка про тварин *вовк Неситий* походить з українського фольклору, в якому ця назва здавна закріплена⁴⁵⁵. У казках вовка описано за допомогою порівнянь: *Тішиться Сірий, неначе маненький* (Мнж. КПХЛ, с. 297); *Вовк Неситий нахилиєсь, до копита призираєсь, – ех, як фрасне шкапа враз, як у лоб не вцідить просто, а була підкута остро, – то мій вовк, мов свічка, згас* (Фр. ЛМ, с. 71); *Озирнувся – аж Вовк вже тут: наче чорна хмара люта, виступає з-між рядів; аж зубами він скрегоче, мов свічки, блищать очі – так з кістками би Лиса й з'їв* (Фр. ЛМ, с. 97); *Там пампушки, як подушки, з снігу усі їли. Сірі вовки за столами, мов свати, сиділи, а зайчата, мов дівчата, з хлопцями крутилися* (Ром. ВМ, с. 234).

Мовообраз *ведмідь* вжито у 18 казках. Переважно зафіксовано лексему *ведмідь* (10), яка може доповнюватися прикладками *ведмідь Рева* (І. Манжура) та *ведмідь Бурмило* (І. Франко) у казках на один сюжет про Лиса. У словнику *бурмило* – людина, що весь час бурчить, на щось нарікає, дорікає; неповоротка, груба людина, неговірка⁴⁵⁶. Зафіксовано діалектні форми лексеми *медвідь*, *медведь* (І. Франко, М. Гоголь) та зменшена форма *ведмедик* (Олена Пчілка). У казках І. Франко порівнює ведмедя з «розбійником» через бажання поласувати смачненьким та подає такий опис його зовнішнього вигляду: *Ти розваж: прийшов Бурмило, мов розбійник, у мій двір* (Фр. ЛМ, с. 32); *Бачиш – повний був, мов бочка!* (Фр. ЛМ, с. 31). У Дніпрової Чайки звіра представлено

⁴⁵² Бріцина О. Ю. Неповторність мови народної казки. *Українська мова і література в школі*. 1983. № 5. С. 48-54. С. 52.

⁴⁵³ Грицак Н. В. Структурно-семантичні особливості фразеологічних одиниць казкової спадщини. *Українське мовознавство*. Київ: Либідь, 1990. Вип. 17. С. 49-53. С. 50.

⁴⁵⁴ Масло О. В. Національно-культурний копонент у лексиці українських народних казок: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. Філол. наук: спец. 10.02.01 «Українська мова». Харків, 2008. 21 с. С. 13.

⁴⁵⁵ Закревська Я. В. Фольклорна мовно-стилістична традиція в казках І. Франка. *Українська мова в школі*. 1957. № 4. С. 28-32.

⁴⁵⁶ Ващенко В. С. Словник полтавських говорів. Харків, 1960. Вип. 1. 107 с. С. 18.

за допомогою прикладки *ведмідь-товстолап*. За спостереженнями В. Кононенка, слово-поняття *ведмідь* в образно-символічному значенні вживається на позначення вайлуватості, незграбності, недотепства, грубої сили. У давніх українців ведмідь – образ-тотем. За легендою, ведмідь походить від людини⁴⁵⁷.

Традиційним мовообразом літературних казок є *заєць* (16 казок). Лексему *заєць* (8) використали у творах І. Франко, Дніпрова Чайка, П. Куліш та І. Нечуй-Левицький. І. Франко у «Лісі Микиті» додає до неї ще й кличку – *заєць Яць*. Двокомпонентну складову одиницю фіксуємо й у І. Манжури в «Казці про хитрого Лисовина» – *Зайко Косий*. У текстах Олени Пчілки виділено лексему *зайчик* (6), а Дніпрова Чайка додала до неї прикладку – *зайчик-лапанчик*. І. Нечуй-Левицький використовує номен жіночого роду – *зайчиха*. У ході дослідження виявлено поодинокі описи персонажа, уточнені порівняльними конструкціями. Наприклад: *Заєць крикнув «три» і рушив сам, як вітер, нивою* (Фр. ЗТІ, с. 20); *Він струснув Зайця, мов грушу; був би витряс з нього й душу, якби я його не спас* (Фр. ЛМ, с. 11); *Сірі вовки за столами, мов свати, сиділи, а зайчата, мов дівчата, з хлопцями круtilись* (Ром. ВМ, с. 234).

В аналізованих матеріалах також використано образи тварин з інших країн, що додавало творам чарівності та екзотичності. До таких персонажів належать *мавпа* та *лев*.

Мовний образ *мавпи* є лише у 3 творах, і всі вони на один сюжет про пригоди хитрого лиса. І. Франко дає їй кличку *Фрузя* і тут же, в одному реченні подає їй майже повну характеристику: *Малпа Фрузя, удова: ніби лікарка потрошка, ніби знахорка, ворожска, а вродлива, як сова* (Фр. ЛМ, с. 80).

Образ *ЛЕВА* постає у 10 творах. Лексема *лев* зафіксована у казках Б. Грінченка, І. Липи, Олени Пчілки, І. Франка. І. Манжура у казці «Трьомсин-богатыр» ввів персонажів *левів*, яким дав клички *Босий* та *Мурий*, мов котам. Письменники у літературних казках вбачають цей персонаж таким: *Лев стояв, мов лобом об стіну стукнувся* (Фр. ОІЛ, с. 6); *Царю преславний, на все твоя воля, ми живемо за тобою у світі, наче за батьком маненької діти* (Мнж. КПХЛ, с. 302); *Як уздрів його Лев-батько, збитого, мов кисле ябко, з злості аж позеленів* (Фр. ЛМ, с. 27); *Лев, неначе ужалений, скочив, рикнув, мов шалений* (Фр. ЛМ, с. 42); *Леви ті за ним біжать, як коти собі вурчать, за стременилька хватають, тільки як не промовляють* (Мнж. ТБ, с. 199).

Крім цього, у літературних казках виведено мовообраз диких тварин, що не мають порівняльних одиниць, як-от: *Білочка*, *Куниця*, *Їжак*, *Їжачиха*

⁴⁵⁷ Кононенко В. І. Українська лінгвокультурологія: Навч. посіб. Київ: Вища школа, 2008. 327 с.; Статєєва В. І. Українські письменники про проблеми літературної мови та мовознавства кінець XIX – поч. XX ст. Ужгород, 1997. 408 с.

(Їжачка), Тхір (Тхорище), білий бик, Борсук (Борсук Бабай, Барсук), Трусик-Шашчя, Барс Рябошикура, Горностайко, Бабак, Олень (Олень Рябкий, Олені), Сугак-тонконіжка, Хавряк, Медеяк, Видра, Бобрик, Ласочка, Сарна, Рись, Крот, Слон, Бегемот.

Серед свійських тварин в текстах українських літературних казок XIX століття виділяємо мовообрази. Наприклад: КОНЯ, зафіксовано у казках Я. Кухаренка, І. Липи, І. Манжури, І. Франка, А. Свидницького, І. Нечуя-Левицького, О. Стороженка. У двох із них ця тварина має клички *кінь Босий* («Сон князя Святослава» І. Франко) та *кінь Чалий* («Як чоловік конем був» М. Загірня). Письменники-казкарі подали характеристику персонажа за допомогою порівняльних зворотів, до складу яких увійшли назви: а) кольором: *Прибігає кінь білий як сніг, а перший був карий як ворон, аж вилискується* (Свидн. ЧД, с. 139); *Білі коні, як соколи, з вітром полетіли* (Ром. СМ, с. 235); б) статності та красою: *Убрався він, сів на коня, як зоря ясна* (Свидн. ЧД, с. 137); *Приходить у ліс, як подзвонить у перший дзвінок – являється кінь, як лялечка, аж землю рве під собою* (Свидн. ЧД, с. 137); *Біля Чорноусенка їдуть його товариші; і в них коні черкеські, і вони гарні, але так, як зорі перед ясним місяцем* (Греб. МП, с. 107); *Нехай же я, – каже Кульбашний, – на старість поїжджу таким конем, як змолodu в мене був* (Кухар. ВК, с. 39); *А кінь, матері його біс, як намальований: шерсть на йому блищить, як броня, шия, як у лебедя, із очей іскри сиплються, а із ніздрів полум'я пає* (Сторож. ЗЧ, с. 66); в) швидкості: *Кінь заграв під ним, ніби полетів з одної хмари на другу, як орел* (Н.-Л. СЙН, с. 283); *Кінь, як птиця, пірнув у чорні хмари* (Н.-Л. СЙН, с. 283); *А які коні мав її батько! Як той степовий вітер, літали вони по степах* (Н.-Л. Запорожці, с. 63); *Кінь катав, неначе стріла, не черкаючись копитами об землю* (Н.-Л. СЙН, с. 302); *Княжа четверня під Івановими руками йшла, мов степовий вітер, легко, згідливо, без ніякої втоми* (Фр. БП, с. 143); г) прив'язаності між твариною та людиною: *Іван розмовляв з кінями, мов з дітьми, старався близько познайомитися з кождим із них, пізнати їх вдачу і норови, і здавалося, що й коні розуміють кожде його слово* (Фр. БП, с. 143). Традиційно кінь уособлює вільне життя, нескорений дух, стрімкість дій і вчинків. Він невід'ємний від людини, отожд і від ідеї волелюбства та свободи.

Мовообраз КОБИЛИ використано лише у казках І. Манжури, П. Куліша, І. Франка. Подаються лексичні варіанти найменування: *коняка* («Казка про хитрого Лисовина» І. Манжура), *лошиця* («Вовк, Собака і Кіт» С. Руданський), *мама Шкапа, лоша* («Лис Микита» І. Франко). Як і коня, кобилу в літературних казках зображено прудкою та сильною твариною лише у казках І. Манжури: *Ех, вони ж і дременули [кобилиці], наче куля та із рули!* (Мнж. П, с. 259); *Ось ведуть ту кобилицю, наче мов яку чортицю, на дванадцяти цехах, всі чотири*

у путах прешрашених, а вона та була та сатана доня саме найменчіша – за сестер всіх завзятіша (Мнж. ІГ, с. 259).

Мовообраз СОБАКИ змальовано у 19 казках. Поряд із лексемою *собака* письменники вживають найменування *пес*, *песик*, *сучечка*. Переважна частина цих персонажів має клички, пов'язані з фізичними та фізіологічними особливостями собак. Серед морфологічних способів словотворення кличок, на думку О. Кирилюк, переважає суфіксальний спосіб⁴⁵⁸. Саме він яскраво виражений у таких казкових назвах: *Рябко* (від *рябий*), *Сірко* (від *сірий*), *Жучко* (від *жук*), *Мурко* (від *мурий*), *Рудько* (від *рудий*), *Бровко* (від *брова*), *Бурко* (від *бурий*), *Лиско* (від *лисий*). Цуцика у І. Франка звати *Гектор*, а собачку *Хвінка*. Також персонажі письменника розрізняють за віком (*старий Пес*), а іноді із вказівкою на місце їх проживання (*пси-багдадці*). У літературних казках собак схарактеризовано одиницями, що позначають: а) швидкість: *Пес, як куля, до Лошиці!* (Рудан. ВСІК, с. 216); *Ще Мурко й не скінчив свого оповідання, як Бурко зірвався на рівні ноги і, мов вихор, полетів за село під липу шукати ковбаси* (Фр. МІБ, с. 70); б) самотність: *Один Рябко, один, як палець, не дрімає, Худобу панську, мов брат рідний доглядає, Бо дарма їсти хліб Рябко наш не любив: Їв за п'ятьох, але те їв, що заробив* (Г.-Арт. ПТС, с. 24); в) зображення знущання над ними: *Деруть Рябка, мов пір'я, На галас збіглася двірня* (Г.-Арт. ПТС, с. 25).

Мовообраз КОТА знаходимо в 19 казках. Лексему *кіт* (5) використали Дніпрова Чайка, Г. Карпенко, М. Коцюбинський, С. Руданський, І. Франко. Більшість творів фіксують назву *кіт* у таких варіаціях: 1) у сполученні з кличкою: *кіт пан Коцький* (Дніпрова Чайка, Олена Пчілка), *кіт Мацько* (Ю. Федькович), *кіт Мурко*, *кіт Мурлика* (І. Франко); 2) у поєднанні з прикметником на позначення кольору: *сірий кіт* (Дніпрова Чайка), *чорний кіт* (Н. Кобринська); 3) у складі засобів гіперболи та літоти: *котище Муруганько і котище Вусатий* (І. Манжура), *котик* (Олена Пчілка), *киця Варварка* (І. Франко). Не зважаючи на популярність цього персонажа, його описи в казках не вирізняються суттєвими відмінностями, наприклад: *Тоді Кіт, ще дужче переляканий, пирснув, згорбився, мов стріла, скочив на дуба і поліз догори* (Фр. ВМППВ, с. 62); *Мій Мурлика з уст ні пари, мов осліп уже й оглух* (Фр. ЛМ, с. 26).

Образ МИШІ використано у 7 казках. Лексему *миша* вжито лише у «Казці» І. Липи. Олена Пчілка уводить до своїх текстів зменшено-пестливу форму *мишка*, а І. Франко у казці «Ріпка» подає до неї кличку – *мишка Сіроманка*. Фіксуємо назви, в яких простежується соціальна перевага – *цар*

⁴⁵⁸ Кирилюк О. Л. Кінонімія в сучасній українській мові: принципи номінацій та способи творення: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01 «Українська мова». Кіровоград, 2008. 20 с. С.11.

мишей («Іван Голик» І. Манжура) та княгиня-мишенятко («Киселиця» С. Ковалів). У казці «Жабомишодралівка» К. Думитрашко подає ціле мишине військо, моделюючи для кожного самотійно найменування, як давнім міфічним героям, наприклад: *Псіхарнакс, Троксарт, Ліхомила Ляхиня, Птернотрокст, Ліхопінакс, машталір Ембісохитр, Тигролихович, Ліхенор, Пеліон, дядько Саміло, Пеліфон, Лімнохаріс, Поліфон, Мерідарнакс, Прассей, Тигролих, Птерногліфа, Ліхопінакс, Книшодіоктрєн, Харнакс*. За допомогою порівнянь образ мишей сприймається повніше: *Мов той сніп, Пеліон та швидко і ноги одкидав* (Думитр. Жабомишодралівка, с. 453); *Да й скупав усього і зробив, як ту мокру ворону!* (Думитр. Жабомишодралівка, с. 449); *Пан Фізігнат упурнув, а того й не здумав, що пане-брат його плавають уміє так, як сокира* (Думитр. Жабомишодралівка, с. 449); *Глянь – назустріч, наче вівиці, сунуть миші* (Мнж. ІГ, с. 214); *Розмножилися миші, як пісок у морі, як зірки на небі* (Ков. Киселиця, с. 179); *Лис Микита се пронюхав та й говорить: «Мурку, слухай, як там мишки цвіркотять, мов горобчики невинні!»* (Фр. ЛМ, с. 25).

Мовообраз БАРАНА вжито у 6 казках і жодного разу не повторюються його лексичні форми вираження: *баран* («Зачароване місце» М. Гоголь, «Безкінечна казочка» Олена Пчілка), *Авряк Бирькуватий* («Казка про хитрого Лисовина» І. Манжура), *найстарший баран* («Про пастуха» Олена Пчілка), *барани* («Лис Микита» І. Франко). Тільки у І. Франка зафіксовано порівняльні конструкції з цією лексемою: *Яць скакав поперед мене, мов дитя новохрещене, мов дразнив: «Ану, злови!»* (Фр. ЛМ, с. 69); *От я швидко збираюся, з баранами вітаюся – хлопці повні, як стручки!* (Фр. ЛМ, с. 8).

Не оминули автори казок таких істот, як СВИНЯ (КАБАН). Вони були персонажами 9 текстів. Переважно цей мовообраз представлено назвами: 1) у чоловічому роді, наприклад: *кабан* (Дніпрова Чайка, І. Франко); 2) у поєднанні прикметник + іменник: *дикий кабан* (Олена Пчілка); 3) з додаванням до лексеми клички: *кабан Порилич* (І. Франко); 4) із наданням персонажу двокомпонентної назви у вигляді імені та прізвища: *Микита Хрунь* (І. Франко). Лексема *свиня* використана лише у казках І. Франка, але порівняльну конструкцію знаходимо у казці І. Манжури до збірного поняття *свинота*: *Як же тільки у ворота – постає уся свинота, мов у пень, та й не рушає* (Мнж. ІГ, с. 270). В. Кононенко зазначає, що свиня, за віруваннями, нечиста тварина, на ній їздить диявол, а часом і перетворюється на неї; це символ всеядності, зажерливості, глупоти: *Знав добре Біг, що не дав свині ріг* (прислів'я)⁴⁵⁹. Саме це прислів'я та образ лягли в основу казки І. Франка «Свиня».

⁴⁵⁹ Кононенко В. І. Українська лінгвокультурологія: Навч. посіб. Київ: Вища школа, 2008. 327 с. С.199.

Мовообраз ОСЛА переважно використовує у своїх казках І. Франко, а І. Манжура, з метою створення художнього типу, до назви тварини додав ще й кличку *Осел Капловухий*. У казкових творах збережено такий опис тварини: *Вуха оттакі, голова, як цеберко, а на задній нозі царська печать* (Фр. ОІЛ, с. 10).

Мовообраз ВОЛА в казкових текстах засвідчено такими лексемами: *віл* (І. Липа, Олена Пчілка), *Воляка* (І. Франко). Змальовуючи цей персонаж І. Липа використовує порівняння, пов'язане із зовнішніми ознаками тварини: *Віл страшний: голова як діжа, очі – добра диня, а роги, як коли, стирчать із лоба* (Липа. Казка, с. 265).

Мовообраз КРОЛІВ вжитий побіжно в І. Франка та й то через порівняльний опис: *Крілики вкрили дідуся, мов купа пушистого, різномастого моху* (Фр. Чума, с. 187).

Крім цього, письменники використали такі мовообрази свійських тварин, як: *коза* (*Коза-дереза* (2), *Кізенька, три кози*), *Телята*, *Цап* (*цап Мекеке*, *Цап Базилько*, *Цапи*). За спостереженнями Я. Закревської, назва цапа у І. Франка – *Базьо* або *Базилій* – пов'язується з народною кличкою овець і кіз – *базь-базь*, про що він сам говорить у примітці до першого видання поеми «Лис Микита». Проте при створенні літературної казки письменник не був обмежений традиційними казковими сюжетами і схемами⁴⁶⁰. Ці персонажі описових порівнянь у текстах казок не мають.

Літературних казок, в яких персонажами виступають комахи, зафіксовано 11, із них 5 текстів І. Франка, по 2 у Б. Грінченка та Дніпрової Чайки і по 1 в І. Манжури та Лесі Українки. Зафіксовано такі назви цього типу: *метелик* («Метелик» Леся Українка, «Квітки» Б. Грінченко); *комар*, *муха*, *павук* («Могутній комар» Б. Грінченко, «Без праці» І. Франко); *бджілка* («Буряк», «Казка про Сонце та його сина» Дніпрова Чайка); *комарі* («Казка про Сонце та його сина» Дніпрова Чайка); *мухи*, *чмелі*, *шершні*, *комарі*, *оси* («Королик і Ведмідь» І. Франко); *цар комарів* («Іван Голик» І. Манжура); *речник муравлів*, *відпоручниця бджіл* («Як звірі правувалися з людьми» І. Франко). Для змалювання персонажів цього типу застосовують прикладки: *лікар Ціп-Ціп*, *знахар-примівник*, *мушка-золотушка*, *павук Виссалка*, *Яцько Пустослівник* («Казка для молодих директорів банкових» І. Франко), *хробачок-світлячок* («Як Синиця хотіла море спалити» І. Франко). Серед комах у казкових текстах найвиразніше описано комарів: *Роздивились – аж вгорі, мов та хмара, комарі, що не видно й кінця й краю, як в піснях тому Дунаю* (Мнж. ІІ, с. 242); *К ним Комар той підлетів, мов чабан в дуду реве* (Мнж. ІІ, с. 252); *Як вчув то Яцько*

⁴⁶⁰ Закревська Я. В. Фольклорна мовно-стилістична традиція в казках І. Франка. *Українська мова в школі*. 1957. № 4. С. 28-32. С. 28.

Пустослівник, опустив крила, мов опарений півник, – скрутивсь, як піскір посолений, і втік, мов шалений (Фр. КДМДБ, с. 378-379).

У системі найменувань персонажів літературних казок виявлено назви диких птахів, наприклад: *Горобець, Шуляк, Крук, Попугай, Шпак, Орел, Яструб, Сорока, Королик, сойка, Журавель, Бушля Чубата, Стрепетень, Чайка, юлка, іволга, ластівки, Гук, Пугач, Сова, Дрозд, лебідь, голуб, птичка-красноворонка, сокіл, чапля, Бузько, Синиця, ворон, Гава, сірий чижик, щиголь, чечіточка, соловейко, жайворонок, коноплянка, грач, вівчарики, галочки, перепилиця, куропатка, дрохвичка, кулик, вівсяночки, ціцерухи, одуд, дятел, снігурчик, зозуля*. Серед усіх персонажів дикого пташиного світу маємо лише одну з казковою традиційною назвою – Жар-птиця. Незважаючи на таке розмаїття казкового птаства, описових порівняльних конструкцій помічено мало: *Я колись лиш одним оком заглянув: у двох гніздах є молоді голуб'ята, такі ситі та гладкі, як подушечки* (Фр. МІБ, с. 68); *Тут один брат орленя, наче в кучі гусеня, хап із толуба за крильця, аж пошпетив йому пірця* (Мнж. ТБ: 227); *І всі крука шанували, як батька старого* (Грінч. КВП, с. 62); *Але бог дав весну: потепліло, зазеленілось, аж тут летя великі та красні птахи, усі білі, як сніг* (Федьк. Підмінче, с. 221).

Деякі назви птахів моделюються за зразком опису зовнішності людини, її манери поведінки, роду діяльності. Т. Гончарова у дисертації «Спільність та специфіка мовних зооморфних картин світу» помітила, що у деяких випадках зоологічні терміни моделюються за зразком опису зовнішності людини, її манери поведінки, роду діяльності тощо.⁴⁶¹ У казках ХІХ століття маємо таких одомашнених пернатих персонажів, як: *Курка* (3) (*кури* (4), *Квочка Прудконіжска, курка Рябушка, курка Марцівка, курочка*), *півень* (*Півень Куркогін, півник* (2), *когут* (2), *Півпівника*), *курчата, Гусак* (*гуси* (4), *Гусак-танцюрист*), *Індик, Качур* (*Качур-шавкун*), *качка* (2) (*посестра, паніматка, качки, утки*), *каченята*. Письменники поодинокі порівнювали їх із погляду звичаєвих характеристик, іншого етносу та побутових обставин: *Всім по одній жінці дає право божє, а ти [півень], мов той турок, мов той бусурманець, і по десять разом переводиш в танець* (Фр. ЛС, с. 260); *Як блищать у качок дзьоби та лапи, жовті, як янтар, а в гусей червоні, як коралі* (Дн. Чайка. КМ, с. 101); *Як голос твій [півня] чую – голос як сметана; Погляну на тебе, та тика погана* (Фр. ЛС, с. 261).

⁴⁶¹ Гончарова Т. І. Спільність та специфіка мовних зооморфних картин світу: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.15 «Загальне мовознавство» / Т. І. Гончарова. Харків, 1996. 22 с. С.8.

Водний тваринний світ письменники передали за допомогою таких назв казкових персонажів: *рак* (4) (*Рак-неборак*), *риба* (*рибка золота, старий короп, лінивий лин, карась, в'юн, щука* (2), *цар щук, зубата щука, рибенята, верховодик, риба-кит, цар-риба*) *жаби* (2) (у К. Думитрашка вони мають ім'я: *Фізігнат, Пелей, Гідромедуза, Песибоєць, Троглодит, Перехитр, Сітофаг, Кнамбофаг, Лімоніс, Каламінх, Гідрохаріс, Птернофаг, Барбарокит, Прассофаг, Пелузія, Пелобат*; О. Маковей назвав їх так: *панські жаби, руські жаби, руський самець Жабур, шляхтич пан Жабчинський, доктор Жабський, панна Жабківна; жабка*). Порівняльні конструкції до опису зазначених тварин у казках відсутні.

Отже, майстри художнього слова переважно надавали порівняльну характеристику лише яскравим казковим персонажам тваринного світу, зосереджували увагу на їх рисах, поведінці, зовнішності тощо. Завдяки засобам персоніфікації автори показували позитивні та негативні сторони в стосунках людей. Види порівняльних конструкцій цього типу не мають суттєвих відмінностей від тих, що стосуються опису людей. Однак за структурою вони простіші (відсутні довгі конструкції). Крім цього, помічено, що в українських літературних казках XIX століття персонажі описано вибірково та обмежено, оскільки у створенні образу важливе значення мали назви тваринних персонажів, що вирізнялися наявністю атрибутивних елементів, які їх конкретизували.

3.2.4 Флоронайменування казок у порівняннях

Назви рослинного світу рідного краю неодноразово були предметом вивчення в етнографічних, мовних, літературних та інших наукових працях. Найменування такого типу широко використовували в обрядових діях, під час календарних свят, весілля, похорон тощо. В Кононенко дотримується думки, що українці наділяли дерева, трави, квіти здатністю оберігати від нечистої сили, «лихого ока»⁴⁶².

В українському мовознавстві рослинній лексиці присвячено наукові праці В. Карпової, М. Феценко, Й. Дзензелівського, В. Закревської, І. Сабодаш, А. Капської, Л. Симоненко, Т. Заворотної, О. Малахівської, Л. Москаленко, А. Шамоти, В. Попович, Л. Фроляк та інші. На цю тему були написані кандидатські дисертації В. Галайчука «Лексичні одиниці мікротеми «рослини» в українських фольклорних текстах», Е. Гаврилук «Рослинна символіка в контексті української календарної обрядовості: проблема семантико-

⁴⁶² Кононенко В. І. Українська лінгвокультурологія: Навч. посіб. Київ: Вища школа, 2008. 327 с. С.172.

функціонального аспекту», М. Поістоногової «Номінаційні процеси у ботанічній лексиці східнополіських говірок» та інші.

Рослинному світу українці надавали важливого символічного значення, а в усній народній творчості їм ще приписували й надприродні властивості. Фітоніми у фольклорних текстах виконують функції міфологем (наприклад, калина, малина); етноміфологем: процес перетворення у рослини, «оживлення» рослин⁴⁶³. Усю пов'язану з рослинним світом інформацію, що стосується міфології, В. Галайчук поділив на такі групи: 1) вірування, спричинені двопоклонством; 2) уявлення, що відображають зв'язок рослин зі світобудовою; 3) вірування у «чарівні» рослини; 4) вірування про антропоморфізм та анімізм рослин⁴⁶⁴.

У казці Лесі Українки «Лелія» показано такі мовообрази, як *ельфи* і їх квіткову королеву *Лелію*. Ще у ХІХ столітті, за описами З. Доленги-Ходаковського, *Лелією* звали зірку – супутницю Місяця, вони разом символізували шлюбну пару. Назва ця простежується історично у трипільській культурі (у шумерів та гетитів була Богиня кохання).⁴⁶⁵

У літературних, як і в народних, казках рослини не лише слугували своєрідними атрибутами людського буття, а й виступали героями творів. Для цього автори вдавалися до персоніфікації, наділяючи рослин людськими рисами. Вони використовували різні прийоми й мовні засоби, художні тропи, створюючи образну систему таких казок.

Важливим мовним елементом у змалюванні персонажів є лексика, завдяки якій автори формують змістовний, довершений образ, що відповідає задуму митця. Описуючи той чи інший персонаж, письменник використовує наявні в мові одиниці, створює слова, щоб акцентувати увагу на найсуттєвіших ознаках іменованого.

Найтиповішими мовними засобами опису об'єктів є епітети. Вони переважно представлені прикметниками, які позначають зовнішні ознаки, внутрішній світ, характер, спосіб життя дійових осіб.

Для змалювання рослинного світу майстри художнього слова обирають прикметники на позначення: 1) кольору: *блакитний дзвіночок, біленька конвалія, оксамитовий чорнобривець, рожева строкоть, синенький барвінок* («Квітки» Б. Грінченко), *рожевий мак* («Лелія» Леся Українка); 2) віку рослин: *стара ялиця, молода ялиця* («Стара і Молода ялиця» С. Воробкевич), *старий реп'ях, маленька рожа* («Квітки» Б. Грінченко), *молоді буряки* («Буряк»

⁴⁶³ Галайчук В. В. Лексичні одиниці мікросистеми «рослини» в українських фольклорних текстах: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01 «Українська мова». Львів, 2004. 20 с. С.15.

⁴⁶⁴ Галайчук В. В. Лексичні одиниці мікросистеми «рослини» в українських фольклорних текстах: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01 «Українська мова». Львів, 2004. 20 с. С. 11.

⁴⁶⁵ Губерначук С. Трипілля і українська мова. Київ: Фенікс, 2005. 232 с. С. 100.

Дніпрова Чайка); 3) належності до місця: *водяна маківка* («Казка про Сонце та його сина» Дніпрова Чайка), *польова гвоздика* («Квітки» Б. Грінченко); 4) природних вад: *сліпа керниця* («Буряк» Дніпрова Чайка); 4) форм: *пишина георгінія* («Квітки» Б. Грінченко).

Досить часто рослини в літературних казках позначено іменниками з пестливим значенням. Цього значення вони набувають завдяки демінутивним суфіксам, як-от: «ріпка» – **ріпа** + **-к(а)** («Ріпка» І. Франко), «маківка» – **мак** + **-ів-** + **-к(а)** («Маківка» Наталка Полтавка), «фіалочка» – **фіал** + **-очк(а)** («Квітки» Б. Грінченко), «травиця» – **трав** + **-иц(я)** («Буряк» Дніпрова Чайка), «яблунька» – **яблунь** + **-к(а)** («Про дідову дочку та бабину дочку» Олена Пчілка), «сосонка» – **сосна** + **-к(а)**, «берізка» – **береза** + **-к(а)** («Сосонка» Олена Пчілка).

В українських літературних казках ялину та сосну описували С. Воробкевич та Олена Пчілка: *От вже й зима втаборилась, мороз потис, аж зорі скачуть; зціпеніла й наша яличка, аж кора затріщала; дрижить вона, як собака на морозі. Он там стоїть яличка, хороша, як панночка* (Воробк. СІМЯ, с. 151); *В лісі-пралісі на прогаліні красуєсь наша молода яличка, їй легко й весело на серденьку, нові ясно-зелені паростки вкрашають її, виглядає вона, як лялечка, пишниться як пава* (Воробк. СІМЯ, с. 150); *Я собі струнка, як міська панна, моя хвоя зеленіє, як смарагд* (Воробк. СІМЯ, с. 149); *Зелені глици аж сяють, а молоді пагонки, як свічечки, стремлять, прості та ясні* (Пч. Сосонка, с. 386); *А сосонка стоїть, сяє – як зоря в небі!* (Пч. Сосонка, с. 388).

Рідше виявлено описи інших дерев та їх частин, наприклад: *Їх довгі віти, мов зелені коси, позвисали додолю і колишуться з вітром* (Фр. Мавка, с. 256); *...дерево переплелось вітами – як те волосся; орішник, глос, шипшина порозростались, стоять, як добра огорожа* (Сторож. ЗЧ, с. 49); *Інше [дерево], спалене хуртовиною і опалене блискавкою, стоїть собі край дороги, як чернець; там трухлявий пені схилився, як той старець з торбою* (Сторож. ЗЧ, с. 49); *Верхи дерев мигали під ногами, як трава, а з середини лісу добувався глухий протяглий шум* (Кобр. Судильниці, с. 229); *Стоїть яблунька, як лялечка* (Пч. ПДДТБД, с. 229); *...І, як кості, недогниле дерево жовтіє* (Рудан. ЦС, с. 350); *І, як тіло умерлого, кора відпадає* (Рудан. ЦС, с. 350).

У текстах досліджуваних казок для змалювання персонажів рослинного світу переважно використовують традиційні порівняння. Однак виявлено й оригінальні: *Садок цвів, як рай* (Н.-Л. ДБ, 304); *Весь сад блищав, як сонце* (Н.-Л. Запорожці, с. 29); *А ліс ще якусь хвилину стояв нерухомий, мов мертвий* (Коцюб. Хо, с. 176); *В сні і на яві вона прислухалася до неї зимовими вечорами,*

коли ревла буря і ліс **стогнав, як тисячі ранених на побоєвищу** (Фр. Мавка, с. 254).

У пейзажних замальовках казок подаються описи й інших рослин, зокрема:

1) квітів: *Він узяв із свого вінця **синю, як хмаринка, квітку** і посадив її на полі багача* (Черемш. Незабудка, с. 506); ***Росла** вона тоненька, хистка і височенька – **як та дівочка-підліток**, з кучерявим листям й зелененькою, усе чогось понурою головою* (Полтавка. Маківка, с. 226); *Як вона любить тепер **оте жито, ті блаватки та цвітки** куколю, що де-де блискають, мов **сині та рожеві зірки серед ліса золотистих стебел!*** (Фр. Мавка, с. 256);

2) польових рослин: *Розпуклись лози, розвилась вербина, і **зійшло жито, як та кожушина*** (Шашкевич В. Зробок, с. 84); *От як попаде наш брат [буряк] під них, то вже **вийде** звідти такий, **як локишина*** (Дн. Чайка. Буряк, с. 159); *Старий висадок сердито **ворушив** квітчастими гілочками, немов **старий дід вусами**, але мовчав* (Дн. Чайка. Буряк, с. 152); *Чи є у тебе, приміром, таке дивне **коріння, червоне як жар, солодке як мед**, що зветь його буряком* (Полтавка. Маківка, с. 226); ***Пшениця стояла, як море*** (Н.-Л. Запорожці, с. 54);

3) диких рослин: *Не чванься, не гордися, он з твоїх гнилих гілляк вже **мох, як павутина**, вділ звисає* (Воробк. СІМЯ, с. 149); *Та за цим словом пронизав одвічну темряву аж до землі, де в гущавині поміж старі папороті зеленіли, **наче заячі вушка, два зелені листочки*** (Дн. Чайка. КПСТЙС, с. 145); *В цьому лісі є невелика галявина; **трава, як шовк**, стелиться на ній* (Греб. МІП, с. 106); *...висіло купами **дрібне, як пух**, зелене **підводне зілля*** (Н.-Л. Запорожці, с. 17).

Таким чином, автори літературних казок описували світ природи, обираючи для цього прикметники на позначення: кольору, віку рослин, приналежності до місця, природних вад, форм. Досить часто рослини називали іменниками з пестливим значенням. У творах письменників ХІХ століття для змалювання персонажів цієї групи вивляємо традиційні порівняння.

Висновки до третього розділу:

1. Народномовні традиції в українській літературній казці ХІХ століття проявляються через засоби повтору та порівняння.

2. У літературних казках виділяємо морфемні, граматичні, синтаксичні та композиційні повтори. Морфемний повтор зумовлений сполученням спільнокоренових прикметників, дієслів та сполученням однокоренових слів різних частин мови. Композиційні повтори в казках виражені анафорою, епіфорою, анепіфорою, синонімічним повтором, риторичними питаннями. Граматичний повтор спричинений використанням самостійних та службових частин мови. Найпоширенішим у цій групі є дієслівний повтор. Переважно

повторюються дієслова минулого часу на позначення: процесуальної дії, зорового та слухового сприйняття, процесів мислення, внутрішнього стану людини тощо. Повтор дієслівних форм теперішнього часу вказує на тривалу або постійну дію, рух, переміщення. Поширеними є повтори, виражені формою майбутнього часу дієслів: доконаного виду та недоконаного виду синтетичної форми. В аналізованих творах наявні прислівникові повтори, які надають тексту ознак своєрідної скоромовки (наявні лише в казках Марка Вовчка). Повтор службових частин мови в текстах казок використано як додатковий мовний засіб. За допомогою сполучників розповідь у творах уповільнюється, більше членується, а разом з тим посилюється відчуття зв'язку між словами та групами слів. Частки, вжиті на початку речення, у казках служать для вираження заперечення та з метою застереження від чогось. Звуконаслідувальні слова виступають переважно в ролі присудка й виражають швидку, напружену дію, надаючи розповіді пришвидшеного темпу.

3. У літературних казках ХІХ століття успадковано з народних казок синтаксичний повтор у формі звертання, підсиленого вигуком. Також вони зберігають повтор простих речень – розповідних, питальних, спонукальних, емоційно-окличних, іноді спостерігаємо повтори ключових речень з метою поділу тексту на частини.

4. Для художнього зображення персонажів письменниками використані порівняльні конструкції подібні до тих, які властиві й українській народній казці. Використовуючи засоби фольклорних творів, кожен письменник користувався традиційними та індивідуальними порівняннями. Такі мовні явища яскраво відтворюють портретні риси різних вікових категорій – дівчини і хлопця, жінки і чоловіка, баби і діда.

5. Описуючи душевний та фізичний стан казкових персонажів, майстри художнього слова передавали переважно негативні відчуття, ніж позитивні. Це є особливістю функційного призначення літературної казки та тому, що читачі сприймають її як щось повчальне.

6. Використовуючи порівняльні конструкції, поширені у літературних казках, письменники ХІХ століття поодинокі описували явища та предмети природи відповідно до українських народних традицій. Створюючи завуальовані описи реальних суспільних подій, автори залучали порівняння, які сприяли увиразненню ситуації, передавали різні настрої, налаштовували на позитивне чи негативне розв'язання сюжету. Також вони зосереджували увагу на світі природи як на головному компоненті людської уяви. Зображуючи персонажі тваринного та рослинного світів, завдяки засобам персоніфікації письменники показували позитивні та негативні сторони в стосунках людей. В українських літературних казках ХІХ століття персонажі описано вибірково та

обмежено. Для створення персонажів рослинного світу майстри художнього слова обирають прикметники на позначення: кольору, віку рослин, приналежності до місця, природних вад, форм. Досить часто рослини називають іменниками з пестливим значенням. Письменники XIX століття для змалювання персонажів цієї групи використовують традиційні порівняння.

ВИСНОВКИ

1. Казкові мовні засоби, започатковані в літописній літературі Київської Русі, творчо удосконалились майстрами слова наступних епох – І. Вишенським, І. Галятовським, Ф. Прокоповичем та ін. Першими збирачами народних казок можна вважати М. Цертелєва, М. Максимовича, І. Срезневського, М. Костомарова та ін. Наукову цінність мають праці та публікації І. Рудченка, Є. Гребінки, П. Гулака-Артемовського, Л. Боровиковського, О. Бодяньського, Я. Головацького, І. Манжури, М. Драгоманова, Б. Грінченка, І. Франка. Вивчаючи мову народних казок, учені (Є. Сабов, В. Гнатюк, О. Бріцина, Ф. Ващук, Н. Дніпровська, С. Лавриненко, К. Луганська та ін.) створили наукове підґрунтя для дослідження мови літературної казки (Б. Деркач, Я. Закревська, А. Поповський). У народних казках науковці простежували діалектні особливості, стилістичну роль тропів, синтаксичні особливості побудови казкових текстів тощо, а в літературних казках XIX століття переважно звертали увагу на індивідуальний мовний стиль письменників або на специфічні елементи у мові персонажів казкових творів. Не залишається поза увагою вчених і аналіз творчої манери письма майстрів художнього слова.

2. Появу літературних казок зумовило: негативне ставлення панівних прошарків населення до української мови; вдалий досвід попередників; прагнення зберегти морально-етичні цінності у суспільстві; виховання підростаючого покоління тощо. Ці передумови частково сприяли тому, що письменники-казкарі брали активну участь у розробці правописної системи української літературної мови, готували матеріал для викладання у школах, залучаючи до них і зразки літературної казки, працювали над укладанням словників тощо.

3. Українська літературна казка сформувалася у першій половині XIX століття. Вона є своєрідним жанром, у якому поєдналися елементи фольклорного та літературного творів на ґрунті національно-духовної культури. Жанр літературної казки передбачає експериментування (казка-поема, казка-повість тощо) та має таку композиційну структуру: назву (відображає задум автора, привертає увагу читача; представлена номінативними конструкціями, іноді – двоскладними реченнями), казковий

вступ (функція зачину полягає у задаванні параметрів буття, простору, часу і належності), розвиток подій (відомий народний сюжет набуває авторської інтерпретації), казкове завершення (у соціально-побутових творах кінцівка має переважно негативне значення).

4. Кожний письменник у мові творів відображає переважно говіркові риси ареалу свого проживання. В українських літературних казках збереглися діалектні елементи, в яких спостерігаємо неусталеність тогочасних літературних норм, властивих системі вокалізму та консонантизму. Діалектна лексика в казках використовувалася авторами зі стилістичною метою – для відтворення місцевого колориту, етнографічних реалій, створення або посилення комічного ефекту, для індивідуалізації мови персонажів. Особливостей діалектного словотвору виявлено значно менше. Казкарі надавали перевагу префіксальному та суфіксальному способам творення. Морфологічні особливості в текстах казок дали можливість з'ясувати, що активну участь серед діалектних змін беруть усі частини мови, крім часток. Структурні рівні мови тісно пов'язані між собою, тому діалектні явища в одному структурному рівні нерідко зумовлюють діалектні відмінності в іншому.

5. Фразеологічні одиниці переважно є загальнонародними. У літературній казці вони використовуються для створення певних образів, характеристик, надаючи їм стилістичного забарвлення, оновленого звучання, частково або повністю змінюючи їхнє значення. Основна маса стійких зворотів фразеологічної системи групується навколо слів, які належать до найуживаніших шарів лексичного фонду. У дисертації зафіксовано ряд ФО, які залишилися поза реєстром у лексикографічних та наукових працях на зразок: *догори головою підти, забродитися по самі коліна, пустити на вільну ногу, дрягнула по серці фальшивість, лизнути гарячої сковороди язиком, батьків з того світу вивертати, ставати окунем, одправити к батькам на вечерю, дати феферу, приймати опрощення, сидіти на бурку, настановити дядьком, триматися панської клямки, мазати панам ноги* і т. п. Усього таких одиниць – 46.

6. У XIX столітті з'явилися на позначення основних різновидів народно-розмовної фразеології два терміни – прислів'я та приказка. Приказки, на відміну від прислів'їв, висловлюють незавершену думку, є частиною судження, що має форму замкненого кліше. Вони можуть бути реалізовані в мовленні тільки в контексті. Прислів'я та приказки використовують у діалогах, монологіях, авторській мові, внутрішній мові персонажів і надають їм більшої стилістичної загостреності, ідейної виразності, естетично-художньої спрямованості, місцевого колориту, який відрізняється в різних українських

діалектах. В авторській мові вони виконують такі функції: інформативну, висновкову, узагальнюючу для попередньої розповіді, надають характеристику персонажів через відтінок ставлення героя до зображуваних подій, до інших персонажів, для вираження душевних переживань героїв, індивідуалізації їхньої мови. Наявність великої кількості фразеологічних сполук, порівнянь, прислів'їв і приказок свідчить про те, що письменники, працюючи над написанням українських літературних казок у XIX столітті, постійно зверталися до народної мудрості. Саме ці особливості надають казковим текстам належного значення на рівні світової літератури.

7. Антропоніміка є яскравим лексичним компонентом літературної казки, створює національно-мовну картину його світу. Образ людини в мові таких творів – центральний. Спостерігаємо домінування чоловічих персонажів над жіночими у назвах, що передають ознаки статі, родинну приналежність, соціальне становище, рід діяльності тощо. Письменники в казках використовували переважно популярні у XIX столітті чоловічі та жіночі імена, а суто казкових іменних новотворів мало. Виділено 22 семантичні групи прізвищ. Антропоніми з містичним змістом об'єднано у три групи: міфічні, містичні та релігійні істоти. У найменуванні дійових осіб перших двох груп автори використовували традиційні іменникові назви. Називаючи персонажів з релігійним змістом, вони вдавалися до конкретизації їхніх характеристик, залучаючи атрибутивні одиниці з прикладковим компонентом, описові конструкції, повтори, а також у них віддзеркалено фонетичні правописні особливості мови. Антропоніми календарного типу синтезують у собі елементи християнських та народних уявлень і, завдяки авторському трактуванню, передають нащадкам народні знання про природу. Гідронімічні назви вказують на місце проживання і діяльність дійової особи. Найменування тваринного та рослинного світу літературної казки формують велику групу. Описуючи її персонажів, казкарі завдяки засобам персоніфікації показували позитивні та негативні сторони в стосунках людей.

8. В українській літературній казці письменники активно застосовували такі види повтору, як: морфемні, граматичні, синтаксичні та композиційні, відносячи багатосполучниковість до синтаксичних повторів, а не до композиційних, як це заявлено у деяких наукових працях. Більшість повторів у казкових творах використано авторами з метою відтворити душевний стан, подати портретну характеристику персонажа; вказати на миттєвість або тривалість дії тощо. Крім цього, маємо повтори синтаксичних структур, які допомагають читачеві помітити початок та кінець певної частини тексту.

9. Для художнього зображення персонажів письменники використали порівняльні конструкції, подібні до тих, які властиві українській народній казці.

Зберігаючи здобутки фольклорних творів, кожен автор користувався традиційними та індивідуальними порівняннями. Такі мовні одиниці виразно відтворюють портретні риси людей різних вікових категорій. У системі образних засобів мови порівняння займають особливе місце, оскільки вони виступають важливою формою мовного образу. Описуючи за допомогою порівнянь душевний та фізичний стан казкових персонажів, майстри художнього слова передавали переважно негативні відчуття, рідше – позитивні. Це є особливістю літературної казки, тому що читачі сприймають її як щось повчальне. Використовуючи порівняльні конструкції, казкарі також описували явища та предмети природи, рослинний та тваринний світ казок відповідно до українських народних традицій. У мові української літературної казки помічаємо спостережливість письменника у підборі порівнянь, його вмілого застосування у тексті з метою домогтися точності і відчутності зображення.

10. Майстри художнього слова заклали не тільки міцний фундамент для розвитку жанрових особливостей літературної казки XIX ст., успадковуючи творчі здобутки народної казки й своїх попередників, а й удосконалювали мовно-літературну норму, добираючи з живого народного мовлення різних говіркових масивів України широковживані відшліфовані й колоритні мовні одиниці для своїх творів. Літературна казка була й лишається важливим чинником у вихованні підростаючого покоління, збагачення словникового складу й високохудожнього потенціалу стилістичних можливостей української мови.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

- Алефіренко М. Ф. Теоретичні питання фразеології. Харків: Видавництво при Харківському державному університеті видавничого об'єднання «Вища школа», 1987. 136 с.
- Апоненко І. М. Еволюція власного імені в жанрі російської казки (від народної до літературної): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.02 «Російська мова». Дніпропетровськ, 2010. 20 с.
- Арзамасцева І. Метафора життя (Размышление о сказке). *Детская литература*. 1991. № 9–10. С. 26–29.
- Аркушин 2000 I** – Аркушин Г. Л. Словник західнополіських говірок. У 2-х томах: Т.1. А-Н. Луцьк: Ред.-вид. відд. «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2000. XXIV. 354 с.
- Аркушин 2000 II** – Аркушин Г. Л. Словник західнополіських говірок. У 2-х томах: Т.2. О-Я. Луцьк: Ред.-вид. відд. «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2000. 458 с.
- Бабич Н. Д. Лексема Бог як компонент фразеологічних одиниць у слов'янських мовах. *X Всеукраїнська славістична конференція «Духовне відродження слов'ян у контексті європейської та світової культури»*: тези доповідей. Т. 1. Чернівці: ЧДУ, 1992. С. 11-12.
- Бабич Н. Д. «Сила слова» в народній фразеології. *Культура слова*. Київ, 1996. Вип. 48-49. С. 129-135.
- Бадін Є. О. Походження українських прізвищ. Кривий Ріг: Видавничий дім, 2008. 160 с.
- Бевзенко С. П. Історична морфологія української мови (Нариси із словозміни та словотвору). Ужгород, 1960.
- Бевзенко С. П. Про діалектні відмінності української мови на синтаксичному рівні. *Мовознавство*. 1976. № 4. С. 46-49.
- Бевзенко С. П. Українська діалектологія. Київ, 1980. 246 с.
- Белей Л. Ім'я дитині в українській родині: словник-довідник / ред. С. Рошко. Ужгород: Просвіта, 1993. 116 с.
- Белей Л. О. Українська літературно-художня антропонімія кінця XVIII-XX століття: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора філол. наук: спец. 10.02.01 «Українська мова». Ужгород, 1997. 47 с.
- Березовський І. П. Казка. *Українська Літературна Енциклопедія в 5-ти томах / Редкол.: І. О. Дзеверін (відп. ред.) та ін.* Київ: «Українська радянська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1990. Т. 2: Д–К. 576 с.: іл.: (В опр.). С. 372–374.
- Березовський І. П. Українські казки і східнослов'янська народна оповідальна. *Народна творчість та етнографія*. 1974. № 5. С. 36–44.
- Быков Н. Ив. Ив. Манжура, украинский этнограф и поэт (1851-1893). *Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии*. Вып. 6. Екатеринослав, 1910. С. 13-37.
- Білоноженко В. М. Незамкнені фразеологічні структури та їх лексикографічна інтерпретація. *Мовознавство*. 1984. № 1. С. 41-43.

- Бондар М. П. Автор. *Українська Літературна Енциклопедія* в 5-ти томах / Редкол.: І. О. Дзеверін (відп. ред.) та ін. Київ: «Українська радянська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1988. Т. 1: А–Г. 576 с.: іл.: (В опр.). С. 22.
- Бондар О. І. Часова структура української народної казки. *Мова та стиль українського фольклору*: Зб. наук. праць / Ред. кол.: Ю. О. Карпенко (відп. ред.) та ін. Київ: ІЗМН, 1996. 164 с. С. 85–101.
- Бондаренко Д. В. Мовностилістичні особливості українських прислів'їв та приказок. *Мовознавство*. 1976. №2.
- Брайчевський М. Походження слов'янської писемності. Видання 3-тє. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. 154 с.
- Бріцина О. Ю. До питання про визначення сюжетних типів у казках східних слов'ян. *Народна творчість та етнографія*. 1981. № 5. С. 52–57.
- Бріцина О. Ю. Неповторність мови народної казки. *Українська мова і література в школі*. 1983. № 5. С. 48–54.
- Бріцина О. Традиційна усна народна проза. Сучасний стан і проблеми дослідження. *Народна творчість та етнографія*. 1996. № 5. С. 18–26.
- Бріцина О. Українська казка у нових виданнях. *Народна творчість та етнографія*. 1998. № 5-6. С. 134–136.
- Бріцина О. Ю. Українська народна соціально-побутова казка: специфіка та функціонування. Київ: Наукова думка, 1989. 172 с.
- Булашев Г. Український народ в своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях. Київ: Довіра, 1992. 414 с.
- Бурячок 1983** – Бурячок А. А. Формування спільного фонду соціально-політичної лексики східнослов'янських мов. Київ: Наукова думка, 1983. 248 с.
- Вавринюк Т. І. Конструкції з прямою мовою в структурі української народної казки: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01 «Українська мова». Дніпропетровськ, 1997. 18 с.
- Вакуленко В. Ф. Антропоніми грецького та латинського походження в міфологічній картині світу українців (на матеріалі чарівних казок). *Наукові записки*. Серія: Філологічні науки (мовознавство). Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2011. Випуск 100. 561 с. С. 19–23.
- Валюх З. Лексико-семантичне та словотвірне наповнення найменувань осіб як засіб відображення етносу в поемі І. П. Котляревського «Енеїда». *Рідне слово в етнокультурному вимірі*. Матеріали III Міжнародної науково-практичної конференції / Упор. М. Федурко, К. Котович, Г. Філь. Дрогобич: Посвіт, 2011. 516 с. С. 65-71.
- Варченко І. Лубенські говірки і діалектна суміжність (фонетичні риси протягом трьох століть). Київ: Вид-во АН УРСР, 1963. 252 с.
- Василенко А. М. Українська міфологічна лексика в художній літературі XIX століття: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01 «Українська мова». Київ, 2003. 19 с.
- Василенко Н. З нових надходжень. «Сказки, пословицы и т. п., записанные в Екатеринославской и Харьковской губерниях И. И. Манжурою» (1890). Сайт ДНІМ. Інтернет ресурс: http://museum.dp.ua/news_0500.html.

Василенко Н. Казка Івана Манжури «Лиха Година» і українська дитяча книжка в Катеринославі. *Придніпров'я*. Історико-краєзнавчі дослідження. Збірник наукових праць. Випуск 4. Дніпропетровськ, 2007. С. 72–83.

Василенко Н. Катеринославські письменники – дітям (1883-1910-і рр.): Українська дитяча книжка в Катеринославі [передмова та біографічні довідки авторів]. *Сяєво жар-птиці. Антологія літератури для дітей та юнацтва Придніпров'я (1883-2008 рр.)*: Упорядники та автори передмови І. Прокопенко, Леся Степовичка. Дніпропетровськ, 2009. С. 14–179.

Василенко Н. Народні свята, звичаї, обряди в етнографічних розвідках І. Манжури. *Регіональна наукова конференція: Етнографічні дослідження Нижньої Наддніпрянищини та Північного Приазов'я*. Запоріжжя: Обласний музей народної творчості та етнографії. 1993.

Василенко Н. Поема-казка І. Манжури «Трьомсин Богатир» (сучасний погляд на твір). «У тридевятому царстві»: *Феномен казки в літературі, фольклорі і медіа*: матеріали Міжнародної наукової конференції (25-26 вересня 2014). Збірник. Бердянськ, 2014. С. 36–38.

Василенко 2015 – Василенко Н. Як Іона був у череві кита три дні і три ночі... // Манжура І. Іван Голик. Поема-казка / Упоряд. дякон Вол. Дерев'яно, П. Тепін, І. Чечель, Гр. Бондаренко, В. Філіпов. Дніпропетровськ: Навіки, 2015. 64 с.

Василенко Н., Іваннікова Л. З неопублікованої фольклорної спадщини Івана Манжури. Народна казка «Не судьба, а щира правда». *Народна творчість та етнографія*. 2008. № 3. С. 112–116.

Ващенко В. С. До проекту словника мови фольклору. *Народні говори Наддніпрянищини*. Дніпропетровськ: ДДУ, 1969. С. 138–144.

Ващенко В. С. Займенникові та числівникові форми в сучасних полтавських говорах. Полтавсько-київський діалект – основа української національної мови: Збірник статей. Київ: Вид-во АН УРСР, 1954. С. 42–48.

Ващенко В. С. З історії та географії діалектних слів. Харків: ХДУ, 1962. 176 с.

Ващенко В. С. Лексика «Енеїди» І. П. Котляревського: Показчик слововживання. Харків: ХДУ, 1955. 208 с.

Ващенко В. С. Полтавські говори. Харків, 1957.

Ващенко 1997 – Ващенко В. С. Про лінгвістичне осмислення діалектизмів у творах І. Франка. *Вісник Дніпропетровського державного університету*. Мовознавство. Дніпропетровськ, 1997. Вип. 2. С. 14–23.

Ващенко 1960 – Ващенко В. С. Словник полтавських говорів. Харків: ХДУ, 1960. Вип. 1. 107 с.

Ващенко В. С. І. Франко і питання української ономастики. *Наукові записки / Дніпропетровський державний університет*. Дніпропетровськ, 1957. Вип. 10. С. 27–33.

Вашук Ф. Г. Про художні особливості української народної казки. *Народна творчість та етнографія*. 1966. № 1. С. 78–80.

Величко О. Б. До питання про місце казки в історичному розвитку фольклорного фонду. *Етика, естетика і теорія культури*. Київ, 1992. Вип. 37. С. 111–117.

Вентинович Н. Фразеологізми в українському етнокультурному просторі. *Рідне слово в етнокультурному вимірі*. Матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції / Упор. М. Федурко, К. Котович, Г. Філь. Дрогобич: Посвіт, 2009. 456 с. С. 36–44.

Верхратський 1902 – Верхратский І. Про говор галицьких лемків. Львів: Наукове Товариство Імени Шевченка, 1902. 490 с.

Вихованець І. Р. Порівняльний зворот. *Українська мова*. Енциклопедія / Редкол.: В. М. Русанівський, О. О. Тараненко (співголови), М. П. Зяблюк та ін. Київ: Видавництво «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2000. 752 с.: іл. С. 467–468.

Войтович В. Українська міфологія. Київ: Либідь, 2002. 664 с.

Войтович 2014 – Войтович В.М. Українська міфологія. Енциклопедія народних вірувань. Київ: «ФОП Стебеляк», 2014. 688 с.

В'язовський Г. Метод і стиль. Література в школі. 1958. № 1. С. 10–20.

Гаврилюк Е. Є. Рослинна символіка в контексті української календарної обрядовості: проблема семантико-функціонального аспекту: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.07 «Фольклористика». Київ, 1999. 19 с.

Галайчук В. В. Лексичні одиниці мікросистеми «рослини» в українських фольклорних текстах: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01 «Українська мова». Львів, 2004. 20 с.

Галас Б. К. З історії морфонологічних явищ української мови (на матеріалі рукописних словників XIX–XX ст.). *Вісник Запорізького національного університету*. Збірник наукових статей. Філологічні науки. Запоріжжя: Запорізький національний університет, 2006. 326 с. С. 48–58.

Галинська О. М. Фразеологізми як знаки культурної інформації. *Проблеми зіставної семантики*: зб. наук. Статей. Київ, 2011. Вип. 10. С. 72–77.

Герман К. Ф. Взаємодія українського літературного та діалектного мовлення в синтаксисі. *Українська літературна мова в її взаємодії з територіальними діалектами*. Київ: Наукова думка, 1977. С. 166–179.

Гнатюк В. Деякі думки над байкою. *Вибрані статті про народну творчість*. Київ: Наукова думка, 1986. 236 с.

Гнатюк В. М. Останки передхристиянського релігійного світогляду наших предків. *Українці: народні вірування, повір'я, демонологія* / Упор. А. П. Пономарьова, Т. В. Косміної, О. О. Боряк. Київ: Либідь, 1991. С. 383–406.

Головащук С. І. Українське літературне слововживання. Словник-довідник. Київ: Вища школа, 1995. 319 с.

Гончарова Т. І. Спільність та специфіка мовних зооморфних картин світу: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.15 «Загальне мовознавство». Харків, 1996. 22 с.

- Горбач 1997** – Горбач О. Південнобуковинська гуцульська говірка і діалектний словник села Бродина повіту Радівці (Румунія). Мюнхен, 1997. 113 с.
- Городецька Є. Твори І. Франка для дітей. *Література в школі*. 1959. № 4. С. 32–35.
- Горбонос О. В. «Енеїда» І. Котляревського та збірка «Гостинець землякам: казки сліпого бандуриста, чи співи об різних речах» П. Білецького-Носенка: до проблеми системогенези жанру української літературної казки перших десятиріч XIX ст. *Південний архів. Філологічні науки*: Зб. наук. праць. Випуск XXXIX. Херсон, 2007. С. 41–45.
- Горбонос О. В. Жанрова природа авторської передмови до збірки літературних казок О. Бодяньського «Наські українські казки запорожця Іська Материнки»: текст, підтекст, контекст. *Південний архів. Філологічні науки*: Зб. наук. праць. Випуск XXXXII. Херсон, 2008. С. 34–38.
- Горбонос О. В. Літературна казка як предмет науково-теоретичного дискурсу: жанрово-прагматичний аспект. *Південний архів. Філологічні науки*: Зб. наук. праць. Випуск XXXIV. Херсон, 2006. С. 18–24.
- Горбонос О. В. Рецепція народно-казкових мотивів в українській літературній казці першої половини XIX ст.: жанрово-прагматичний аспект. *Південний архів. Філологічні науки*: Зб. наук. праць. Випуск XXX. Херсон, 2005. С. 44–50.
- Горбонос О. В. Художній світ літературних казок П. Білецького-Носенка (на матеріалі казки «Три бажання»). *II Міжнародний театральний симпозіум «Література – Театр – Суспільство»*: Зб. наук. праць у 2-х томах. Том I. Херсон: Айлант, 2007. С. 64–70.
- Гребенюк А. Г. Типологія фразеологізмів з компонентом-фаунонімом. *Філологічні студії. Науковий вісник Криворізького державного педагогічного університету*. Збірник наукових праць / За заг. Ред. Ж. В. Колоїз. Вип. 6. Кривий Ріг: КДПУ, 2011. С. 128–133.
- Григоренко Т. В. Етнографічна лексика і фразеологія у складі української літературної мови: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01 «Українська мова». Київ, 2005. 20 с.
- Гринчишин Д. Фіксація діалектних рис у документах з Гуцульщини. *Гуцульські говірки: Лінгвістичні та етнолінгвістичні дослідження*. Львів: Інститут українознавства імені І. Крип'якевича, 2000. С. 76–85.
- Грицай М. С. Марко Вовчок. Творчий шлях. Київ: Вища школа, 1983. 196 с.
- Грицак Н. В. Структурно-семантичні особливості фразеологічних одиниць казкової спадщини. *Українське мовознавство*. Київ: Либідь, 1990. Вип. 17. С. 49–53.
- Грицак Н. В. Традиційні комплекси казки в сучасній українській мові. *Мовознавство*. 1992. № 2. С. 38–42.
- Грицак Н. В. Функціонування традиційних номінацій казки в сучасній українській мові. *Українське мовознавство*. Київ: Либідь, 1992. Вип. 19. С. 79–83.
- Гриценко П. Ю. Дослідження лексики українських говорів. *Мовознавство*. 1984. № 5. С. 22–32.

- Грозан Н.Ф. Фразеологічна мікросистема «поведінка людини» в українській мові (ідеографічний і аксіологічний аспекти): Автореферат дис. ... канд. філол. наук. Дніпропетровськ, 1997. 20 с.
- Грушевський М. С. Історія української літератури: В 6 т. 9 кн.:1 / Упоряд. В. В. Яременко; Авт. передм. П. П. Кононенко; Приміт. Л. Ф. Дунаєвської. Київ: Либідь, 1993. 392 с. («Літературні пам'ятки України»).
- Губерначук 2005** – Губерначук С. Трипілля і українська мова. Київ: Фенікс, 2005. 232 с.
- Гузар О. Правописна комісія НТШ і питання уніфікації єдиного українського правопису на зламі XIX – XX століть. *Український правопис та реалії сьогодення*: Матеріали засідань Мовознавчої комісії та Комісії всесвітньої літератури НТШ у Львові 1994 – 1995 рр. Львів, 1996.
- ГГКС** – Гуцульські говірки. Короткий словник / ред. Я. Закревська. Львів, 1997. 232 с.
- Гуцульські говірки. Лігвістичні дослідження / ред. колегія: Закревська Я., Гриценко П., Коць-Григорчук Л., Сабадош І., Полюга Л., Хобзей Н. Львів, 2000. 368 с.
- Грещук В. Південно-західні діалекти в українській художній мові. Нарис / Василь Грещук, Валентина Грещук. Івано-Франківськ: Вид-во Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, 2010. 309 с.
- Давидюк В. Ф. Українська міфологічна легенда. Львів: Світ, 1992. 176 с.
- Даниленко Л. І. Лінгвокультурологічна характеристика прецедентності паремічного тексту. *Мовознавство*. 2007. №3. С.78-84.
- Демський М. Т. Граматичні особливості української дієслівної фразеології. *Мовознавство*. 1984. № 2. С. 24–32.
- Демський М. Т. Лексичні та граматичні особливості українських іменникових фразеологізмів. *Мовознавство*. 1981. № 2. С. 35–41.
- Деркач Б. П. П. Білецький-Носенко: Життя і творчість. Київ: Наукова думка, 1988. С. 37–109.
- Джерела з історії суспільно-політичного руху в Україні XIX – поч. XX ст. Вип. 1: Б. Грінченко. – М. Драгоманов: Діалоги про українську національну справу / Упоряд. А. Жуковський. Київ: Київська книжкова друкарня наукової книги, 1994. 286 с.
- Дзензелівський Й. О. Заходи Петербурзької академії наук щодо впорядкування українського правопису. *Мовознавство*. 1971. № 1. С. 69.
- Дзензелівський 1973** – Дзензелівський Й.О. Лексика демонології у драмі-феєрії Лесі Українки «Лісова пісня» // Леся Українка: Публікації. Статті. Дослідження. Київ: Наукова думка, 1973. С.155-177.
- Дзензелівський 1996** – Дзензелівський Й. Українське і слов'янське мовознавство. Збірник праць / Відпов. ред. О. Купчинський. Львів, 1996. 519 с.
- Дидик Г. З історії формування медичної термінології. *Українська історична та діалектна лексика*: Збірник наукових праць. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 1996. Вип. 3. С. 149–157.

- Дмитренко М. Олександр Котляревський – дослідник міфу і фольклору. *Народна творчість та етнографія*. 2003. № 3. С. 11–17.
- Дніпровська Н. Я. Вираження присудка в простому реченні (На матеріалі українських народних казок). *Наукові записки Харківського педагогічного інституту*. Філологічна серія: Т. 31. Харків, 1958. С. 123–147.
- Дніпровська Н. Я. Деякі особливості сполучникового складнопідрядного речення в українських народних казках. *Наукові записки Харківського педагогічного інституту*. Філологічна серія: Т. 25. Харків, 1957. С. 67–80.
- Дніпровська Н. Я. Приєднувальні зв'язки як своєрідний тип сурядності в мові казок. *Харківська звітно-наукова сесія* [Харківського педагогічного інституту]. Сесія лінгвістична. Тези доповідей. Харків, 1955. С. 5–7.
- Добролюбова Г. Вигуківі фразеологізми як відображення світобачення та етнос відомості українця (на матеріалі діалектної фразеології Середнього Полісся). *Волинь-Житомирщина*. Історико-філологічний збірник з регіональних проблем. Вип. 26. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2015. 208 с. С. 152–158.
- Дунаєвська Л. Ф. Українська народна казка. Київ: Либідь, 1987. 156 с.
- Етимологічний словник української мови / Ред. колегія: О. С. Мельничук (гол. редактор), І. К. Білодід, В. Т. Коломієць, О. Б. Ткаченко. Т. 1: А–Г. Київ: Наукова думка, 1982.
- Євшан М. Іван Котляревський в світлі сучасного йому малоросійського письменства. *Сборник Харьковского Историко-Филологического общества*. Харьков, 1909. Т. XVIII. С. 133–142.
- Єрмоленко 1995** – Єрмоленко С. С. Лінгвістичні аспекти взаємодії церковного та народного календарів і міфологічна концепція О. О. Потебні. *Мовознавство*. 1995. № 1. С. 45–54.
- Єрмоленко С. Я. Фольклор і літературна мова. Київ: Наукова думка, 1987. 245 с.
- Єфремов С. О. Історія українського письменства / Худож. оформ. В. М. Штогриня. Київ: Феміна, 1995. 688 с.
- Жайворонок 2006** – Жайворонок В. В. Знаки української етнокультури: Словник-довідник. Київ: Довіра, 2006. С. 545–546.
- Жар-птиця, або З паном не братайся, в прийми не бери і жінці правди не кажи. Оповідання А. Торішнього. Видання друге. Катеринослав: Друкарня Н. Я. Павловського, 1884. 16 с.
- Жилко Ф. Т. Питання аналізу мови художніх творів. *Українська мова в школі*. 1952. № 5. С. 21–31.
- Желєзняк 1976** – Желєзняк І. М. До історії українських прізвищ. *Мовознавство*. 1976. № 5. С. 65–72.
- Желєзняк 1987** – Желєзняк І. М. Етюд з української антропоніміки: Кармалюк. *Мовознавство*. 1987. № 5. С. 66–68.
- Желєзняк І. М. Міфонім. *Українська мова*. Енциклопедія / Редкол.: В. М. Русанівський, О. О. Тараненко (співголови), М. П. Зяблюк та ін. Київ: Видавництво «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2000. 752 с.: іл. С. 318.

- Желтоногова Т. В. Заголовок як компонент структури українського поетичного тексту: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01 «Українська мова». Кіровоград, 2004. 19 с.
- Жовтобрюх М. А. Уніфікація норм української літературної мови і діалекти. *Мовознавство*. 1979. № 5. С. 3–11.
- Жук Т. В. Лексичний та синтаксичний повтор в українській народній творчості (на матеріалі українських народних казок): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01 «Українська мова». Київ, 2005. 18 с.
- Забіяка 2015** – Забіяка В.А., Забіяка І.М. Світ фразеологізмів. Етимологія, тлумачення, застосування: практ. посіб. Київ: ВЦ «Академія», 2015. 304 с.
- Загоруйко** – Загоруйко О. Я. Великий універсальний словник української мови. Харків: ТОРСІНГ ПЛЮС, 2009. 768 с.
- Закомірна 2006** – Закомірна Н.І. Лексико-семантичне поле етнолексеми «господар» в українській культурі. *Вісник Запорізького національного ун-ту*: Збірник наукових статей. Філологічні науки. Запоріжжя: Запорізький нац. ун-т, 2006. 326 с. С. 98-101.
- Закревська Я. Гуцульські говірки: короткий словник. Львів: Львів. нац. ун-т ім. І. Франка, 1997. 232 с.
- Закревська Я. В. Із спостережень над мовою казок Івана Франка. Дослідження творчості Івана Франка. Київ: Вид-во АН УРСР, 1956. С. 256–269.
- Закревська Я. В. Казки Івана Франка (Мовно-художній аналіз). Київ: Наукова думка, 1966. 107 с.
- Закревська Я. В. Мовно-художні особливості казок І.Франка. Дослідження з української мови. Київ: Вид-во АН УРСР, 1958. С. 56–73.
- Закревська Я. В. Фольклорна мовно-стилістична традиція в казках І. Франка. *Українська мова в школі*. 1957. № 4. С. 28–32.
- Закревська Я. В. Погляди І. Франка на роль народної мови в процесі утвердження єдиної української літературної мови. *Іван Франко і світова культура*: Матеріали Міжнар. симпоз. ЮНЕСКО, Львів, 11–15 вересня 1986 р. Київ, 1990. Кн. 2. С. 141-145.
- Залеський А. М. Вокалізм південно-західних говорів української мови. Київ: Наукова думка, 1973. 156 с.
- Зорівчак Р. П. «Козацькі казки» Роберта-Нізбета Бейна. *Всесвіт*. 1982. № 2. С. 166–168.
- Зорівчак Р. П. Український казковий епос англійською. *Вітчизна*. 1984. № 12. С. 156–158.
- Зубець Н. О. Позначення злочинної поведінки людини в українській загальномовній фразеології. *Філологічні студії. Науковий вісник Криворізького державного педагогічного університету*. Збірник наукових праць / За заг. Ред. Ж.В. Колоїз. Вип. 6. Кривий Ріг: КДПУ, 2011. С. 203-208.
- Зубков М. Практичний словник синонімів української мови. Харків: Весна, 2008. 720 с.

- Иванов П. В. Народные рассказы о Доле. *Українці: народні вірування, повір'я, демонологія* / Упор. А. П. Пономарьова, Т. В. Косміної, О. О. Боряк. Київ: Либідь, 1991. С. 342-374.
- Іншакова І. О. Семантика похідних, утворених від назв кольорів. *Філологічні студії. Науковий вісник Криворізького державного педагогічного університету. Збірник наукових праць* / За заг. Ред. Ж.В. Колоїз. Вип. 6. Кривий Ріг: КДПУ, 2011. С. 227-232.
- Історія українського правопису XVI – XX ст. Хрестоматія / Упор. В. В. Німчук, Н. В. Пуряєва. Київ: Наукова думка, 2004. 582 с.
- Калько В. Мотиваційна ознака «колір» у найменуваннях лікарських рослин української мови. *Вісник Запорізького національного університету: Збірник наукових статей. Філологічні науки. Запоріжжя: Запорізький національний університет*, 2006. 326 с. С.273-277.
- Капелюшний А. О. Практична стилістика української мови: Навчальний посібник. Вид. 2-ге, перероблене. Львів: ПАІС, 2007. 400 с.
- Карабута О. П. Лексико-семантична і словотвірна структура зоологічних назв сучасної української мови: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01 «Українська мова». Дніпропетровськ, 1997. 24 с.
- Каракуця О. М. Інтерсуб'єктні фразеологічні одиниці з компонентом «душа» в українській мові. *Лінгвістичні дослідження: Зб. наук. праць. Харків: ХДПУ. 1999. Вип. 2. С. 99–107.*
- Каракуця О. М. Семантика лексеми «душа» у світлі мотиваційних процесів фразеологізації. *Лінгвістичні дослідження: Зб. наук. праць. Харків: ХДПУ. 2000. Вип. 5. С. 131–138.*
- Каракуця О. М. Фразеологізми української мови з компонентом «душа» (структурно-семантичний, ідеографічний, лінгвокультурологічний аспекти): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01 «Українська мова». Харків, 2002. 19 с.
- Карпенко О.П. Гідронімія Центрального Полісся. Київ: Кий, 2003. 317 с.
- Карпенко С. Д. Міфологічні мотиви в українських народних казках про тварин: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.01.07 «Фольклористика». Київ, 2004. 16 с.
- Карпенко Ю. О. Слов'янська міфологія і український фольклор. *Мова і стиль українського фольклору: Збірник наукових праць* / Ред. кол.: Ю. О. Карпенко та ін. Київ: ІЗМН, 1996. С. 22–33.
- Качмар М. Українська етіологічна легенда в наукових зацікавленнях Івана Франка. *Вісник Львівського університету. Серія філологічна. Львів, 2015. Вип. 62. С. 287–292.*
- Кашенко А. З паном не дружи, жінці правди не кажи, а сироти у прийоми не бери. (Стаття, підготовка тексту української народної казки у записі І. Манжури Н. Василенко). *Моє Придніпров'я. Календар пам'ятних дат області на 2008 рік: бібліографічний покажчик* / Упоряд. І. Голуб. Дніпропетровськ: ДОУНБ, 2007. С. 263.

- Кирилюк О. Л. Кінонімія в сучасній українській мові: принципи номінацій та способи творення: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01 «Українська мова». Кіровоград, 2008. 20 с.
- Кнейчер В. Н. Поетичні формули зачинів і кінцівок фантастичної казки. *Народна творчість та етнографія*. 1963. № 2. С. 54–59.
- Коваль А. П. Практична стилістика сучасної української мови: [підручник]. Київ: Вища школа, 1987. 352 с.
- Козачук Г. О. Взаємодія літературної і діалектної побутової лексики. *Мовознавство*. 1985. № 2. С. 44–47.
- Коломієць Л. І. З життя фразем. *Мовознавство*. 1973. № 5. С. 71–74.
- Коломієць М. П., Регушевський Є. С. Словник фразеологічних синонімів / За ред. В. О. Винника. Київ: Радянська школа, 1988. 200 с.
- Комендант С. Пізнавальна виразність художнього слова. *Радянське літературознавство*. 1972. № 3. С. 27–33.
- Кононенко В. І. Українська лінгвокультурологія: Навч. посіб. Київ: Вища школа, 2008. 327 с.
- Конспект лекцій з історії української літературної мови XIX – поч. XX ст. Частина I. / Укладач: С. В. Сабліна. Запоріжжя: ЗНУ, 2005. Ч. 1. 51 с.
- Корінний М. М., Потапов Г. Г., Шевченко В. Ф. Короткий термінологічний словник з української та зарубіжної культури. Київ: Україна, 2000. 184 с.
- Корнієнко Н. Художня мова українських письменників XIX і початку XX століть в оцінці І. Франка. *Іван Франко. Статті і матеріали*. Збірник 4. Львів: Львів. нац. ун-т ім. І. Франка, 1955.
- Кочан І. М. Лінгвістичний аналіз тексту: [навч. посібн.]. [2-ге вид., перероб. і доп.]. Київ: Знання, 2008. 423 с.
- Кочерган М. П. Вступ до мовознавства: Підручник для студентів філологічних спеціальностей вищих навчальних закладів. Київ: Видавничий центр «Академія», 2001.
- Кочерган М. Т. Іван Котляревський як лексикограф. *Мовознавство*. 1998. № 1. С. 40–43.
- Кравців В. Народні звичаї та обряди. *Енциклопедія українознавства* / Гол. ред. проф. В. Кубійович [Репринтне відтворення видання 1955-1984 рр.]. Львів: Молоде життя, 1996. Т. 5.
- Кравчук А. Етноніми в системі фразеології (польсько-українські паралелі). *Українська мова*. 2003. № 2 (7). С. 78–86.
- Крашеніннікова Т. В. Антропонімна лексика календарного типу української літературної казки XIX століття. *Філологічні студії: Науковий вісник Криворізького національного університету*: зб. наук. праць. Вип. 13. / [редкол.: Ж. В. Колоїз (відп. ред.), П. І. Білоусенко, А. З. Брацкі та ін.]. Кривий Ріг: НПП Астерікс, 2015. 470 с. С. 306–312.
- Крашеніннікова Т. В. Гідронімічні порівняльні конструкції у літературних казках XIX століття. *Наукові записки*. Серія: Філологічні науки (мовознавство). Кіровоград: РВВ КДПУ ім. Винниченка, 2011. Випуск 100. 561 с. С. 305–307.

Крашеніннікова Т. В. Діалектні елементи в синтаксичних конструкціях української літературної казки XIX століття. *Тези стендових доповідей семінару «Мовне й культурне явище в діалектному просторі»*. Львів, 26-27 квітня 2007. С.14.

Крашеніннікова Т. В. Діалектні синтаксичні конструкції в українській в українській літературній казці. *Мовознавчі студії*. Випуск 3: Діалект у лінгвокультурологічному просторі (За матеріалами Міжнародної наукової конференції на пошану 100-річчя від дня народження професора Г. Шила) / Упорядники: Л. Баранська, Н. Грицик, К. Іваночко, О. Кушлик, П. Мацків, М. Стечик, М. Яким, Я. Яремко. Дрогобич: Швидкодрук, 2010. 450 с. С. 165-171.

Крашеніннікова Т. В. Короткий словник діалектизмів українських літературних казок XIX століття. Дніпропетровськ: Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ, 2008. 48 с.

Крашеніннікова Т. В. Лексика на позначення родинних зв'язків у літературних казках XIX століття. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського*. Серія: Філологія (мовознавство): збірник наукових праць / [гол. ред. Н. Л. Іваницька]. Вінниця: ТОВ «Фірма «Планер», 2012. Вип. 16. 430 с. С. 143-146.

Крашеніннікова Т. В. Лексичні діалектизми в казках Івана Манжури. *Діалектологічні студії 6: Лінгвістичний атлас – від створення до інтерпретації* / Відп. Ред. П. Гриценко, Н. Хобзей. Львів: Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАНУ, 2006. С. 329-332.

Крашеніннікова Т. В. Лис (Лисиця) і Вовк (Вовчиця) в інтерпретації української літературної казки XIX століття. *Філологічні студії*. Науковий вісник Криворізького державного педагогічного університету: Збірник наукових праць / За заг. ред. Ж. В. Колоїз. Вип. 6. Кривий Ріг: КДПУ, 2011. 754 с. С. 627-629.

Крашеніннікова Т.В. Містичні назви персонажів української літературної казки XIX століття. *Записки з ономастики: Збірник наукових праць*. Одеса: «Астропринт», 2015. Вип. 18. 876 с. С. 385-396.

Крашеніннікова Т. В. Мова – основа духовності народу (на основі фразеологізмів з компонентами ДУХ, ДУША у літературних казках XIX століття). *Православ'я в житті та діяльності правоохоронних органів: збірник матеріалів науково-практичної конференції (18 грудня 2012 року)*. Кривий Ріг: КФ ДДУВС; друкарня «Конон», 2013. 140 с. С. 121-126.

Крашеніннікова Т. В. Мова української літературної казки: Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук. Спеціальність 10.02.01 «Українська мова». Дніпропетровськ, 2013. 20 с.

Крашеніннікова Т. В. Образ автора в українських літературних казках XIX століття. *Рідне слово в етнокультурному вимірі* [Текст]: зб. наук. праць / Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка. Дрогобич: Посвіт, 2013. 560 с. С. 388-393.

Крашеніннікова Т. В. Образ змія в українській літературній казці XIX століття. *Рідне слово в етнокультурному вимірі*: зб. наук. праць / Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка. Дрогобич: Посвіт, 2015. 568 с. С. 383-387.

Крашеніннікова Т. В. Повтор як художній засіб в українській літературній казці XIX століття. *Філологічні студії*. Науковий вісник Криворізького державного педагогічного університету: Збірник наукових праць / За заг. ред. Ж. В. Колоїз. Вип. 5. Кривий Ріг: КДПУ, 2010. 263 с. С. 172-180.

Крашеніннікова Т. В. Поліські говірки в українських літературних казках XIX століття. *Ономастика і апелятиви*. Збірник наукових статей. Дніпропетровськ: ДНУ, 2002. С. 99-104.

Крашеніннікова Т. В. Порівняльні елементи як засіб художнього зображення персонажів (на основі текстів літературних казок XIX ст.). *Рідне слово в етнокультурному вимірі*. Матеріали III Міжнародної науково-практичної конференції / Упор. М. Федурко, В. Котович, Г. Філь. Дрогобич: Просвіта, 2011. 516 с. С. 324-332.

Крашеніннікова Т. В. Релігійне виховання в казкових текстах. *Сучасний вимір православної культури*: збірник матеріалів Четвертих міжнародних наукових Кирило-Мефодіївських читань / [редкол.: Митрополит Криворізький і Нікопольський ЄФРЕМ (відп. ред.) та ін.]. Вип. 4. Кривий Ріг: Конон, 2016. 208 с. С. 71-74.

Крашеніннікова Т. В. Релігійний ономастикон української літературної казки XIX ст. *Сучасний вимір православної культури*: збірник матеріалів Шостих міжнародних наукових Кирило-Мефодіївських читань (м. Кривий Ріг, 18 травня 2017 року) / [редкол.: Митрополит Криворізький і Нікопольський ЄФРЕМ (відп. ред.) та ін.]. Вип. 6. Кривий Ріг, 2018. 205 с. С. 98-104.

Крашеніннікова Т. В. Теоретичні основи дослідження мови української літературної казки. *Рідне слово в етнокультурному вимірі*. Матеріали Другої Міжнародної науково-практичної конференції / Упор. М. Федурко, В. Котович, Г. Філь. Дрогобич: Посвіт, 2009. С. 277-282.

Крашеніннікова Т. В. Українська літературна казка XIX століття: Бібліографічний покажчик / Укладач Т. В. Крашеніннікова. Дніпропетровськ: Адверта, 2014. 13 с.

Крашеніннікова Т. В. Українська літературна казка XIX століття як прояв авторської індивідуальності. «У тридев'ятому царстві»: феномен казки в літературі, фольклорі і медіа: матеріали Міжнародної наукової конференції (25-26 вересня 2014 року): зб. / [ред.-упор. С. С. Журавльова]. Бердянськ, 2014. 167 с. С. 82-84.

Крашеніннікова Т. В. Українська літературна казка як скарбниця діалектних елементів української мови. *Волинь-Житомирищина*: історико-філологічний збірник з регіональних проблем. Випуск 26. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2015. С. 56-60.

Крашеніннікова Т. В. Фразеологічний словник української літературної казки XIX століття / Укладач Т. В. Крашеніннікова. Дніпропетровськ: Середняк Т.К., 2015. 78 с.

Крашеніннікова Т. В. Фразеологічні сполуки з компонентами на позначення частин тіла людини (на матеріалі українських літературних казок XIX століття). *Лінгвістичні студії*: зб. наук. праць / Донецький нац. ун-т; наук. ред. А. П. Загнітко. Донецьк: ДонНУ, 2011. Вип. 22. 339 с. С. 298-303.

Крашеніннікова Т. В. Юридична лексика в українських літературних казках XIX століття. *Матеріали міжвузівської конференції «Проблеми комплексного підходу до вивчення термінологічної лексики у спеціалізованому вищому навчальному закладі (термінологічне словотворення)»*. Дніпропетровськ: ДДУВС, 24 січня 2008 року. С. 54-59.

Крашеніннікова Т. В. Юридична лексика у казкових творах XIX століття. *Культурні традиції української нації*: матеріали науково-практичної конференції (м. Дніпропетровськ, 23 березня 2011 р.) Дніпропетровськ: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2011. 76 с. С. 46-51.

Крашеніннікова Т., Василенко Н. І. Манжура та його фольклорна й лексикографічна спадщина. *Вісник Запорізького національного університету*: Збірник наукових статей. Філологічні науки. Запоріжжя, 2006. № 2. С. 39–43.

Крижанівський С. А. Таємниця індивідуального стилю. *Українська мова і література в школі*. 1965. № 11. С. 20–31.

Кримський А. «В поті чола». Образки з життя робучого люду. Написав Іван Франко. *Твори у 5-ти томах*. Т. 2. Київ: Наукова думка, 1972. С. 307–322.

Криштанович О. В. Мовленнєва структура образу автора у творчості Ю. Федьковича: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01 «Українська мова». Чернівці, 2006. 20 с.

Кровицька 2005 – Кровицька О. Українська лексикографія: теорія і практика. Львів, 2005. 175 с.

Кузь Г.Т. Вигукові фразеологізми української мови: етнолінгвістичний та функціональний аспекти: автореф. дис. на здобуття наук. Ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01 «Українська мова». Івано-Франківськ, 2000. 12 с.

Кузь Г. Т. Демонічний світ у словесній символіці вигукових фразеологізмів. *Науковий вісник Чернівецького університету*: зб. наук. праць. Чернівці: Рута, 2004. Вип. 214–215: Слов'янська філологія. С. 126–130.

Куліш П.О. Твори: В 2 т. Київ: Дніпро, 1989. Т.2: Чорна рада: Хроніка 1663 року; Оповідання; Драматичні твори; Статті та рецензії / Підгот. тексти, упоряд. і склав приміт. М.Л. Гончарук. 586 с. портр.

Волосевич 2005 – Культура України в казках та легендах: Для молодшого та середнього шкільного віку / Редактор-укладач О.А. Волосевич. Львів: Аверс, 2005. 328 с.

Білодід – Курс української літературної мови / За ред. І. К. Білодіда [підручник]. Київ, 1958. Т. 1: Дожовтневий період. 248 с.

Куцик О. А. Слова-символи як образно-смысловий центр формування фразеологізмів. Київ, 1997. 22 с.

- Лавриненко С. Т. Мовна картина світу в українській фантастичній казці: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01 «Українська мова». Дніпропетровськ, 1995. 20 с.
- Лановик М. Б., Лановик З. Б. Українська усна народна творчість [підручник]. Київ: Знання-Прес, 2001. 591 с.
- Ларін Б. О. Про народну фразеологію. *Праці X Республіканської діалектологічної наради*. Київ, 1961. С. 37–45.
- ЛЗПЛ** – Лексикон загального та порівняльного літературознавства. Чернівці: Золоті литаври, 2001. 636 с.
- Леонтєва О. Ф. Сміслові конотації дієслів мовлення у казковому дискурсі (на матеріалі українських народних казок про тварин): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01 «Українська мова». Київ, 2003. 19 с.
- Лесик В. В. Питання аналізу літературного твору. Авторська мова і мова персонажів. *Література в школі*. 1955. № 3. С. 26–33.
- Лєснова 1999** – Лєснова В. В. Матеріали до Словника говірок Східної Слобожанщини: Людина та її риси. Луганськ: Видавництво «Шлях», 1999. 76 с.
- Лисенко 1974** – Лисенко П. С. Словник поліських говорів. Київ: Наукова думка, 1974. 260 с.
- Лист від 25 лютого 1892 року // Франко І. Твори у 50-ти томах. Київ: Наукова думка, 1978. Т. 18. С. 476–477.
- Лист від 5 квітня 1892 року // Франко І. Твори у 50-ти томах. Київ: Наукова думка, 1978. Т. 18. С. 477.
- Лисогурська Л. Не читайте, дітки казки. *Культура і життя*. 1994. 4 червня. С. 2.
- Лозко 2015** – Лозко Г.С. Велесова Книга – Волховник. Наукове текстологічне дослідження, переклад на сучасну українську мову, релігійний коментар, публікація архівних матеріалів та оригінальних текстів Ю. Мирослобова, укладання словника на 8,5 тис. слів, покажчики, бібліографія, ілюстрації. Вид. 7-ме, зі змінами та доповненнями. Київ: ФОП Стебеляк, ТОВ «Мандрівець», 2015. 512 с.
- Луганська К. Музичні вставки в українських казках. *Народна творчість та етнографія*. 1992. № 5–6. С. 76–81.
- Лучик 2014** – Лучик В. В. Етимологічний словник топонімів України / відп. ред. В. Г. Складенко. Київ: ВЦ «Академія», 2014. 544 с.
- Маврокордато В. О. Функціонально-стилістичні особливості фразеологічних одиниць у творчій спадщині Олени Пчілки. *Дослідження з лексикології і граматики української мови*: Зб. наук. пр. / Редкол.: Д. Х. Баранник (відп. ред. та ін. Дніпропетровськ: Пороги, 2007. Вип. 5. С. 54–66.
- Магрицька 2003** – Магрицька І. Словник весільної лексики українських східнослобожанських говірок (Луганська область). Луганськ: Знання, 2003. 172 с.
- Макейко 1996** – Макейко К. Український народний одяг. Етнографічний словник. Київ, 1996. 195 с.

Мала філологічна енциклопедія / Уклали: О. І. Скопненко, Т. В. Цимбалюк. Київ: Довіра, 2007.

Малюга Н. М. Біблійні назви-символи та колективний етичний досвід (на матеріалі українських паремій). *Філологічні студії. Науковий вісник Криворізького державного педагогічного університету*. Збірник наукових праць / За заг. Ред. Ж.В. Колоїз. Вип. 6. Кривий Ріг: КДПУ, 2011. С. 325-332.

Масальський В. І. Мова і стиль творів М. Коцюбинського. Київ: Радянська школа, 1965. 126 с.

Масло О. В. Національно-культурний компонент у лексиці українських народних казок: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01 «Українська мова». Харків, 2008. 21 с.

Матвіяс І. Г. Діалектна основа в творах І. Франка. *Мовознавство*. 2003. № 1. С. 11–16.

Матвіяс І. Г. Взаємодія діалектної лексики з лексикою української літературної мови. *Мовознавство*. 1985. № 2. С. 37–43.

Матвіяс І. Діалектна основа мови в творах І. Франка. *Мовознавство*. 2003. № 1.

Матвіяс І. Г. Діалектна основа словотвору в українській літературній мові. *Мовознавство*. 2005. № 5. С. 3–14.

Матвіяс І. Г. Діалектна основа української літературної мови в першій половині XIX століття. *Українська мова*. 2003. № 2(7). С. 35–46.

Матвіяс 1990 – Матвіяс І. Г. Карта говорів К. П. Михальчука в історії діалектного членування української мови. *Мовознавство*. 1990. № 6. С. 63–68.

Матвіяс І. Г. Українська літературна мова і територіальні діалекти в їх взаємодії на різних історичних етапах. *Українська літературна мова в її взаємодії з територіальними діалектами*. Київ, 1977. С. 5–31.

Матвіяс І. Г. Членування південно-східного наріччя української мови. *Мовознавство*. 1981. № 4. С. 42–50.

МСБГ 1971 – Матеріали до Словника буковинських говірок / Редкол. Ю. О. Карпенко, К. М. Лук'янюк, В. А. Прокопенко (відпов. ред.). Чернівці: ЧДУ, 1971. Вип. 2. 60 с.

МСБГ 1972 – Матеріали до Словника буковинських говірок. / Редкол. Ю. О. Карпенко, К. М. Лук'янюк, В. А. Прокопенко (відпов. ред.). Чернівці: ЧДУ, 1972. Вип. 3. 86 с.

МСБГ 1976 – Матеріали до Словника буковинських говірок / В. А. Прокопенко (відпов. ред.). Чернівці: ЧДУ, 1976. Вип. 4. 120 с.

МСБГ 1978 – Матеріали до Словника буковинських говірок / Редкол. К. Ф. Герман, К. М. Лук'янюк, В. А. Прокопенко (відпов. ред.) [навч. посібник]. Чернівці: ЧДУ, 1978. Вип. 5. 100 с.

МСБГ 1979 – Матеріали до Словника буковинських говірок / Редкол. К. Ф. Герман, К. М. Лук'янюк, В. А. Прокопенко (відпов. ред.) [навч. посібник]. Чернівці: ЧДУ, 1979. Вип. 6. 107 с.

Мацків П. Концептосфера БОГ як відображення концептуальних просторів. *Рідне слово в етнокультурному вимірі*. Матеріали III Міжнародної науково-

практичної конференції / Упор. М. Федурко, К. Котович, Г. Філь. Дрогобич: Посвіт, 2011. 516 с. С. 197-203.

Мацько Л. І. Порівняння. *Українська мова. Енциклопедія* / Редкол.: В. М. Русанівський, О. О. Тараненко (співголови), М. П. Зяблюк та ін. Київ: Видавництво «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2000. 752 с.: іл. С. 469–470.

Медведєв Ф. П. Діалектні та архаїчні компоненти фразеологізмів – важливе джерело вивчення історії розвитку та стилістичних функцій словникового складу сучасної української літературної мови. *Проблеми дослідження діалектної лексики і фразеології української мови*. Ужгород, 1978. С. 96–98.

Медвідь О. С., Кушина Н. І. Нові переклади українських народних казок – англійському читачеві. *Теорія і практика перекладу*. Київ: Вища школа, 1992. С. 73–80.

Милорадович В. П. Заметки о малорусской демонологии. *Українці: народні вірування, повір'я, демонологія* / Упор. А. П. Пономарьова, Т. В. Косміної, О. О. Боряк. Київ: Либідь, 1991. С. 407–429.

Мілева І. В. Евфеміністичні й дисфеміністичні фразеологічні одиниці сфери пороків і вчинків людини (на матеріалі східнословобожанських і східностепових говірок). *Вісник Запорізького національного університету: Збірник наукових статей. Філологічні фауки*. Запоріжжя: Запорізький нац. ун-т, 2006. 326 с. С. 168–174.

Міняйло Р. В. Особливості суфіксального словотворення назв риб в українських говірках. *Філологічні студії. Науковий вісник Криворізького державного педагогічного університету*. Збірник наукових праць / За заг. Ред. Ж. В. Колоїз. Вип. 6. Кривий Ріг: КДПУ, 2011. С. 349-357.

Мороз О. Експресивно-образна природа «псевдовласних» назв як компонентів українських фразеологізмів. *Наукові записки. Серія: Філологічні науки (мовознавство)*. Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2011. Вип. 100. 561 с. С. 123–126.

Морфемний словник: Близько 36000 слів / Уклад. Л. М. Полюга. Київ: Рад. школа, 1983. 464 с.

Мушинка М. Володимир Гнатюк. Життя та його діяльність в галузі фольклористики, літературознавства та мовознавства. Париж – Нью Йорк – Сідней – Торонто, 1987. 332 с.

Мушкетик Л. Г. Демонічні персонажі чарівної казки Закарпаття (Відьма). *Слов'янське літературознавство і фольклористика*. Вип. 18: Республіканський міжвідомчий збірник наукових праць / Ред. колегія: Вервес Г. Д. та ін. Київ: Наукова думка, 1990. С. 87-95.

На вершине Олимпа (герои греческой мифологии) / Автор-составитель – Н. Р. Новиченко. Киев: ППП УкрНИИТИ, 1991. 54 с.

Наконечний М. Ф. Григорій Квітка-Основ'яненко і розвиток національної літературної мови. *Мовознавство*. 1990. № 4. С. 63–69.

Наливайко 2001 – Наливайко С. Таємниці розкриває санскрит. Київ: Вид. центр «Просвіта», 2001. 288 с.

- Насалевич Т. В. Портретний опис у різних типах тексту: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.04 «Германські мови». Одеса, 2003. 16 с.
- Негрич М. Скарби гуцульського говору: Березови. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2008 (Серія «Діалектологічна скриня»). 224 с.
- Немченко І. Дніпрова Чайка і народна творчість. *Народна творчість та етнографія*. 1991. № 2. С. 70–77.
- Нечуй-Левицький І. Світогляд українського народу. Київ: Обереги, 1992. 87 с.
- Никончук М.В. Матеріали до лінгвістичного атласу української мови: Правобережне полісся. Київ: Наукова думка, 1979. 314 с.
- Нитченко Д. Елементи теорії літератури. Полтава, 1993. 111 с.
- Німчук 2015 – Німчук В. Причинки до закарпатського діалектогенезу. *Український глотогенез: Матеріали Міжнародної наукової конференції* / Відп. Ред. В.М. Мойсієнко. Житомир: «Полісся», 2015. 252 с. С.19-37.
- Німчук В. В. Сабов Є. І. *Українська мова*. Енциклопедія / Редкол.: В. М. Русанівський, О. О. Тараненко (співголови), М. П. Зяблюк та ін. Київ: Видавництво «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2000. 752 с.: іл. С. 528–529.
- НТСУМ** – Новий тлумачний словник української мови у 4-х томах: Т. 2 / Укладачі: В. В. Яременко, О. М. Сліпущко. Київ: Видавництво «АКОНІТ», 2001.
- НТСУМ** – Новий тлумачний словник української мови у 4-х томах: Т.3 / Укладачі: В. В. Яременко, О. М. Сліпущко. Київ: Видавництво «АКОНІТ», 2001. 927 с.
- Огар А. Вербалізація концепту земля у фразеологічній та паремійній картинах світу. *Рідне слово в етнокультурному вимірі*. Матеріали III Міжнародної науково-практичної конференції / Упор. М. Федурко, К. Котович, Г. Філь. Дрогобич: Посвіт, 2011. 516 с. С. 203–208.
- Огієнко І.І. Історія української літературної мови / Упоряд., авт. іст.-біогр. нарису та приміт. М.С. Тимошик. Київ: Либідь, 1995. 296 с.
- Огієнко І. (Митрополит Іларіон) Історія української літературної мови / Упоряд., авт. іст.-біогр. нарису та приміт. М. С. Тимошик. Київ: Наша культура і наука, 2001. 440 с., іл. (Видавничий проект Фондації імені митрополита Іларіона (Огієнка) «Запізніле вороття»).
- Одарченко О. Казка. *Енциклопедія українознавства* / Гол. ред. проф. В. Кубійович [Репринтне відтворення видання 1955-1984 рр.]. Львів: Молоде життя, 1994. Т. 3. С. 919–921.
- Одинченко Д. Відображення ритуалу сватання обрядовими фраземами східностепових говірок. *Наукові записки. Серія: Філологічні науки (мовознавство)*. Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2011. Вип. 100. 561 с. С. 473–476.

Олійник М. За лісом, за пралісом рябенка крайка лежить: фразеологізми, пов'язані з поняттям «змія» у гуцульських говірках. *Гуцульські говірки*. Лінгвістичні та етнолінгвістичні дослідження. Львів, 2000. С. 192–201.

Олійник О. Мотив ритуалу переходу в казкових сюжетах про шлюб з тотемною істотою. *Мандрівець*. 2004. № 1. С. 41–45.

Оліфіренко – Оліфіренко С. М., Оліфіренко В. В., Оліфіренко Л. В. Універсальний літературний словник-довідник. Донецьк: ТОВ ВКФ «БАО», 2007. 432 с.

Омелич І. Подвійна актуалізація фразеологізмів у творах І. С. Нечуя-Левицького. *Українська мова*. 2003. № 2 (7). – С. 94–101.

Онишкевич М. Й. Діалектизми (полонізми, бойкізми) та їх коментування в двадцятитомнику творів І. Франка. *Франко І. Статті і матеріали*. Львів: Видавництво Львівського університету, 1964. С. 182–194.

Онишкевич 1984 – Онишкевич М. Й. Словник бойківських говірок у 2-х томах. Київ: Наукова думка, 1984. Ч. 1: А–Н. 496 с., Ч. 2: О–Я. 516 с.

Ономастика України першого тисячоліття нашої ери / відп. ред. І. М. Желізняк. Київ: Наукова думка, 1992. 274 с.

Пазяк М. М. Українські прислів'я та приказки. Проблеми пареміології та параміографії. Київ: Наукова думка, 1984. 201 с.

Панцьо 1997 1 – Панцьо С. Матеріали до словника лемківських говірок (дієслівна лексика). Тернопіль, 1997. Ч. 1. 56 с.

Петрів О. Вияв світосприйняття українців у малих фольклорних жанрах. *Рідне слово в етнокультурному вимірі*. Матеріали III Міжнародної науково-практичної конференції / Упор. М. Федурко, К. Котович, Г. Філь. Дрогобич: Посвіт, 2011. 516 с. С. 346–352.

Петрова Н. Д. Зоосемічні фразеологічні одиниці в оцінних структурах. *Мовознавство*. 1988. № 4. С. 42–45.

Півторак Г. П. Правопис. Українська мова. Енциклопедія / Редкол.: В. М. Русанівський, О. О. Тараненко (співголови), М. П. Зяблюк та ін. Київ: Видавництво «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2000. 752 с.: іл. С. 478–479.

Піпаш 2005 – Піпаш Ю. О., Галас Б. К. Матеріали до словника гуцульських говірок (Косівська Поляна і Росішка Рахівського району Закарпатської області). Ужгород, 2005. 266 с.

Плачинда С. Словник давньоукраїнської міфології. Київ: Український письменник, 1993.

Плетнева О. Л. Релігійно-християнська фразеологія в мові творів Г. Ф. Квітки-Основ'яненка. *Лінгвістичні дослідження: Збірник наукових праць* / За заг. ред. проф. Л. А. Лисиченко. Харків, 2004. Вип. 13. С. 133–143.

Плющ П. П. До характеристики мовних засобів гумору в «Енеїді» Котляревського. *Мовознавство*. Київ: Академія наук УРСР, 1947. Т. IV-V. С. 18–33.

- Плющ М. Я. Лінгвістичний аналіз тексту. *Українська мова*. Енциклопедія / Редкол.: Русанівський В. М., Тараненко О. О. (співголови), М. П. Зяблюк та ін. Київ: «Українська енциклопедія», 2000. 752 с. С. 291–292.
- Поістоногова М. В. Номінаційні процеси у ботанічній лексиці східнополіських говірок: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01 «Українська мова». Київ, 2005. 26 с.
- Попович В. «Флористичні» порівняння як засіб створення портретної характеристики персонажів. *Мова та історія*. Київ, 1997. Вип. 34. С. 3–6.
- Поповський А. М. Лінгвістичне та історико-культурне значення полтавських говорів у формуванні української літературно-національної мови: монографія. Дніпропетровськ: Ліра. 292 с.
- Поповський А. М. Мова фольклору та художньої літератури Південної України XIX – початку XX століття. Дніпропетровськ: ДДУ, 1987. 84 с.
- Поповський А. М. Народна лексика у пресі Полтавщини дожовтневого періоду. *Українська народна лексика*. Збірник наукових праць. Дніпропетровськ, 1973. С. 20–25.
- Поповский А. М. О языке народных рассказов Л. Н. Толстого и Ивана Манжуря с общим сюжетом. *Особенности языка и стиля Л. Н. Толстого*: Межвузовский сборник научных трудов. Тула: Тул. гос. пед. ин-т им. Л. Н. Толстого, 1990. 187 с. С. 179–187.
- Поповський А. М. Південноукраїнські степові говори як особливий діалектний тип. *Вісник Дніпропетровського університету. Мовознавство*. Дніпропетровськ: ДДУ, 1997. Вип. 2. С. 162–168.
- Порпуліт О. О. Міфологізм Змій в українських та російських чарівних казках. *Записки з українського мовознавства*: Зб. наукових праць. Одеса, 1999. Вип. 8. С. 112–121.
- Порпуліт О. О. Міфонімічний простір чарівної казки: безумовні та ймовірні міфоніми. *Записки з ономастики: Збірник наукових праць*. Одеса, 1999. Вип. 1. С. 70–79.
- Порпуліт О. О. Ономастичний простір українських чарівних казок (у зіставленні з російськими казками): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01 «Українська мова». Одеса, 2000. 19 с.
- Порпулит Е. А. Собственные имена в волшебных сказках. *Третьи Волковские чтения*. Материалы областной научной конференции. Одесса, 1993. С. 42–43.
- Порпуліт О. О. Функціонування антропоніма Іван в українських та російських чарівних казках. *Записки з українського мовознавства*: Збірник наукових праць. Одеса, 1999. Вип. 7. С. 55–65.
- Потебня А. А. Из записок по русской грамматике. Москва, 1958. 320 с.
- Потебня О. О. Естетика і поетика слова: Збірник. Пер. з рос. / Упоряд., вступ ст., приміт. І. В. Іваньо, А. І. Колядної. Київ: Мистецтво, 1985. 302 с.
- Потебня О. О. З лекцій теорії словесності: байка, прислів'я, приповідка / за ред. О. Ветухова, Ф. Ю. Зелінського. Харків: ДВУ, 1930. 110 с.
- Прадід Ю. Ф. Із спостережень над українською діалектною фразеологією (на матеріалі бойківських говірок). *Мовознавство*. 1992. № 5. С. 44–47.

- Пригарин А.А. Формирование старообрядческого населения Придунавья в конце XVIII – начале XIX вв. *История и культура русских старообрядцев*. Вып. 3. Одесса, 2006. 560 с. С. 176–186, С. 393–404.
- Пришляк Л. Б. Повтор як засіб експресивного синтаксису поетичного мовлення 60-х років XX століття: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01 «Українська мова». Донецьк, 2002. 20 с.
- Путівник по фондах відділу рукописів / ред. В. І.Дудко, Л. П. Мірошніченко, Л. І.Чернишенко, Л. П.Чорна. Київ, 1999. 863 с.
- Рассоха І.М. Язичництво народів Європи. Харків: Веста: Видавництво «Ранок», 2002. 144 с.
- Рожило Л. П. Загальні основи лінгвістичного аналізу тексту. *Українська мова та література в школі*. 1978. № 2. С. 20-25.
- Рудницький Я. Наростки -ище, -исько, -сько. Вінніпег, 1964. 2-ге вид. 64 с.
- Русанівський В. М. Історія української літературної мови [підручник]. Київ, 2002. 424 с.
- Сабат Г. Казки І. Франка: особливості поетики: «Коли ще звірі говорили». Дрогобич: Коло, 2006. 364 с.
- Сабат Г. Франко і дитяча література: проблеми функціонування та рецепції казок про тварин. *Рідне слово в етнокультурному вимірі*: зб. наук. праць / Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка. Дрогобич: Просвіт, 2013.
- Салтыков-Щедрин М. «Сказки» Марко Вовчок. С.-Петербург, 1864 г. Рец. – Современник. 1864. № 1-2. *Марко Вовчок в критиці*. Збірник статей, рецензій, висловлювань. Київ, 1955. С. 210-212.
- Самойлович Л. В. Вплив вірувань українців на формування фразеології. *Вісник Запорізького нац. ун-ту*: Збірник наукових статей. Філологічні науки. Запоріжжя: Запорізький національний ун-т, 2006. 326 с.
- Свидницький А. Роман. Оповідання. Нариси. Київ: Наукова думка, 1985. 574 с.
- Сиваченко М. Іван Рудченко як збирач і публікатор українських народних казок. *Народна творчість та етнографія*. 1970. № 5. С. 12-26.
- Сиваченко М. Марко Вовчок і народна казка. *Марко Вовчок: статті дослідження*: збірник наукових праць / відп. ред.: Р. С. Міщук; АН УРСР, Ін-т літератури ім. Т. Г. Шевченка. Київ: Наукова думка, 1985. 311 с. – Бібліогр. в підряд. приміт.
- Сизько 1981** – Сизько А. Т. Словник діалектної лексики говірки села Кишеньок (Кобеляцького району Полтавської області). Методичні вказівки до вивчення курсу «Українська діалектологія». Дніпропетровськ, 1981. 43 с.
- Сімович 2005 1** – Сімович В. «Лис Микита» в новім одязі // Сімович В. Праці в двох томах. Т.1: Мовознавство / Упор. і передмова Л. Ткач. Чернівці: Книги – ХХІ, 2005. 520 с. С. 370–375.
- Сімович О. Водичко-ярданичко, найстарша царичко: архетип вода у фольклорних текстах з Гуцульщини. *Гуцульські говірки*. Лінгвістичні та етнолінгвістичні дослідження. Львів, 2000. С. 202–212.

Сімович 2003 – Сімович О. До проблеми укладання Словника вербальних символів. *Діалектологічні студії. 2: Мова і культура* / Відп. ред. Павло Гриценко, Наталя Хобзей. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, 2003. 362 с. С. 261–300.

Сімович 1999 – Сімович О. Лексико-семантична характеристика традиційних слів-символів в українській мові: дис. ... кандидата філолог. наук: 10.02.01 / Сімович Оксана Ігорівна. Львів, 1999. 186 с.

Скаб М. Аналіз семантичного простору слова як один із способів діагностування індивідуального стилю. *Науковий вісник Чернівецького університету*. Випуск 146-147. Чернівці, 2002. С. 196–206.

Скаб М. Концепт «душа» у творчості Юрія Федьковича. *Науковий вісник Чернівецького університету*. Випуск 274–275. Слов'янська філологія. Чернівці: Рута, 2005. С. 445–449.

Скаб М. В., Скаб М. С. Функціонування лексеми ДУША в українському фольклорі. *Мова та стиль українського фольклору: Збірник наукових праць* / ред. кол.: Ю. О. Карпенко. Київ: ІЗМН, 1996. 164 с.

Сказки, 1890 – Сказки, пословицы и т. п., записанныя в Екатеринославской и Харьковской губерниях И. И. Манжурою. Харьковъ, 1890.

Скрипник Г. А. Словник української демонології. *Радянська школа*. 1991. № 4. С. 25-29; (продовження) 1991. № 6. С. 38–42.

Скрипник Л. Г. Казки Івана Франка. *Українська мова і література в школі*. 1966. № 8. С. 91–93.

Скрипник 1973 – Скрипник Л. Г. Фразеологія української мови. Київ: Наукова думка, 1973. 280 с.

Скрипник Л. Г., Дзятківська Н. П. Власні імена людей. Словник-довідник. Київ: Наукова думка, 1996. 335 с.

Сліпушко О. Давньоукраїнський бестіарій (звірослов): Національний характер, суспільна мораль і духовність давніх українців у тваринних архетипах, міфах, символах, емблемах. Київ, 2001. 144 с.

Грінченко 1996 – Словарь української мови в 4-х томах / за ред. Б. Грінченка [репринтне видання]. Київ, 1907–1910.

Словник мікрогідронімів України. Волинь, Житомирщина, Запоріжжя, Київщина, Кіровоградщина, Полтавщина, Черкащина / Уклад.: І. М. Желізняк та ін.; Під ред. О. П. Карпенко. Київ: Обереги, 2004. 448 с.

Словник синонімів української мови: В 2 т. / А. А. Бурячок, Г. М. Гнатюк, С. І. Головащук та інші. Київ: Наукова думка, 1999–2000.

Словник труднощів української мови: Біля 15000 слів / Гринчишин Д. Г., Капелюшний А. О., Пазяк О. М. та ін.: За ред. С. Я. Єрмоленко. Київ: Радянська школа, 1989. С. 114.

СССН – Сучасний словник із суспільних наук / За ред. О. Г. Данильяна, М. І. Панова. Харків: Прапор, 2006. 432 с.

Удовиченко (СУІ) – Словник українських ідіом. Понад 2200 ідіом / Уклад Удовиченко Г. М. Київ: Радянський письменник, 1968. 463 с.

СУМ – Словник української мови в 11-ти томах. Київ: Наукова думка, 1970–1980.

СУСГ – Словник українських східнослов'янських говірок / К. Глуховцева, В. Лєснова, І. Ніколаєнко, Т. Терновська, В. Ужченко. Луганськ, 2002. 234 с.

Білоноженко – Словник фразеологізмів української мови / Укладач В. М. Білоноженко та ін. Київ: Наукова думка, 2003. 788 с.

Слюніна О.В. Лінгвософське осмислення природної стихії вогонь: етимологічний та семантичний аспекти. *Філологічні студії. Науковий вісник Криворізького державного педагогічного університету*. Збірник наукових праць / За заг. Ред. Ж.В. Колоїз. Вип. 6. Кривий Ріг: КДПУ, 2011. С. 438–448.

Сорокотенко О. В. Хронотоп волшебной фольклорной и литературной сказок. *III Крымские Пушкинские чтения: Тезисы докладов и сообщений*. Симферополь, 1993. С. 14–15.

Ставицька Л. О. «Чоловік (мужчина)» у концептосфері української фразеології. *Мовознавство*. 2006. № 2-3. С. 118–129.

Станівський М. Діалектне забарвлення мови Юрія Федьковича. *Питання історії і діалектології східнослов'янських мов*: [наукові записки Чернівецького державного університету: серія філологічних наук]. Львів: Вид-во Львівського університету, 1961. Т. 42. Кн. II. С. 62–86.

Старицький М. П. Твори: В шести томах. Київ: Дніпро, 1990. Т. 6: Оповідання, статті, автобіографічні твори, вибрані листи / Упоряд. та авт. приміт. Л. С. Дем'янівська. 831 с. портр. – Бібліограф: С. 739–823.

Статєєва В. І. Українські письменники про проблеми літературної мови та мовознавства кінець XIX – поч. XX ст. Ужгород, 1997. 408 с.

Степанов Ю. С. Баба-Яга, Яма, Янус, Ясон и другие. К вопросу о «нестрогом» сравнительно-историческом методе. *Вопросы языкознания*. 1995. № 5. С. 3–16.

Степанов Є. М., Таранюк Г. А. Водна термінологія українських замовлянь та її свідчення щодо прабатьківщини слов'ян. *Мова і стиль українського фольклору*: Збірник наукових праць / Ред. кол.: Ю. О. Карпенко та ін. Київ: ІЗМН, 1996. С. 17–21.

Суханова В. Ф. До питання про архітектоніку художнього твору. *Українське мовознавство*. Київ, 1975. Вип. 3. С. 63–68.

Сучасна українська літературна мова. Лексика і фразеологія / За заг. ред. І. К. Білодіда. Київ: Наук, думка, 1973. 440 с.

Сучасна українська літературна мова. Стилїстика / За заг. ред. акад. І. К. Білодіда [підручник]. Київ: Наукова думка, 1973. 587 с.

СТСУМ – Сучасний тлумачний словник української мови: 65000 слів / За заг. ред. д-ра філол. наук, проф. В. В. Дубічинського. Харків: ВД «ШКОЛА», 2006. 1008 с.

Тараненко О. В. Просторово-міфологічний принцип сприйняття дітьми кумулятивних казок. *Вісник Київського університету імені Т. Г. Шевченка. Літературознавство. Мовознавство. Фольклористика*. Київ, 1998. Вип. 7. С. 76–80.

Тараненко О. В. Ритміка народної казки як спосіб творчого мислення. *Формування і діяльність творчої особистості*. Бібліотека «Придніпровського наукового вісника». Секція 1. Філологія. Дніпропетровськ: Наука і освіта, 1998. С. 157–164.

Тараненко О. В. Сприйняття казки в аспекті походження жанру. *Питання літературознавства*. Вип. 5(62). Чернівці, 1998. С. 9–14.

Тараненко О. О. Повтор. *Українська мова*. Енциклопедія / Редкол.: В. М. Русанівський, О. О. Тараненко (співголови), М. П. Зяблюк та ін. Київ: Видавництво «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2000. 752 с.: іл. С. 459.

Тараненко О. О. Редуплікація. *Українська мова*. Енциклопедія / Редкол.: В. М. Русанівський, О. О. Тараненко (співголови), М. П. Зяблюк та ін. Київ: Видавництво «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2000. 752 с.: іл. С. 507–508.

Таранець 2015 – Таранець В. Походження етносу українці та їхньої мови. *Український глотогенез: Матеріали Міжнародної наукової конференції* / Відп. Ред. В.М. Мойсієнко. Житомир: «Полісся», 2015. 252 с. С.117-128.

Тарасенко Н. Д. Деякі питання поетики. Київ: Радянська школа, 1959. 78 с.

Терещенко Л. Антропонімікон байкарської спадщини П.П. Білецького-Носенка. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського*. Серія: Філологія (мовознавство): збірник наукових праць / [гол. ред. Н. А. Іваницька]. Вінниця: ТОВ «Фірма «Планер», 2012. Вип. 16. 430 с. С. 399–408.

Тимошенко А. Архаїчні й діалектні форми в ареальних фразеологізмах. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського*. Серія: Філологія (мовознавство): збірник наукових праць / гол. ред. Н.Л. Іваницька. Вінниця: ТОВ Фірма «Планер», 2012. Вип. 16. 430 с. С. 321–325.

Тимченко І. В. Особливості синонімії і варіантності у фразеологічних одиницях з компонентом «вуха» в українській мові. *Лінгвістичні дослідження: Збірник наукових праць* / За заг. ред. проф. Л. А. Лисиченко. Харків, 2004. Вип. 13. С. 64–68.

Тимченко І. В. Система протиставлень у фразеологізмах української мови з компонентом «голова». *Лінгвістичні дослідження: Збірник наукових праць* / За заг. ред. проф. Л. А. Лисиченко. Харків, 2005. Вип. 15. С. 30–32.

Тищенко В. І. Фольклорні джерела романів та повістей про Кармалюка. *Народна творчість та етнографія*. 1987. № 3. С. 36–41.

Забіяка – Тлумачний словник сучасної української мови: Близько 50000 слів / уклад. І. М. Забіяка. Київ: Арій, 2007. 512 с.

Торчинський М. Денотатно-номінативна структура міфонімії як складник української ономастичної терміносистеми. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського*. Серія: Філологія (Мовознавство): Збірник наукових праць / [гол. ред. Н. Л. Іваницька]. Вінниця: ТОВ «Фірма «Планер», 2012. Вип. 16. 430 с. С. 33.

Трійняк І. І. Словник українських імен. Київ: Довіра, 2005. 509 с. Бібліогр.: С. 488.

Ужченко – Ужченко В. Д., Ужченко Д. В. Фразеологічний словник української мови. Київ: Освіта, 1998. 224 с.

УЛЕ – Українська Літературна Енциклопедія в 5-ти томах / редкол.: І. О. Дзеверін (відп. ред.) та ін. Київ: «Українська радянська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1990. Т. 2: Д–К.

УПР – Українські поети-романтики: Поетичні твори / Упоряд. і приміт. М. Л. Гончарука. Київ: Наукова думка, 1987. 592 с.

Номис – Українські приказки, прислів'я, і таке інше. Збірники О. В. Марковича та інших / Уклав М. Номис [Упоряд., приміт. та вступна ст. М. М. Пазяка]. Київ: Либідь, 1993. 768 с. («Літературні пам'ятки України»).

Українці: народні вірування, повір'я, демонологія / ред. кол. Ю. П. Дяченко, В. О. Замлинський, Л. Г. Мельник, Ю. М. Мушкетик та ін. Київ: Либідь, 1992. 322 с.

Федоров А. В. Язык и стиль художественного произведения. Москва-Ленинград, 1963. С. 15–16.

Філь Г. Символи як структурно-семантичні компоненти фразеологічних одиниць мікросистеми «фауна». *Рідне слово в етнокультурному вимірі*: зб. наук. праць / Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка. Дрогобич: Просвіт, 2013. 560 с. С. 176–186. – С. 279–286.

Лукаш – Фразеологія перекладів Миколи Лукаша: Словник-довідник / Уклали О. І. Скопненко, Т. В. Цимбалюк. Київ: Довіра, 2003. 735 с.

ФСУМ – Фразеологічний словник української мови / Укладачі: В. М. Білоноженко, В. О. Винник, І. С. Гнатюк, В. Й. Горобець, В. В. Дятчук та ін. Київ: Наукова думка, 1999. Кн. 1, 2.

Франко З. Т. Варіантність, чи територіальна відмінність, української літературної мови. *Українська історична та діалектна лексика*. Збірник наукових праць. Київ, 1995. Вип. 2. С. 169–178.

Франко І. Літературна мова і діалекти // Франко І. Твори в 20-ти томах: Т. 16 / Ред. тома: О. І. Білецький. Київ: Держ. вид. худ. літ., 1955. 470 с. С. 336–341.

Франко І. Назвознавчі праці: Перше книжкове видання з приводу століття народин 1856-1956. Вінніпег: Українська Вільна Академія наук, 1957. [Серія: Назвознавство, за ред.: Яр. Рудницького]. Ч. 14. 80 с.

Франко І. Твори в 20-ти томах: Т. 2: Оповідання / Ред. тома П. С. Козланюк, Д. Д. Копиця. Київ: Держ. вид. худ. літ., 1950. 437 с.

Франко І. Твори в 20-ти томах: Т. 12: Поеми / Ред. тома О. І. Білецький, Д. Д. Копиця. Київ: Держ. вид. худ. літ., 1953. 570 с.

Франко Т. Лис Микита: Критичний розбір поеми І. Франка. Львів, 1937. 100 с.

Фроляк Л. Д. Власні імена в назвах рослин. *Культура слова*. 1988. № 34. С. 42–45.

Хланта І. В. Мотив шукання правди в казках східних слов'ян. *Народна творчість та етнографія*. 1973. № 3. С. 37–41.

Хобзей 2002 – Хобзей Н. В. Гуцульська міфологія: Етнолінгвістичний словник. Львів, 2002. 216 с.

Хобзей 2000 – Хобзей Н. Між світом та антисвітом: чоловік, що може перемітуватися на вовка. *Гуцульські говірки. Лінгвістичні та етнолінгвістичні дослідження*. Львів, 2000. С. 179–191.

Хобзей Н. Наукові студії: діалектологія, етнолінгвістика, лексикографія / упор. О. Сімович; Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Львів, 2019. 832 с.

Хобзей Н. В. Ярослава Закревська: Штрихи до портрету. *Діалектологічні студії. З: Збірник пам'яті Ярослави Закревської* / Відп. ред. П. Грищенко, Н. Хобзей. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Видавництво М. П. Коць, 2003. 608 с. С. 9–12.

Хобзей Н., Сімович О., Ястремська Т., Дидик-Меуш Г. Гуцульські світи. Лексикон. Львів: Інститут українознавства імені І. Крип'якевича НАН України, 2013. 668 с.

Хоменко Б. В. Народні джерела творчості Марка Вовчка. Київ: Вища школа, 1977. 174 с.

Хоменко В. І. Фразеологічний склад української народної казки. *Научные записки*. Т. 70, Вип. 17: Сборник работ филологического факультета. Днепропетровск, 1960. С. 143–156.

Хомечко Г. Зміна соціальної парадигми в сучасній казці. *Вісник Львівського університету*. Серія філол. Вип. 31. Львів, 2003. С. 165–177.

Худаш М. Л. До питання походження назв бойки, гуцули, лемки. *Народознавчі зошити*. 1998. №3. С. 299–318.

Худаш М. Л. З історії української антропонімії. Київ: Наукова думка, 1977. 235 с.

Худаш М. Як, чому і відколи Русь стала Україною? (до питання генези хороніма Україна та етноніма українці). *Народознавчі зошити*. 2005. №5-6. С. 653–681.

Цимбалюк Ю.Ф. Прислів'я та приказки з числівниками в сучасній українській мові. *Вісник Запорізького національного ун-ту: Зб. наук. статей. Філологічні науки*. Запоріжжя: Запорізький національний університет, 2006. 326 с.

Чабаненко – Чабаненко В. А. Словник говірок Нижньої Наддніпрянщини в 4-х томах. Запоріжжя: Видавництво «Комунар», Видавничо-поліграфічний комплекс «Запоріжжя», 1992. Т. 1: А–Ж 324 с.; Т. 2: З–Н 372 с.; Т. 3: О–П 304 с.; Т. 4: Р–Я 262 с.

Чамата Н. П. Назва твору художньої літератури. *Українська Літературна Енциклопедія: в 5 т. / Редкол.: І. О. Дзеверін (відп. ред) та ін.* Київ: «Українська Енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1995. Т. 3: К–Н. 496 с. С. 449.

Чапленко В. Українська літературна мова. Її виникнення й розвиток (XVII ст. – 1917 р.). Нью-Йорк, 1955. 328 с.

Черевко І. В. Вираження психоемоційного стану людини засобами фразеології (на матеріалі пам'яток української мови XVI – XVII ст.). *Вісник Запорізького*

- національного університету: Збірник наукових статей. Філологічні науки. Запоріжжя: Запорізький національний університет, 2006. 326 с. С. 281–287.
- Черевко І. Фразеологізми з іменниками Богъ, духъ, душа в українських пам'ятках XVI-XVIII ст. *Українська історична та діалектна лексика*. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 2003. Вип. 4. С. 110–118.
- Черемська О. С., Масло О. В. Національні особливості антропонімів українських народних казок. *Лінгвістичні дослідження: Збірник наукових праць* / За заг. ред. проф. Л. А. Лисиченко. Харків, 2004. Вип. 15. С. 153–159.
- Чижевський Д. Історія української літератури (від початків до доби реалізму) / Художнє оформлення В. М. Штогриня. Тернопіль: МПП «Презент», за участю ТОВ «Феміна», 1994. 480 с.
- Чумарна М. Мандрівка в українську казку. *Початкова школа*. 1994. № 3. С. 22–25.
- Чучка П. П. Андронім. *Українська мова*. Енциклопедія / Редкол.: В. М. Русанівський, О. О. Тараненко (співголови), М. П. Зяблюк та ін. Київ: Видавництво «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2000. 752 с.: іл. С. 26.
- Чучка П. П. Метронім. *Українська мова*. Енциклопедія / Редкол.: В. М. Русанівський, О. О. Тараненко (співголови), М. П. Зяблюк та ін. Київ: Видавництво «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2000. 752 с.: іл. С. 314.
- Чучка П. П. Патронім. *Українська мова*. Енциклопедія / Редкол.: В. М. Русанівський, О. О. Тараненко (співголови), М. П. Зяблюк та ін. Київ: Видавництво «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2000. 752 с.: іл. С. 426.
- Шабліовський В. Є. Один із найдавніших міжнародних казкових сюжетів. *Народна творчість та етнографія*. 1990. № 4. С. 36–40.
- Шамота А. М. Назва рослин в українській мові. Київ: Наукова думка, 1985. 162 с.
- Шаповалова Н. П. Функціонально-семантичний статус порівняльних конструкцій у сучасній українській мові автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01 «Українська мова». Дніпропетровськ, 1998. 16 с.
- Шебештян Я. М. Сучасна українська літературно-художня зоонімія: функції, склад та структура: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01 «Українська мова». Чернівці, 2008. 20 с.
- Шевельов 2008 1** – Шевельов Ю. В. Вибрані твори: У 2 кн.: Кн. 1. Мовознавство / Упоряд. Л. Масенко. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. 583 с.
- Шевельов 2012** – Шевельов Ю. Нарис сучасної української мови та інші лінгвістичні студії (1947-1953 рр.). Київ: Темпора, 2012. 664 с.
- Шевельов Ю. В. Портрети українських мовознавців. Київ: Вид. дім «КМ Академія», 2002. 132 с. Бібліогр.: С. 126.

- Шевчук В. Українська класична казка та шляхи її розвитку. *Срібна книга казок. Українські літературні казки*. Київ, 1992. С. 5–14.
- Шевчук С. В. Структура складнопідрядного речення з підрядними часу як жанрово-стилістична особливість казки. *Стилістика української мови*. Київ, 1990. С. 72–81.
- Штонь Г. Мова письменника й мова читача (до проблеми контекстуалізації внутрішньої форми). *Слово і час*. 1999. № 4–5. С. 90–91.
- Щербакова В. О. Функціонування експресивних прислівників у народних казках. *Лінгвістика*. № 1 (28). 2013. С. 199–203.
- Щербачук Л. Ф. До проблеми укладання словника індивідуально-авторського вживання фразеологічних одиниць. *Вісник Запорізького національного університету: Збірник наукових статей. Філологічні науки*. Запоріжжя: Запорізький національний університет, 2006. 326 с. С. 314–319.
- Юзвенко В. А. Жанрові особливості поетичної системи слов'янської фантастичної казки. *Народна творчість та етнографія*. 1978. № 3. С. 22–31.
- Юрченко О. С. Формування фразеологічного фонду української літературної мови (кінець XVIII – початок XIX ст.). Харків: Вища школа, 1984. 208 с.
- Юрченко Т. Г. Культурно-національні конотації українських фразеологізмів із антропонімним компонентом. *Філологічні студії*. Науковий вісник Криворізького державного педагогічного університету. Збірник наукових праць / За заг. ред. Ж. В. Колоїз. Вип. 5. Кривий Ріг: КДПУ, 2010. 264 с. С. 129–134.
- Яковлева В. Б. Вербалізація концепту сім'я в українській мовній картині світу: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01 «Українська мова». Харків, 2008. 19 с.
- Яременко П. Іван Франко і дитяча література // Франко І. Статті і матеріали. Збірник четвертий. Львів: Видавництво Львівського університету, 1955. С. 99–108.
- Ярмиш Ю. Ф. Казка літературна. *Українська Літературна Енциклопедія в 5-ти томах* / Редкол.: І. О. Дзеверін (відп. ред.) та ін. Київ: «Українська радянська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1990. Т. 2: Д–К. 576 с.: іл.: (В опр.). С. 374–375.
- Ярмиш Ю. Ф. У світі казки: літературно-критичний нарис. Київ: Радянський письменник, 1975. 137 с.
- Ястремська Т. Традиційне гуцульське пастухування. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2008 (Серія «Діалектологічна скриня»). 424 с.
- Ятченко В. Ф. Проблема формування моральної свідомості в текстах українських казок. *Грані*. 2002. № 2. С. 82–85.
- СФСУМ** – Ярещенко А. П., Бездітко В. І., Козир О. В. Сучасний фразеологічний словник української мови. Харків: ТОРСІНГ ПЛЮС, 2008. 640 с.
- Яценко М. Іван Котляревський. *Історія української літератури XIX ст.* У 3-х кн.: Кн.1: Перші десятиріччя XIX ст. / за ред. М. Т. Яценка [навч. посібник]. Київ: Либідь, 1995. 368 с.

Ящуржинский Х. Р. О превращеніяхъ въ малорусскихъ сказкахъ. *Кіевская Старина*. 1891. Т. XXXIII. С. 82–96.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- Алекс. ЛТК** – Александров В. С. Лис та качка. *Вінок. Українська читанка* / Упоряд. О. Білоусенко [2-ге вид.]. Київ: Веселка, 1998. С. 154.
- Алекс. ЧВ** – Александров В. С. Чижикове весілля. *Вінок. Українська читанка* / Упоряд. О. Білоусенко [2-ге вид.]. Київ: Веселка, 1998. С. 155–159.
- Б.-Нос. Кумедійщик** – Білецький-Носенко П. Кумедійщик // Білецький-Носенко П. Твори / Упоряд. Б. Деркач. Київ, 1973. С. 103–107.
- Б.-Нос. МБ** – Білецький-Носенко П. Мильні баньки // Білецький-Носенко П. Твори / Упоряд. Б. Деркач. Київ, 1973. С. 108–113.
- Б.-Нос. ПП** – Білецький-Носенко П. Пан Писар // Білецький-Носенко П. Твори / Упоряд. Б. Деркач. Київ, 1973. С. 121–122.
- Б.-Нос. Помилки** – Білецький-Носенко П. Помилки // Білецький-Носенко П. Твори / Упоряд. Б. Деркач. Київ, 1973. С. 114–120.
- Б.-Нос. ТБ** – Білецький-Носенко П. Три бажання // Білецький-Носенко П. Твори / Упоряд. Б. Деркач. Київ, 1973. С. 91–102.
- Б.-Нос. УП** – Білецький-Носенко П. Урок панам // Білецький-Носенко П. Твори / Упоряд. Б. Деркач. Київ, 1973. С. 123–141.
- Боров. Гайдамаки** – Боровиковський Л. Гайдамаки (уривок з казки «Відьма»). *Українські поети-романтики: Поет. твори / Упоряд. і приміт. М. Л. Гончарука; Вступ. ст. М. Т. Яценка; Ред. тому М. Т. Яценко*. Київ: Наукова думка, 1987. 592 с. (Б-ка укр. літ. Дожовт. укр. літ.) С. 52–53.
- Боров. Маруся** – Боровиковський Л. Маруся. *Українські поети-романтики: Поет. твори / Упоряд. і приміт. М. Л. Гончарука; Вступ. ст. М. Т. Яценка; Ред. тому М. Т. Яценко*. Київ: Наукова думка, 1987. 592 с. С. 41–46 (Б-ка укр. літ. Дожовт. укр. літ.).
- Боров. Чарівниця** – Боровиковський Л. Чарівниця. *Українські поети-романтики: Поет. твори / Упоряд. і приміт. М. Л. Гончарука; Вступ. ст. М. Т. Яценка; Ред. тому М. Т. Яценко*. Київ: Наукова думка, 1987. 592 с. (Б-ка укр. літ. Дожовт. укр. літ.) С. 59–64.
- Вагил. ЖІК** – Вагилевич І. Жулин і Калина (казка). *Українські поети-романтики: Поет. твори / Упоряд. і приміт. М. Л. Гончарука; Вступ. ст. М. Т. Яценка; Ред. тому М. Т. Яценко*. Київ: Наукова думка, 1987. 592 с. (Б-ка укр. літ. Дожовт. укр. літ.) С. 373–379.
- Васил. КПТБО** – Василенко О. Казка про трьох братів-орлів і четверту сестричку Любку. *Срібна книга казок. Українські літературні казки*. Київ, 1992. С. 297–306.
- Вовчок. Ведмідь** – Вовчок М. Ведмідь // Вовчок Марко. Казки: Для серед. шк. віку / Упоряд. і прим. В. О. Дорошкевича та І. Т. Купріянова. Київ: Веселка, 1988. 383 с.: іл. С. 112–121.

Вовчок. ДБІДСГ – Вовчок М. Дев'ять братів і десята сестриця Галя // Вовчок Марко. Казки / Упоряд. і прим. В. О. Дорошкевича та І. Т. Купріянова. Київ: Веселка, 1988. 383 с.: іл. С. 50–98.

Вовчок. ЗКІДТ – Вовчок М. Зла Колючка і Добра Троянда // Вовчок Марко. Казки / Упоряд. і прим. В. О. Дорошкевича та І. Т. Купріянова. Київ: Веселка, 1988. 383 с.: іл. С. 122–130.

Вовчок. Кармелюк – Вовчок М. Кармелюк // Вовчок Марко. Казки / Упоряд. і прим. В. О. Дорошкевича та І. Т. Купріянова. Київ: Веселка, 1988. 383 с.: іл. С. 3–33.

Вовчок. Невільничка – Вовчок М. Невільничка // Вовчок Марко. Казки / Упоряд. і прим. В. О. Дорошкевича та І. Т. Купріянова. Київ: Веселка, 1988. 383 с.: іл. С. 99–111.

Воробк. Сміховинки – Воробкевич С. Сміховинки. *Веселка. Антологія української літератури для дітей*. В трьох томах: Т. 1: Твори дожовтневого періоду. Київ: Веселка, 1984. С. 202–208.

Воробк. СІМЯ – Воробкевич С. Стара і Молода ялиця. *Срібна книга казок. Українські літературні казки*. Київ, 1992. С. 149–151.

Гл. Дуля – Глібов Л. Дуля (весела казочка) // Глібов Л. Твори. Київ, 1964. С. 327–332.

Гл. ПНК – Глібов Л. Початок невикінченої казки // Глібов Л. Твори в 2-х томах. Київ, 1974. Т. 1. С. 324–327.

Гнилосир. Верба – Гнилосир В. Верба. *Срібна книга казок. Українські літературні казки*. Київ, 1992. С. 152–154.

Гоголь. ЗМ – Гоголь М. В. Зачароване місце. *Українська літературна казка / Упоряд. В. Полковенко*. Київ: Дніпро, 2001. 512 с. С. 92–98.

Греб. МІП – Гребінка Є. П. Мачуха і панночка. *Українська літературна казка / Упоряд. В. Полковенко*. Київ: Дніпро, 2001. 512 с. С. 99–109.

Грінч. ДМ – Грінченко Б. Два морози // Грінченко Б. Твори в 2-х томах: Т. 1. Київ, 1990. С. 108–112.

Грінч. ДЛ – Грінченко Б. Дівчина Леся // Грінченко Б. Казки. Київ: Веселка, 1990. С. 22–32.

Грінч. ДПКК – Грінченко Б. Дума про княгиню-кобзаря // Грінченко Б. Казки. Київ: Веселка, 1990. С. 47–55.

Грінч. ДДБ – Грінченко Б. Дурень думкою багатіє // Грінченко Б. Казки. Київ: Веселка, 1990. С. 66–69.

Грінч. Квітки – Грінченко Б. Квітки. *Українська літературна казка / Упоряд. В. Полковенко*. Київ: Дніпро, 2001. 512 с. С. 134–137.

Грінч. КВП – Грінченко Б. Крук, велика птиця // Грінченко Б. Казки. Київ: Веселка, 1990. С. 62–65.

Грінч. Кузьмина – Грінченко Б. Кузьмина // Грінченко Б. Твори в 2-х томах: Т. 1. Київ, 1990. С. 142–145.

Грінч. МТК – Грінченко Б. Маруся та князенко // Грінченко Б. Твори в 2-х томах: Т. 1. Київ, 1990. С. 181–204.

- Грінч. МК** – Грінченко Б. Могутній комар // Грінченко Б. Казки. Київ: Веселка, 1990. С. 38–40.
- Грінч. РТ** – Грінченко Б. Риб'ячі танці // Грінченко Б. Казки. Київ: Веселка, 1990. С. 70–75.
- Грінч. Сирітка** – Грінченко Б. Сирітка // Грінченко Б. Твори в 2-х томах: Т. 1. Київ, 1990. С. 167–171.
- Грінч. Сірко** – Грінченко Б. Сірко // Грінченко Б. Казки. Київ: Веселка, 1990. С. 33–37.
- Грінч. Скарб** – Грінченко Б. Скарб // Грінченко Б. Казки. Київ: Веселка, 1990. С. 56–61.
- Грінч. СД** – Грінченко Б. Смілива дівчина // Грінченко Б. Твори в 2-х томах: Т. 1. Київ, 1990. С. 171–181.
- Грінч. Снігурка** – Грінченко Б. Снігурка // Грінченко Б. Твори в 2-х томах: Т. 1. Київ, 1990. С. 112–119.
- Грінч. Сопілка** – Грінченко Б. Сопілка // Грінченко Б. Казки. Київ: Веселка, 1990. С. 12–21.
- Грінч. ТБ** – Грінченко Б. Три бажання // Грінченко Б. Казки. Київ: Веселка, 1990. С. 42–46.
- Грінч. ЧРВ** – Грінченко Б. Чия робота важча? // Грінченко Б. Твори в 2-х томах: Т. 1. Київ, 1990. С. 134–138.
- Г.-Арт. ПТС** – Гулак-Артемівський П. Пан та Собака (казка) // Гулак-Артемівський П. Твори. Київ: Дніпро, 1978. С. 24–28.
- Г.-Арт. СТХ** – Гулак-Артемівський П. Солопій та Хівря, або горох при дорозі (казка) // Гулак-Артемівський П. Твори. Київ: Дніпро, 1978. С. 30–34.
- Дн. Чайка. Буряк** – Дніпрова Чайка. Буряк // Дніпрова Чайка. Проводи Сніговика-Снігуровича. Київ: Веселка, 1993. С. 149–163.
- Дн. Чайка. ВК** – Дніпрова Чайка. Весна-красна // Дніпрова Чайка. Проводи Сніговика-Снігуровича. Київ: Веселка, 1993. С. 185–211.
- Дн. Чайка. ГК** – Дніпрова Чайка. Грецька казка // Дніпрова Чайка. Проводи Сніговика-Снігуровича. Київ: Веселка, 1993. С. 133–149.
- Дн. Чайка. ЗЙВАСК** – Дніпрова Чайка. Зима й Весна, або Снігова краля // Дніпрова Чайка. Проводи Сніговика-Снігуровича. Київ: Веселка, 1993. С. 253–268.
- Дн. Чайка. Казка** – Дніпрова Чайка. Казка // Дніпрова Чайка. Проводи Сніговика-Снігуровича. Київ: Веселка, 1993. С. 164–168.
- Дн. Чайка. КПСТЙС** – Дніпрова Чайка. Казка про сонце та його сина. *Українська літературна казка* / Упоряд. В. Полковенко. Київ: Дніпро, 2001. 512 с. С. 143–151.
- Дн. Чайка. КД** – Дніпрова Чайка. Коза-дереза // Дніпрова Чайка. Проводи Сніговика-Снігуровича. Київ: Веселка, 1993. С. 236–252.
- Дн. Чайка. КМ** – Дніпрова Чайка. Краплі-мандрівниці // Дніпрова Чайка. Проводи Сніговика-Снігуровича. Київ: Веселка, 1993. С. 100–116.
- Дн. Чайка. ПК** – Дніпрова Чайка. Пан Коцький // Дніпрова Чайка. Проводи Сніговика-Снігуровича. Київ: Веселка, 1993. С. 212–235.

Дн. Чайка. ПСС – Дніпрова Чайка. Проводи Сніговика-Снігуровича // Дніпрова Чайка. Проводи Сніговика-Снігуровича. Київ: Веселка, 1993. С. 170–184.

Думитр. Жабомишодралівка – Думитрашко К. Жабомишодралівка. *Український сатириконт*: Зб. сатир. та гуморист. творів укр. письменників: Для ст. шк. віку / Упоряд., передм. та приміт. Ю. І. Цекова; Худож. І. А. Вишинський. Київ: Веселка, 2000. 519 с.: іл. (Шк. б-ка) С. 445–457.

Загірня. ЯЧКБ – Загірня М. Як чоловік конем був. *Срібна книга казок. Українські літературні казки*. Київ, 1992. С. 252–254.

Казки і оповідання, записані в Лубенщині. *Труди Полтавской Учёной Архивной Комиссии*. Вип. VII, IX, XI. Полтава, 1914.

Калічка І. Лиха Година. Великоденне оповідання: (з народних уст). Екатеринослав: Товарищество «Печатня С. П. Яковлева», 1886. 20 с. /ДНІМ. КН-5326/.

Калічка І. Як чорт шматочок хліба одслужував: (з народних уст). Екатеринослав: Видання К. Єгоровой. Тип. Товарищества «Печатня С.П. Яковлева», 1885. 16 с.

Корнієнко В. Запорозький клад. Казка. З малюнками І. Стеценка. Вид. 2-е. Українське видавництво в Катеринославі. № 38. Катеринослав, 1919. 28 с.: ілюстр.

Карп. ВІСС – Карпенко Г. Вовк і Старий собака. *Срібна книга казок. Українські літературні казки*. Київ, 1992. С. 86–93.

Кв.-Осн. КВ – Квітка-Основ'яненко Г. Конотопська відьма // Квітка-Основ'яненко Г. Твори в двох томах: Т. 1. Київ: Дніпро, 1978. С. 136–205.

Кв.-Осн. МБ – Квітка-Основ'яненко Г. Малоросійська биль (Купований розум) // Квітка-Основ'яненко Г. Твори в двох томах: Т. 1. Київ: Дніпро, 1978. С. 420–425.

Кв.-Осн. ОТС – Квітка-Основ'яненко Г. От тобі скарб // Квітка-Основ'яненко Г. Твори в двох томах: Т. 1. Київ: Дніпро, 1978. С. 206–232.

Кв.-Осн. ПС – Квітка-Основ'яненко Г. Пархімове снідання // Квітка-Основ'яненко Г. Твори в двох томах: Т. 1. Київ: Дніпро, 1978. С. 410–417.

Кв.-Осн. Підбрехач – Квітка-Основ'яненко Г. Підбрехач // Квітка-Основ'яненко Г. Твори в двох томах: Т. 1. Київ: Дніпро, 1978. С. 426–428.

Керн. ПК – Кернеренко Г. Правдива казка // Кернеренко Г. Твори. Менти натхнення. Гуляйполе: Друкарня Н. Лібмана, 1910. С. 211–221.

Кобр. Рожа – Кобринська Н. Рожа // Кобринська Н. Вибрані твори / Н. Кобринська. Київ: Держ. літ. видав. худ. літ-ри, 1958. 417 с. С. 225–235.

Кобр. Судильниці – Кобринська Н. Судильниці або Відьма (по народним казкам і оповіданням) // Кобринська Н. Вибрані твори / Н. Кобринська. Київ: Держ. літ. видав. худ. літ-ри, 1958. С. 221–236.

Кобр. Чортище – Кобринська Н. Чортище. *Українська новелістика кінця XIX – початку XX ст.*: Оповідання. Новели. Фрагментарні форми (ескізи, етюди, нариси, образки, поезії в прозі) / Упоряд. і прим. Є. К. Нахліка. Київ: Наукова думка, 1989. 688 с. С. 107–114.

- Ков. Киселиця** – Ковалів С. Киселиця. *Срібна книга казок. Українські літературні казки*. Київ, 1992. С. 177–184.
- Ком. НЗМ** – Комаров М. Не забудь мене. *Срібна книга казок. Українські літературні казки*. Київ, 1992. С. 176.
- Кон. ВТЩ** – Кониський О. В'юн та Щука (казочка). *Веселка. Антологія української літератури для дітей*. В трьох томах: Т. 1: Твори дожовтневого періоду. Київ: Веселка, 1984. С. 233–234.
- Кон. Казка** – Кониський О. Казка. *Веселка. Антологія української літератури для дітей*. В трьох томах: Т. 1: Твори дожовтневого періоду. Київ: Веселка, 1984. С. 232.
- Кон. КД** – Кониський О. Край дармоїдів. *Срібна книга казок. Українські літературні казки*. Київ, 1992. С. 156.
- Костом. Загадка** – Костомаров М. І. Загадка // Костомаров М. І. Твори в двох томах: Т. 1. Київ, 1990. С. 330–350.
- Костом. Торба** – Костомаров М. Торба. *Українська літературна казка* / Упоряд. В. Полковенко. Київ: Дніпро, 2001. 512 с. С. 170–173.
- Котл. Енеїда** – Котляревський І. П. Енеїда: Поема / Примітка Б. Деркача. Київ: Дніпро, 1988. 277 с.
- Котл. МЧ** – Котляревський І. Москаль-чарівник // Котляревський І. Твори. Київ, 1978. С. 294–322.
- Коцюб. БМ** – Коцюбинський М. Брати-місяці. Київ: Веселка, 1989. С. 2–21.
- Коцюб. Хо** – Коцюбинський М. Хо. *Українська літературна казка* / Упоряд. В. Полковенко. Київ: Дніпро, 2001. 512 с. С. 174–201.
- Кудр. Старці** – Кудринський Ф. Старці. *Срібна книга казок. Українські літературні казки*. Київ, 1992. С. 348–352.
- Куліш. ДКПКР** – Куліш П. Дума-казка про Діда й Бабу, про Курочку рябенку й Надібку золотеньку // Куліш П. О. Твори: В двох томах: Т. 1 / Підгот. тексти, упоряд. і склав приміт. М. Л. Гончарук; авт. передм. М. Г. Жулинський. Київ: Дніпро, 1989. 654 с. С. 231–233.
- Куліш. Півпівника** – Куліш П. Півпівника (гішпанська дитська казочка) // Куліш П. О. Твори: В двох томах: Т. 2 / Підгот. тексти, упоряд. і склав приміт. М. Л. Гончарук. Київ: Дніпро, 1989. 586 с. портр. С. 178–181.
- Куліш. СК** – Куліш П. Сіра кобила // Куліш П. О. Твори: В двох томах: Т. 2 / Підгот. тексти, упоряд. і склав приміт. М. Л. Гончарук. Київ: Дніпро, 1989. 586 с. портр. С. 175–177.
- Куліш. Циган** – Куліш П. Циган (уривок з казки) // Куліш П. Твори: В двох томах: Т. 2 / Підгот. тексти, упоряд. і склав приміт. М. Л. Гончарук. Київ: Дніпро, 1989. 586 с. портр. С. 156–158.
- Купр. Відьмач** – Купрієнко Х. Відьмач. *Срібна книга казок. Українські літературні казки*. Київ, 1992. С. 57–59.
- Кухар. ВК** – Кухаренко Я. Вороний кінь. *Срібна книга казок. Українські літературні казки*. Київ, 1992. С. 38–41.
- Липа. Казка** – Липа І. Казка. *Українська літературна казка* / Упоряд. В. Полковенко. Київ: Дніпро, 2001. 512 с. С. 264–267.

- Лук. АС** – Лукомский С. Автобіографіческая «сказка». *Киевская старина*. Київ, 1890. Т. XXX. С. 477–485.
- Маков. ДС** – Маковей О. Два ставки // Маковей О. Твори в двох томах: Т. 2. Київ: Дніпро, 1990. С. 4–8.
- Маков. КПНР** – Маковей О. Казка про Невдоволеного Русина // Маковей О. Вибрані твори. Київ: Дніпро, 1976. С. 120–132.
- Маков. НП** – Маковей О. Нещасна пригода // Маковей О. Твори в двох томах: Т. 2. Київ: Дніпро, 1990. С. 8–11.
- Маков. ЯЯВГ** – Маковей О. Як я видавав газету // Маковей О. Твори в двох томах: Т. 2. Київ: Дніпро, 1990. С. 15–20.
- Маков. ЯЯПСН** – Маковей О. Як я продавав свої новели // Маковей О. Вибрані твори. Київ: Дніпро, 1976. С. 124–132.
- Мнж. Злидні** – Манжура І. Злидні (казка) // Манжура І. Вибрані твори. Київ, 1961. С. 340–343.
- Мнж. ІГ** – Манжура І. Іван Голик (казка) // Манжура І. Вибрані твори. Київ, 1961. С. 234–271.
- Мнж. КПХЛ** – Манжура І. Казка про хитрого Лисовина і про других звірів та про те, що він їм, а вони йому коїли // Манжура І. Вибрані твори. Київ, 1961. С. 272–325.
- Мнж. ЛГ** – Манжура І. Лиха Година (Великодня казка) // Манжура І. Вибрані твори. Київ., 1961. С. 331–335.
- Мнж. ПБ** – Манжура І. Пан брехун // Манжура І. Вибрані твори. Київ, 1961. С. 355.
- Мнж. ТБ** – Манжура І. Трьомсин-богатир (казка) // Манжура І. Вибрані твори. Київ, 1961. С. 183–233.
- Мнж. ЧУН** – Манжура І. Чорт у наймах // Манжура І. Вибрані твори. Київ, 1961. С. 336–339.
- Мирний. КППК** – Мирний П. Казка про Правду і Кривду. *Українська літературна казка* / Упоряд. В. Полковенко. Київ: Дніпро, 2001. 512 с. С. 274–295.
- Наум. ДЖ** – Наумович І. Данило Жужля. *Срібна книга казок. Українські літературні казки*. Київ, 1992. С. 94–96.
- Н.-Л. ДБ** – Нечуй-Левицький І. Два брати. *Срібна книга казок. Українські літературні казки*. Київ, 1992. С. 157–300.
- Н.-Л. Запорожці** – Нечуй-Левицький І. Запорожці. Київ, 1994.
- Н.-Л. СЙН** – Нечуй-Левицький І. Скривджені й нескривджені // Нечуй-Левицький І. Твори. В 3-х томах. Київ: Дніпро, 1988. Т. 3. 645 с. С. 282–319.
- Полт. Маківка** – Полтавка Н. Маківка. *Срібна книга казок. Українські літературні казки*. Київ, 1992. С. 226–227.
- Пч. БК** – Пчілка О. Безконечна казочка // Пчілка О. Годі, діточки, вам спать! Київ: Веселка, 1991. 257 с. С. 188.
- Пч. ВЙР** – Пчілка О. Ворона й рак // Пчілка О. Годі, діточки, вам спать! Київ: Веселка, 1991. 257 с. С. 189–190.

- Пч. ГТБ** – Пчілка О. Горобець та билина // Пчілка О. Годі, діточки, вам спать! Київ: Веселка, 1991. 257 с. С. 194–198.
- Пч. ДП** – Пчілка О. Добрана пара // Пчілка О. Годі, діточки, вам спать! Київ: Веселка, 1991. 257 с. С. 235–247.
- Пч. ЖТЧ** – Пчілка О. Журавель та чапля // Пчілка О. Годі, діточки, вам спать! Київ: Веселка, 1991. 257 с. С. 225–227.
- Пч. Зайчик** – Пчілка О. Зайчик // Пчілка О. Годі, діточки, вам спать! Київ: Веселка, 1991. 257 с. С. 209.
- Пч. КПДР** – Пчілка О. Казочка про дідову рукавичку // Пчілка О. Годі, діточки, вам спать! Київ: Веселка, 1991. 257 с. С. 222–225.
- Пч. КПЖЧТПГ** – Пчілка О. Казка про жадного чоловіка та про гадюку // Пчілка О. Годі, діточки, вам спать! Київ: Веселка, 1991. 257 с. С. 193–194.
- Пч. КПКД** – Пчілка О. Казочка про козу-дерезу (Так, як кажуть у Полтавщині) // Пчілка О. Годі, діточки, вам спать! Київ: Веселка, 1991. 257 с. С. 212–219.
- Пч. КПК** – Пчілка О. Казочка про коржика // Пчілка О. Годі, діточки, вам спать! Київ: Веселка, 1991. 257 с. С. 247–252.
- Пч. КПКТП** – Пчілка О. Казочка про котика та півника // Пчілка О. Годі, діточки, вам спать! Київ: Веселка, 1991. 257 с. С. 254–257.
- Пч. ЛСЙВ** – Пчілка О. Лисичка-сестричка й вовк // Пчілка О. Годі, діточки, вам спать! Київ: Веселка, 1991. 257 с. С. 206–207.
- Пч. ЛВС** – Пчілка О. Лисичка в суддях // Пчілка О. Годі, діточки, вам спать! Київ: Веселка, 1991. 257 с. С. 208–209.
- Пч. ЛУ** – Пчілка О. Лисиччина учта // Пчілка О. Годі, діточки, вам спать! Київ: Веселка, 1991. 257 с. С. 210–212.
- Пч. МК** – Пчілка О. Морозова кара // Пчілка О. Годі, діточки, вам спать! Київ: Веселка, 1991. 257 с. С. 190–192.
- Пч. ПК** – Пчілка О. Пан Коцький // Пчілка О. Годі, діточки, вам спать! Київ: Веселка, 1991. 257 с. С. 198–200.
- Пч. ПДДТБД** – Пчілка О. Про дідову дочку та бабину дочку // Пчілка О. Годі, діточки, вам спать! Київ: Веселка, 1991. 257 с. С. 227–235.
- Пч. ПП** – Пчілка О. Про пастуха // Пчілка О. Годі, діточки, вам спать! Київ: Веселка, 1991. 257 с. С. 219–220.
- Пч. СБ** – Пчілка О. Солом'яний бичок // Пчілка О. Годі, діточки, вам спать! Київ: Веселка, 1991. 257 с. С. 200–204.
- Пч. Сосонка** – Пчілка О. Сосонка. *Українська літературна казка* / Упоряд. В. Полковенко. Київ: Дніпро, 2001. 512 с. С. 386–391.
- Пч. УП** – Пчілка О. У пригоді // Пчілка О. Годі, діточки, вам спать! Київ: Веселка, 1991. 257 с. С. 221.
- Ром. ВМ** – Романова О. Весілля Мороза. *Антологія української поезії. Українська дожовтнева поезія*. Київ: Дніпро, 1984. Т. 3. Українська муза Вип. 7. С. 235–236.
- Ром. СМ** – Романова О. Сватання Мороза. *Антологія української поезії. Українська дожовтнева поезія*. Київ: Дніпро, 1984. Т. 3. Українська муза Вип. 7. С. 234–235.

- Рудан. ВСІК** – Руданський С. Вовк, Собака і Кіт // Руданський С. Вибране. Київ: Дніпро, 1969. С. 212–216.
- Рудан. ПТІВД** – Руданський С. Пан та Іван в дорозі // Руданський С. Вибране. Київ: Дніпро, 1969. С. 120–123.
- Рудан. Чорт** – Руданський С. Чорт // Руданський С. Вибране. Київ: Дніпро, 1969. С. 130–133.
- Рудан. ЦС** – Руданський С. Цар Соловей // Руданський С. Твори. Київ, 1965. С. 346–422.
- Рудан. ЦС** – Руданський Цар Соловей // Руданський С. Співомови, переклади, переспіви. – Київ: Наукова думка, 1985. С. 305–380.
- Рудиков. Казка** – Рудиковський Є. П. Казка. *Київська Старовина*. 1892. № 5. С. 363–371.
- Самійл. КПСЧ** – Самійленко В. Казка про смутного чоловіка // Самійленко В. І. Поетичні твори. Прозові твори. Драматичні твори. Переспіви та переклади. Статті та спогади. / Вступ. ст., упоряд. і приміт. М. Г. Чорнопиского; Ред. тому П. І. Орлик. Київ: Наукова думка, 1990. 608 с. С. 202–205.
- Свидн. Недоколисана** – Свидницький А. Недоколисана // Свидницький А. Роман. Оповідання. Нариси. Київ: Наукова думка, 1985. 574 с. (Б-ка укр. літ. Дожовт. укр. літ.). С. 385–397.
- Свидн. ПСНП** – Свидницький А. Проти сили не попреш; з чим родився, з тим і вмиреш // Свидницький А. Роман. Оповідання. Нариси. Київ: Наукова думка, 1985. 574 с. (Б-ка укр. літ. Дожовт. укр. літ.). С. 378–385.
- Свидн. ЧД** – Свидницький А. Чарівні дзвіночки. *Срібна книга казок. Українські літературні казки*. Київ, 1992. С. 136–148.
- Сторож. ЖЧ** – Стороженко О. Жонатий чорт // Стороженко О. Закоханий чорт. Історико-фантастичні повісті та оповідання. Київ: Дніпро, 2001. 336 с. (Б-ка історичної прози). С. 30–33.
- Сторож. ЗЧ** – Стороженко О. Закоханий чорт // Стороженко О. Закоханий чорт. Історико-фантастичні повісті та оповідання. Київ: Дніпро, 2001. 336 с. (Б-ка історичної прози). С. 48–71.
- Сторож. Скарб** – Стороженко О. Скарб // Стороженко О. Закоханий чорт. Історико-фантастичні повісті та оповідання. Київ: Дніпро, 2001. 336 с. (Б-ка історичної прози). С. 34–39.
- Сторож. ТС** – Стороженко О. Три сестри (Задніпровська казка) // Стороженко О. Закоханий чорт. Історико-фантастичні повісті та оповідання. Київ: Дніпро, 2001. 336 с. (Б-ка історичної прози). С. 39–47.
- Сторож. ЧК** – Стороженко О. Чортова корчма // Стороженко О. Закоханий чорт. Історико-фантастичні повісті та оповідання. Київ: Дніпро, 2001. 336 с. (Б-ка історичної прози). С. 109–114.
- Трьомсин Богатир: українські народні казки Нижньої Наддніпрянщини / Упорядк., вст. ст., адапт. текст. та прим. Н. Василенко, Л. Іваннікової; худож. С. Ковика-Алієв. Дніпропетровськ: Січ, 2011. 359 с.: ілюстр.
- Укр. БН** – Українка Леся. Біда навчить. Київ, 1968. 15 с.

- Укр. ДК** – Українка Леся. Давня казка // Українка Леся. Твори в двох томах: Т. 1. Київ: Наукова думка, 1986. С. 301–322.
- Укр. Лелія** – Українка Леся. Лелія. *Українська літературна казка* / Упоряд. В. Полковенко. Київ: Дніпро, 2001. 512 с. С. 468–477.
- Укр. Метелик** – Українська Леся. Метелик // Українка Леся. Зібрання творів у 12 томах: Т. 7. Київ: Наукова думка, 1976. С. 15–16.
- Укр. ЧКЗШ** – Українська Леся. Чотири казки зеленого шуму // Українка Леся. Зібрання творів у 12 томах: Т. 7. Київ: Наукова думка, 1976. С. 295–296.
- Уст.-Г. БК** – Устенко-Гармаш Ф. Бова королевич. *Срібна книга казок. Українські літературні казки*. Київ, 1992. С. 340–352.
- Федьк. АІЄ** – Федькович Ю. Адам і Єва (казочка) // Федькович Ю. Твори в двох томах: Т. 2. Київ, 1960. С. 214–217.
- Федьк. Бідолашко** – Федькович Ю. Бідолашко (казка) // Федькович Ю. На день добрий. Київ: Веселка, 1969. С. 167–172.
- Федьк. ВЧМС** – Федькович Ю. Від чого море солоне? *Українська літературна казка* / Упоряд. В. Полковенко. Київ: Дніпро, 2001. 512 с. С. 478–487.
- Федьк. Глогорожечка** – Федькович Ю. Глогорожечка (цікава казочка) // Федькович Ю. На день добрий. Київ: Веселка, 1969. С. 158–160.
- Федьк. ГЧ** – Федькович Ю. Голодний чорт або Дорога до Пекла (казка) // Федькович Ю. Твори в двох томах: Т. 2. Київ, 1960. С. 186–192.
- Федьк. ЗК** – Федькович Ю. Золота кісочка (прекрасна казочка для руського народу) // Федькович Ю. На день добрий. Київ: Веселка, 1969. С. 161–166.
- Федьк. ІУП** – Федькович Ю. Іголка-угорка претонесенька // Федькович Ю. Твори в двох томах: Т. 2. Київ, 1960. С. 193–197.
- Федьк. Підмінче** – Федькович Ю. Підмінче (казка) // Федькович Ю. Твори в двох томах: Т. 2. Київ, 1960. С. 218–222.
- Федьк. ЧБ** – Федькович Ю. Чортівська бочка (казка) // Федькович Ю. На день добрий. Київ: Веселка, 1969. С. 152–157.
- Фр. АКК** – Франко І. Абу-Касимові капці // Франко І. Твори в 20-ти томах: Т. 12: Поеми / Ред. тома: О. І. Білецький, Д. Д. Копиця. Київ: Держ. вид. худ. літ., 1953. 570 с. С. 205–371.
- Фр. БПБ** – Франко І. Байка про байку // Казки про правду і кривду. Збірник літературних казок. Київ: Веселка, 1986. С. 251–254.
- Фр. БП** – Франко І. Без праці (казка) // Франко І. Твори в 20-ти томах: Т. 3: Оповідання / Ред. тома: П. С. Козланюк, Д. Д. Копиця. Київ: Держ. вид. худ. літ., 1950. 492 с. С. 124–183.
- Фр. ВМПВ** – Франко І. Війна між Псом і Вовком // Франко І. Коли ще звірі говорили. Київ: Веселка, 1976. С. 55–65.
- Фр. ВЛЮ** – Франко І. Вовк, Лисиця і Осел // Франко І. Твори в 20-ти томах: Т. 4: Оповідання / Ред. тома: П. С. Козланюк, Д. Д. Копиця. Київ: Держ. вид. худ. літ., 1951. 543 с. С. 77–79.
- Фр. ВС** – Франко І. Вовк-старшина // Франко І. Коли ще звірі говорили. Київ: Веселка, 1976. С. 22–24.

- Фр. ВІГ** – Франко І. Ворона і Гадюка // Франко І. Коли ще звірі говорили. Київ: Веселка, 1976. С. 39–41.
- Фр. ВІС** – Франко І. Ворони і Сиви // Франко І. Твори в 20-ти томах: Т. 4: Оповідання / Ред. тома: П.С. Козланюк, Д. Д. Копиця. Київ: Держ. вид. худ. літ., 1951. 543 с. С. 96–117.
- Фр. ЗІВ 1976** – Франко І. Заєць і Ведмідь // Франко І. Коли ще звірі говорили. Київ: Веселка, 1976. С. 33–39.
- Фр. ЗІВ 1986** – Франко І. Заєць та Ведмідь. *Казки про правду і кривду*. Збірник літературних казок. Київ, 1986. С. 246–250.
- Фр. ЗТІ** – Франко І. Заєць та Їжак // Франко І. Коли ще звірі говорили. Київ: Веселка, 1976. С. 18–21.
- Фр. ІК** – Франко І. Історія кожуха // Франко І. Твори в 20-ти томах: Т. 3: Оповідання / Ред. тома: П.С. Козланюк, Д. Д. Копиця. Київ: Держ. вид. худ. літ., 1950. 492 с. С. 196–200.
- Фр. ІОК** – Франко І. Історія одної конфіскації // Франко І. Твори в 20-ти томах: Т. 4: Оповідання / Ред. тома: П.С. Козланюк, Д. Д. Копиця. Київ: Держ. вид. худ. літ., 1951. 543 с. С. 164–173.
- Фр. КДМДБ** – Франко І. Казка для молодих директорів банкових // Франко І. Зібрання творів у 50-ти томах: Т. 2: Поезія. Київ: Наукова думка, 1976. С. 377–379.
- Фр. КПД** – Франко І. Казка про Добробит // Франко І. Твори в 20-ти томах: Т. 2: Оповідання / Ред. тома: П.С. Козланюк, Д. Д. Копиця. Київ: Держ. вид. худ. літ., 1950. 437 с. С. 356–361.
- Фр. КБ** – Франко І. Коваль Бассім (арабська казка) // Франко І. Гримить. Київ: Радянська школа, 1986. С. 471–576.
- Фр. Киця** – Франко І. Киця // Франко І. Твори в 20-ти томах: Т. 13: З поетичної спадщини / Ред. тома: О. І Білецький. Київ: Держ. вид. худ. літ., 1954. 470 с. С. 256–257.
- Фр. КІВ** – Франко І. Королик і Ведмідь // Франко І. Коли ще звірі говорили. Київ: Веселка, 1976. С. 41–48.
- Фр. КДСР** – Франко І. Куди діваються старі роки // Франко І. Твори в 20-ти томах: Т. 2: Оповідання / Ред. тома: П.С. Козланюк, Д. Д. Копиця. Київ: Держ. вид. худ. літ., 1950. 437 с. С. 66–77.
- Фр. ЛІД** – Франко І. Лис і Дрозд // Франко І. Коли ще звірі говорили. Київ: Веселка, 1976. С. 24–33.
- Фр. ЛІЖ** – Франко І. Лисичка і Журавель // Франко І. Коли ще звірі говорили. Київ: Веселка, 1976. С. 48–50.
- Фр. ЛК** – Франко І. Лисичка-кума // Франко І. Коли ще звірі говорили. Київ: Веселка, 1976. С. 51–55.
- Фр. ЛМ** – Франко І. Лис Микита // Франко І. Твори в 20-ти томах: Т. 12: Поеми / Ред. тома: О. І Білецький, Д. Д. Копиця. Київ: Держ. вид. худ. літ., 1953. 570 с. С. 7–101.

Фр. ЛП – Франко І. Лисова пригода // Франко І. Твори в 20-ти томах: Т. 13: 3 поетичної спадщини / Ред. тома: О. І. Білецький. Київ: Держ. вид. худ. літ., 1954. 470 с. С. 267–269.

Фр. ЛПР – Франко І. Лисичка і Рак // Франко І. Коли ще звірі говорили. Київ: Веселка, 1976. С. 11–12.

Фр. ЛС – Франко І. Лисиця-сповідниця // Франко І. Твори в 20-ти томах: Т. 13: 3 поетичної спадщини / Ред. тома: О. І. Білецький. Київ: Держ. вид. худ. літ., 1954. 470 с. С. 94–95.

Фр. Мавка – Франко І. Мавка (літня казка) // Франко І. Твори в 20-ти томах: Т. 1: Автобіографічні матеріали. Оповідання / Ред. тома: П. С. Козланюк, Д. Д. Копиця. Київ: Держ. вид. худ. літ., 1950. 435 с. С. 253–256.

Фр. Медвідь – Франко І. Медвідь // Франко І. Твори в 20-ти томах: Т. 13: 3 поетичної спадщини / Ред. тома: О. І. Білецький. Київ: Держ. вид. худ. літ., 1954. 470 с. С. 265–266.

Фр. МІБ 1976 – Франко І. Мурко і Бурко // Франко І. Коли ще звірі говорили. Київ: Веселка, 1976. С. 68–71.

Фр. МІБ 1986 – Франко І. Мурко і Бурко. *Казки про правду і кривду*. Збірник літературних казок. Київ, 1986. С. 243–245.

Фр. Опозиція – Франко І. Опозиція (казка) // Франко І. Твори в 20-ти томах: Т. 2: Оповідання / Ред. тома: П. С. Козланюк, Д. Д. Копиця. Київ: Держ. вид. худ. літ., 1950. 437 с. С. 395–399.

Фр. ОІЛ – Франко І. Осел і Лев // Франко І. Коли ще звірі говорили. Київ: Веселка, 1976. С. 5–11.

Фр. ОПС – Франко І. Острий-преострий староста // Франко І. Твори в 20-ти томах: Т. 3: Оповідання / Ред. тома: П. С. Козланюк, Д. Д. Копиця. Київ: Держ. вид. худ. літ., 1950. 492 с. С. 231–248.

Фр. Поєдинок – Франко І. Поєдинок (Зимова казка) // Франко І. Твори в 20-ти томах: Т. 2: Оповідання / Ред. тома: П. С. Козланюк, Д. Д. Копиця. Київ: Держ. вид. худ. літ., 1950. 437 с. С. 62–65.

Фр. Похорон – Франко І. Похорон (казка) // Франко І. Твори в 20-ти томах: Т. 2: Оповідання / Ред. тома: П. С. Козланюк, Д. Д. Копиця. Київ: Держ. вид. худ. літ., 1950. 437 с. С. 549–553.

Фр. ПК – Франко І. Правдива казка // Франко І. Твори в 20-ти томах: Т. 13: 3 поетичної спадщини / Ред. тома: О. І. Білецький. Київ: Держ. вид. худ. літ., 1954. 470 с. С. 94–95.

Фр. Ріпка – Франко І. Ріпка. *Дивосвіт*. 1997. № 9–10. С. 2–4.

Фр. Свиня – Франко І. Свиня // Франко І. Твори в 20-ти томах: Т. 3: Оповідання / Ред. тома: П. С. Козланюк, Д. Д. Копиця. Київ: Держ. вид. худ. літ., 1950. 492 с. С. 120–123.

Фр. СК – Франко І. Святвечірня казка // Франко І. Твори в 20-ти томах: Т. 11: Поезії і поеми / Ред. тома: О. І. Білецький, Д. Д. Копиця. Київ: Держ. вид. худ. літ., 1952. С. 313–315.

- Фр. СнК** – Франко І. Снігова казка // Франко І. Твори в 20-ти томах: Т. 13: 3 поетичної спадщини / Ред. тома: О. І. Білецький. Київ: Держ. вид. худ. літ., 1954. 470 с. С. 403–404.
- Фр. СКС** – Франко І. Сон князя Святослава (драма казка в 5-ти діях) // Франко І. Драматичні твори. Київ, 1956. С. 251–361.
- Фр. ТМХ** – Франко І. Три міхи хитрощів // Франко І. Коли ще звірі говорили. Київ: Веселка, 1976. С. 65–68.
- Фр. ФЛ** – Франко І. Фарбований лис // Франко І. Коли ще звірі говорили. Київ: Веселка, 1976. С. 72–81.
- Фр. Чума** – Франко І. Чума // Франко І. Твори в 20-ти томах: Т. 2: Оповідання / Ред. тома: П. С. Козланюк, Д. Д. Копиця. Київ: Держ. вид. худ. літ., 1950. 437 с. С. 169–199.
- Фр. ЯЗПЗЛ** – Франко І. Як звірі правувалися з людьми // Франко І. Твори в 20-ти томах: Т. 4: Оповідання / Ред. тома: П. С. Козланюк, Д. Д. Копиця. Київ: Держ. вид. худ. літ., 1951. 543 с. С. 117–131.
- Фр. ЯЛССП** – Франко І. Як Лисиця сама себе перехитрила // Франко І. Коли ще звірі говорили. Київ: Веселка, 1976. С. 12–18.
- Фр. ЯПСБШ** – Франко І. Як пан собі біди шукав // Франко І. Твори в 20-ти томах: Т. 2: Оповідання / Ред. тома: П. С. Козланюк, Д. Д. Копиця. Київ: Держ. вид. худ. літ., 1950. 437 с. С. 99–118.
- Фр. ЯРТПТС** – Франко І. Як Русин товкся по тім світі // Франко І. Твори в 20-ти томах: Т. 2: Оповідання / Ред. тома: П. С. Козланюк, Д. Д. Копиця. Київ: Держ. вид. худ. літ., 1950. 437 с. С. 119–128.
- Фр. ЯСХМС** – Франко І. Як Синиця хотіла море спалити // Франко І. Коли ще звірі говорили / І. Франко. Київ: Веселка, 1976. С. 82–86.
- Фр. ЯТЗДБ** – Франко І. Як то Згода дім будувала // Франко І. Твори в 20-ти томах: Т. 3: Оповідання / Ред. тома: П. С. Козланюк, Д. Д. Копиця. Київ: Держ. вид. худ. літ., 1950. 492 с. С. 112–120.
- Черемш. Незабудка** – Черемшина М. Незабудка. *Українські літературні казки* / Упоряд. В. Полковенко. Київ: Дніпро, 2001. 512 с. С. 506.
- Черемш. Сльоза** – Черемшина М. Сльоза (різдвяна казка). *Українські літературні казки* / Упоряд. В. Полковенко. Київ: Дніпро, 2001. 512 с. С. 506–509.
- Шашкевич В. Зробок** – Шашкевич В. Зробок (народна казка) // Шашкевич В. Зільник. Поезії. Львів: Каменяр, 1965. С. 80–86.
- Шашкевич М. Олена** – Шашкевич М. Олена // Шашкевич М., Вагилевич І., Головацький Я. Твори. Київ: Дніпро, 1982. С. 55–60.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ СКОРОЧЕНЬ

Скорочення назв мов, наріч і діалектів

буков. — буковинський	зах. — західне
Вх. лем. — верхньолемківське	лат. — латинська
Вх. уг. — верхньоугорське	нар. — наріччя
гот. — готська	нім. — німецька
гр. — грецька	пол. — польська
гуц. — гуцульський	праслов'ян. — праслов'янська
двн. — давньоверхньонімецька	рос. — російська мова
д.-євр. — давньоєврейська	рум. — румунська
д.-рим. — давньоримська	с.-гр. — середньогрецька
д.-рус. — давньоруська	слов. — слов'янська
д.-сканд. — давньоскандинавська	ст.-слов. — старослов'янська
єгип. — єгипетська	угор. — угорська

Скорочення ремарок

автор. — авторський	іст. — історичне
астр. — астрономічне	лайл. — лайливе
бот. — ботанічне	літ. — літературне
виг. — вигук	мн. — множина
Вип. — випуск	напр. — наприклад
Д.в. — давальний відмінок	перев. — переважно
див. — дивитися	р. — рік
діал. — діалектне	Р.в. — родовий відмінок
евф. — евфемізм	розм. — розмовне
жарт. — жартівливе	сл. — слово
заст. — застаріле	ст. — століття
зафікс. — зафіксоване	стор. — сторінка
згруб. — згрубіле	Т. — том
з дієсл. — з дієсловом	т. ін. — таке інше
зменш. — зменшене	фам. — фамільярне
Зн. в. — знахідний відмінок	фольк. — фольклорне
знев. — зневажливе	цит. — цитую
зоол. — зоологічне	

Список скорочень населених пунктів та інших географічних назв

Гайсин. — Гайсинський	Новградвол. п. — Новградволинський повіт
губ. — губернія	Переясл. пов. — Переяславський повіт

Єкатер. – Єкатеринослав
 Каменец. – Каменецький
 Київ. губ. – Київська губернія
 Лебед. у. – Лебединський уезд
 Литин. пов. – Литинський повіт
 Лохвиц. у. – Лохвицький уезд
 Лубен. – Лубенський
 м. – місто
 НВолин. – Ново-Волинський

Полт. – Полтавське
 Полт. губ. – Полтавська губернія
 с. – село
 Харк. – Харків
 Черк. – Черкаський
 Черкаськ. п. – Черкаський повіт
 Чернігів. губ. – Чернігівська губернія
 Уман. – Уманський

Список скорочень прізвищ письменників

Б.-Нос. – Білецький-Носенко
 Боров. – Боровиковський
 Вагил. – Вагилевич
 Воробк. – Воробкевич
 Г.-Арт. – Гулак-Артемівський
 Гл. – Глібов
 Грінч. – Грінченко
 Дн. Чайка – Дніпрова Чайка
 Думитр. – Думитрашко
 Желех. – Желехівський
 Карп. – Карпенко
 Кв.-Осн. – Квітка-Основ'яненко
 Керн. – Кернеренко
 Кобр. – Кобринська
 Ков. – Ковалів
 Кон. – Кониський
 Костом. – Костомаров
 Котл. – Котляревський
 Коцюб. – Коцюбинський

Кудр. – Кудринський
 Купр. – Купрієнко
 Кухар. – Кухаренко
 Левиц. – Левицький
 Мнж. – Манжура
 Н.-Л. – Нечуй-Левицький
 Ном. – Номис
 Рудан. – Руданський
 Рудиков. – Рудиковський
 Рудч. – Рудченко
 Самійл. – Самійленко
 Свидн. – Свидницький
 Сторож. – Стороженко
 Укр. – Українка Леся
 Уст.-Г. – Устенко-Гармаш
 Федьк. – Федькович
 Фр. – Франко
 Черемш. – Черемшина
 Чуб. – Чубинський

ДОДАТКИ

ДОДАТОК А

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК
УКРАЇНСЬКИХ ЛІТЕРАТУРНИХ КАЗОК ХІХ СТОЛІТТЯ*⁴⁶⁶

А

АЛЕКСАНДРОВ В. (1825-1893) – народився в с. Бугаївка на Харківщині. Жив у Харкові: «Малоросійська казка Коза-дереза» (Харків, 1881. 19 с.), «Чижикове весілля» (1885 – Дві казки. К., 1890), «Живе озеро» (Складка. Харків, 1887. № 1. С.85–89), «Лис та качка» (1890), «Украинская сказка про Ивашечка-сыночка, что родился из козлёночка» (1890).

АЛЕКСАНДРОВИЧ М.М. (1837-1881), *псевдонім Митро Олелькович* – с. Калита, тепер Броварівського району на Київщині: «Про городянку та бублики», «Семилітка».

Б

БІЛЕЦЬКИЙ-НОСЕНКО П. (1774-1856) – народився у м. Прилуки, тепер Чернігівська обл.: «Сказки на малороссийском языке» (1812), «Три бажання» (Гостинець землякам. Казки сліпого бандуриста. К., 1872), «Кумедійщик», «Мильнії баньки», «Помилки», «Урок панам», «Чудова вода», «Вовкулака», «Пан Писар», «Добриня да Цуцик».

БІЛИЛОВСЬКИЙ К.О. (1859-1934), *псевдоніми Цезарко, Білило, Ольгин, І. Кадило, Бурсак Ц.* – с. Стополівці (Вознесенське) Золотоношського повіту, на Полтавщині: «Три сестри» (Складка. Харків, 1887. № 1. С.172–176), «Червона квітка» (Зоря. 1893. № 23. С.445–447).

БІЛОЗЕРСЬКА-КУЛІШ О.М. (1828-1911), *псевдоніми Барвінок Ганна, Нечуй-Вітер* – хутір Мотроновці на Чернігівщині: «Кривенька уточка» (Дзвінок. 1890. № 9. С. 70), «Чорт у кріпацтві».

БОДЯНСЬКИЙ О.М. (1808-1877), *псевдоніми М. Бода-Варвинець, Іська Материнка, І. Маслак* – с. Варва Полтавської губернії: «Наські українські казки запорожця Іська Материнки» (М., 1835), «Казка про царів сад...» (1832–1833), «Казка про дурня і його коня», «Казка про маленького Йвася, змію, дочку її Олесю та задніх гусенят» (1834).

БОРДУЛЯК Т.Г. (1863-1936), *псевдоніми Т. Ветлина, Т. Бандаришин* – с. Бордуляки на Львівщині: «Сабета Себі» (Діло. 1892. № 146).

⁴⁶⁶ *Посилаємося на рукописні та бібліографічні свідчення: Березовський І.П. Казка. *Українська літературна енциклопедія в 5-ти томах*. К., 1990. С. 372–374; Закревська Я. В. Казки Івана Франка (Мовно-художній аналіз). Київ: Наукова думка, 1966. 107 с.; Лексикон загального та порівняльного літературознавства. Чернівці: Золоті литаври, 2001. 636 с.; Нитченко Д. Елементи теорії літератури. Полтава: Криниця, 1993. 111 с.; Путівник по фондах відділу рукописів / ред. В. І. Дудко, Л. П. Мірошніченко, Л. І. Чернишенко, Л. П. Чорна. Київ, 1999; Салтыков-Щедрин М. «Сказки» Марко Вовчок. С.-Петербург, 1864 г. Рец. Современник, 1864, № 1–2 // Марко Вовчок в критиці. Київ, 1955. С. 210–212; Чумарна М. Мандрівка в українську казку. *Початкова школа*. 1994. № 3. С. 22–25; Ярмиш Ю. У світі казки. Київ, 1975 та інші.

БОРОВИКОВСЬКИЙ Л. (1806-1889) – народився у с. Мелюшки на Полтавщині. Жив у Харкові: «Гайдамаки» (уринок із казки «Відьма» – Вестник Европы, 1830. № 2. С. 113–116), «Чарівниця» (1831 – Харківська школа романтиків, Т1. С. 156–158).

В

ВАГИЛЕВИЧ І. (1811-1866) – народився у с. Ясень на Івано-Франківщині. Жив у Львові: «Жулин і Калина» (1834-1836 – Русалка Дністрова, 1837. С. 79–88).

ВАСИЛЕВСЬКА Л. (1861-1927), псевдонім Днірова Чайка. – народилася у с. Карлівка на Миколаївщині. Жила в Києві: «Казка» (1890), «Краплі-мандрівниці» (1890 – Твори. Харків, 1931), «Пан Коцький» (1890 – Твори. Харків, 1931), «Буряк» (1891), «Зима й Весна, або Снігова Краля» (1891 – Окреме видання, К., 1903. 15 с.), «Проводи Сніговика-Снігуровича» (1891 – Твори. Харків, 1931), «Казка про сонце та його сина» (Дзвінок. 1891. № 11, 12), «Грецька казка» (Дзвінок. 1892. № 7. С. 54-55), «Коза-дереза» (Дзвінок. 1890. № 23. С. 181–183).

ВАСИЛЕНКО О. (1867-1931), псевдонім Макарушка О. – народився на Львівщині: «Казка про трьох братів-орлів і четверту сестричку Любку» (1896).

ВІЛІНСЬКА М. (1833-1907), псевдонім Марко Вовчок – народилася у маєтку Єкатериненське поблизу нинішнього с. Казаки Єлецького району Липецької області: «Кармелюк» (1863 – Оповідання Марка Вовчка. СПб, 1865), «Казка і бувальщина» (1863), «Ведмідь» (1864 – Оповідання Марка Вовчка. СПб, 1865, також у збірці «Криничка...». Чернігів, 1896), «Дев'ять братів і десята сестриця Галя» (1864 – Оповідання Марка Вовчка. СПб, 1865), «Невільничка» (1864 – Оповідання Марка Вовчка. СПб, 1865), «Зла Колучка і Добра Троянда» (1866 – франц. мовою, 1866; укр. м. – Піонерія. 1961. №5).

ВОЛЬВАЧ М.С. (1841-?), псевдонім Вольвачівна М. – с. Черемушна, тепер Валківського району на Харківщині: «Казка про таємні слова» (Харків, 1893, 1894).

ВОРОБКЕВИЧ С. (1836-1903), псевдоніми Видавець, Данило з Буковини, Данило Млака, Д. Млака, Млака, Демко, Демко Маковійчук, Морозенко, Семен Хрін, Исидор В., С. Волох, Морозенко, Іван з-під Кіцманя, Іванів, Сирота з Буковини, Семен Хрін. – народився у Чернівцях: «Сміховинки» (1890 – Бібліотека для молодіжі, 1890. С. 58, 92, 157, 185), «Стара і Молода ялиця» (1891 – Бібліотека для молодіжі, 1891. С. 165), «Край дармоїдів» (Правда. 1897. №5. С. 69–72).

Г

ГЛІБОВ Л. (1827-1893) – народився у с. Веселий Поділ на Полтавщині. Жив у Чернігові: «Дуля» (1879 – рос. мовою «Дуля, новая сказка капитана Бонвивана»; укр. мовою. – 1891), «Початок невикінченої казки».

ГНИЛОСИР В. (1836-1900), псевдонім Гавриш О. – народився у м. Кобеляки на Полтавщині. Жив у Харкові: «Верба» (1895 – Перли українського письменства. Станіслав, 1908), «Царівна-русалка» (1895).

ГОГОЛЬ М. (1809-1852) – народився у с. Великі Сорочинці, тепер Миргородського району Полтавської області: «Зачароване місце».

ГРЕБІНКА Є. (1812-1848) – народився на хуторі Убіжище, тепер с. Мар'янівка Гребінківського району Полтавської області: «Мачуха і панночка».

ГРІНЧЕНКО Б. (1863-1910), псевдонім В. Чайченко – народився на хуторі Вільховий Яр на Харківщині. Жив у Києві: «Риб'ячі танці» (1882 – Чайченко В. Книга казок віршем. 1894. С. 121–126), «Два морози» (1885 – Книга казок віршем. Львів, 1894. С. 3–9), «Дівчина Леся» (1886 – 3 народного поля. Три казки: Снігурка; Сопілка; Дівчина Леся. 1887. 32 с. зб. Казок-оповідань), «Снігурка» (1886 – Три казки: Снігурка; Сопілка; Дівчина Леся. Київ, 1887. 32 с.), «Сопілка» (1886 – 3 народного поля. Три казки: Снігурка; Сопілка; Дівчина Леся. 1887), «Маруся і князенко» (1889 – Покинута в лісі дівчина. Написав Б. Грінченко. Одеса, 1896), «Чия робота важча?» (1889 – Чайченко В. Книга казок віршем, 1894. С. 74–80), «Кузьмина» (1890 – Рідний зільник. Львів, 1891. С. 46–51), «Три бажання» (1890 – Чайченко В. Книга казок віршем. 1894. С. 94–98), «Квітки» (1891 – Дзвінок), «Сирітка» (1892 – Чайченко В. Книга казок віршем, 1892. С. 127–133), «Могутній комар» (Дзвінок. 1890. № 14. С. 111), «Сірко» (Дзвінок. 1890. № 15. С. 115), «Дума про княгиню-кобзаря» (Редакція «Дзвінка». У Львові окремим виданням, 1891. 16 с.), «Крук, велика птиця» (Бібліотека для молодіжі, 1891. С. 171–173), «Скарб» (Скарб та другі вірші. Київ, вид-во Ф. Іогансон, 1892. 23 с.), «Дурень думкою багатіє» (Чайченко В. Книга казок віршем. 1894. С. 117–120), «Смілива дівчина» (У серії народнопросвітницьких оповідань. Чернігів, 1899. 22 с.).

ГРІНЧЕНКО М. (1863-1928), псевдоніми Загірня М., М. Чайченко, М. Доченко – народилася у м. Богодухів на Харківщині: «Як чоловік конем був» (1892 – Бібліотека для молодіжі; твір був заборонений у збірці «Зернятко ...». Чернігів, 1896).

ГУЛАК-АРТЕМОВСЬКИЙ П. (1790-1865), псевдонім П. Гулак – народився у м. Городище, тепер Черкаської області. Жив у Харкові: «Казка», «Пан та собака» (2 грудня 1818 – Украинский вестник, 1818. С. 356–362), «Солопій та Хівря, або горох при дорозі» (Харків, 25 вересня 1819 – Украинский вестник, 1819. С. 80–94), «Рибка» (Вестник Европы. 1827. № 22. С. 131–132 під назвою «Рибочка»).

Д

ДУМИТРАШКО К. (1814-1886), псевдоніми К. Д. Копитько, Думитрашков К. Д. – народився у м. Золотоноша на Черкащині. Жив у Києві: «Жабомишодралівка» (1847 – видав у 1859 р. окремим виданням), «Чуприна і борода».

З

ЗІНКІВСЬКИЙ Т.А. (1861-1891), псевдоніми Т. Звездочот, Т. Певний, М. Цупкий – народився та жив у місті Бердянськ: «Історична казка».

К

КАРПЕНКО Г. (1820-1869) – народився у м. Васильків, тепер Київської області: «Вовк і Старий Собака» (Ландыши. Киевская Украина, 1851).

КАЩЕНКО А.Ф. (1858-1921), псевдонім А. Торішній – народився на хуторі Веселий Лукашівської волості Олександрівського повіту Катеринославської губернії (тепер Вільнянський р-н Запорізької області). Жив у Катеринославі (тепер м. Дніпро): «Жар-птиця, або з паном не братайся, в прийми не бери і жінці правди не кажи» (1883), «Казка про рибалку та рибку» (казка О. Пушкіна; переклад українською мовою заборонявся цензурою. У перекладі побачила світ у Полтаві 1907 р.)

КВІТКА-ОСНОВ'ЯНЕНКО Г.Ф. (1778-1843) – народився у с. Основа на Харківщині. Жив у Харкові: «Конотопська відьма» (1833 – Малороссийские повести. Москва, 1837. кн. 2), «От тобі й скарб» (1836 – Малороссийские повести. Москва, 1837. кн. 2), «Пархімове снідання» (Ластівка, 1841), «Підбрехач» (Молодик. 1843. Ч. 2), «Малоросійська биль (Купований розум)» (Маяк, 1842. Т. III. № 5), «Як Нечипір ділив вареник», «Ведьма» (Литературные прибавления в «Русскому инвалиду» № 5. 1837).

КЕРНЕРЕНКО Г. (1863 – ?) – народився у слободі Гуляйполе на Катеринославщині, нині Дніпропетровськ: «Правдива казка» (Харків, 1888).

КИБАЛЬЧИЧ Н. (1857-1918), псевдоніми Полтавка Наталка, Наталка-Полтавка, Н. Симонівна – народилася у с. Заріг, тепер Оржицького району на Полтавщині: «Маківка» (1890 – Дзвінок, 1890).

КОБРИНСЬКА Н.І. (ОЗАРКЕВИЧ) (1855-1920), псевдоніми Наталія з Озаркевичів, Заркевич О., Струтинська Анна – народилася на Івано-Франківщині с. Белелця, Снятинського району: «Рожа» (1898 – Літературно-науковий вісник, 1899, кн. VII), «Чортище» (1898 – Привіт д-ру І. Франку... Львів, 1898. С. 38–46 під заголовком «Чудовище»), «Судильниці або Відьма» (Народ. 1894. № 20. С. 341–347), «Простибіг» (Казки, 1904).

КОВАЛІВ С. (1848-1920), псевдоніми Стефан П'ятка, Плескачка, Дроздишин, Дрозд, Естка – народився у с. Брониця на Львівщині. Жив у м. Борислав: «Киселиця» (Дзвінок, 1900, № 3-6) «Ліса» (Бібліотека для молодіжі. 1890. № 110).

КОМАРОВ М. (1844-1913), псевдоніми М. Комар, М. Неїжмак, М. Уманець – народився у с. Дмитрівка, тепер Петропавлівського району Дніпропетровської обл.: «Не забудь мене» (1896 – Криничка. Київ, 1896).

КОНИСЬКИЙ О. (1836-1900), псевдоніми Верниволя, Горовенко, Семен Жук, О. Кошовий, Кость Одовець, Олександр Переходовець, О. Яковенко, Перебендя – народився у с. Переходівка на Чернігівщині: «Казка» (1888), «В'юн та Щука» (1892 – Дзвінок. 1892. № 4. С. 31–32), «Край дармоїдів» (Дзвінок. 1890. № 11. С. 87).

КОНОНЕНКО М.С. (1864-1922), псевдоніми М. Школиченко, Вівтірок, Ш-ко Мусій – с. Турівка, тепер Згурівського району Київської обл. Жив на Полтавщині: «Багатий Марко» (1888 – Дзвінок), «Москаль, змії та царівна» (1885–1887 – надруковано 1889 р.), «Ратуй».

КОСАЧ Л. (1871-1913), псевдонім Українка Леся – народилася у Новоград-Волинську: «Метелик» (1889 – Дзвінок. 1890. № 14. С. 106), «Біда навчить» (1891 – Дзвінок. 1891. № 23. С. 186–187), «Лелія» (1891 – Бібліотека для молодіжі, 1891), «Давня казка» (1893 – Житє і слово. 1896. кн.6. С. 442–453), «Чотири казки зеленого шуму».

КОСАЧ О. (1852-1930), псевдонім Олена Пчілка – народилася у м. Гадяч на Полтавщині. Жила у Києві: «Безконечна казочка» (1890 – Дзвінок. 1890. № 20. С. 167), «Журавель і Чапля» (1890 – Дзвінок. 1890. № 13. С. 103), «Ворона і Рак», «Горобець та Билина», «Добрана пара», «Зайчик», «Казка про дідову рукавичку», «Казка про жадного чоловіка та про Гадюку», «Казка про Котика і Півника», «Казочка про Козу-дерезу», «Казочка про Коржика», «Лисичка в суддях», «Лисичка-сестричка й вовк», «Лисиччина учта», «Морозова кара», «Пан Коцький», «Про дідову дочку та бабину дочку», «Про пастуха», «Солом'яний бичок», «У пригоді», «Сосонка».

КОСТОМАРОВ М. (1817-1885), псевдоніми Ієремія Галка, Іван Богучаров, Раві та ін. – народився у с. Юрасівка тепер Ольховатського району Воронежської області. Жив у Харківщині: «Загадка» (1840 – Основа. 1862. № 6. С. 44–64 (переробка української народної казки «Казка про діву Семилітку»), «Торба» (Молодик. 1843. Ч. 2), «Лови» (1843).

КОТЛЯРЕВСЬКИЙ І. (1769-1838) – народився і жив у Полтаві: «Москаль-чарівник» (1819 – твір вийшов окремим виданням 1841 року), «Енеїда» (1798–1842 – повністю видана в Харкові у 1842 р.).

КОЦЮБИНСЬКИЙ М. (1864-1913) – народився у м. Вінниця. Жив у Чернігові: «Брати-місяці» (1892 – (Завидющий брат) – Дзвінок. 1892. № 9. С. 65–67), «Хо» (1893 – Зоря. 1894. № 24. С. 509–518), «П'ять казочок» (друкувалося 1919 р.).

КРАСНОКУТСЬКИЙ А.І. (?-?): «Царівна жаба. Казка. Зложена по народному епосу» (1894–1911), «Горобець» (1892).

КУДРИНСЬКИЙ Ф. (друга половина ХІХ ст.) – народився на Поліссі: «Старці» (1823 – Киевская Старина. 1823. Т. 43).

КУЛІШ П. (1819-1897), псевдоніми Іродчук, Панько Казюка – народився у м. Вороніж на Чернігівщині. Жив у Києві: «Дума-казка про діда й бабу, про Курочку рябеньку й Надібку золотеньку» (1893 – Дзвін. 1893. С. 165–166), «Циган» (Ластівка, 1841), «Сіра кобила» (Хата, 1860. С. 65-70), «Півпівника» (Основа. 1861. № 4. С. 39-43), «Очаківська біда», «Бабуся з того світу», «Чорт у кріпацтві».

КУПРІЄНКО Х. (близько 1830-?): «Відьмач» (1840 – Малороссийские повести и рассказы. Харків, Ч. II).

КУХАРЕНКО Я. (1800-1862): «Вороний кінь» (Основа. 1861. № 10. С. 21-25).

Л

ЛИПА І. (1865-1923), псевдоніми Іван Степовик, П. Шелест, П. Марієнко, Мих. Міщанин – народився у м. Керч: «Казка».

ЛУКОМСЬКИЙ С. (?-?) – народився в Умані. Жив у Києві: «Автобіографічна казка» (1890 – Киевская Старина. 1890. Т. 30. С. 477–485).

М

МАКОВЕЙ О. (1867-1925) – народився у м. Яворів на Львівщині. Жив у Тернопільській обл.: «Казка про невдоволеного Русина» (1895 – Руслан. 1901. № 9), «Як я продавав свої новели» (1895 – Буковина. 1895. 20 серпня), «Як я видавав газету» (1896 – Руслан, 1901. 13, 14 січня), «Два ставки» (1898 – ЛНВ, 1899. Т. 8. Кн. 8. С. 181–185), «Нещасна пригода» (1898 – Руслан. 1901. 11 січня), «Цариця світу», «Чортова скала».

МАНЖУРА І. (1851-1893), псевдоніми І. Мара, Іван Калічка – народився у Харкові. Жив у Катеринославі: «Іван Голик» (1886 – Манжура І. Твори. К., 1961), «Трьомсин-богатири» (1886 – Дніпрові хвилі. 1913. № 3 – № 17), «Чорт у наймах» (1888 – 3б. Казки та приказки і таке інше, 1888; дозвіл на друк із купюрами 1893), «Злидні. Осіння казка» (1888), «Казка про хитрого Лисовина і про других звірів та про те, що він їм, а вони йому коїли» (1885–1886 – у цензурних матеріалах фігурує така назва твору: «Про хитрощі Рудого Лисовина»), «Лиха Година (Великодня казка)» (Катеринослав, 1886), «Як чорт шматочок хліба одслужував або Чорт на одробітках» (Літня казка) (1886), «Пан брехун», «Червоний горицвіт», «Як ми з дідом багатіли, а батька ще на світі не було», «Не судьба, а щира правда. На зразок з Шехерезади».

Н

НАУМОВИЧ Г. (1826-1891), псевдонім И. Н. Бужаненько – народився у с. Кизлів тепер Буського району на Львівщині. Жив у Києві: «Данило Жужля» (Наука. Львів, 1873).

НЕЧУЙ-ЛЕВИЦЬКИЙ І. (1838-1918), псевдонім О. Криницький, Іван Нечуй, І. Баитовий, А. Глаголь – народився у с. Стеблів на Черкащині. Жив у Києві: «Запорожці» (1873 – Правда. 1873. № 11, 12, 13), «Скривджені й нескривджені» (1886 – Діло. – Львів, 1892. Ч. 4, 6, 8–12), «Два брати» (1887 – 3б. Ватра (Стрий, 1887). С. 46–60), «Вдячний лев» (Дзвінок. 1890. № 12. С. 91).

П

ПИСАРЕСЬКИЙ П. (нар. прибл. 1820 – ?): «Собака і злодій».

ПОПОВИЧ А.: «Цецин» (Буковинський альманах. Чернівці, 1885. № 12. С. 49-60).

Р

РОМАНОВА О. (кін. 60-х – під час І св.в.) – народилася на Київщині: «Весілля Мороза» (1896), «Сватання Мороза» (1896).

РУДАНСЬКИЙ С. (1834-1873) – народився у с. Хомутиці на Вінниччині. Жив у Ялті: «Цар Соловей» (1857 – Руданський С. Твори. Львів, 1901. Т. 5), «Пан та Іван в

дорозі» (1858 – Зоря. 1894. № 1), «Чорт» (1858 – Руданський С. Твори. Львів, 1895. Т. 1), «Вовк, Собака і Кіт» (1859 – Зоря. 1894. № 19. С. 418–419).

РУДИКОВСЬКИЙ О. (1784-1851) – народився у с. Ольшанка на Київщині. Жив у Києві: «Казка» (1892 – Киевская Старина. 1892. № 5. С. 363–381), «Чумацький віз» (1840).

РУДЧЕНКО І.Я. (1845-1905), псевдонім Білик І.: «Про зозуль, посмітюх і гадюк» (Основа. 1862. № 9. С. 105–107), «Перекотиполе».

РУДЧЕНКО П. (1849-1920), псевдонім Мирний Панас – народився у м. Миргород. Жив у Полтаві: «Бідний вовк» (зі збірника «Народные южнорусские сказки», виданого у Києві 1869 р.; друге видання – 1870 р.; заборонена до друку 1889 р.), «Казка про Правду і Кривду» (1883 – Друк. 1889 р.; опублікована у збірці «Книжка перша творів: оповідання, приповідки та інша дрібниця»; Вік, 1902, Т. 2) варіанти: «Брехня», «Отоді саме знайшовся чоловік...», «Лисичка-сестричка» (1870).

С

САМІЙЛЕНКО В. (1864-1925) – народився у с. Великі Сорочинці на Полтавщині. Жив у Києві: «Казка про смутного чоловіка» (1889 – 3 поезій Самійленка. К., 1890. Ч. 1. С. 41–47).

СВИДНИЦЬКИЙ А. (1834-1871) – народився у с. Маньковка на Вінниччині. Жив у Києві: «Народні оповідання: Проти сили не попреш; з чим родився з тим і вмереш; Недоколисана» (1861 – Свидницький А. Роман, оповідання, нарис. Київ: Наукова думка, 1985), «Чарівні дзвіночки» (1860 – Свидницький А. Твори. К., 1958).

СТОРОЖЕНКО О. (1805-1874) – народився у м. Лісогори на Чернігівщині: «Жонатий чорт» (1861 – Основа. 1861, листопад-грудень. С. 23–26), «Закоханий чорт» (1861 – Основа. 1861. № 2. С. 14–40), «Скарб» (1861 – Основа. 1861. № 11–12. С. 17–22), «Чортова корчма» (1862 – СПб, 1862), «Три сестри» (1863 – Стороженко О. Українські оповідання. СПб., 1863).

У

УСТЕНКО-ГАРМАШ Ф. (?-?): «Бова Королевич» (Окремим виданням у Львові 1896 р.).

УСТИЯНОВИЧ М.Л. (1811-1885) – м. Миколаїв на Львівщині: «Братки» (Перемишлянин. Календар. 1899. № 18. С. 280).

Ф

ФЕДЬКОВИЧ Ю. (1834-1888) – народився у с. Сторонець-Путиков Чернівецька обл. Жив у Чернівцях: «Глогорожечка» (1874 – Ластівка. Читанка для руського народу. Львів, 1874. С. 57–61), «Голодний чорт або дорога до пекла» (1884 – Календар буковинський на рік 1885. Чернівці, 1884. С. 53–59), «Золота кісочка» (1885 – Бібліотека для молодіжі, 1885, кн.8. С. 122), «Підмінче» (1887 – Бібліотека для молодіжі, 1887. С. 186–192), «Адам і Єва» (1887 – Бібліотека для молодіжі, 1887. С. 53–57), «Іголлка-угорка претонесенькая!» (1885 – Буковинський календар на звичайний рік, 1886. С. 55–59), «Бідолашко» (1887 – Бібліотека для молодіжі, 1887.

С. 22–30), «Від чого море солоне?» (1873 – 3б. Казки для руського народу. Львів, 1873), «Чортівська бочка» (1873 – Вечорниці, 1873. С. 37–45), «Два дурисвіти» (Вечерниці. Читанка для сільських людей. Львів, 1873. С. 46–53), «За одного стрільця та одного упира» (Окреме видання у Львові, 1873), «Бідний Михась» (Бібліотека для молодіж, 1886. С. 187–192), «Убога та й багачка» (Діло. 1899. № 217), «Мудра жінка» (1886), «Кіт і лис», «Заєць», «Кінь».

ФРАНКО І. (1856-1916), псевдоніми Дженджалик, Живий, Кремінь, Мирон та ін. – народився у с. Нагуєвичі на Львівщині: «Мавка» (1876 – Зоря. 1883. № 21. С. 322–324), «Куди діваються старі роки» (1883 – Зоря. № 1), «Поєдинок» (Зимова казка) (1883 – Зоря. 1883. № 22. С. 339–340), «Святовечірня казка» (Діло. 1883. № 145), «Звірячий парламент» (1883), «Казка для молодих директорів банкових» (1884 – Нове зеркало. 1884. № 18. С. 2), «Чума» (1886 – вперше надруковано польською мовою 1887 р., українською мовою. – Зоря. 1889. № 13–17), «Рубач» (вперше надруковано польською мовою 1886 р.; українською – Сім казок. Львів, 1900. С. 3–14), «Лис Микита» (1890 – Дзвінок. 1891. 100 с.), «Казка про Добробит» (1890 – Народ. 1890. № 7. С. 18–20), «Як то Згода дім будувала» (1890 – Народ. 1890. № 10. С. 146–149), «Свиня» (1890), «Без праці» (1890–91 – Зоря. 1891. №№ 15, 16, 17, 18, 19; дозволена до друку петербурзькою цензурою 1902 р. Видана у Києві 1904 р.), «Киця» (1891), «Скринька» (1891), «Ріпка» (1891 – Дзвінок. 1891. № 21. С. 174), «Опозиція» (1891 – Житє і слово. 1897. Т. 6. кн. 1. С. 32–37), «Як русин товкся на тім світі» (1891 – вперше надруковано польською мовою в 1887 р.; українською – Хлібороб. 1891. № 2–5), «Історія одного кожуха» (1892), «Лисиця-сповідниця» (1893 – Культура. 1925. № 4. С. 2–6), «Лисова пригода» (1894 – Дзвінок. 1894. № 8. С. 173–176), «Медвідь» (1894 – Дзвінок. 1894. № 6. С. 128–129 під заголовком «Медведева пригода»), «Абу-Касимові капці» (1895 – Дзвінок. 1895), «Сон князя Святослава» (1895 – Житє і слово. 1895. кн.1–2. Т. 3), «Вовк-старшина» (1896 – Дзвінок. 1896. № 16–17 під назвою «Вовк-війтом»), «Заєць і Їжак» (1896 – Дзвінок. 1896. № 14. С. 209–212), «Королик і ведмідь» (1896 – Дзвінок. 1896. № 15), «Лис і Дрозд» (1896 – Дзвінок. 1896. № 11. С. 170–175), «Лисичка і Журавель» (1896 – Дзвінок. 1896. № 10. С. 157), «Як пан собі біди шукав» (1896 – вперше надруковано польською мовою 1887 р.; українською – Громадський голос. 1896. № 12–17, 19, 21, 22), «Лисичка і Рак» (1896 – Дзвінок. 1896. № 10. С. 159), «Осел і Лев» (1896 – Дзвінок. 1896. № 8. С. 116–119), «Як лисиця сама себе перехитрила, або Старе добро забувається» (1896 – Дзвінок. 1896. № 9), «Ворона і Гадюка» (1897 – Дзвінок. 1897. № 10. С. 145–147), «Заєць і Ведмідь» (1897 – Дзвінок. 1897. № 9. С. 141–144), «Острий-преострий староста» (1897 – укр. м.: Сім казок, 1900), «Звірячий бюджет або Звіряча конституція» (Громадський голос. Львів, 1897. № 8), «Байка про байку» (1898 – Дзвінок. 1898. № 24. С. 378–383), «Війна між Псом і Вовком» (1898 – Дзвінок. № 17–18. С. 272–277), «Лисичка-кума» (1898 – Дзвінок. 1898. № 7. С. 107–110), «Мурко і Бурко» (1898 – Дзвінок. 1898. № 6. С. 81–83), «Три міхи хитрощів» (1898 – Дзвінок. 1898. № 3. С. 46–48), «Вовк, Лисиця і Осел» (1898 – Дзвінок. 1898. № 4. С. 49–51), «Фарбований лис» (1898 – Дзвінок. 1898. № 19. С. 281–287), «Ворони і Сови» (Дзвінок. 1898. № 20–24), «Лисичка-черничка» (Дзвінок. 1898. № 5. С. 70–72), «Історія одної конфіскації» (1899 – Сім казок. Львів, 1900), «Як звірі правувалися з людьми» (1899 – Коли ще звірі говорили. Львів., 1899, VIII), «Коваль Бассім» (1900 – Свобода. 1900. № 1–6), «Похорон» (1900 – Радянська література. 1941. № 3. – літ. А), «Снігова казка», «Правдива казка», «Як синиця хотіла море спалити», «Про багача, що їздив біду купувати», «Вандрівка Русина з Бідою».

Ч

ЧЕРЕМШИНА М. (1874-1927) – народився у с. Кобаки на Івано-Франківщині. Жив у Києві: «Незабудька» (1897 – Дзвінок. 1897. № 24. С. 353), «Сльоза» (1898 – Дзвінок. 1898. № 2. С. 17–20), «Райська птиця» (Дзвінок. 1897. № 11. С. 161–163).

Ш

ШАШКЕВИЧ В. (?-1885) народився на Львівщині: «Зробок» (Зільник. Львів, 1863).

ШАШКЕВИЧ М.С. (1811-1843), *псевдонім Руслан Шашкевич*: «Олена» (1837 – Русалка Дністрова. С. 89–100).

Щ

ЩУРАТ В.Г. (1871-1848) народився на Львівщині: «Казка про трьох докторів» (Читальня. 1893. № 23. С. 286–288), «Казка про задоволеного чоловіка» (Житє і слово. 1894. Т. II. кн. 6. С. 361–364).

Я

ЯРОШИНСЬКА Є.І. (1868-1904) народилася в Чернівецькій обл.: «Цвіти» (Дзвінок. 1902. № 10. С. 151).

ДОДАТОК Б

КОРОТКИЙ СЛОВНИК ДІАЛЕКТИЗМІВ УКРАЇНСЬКИХ
ЛІТЕРАТУРНИХ КАЗОК ХІХ СТОЛІТТЯ

Умовні позначки

- – діалектне слово, яке підтверджують діалектні словники та СУМ в 11 томах
- * – діалектне слово, яке підтверджують діалектні словники
- – слова, які зафіксовані у словниках, але не визначаються як діалектні
- ▲ – слова, які не зафіксовані у згаданих словниках, але до літературних не належать

Б

● **БАДІЧОК, -чка** – *змениш. пестливе* від бадіка назва старшого за роками чоловіка, брата [Грінченко 1996 I: 19]; *діал. змениш.* від бадіка старший віком чоловік; дядько [СУМ 1: 86]; найстарший брат у сім'ї, що заступає місце батька (як нема батька); йому викається [Сімович 2005 1: 316]; старший господар, старший чоловік [Горбач 1997: 2]; *Таже ваш слуга, бадічку!* (Федьк. ГЧ, с. 188).

● **БАКАЙ, -я** – вибоїна на проточній балці, уступі, теж, що і припічок в такому ж місці [Сказки, 1890: 176]; глибока яма в річці, ставку [Грінченко 1996 I: 22 – Катериносл. Мнж.]; яма, вибоїна на дорозі, залита водою [Ващенко 1960: 13–14]; вибоїна на дні балки, якою стікає вода; уступ, вимитий водою на дні балки; глибока вибоїна з водою або калюжа; невелике плавнєове озеро; рівчак [Чабаненко 1: 59]; велика вибоїна на дорозі, заповнена брудною водою, брудом [Сизько 1981: 6]; *діал. вибій з водою, калюжа на дорозі; баюра* [СУМ 1: 91]; *Бакаї й перекалки ...Ім ніпочім, не зблукують!* (Мнж. ТБ, с. 185).

● **БАЛЮВАТИ, -єш, -ють** – те саме, що балувати проводити час на балах, пиршествах [Грінченко 1996 1: 25]; *діал. від балувати; бенкетувати* [СУМ 1: 98]; *Отоді прихось, Іване, В мене балювати* (Рудан. ПШВД, с. 121); *Тут Бассім їсть, н'є, балює, там халіф лиш те міркує, що то поробля коваль* (Фр. КБ, с. 525).

* **БАНЯК, -а** – чавунний котел, металічний горщик [Грінченко 1996 1: 27 – Волинь]; *розм. чавунний горщик; казан* [СУМ 1: 102]; чавун, казан, посудина [Ващенко 1960: 14]; чавунний горщик з ручкою, в якому варять картоплю тощо [Лисенко 1974: 29]; залізний казан [Горбач 1997: 2]; чавунний горщик будь-якої місткості [Аркушин 2000 1: 10]; *Голова в ватажка напухла, як баняк, а поперек лиця мав він синій басаман, мов ковбасу* (Фр. БП, с. 151).

● **БАРДА, -и** – 1) брага, гуща, яка залишається при обробленні горілки й використовується на корм худобі [автор. коментар]; брага [Лисенко 1974: 30]; відходи виробництва на спиртових заводах, що використовується для годівлі худоби [СУМ 1: 105]; *...так він почув, що пана хорунженка у винниці барда добра і добре скотини доглядають, приїхав найняти і сторжитись* (Кв.-Осн. КВ, с. 138); 2) сокира особливої форми у гуцулів: рід теслярської сокири з широким лезом [Грінченко 1996 1: 29 – гуц.]; вид сокири [Піпаш 2005: 11]; тесельська сокира, топірець; широка сокира з коротким топорищем [ГГКС: 21]; широка сокира; тесельська сокира; топірець [Горбач 1997: 2]; *діал. сокира, тесак* [СУМ 1: 105]; *І наша гордоросла стара ялиця в сніг повалилась, всі гілляки повідтинала їй барда, кору з неї поздирали* (Воробк. СІМЯ, с. 150).

■ **БЕЙБАС, -а** – те саме, що бельбас – балбес, здоровань, неповоротка людина [Грінченко 1996 1: 48–49]; *Та й куди вам, таким бейбасам!* (Костом. Загадка, с. 339).

***БЕРЕЗОЗОЛЬ, -я** – березень, марець [автор. коментар – Поділля]; *заст.* березоль [СУМ 1: 160]; березозіл, березозіль – березень [Грінченко 1996 1: 51-52 – Б.-Нос.]: *А надворі аж дух радується: прийшов березозоль і весну за собою привіз* (Свидн. ПСНП, с. 379).

***БЕРЛОГА, -и** – брудна калюжа; грязюка [Грінченко 1996 1: 30, 52 – Котл., Мнж., Ном.]; *рідко* берлога – те саме, що барліг [СУМ 1: 162]; барліг; лігво дикої свині; нелад, безладдя [Онишкевич 1984 1: 50]; те, що берло – місце, де зимують ведмеді [Аркушин 2000 1: 15]: *Поб'ють йому усю пику, ... от тоді вже він і тягне до господи та й лежить під шатром, як той кабан у берлозі, поки йому одлигне там трохи на серці* (Куліш. Циган, с. 156).

●**БИНДА, и** – стрічка [Грінченко 1996 1: 56; ГГКС: 24; діал. СУМ 1: 166]; стрічка, яку заплітають у коси [Аркушин 2000 1: 18]; слово запозичене через польську з німецької мови і означає «бант»: *З-під червоної платини висіли довгі, русі, у червоних биндах коси* (Кобр. Рожа, с. 225).

■**БІДОЛАКА, и** – бідолаха [Грінченка 1996 1: 63 – Марко Вовчок]; *рідко* бідолака – розм. бідна, нещасна людина; бідняга [СУМ 1: 178]: *А той бідолака зовсім сторонів від такого доброго дива* (Вовчок. Кармелюк, с. 19).

■**БІСУРМАН, -а** – бусурман, магометянин, іновірець [Грінченко 1996 1: 70]: *Ловіть його, бісурмана!* – усі закричали (Рудан. ЦС, с. 368).

***БОГАТИЙ, -і** – багатий [Онишкевич 1984 1: 62]; багатий = багатий [Грінченко 1996 1: 16, 79]: *За те ж там мужики богати, Город свій всяк зоре, та йде чумаковати* (Рудиков. Казка, с. 363).

***БОГАТО** – багато [Аркушин 2000 1: 25]: *В однім великім лісі гніздилося богато Ворон* (Фр. ВІС, с. 96); *І не питай, і не міркуй богато!* (Фр. СКС, с. 275).

●**БОРШЕ (БОРЗО)** – швидко, скоро [Грінченко 1996 1: 86, 89 – нар.]; скорше [Горбач 1997: 6]; діал. швидше [СУМ 1: 222]; швидко [Онишкевич 1984 1: 66]; швидше, хутчій [Піпаш 2005: 16]: *Але она тим не питала, відчинила борше кімнату, дивиться – аж тут сидить собі стара-старесенька бабуса та й пряде* (Федьк. Глогорожечка, с. 159); *А раз каже вона до него: «Чоловіче, – каже, – я позичила нині у сусіда миску зерна; іди ж борше до млина та змели, аби хліба спекла»* (Федьк. ЧБ, с. 152); *Пристаю, – каже Бідолашко, а сам такий рад, що єму так борзо служба трафилась, та ще і така легка* (Федьк. Бідолашко, с. 168); *Позвольте, я борзенько вернуся* (Черемш. Сльоза, с. 507); *Та приходи борше у двір!* (Федьк. Підмінче, с. 219).

●**БРИНДУША, -и** – шафран [автор. коментар]; растение *Socus vernus* [Грінченко 1996 1: 99]; діал. шафран сітчастий [СУМ 1: 236]; зафіксоване розрізнення слів шафран та брандуша [Дзензелівський 1996: 50]; бот. *Socus sativus*, шафран [Піпаш 2005: 17]: *Я Бриндунка біла В заметі сиділа* (Дн. Чайка. ПСС, с. 175).

***БРИЧ, а** – бритва [автор. коментар: 204]; бритва [Грінченко 1996 1: 100 – Галичина, Буковина]; бритва [Піпаш 2005: 17]: *Говоріть здоров, – відтяв йому Яремко наче бричем, – не бачите, що його мучить спрага: ось уже навіть одна галуза похилилася у воду* (Воробк. Сміховинки, с. 204).

●**БУЗІВОК, -а** – річне теля [Грінченко 1996 1: 107 – Полт.]; діал. бузимок, назимок [СУМ 1: 250]; те саме, що белес – гладун [Леснова 1999: 10–11]; річне теля, бузимок [Сизько 1981: 9]; річний бичок [СУСГ: 33]: *За один цільничок обіцяла бузівка подарувати* (Сторож. Скарб, с. 35).

●**БУТЕЛЬОЧКА, -и** – змениш. від пляшка [Грінченко 1996 1: 116 – Вх. Лем.; СУМ 1: 264 – діал.; Аркушин 2000 1: 40]: *Бантромій вишпортав бутельочку доброго вина, і вони, сидючи на порожній бочці, балагурили далі* (Фр. БП, с. 293); *Залускали*

бутельки, забряжчали чарки, товариство випило (Фр. Похорон, с. 551), *В третю нічку наймолодший варту відбуває і десятую бутельку з горя випиває* (Рудан. ЦС, с.312).

В

●**ВАГУВАТИСЯ** – діал. вагатися, сваритися, сперечатися [СУМ 1: 276; Грінченко 1996 1: 121 – Галичина; ССУМ 1: 114 – діал.]: *Іван хвилю вагувався, а в кінці немов щось попхнуло його до смереки* (Фр. БП, с. 245).

●**ВАНДРУВАТИ, -єш, -ють** – мандрувати [Грінченко 1996 1: 125 – Желех., Фр.; СУМ 1: 289; Онишкевич 1984 1: 83; Піпаш 2005: 20]: *Лисичко-сестричко, куди вандрувала І що там нового у світі чувала?* (Фр. ЛС, с. 259); *Чи се сон був, чи й справді я вандрував по чужих краях?* (Фр. БП, с. 181).

***ВАРИВО, а** – тобто квасять у діжках [автор. коментар]; Варена їжа; квашені городні овочі, заготовлені для варіння [Грінченко 1996 1: 126]; те, що вариться або зварене (страва) [СУМ 1: 292]; усе, що вариться і зварене [Піпаш 2005: 20]: *Чи є у тебе, приміром, таке дивне коріння, червоне як жар, солодке як мед, що звуть його буряком та баби шкребуть восени й кладуть з нього на зиму вариво* (Полт. Маківка, с. 226).

●**ВАТРА, и** – вогонь, який добувають під час тертя один об одне двох куців дерева; добувається з відомими обрядами ватагом в полонині і служить для розведення вогню в житлах пастухів і для виконання різноманітних обрядових дійств над скотом [Грінченко 1996 1: 129 – гуц.], вогнище, багаття [СУМ 1: 297]: *Ватра верх вовнь розлилася* *Скрізь пітьму темненьку* (Вагил. ЖІК, с. 375).

▲**ВДОБРУХАТИ, -єш, -ють** – задобрити: *Дістань лиш той млинчик, а відтак не журися, ми твою стару вдобрухаємо* (Федьк. ВЧМС, с. 482).

***ВЕЧЕРІТИ** – починається вечір [Грінченко 1996 1: 143 – Чернігів. губ.]; зафікс. форма вечоріти [СУМ 1: 289]; вечеряти [Онишкевич 1984 1: 94]: *Днем народ в домах дрімає, Доки спека донімає, Бо там спека що аж страх; Аж коли повечеріє, З Тігра холодом повіє, Люд гуляє – по дахах* (Фр. АКК, с. 224).

***ВЕЧЕРНИЦІ, -ць** – вечірній збір молоді [Грінченко 1996 1: 143]; зафікс. форма, заст. вечорниці [СУМ 1: 345]; досвідки, прядки [Горбач 1997: 10]; передвесільні гуляння молоді [Магрицька 2003: 26]: *У неї все багато дівок на вечерницях!* (Кобр. Рожа, с. 225).

***ВИДКО** – видно [Грінченко 1996 1: 157 – нар.]; світло, ясно; доступно зорові, видно; вставне слово в знач. очевидно, мабуть [ГГКС: 36]; розм. видно [СУМ 1: 389]: *Але видко було по нім якуюсь нерадість* (Шашкевич М. Олена, с. 56).

***ВИСХНУТИ** – від **СХНУТИ** – сохнути [ГГКС: 180]: *Хоч він з горівки ніколи не випускався, все-таки траплялося, що в горлі висхне, заки сам до корчми зможе піти або кого післати, а часом і жид не хоче дати, заким гроші на стіл не покладе* (Кобр. Чортище, с. 109).

●**ВИТИЧИТИ** – намічати, прокладати пряму лінію на поверхні землі з допомогою тичок [СУМ 1: 511 – діал.]: *І знаєте що, кумонько, ми собі сьогодні обоє гарненько оглянемо ґрунть, витичимо, де що й як має бути, а завтра, дасть бог дочекати* (Фр. ЯТЗДБ, с. 114-115).

●**ВІДКИ** – звідки [СУМ 1: 589 – діал.; Грінченко 1996 1: 214 – нар.]: *А цариця каже: «Відки ж нам, чоловіче, запросити усіх тринайцять віщунок у куми, коли у нас лише дванайцять золотих лизочок та й чарочок, тож для одної би не стало»* (Федьк. Глогорожечка, с. 158).

***ВІДСИ** – звідси [ГГКС: 37; Грінченко 1996 1: 228 – нар.]; від цього місця, з цього місця; звідси [СУМ 1: 636]: *Геть **відси**!* (Фр. ВІС, с. 103).

▲**ВКРУТЬ** – відразу [автор. коментар]: *Друга: якби не ченцем підмінено коня, то **вкруть** Кульбашиний кинувся би назад до чумацького табору* (Кухар. ВК, с. 41).

▲**ВОВНИ**, **-внъ** – хвилі: *А по Дністру б'ють **вовноньки** В крутім береженьку, Ватра верх **вовнъ** розлилася Скрізь пільму темненьку* (Вагил. ЖІК, с. 375).

●**ВОКРУГ** – діал. навкруги, навколо [СУМ 1: 726]: ***Вокруг** стояли колеса, плуги, драбини, борони* (Кобр. Чортище, с. 108).

●**ВОРОБЕЦЬ**, **-а** – горобець [Грінченко 1996 1: 254; СУМ 1: 739; Аркушин 2000 1: 73; Горбач 1997: 13; Піпаш 2005: 30]: ***Воробці** в стрісі укриті, і перепілонька в житі, все те моя буде здобич, сли мені буби не зробиш* (Фр. Киця, с. 256).

●**ВРЕМ'Я** – час [СУМ 1: 758 – діал.; Онишкевич 1984: 149; СУСГ: 47; Грінченко 1996 1: 258; 4: 350 – Лебед.у.]: *То, – каже, – zostались колосся на ниві, так вони перестояли своє **врем'я**, так того й кричать... Ну, тепер сідай та снідай* (Костом. Загадка: 333), *От як прийшло вже те **урем'я**, що треба вже скоро кричати півню, він і каже своїй жоні...* (Купр. Відьмач, с. 57).

ВСТИД** – сором [СУМ 1: 769]; стид [Аркушин 2000 1: 78]; сором, стид [Піпаш 2005: 31]: *Не знати чи з гніву, чи, може, зо **встиду (Фр. БП, с. 274).

▲**ВТЕРЯТИ**, **-єш**, **-ють** – загубити, втратити: ... *вдень їсти нічого, бо все зібрано в клуні, а якщо й знайде, то за сваркою **втеряє*** (Укр. БН, с. 14); ***Втеряв** я навіки мою Олесю!* (Н.-Л. Запорожці, с. 13).

●**ВУЙКО**, **-а** – змениш. від вуй – стрий, дядько; назва ведмедя у гуцулів [Грінченко 1996 1: 259]; брат матері або батька; незнайомий старший чоловік; *евф.* ведмідь [ГГКС: 42]; дядько; стрийко; мамин брат, чоловік маминої сестри, батьків брат, чоловік батькової сестри; ведмідь [Горбач 1997: 14]; брат батька або матері; незнайомий чоловік; *перен.* ведмідь [Піпаш 2005: 32]; дядько по матері, брат матері; про старшого віком чоловіка [СУМ 1: 785]; дядько (на Буковині без ріжниць, чи брат батька, чи брат сестри, чи сестрин чоловік) [Сімович 2005 1: 316]: *О, справте, **вуєчку**, про дитя би вам щасливе, – каже Юдик, – за решту моя жура* (Федьк. ГЧ, с. 188); ***Вуйку**, аж, вітайте ж нам!* (Фр. ЛМ, с. 16).

Г

***ГАБА**, **-и** – біла турецька тканина; кайма [Грінченко 1996 1: 262]; хвиля на гірській річці [ГГКС: 42]; *заст.* турецьке сукно білого кольору; те, що покриває, застилає, оповиває і т.ін.; покривало; *заст.* оточка, кайма; *діал.* хвиля [СУМ 2: 7]; великі хвилі на воді [Горбач 1997: 14]; те саме, що аба; з грубого сорту габи виготовляли серм'яги, опанчі; різновид плаща або опанчі, пошитой з габи [Макейко 1996: 26]; річкова хвиля [Піпаш 2005: 32]: *Зима покрила увесь ліс білою **габою**, здається він велетенським мерцем* (Воробк. СІМЯ, с. 150).

●**ГАВРА**, **-и** – барліг [Грінченко 1996 2: 263 – угор.; Піпаш 2005: 32]; лігво звіра; барліг [СУМ 2: 9 – діал.]; лігво [Онишкевич 1984 1: 154]: *Йде бідолаха до ведмежої **гаври*** (Фр. ЗІВ, с. 247).

●**ГАДОЧКИ**, **-ів** – гадки [Онишкевич 1984 1: 156]: *Був-єм тобі все вірненький, Згадував **гадочки** – Все пропало, минулося* (Вагил. ЖІК, с. 374).

●**ГАЗДА**, **-и** – господар; добрий господар; порядна, чесна людина, господар дому, голова родини; чоловік [ГГКС: 51]; *діал.* господар [СУМ 2: 12]; хазяїн, господар; заможний селянин; муж, чоловік [Онишкевич 1984 1: 156]; хазяїн, господар [Сімович

2005 1: 317]: *Добрий вечір, газдо!* (Федьк. ГЧ, с. 187); *Газда* вмер, а газдиня байдуже, не розшибалася (Кобр. Рожа, с. 228).

● **ГАЗДИНЯ, -і** – господарка [СУМ 2: 12]: *Газда* вмер, а *газдиня* байдуже, не розшибалася (Кобр. Рожа, с. 228).

▲ **ГАЛЕРІЯ, -ї** – галерея: *Жандарм, що, очевидно, вернув з подібної місії, як і мій, стояв, опершися о дерев'яну галерію, поставивши сумирно свою «жінку», себто свій карабін, обік себе* (Фр. ОПС, с. 232).

■ **ГАНДЛЮВАТИ, -сш, -ють** – баришничати, торгувати [Грінченко 1996 1: 278-279]: *Після чумака їде «бідую» жид Іцько, той, що в селі гандлював* (Кудр. Старці, с. 352).

■ **ГАНЧАРІ, -ів** – гончарі [Грінченко 1996 1: 308-309]: *Всі люди на однім базарі купують миски і в одних ганчарів, то і миски однакові* (Котл. МЧ, с. 314).

▲ **ГІГЕЛЬ, -я** – їжа із тертої сирої картоплі, запеченої з молоком або салом [пояснення до тексту: 491]: *А ходіть-ко лиш у хату та покуштуйте, який то мені гарний гігель* Мошкова Сура спекла! (Федьк. ГЧ: 190).

▲ **ГОНЯТИ, -иш, -ять** – ганяти: *А під справником, он тим-таки, що все з дзвоником їздить, гоня, мовляв, як собака, та заказує, щоб шляхи рівняли під губернатора та містки малювали ...* (Куліш. СК, с. 175).

● **ГОРІВКА, -и** – горілка [Грінченко 1996 1: 311; Онишкевич 1984 1: 185]; діал. горілка [СУМ 2: 130]: *...вицідив собі оківку-фляшку вареної горівки з медом, та вже аж тогді, як не стало ні крапельки, пішов собі такий гарно закрохмалений гостинцем далі* (Федьк. ГЧ, с. 186); *Таже там, кажуть, кури уже печені, готові, піши ходя, лиш лови та їж, кілька ся влізе, а хочеш пити, то кождий потік сама горівка, й то чиста, оковита, не така люра, як Герико нам дає* (Федьк. АІЄ, с. 215); *Без горівки куди пнятись До такої дівки!* (Рудан. ЦС, с. 407); *Но я тебе люблю, бо ти горівки не п'єш та Неділеньку святу чтиш* (Федьк. ВЧМС, с. 480); *Приступив і старий батенько, сивий голубонько, та приніс сприй кухоль горівки з медом* (Шашкевич М. Олена, с. 56); *І препишні їди, і годовані вина, і горівка для мене добра оковита, і все* (Федьк. ЧБ, с. 153); *Для тих, хто любить пити добрі напитки, край дармоїдів – прямо рай: в колодязях, потічках і ріках повно добрих медів, вин і горівок* (Кон. КД, с. 156); *Сей свистить: «Горівку пила, та на мозок дур затік»* (Фр. КБ, с. 573).

* **ГОРЯЧКА, -и** – гарячка, висока температура [Онишкевич 1984 1: 187]: *Горячка з'їдала хлопчину, спеклими устами стогнав без тями і тільки одно повторяв: «У боці мене коле, ой, коле!»* (Фр. ІК, с. 197).

▲ **ГРАЛО, -а** – перемога [автор. коментар]; діал. музичний інструмент [СУМ 2: 155]: *Як побачив цар лицаря, то душа і стала йому на мірі, бо вже знав, що його грало* (Свидн. ЧД, с. 145).

Г

● **ГУДЗ, -а** – шишка від удару, пухлина; вузол на мотузці, нитці [Грінченко 1996 1: 352]; діал. гудзик, гуля, вузол на мотку, шнурку, нитці [СУМ 2: 189]; гуля, вузол, сучок [Піпаш 2005: 44]; те, що гуля – наріст (пухлина) на тілі; сучкувате полотно [Аркушин 2000: 1: 121–122]: *А «Правда» набила мені такого гудза на голові, що я тепер і знати її не хочу* (Маков. НП, с. 11).

Д

* **ДВАЙЦЯТЬ, -и** – двадцять [Аркушин 2000 1: 123; Онишкевич 1984 1: 205; Грінченко 1996 1: 361]: *То, може би, ще туди написати, шкода двайцятьох примірників* (Маков. ЯЯПСН, с. 130).

***ДВАНАЙЦЯТЬ, -и** – дванадцять [Онишкевич 1984 1: 206; Грінченко 1996 1: 361]: *А цариця каже: Відки ж нам, чоловіче, запросити усіх тринадцять віщунів у куми, коли у нас лише дванайцять золотих лизочок та й чарочок, тож для одної би не стало* (Федьк. Глогорожечка, с. 158).

▲ **ДЕГДЕ** – де-не-де: ...*Та дегде гадюкою вниз пролетить, Із неба зірвавшись, зірка* (Боров. Гайдамаки, с. 52).

▲ **ДІПНУТИ, -еш, -уть** – добитися: *Зачнім тепер псувати одного чоловіка по другім, одну родину за другою, ачей діпнемо свого* (Васил. КПТБО, с. 297).

● **ДОВГ, -а** – борг [Грінченко 1996 1: 401; Піпаш 2005: 49]; діал. борг, обов'язок [СУМ 2: 330]: ... *завертає голови попадянкам і ні про що більш не думає, як тільки про те, щоби найти собі наречену з добрим посагом і позбутися довгів, нароблених у семінарії?* (Фр. Чума, с. 174).

● **ДОСТАРЧАТИ, -єш, -ють** – доставляти, постачати [СУМ 2: 387 – діал.; Грінченко 1996 1: 431]: ...*ви мені поручіть сю будову, я вам дешевенько достарчу робітників і всього потрібного матеріалу* (Фр. ЯТЗДБ, с. 233).

* **ДОХТОР, -а** – лікар [Грінченко 1996 1: 436; Аркушин 2000 1: 140; Піпаш 2005: 50]: *Рятуй, чоловіче, бійся бога, бо отсі дурні, отсі другі дохторі, лиш очі повивалювали, як цапи, а нічо не розуміють* (Федьк. Бідолашко, с. 172).

* **ДУЛІВКА, -и** – наливка з груш [автор. коментар]; горілка настояна на грушах дулях [Ващенко 1960: 31]; наливка з груш дуль [СУМ 2: 434; Грінченко 1996 1: 455]: ... *край його на столі люлька і гаманець, каламар, гребінець і повна карватка ще торішньої дулівки* ... (Кв.-Осн. КВ, с. 136).

▲ **ДУМКА, -и** – пісенька [автор. коментар]; думка, рід ліричного вірша [Грінченко 1996 1: 456]; продукт мислення; припущення, передбачення; намір, замисел, задум; знання в якій-небудь галузі [СУМ 2: 425]: *Іван сів на коня, як на лаву, і поїхав, посвистуючи під якусь думку* (Свидн. ЧД, с. 145).

Ж

● **ЖАДНИЙ, ЖАДЕН, ЖАДНА** – жоден, ніякий [Онишкевич 1984 1: 248]; жоден, нікотрий; ніхто [Піпаш 2005: 54]; кожний, кожен; всякий [СУМ 2: 542]; кожний, всякий; при негативних висловлюваннях: ніякий; ніяким чином, ніяк [Грінченко 1996 1: 470]: *Бо з тих туманів (тут показав на лакеїв) жаден не вміє* (Фр. БП, с. 143); *А зі Львова не приходило ніщо, жадна нова інструкція* (Фр. ОПС, с. 245); *Жаден співробітник не почувався ні до якого злочину* (Фр. ІОК, с. 169); ...*І жадні муки, ані жадні зради Мене не склонять до невіри й зради* (Фр. СКС, с. 288); *Лиш один не мав жадної хиби: Яремко Головатий, чільна і справді дуже голова людина* (Воробк. Сміховинки, с. 202); *Я, мої любенькі, жадних сварок, жадних суперек, жадних процесів ані торгів не люблю* (Фр. ЯТЗДБ, с. 112).

* **ЖАЛЬКО** – шкода [Грінченко 1996 1: 474 – нар.; СУМ 2: 505]: *Жалько мені його вбивати, бо все ж таки це моя рідна дитина* (Уст.-Г. БК, с. 342).

● **ЖЕНТИЦЯ** – діал. сироватка з овечого молока [СУМ 2: 519]; сироватка [ГГКС: 58, 69]: *Я нащури вуха, – каже він, – а вона говорить: «Людяж жентицю, а мені молоко, людяж жентицю, а мені молоко»* (Кобр. Судильні, с. 232).

* **ЖИТЯ** – життя [Онишкевич 1984 1: 252]: *Він був впевнений, що купець в житті не їв ще такої чудесної страви* (Ков. Киселиця, с. 184).

● **ЖИЧИТИ, -иш, -ать** – зичити [Грінченко 1996 1: 486; СУМ 2: 536 – діал.]: *Це моя дочка, а хто своїй дитині не жичить добра, той і в пеклі не знайде стільця по собі;*

да не годиться і чужих дітей кривдити (Свидн. Недоколисана, с. 388); *Що жичиш собі, най буде мені, а що людям, най буде тобі* (Кобр. Судильниці, 232).

***ЖМІНКА** – жменька [Онишкевич 1984 1: 253]: *У селі К. панує отсей начальник з невеликою жмінкою богатих газдів, як необмежені пани* (Фр. ОПС, с. 239).

3

●**ЗАБАНУВАТИ, -єш, -ють** – затужити [автор. коментар]; діал. засумувати, зажуритися [СУМ 3: 16; МСБГ 1972: 7]; затужити [Онишкевич 1984 1: 258]; почути або мати жаль до когось, затужити [Сімович 2005 1: 317]: *Цілий світ забанував за смертю* (Наум. ДЖ, с. 95).

***ЗАВІЙНИЦЯ, -і** – сильний біль у животі [автор. коментар: 325]; хвороба: сильний біль у животі [Грінченко 1996 2: 18]; те саме, що завійна – різкий пекучий біль у животі або у грудях; діал. завірюха [СУМ 3: 51]; сильний біль у животі; апендицит [Аркушин 2000 1: 163]: *І моркву скромадить, і кирпу гне, і од завійниць гедзається, а деколи рогачем і тьху дасть неборакові, і цибулькою нагодує* (Сторож. ЖЧ, с. 31).

▲**ЗАВЧЕСНЕ** – завчасно: *Хліб зібрав завчесне...* (Рудан. ЦС, с. 377).

●**ЗАГОСПОДАРОВАНІЙ** – почати господарювати [Грінченко 1996 2: 29]; діал. обробити, освоїти (землю) [СУМ 3: 88]: *Його отець тільки що вмер, ситий слави і віку, маєток лишив великий і добре загосподарований* (Фр. ЯПСБШ, с. 99).

***ЗАКАМАРОК, -рка** – закуток [Грінченко 2: 45]; ніша в печі для зберігання сірників; закуток [Аркушин 2000 1: 168]; невеличка кімната, куток, закуток [МСБГ 1972: 20]; куток, невелике місце поза чим-небудь, вузький прохід у чомусь і т. ін. [СУМ 3: 138]: *Раз, як ховався він по закамарках, нахопився на його якийсь чоловік, трохи з ніг не звалив* (Сторож. ЖЧ, с. 31).

●**ЗВІЗДА, -и** – зірка [Грінченко 1996 2: 131; ГГКС: С.81; Горбач 1997: 32; Онишкевич 1984 1: 300; Піпаш 2005: 67]; зоря [Матвіяс, 1990: С.150]; зоря, зірка [МСБГ 1972: 54]; діал. зірка [СУМ 3: 481]: *Но коли вже так, то стріляй добре, а стріляй у саму звізду на чолі, щоби хоть довго не карався!* (Федьк. ВЧМС, с. 481); *На темній блакиті блиснула звізда, як дівчина, що вибігла за ворота й виглядає милого* (Кобр. Рожа, с. 226); *Між хмарами місяць тихенько котивсь, І на небі звізди займались...* (Боров. Гайдамаки, с. 52).

***ЗДОЙМИТИ** – зняти, скинути [Грінченко 1996 2: 146 – Федьк.]; підняти; підібрати [Піпаш 2005: 68]; підіймати, піднімати, знімати [МСБГ 1972: 60]: *Здоймив з плеча ковалевий від вугля мішок, що взяв був з собою з кузні, та й, що було зачав в той мішок набивати...* (Кобр. Чортище, с. 112).

***ЗІМА, -и** – зима [Грінченко 1996 2: 153; Сизько 1981: 19]: *Вона в полі колосочки серпом дожинає, Або груші та яблука на зиму ховає, Працьовита господиня буде у господі* (Ром. СМ, с. 234); *Ізійшло літо, вже й зіма ізійшла, настала вже й весна, кругом почало зеленіти* (Керн. ПК, с. 218).

***ЗЛОМАТИ** – те, що зламати – відламати частину від чого-небудь [Аркушин 2000 1: 190-191]: *Ну, бачу, горе не зломало ще Твоїї вдачі гордої Предславо!* (Фр. СКС, с. 262).

***ЗНАХОР, -а** – знахар, рідко знахор, заст. знахур – людина, що лікує різними немедичними засобами, а також займається чаклуванням [СУМ 3: 645]; знахар [Аркушин 2000 1: 192]: *Давно колись, як ще по світу жили русалки й знахорі і брали добрих під заштиту, лихих тягали у бори, де у ведмедів лицювали, так рятували люд од обід, – в хатинці тісної бідували старая баба й сивий дід* (Б.-Нос. ТБ: 92); *Зо всього*

свого князтва зібрав князь лікарів, **знахурів** – так ні один нічого не вдіє, ніхто поради не дасть (Сторож. ЖЧ, с. 32).

■ **ЗНАХУРКА, -и** – знахарка [Грінченко 1996 2: 171]; *рідко жін.* до знахар, знахор, знахур [СУМ 3: 645]: *І сама Пазька-знахурка того б не вгадала, що їй складеться!* (Куліш. СК, с. 175).

***ЗНИМИДІТИ** – щезати [автор. коментар]; зникнути, здиміти [МСБГ 1972: 60]: *Се сказавши, знимидів Лісовик, а наш стрілець, як зроду не лінивий був, так і взявся до свого млинця...* (Федьк. ВЧМС, с. 483).

● **ЗОСТРІЧАТИ** – діал. зустрічати [СУМ 3: 733; Онишкевич 1984 1: 319]: *Раз мій знакімець його там зострінув, Богом божився, що де і поділась...* (Мнж. КПХЛ, с. 277).

***ЗУЗДРІТИ** – углядіти, побачити [Грінченко 1996 2: 188 – Лубен. уезд; СУМ 3: 729]: *Хоч би в тебе голова була з винницький казан, а очі з відра, вже як схоче зла личина поглумитись над тобою, – сучий син, що й не зуздриш, відкіль і лихо складеться* (Куліш. СК, с. 175); *Голову зуздрівши зверху води зубату й рогату, Пан Фізігнат упурнув, а того з переляку й не здумав* (Думитр. Жабомишподралівка, с. 449); *І не зуздрів молодець, Гори як його стиснули...* (Мнж. ТБ, с. 207).

***ЗУХ** – завзятий [автор. коментар]; молодець, молодчина [Грінченко 1996 2: 188]; *виг.* (?) [Аркушин 2000 1: 195]; *фам.* завзята людина; молодець, хват [СУМ 3: 735]: *Що за зух наш Кирило, – сміються запорожці, – не побоїться і чорта позвать у дружки* (Сторож. ЗЧ, с. 69).

I

***ІГРЕЦЬ** – вихор [пояснення до тексту: 325; Грінченко 1996 2: 196 – Сторож.]: *Закрутився перед царицею ігрець, піднявся до неба стовп пилу, вхопив царевича і помчав у зелений гай, де пасеться печений бугай, де й кабан гуляє, що зубом оре, вухом засіває, а хвостом загрибає* (Сторож. ТС, с. 42).

▲ **ІЗВИХНУТИСЯ** – перевернутися: *Лис знову шусть у дірку, Хлоп упав, аж ізвихнувся* (Фр. ЛП, с. 268).

▲ **ІЗЖАХНУТИСЯ** – злякатися: *Вдруг по степену загуділо, затряслась могила і царевич ізжахнувся: Північ наступила* (Рудан. ЦС, с. 352).

▲ **ІЗІЙТИ** – закінчилося: *Ізійшло літо, вже й зима ізійшла, настала вже й весна, кругом почало зеленіти* (Керн. ПК: 218); *І два війська ізійшлося, як дві сильних тучі...* (Рудан. ЦС, с. 355).

▲ **ІЗМОГТИ** – змогти: ... *А хоч цілого вола проковтнути ізмогла* (Мнж. ІГ, с. 237).

І

● **ІДЕН** – один [Грінченко 1996 2: 196 – НВолин. уезд; МСБГ 1971: 45]; один, одна, одне [СУМ 4: 58 – діал.]: ... *Іден в полі, другий в лісі, Третій коло бочки* (Рудан. ЦС, с. 349).

***ІДНОЛІТОК, -тка** – однолітки [Грінченко 1996 2: 196 – Каменец. уезд]; ровесник [Аркушин 2000 1: 200]: *А іднолітки живії Віка доживають* (Рудан. ЦС, с. 391).

Й

***ЙМАТИ, ЙМИТИ** – брати, взяти, хватати, схопити [Грінченко 1996 2: 198]; зловити, піймати, схопити [Піпаш 2005: 73; МСБГ 1972: 82]: *То крадене, як тебе ймуть, буде біда* (Воробк. Сміховинки, с. 203).

К

***КАБАКА**, -и – нюхальний тютюн [Грінченко 1996 2: 202; *зафікс.* у Грінченка Дзензелівський: 92]; *заст.* нюхальний тютюн [СУМ 4: 63]: *Ось кете лишень кабаки, в кого міцніша, та й слухайте* (Кв.-Осн. КВ, с. 136).

***КАБИЦЯ**, -і – місце для приготування їжі в сінях або надворі; пристосування для казана, в якому варили їжу [пояснення до тексту: 327]; вогонь у землі для приготування їжі; кругла або чотирикутна яма, в якій розміщується гончарна пічка [Грінченко 1996 2: 203 – Полт. губ.]; ямка для улаштування на відкритому повітрі кухонного казана; яма, в якій замішують глину [Ващенко: 40]; відкрита літня кухня; яма, де вмішують казан [СУМ 4: 64]; *заст.* викладена в сінях з цегли пічка, на якій влітку варили їжу [Сизько 1981: 20]: *В першому покою, на кам'яному помості, було розкидане скло од битих пляшок, кістки; а біля розваленої груби лежала кабиця, багацько битих горшків і купа попелу з вугіллям* (Сторож. ЧК, с. 110).

***КАВАЛОК**, -лка – зменш. від кавал – кусень, частина [Грінченко 1996 2: 204]; кусень, шматок [ГГКС: 88; Горбач 1997: 34; Піпаш 2005: 74]; *розм.* шматок [СУМ 4: 66]; 1. шматок, частина від цілого; 2. *рідко* відрізок часу, шляху, певний об'єм роботи [МСБГ 1976: 45]; шматок чого-небудь [Аркушин 2000 1: 203]: ... *а ще до того такий добрий, як кавалок хліба* (Федьк. АІЄ, с. 214); *То і курку, і печеню, і кавалок кишки – Все, що було у торбині Стеребив до кришки* (Рудан. ПІВД, с. 121).

***КАЛАВУР**, а – запозичено з рос. мови караул [Грінченко 1996 2: 209]; караул, варта [МСБГ 1976: 9]: *Хотів був утікати, так не можна ж: приставили за ним калавур і так його пильнують, як ока* (Сторож. ЖЧ, с. 33); *Ізійшлись докупи гори, Тільки щілину вузеньку Попустили та пильненько Стережуть, мов калавури, Бідолаху* (Мнж. ТБ, с. 207).

***КАЛФ**, -а – капітан [автор. коментар]; ватажок, воєвода [Сімович 2005 1: 317]: *Я сам зробив би ся калфов того корабля та собі хоть до осені тим голубим морем погуляв!* (Федьк. ВЧМС, с. 486).

***КАЛЯСКА**, -и – астр. те саме, що каляс – сузір'я [Лисенко 1974: 90]: *Вам розказати тую казку, Як віз перевернувся чумацькій на каляску* (Рудиков. Казка, с. 363).

***КАНЦУР**, -ра – лахміття, шматок [Грінченко 1996 2: 215 – Черк. уезд]; шматочок, уламок, невеличка частинка [Чабаненко 2: 147]; ганчірка, те саме, що лаха, рубак [Макейко 1996: 19]: *Тільки канцур'я нікчемне скрізь посипалось навкруги!* (Мнж. ТБ, с. 193).

●**КАРВАТКА**, -и – кухоль [пояснення до тексту]; карватка = кавратка: кухоль; церковний кухоль для пожертвувань [Грінченко 1996 2: 221 – Лохвиц. уезд]; *діал.* кухоль [СУМ 4: 104]: ... *край його на столі люлька і гаманець, каламар, гребінець і повна карватка ще торішньої дулівки...* (Кв.-Осн. КВ, с. 136).

■**КАРИТА**, -и – карета [Грінченко 1996 2: 222]: *Два лакеї крутилися коло карити, немов шукаючи чогось, а в кариті сидів якийсь великий пан* (Фр. БП, с. 143).

●**КАСИНО** – зах. казино [СУМ 4: 114]: *Князь бавився, їздив на візити по міських головахах та околишніх панах, бував у театрі на оперетках, а ще радніше проводив ночі в кафе-шантанах або в касині за картами, але книжок ніяких не читав, розмов поважних не любив...* (Фр. БП, с. 263).

***КАТЛАМА**, -и – прісні коржики, печені на овечому смальці [Грінченко 1996 2: 225 – Мнж.; Чабаненко 2: 155]: ...*З борошенця того ми Вже наварим катлами* (Мнж. ТБ, с. 205).

***КЕБЕТА**, -и – здібність, розум, уміння, хист [Грінченко 1996 2: 234 – Київ. губ.; СУМ 4: 138]: *І на се, мабуть, кебети не стало!* (Костом. Загадка, с. 338).

● **КЕРНИЦЯ, -і** – діал. криниця [СУМ 4: 143]: *Керницю засипав каміннями, забив дошками, а дитину пильнують обоє, як ока в голові* (Кобр. Судильниці, с. 223).

* **КИМАКА** – кусок деревини, ломака [поясн. до тексту: 143]; кимак – колода; кусок колоди [ГГКС: 93]; кимак – 1. вулик; 2. сук; 3. колода; 4. ломачка, патик, оцупок, поліно [Онишкевич 1984 1: 348]: *Сів Іван на того коня, ізгорбився, взяв якусь кимаку в руки та й каже: «На війну йду»* (Свидн. ЧД, с. 143).

* **КІЗЛИ** – крокви [Піпаш 2005: 78]; у гуц. хатах, те ж що і крокви, стропила [Грінченко 1996 2: 246]: *Ах, коби хоч яка пригода в дорозі! – зітхав Іван, сидючи на кїзлах і з якоюсь тривогою позираючи в неясну далечину, заслонену напівпрозірчастою ранньою мглою* (Фр. БП, с. 147).

● **КІТЛИ** – кітлик – те саме, що козел – горщик для кулішу [Грінченко 1996 2: 246]; казанок [СУМ 4: 171 – діал.]: *Душі з кїтлів повитягав, падькував п'ятий* (Фр. ЯРПТС, с. 125).

● **КІТЛОВИНА, -и** – котловина [Грінченко 1996 2: 246 – Гуцульщина]; улоговина [СУМ 4: 171]: *Уся широка кїтловина стогнала, кричала, гриміла та палала, мов одно пекло* (Фр. Поєдинок, с. 62).

● **КЛЕВЕЦЬ, -вця** – друга назва молотка [Ващенко 1960: 45]; діал. молоток [Піпаш 2005 1: 79; МСБГ 1976: 52; СУМ 4: 177; Грінченко 1996 2: 249]: *Із долотами та клевцями звиваються наші міщани, що аж страх!* (Воробк. Сміховинки, с. 207); *Великий ковальський міх роздував розжарене вугілля, кидав довкола червоним полум'ям і обливав стоячого з клевцем коваля, що з розгоном підносив та й спускав його на вбите в дубовий ковбок ковало* (Кобр. Чортище, с. 108).

● **КОГУТ, -а** – півень; перо півня на шапці гуцула [Грінченко 1996 2: 262 – гуц.]; півень, тетеря [СУМ 4: 207 – діал.]: *Великий кохінхінський когут у панськїм курнику злопотів крилами і товстим басом заспівав: «Ку-ку-рі-ку!»* (Маков. ДС, с. 4); *А на тому дубі, помежи гільцями, Там сидів Когутик з красними крильцями* (Фр. ЛС, с. 259); *Вчора ще пустив він крові Війтовому Когутови, Аж Когут і дух спустив* (Фр. ЛМ, с. 25); *Та ще й того вражого когута сокотіть, бо той як кого дзюбне, то вже тямитеме цілий руський місяць* (Федьк. Підмінче, с. 219).

● **КОЖДИЙ, -ого** – кожний [Грінченко 1996 2: 263]; діал. кожний [СУМ 4: 208]: *Інколи й сам він притикав ухо до смереки і за кождим разом дізнавав вражіння так само сильного і потрясаючого, як і за першим разом* (Фр. БП, с. 129); *Кождий* дбає сам про себе (Фр. ВІС, с. 99); *Не бійся, ще ти в горах стадо пас, Як я тут знала кождий кут!* (Фр. СКС, с. 256); *На старість кождий хлоп повинен дістати пенсію з цісарської каси* (Маков. КПНР, с. 122); *Кождий з вас чув, що вода морська солоніша така, що з неї навіть сіль роблять, а то так, що будують на побережжі лотоки* (Федьк. ВЧМС, с. 478); *На кождий спосіб є таки спосіб* (Фр. ВІС, с. 101); *Сей уступ додає нам національної гордості, кожда польська жаба повинна знати його напам'ять* (Маков. ДС, с. 5); *Довкруги кождої хати є пліт, однак не хмизом городжений, а ковбасами, а замість кілля стоять товсті кишки, шинки та сальцесони* (Кон. КД, с. 156).

* **КОЛЯДОВАТИ** – колядувати [Онишкевич 1984 1: 370]: *А на кутю так, здається, і колядовати ходили* (Думитр. Жабомишподралівка, с. 445).

▲ **КОНСПЕТУВАТИСЯ** – користуватися: *У харчах він не нуждався, Бо усім конспетувався* (Мнж. ІГ, с. 235).

▲ **КОТОХВІЙ, -я** – Котофій: *Я – Кім Котохвій, Ще й Матвійович, Над котами я пан!* (Дн. Чайка. ПК, с. 214).

***КОЦЮБА, -и** – кочерга [Грінченко 1996 2: 295; Ващенко 1960: 50; ГГКС: 91]; знаряддя у вигляді насадженого на держак залізного прута з розплесканим і загнутим кінцем для перемішування палива в печі і вигрібання з неї жару, попелу; кочерга [СУМ 4: 314]: *Ой, ще ж я не встала з тяжкого упадку, Аж тут баба лізе та й несе лопатку, а мужик коцюбу*, – Вони присяглися на мою загубу (Фр. ЛС, с. 263).

***КПИТИ** – трунити, насміхатися, жартувати [Грінченко 1996 2: 297; Аркушин 2000 1: 249]; те саме, що кепкувати [СУМ 4: 318]: *Як би нам його стребити, Щоб не мав він з тебе кпнути* (Мнж. ТБ, с. 199).

***КРЕПКО** – міцно; сильно, великою мірою, дуже [Аркушин 2000 1: 252]: *Старий фундамент, ручу тобі, так крепко збудований, що простойть ще довгі віки* (Фр. ЯТЗДБ, с. 116).

■КРИНПУЛЬ, -я – гак; ‘тринпіль’, ‘тринпуль’ – палка, на якій підвішують для зняття шкіри вбиту вівцю [Грінченко 1996 4: 283]: *...Дорогес її, душку, Як на кринпуль тую тушку Віша де різун ягнячу* (Мнж. ТБ, с. 195); *Дядько один усе діло наладив, тушку ту з тринпулем скинув, та ревню Галас собаки зчинили, на лихо...* (Мнж. КПХЛ, с. 276).

▲КРІВДА, -и – кривда: *Так тільки вона вмерла не від того, що з неї глузували, е ні вона була гарна та правдива дівчина, не стерпіла кривди та й рехнулась* (Керн. ПК, с. 215).

●КРІС – кремнієва рушниця [Грінченко 1996 2: 309 – гуц.]; рушниця [пояснення до тексту; СУМ 4: 358 – зах.]: *Але ловецька комора, як каже приповідка, худа, бо часом то біжить йому все під кріс, а часом знов то ходитиме і два, і три дні по дебрах, та хіба ворону або сороку вздрить, а часом і то ні* (Федьк. ВЧМС, с. 478).

***КСЬОНДЗ, -а** – церковний службовець [Грінченко 1996 2: 317 – Рудан.]; польський католицький священик [СУМ 4: 380]; священик [Онишкевич 1984 1: 392]: *Приглянувся ксьондз-добродій до чужої жінки: Що день божий посилає Фіги та родзинки* (Рудан. Чорт, с. 130); *На тім боці засиділась у ксьондза, що ген-ген сонечко з полудня звернуло, як прийшлося додому збиратись* (Свидн. ПСНП, с. 379).

▲КУНПАНИЯ, -ії – компанія: *А у такій кунпанії кого посадити на покуті?* (Кв.-Осн. МБ, с. 420).

***КУФА, -и** – бочка [автор. коментар: 156]; посуд на 100 літрів [Онишкевич 1984 1: 399]: *Всі в дворі в крик та репет – пани грубим, товстим голосом, як куфи, а пані тоненьким, як ті цвиги!..* (Федьк. ЧБ, с. 156).

***КУЧМА, -и** – шапка [пояснення до тексту]; шапка міхова, мохната [Грінченко 1996 2: 335 – Полт.]; розм. висока бараняча шапка [СУМ 4: 424]; висока шапка з овечого хутра [МСБГ 1976: 117]; бараняча зимова шапка [Онишкевич 1984 1: 400]; висока зимова чоловіча шапка без відлог на вуха [Аркушин 2000 1: 274]; шапка з кожуха [Сімович 2005 1: 318]: *Тут зайшов він до одного знакомого чоловіка, перебрався, як простий хлоп, намастив собі лице, приліпив великі уса, насунув кучму на голов, насипав у кошіль перших грушок та й пішов право у цісарський двір* (Федьк. Бідолашко, с. 171).

Л

●ЛАЙДАК, -ка – ледар [Грінченко 1996 2: 341 – Чуб.; ГГКС: 109]; ледачий чоловік [Ващенко 1960: 54]; 1. діал. вбога бездомна людина; 2. вживається як лайливе слово [СУМ 4: 437]; ледача людина [Сизько 1981: 23]; знев. ледар, лайл. гульвіса, ледацюга [МСБГ 1978 5: 10]: *Бреше, лайдак, та й годі* (Фр. ЯПСБШ, с. 101).

● **ЛЕГІНЬ, -я** – парубок, дорослий хлопець [ГГКС: 110]; юнак, парубок [СУМ 4: 461 – діал.; МСБГ 1978 5: 18; Онишкевич 1984 1: 406; Горбач 1997: 45; Сімович 2005 1: 318]: *А жваво, легіні, а жваво!* (Федьк. ЧБ, с. 155).

* **ЛЕД** – лід [Верхратський 1902: 121 – лемківське]: ... *Ні, хвіст у леду держиться!* (Фр. ЛМ, с. 89); *Смертельна тривога проняла мене до кості, розбурхана кров ледом стялася і на хвилю, мабуть, зовсім перестала битися* (Фр. Поєдинок, с. 64).

* **ЛЕДВІ** – ледве [Грінченко 1996 2: 352 – нар.]: *Лежить бідолаха вітер, ледві дише* (Куліш. Півпівника, с. 180).

* **ЛЕДВО** – ледве [Грінченко 1996 2: 352 – нар.]: *Та ледво* минуло два дні, коли в селі з'явився жандарм, простісінько примаршрував до моєї хати і остро запитав мене, чи маю нас? (Фр. ОПС, с. 231); *Ледво-не-ледво* в тій живій колоді здужав Іван відрізнути почварну, майже шестистінну головолицю, оброслу жмутами сухого моху та корявими грибами замість волосся (Фр. БП, с. 137).

* **ЛЕКШЕ** – легше [Грінченко 1996 2: 353 – нар.; Аркушин 2000 1: 280]: *Я аж лекше відітнув* (Фр. ОПС, с. 244).

* **ЛЕКШИЙ, ЛЕКШІ** – легший, легші [Онишкевич 1984 1: 407]: *Та й мої гріхи не лекші* (Фр. ВЛЮ, с. 78); *На їх закони та приказки Ми плюємо, а хто з них в наші руки Попадеться, той певно лекший вийде Чи то кишеню, чи навіть кров'ю* (Фр. СКС, с. 284).

* **ЛИЖКА, -и** – ложка [Грінченко 1996 2: 358; Горбач 1997: 46; Верхратський 1902: 58]: *А цариця каже: Відки ж нам, чоловіче, запросити усіх тринадцять віщунів у куми, коли у нас лише дванадцять золотих лижочок та й чарочок, тож для одної би не стало* (Федьк. Глогорожечка, с. 158).

● **ЛИЛИК, -а** – летюча миша [Грінченко 1996 2: 359 – Каменец. уезд]; кажан [СУМ 4: 485 – діал.; Горбач 1997: 46]; зоол. chiroptera, кажан [Піпаш 2005: 93; МСБГ 1976 5: 25]: *Крила зовсім як у лилика* (Кобр. Чортище, с. 108); *Лилик сидів тихо в своєму кутику, ні за чим він не жалкував, та нічого й не бажав, хіба тільки кутка ще темнішого, щоб міг сидіти там спокійно і ніколи того прикрого, разливого світла не бачити* (Укр. Метелик, с. 15).

● **ЛІЦИТУВАТИ** – діал. продавати з аукціону [СУМ 4: 533; МСБГ 1976 5: 33; Сімович 2005 1: 317]: ... *Пахощами він торгує, – От у нього ліцитує Суд за довг увесь товар* (Фр. АКК, с. 210).

● **ЛУЧИТИСЯ** – статися [Грінченко 1996 2: 383]; траплятися, статися, випадати, потрапляти на очі [СУМ 4: 559 – діал.]: *Коли ж лучиться між ними трудящий і розумний, то вони проганяють його з свого краю* (Кон. КД, с. 156); *Та сим разом на Іванове бажання лучилася пригода забавніша: князь згубив гроші* (Фр. БП, с. 266); *Така пригода вже, може, не лучиться нікому з українців-русинів у 20 столітті, і тому я розповім її на пам'ятку щасливим внукам і правнукам* (Маков. НП, с. 8); *Той як слід відповідає, Що таке їм де лучалось, Як де горенько траплялось* (Мнж. ТБ, с. 227); *Але і один чорт ходив по світі, щоб людям пакості творити, та так ему лучилось, що і він, сердешний, зголоднів* (Федьк. ГЧ, с. 186); *Хоч і лучалось мені деколи навідуватися у рідну Україну, так чи довго ж то спочинеш під теплим її крилом?..* (Сторож. ЗЧ, с. 48).

* **ЛУЧНИЦЯ, -і** – рід факела зі смолистого дерева, який використовують для ловлі риби [Грінченко 1996 2: 383 – гуц.]; рід факела із живиці [Сімович 2005 1: 318]; смолоскип [Онишкевич 1984 1: 420]: *Лиш далеко очеретом сверкають лучниці* (Вагил. ЖІК, с. 374).

***ЛЬОС**, -у – жеребок [пояснення до тексту]; жеребок, доля, участь [Грінченко 1996 2: 385 – Чуб.]; щастя, удача [МСБГ 1976 5: 46]; лото, лотерея [Піпаш 2005 96]: *Почали кидати день у день жереб: на кого впав льос, той мусив іти до Ведмеда і датися йому з їсти* (Фр. ЗІВ, с. 247).

М

***МАКОРТЕТ**, а – котловина [автор. коментар; Грінченко 1996 2: 400 – Мнж.]; велика череп'яна посудина для вареників, муки тощо [Ващенко: 57]; пагорб, яма [Чабаненко 2: 269]; діал. макітра [СУМ 4: 603]: *Макортети та балки їм непочім, не зблукують!* (Мнж. ТБ, с. 185).

***МАЛАХАЙКА**, -и – батіг [Грінченко 1996 2: 400]; великий батіг [Ващенко: 57]; довгий батіг, малахай [Чабаненко 2: 270]; розм. довгий шкіряний батіг [СУМ 2: 605]: *Трьомсин іде холодочком, Малахаєчкою має, Мов коня-то підганяє* (Мнж. ТБ, с. 212).

***МАЛПА**, -и – мавпа [ГТКС: 119]: *Є на місці фельдшеруці Малпа Фрузя, удова: Ніби лікарка потрошка, Ніби знахорка, ворожка, А вродлива, як Сова* (Фр. ЛМ, с. 80).

***МАНЕНЬКИЙ** – маленький [Сизько 1981: 25]; розм. маленький [СУМ 4: 620]: *...а на решті прекрасні манесенькі каченятка* (Федьк. Підмінче, с. 218); *...заснув манесенький – ніяк його і не розбуркаєш* (Сторож. Скарб, с. 35); *Маненька вона була й пруденька* (Вовчок. Кармелюк, с. 11); *Та тоді, як Січ рідненька ще була собі маненька ...* (Мнж. ТБ, с. 183); *Будуть собі гратись як маненькі діти* (Мнж. ЛГ, с. 332); *Був чоловік, а на ймення Хома, жінка Марина та ще маненька дитина* (Грінч. ЧРВ, с. 134); *Тільки ото свою кривну ішкоду Вовк розказав, до Царя наблизилось Трусик – маненьке Шашця, уклонилось та і заведе по-панськи* (Мнж. КПХЛ, с. 273); *Де се вони подівалися, що повідбігали і хазяйства свого, і діточок маненьких?* (Кв.-Осн. КВ, с. 157).

▲**МАРШЕРУВАТИ** – марширувати: *Та ледво минуло два дні, коли в селі появилася фандарм, простісінько примарширував до моєї хати і остро запитав мене, чи маю нас?* (Фр. ОПС, с. 231).

■**МЕЖЕННЕ** – між собою [пояснення до тексту]; середина літа; час, коли річки мають низький рівень води [СУМ 4: 667]: *Як на ратищах стялися Та ударились меженне...* (Мнж. ТБ, с. 193).

***МЕЦЕНАС**, -а – меценат, адвокат [Онишкевич 1984 1: 438]: *Лише я один мудрий, – казав меценас далі* (Маков. КПНР, с. 121).

●**МІД** – мед [Грінченко 1996 2: 430; СУМ 4: 724 – діал.; Аркушин 2000 1: 315; Онишкевич 1984 1: 442]: *Гадає, що як сам любить мід, то вже й кождий готов за мід продати і душу сумління* (Фр. ЯЗПЗЛ, с. 126).

***МІЗЮК**, -а – рожок, що дітей годують, як нема покорму в матері [пояснення до тексту]; сосок для годування дітей та маленьких домашніх тварин; рожок [Грінченко 1996 2: 430 – Уман. уезд]: *Та як він був ще цицьковий, то пан нагнав щось зо три дійних корови, накупив мізюків і казав готувати* (Свидн. ПСНП, с. 381).

***МНЯСО**, -а – м'ясо [Онишкевич 1984 1: 448]: *Як спеклась і зсушилась тая жаба, Явдоха достала її, обірвала усе мнясо, а кісточки позбирала і стала з них вибирати...* (Кв.-Осн. КВ, с. 185).

***МУНДУР**, -а – мундир [Онишкевич 1984 1: 456; Грінченко 1996 2: 454]: *І коли хто виходить з війська, повинен дістати цісарський мундур додому і звер, аби мав на заяці...* (Маков. КПНР, с. 122); *Мундур так вигідно шитий, пенсія так точно йде!* (Фр. КБ, с. 524).

■**МУСІТИ** – бути вимушеним [Грінченко 1996 2: 456]: *Ми так по нашому повелінню хочемо, - то так зараз мусіло все точнісінько зробитися; не було ні брата, ні свата,*

ні дочки, ні сина, лише все **мусіло** повинуватися княжому хотінню (Ков. Киселиця, с. 177).

Н

▲ **НАГАЛЬСТВО, -а** – нахабство: *Дехто багато за скверні прояви: Капості хижі, грабіжку, нагальство* (Мнж. КПХЛ, с. 272).

▲ **НАЙГОРЯЧІШЕ** – найгарячіше: *Знаю, що вже віддавна **найгорячіше** його бажання – стягнутися на новий кожух, та як же далеко до здійснення того бажання!* (Фр. ІК, с. 196).

▲ **НАЙПИШНІШИЙ** – найпишніший: *Дарма що каліка, а така ж була пиха в того курчати, як і в його батька, старого півня; а батько його був **найпишніший**, поважний і огрядний півень, – хоч сто верстов ісходи кругом, такого другого не побачиш* (Куліш. Півпівника, с. 178).

● **НАНАШКО, -а** – хрещений батько [Грінченко 1996 2: 505; ГТКС: 130; СУМ 5: 133 – діал.; Горбач 1997 54; МСБГ 1979 6: 25; Онишкевич 1984 1: 471]; слово запозичене з румунської мови «ненаш»; Дзендзелівський вважає це слово українським, бо є похідні (нанашкувати – говірки Івано-Франківська): *Не прогнівайся, **нанашку!*** (Фр. ЛМ, с. 22); *Нанашку*, – каже, – казав Іван, щоб ви зараз їхали до лісу (Фр. БП, с. 140).

* **НАНЬМИЧКА, -и** – наймичка [Матвіяс: 39]: *Вона була попереду **наньмичкою** у городі, по купцям, так знала усякії порядки і світу повидала* (Кв.-Осн. ПС, с. 410); *Так-бо старий, упоравши кабана, приймається різати баранця, так, знай, покрикує на Василя, щоб мерції рубав дрова, бо **наньмичка** вийшла з хати за дровами та й стоїть порожняком, бо нічого узяти ...* (Кв.-Осн. ОТС, с. 207).

● **НАСТОРОЧИТИСЯ** – наставляти, піднімати; нагострити вуха [Грінченко 2: 524]; насторожуватися [СУМ 5: 203 – діал.]: *Співа, а сам уже так **насторочився**, щоб швиденько покотитися, втекти* (Пч. КПК, с. 250).

* **НАХОПИТИСЯ** – встигати, натикатися, зустрічатися [Грінченко 1996 2: 531 – Ном.]; розм. наставати, наближатися (в часі) [СУМ 5: 230]: *Раз, як ховався він по закамарках, **нахопився** на його якийсь чоловік, трохи з ніг не звалив* (Сторож. ЖЧ, с. 31).

● **НЕБАВОМ** – незабаром, скоро [СУМ 5: 245 – діал.; МСБГ 1979 6: 44; Грінченко 1996 2: 536 – нар.]: *За рукою з'явилася **небавом** голова урядника* (Маковей. НП, с. 11); *Мав щастя: убив **небавом** красноворонку* (Васил. КПТБО, с. 301).

▲ **НЕГО** – нього, його від він: *Хіба я гірший від **него**?* (Грінч. Квітки, с. 135); *І царевичі зійшлися, коло **него** стали, коло **него** разом стали, гірко заридали* (Рудан. ЦС, с. 350).

● **НЕДВИГА, -и** – нерухома істота [Грінченко 1996 2: 543 – Рудч.; СУМ 5: 283 – діал.]: *Тільки я одна **недви́га** проживаю, мов суцїга, в самотині тут одна, покипрійде смерть страшна* (Мнж. ТБ, с. 214).

* **НЕПРИЧКОМ** – ніби, начебто [автор. коментар]; приміром, наприклад; часом, бува; випадково, ненароком [МСБГ 1979 6: 51]; сказати б, наприклад, хоч би от [Сімович 2005 1: 319]; точно, немов, сказати б [Грінченко 1996 2: 556]: *А ще, **непричком**, як тепер!* (Свидн. ПСНП, с. 378).

* **НІГДЕ** – ніде [Білодід: 157; СУМ 5: 420 – заст.; МСБГ 1979 6: 60; Онишкевич 1984 1: 492; Грінченко 1996 2: 566 – нар.]: *...так гемонські тварі полюбили на бубові сидіти, що буцїм їм і сісти **нігде**, буцїм їм більше й лісу нема ...* (Куліш. СК, с. 176); *Хоч їм було і жаль своєї панії, а **нігде** дітись; як кивнув мрець, вони всі з хати не озираючись так і побігли* (Купр. Відьмач, с. 58); ***Нігде** не ворухилася й жива душа, неначе всі люде вимерли од великої чуми* (Н.-Л. Запорожці, с. 45); *От він, поховавши*

батька, сюди-туди оглядівсь, аж вже йому годів двадцять п'ять; **нігде** дітись, треба женитися, треба дівки ськати... (Кв.-Осн. КВ, с. 137); *І любились цар, цариця, Нігде правди діти...* (Рудан. ЦС, с. 349).

***НІМ** – поки, заки [ГГКС 1997: 133]: *Дочка робить то одне, то друге, звичайно, дочка, мусить маму послухати, а найбільше роботи має з молоком, нім видоїть, нім процідить, нім позливає* (Кобр. Судильниці, с. 234); *Той генерал уже дав о собі чутку. Нім дійшло письмо до царівни, вороги півкраю спустошили вогнем і мечем* (Свидн. ЧД, с. 145).

О

***ОБЕНБЕРИТИСЬ** – гепнутися об землю, важко впасти [Грінченко 1996 3: 7 – Мнж]; сильно вдаритися; тяжко вдаритися; падаючи на землю гепнути(ся) [Сизько 1981: 28]: *Як підсковзньється, забивсь, мабуть, дуже та й обенберивсь, не зна, що й робити* (Мнж. КПХЛ, с. 298).

■**ОБІБРАТИ** – вибрати [за контекстом]; знімати щось одне за одним з кого-, чого-небудь [СУМ 5: 464–465]; вибирати, вибрати [Грінченко 1996 3: 2-3]: *Стала рада міркувати, Міркували-радували, І над рибою суддею Всі лисицю обібрали* (Грінч. РТ, с. 70).

▲**ОБІСНУТИ** – заснути: *От як в замку обіснули, Вдвох вони і дременули На токи оті швиденько* (Мнж. ІГ, с. 247–248).

■**ОБМІНИТИ** – обміняти [Грінченко 1996 3: 19 – Рудч.]; *вжив. рідко* віддаючи, одержувати натомість кого-, що-небудь [СУМ 5: 540]: *От вона зараз і догадалась, що се, мабуть, її сестри обмінили лист; зараз подумала, погадала, що їй робить, та й вигадала* (Сторож. ТС, с. 41).

●**ОБРУБ, -а** – окремих шматок землі, ділянка [Грінченко 1996 3: 25]; межа [СУМ 5: 571 – діал.]: *Скоро ми ввійшли в обруб міста* (Фр. ОПС, с. 232).

***ОБХАНЮЧИТИ** – обчистити, прибрати [автор. коментар; Грінченко 1996 3: 30 – Рудч.]; *рідко, розм.* надавати чому-небудь приємного, охайного вигляду; обчищати [СУМ 5: 598]: *Обханюч мене* (Пч. ПДДТБД, с. 230).

●**ОВАД, -а** – кінський гедзь [Горбач 1997: 57]; овід [СУМ 5: 610 – діал.]: *Ви ж, жінки, Як овади: літаєте кругом і жалите* (Фр. СКС, с. 307).

●**ОВСІ** – зовсім [СУМ 5: 612 – діал.; Грінченко 1996 3: 34 – нар.; Шевельов 2008 1: 483]: *Та се овсі не знають що!* (Костом. Загадка, с. 336).

***ОГНИК** – вогник [Онишкевич 1984 2: 15]: *Бо вечір се святий; палає світло всюди, І огник радості у кожній тліє груди!* (Фр. СК, с. 313).

▲**ОДВІТУВАТИ** – відповідати: *Добродію! – одвітувало Півпівника* (Куліш. Півпівника, с. 180).

▲**ОЗЬМИТИ** – взяти: *Бач, хліб дорогий – по п'яти алтин мішок, та й тісно нам буде, як тобі жінку озьмемо: тільки і є, що хата з кімнатою, та через сіни противна хата, та й годі; де мені вас містити з дітворою, що вже знаю, що так і обсипле* (Кв.-Осн. КВ, с. 137).

▲**ОНИ** – вони *мн.* від **він**: *Отак они журяться* (Федьк. Глогорожечка: 158), *Коби они знали!..* (Федьк. ІУП, с. 194).

●**ОНОГДИ** – недавно [пояснення до тексту; Грінченко 1996 3: 54 – нар.]; недавно, цими днями [СУМ 5: 698 – діал.]: *Оногди у кума Андрія на хрестинах як ухопила знеацька один пиріг* (Федьк. ВЧМС, с. 485).

***ОРІШКИ** – змениш. від **оріх** *рідко* горішки [СУМ 5: 746]; лісові горішки [Онишкевич 1984 2: 24]: *Сосни і ялиці виглядають прямо як різдвяні ялички: замість шишок повно*

по них золочених яблук і **орішків**, золотих перстенів і звізд та забавок (Кон. КД, с. 156).

***ОСКУПНО** – економно; скупко [Онишкевич 1984 2: 26]: *Треба було **оскупно** видавати на їду і на всякі найконечніші потреби, щоби тільки про людське око держатися сяк-так з гонором* (Фр. БП, с. 155).

***ОСМЕРКЛО** – смеркло [Аркушин 2000 2: 17]: *Да вже як зусім **осмеркло**, він змігся та і впав, як сніп, п'яний на поміст* (Куліш. Циган, с. 158).

П

***ПАХОЛОК, -а** – підліток [пояснення з тексту]; посланець [Федьк. – автор. коментар: 154]; хлопчуган, учень жебрака, помічник, підспівувач, пасинок [Ващенко 1960: 71]; підліток [Білодід 1958 1: 153 – діал.]; діал. холка; заст. слуга; хлопчик, підліток [СУМ 6: 101]; 1. хлопець, парубок; 2. слуга [Грінченко 1996 3: 103]: *Вже Павлусь був чималий **пахолок**, а вона ще возилася з ним, як з маленькою дитинкою* (Сторож. Скарб, с. 34); *Та й Лошатко! От **пахолок**!* (Фр. ЛМ, с. 71); *Гроші плате а чималі, та й гука на **пахолята**, щоб ті шуки забирати* (Мнж. ІГ, с. 243); *Господи, як тут не штрикнуть дванайцять **пахолків** з бочки, як не стануть нашого чоловіка бучаками обертати!..* (Федьк. ЧБ, с. 154-155).

***ПЕРВИЙ** – перший [СУМ 6: 118 – розм.; СУСГ 2002 157; Грінченко 1996 3: 104 – нар.]: *Отож, власне, одного разу сиділи вони усі в купі ввечері, по роботі, тоді, знаєте, як вже усе стихне, сонечко вже запало за зелений гай і от нахватиться **перва** зірочка...* (Вовчок. Кармелюк, с. 14); ***Первим** ось Вовк Сіроманець вставає з кривим всім кодром, знакімством славетним* (Мнж. КПХЛ, с. 273); ***Первий** Песибоець списом шпигнув навкид Лінехора, Щоб навісний не вискакував поперед батька у пекло* (Думитр. Жабомишодралівка, с. 453); *А там десь далеко внизу вже стогнав, наче під землею, **первий** поріг Кодацький* (Н.-Л. Запорожці, с. 10).

***ПЕРЕКАЛКИ** – рівчаки або ручайки поперек шляху [автор. коментар]; брудні урвища, струмки поперек дороги [Грінченко 1996 3: 120 – Полт., Харк., Єскатер; Мнж.]; протічна балка [Чабаненко 3: 90]: *Бакаї й **перекалки** ...Ім ніпочім, не зблукують!* (Мнж. ТБ, с. 185).

●**ПІГНАТИ** – погнати, погнатися; швидко піти або побігти [СУМ 6: 390 – діал.]: *Заздрів то збиточний вітер, **пігнав** за ними легким посвистом і розбивав на кусні чорні боввани* (Кобр. Рожа, с. 226).

●**ПІДКАПОК, -пка** – сутана [пояснення до тексту]; очіпок [Грінченко 1996 3: 166-167]; діал. різновид головного убору [СУМ 6: 432]: *Замість коня – чернець загнуданий у **підкапку**, обшарпаний, труситься, мов несамовитий* (Кухар. ВК, с. 40).

***ПІДРАТИ(СЯ)** – порвати, подерти [Онишкевич 1984 2: 70]: *А коли одного разу Химині ходаки **підрались**, а Химині пальчики за нашов тоненьков посягли, аби не в ті подерті ходаки латати...* (Федьк. ІУП, с. 193).

▲**ПІЙТИ** – підти: Закутавшись у хмарку, місяць **пійшов** далі своєю дорогою і аж над лісом за селом знову роз'яснив своє бліде повне лице (Маков. ДС, с. 4); *Як **пійдеш** у мандрівку, то не проходить близько коло такої церкви, на которій святий Петро намальований: не любить він півнів здорово, а ще більш – їх кукурікання* (Куліш. Півпівника, с. 179).

■**ПІМСТА, -и** – помста [Грінченко 1996 3: 187]: *Тебе пізнавши ближче, Я полюбила зо всіх сил тебе І бачу нині в тобі пана свого, І мужа, й бога, й **пімсту** за все те, Чим був затрутий вік мій молодий* (Фр. СКС, с. 308); *Вбійство, **пімста** – се ж є мода Скрізь загальна у звірів* (Фр. ЛМ, с. 70).

▲ **ПІМСТИТИСЯ** – помститися: *За всі шкоди і наруги Я на вас **пiмщуся** вмиг!* (Фр. АКК, с. 222).

* **ПІСЛАНЕЦЬ, -нця** – посланець [Онишкевич 1984 2: 73-74]: *Ось я **пiсланець** Від саміського царя!* (Фр. ЛМ, с. 15); ***Пiшлимо** зараз **пiсланців** до бджіл і до мурашок* (Фр. ЯЗПЗЛ, с. 103); *Найліпше **пiшлимо** до них свогого **пiсланця** і просімо, щоби зробили з нами мир, щоби дали нам спокій, хоч би на прийшлося дати їм навіть який окуп* (Фр. ВІС, с. 97); *Але про се довідався найстаріший чорт у пеклі та й давай по Юдика, бо так халасун звався, аж два **пiсланці** слати* (Федьк. ГЧ, с. 186).

▲ **ПІСЛАТИ** – послати: *Найліпше **пiшлимо** до них свогого **пiсланця** і просімо, щоби зробили з нами мир, щоби дали нам спокій, хоч би на прийшлося дати їм навіть який окуп* (Фр. ВІС, с. 97); *Дівці же голов не стинати, але **пiслати** їй в поле, най там мої морські стада на шовкових травах випасає* (Федьк. ЗК, с. 163); *Се, мабуть, купець багатий, Бо нас двох по вас **пiслав*** (Фр. АКК, с. 215).

● **ПЛИТКА** – мілка [поясн. до тексту – діал.: 584]; мілкий, неглибокий [СУМ 6: 584 – діал.]: *Весело їм: хлюпоцуться, бігають кружка, витріпують крила, навіть пірнати силкуються, та калюжа **плитка**, і, невдатно пірнувши самою головою, вони з сорому тільки хвостами потрушують* (Дн. Чайка. КМ, с. 101).

* **ПОБРОЇТИ** – накоїти [Грінченко 1996 3: 206 – Вх. Лем.]: *А ти, сякий та такий сину, що ти мені знов на світі **поброїв**?* (Федьк. ГЧ, с. 186).

* **ПОВЕЛАЧКА, -и** – поведінка, звичка [Чабаненко 3: 135]: *Лепська, бісе, та балачка Та погана **повелачка** У роду вашім ледачим!* (Мнж. ТБ, с. 193).

▲ **ПОДКРІПИТИ** – підкріпити: *Відав, утомив-єсь ся, **подкріпи** сили* (Шашкевич М. Олена, с. 56).

● **ПОКМІТИТИ** – помітити [СУМ 7: 33]: *Аж іде один чоловік гостинцем, а то такий цундравий та обдертий, що і дурень би був **покмітив**, що се таки з того села* (Федьк. ГЧ, с. 187).

● **ПОКУСА, -и** – спокуса [СУМ 7: 56 – діал.; Грінченко 1996 3: 280]: *Міг би чоловік зовсім непотрібно бути введений в **покусу*** (Фр. БП, с. 166).

● **ПОЛОВИК, -а** – той, що полює; мисливець [за контекстом]; різновид яструба [Грінченко 1996 3: 285; СУМ 7: 87 – буков.]: *Сидить наш Яремко на коні, як козак, і біжить чвалом, як той **половик** у діл* (Воробк. Сміховинки, с. 202).

* **ПОЛЬОВАТИ** – полювати [Грінченко 1996 3: 290 – угорсько-руське]: *Не раз ти за двома зайцями **польовав**, Зате ж ні одного, гонившись, не піймав; Не раз ти жаловав ухналиків стареньких, Зате ж ти стільки вже згубив підків новеньких!* (Г.-Арт. СТХ, с. 32).

* **ПОРОН, -а** – пором [Грінченко 1996 3: 350 – Галичина; СУМ 7: 282 – заст.]: *І як у ярмо лізти, так йому на **порон** не хотілося, наче його душа вже чула* (Свидн. ПСНП, с. 380).

▲ **ПОРОНЧИК, -а** – поромщик: *Хай же тобі цур! – подумав **порончик*** (Свидн. ПСНП, с. 380).

■ **ПОСТАЙКУВАТИ** – зупинятися [пояснення до тексту]; зафікс. форма поставкувати – стояти без діла [СУМ 7: 366]: *Іде нога поза ногу, іде та й **постайкує**, та все рясні сльози втирає, та все рясні сльози втирає, та зітхає так, що аж луна йде* (Фр. ЗІВ, с. 247).

▲ **ПОСТЛАТИСЯ** – слатися: ... *поверх їх лився цілий Дніпро і **постлався** над ними водяною стелею* (Н.-Л. Запорожці, с. 17).

* **ПОТРАФИТИ** – витрачати, утримувати, втрачати [Грінченко 3: 381]; діяти так, як подобається кому-небудь, згідно з певними вимогами; догоджати комусь [СУМ 7:

422 – розм.]; зуміти, попасти [Панцьо 1997 1: 35]: *Приймемо джокея, такого, що й послужити **потрафить*** (Фр. БП, с. 153); *Чи птахи не будують гнізд із такого мізерного матеріалу, без ніяких приладів і так штучно та майстерно, що ніякий людський майстер не **потрафить** дорівняти їм?* (Фр. ЯЗПЗЛ, с. 127); *Він має тут своїх чарівників, а ті **потрафлять** то зробити* (Васил. КПТБО, с. 305).

●**ПОУЗ** – повз [СУМ 6: 645 – діал.]: *І як проходив **поуз** двір, де Галин батько жив* (Грінч. Сопілка, с. 18); *Я й сам підглядив, Як з Києва вчора вертався Лушком **поуз** хату: якийсь сатана непевний до баби спускався* (Боров. Гайдамаки, с. 53); *Понад Дніпром, **поуз** гір, є багато кам'яних печер і в одній такій печері зібралося дев'ять братів-молодців* (Вовчок. ДБІДСГ, с. 91).

***ПОЦТИВИЙ** – шановний [Онишкевич 1984 2: 129; Грінченко 1996 3: 390]: *Ах, та вже тепер я бачу, Що мою **поцтиву** вдачу Тії капці в гріх ввели!* (Фр. АКК, с. 217).

***ПОШПЕТИТИ** – зіпсувати, пошкодити, знівечити [Грінченко 1996 3: 397 – Єскатер. уезд]; поламати, пошкодити, зіпсувати [СУМ 7: 487 – розм.]; від **шпетити** – шкодити [Панцьо 1997 1: 48]: *Хан із толуба за крильця, Аж **пошпетив** йому пірця* (Мнж. ТБ, с. 277).

***ПРАВО, -а** – просто [автор. коментар]; прямо, истинно [Грінченко 1996 3: 400 – Черк. уезд]; просто, прямо [Сімович 2005 1: 320]; просто, звичайно [Онишкевич 1984 2: 132]: *Як підеши **право** отсим плаєм, так зайдеши на північ в одно таке велике кітлице, що тобі здаватиметься, що ти на кінці світу, такі великі та страшні скали стоять* (Федьк. ВЧМС, с. 480); *Тут зайшов він до одного знакового чоловіка, перебрався, як простий хлоп, намастив собі лице, приліпив великі уса, насунув кучму на голов, насипав у кошіль перших грушок та й пішов **право** у цісарський двір* (Федьк. Бідолашко, с. 171).

▲**ПРИНЯТИ** – прийняти: *Почувши, що заноситься на великий процес між звірами й людьми, цар Соломон велів добре **приняти** післанців ...* (Фр. ЯЗПЗЛ, с. 118).

■**ПРОЖЕРЯ, -і** – зафікс. розм. форма прожера – ненажера [СУМ 8: 179; Грінченко 1996 3: 465 – Мнж.]: *Рева ж **прожеря** такий прездоровий, Злий лобуряка, його я злякався...* (Мнж. КПХЛ, с. 289).

***ПРОТЕПОМ** – прожогом [автор. коментар; Грінченко 3: 484 – нар.]: *Іван підняв руку вгору: «Рана», каже і **протепом** до царя* (Свидн. ЧД, с. 146).

▲**П'ЯТНАЙЦЯТЬ** – п'ятнадцять: *...а се було саме тогді, як їй **п'ятнайцятий** рочок кінчився, – до одної старесенької кімнати, що була она на золотий ключ замкнена* (Федьк. Глогорожечка, с. 159).

Р

●**РАБУНОК, -нка** – грабунок [Грінченко 1996 4: 1; СУМ 8: 426 – діал.]; грабунок, крадіжка [Піпаш 2005: 161]: *Про убійства, про **рабунки** в вас немає ані думки, Вам м'ясних не хочесь страв* (Фр. ЛМ, с. 58).

РАЙТАК, -а** – решето з великими дірками [пояснення до тексту]; райтки – галіфе [Онишкевич 1984 2: 167]: *Сорочище чорна, груба, Ледво руб держиться руба, А штаниці мов **райтак (Фр. АКК, с. 207).

■**РАЄЦЬ, -я** – княжий дорадник [автор. коментар]; радник [Грінченко 1996 4: 4]; заст. радник [СУМ 8: 443]: *Княгиня його вітає, Приймає, Про здоров'я питається, А він зо всіма вітається, А коло неї й не стане, на неї оком не спогляне, до своїх **райців** промовляє...* (Грінч. ДПКК, с. 54).

●**РАНТУХ, -а** – біле тонке полотно [пояснення до тексту]; рід тонкої паперової тканини [Грінченко 1996 4: 6]; тонка бавовняна тканина; головний убір заміжньої жінки в Галичині; покривало [СУМ 8: 451 – діал.]; полотно, яке пов'язувала на голову

мати молоді, коли виряджала дочку до молодого; його повинна була розв'язати мати молодого [Аркушин 2000 2: 114]; дуже біле тонке полотно; рушник із тонкого полотна [Сімович 2005 1: 320]: *І наша гордоросла стара ялиця в сніг повалилась, всі гілляки повідтинала їй барда, кору з неї поздирали, лежить вона гола, й нікому сироту, **рантухом** прикрили* (Воробк. СІМЯ, с. 150).

▲ **РАСПАТЛАНІЙ** – розпатланий: *А вона **распатлана** на вулиці та кричить все й до себе нікого не підпуска...* (Керн. ПК, с. 217).

***РАХУБА, -и** – лічба, облік [Грінченко 1996 4: 7; ГГКС: 162]; *розм., заст. лічба, рахування* [СУМ 8: 456]; *задача, облік, рахунок* [Піпаш 2005: 162]: *А сей барон був собі ще молодий чоловік, нежонатий, веселий, багатир без **рахуби**, жартівливий, а ще до того такий добрий, як кавалок хліба* (Федьк. АІЄ, с. 214); *Та тая дурепа, що так без **рахуби** Крило її впахлось поміж мої зуби, Як тріпнесь щосили – я й не спохватилась, Як з тої бантини на під покотилась* (Фр. ЛС, с. 263).

● **РАЯТИ** – радити [СУМ 8: 460 – діал.; Грінченко 1996 4: 8]: *Ти ж **раєш** сіяти горох на перелозі!..* (Г.-Арт. СТХ, с. 31); *Певно, не о власній силі, а заніс і при могилі закопать **нараяв** біс* (Фр. АКК, с. 236).

▲ **РЕКУРС, -у** – апеляція: *Як зроблю їм справу в поли, То вам жаден з них ніколи Вже **рекурсу** не внесе* (Фр. ЛМ, с. 8).

▲ **РЕХТ** – добре: *І Багну буде **рехт**, і жабам **рехт**, і бідним людям також кривди не буде, бо будуть мати на подвір'ю сажавку* (Фр. ЯТЗДБ, с. 117).

▲ **РІЧІ** – річч: *В таких **річах** треба помаленьку квапитися* (Фр. ЯТЗДБ, с. 114); ***Річі** мої дорогії!* (Рудан. ЦС, с. 363).

● **РОЗРИВКА, -и** – розвага [Грінченко 1996 4: 55 – Волинь; СУМ 8: 791 – діал.]: *Щоправда, пригод в дорозі не хибло й досі, але пригоди ті були самі глупі, такі, що не могли Іванові дати ніякої **розривки** ...* (Фр. БП, с. 147).

▲ **РОЗ'ЯПИТИ** – розкрити: *Тільки-то Бобрик **роз'янив** торбину, Так і підскочив...* (Мнж. КПХЛ, с. 324).

***РОСКАЗАТИ** – розповісти [Онишкевич 1984 2: 190]: *А від чого ж? **роскажіть**, бабусю, коли знаєте* (Керн. ПК, с. 215); *Вам **росказати** тую казку, як віз перевернувся чумацькій на каляску* (Рудиков. Казка, с. 363).

С

▲ **СВЕРКАТИ** – блискати, виблискувати: *Лиш далеко очеретом **сверкають** лучниці* (Вагил. ЖІК, с. 374).

***СЕМБРИЛА, -и** – плата слугам, найнятих на роботу [Грінченко 1996 4: 113 – гуц.]; заробіток, плата за найману працю [ГГКС: 170]: *... і будеш єму цілий рік вірно і без **сембрилі** служити, а то так, аби я на тебе жадної скарги не чув, бо шкіра буде ся мати в роботі* (Федьк. ГЧ, с. 187).

***СІЛЬКІСЬ** – гаразд, все одно [пояснення до тексту; Грінченко 1996 4: 126 – нар.]; *заст. байдуже; нехай, гаразд* [СУМ 9: 220]: ***Сількісь!** – прохарчала знехотя, хоч у самої так оченята й запалали: коли б то мерцій посповідатись!* (Кон. ВТЩ, с. 233).

● **СКВАР, -у** – велика спека [Грінченко 1996 4: 133; Ващенко 1997: 14-23]; *діал. спека* [СУМ 9: 257]: *... величезні дуби, ялиці і берези дримали недвижно над Івановою головою, розкішно гріючи свої вершечки в сонячній **скварі** ...* (Фр. БП, с. 127); *А такий надворі **сквар!*** (Фр. ЛМ, с. 16).

▲ **СЛЕЗИ** – сліози: *...я ніколи не чула ще такої жалібної пісні, а **слези** так і л'ються з очей її замучених...* (Керн. ПК, с. 217).

***СЛИВЕ** – майже [СУМ 9: 351 – розм.; Грінченко 1996 4: 149 – нар.]: *Двері од старостів увечері сливе не зачинялись* (Н.-Л. СЙН, с. 294).

■**СЛІП** – прилад до вбивання великих звірів, зроблений на подобу мишачої пастки [пояснення до тексту]; те саме, що сліпий [Грінченко 1996 4: С.151]; споруда у вигляді похилої площини з спеціальними пристроями для витягування суден на берег та спускання на воду; похилий тунель на китобійних суднах для втягування китів з води на верхню палубу [СУМ 9: 360]: *Певно, сього ви бажали, як ті капці заставляли, мов на вовка в лісі сліп* (Фр. АКК, с. 228).

***СМУТЧИЙ** – чортівський, дідьчий, нещасливий [Сімович 2005 1: 320]: *Що тепер ті смутчі-пресмутчі люде будуть собі гадати?* (Федьк. ГЧ, с. 187); *Ох! – каже, – як же то ми тепер через ту смутчу Єву мусимо тепер бідувати!* (Федьк. АІЄ, с. 214).

***СОНІЧКО, -а** – сонечко [Онишкевич 1984 2: 237]: *Коли будився, перша його думка була: а муха там десь пищить у пільмі, не бачить сонічка, до котрого так полискувалася і крильцями мерехкотіла!* (Фр. БП, с. 246); *А хто знає, може, вони й зовсім не пропадають, але чергуються, так що, приміром, найстарші роки з самого дна вилазять і, обсушившись на сонічку, вертають назад на землю?* (Фр. КДСР, с. 66); *А втім, нараз – се що заблиско в моїй хаті, Мов сонічко зійшло і блиски лє багаті?* (Фр. СК, с. 313).

***СПАРНО** – душно [Грінченко 1996 4: 172 – нар.]: *Але по дорозі схотілось царівні дуже води пити, бо то було літо та дуже спарно* (Федьк. ЗК, с. 162).

■**СПИСАТИ** – розповідати в письмовій формі про кого-, що-небудь; описувати [СУМ 9: 510 – розм.; Грінченко 1996 4: 175]: *Всього ані списати, ні переказати, що там було!* (Укр. Лелія, с. 472).

▲**СПІВДІЛАННЯ** – співіснування: *Я також історична традиція, я знак унії двох народів, знак добровільного їх співділання!* (Фр. ЯТЗДБ, с. 118).

***СПОЧИВОК, -вка** – відпочинок [Грінченко 1996 4: 187; Онишкевич 1984 2: 244]; те саме, що спочинок – відновлення сил після втоми, припинення праці, руху тощо; відпочинок [СУМ 9: 584]: *От я поспішила, спочивку не мала, Щоб тебе, небоже, живого застала* (Фр. ЛС, с. 260).

***СПРОПУДИТИ** – 1. налякати; 2. прожити [Онишкевич 1984 2: 245]: *Адже ж вони, серденько моє, в яких тільки хоромах вік свій спروطудили?* (Фр. ЯТЗДБ, с. 116).

■**СТАНУТИ** – стати [Грінченко 1996 4: 197]: *Щось зо п'ятдесят панотців стануло до соборної служби божої «за всяке прошеніє», а по службі божій чотири найславніші проповідники та всі чотири роги світа почали поучати зібраних про важність і красоту сього празника* (Фр. ЯТЗДБ, с. 118); *Звели, великоможний царю, щоб вони станули перед твоїми світлим очима* (Фр. ЯЗПЗЛ, с. 128).

***СТІЛЬ** – стеля [Грінченко 1996 4: 206 – Н.-Волин.]; стеля в хаті, горище в хліві [Аркушин 2000 2: 174]: *Стіль – шкляная в діамантах...* (Рудан. ЦС, с. 346).

●**СТРИК (СТРИЙ), -а** – незнайомий старший чоловік [Грінченко 1996 4: 216 – Вх. Уг.; ГГКС: 178]; дядько по батькові; брат батька та чоловік братової сестри [СУМ 9: 769 – діал.]: *Не знаю, чи хто з вас особисто затямив його, тож мушу описати вам оце його так, як мені описував небіжчик, моєї баби тітчаній стрик* (Фр. КПД, с. 356); *Аж ось виступив до трону, Щоб взятъ Лиса в оборону, Стрий його, Борсук-Бабай* (Фр. ЛМ, с. 11).

***СТРІБУВАТИ** – спробувати, намагатися [Грінченко 1996 4: 216; Онишкевич 1984 2: 259]: *Та все-таки стрібував поставитися на упір з іншого боку* (Фр. БП, с. 128).

■**СУТЬ** – тут; найголовніше, зміст, основа [СУМ 9: 862-863]: *Вікна і двері суть з медівників, а стіни – з полтів солонини, і вепрової печені* (Кон. КД, с. 156); *Ми суть*

раби ваші зовемося, не сміємо ослуhatись вашого приказу, довжні те сповнять, що ваша милость велить (Костом. Загадка, с. 335).

Т

***ТВОРИТИСЯ** – братися, торкатися; відбуватися, робитися, діятися, чинитися [Грінченко 1996 4: 251; СУМ 10: 53]; вмішуватися у щось [Грінченко 1996 4: 251 – Галичина]: *Правда, що я зовсім не **творилася** до твоєї роботи?* (Фр. ЯТЗДБ, с. 119).

▲ТЕРЕФЕРНІ – знаряддя, відьомські начинання [пояснення до тексту]: *Та що з того, коли у тій комірчині не було нічого, як лиш самі відемські **тереферні**: мотовила, самотоки, зілля...* (Федьк. Бідолашко, с. 168).

▲ТИМОХВІЙ – Тимофій: *Нізавіщо не лишуся – Так образив **Тимохвій*** (Дн. Чайка. ПСС, с. 174).

●ТІЛЬКО – заст. і діал. тільки [СУМ 10: 141]: *Ото ж йому за те, що було неслухняне, що високо неслося і всім **тільки** пакість робило* (Куліш. Півпівника, с. 181); ***Тільки** канцур'я нікчемне Скрізь посипались навкруги!* (Мнж. ТБ, с. 193); *...Що не **тільки** б чоловіка, А хоч цілого вола Проковтнути ізмогла.* (Мнж. ІГ, с. 237); *От і тепер перештопав старинну Гомерову казку, **Тільки** довгенько не знав я, де б мені віршу сю діти...* (Думитр. Жабомишподралівка, с. 445); *Усе ще обернений до нас плечима, а **тільки** зирнувши зиром і не рушаючися з місця, він озвався чи радше буркнув...* (Фр. ОПС, с. 233); ***Тільки** насеред ліса стояли великі голі скали, в них була велика, простора, темна печера, а в тій печері жили Сиви, так само великою купою, як Ворони в лісі* (Фр. ВІС, с. 96); *Небо і повітря стало темно-синє, **тільки** ліс чорнів оподалік* (Маков. ДС, с. 4).

***ТОГДІ** – тоді [Білодід: 157 – діал.; СУМ 10: 170 – заст.]: *Іще **тогді** було рано, так як ранній косарський обід, а як відійшов то вже зовсім вечір, – от-от сонечко заховається* (Куліш. Півпівника, с. 177); *Як в омряці ночнім народного життя Задниться день ясний духовної свободи, Найперш усіх **тогді** прокинеться дитя Пещене матері розумної, Природи* (Куліш. ДКПКР, с. 231); *В лопатках обнесуть!.. **тогді** – хоч сядь та й плач!* (Г.-Арт. СТХ, с. 31); *Нехай **тогді** дяки сховаються з своїми премудростями* (Кв.-Осн. МБ, с. 421); *Він, дивлячись **тогді**, дуже дивувався, що дівчинка й молоденька, а купує борошна багацько...* (Кв.-Осн. КВ, с. 137); *Як же поховав батька, так **тогді** зовсім покинув господарство: усе, знай, водиться то з донцями, то з старими запорожцями, що як прочули про такого, так до нього як плав пливуть* (Кв.-Осн. ОТС, с. 210); ***Тогді** і зробили Глогорожечці з хорошим царевичем весілля* (Федьк. Глогорожечка, с. 160); ***Тогді** посідали обі на коні та й поїхали далій, царівна на буланім та у простім одіню, а служниця на срібногзривім, у короні та у царських шатах* (Федьк. ЗК, с. 162); *Що би **тогді** було?* (Федьк. АІЄ, с. 215); *От так! – каже **тогді** наша тонесенька, – тепер я собі панська шпилька з великою головою!* (Федьк. ІУП, с. 194); ***Тогді** він, не багато гадаючи, прискіпався до того стола, що був для бідних злагоджений...* (Федьк. ГЧ, с. 186); *То твоя горівка відривала мене від ковадла, та коли вона мене розібрала, **тогді** я брався тебе малювати* (Кобр. Чортище, с. 112); ***Тогді** увійшов наш стрілець у замок і не міг начудуватися та надивуватися усьому гараздові та всім препихам, які він там уздрів!..* (Федьк. ВЧМС, с. 484).

●ТОЖ – також, бо [Онишкевич 1984 2: 294]; також, теж [СУМ 10: 172 – діал.]: *І тобі гадав я **тож** добро зробити, Тебе за шафарку владиці приймати* (Фр. ЛС, с. 264).

ТОЛУБ, -а** – тулуб [Грінченко 1996 4: 273 – Чернігів. губ.]: *На сторожу молодці Йї залягли в тім **толубці (Мнж. ТБ, с. 227).

***ТРАКТУВАТИ**, -ую, -уєш – пригощати [Грінченко 1996 4: 279]; частувати, пригощати [Онишкевич 1984 2: 298]; частувати, пригощати; примати (гостей) [СУМ 10: 227 – заст.]: *І він не зна, де посадить її, Чим **трактувать** дитину дорогу* (Грінч. СД, с. 177).

●**ТРАФИТИСЯ** – трапитися [Грінченко 1996 4: 279]; траплятися, бувати [СУМ 10: 239 – діал.]; попасти [Панцьо 1997: 42]: ***Трафився** мені заробок: вибудувати бідним людям хату* (Фр. ЯТЗДБ, с. 113); ***Трафилося*** (Фр. ВІС, с. 100); *Пристаю, – каже Бідолашко, а сам такий рад, що єму так борзо служба **трафилась**, та ще і така легка* (Федьк. Бідолашко, с. 168).

***ТРИЙЦЯТЬ** – тридцять [Онишкевич 1996 2: 300]: *Там, правда, за нього одного виборця закололи, а **трийцять** і сімох продержали по кілька місяців і по рокові у в'язницях; але се вже таке право природи: кождий політик пожирає скільки там людей, щоб сам міг жити, – хто би там журився і десятками зруйнованих селян, де справа йде про мільйони?!* (Маков. КПНР, с. 123).

▲**ТРИНАЙЦЯТЬ** – тринадцять: *А цариця каже: Відки ж нам, чоловіче, запросити усіх **тринайцять** віщунок у куми, коли у нас лише дванайцять золотих ложочок та й чарочок, тож для одної би не стало* (Федьк. Глогорожечка, с. 158).

●**ТРІБУВАТИ** – вимагати [Грінченко 1996 4: 284 – Вх. Лем.]; зазнавати, переживати, пробувати [СУМ 10: 270 – діал.]; спробувати [Онишкевич 1984 2: 302]: *І Іван **трібував** заглянути у власне нутро і спитав сам себе...* (Фр. БП, с. 146).

●**ТРОХА** – трохи [СУМ 10: 285 – діал.; Онишкевич 1984 2: 303; Аркушин 2000 2: 210]: *Хоч новий дім буде **троха** недогідний, тут тісний, там темний або що, то їм і то буде аж надто добре* (Фр. ЯТЗДБ, с. 116); *Ні, з отсим паном, певно би, чоловік не **троха** світа побачив!* (Фр. БП, с. 143).

***ТРЮШЯ** – індик [ГГКС: 189]: *Ти ні **трюшия** та ні партачина, але таки моя питома дитина!* – каже мати (Федьк. Підмінче, с. 219).

У

***УВАЖАТИ** – брати до уваги, зважати на когось [Онишкевич 1984 2: 310; Грінченко 1996 4: 309]; зважати на кого-, що-небудь, надавати значення чомусь, рахуватися з ким-, чим-небудь [СУМ 10: 362-363]: *Будеш ти на них уважати* (Фр. ЯТЗДБ, с. 116).

●**УВИДІТИ** – побачити [СУМ 10: 365 – діал.; Грінченко 1996 4: 310]: *І здивувалися багачі, коли її **увиділи*** (Черемш. Незабудка, с. 506).

***УНУК, -а** – онук [Онишкевич 1984 2: 318; СУМ 1: 711 – рідко]: *...уганяла хутче козакова **унука** Михайла, – кажу Михайла, бо він не любить, як хто його покличе Михалко...* (Вовчок. Ведмідь, с. 112).

●**УПЕРВЕ** – вперше [СУМ 1: 748 – діал.; Грінченко 1996 4: 343 – нар.]: *Скажи, коли б вернувсь ізнов той день, Як бачились **уперве** ми з тобою...* (Куліш. ДКПКР, с. 232).

▲**УПУРНУТИ** – пірнати [Грінченко 1996 4: 349]: *Пан Фізігнат **упурнув**, а того з переляку й не здомав, Що пане-брат його плавають уміє так, як сокира ...* (Думитр. Жабомішодралівка, с. 449).

●**УП'ЯТЬ** – знову [СУМ 10: 472 – діал.; Грінченко 1996 4: 349 – нар.]: *Дружно взялися **уп'ять**, щоб жаб укінець доконати* (Думитр. Жабомішодралівка, с. 456).

▲**УРАХУБИТИ** – зрубати: *Глянув цар – стоять три дуби. «Як би ти їх **урахувив?**» – Сина цар ураз пита* (Мнж. ІГ, с. 235).

***УХО** – вухо [Онишкевич 1984 2: 324; СУМ 10: 528 – розм.; Грінченко 1996 4: 368]: *Іван хвилю вагувався, а вкінці немов щось попхнуло його до смереки, приложив **ухо** і слухав* (Фр. БП, с. 128).

Ф

■ **ФЕРДЕЛЮНОК, -нка** – зафікс. форма ферділь – міра сипких тіл – четверик [СУМ 10: 576]; документ: *Ось і ферделюнок* (Фр. КПД, с. 149).

● **ФУГА, -и** – хуга [СУМ 10: 648 – діал.]: *А на той час така піднялась fuga, що не те що уночі, а вдень не побачила б світу Божого* (Сторож. Скарб, с. 35). Див. **ХУГА**

● **ФУДУЛЬНИЙ** – гордовитий, зарозумілий, пихатий [Білодід: 324 – гуцул.; СУМ 10: 649 – діал.; Грінченко 1996 4: 379 – Федьк.]; гордовитий; той, що пиндючиться [Сімович 2005 1: 321]: *Бідні люди не такі дуже перебірливі та фудульні* (Фр. ЯТЗДБ, с. 116).

Х

* **ХАВТУРИ** – хабар; побори натурою, які брало духовенство [Свидн.: 572; Грінченко 1996 4: 383]; хаптурки – шматок хліба; хабарі [Ващенко 1960: 98]; їжа, яку вживають на похороні [Чабаненко 4: 186]; обрядовий виріб з тіста [ГТКС: 199]; хабар [Дзензелівський 1996: 108]; *заст.* побори натурою, які брало духівництво; милостиня, подавання [СУМ 11: 8]: *Як іздійме свої плями, То на кожну хавтурів Аж по сотні кораблів Забирає* (Мнж. ТБ, с. 209); *От пішов він добувати хавтурки* (Костом. Загадка, с. 331); *Обіцяли паляниці, Штири кінчики пшениці, Ще й м'якого хавтуря; Та я пункт поклав конечний, Щоб Микита, муж сердечний, Був там за паламаря* (Фр. ЛМ, с. 79).

● **ХАЛАЗІЯ** – прочуханка [пояснення до тексту: 325]; прочуханка, потасовка [Грінченко 1996 4: 384 – Котл.]; діал. прочухан [СУМ 11: 13]: *Розійшовся чоловік із чортом – і байдуже собі: гуляє по шинках, розходжує з музикою по ярмарках, а чортяка тим часом готує йому добру халазію* (Сторож. ЖЧ, с. 32).

* **ХАЛАСУВАТИ** – ласувати [Грінченко 1996 4: 384 – Каменец. уезд]: *Тоді він, не багато гадаючи, прискіпався до того стола, що був для бідних злягоджсений, та давай халасувати, що там не попав...* (Федьк. ГЧ, с. 186).

▲ **ХВЕДІР** – Федір: *Хведір жив у нашій хаті і полюбився матері* (Сторож. ЗЧ, с. 63).

■ **ХВИГИ** – винна ягода [Грінченко 1996 4: 391]: *Та бував і купець з хорошим товаром: з хвигами, та родзинками, і з синім камінням* (Кв.-Осн. ПС, с. 410).

■ **ХВІАЛКА** – фіалка [Грінченко 1996 4: 394]: *Зелені гвоздики з блакитним листям; а кохвейна рожка на усе яйце і не уписалась, та вже і листячко дрібненьке на самому кінці ледве притулили; були з жовтими хвіалками, були і безконечні* (Кв.-Осн. ОТС, с. 208).

● **ХОВЗАНКА** – від ховзатися ковзанка [СУМ 11: 103 – діал.; Грінченко 1996 4: 406 – Галичина]: *Всякі користі з неї: літом холодок, а зимою своя ховзанка* (Фр. ЯТЗДБ, с. 117).

● **ХОПИТИ** – швидко взяти [Онишкевич 1984 2: 344]; схопити, ухопити [СУМ 11: 124 – діал.; Грінченко 1996 4: 409]: *Жінка хопила за вили І на поміч вже біжить* (Фр. ЛП, с. 268).

● **ХОРИЙ** – хворий [СУМ 11: 126 – діал.; Онишкевич 1984 2: 344; Грінченко 1996 4: 410]: *А ось воля в тебе хора* (Фр. БП, с. 135); *Стільки разів більшає біль і терпіння хорої вдови Кравчихи* (Черемш. Сльоза, с. 506); *То був понурий Сич, хорий на селезінку, і привик усе бачити в найчорніших красках* (Фр. ВІС, с. 110); *Був тото собі раз бідний чоловік та мав ще біднішого сина, бо був і слабовитий, і хоровитий, і мізерний...* (Федьк. Бідолашко, с. 167); *Та найгіршу біду застали вдома: Юрцьо лежав хорий* (Фр. ІК, с. 198).

● **ХОРОБА** – хвороба [СУМ 11: 126 – діал.; Онишкевич 1984 2: 345; Грінченко 1996 4: 410]: *Лише з чоловіком і з його нещасним володінням прийшов заколот у цілу*

природу, появилось багато **хороб**, невідомих давніше... (Фр. ЯЗПЗЛ, с. 123); Бува на світі чоловік гірш **хороби**, що від його ні відхрестилися, ні відмолилися (Свидн. Недоколисана, с. 388); ...на людей напав голод, **хороба**, і все військо цареве згинulo і вкрило поле білими кістками; тільки й вернувся цар з царицею, старшою сестрою, та з ними кілька прислужників (Сторож. ТС, с. 44).

***ХТІТИ** – хотіти [Онишкевич 1984 2: 345]; те саме, що хотіти [СУМ 11: 163 – розм.; Грінченко 1996 4: 417-418]: **Хмів** Бертольд розумним словом Люте військо вгамувати, Та воно дедалі гірше Почало репетувати (Укр. ДК, с. 313-314); **Що? Ти би хмів...** (Фр. СКС, с. 342); **Хмів** мені лапки побити, Чим же я буду ходити? (Фр. Киця, с. 256); Майстер Гринь **Хмів** повздож її лупати, То й почав з кінця вже гнати Здоровенний в щілку клин (Фр. ЛМ, с. 18); Я прийшов, як наймит вірний, Ти обдер мене, як **хмів** (Дн. Чайка. Казка, с. 166).

▲**ХУГА** – хуртовина: Сонечко вже сіло, а на дворі таке діється, не то що чоловіка не побачиш і собаки немає, бо гріх і її гнати в таку **хугу** на двір (Керн. ПК, с. 214).

***ХУНТ** – фунт [СУМ 11: 172 – заст.; Грінченко 1996 4: 419 – Харк. губ., Чернігів. губ.]: **Хунтів**, далєбі, із троє... (Мнж. ПБ, с. 355).

Ц

▲**ЦВИГИ** – дзига [поясн. до тексту: 156 – діал.]: **Всі в дворі в крик та репет – пани грубим, товстим голосом, як куфи, а пані тоненьким, як ті цвиги!..** (Федьк. ЧБ, с. 156).

***ЦІЛЬНИК** – цільник = стільник [Грінченко 1996 4: 433]; вощина з медом і яєчками [Дзензелівський 1996: 104 – подільські говори]; лист, утворений чашечками з воску, який бджоли й оси роблять для зберігання меду, виховання потомства та перебування дорослих комах; діал. скатертина [СУМ 11: 236]: **За один цільничок** обіцяла бузівка подарувати (Сторож. Скарб, с. 35).

●**ЦОФАТИСЯ** – відступати; посуватися назад [СУМ 11: 245 – діал.]: **Цофайуться в перестрашу** (Фр. СКС, с. 358).

●**ЦУНДРАВІЙ** – в лахмітті, обідраний, обірваний [Федьк.: 495; Грінченко 1996 4: 436 – Угор.; СУМ 11: 248 – діал.]: **Аж іде один чоловік гостинцем, а то такий цундравий та обдертий, що і дурень би був покмітив, що се таки з того села** (Федьк. ГЧ, с. 187).

Ч

●**ЧАПТИ** – 1. непорушно сидіти, стояти на одному місці; 2. стояти, вичікуючи зручний момент для нападу; чатувати [СУМ 11: 267 – діал.]: [Предслава:] **Князь спить, не знає, що довкола нього Чатусь зрада, що, мов дикий звір, Чапить уже, щоб скочити з криївки** (Фр. СКС, с. 291).

***ЧАПКЕНЬКО** – хутенько [пояснення до тексту]; поспішно, швидко [Грінченко 1996 4: 444 – нар.]: **Побіжу лиш чапкенько попереду** (Кухар. ВК, с. 40).

■**ЧЕПЛЯТИ** – чіпляти [Грінченко 1996 4: 452]: **Вона любить жито жати, по воду ходити, Та на голову чепляти** запашиї квіти; **Вона зроду не надіне чоботи й онучки, Та од праці порепались її трохи пучки** (Ром. СМ, с. 234).

***ЧЕРІН** – листик для випікання [полт. говірки]; місце, на якому виросло багато грибів; місце, що густо поросло бур'яном; велика кількість людей, що сидять; гурт риб; поляна в лісі; очищена від трави втрамбована глиною площадка для молотьби під відкритим небом; площадка для молотьби в клуні [Дзензелівський 1996: 46 – поліські говірки]; рівнина, площа, яка нагадує дно печі [СУМ 11: 308 – розм.]: **Як Бог дасть, діждемо осені, поростуть тут здоровенні, пикаті гарбузи – і на всячину вони йдуть:**

люди, кажуть, – сам не їв, – варять з нього дуже смачну кашу з пионом та молоком і печуть його на **черіні...** (Полт. Маківка, с. 226).

Ш

● **ШАМНУТИ** – швидко бігти, шмигнути; налягти на весла [Грінченко 1996 4: 483 – Полт.]; податися, кинути [Чабаненко 4: 226]; до шамати: шелестіти; налягати на весла [СУМ 11: 401-402 – діал.]: *І греблі **шамнули**, а байдак полетів, неначе на крилах* (Н.-Л. Запорожці, с. 10).

● **ШПИРАТИ** – штрикати [СУМ 11: 522-523 – діал.]: *Але то мені все так той проклятий Лісовик приспособив, котрий доки **шпирав**, аж доки такого собі стрільця не **вишпирав**, що і горівки не п'є, і Неділю шанує* (Федьк. ВЧМС, с. 481).

● **ШПИХЛІР** – комора [пояснення до тексту]; комора для зернового хліба та муки [Грінченко 1996 4: 510 – Чуб.]; комора [СУМ 11: 523 – діал.]: *Ей, – подумав він собі, – он там у сусіда на **шпихлірі** Голуби водяться* (Фр. МІБ, с. 243); *Скажіть мені, пане Топропит, я чула, що у вас є **шпихлір** хромацький?* (Фр. КПД, с. 358).

● **ШУВАР** – рослина *Asorus colatus* [Грінченко 1996 4: 517]; осока [ГГКС: 214]; аїр [СУМ 11: 555 – діал.]: *Там оно перезимувало у **шуварах** при голоді і при холоді, бо зима люта була, а з **шуварової** ряски наїдку небагато* (Федьк. Підмінче, с. 221); *Спершу громадський ставок дрімав: чи втомилися руські жаби після денної жару, бо їх ставок лежав, як простерта плахта, на сонці, чи, може, ждали на що, – тихо було у ставку, тільки троця і **шувар** шуміли ледви помітно* (Маков. ДС, с. 4).

Щ

● **ЩОВБ** – шпиль гори [пояснення до тексту: 572]; крута верхівка гори, стрімчак [Грінченко 1996 4: 529 – Новгород-Сіверськ. уезд, Гайсин. уезд]; шпиль гори; прямовисна скеля [СУМ 11: 601 – діал.]: *Спускаючись до пристані, заїхали вони в тінь – по той бік Богу скала-гора, дерев'я зовсім місяць заступили, якимось так, що тінь б'є аж на цей бік да навкіс, клином; гора така – **щовб*** (Свидн. ПСНП, с. 380).

Я

* **ЯРЧУК** – собака з вовчим зубом і таку має натуру, що й од чорта устереже, і відьму задавить, і хоч яку мару чуттям почує [примітка Стороженка]; собака з вовчими зубами, – її бояться відьми [Грінченко 1996 4: 543]; собака з ярчати, якого, за народним повір'ям, боїться нечиста сила [СУМ 11: 652]: *Я б і зараз, – каже, – з тобою пішов, та удень небезпечнонашому брату ходить у слободу: часом наскоочи на **ярчука** та й півні кукурікають, щоб вони виздыхали!* (Сторож. ЗЧ, с. 62).

ДОДАТОК В

ФРАЗЕОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК
УКРАЇНСЬКИХ ЛІТЕРАТУРНИХ КАЗОК ХІХ СТОЛІТТЯ

А

АДАМ:

зачинати від Адама і Єви – розповідати від самого початку: *От зачну я хіба від Адама і Єви, але не від тих, що у раю прогрішили, а попросту від того Адама і від тої Єви, що у нашім селі жили, у комірних сиділи, і деньками годувались, а найбільше у нашого таки барона* (Федьк. АІЄ, с. 214).

Б

БАБА:

^{*467}**коли-то ще баба дівкою була** – у словнику «як баба дівкою була» – дуже давно [ФСУМ 1: 16]: *Із старих коли-то ще баба дівкою була років робляться добрі давні часи, знаєш, ті славні часи* (Фр. КДСР: 69).

БАГАТО:

багато збігло – минуло багато часу з якоїсь пори [ФСУМ 1: 16]: *Уже багато збігло нічі, а ще, понурившись край пічі, сиділи обидва хричі, мов у дуплі нудні сичі, а ще й збагнути не зуміли* (Б.-Нос. ТБ: 99).

БАЙДИКИ:

бити байдики – 1. нічого не робити, марнувати час; 2. весело проводити час, розважати [Лукаш: 13]; байдикувати, нічого не робити [Загоруйко: 243]; 1. бути без діла, весело проводити час; 2. нічого не робити, марнувати час, ледарювати [Білоноженко: 27-28]: *А то вони живуть чужою працею, а самі тільки байдики б'ють та посиденьки й походеньки справляють* (Н.-Л. СІН: 308).

БАКИ:

забити баки – (у кого) розмовами, балачками відвернути чийось увагу від кого-, чого-небудь [Лукаш: 13; ФСУМ 1: 297]: *Він вам заб'є баки своїми словами, що набрався у розумних людей* (Кв.-Осн. МБ: 424).

БАТЬКИ:

^{**468}**одправити к батькам на вечерю** – вбити когось: *Тут Ліхенор, очвалавши, наскочив на Лімнохаріса, списом його проколов і одправив к батькам на вечерю* (Думитр. Жабомишодралівка: 454).

БАТЬКО:

***гемонів батько** – у словнику «гемон» – *фам.* те саме, що демон – уживається як лайливе слово [СУМ 1971 2: 48]: *...Так щоб я їм помагала – не діжде їх гемонів батько!* (Думитр. Жабомишодралівка: 452).

⁴⁶⁷ Позначка * вказує на те, що: 1. фразеологізм подано у авторському варіанті; 2. фразеологізм зафіксовано у словникових та наукових працях в іншому варіанті або фіксується без пояснень.

⁴⁶⁸ На особливу увагу заслуговують словникові статті без посилань на довідкову літературу, що позначені **. Це означає, що укладачем не знайдено пояснення, тому значення слова подано за контекстом.

БІБ:

вписати бобу – побити когось [СУМ 1970 1: 172]: *Кинулися на нього, й поки неборак успів назад шмигнути крізь щілину, вписали йому такого бобу, що декілька день нікуди не ходив, тільки лежав у лісі та вилизувався* (Фр. ВМПВ: 58).

БІС:

біс несе – (кого) грубо, уживається для вираження незадоволення з приводу прибуття когось небажаного куди-небудь або чийого-небудь небажаного відправлення кудись [ФСУМ 2: 953]: *Вуйку, хлопа біс несе!* (Фр. ЛМ: 19).

БІСИКИ:

пускати бісики – (кому, на кого) привертаючи до себе увагу погляди на когось [ФСУМ 2: 718]: *І з парубками вже не та: не насуплюється, а зуби до них скалить і бісики пуска, і між людьми не сидить мовчки, а цокотить, кого попало і коренить, і ганить, а часом і москаля підвезе, та ще й очей у рябка не позича – жива на небо лізе* (Сторож. ЖЧ: 31).

БОГ (БІГ, ГОСПОДЬ):

Бог знає святий – ніхто не знає, невідомо [ФСУМ 1: 36]: *А землі ж мав Соловей-цар, Бог їх знає святий, звідки вони взялись, чим живляться і де живуть* (Кудр. Старці: 351);

боятися бога (бійся бога) – не робити чогось недозволеного, поганого [СФСУМ: 52]; вираз, що вживається як застереження, прохання не робити, не казати чого-небудь [СУМ 1970 1: 207; ФСУМ 1: 29]: *Бійтеся бога, редактор!* (Маков. ЯЯВГ: 17); *Бійся бога, мій синашу, Заварив нову ти кашу!* (Фр. ЛМ: 74);

з богом – уживається як форма побажання успіху, удачі, позитивних наслідків у справі [ФСУМ 1: 43]: *Далі коні посідали, поторкали в потебеньку та і з богом помаленьку* (Мнж. ТБ: 185);

нехай бог боронить – висловлення застереження від чого-небудь чи побажання кому-небудь заступництва від лиха, нещастя, несподіваної втрати [СФСУМ: 61]; ужито для вираження категоричного заперечення чого-небудь [Лукаш: 27]: *Я скупий!? Нехай мене бог боронить... Та іще для такої жінки, як моя Тетяна!..* (Котл. МЧ: 305);

поможе бог – уживається для вираження сподівання на успішне завершення чогось [ФСУМ 1: 39]: *Щирій праці бог pomoже!* (Фр. КБ: 472);

хай бог помагає – уживається як побажання кому-небудь успіхів у роботі, у будь-якій справі [СФСУМ: 61]: *Хай бог помагає!* (Мнж. КПХЛ: 324);

***хорони господь** – у словнику «борони боже» – для висловлення застереження від чогось небажаного, лихого, неприпустимого [ФСУМ 1: 46]: *Іде собі один урльоппник до свого села, а то вам така спека, що хорони господи!* (Кобр. Судильниці: 223);

як бог повелів – правильно, праведно [СФСУМ: 62]: *Тиждень чи дві неділі на новім господарстві була з Марусі жінка, як бог повелів* (Свидн. Недоколисана: 389).

В**ВДРАТИ:**

***вдрати штуку** – у словнику «викидати (вигадувати, виробляти, утнути) штуки (штуку)» – робити щось незвичайне [СУМ 1980 11: 547]: *А вважай на ту падлюку, Щоб не вдрав яку він штуку, Бо то, брате, хитрий звір!* (Фр. ЛМ: 15).

ВЗЯТИ:

***не взяти в (у) толок (товк)** – нічого не розуміти від сказаного; у словнику «взяти в толк» – зрозуміти, добре усвідомити що-небудь [ФСУМ 1: 78]: *А того старий Кульбашиний не візьме собі в товк, що се він з мошенником зчепився* (Кухар. ВК: 38); *Щось чудне, – хазяїн каже, – я й у толок не візьму...* (Мнж. ЧУН: 337).

ВЕРЕМІЯ:

веремію підняти – зчинити галас, сум'яття [Удовиченко: 39]: *Тетяна: Но сей служивий таку веремію підняв, як чорт в лотоках* (Котл. МЧ: 319).

ВИХОР:

як (мов) вихор – дуже швидко [Білоноженко 2003: 93; ФСУМ 1:112]: *Як вихор, кинулися чорти сповняти накази свого володаря* (Фр. ЯРТПТС: 126); *Ще Мурко й не скінчив своє оповідання, коли Бурко зірвався на рівні ноги і мов вихор полетів за село під липу шукати ковбаси* (Фр. МІБ, с. 244).

ВІДРО:

як (мов) з відра – про сильний дощ [Загоруйко: 262]; проливний дощ [Удовиченко: 401]; 1. дуже сильно потоками (про дощ); 2. дуже сильний, заливний (про дощ) [Білоноженко: 105]: *А тут дощ приспорив, линув як з відра* (Гоголь. ЗМ: 95); *Тільки став доїжджати до тієї будови, де живуть сестри, знов линув дощ, як з відра* (Сторож. ТС: 41); *Дощова вода, мов з відра, котить з гір течіями бистрими, реве долинами річками глибокими, мне та нехтує травицю зелену, заносить її мулом чорним, невеличкими та гострими камінцями, мов серпами, під корінь рубає* (Мирний. КППК: 287).

ВІЗ:

воза докласти – заст. бити, карати [СУМ 1971 2: 352; ФСУМ 1: 259]: *Якби я свою підстеріг в чім, тут би йї і доклав воза* (Котл. МЧ: 315).

ВІК:

вік звікувати – проводити життя, бути до старості з кимось [СФСУМ: 80]; прожити життя [Лукаш: 44]; жити де-небудь усе життя [ФСУМ 1: 129]: *Хто знає, може, нам метелик так і вік свій короткий звікував би у темряві самотній, – та інша доля судилася йому* (Укр. Метелик: 16);

віку доживати – завершувати свій життєвий шлях [СФСУМ: 81]; закінчувати життєвий шлях [Лукаш: 44; ФСУМ 1: 258]: *А їднолітки живії віка доживають* (Рудан. ЦС: 391); *І бачите, якого віку при божій помочі доживаю!* (Фр. ЯТЗДБ: 112);

віку збавити – (кому) занапащати кого-небудь, убивати [Лукаш: 44]: *Гей! – кричить він, – обережно! Віку збавите людині!* (Укр. ДК: 303); *Не ходи туди, синку, – каже, – на вечорницях збираються самі п'яниці та розбишаки; там тебе обидять, віку тобі збавлять* (Сторож. Скарб: 35);

вкоротити віку – (кому) позбавити кого-небудь життя; вбити [Ужченко: 17; ФСУМ 1: 136]: *Змилуйтеся над нами, не вкорочуйте нам віку, не руйнуйте нашого улюбленого Багна!* (Фр. ЯТЗДБ: 117);

до віку – усе життя, до кінця життя [СУМ 1970 1: 671]: *Баче чорт – усі узлились, хоч тепер і не ходи, поки діла не поправиш, і до віку ти сюди* (Мнж. ЧУН: 336-337); *Та*

вона, ледащо, братові вділила Це ось проти свята там добра такого, що із його хвате **до віку** дурного (Мнж. ЛГ: 334);

***зжити віку** – у словнику «дожити віку» – жити останній відрізок життя (звичайно про стару людину) [СУМ 1970 1: 671]: *Як неліпо ж то людині зжити віку в самотині, То усі тоді земляне, Все лицарство і міщане, Буйна шляхта й посполиті Ну гуртом його просити, Щоб він їх де царівну, Може, де яку князівну Задля себе відшукав Та закон з нею прийняв* (Мнж. ІГ: 238);

на віки вічні (*віки вічні) – назавжди, на все життя [СФСУМ: 82]; назавжди, навічно [Лукаш: 45]: *Добрі люди вже й пообідали; я вже думала, чи не заснули ви на віки вічні!* (Сторож. ЗЧ: 114); *Не тільки тілом, але й душею загинемо на віки вічні* (Фр. ОПС: 78); *Бо закліяла го Калина словами твердими в ужа, з світу не тирялись віками вічними* (Вагил. ЖІК: 379); *Та за таким царем ми проживемо віки вічні, мов у бога за дверима!* (Фр. ФЛ: 80);

***скінчити віку** – у словнику «скінчити (життя, шлях і т. д.)» – померти [СУМ 1978 9: 269]: *Треба нам сю мушку лічити, щоб вона могла віку скінчити* (Фр. КДМДБ: 378).

ВІКО:

***наче хто віка медом намазав** – велике бажання спати; у словнику «мазати медом по губах» – (кого) підлещуватись до когось, сказати щось приємне [СУМ 1973 4: 595]: *Шлях мій над землею великий, всякі люди мене бачать, а у мене очі злипаються, наче хто віка медом намазав!* (Гниломир. Верба: 153).

ВІРА:

не йняти віри – (кому, чому) не вірити кому-, чому-небудь, піддавати чий-небудь слова сумніву [Лукаш: 49]: *Кульбашного взяла озлість, що не ймуть йому й віри* (Кухар. ВК: 39); *Не йме віри князь* (Сторож. ЖЧ: 33).

ВІРИТИ:

***вірити, як самому собі** – довіряти комусь дуже сильно; у словнику «сам собі не вірить» – сумнівається в достовірності чого-небудь [ФСУМ 2: 779]: *Отаман вірив йому, як самому собі* (Н.-Л. Запорожці: 9).

ВІРНІСТЬ:

собача вірність – надзвичайна вірність, відданість [СУМ 1978 9: 432]: *Зовсім собача вірність у нього!* (Фр. МІБ: 244).

ВІТЕР:

як вітер – дуже швидко [ФСУМ 1: 133]; у словнику «мов вітер» – дуже швидко: [Лукаш: 51]: *Засць крикнув «три» і рушив сам, як вітер, нивою* (Фр. ЗТІ: 20).

ВОДА:

втопити в ложці води (*втопити в ложці) – (кого) поставити кого-небудь в дуже скрутне становище (виказом, зрадою тощо); про намагання зробити комусь прикрість [Удовиченко: 56]; завдати великих прикростей кому-небудь чи згубити когось з ненависті, викликаної дрібницями [ФСУМ 1: 159]: *...що я чийсь підніжок, неписьменний письменник, глупий патріот, зрадник, що свій народ хоче доконче втопити в ложці води, що я наймит єзуїтів, агент польської шляхти для ширення ягелонської ідеї, що я гадюка, яничар, донощик, шлягер і т. д., ...* (Маков. ЯЯВГ: 15);

Тепер такий світ настав, що один одного рад би **в ложці втопити**, то з біди врятувати й не кажи (Свидн. Недоколисана: 387);

мов облитий зимною водою – розгублений, пригнічений, приголомшений і т. ін. [ФСУМ 2: 571]: *Конюший станув, мов облитий зимною водою, і м'яв у руці здоймлений капелюх, але не сказав ані слова* (Фр. ЯПСБШ: 104);

***немовби хто вилив на нього бочку холодної води** – у словнику «як (мов, ніби і т. ін.) [холодною (зимною)] водою облитий» – розгублений, пригнічений, приголомшений і т. ін. [ФСУМ 2: 571]: *І Лев пішов, похнюпившись та підібравши хвіст, немовби хто вилив на нього бочку холодної води* (Фр. ОІЛ: 8);

як вода умила – хто-небудь швидко, раптово зник [Лукаш: 54]: *Зник, як вода умила, нікому не кажучи нічого* (Вовчок. Кармелюк: 16);

як (мов) з води йде (вийшла) – таланить, везе [Удовиченко: 401; Номис: 240 – Харків]: *Тільки що се їй почепила, так панна Олена і повеселішала, як з води вийшла* (Кв.-Осн. КВ: 188); *А Трьомсин собі росте, мов, як кажуть, з води йде* (Мнж. ТБ: 188).

ВОЛОС (ВОЛОССЯ, ЧУПРИНИ):

волос дибом – кому-небудь стає дуже страшно [ФСУМ 1: 143; Грінченко 1997 1: 381 – нар.]: *Так що ж, що не женеться, так волос дибом становиться і здається, неначе за шивороти хто і ловить* (Котл. МЧ: 314);

волос у волос – абсолютно схожий, зовсім однаковий [Білоноженко: 123]; без будь-яких відмін, абсолютно схожий [ФСУМ 1: 144]; дуже подібний [СУМ 1971 2: 730]: *В батька наче улилися та ще к тому придалися – волос в волос, голос в голос, мов на ниві колос в колос!* (Мнж. ТБ: 225);

волосся дуба стає – стає (стало, стане) дуже страшно [СУМ 1971 1: 732; Лукаш: 55]; *Підходжу я нишком до них, а вони так тішаються моїми новелами, що аж мені волосся дуба стає!* (Маков. ЯЯПСН: 132);

ні на волос – перев. з дієсловом у заперечній формі, ніскільки, зовсім, нітрохи [ФСУМ 1: 144]: *Як узяли скрекотать на все горло, та квакать та кукаць, То не звела я очей ні на волос до самого світа* (Думитр. Жабомішодралівка: 453);

****дибом встали чуприни** – дуже сильно злякатися: *Дибом у деяких лицарів встали з ляку чуприни, Та і боги таки трохи либонь поховались за хмари* (Думитр. Жабомішодралівка: 453).

ВОЛЯ:

***Боже твоя воля** – у словнику «твоя воля» – уживається для шанобливого вираження згоди з ким-небудь [ФСУМ 1: 145]; у значенні «дуже багато»: *А землі ж мав Соловей-цар – Боже твоя воля!* (Рудан. ЦС: 347).

ВОРС:

***ворсу нам'яти** – у словнику «витерти ворсу» – кому, побити, жорстоко покарати когось [ФСУМ 1: 107]; кому, покарати кого-небудь, застосовуючи фізичні методи [СФСУМ: 105]: *Уже коли попадеться їй то хоть трохи тюх-тюх-сердега, то такого і підніме на зубки і рада завести до того, хоть би сьому йолопові і ворсу нам'яли* (Котл. МЧ: 315).

ВРАГ:

***враг батька зна** – у словнику «біс (біси) батька зна» – сердито, гнівно, вороже дивитися (позирати і т. ін.), сердитися [СУМ 1971 1: 189]; «враг його матір знає

(зна)» – фам., заст. невідомо [Білоноженко: 123]: **Враг батька зна** – чого безглуздому жахаться! (Г.-Арт. СТХ: 31).

ВУГІЛЬ:

як вугіль – дуже темний [Лукаш: 59]: *Збігаються люди, зглядаються, що брова чорна, як вугіль, рівна, як пuzликом вивів, а на біле лице вже моравиця виступила* (Свидн. ПСНП: 381).

ВУС:

вусом не рушити – ніяк не реагувати; не звертати уваги на кого-, що-небудь [ФСУМ 2: 776]: *Почнеться яка бесіда, а Марина вмішається, то всі нараз затихнуть, зажартує, то дівки сміються, а парубок жаден і вусом не рушить* (Кобр. Рожа: 229);

***моргати вусом** – посміхнутися [Грінченко 1997 2: 444 – без пояснень]; у словнику «не моргати вусом» [ФСУМ 1: 505]: *Пам'ятай! Моє слово тверде! – промовив отаман Іван Музика, ще й сивим вусом моргнув* (Н.-Л. Запорожці: 10);

на вус мотати – придивлятися, прислухатися до чого-небудь; помічати: *І не розум нею радить, хміль розпоряджає, а Причепя тільки ходять та на вус мотає* (Рудан. ЦС, с. 363).

ВУХО, ВУХА (УХО, УХА):

аж вуха в'янули – дуже нестерпно [ФСУМ 2: 744]: *Вовки витягали соло, аж вуха в'янули* (Фр. ФЛ: 81);

аж за вухами лящить (*аж за ушима лящить) – жадібно, з великим апетитом [ФСУМ 1: 457]; дуже гучно, пронизливо – про звук голосу [СФСУМ: 110]; жадібно поглинати [Лукаш: 60]: *Трощить її Масляк на усі заставки [їжу], аж за вухами лящить* (Кв.-Осн. ОТС: 215); *Було, прокинеться вранці – зараз наймичка і ставить перед його душею жарену курку, або качку, або повнісіньку макітру вареників з сметаною; їсть неборак, аж за ушима лящить* (Сторож. Скарб: 36);

***аж за вухами залящить** – дуже сильно вдарити; у словнику «аж у вухах залящить (залящало)» – про неприємне відчуття у вухах від пронизливого, верескливого крику і т. ін. [СУМ 1972 3: 199]: *А то я тобі такого третячка на зубах виграю, що аж за вухами залящить!* (Костом. Загадка: 334);

***аж у вуха задзвенить** – відчутти щось після сильного удару; у словнику «задзвеніло у вусі (вухах)» – про відчуття дзвону у вусі, вухах [СУМ 1972 3: 106]: *А то так учешу, що аж у вуха задзвенить* (Костом. Загадка: 331);

****вдути в уха** – переконати когось у чомусь: *Зуміла дуже їм хитренько в уха вдути, що краще смерть прийняти, пролить за волю кров* (Б.-Нос. УП: 139);

****залити вуха злотом** – нічого не чути, ігнорувати щось: *Вуха злотом залило, очі щастям заліпило, совість сміттям замело* (Дн. Чайка. Казка: 166);

нащурити вуха – напружено, уважно прислухатися до чогось [ФСУМ 2: 534]: *Парубки нащурили вуха* (Кобр. Рожа: 227); *Я нащурив вуха, – каже він, – а вона говорить: «Людам жентицю, а мені молоко, людям жентицю, а мені молоко»* (Кобр. Судильні: 232);

не вести вухом – не звертати ніякої уваги, бути зовсім байдужим [СУМ 1971 1: 790]; не звертати ніякої уваги на кого-, що-небудь, бути байдужим до когось, чогось [Лукаш: 61]: *Та даремне він гукає: Та цар Лев не вів і вухом!* (Фр. ЛМ: 36);

***подрати уші** – привернути чиюсь увагу розповіддю; у словнику «драти вуха» – карати, тягаючи за вуха [СУМ 1970 1: 790]: *От чим задумав я, добрії люди, вам уші подрати, як-то колись пани миші на жаб страшну рать піднімали, Мовби дражнили лицарство тих гайдамаків-гігантів, Що вспоминати любила бабуся* (Думитр. Жабомішподралівка: 446);

розвісити вуха – виявляти великий інтерес [ФСУМ 2: 744]; довірливо, з цікавістю слухати що-небудь, особливо неправдиве [Загоруйко: 245]: *Наш козак розвісив вуха, наче путню її слуха* (Мнж. ТБ: 222);

****сверлуги вуха** – намагатися когось переконати в чомусь: *Дармо тільки уші мені сверлуги своїм криком* (Фр. Свиня: 121);

****свиснути поза уха** – вдарити когось за щось: *Ну, лиш писну я слівце, – може свиснуть поза уха, та що в нас не стане й духа – і хто ж буде знать про це!* (Фр. КБ: 486);

хоч затидай вуха – намагатися не сприймати, не звертати уваги на кого-небудь [ФСУМ 1: 318]: *Деся то у вершині бугай зрідка буха Та скрекочуть жаби – хоч затидай вуха* (Мнж. ЛГ: 332).

ВЧИНИТИ:

****вчинити полекшу** – комусь чимсь допомогти: *Коло неї пореється мала її донечка Маруся, що рада б у кожную хвилю своїй матінці яку-небудь полекшу вчинити* (Черемш. Сльоза: 507).

Г

ГАДКА:

***гадки не згадати** – у словнику «гадки не мати» – не думати зовсім і в думках нічого не мати [СУМ 1971 2: 11]: *Не зміркую, моя нене, гадки не згадаю* (Рудан. ЦС: 361).

ГАПЛИК:

***втяти до гаплика** – у словнику «втяти до гапликів» – зробити, сказати що-небудь не до речі, невчасно, не до ладу [СУМ 1971 2: 28]: *Зараз побачив, сердешний, бо недурно був чортом, що втяв до гаплика, – непереливки, бачите: і місяця з нею не прожив, ухопив шилом патоки та й дав од неї драла не оглядаючись* (Сторож. ЖЧ: 31).

ГАРБУЗИ:

***їсти печені гарбузи** – у словнику «їсти гарбузи» – одержати відмову під час сватання [СУМ 1971 2: 30]: *Зараз на чернігівську протопівну закинув, та й сам злякався від неровні: одної одежі на два воза не вбереш, а намиста, кажуть, мірками батько відсипле; та таки й нічого: там і богослови їли печені гарбузи, так нашою братчику нічого туди квапитись* (Кв.-Осн. КВ: 137).

ГИЛІ:

***понести гилі** – повели балачку [автор. коментар: 40]; вести пусті розмови: *Пішли, понесли гилі, дорогою йдучи* (Кухар. ВК: 40).

ГЛУЗД:

з глузду з'їхати – втратити розум, стати божевільним [СУМ 1971 2: 87]: *Чи ти, чоловіче, з глузду з'їхав?* – скрикнула Їжачиха (Фр. ЗТІ: 20).

ГОДИНА:

лиха година – 1. ужито для вираження досади, незадоволення ким-, чим-небудь; 2. біда, горе, нещастя; 3. погана погода, негода [Лукаш: 74]; період з обставинами, що завдають нещастя [Ужченко: 31]: *Куди тебе понесла лиха година!?* (Загірня. ЯЧКБ: 252);

ік лихій годині – уживається для вираження незадоволення, несхвалення і т. ін. [Білоноженко: 153; ФСУМ 1: 178]; у словнику «ік лихій матері» – *розм.* до біса, к чорту [Удовиченко: 156]: *Геть іди од мене ік Лихій Годині!* (Мнж. ЛГ: 331).

ГОЛОВА:

голови ламати – напружено думати, намагаючись зрозуміти щось, розібратися в чомусь; розмірковувати над чимсь, гадати про що-небудь [ФСУМ 1: 412]; намагатися зрозуміти що-небудь; вирішувати складне питання [СУМ 1971 2: 110]: *Так і бенкет пройшов, що ніхто нічого не довідався, так і роз'їхались, що ніхто нічого не знав, хоч як голови ламали* (Свидн. Недоколисана: 397);

***головку зложити** – цей вираз побутує у східних слов'ян із сивої давнини; у словниках «головою наложити», «голову положити» – загинути в боротьбі [ФСУМ 1: 338]; загинути [СУМ 1971 2: 110]; загинути (в бою, на шахті тощо) [Удовиченко: 76]: *Вже прикро думав Муругий головку зложити та з переляку – отця як не видно – і учепився попові у литку* (Мнж. КПХЛ: 293);

****догори головою піти** – поводитися зверхньо: *Ні дітей не було, нічого; аж на восьмім року послав господь сина. Зараз мати на мамки його віддала, а сама по-давньому догори головою пішла. Вже тільки чоловіка не замикала, а приставила до дитини: «Доглядай, – каже, – мого сина, бо як буде плакати абощо, то кожну сльозинку його на тобі десятками відіб'ю!..»* (Свидн. ПСНП: 379);

забрати собі в голову – задумати що-небудь і вперто дотримуватися прийнятого наміру [Лукаш: 79]: *Дурне курча, підрісиш, забрало собі в голову, що воно диво міждо курми* (Куліш. Півпівника: 178);

***думка стрілила до голови** – у словнику «думка стрілила в голову» – думка з'явилася, виникла нагально [СУМ 1978 9: 777]: *Та і тій хвилі дика думка стрілила йому до голови* (Фр. ЯРТПТС: 127);

хоч кіл на голові теши – уживаються для підкреслення неможливості переконати вперту або нетямущу людину [ФСУМ 2: 881; СУМ 1971 2: 111]: *Вам хоч кіл на голові теши, то в вас усе лепорт* (Кв.-Осн. КВ: 151).

ГОРЛО:

***кістю в горлі стати** – у словниках «кісткою в горлі стати» – бути остогидним, ненависним кому-небудь [ФСУМ 2: 860]; стати на перешкоді кому-, чому-небудь [СУМ 1971 2: 132]: *Таки йому Озаркевич кістю в горлі став, і бідний Кішка не міг його ні проковтнути, ні виплюнути* (Фр. Опозиція: 397).

ГРІМ:

наче грім – несподіваний, раптовий [Лукаш: 96]: *Почули: шкряба, мов коти, і вмить таке, ніби шкарбан, додолу з припічка скотилось і грюкнуло неначе грім* (Б.-Нос. ТБ: 95).

ГРІХ:

***смертельний гріх** – у словниках «як смертний гріх» *зневажл.* уживається для підсилення значення наведених слів; дуже у великій мірі, надто [Білоноженко: 172]; дуже, у великій мірі [ФСУМ 1: 199]: *Гріх* вам *смертельний* таким сином бути (Котл. МЧ: 298).

ГРОШІ:

****чортма грошей** – відсутні гроші: *Ся б то остання мова поноровилась Кульбашному, так ота, що сказали «не купить», спротивилась йому: мовби його чортма грошей* (Кухар. ВК: 39).

ГУБА:

***ні пари з губи** – нічого не говорити, зятято мовчати; у словнику «ні пари з вуст» – не сказати жодного слова, мовчати за всіх обставин [Удовиченко: 258]: *А вона ні пари з губи, тільки плює на кожного* (Свидн. Недоколисана: 391);

***ріски в губах не мати** – у словнику «ані рiски у роті» – хто-небудь дуже голодний; зовсім нічого не їв, не пив [ФСУМ 1: 63]: *Так колисали пан скільки день, що вона й рiски в губах не мала, і все сміялись, а вона все вередувала* (Свидн. Недоколисана: 392);

розпустити губу – піддаватися сентиментальному настрою, розчулюватися [ФСУМ 2: 756]: *Той молодик уже й розпустив губу* (Свидн. ЧД: 146).

Д**ДАВАТИ:**

***давати офіровщину** – гадати щастя-долю [пояснення до тексту: 158]; подарунок від хрещеного батька чи матері: *А зараз по вечері стали баби приговорювати і офіровщину давати* (Федьк. Глогорожечка: 158);

***давати порядки** – у словнику «давати порядок» – навчати, як треба робити що-небудь; давати вказівки, розпорядження [СУМ 1976 7: 303]: *На весілля насходилося Гостей повні хати; Щиголь почав, батькуючи, порядки давати* (Алекс. ЧВ: 157).

ДАТИ:

***дати голов втяти** – у словнику «дати голову втяти» – з повною відповідальністю ручатися за кого-, що-небудь, стверджувати щось [ФСУМ 1: 205]: *Я собі зараз даю голов втяти, коли се не підмінче!* (Федьк. Підмінче: 219);

****дати гостинця** – покарати когось за щось: *А ти тут зажди, небоже, хай-но їхатиму з гаю, я ще дам тобі гостинця, а тепер часу не маю* (Укр. ДК: 304);

****дати доброго дерпана** – побити когось за щось: *Я ж тим часом покину дитину та як дам доброго дерпана собакам, так вони всі геть позабігають, а я знову ухвачу дитя і побіжу далі* (Карп. ВТСС: 88);

***дати доброго шквару** – побити когось за щось; у словнику «дати шкварки» – (кому) побити кого-небудь [СУМ 1980 11: 473]: *То ти, як уже старий собака і добре знаєш своє діло, зараз згвалтуєш собак по всім селі та й одури їх так: веди на другий кінець села, неначебто ми там, і нахваляйся нам дати доброго шквару* (Карп. ВТСС: 88);

***дати доброї лозини** – у словнику «надавати лозанів» – (кому) побити лозиною когось-небудь [СУМ 1973 4: 541]: *Даймо йому хлопці, доброї лозини, хай не забуває Лихої Години!* (Мнж. ЛГ: 335);

дати драла (**дати драпака, дати дропака, дати дьору, дати дряпки**) – швидко тікати, бігти; покидати когось, щось [ФСУМ 1: 205]; швидко втекти [Лукаш: 125]; швидко тікати, бігти [Ужченко: 44]: *Тут ніхто не знайде; а завтра вночі вернемось, та й дамо драла за границю, – обіззався тихо ще один злодій* (Н.-Л. ДБ: 301); *Зараз побачив, сердешний, бо недурно був чортом, що втяв до гаплика, – непереливки, бачите: і місяця з нею не прожив, ухопив шилом патоки та й дав од неї драла не оглядаючись* (Сторож. ЖЧ: 31); *Бас увірвався мишам, од раків дали вони драла* (Думитр. Жабомішодралівка: 457); *Малпа щось там ще плескала, я не слухав, як дам драла, коло Вовка опинивсь* (Фр. ЛМ: 83); *Люд регочесь, рака лазить, Абу-Касим тільки й пазить, щоб від баби драла дати* (Фр. АКК: 232); *Хлопці попередягалися, побраталися зовсім і один дав драпака скільки мога, як тільки побачив якогось пана, а панич вернувся додому, де його зразу не впізнали, а потім вилаяли добре, навіть чуба нам'яли, але він нічого не сказав, де ділася його гарна одежа* (Дн. Чайка. КПСТІС: 147-148); *Стоять здалека, тремтять і тільки чекають хвилини, щоб дати драпака* (Фр. ФЛ: 79); *От так дав дропака!* (Дн. Чайка. ПК: 216); *Я б вже давно дав дьору, так хочеться дивитись на сюю комедію, що на бабі цілісінький віз каміння, а вона не тоне, а плава поверх води* (Кв.-Осн. КВ: 167); *Поки пішов дурний вовк оглядять піч, а собака і дав дряпки з печі у вікно* (Карп. ВТСС: 92);

дати дуба – померти, загинути [ФСУМ 1: 221; Номис 372 – Лівобережна Україна, Волинь]; *зневажл. померти, загинути* [Ужченко: 51]: *Тричі чи що перекинувся Пелузій і там дав дуба* (Думитр. Жабомішодралівка: 454); *Та вона таки швидко зачахла, зачавліла і скоро дуба дала* (Кв.-Осн. КВ: 205); *Краще було б усій чесній громаді, дуба щоб дав він, злидений, скоріше!* (Мнж. КПХЛ: 275);

дати жабі цицьки – (кому) пропасти, загинути [Удовиченко: 109]; хтось загине (первісно про утопленика, по якому вже повзають жаби й ніби «пить дають», «моні дають», «цицьки дають») [Ужченко: 56]; «дала жаба цицьки» – (кому і без додатка), хто-небудь утопиться або загине, потрапивши в незвичайні умови [ФСУМ 1: 288]: *Гідрохаріс же, храбріший од його, убив Птернофага, І на тім місці, мовляв той, дала йому жаба і цицьки* (Думитр. Жабомішодралівка: 454);

дати знати – повідомляти [ФСУМ 1: 206]: *Нараз всі стали, й старшина дав знати, що вже не вільно старих убивати* (Шашкевич В. Зробок: 86);

***дати маку** – у словниках «втерти маку» – суворо покарати, побити кого-небудь; добре провчити [ФСУМ 1: 158]; (кому) суворо покарати, побити кого-небудь [Лукаш: 236]; *згруб. побити, суворо покарати кого-небудь* [Білоноженко: 136]: *А якби на землі се було, то й тобі, ледащиці, Дав би я маку; а то, як жидюга мене одуривши, Пхнув ти, як з мосту* (Думитр. Жабомішодралівка: 449);

***дати од лукавого з перцем** – у словниках «дати перцю» – (кому) гостро критикувати, сваритися, провчити когось, завдати кому-небудь клопоту, шмагати бити [Загоруйко: 246]; «всипати перцю» – побити, суворо покарати кого-небудь [ФСУМ 1: 153]: *Лучше ж давайте і ми їм дамо од лукавого з перцем* (Думитр. Жабомішодралівка: 451);

дати тягу – швидко втекти звідкись [Лукаш: 473]; швидко втікати, поспішно бігти, йти, їхати [Ужченко: 44; Дзензелівський 1996: 470]: *Я заховаюсь у кущах і там ущухну, а тільки що вони заробляться, почнуть жати, то я вискочу, ухвачу за сповивач злегенька дитину та й дам тягу* (Карп. ВТСС: 88);

****дати феферу** – побити когось за щось: *Тому дам такого феферу, що і до нових віників пам'ятатиме!* (Карп. ВТСС: 90);

дати чолом – шанобливо вклонятися, вітаючи кого-небудь [ФСУМ 1: 206]: *На «святих» перехрестився та й хазяйці дав чолом* (Мнж. ТБ: 213).

ДАТИСЯ:

датися узнаки – давати себе знати, відчувати; залишати про себе пам'ять чим-небудь прикрим, неприємним [СУМ 1971 2: 203]: *Не жахайся, голубчику, я й сам утік од жінки: далась вона й мені узнаки!* (Сторож. ЖЧ: 31).

ДЕРТИ:

***дерти паса** – у словнику «дерти паси» – (з кого) катувати кого-небудь [СУМ 1975 6: 84]: *Та й не було і дива: бо се діялось, як я вже казав, ще за панщини, а у тім селі був дідич такий то вже лютір, що якби був міг, то би був з людей і паса дер, не то що!* (Федьк. ГЧ: 187).

ДИМ:

***як дим** – у словнику «безслідно, невідомо куди» – з'явитися дуже легко; [Білоноженко: 199]: *Русалка гарная явилась така легенькая, як дим* (Б.-Нос. ТБ: 95);

***димом здиміти** – у словнику «здиміти» – зникнути, щезнути безслідно [СУМ 1972 3: 535]: *Димом здимів пан із хати, А Іван озвався: «Хтів пан когось ошукати, Та й самошукався!»* (Рудан. ПТІВД: 123).

ДІД:

за дідів – колись, дуже давно [Удовиченко: 117]; у словнику «з дідів-прадідів, рідко з діда й прадіда, з дідів і прадідів» – споконвіку, одвічно; здавна, з найдавніших часів [ФСУМ 1: 241]: *Гей, було це за дідів, ні, брешу, – за прадідів: за царя старого Хмеля, ще як миру було жменя, чи то, може, й за Панька, як земля була тонка – так що носом де не ткнеш, Там і воду було п'єш...* (Мнж. ТБ: 183);

****йти к дідам** – померти: *Помолися швидко богу, кайся всіх гріхів – в дорогу мусиш нині йти к дідам!* (Фр. ЛМ: 99).

ДІДЬКО:

***най вам дідько кості меле** – у словнику «хай (нехай) йому (їм, їй і т. ін.) дідько!» – уживається для висловлення ким-небудь бажання позбутися когось, чогось [ФСУМ 1: 243]: *Най вам дідько кості меле!* (Фр. КБ: 522).

ДІСТАВАТИ:

діставати з-під землі – настирливо, заповзято діставати, роздобувати що-небудь, незважаючи ні на які труднощі [СУМ 1972 3: 558]: *А вже як товариш попросить об чім, то він, здається, з-під землі дістане, а не одмовиться* (Вовчок. Кармелюк: 4).

ДОРОГА (ШЛЯХ):

бита дорога (шлях) – широка уторована дорога [СУМ 1970 1: 170]: *Тікав Вовчик лісом, лісом, а далі прийшлося вибігти на биту дорогу* (Фр. ЯЛСП: 12); *Біг до зла я шляхом битим!* (Фр. ЛМ: 38).

ДОРІЖЕНЬКА:

****верстати доріженьку** – іти комусь кудись, до когось: *Почула, що доріженьку верстаю до тебе крізь дими пекельних мук...* (Куліш. ДКПКР: 232).

ДРИЖАКИ:

дрижаки пройняли – (кого) хто-небудь тремтить [Лукаш: 125]; хто-небудь дрижить від холоду, страху і т. ін. [Ужченко: 51]: *Діда дрижаки пройняли* (Гоголь. ЗМ: 97); **дрижаки їсти** – тремтіти, тряситися від холоду, страху, хворобливого стану [СУМ 1971 2: 412]; тремтіти від холоду страху [Ужченко: 51]; у словнику «наїстися дрижаків» – перелякатися, тряситися від страху [Лукаш: 126]: *А Пархім ходить та голодний дрижаки їсть по холодній зорі, не маючи у віщо і одягтись* (Кв.-Осн. ПС: 412).

ДРОЖ:

кинути у дрож – (кого) 1. викликати в кого-небудь стан нервового збудження, надмірного хвилювання, страху і т. ін.; 2. позбавляти кого-небудь покою [ФСУМ 1: 369]: *Ті слова Кота Мурлику кинули у дрож велику* (Фр. ЛМ: 24).

ДУТЕЛЬ:

дутеля з'їсти – умерти [СУМ 1971 2: 442]: *Швидше тікай до чорта з рогами, коли не хочеш дутеля з'їсти* (Сторож. ЖЧ: 31).

ДУТИ:

дути тічок – фольк., боротися, пробувати силу в боротьбі [ФСУМ 1: 275; приміт. Манж. – дути в тічок – пробувати силу]: *«Дми в тічок», – заgrimав Змій* (Мнж. ТБ: 192).

ДУХ:

аж дух радується – відчувати насолоду, втіху від чого-небудь [ФСУМ 2: 726]: *А надворі аж дух радується: прийшов березозоль і весну за собою привіз* (Свидн. ПСНП: 379); *Отаке усе як розказує, що і у самого аж дух радується, і знай уса розгладжує, та ще й придумує, що б то розказати, а тут дяк – рип у хату!* (Кв.-Осн. МБ: 421);

***ані духа** – у словнику «ні (й) духа» – немає нікого [СУМ 1971 2: 443]: *Зирк ізнов він понавкруги – нема ані духа* (Мнж. Злидні: 341);

богу духа дати – хто-небудь помер, загинув [СУМ 1971 2: 443]: *Подригав ще дрібку бідний Кішка ногами та й богу духа дав* (Фр. Опозиція: 397);

вийшов дух (перти дух) – хто-небудь помер, загинув [ФСУМ 1: 275]; хтось помер, сконав [СУМ 1971 2: 530]: *Тут у нього зараз вийшов дух* (Фр. Медвідь: 266); *А Микита, той собака, реготавсь, аж лазив рака, що так з мене перли дух* (Фр. ЛМ: 10);

виперти дух – про кого-небудь дуже задиханого від швидкого бігу, ходи [СУМ 1971 2: 451]: *Як учули ж – де що ї ділось, А вона ж то звалилась Враз на ліжко те погане Та і стогне, безталанна, Мов ось-ось чортяка-зух зараз випре з неї дух* (Мнж. ТБ: 210);

дух вибити – (з кого) б'ючи, вбити кого-небудь [ФСУМ 1: 80; Білоноженко: 63]; убити, згубити когось [Ужченко: 53]: *І бив доти, поки з Якіма – коня і дух вибився* (Загірня. ЯЧКБ: 253);

***дух захопило** – утруднило, припинило на короткий час дихання (від якої-небудь інтенсивної дії); у словнику «затаїти (притаїти) дух» – припинити, замертити [Ужченко: 53]: *Він так швидко падав униз, що в Марусі й Карпа дух захопило* (Н.-Л. Запорожці: 45);

дух святий – за християнським віровченням – третя особа святої трійці [СУМ 1971 1: 443]; «дух святий з нами» [Номис: 375 – Лівобережна Україна]: *Дух святий з нами! – проговорив Кульбашиний, перехрестившись* (Кухар. ВК: 40);

дух сперло – дихання стає утрудненим у кого-небудь від хвилювання, переживання, фізичного навантаження [СФСУМ: 187]; кому-небудь важко дихати від надміру почуттів, сильних переживань тощо [Лукаш: 138]: *Сильце затяг, аж сперло дух* (Фр. Медвідь: 265);

дух спустити – померти [СФСУМ: 187]; умерти [Ужченко: 53]: *Як був прив'язаний до левиного хвоста, так і волікся за ним усю дорогу, поки й дух спустив* (Фр. ОІЛ: 10); *Заки навинулась людська душа, він духа з себе спустив, та найшли при ньому лиш кінську кість та кінське копито* (Кобр. Судильниці: 230);

що було духу – скільки вистачило сили [Загоруйко: 262]: *Через пеньки, через ярки що було духу* (Фр. ОІЛ: 10).

ДУША:

аж душа радується – хто-небудь дуже задоволений чимось, відчуває радість, насолоду, втіху від чогось [ФСУМ 1: 277]: *Вже їм так справно йде, аж душа радується* (Фр. ВЛЮ: 78);

витрясти душу – будь-якими засобами (переважно погрозами, суворими вимогами) добитися, домогтися чого-небудь від когось [ФСУМ 1: 109]; (кого) залякати, замучити погрозами, домаганнями [Лукаш: 141]: *Лис відразу взявсь до бука, – А прийшли на п'ятий глас, Він струснув Зайця, мов грушу; Був би витряс з нього й душу, Якби я його не спас* (Фр. ЛМ: 11);

гнітити душу – викликати тяжкий настрій, болісне відчуття [ФСУМ 1: 175]: *Ночі навчання понуре душу щось мою гнітить* (Фр. КБ: 476);

***дати душу** – у словнику «віддавати душу» – (за кого, що) умирати, жертвувати собою ради кого-, чого-небудь [СУМ 1970 1: 574]: *Я ж за мід би й душу дав!* (Фр. ЛМ: 17);

душа горить – хто-небудь перебуває в стані сильного збудження, хвилювання [ФСУМ 2: 684; Лукаш: 143]: *А пити хочеться, аж душа горить* (Загірня. ЯЧКБ: 254);

душа палає – (в кого і без додатка) хтось переживає сильне почуття, пристрасть і т. ін. [СУМ 1975 6: 22]: *Його смілива й горда душа палала щастям* (Н.-Л. Запорожці: 12);

***душа розламана надвоє** – у словнику «аж розривається душа надвоє» – (у кого, чия) хто-небудь дуже страдає від суперечливих почуттів, душевної роздвоєності, неможливості вирішити щось і т. ін. [ФСУМ 1: 280]: *Значить, се сон був, та такий страшний, що серце похолело, вся душа, мов прут сухий, розламана надвоє* (Фр. СКС: 311);

***душа стала на мірі** – у словнику «душа стала на місце» – (чия) хто-небудь заспокоївся, перестав тривожитися, хвилюватися [ФСУМ 1: 280]: *Як побачив цар лицаря, то душа і стала йому на мірі; бо вже знав, що його грало* (Свидн. ЧД: 145);

***завмирати в душі** – у словнику «завмирати душею» – хвилюватися від захоплення, переляку, тривоги і т. ін. [СУМ 1972 3: 54]: *Але тепер всі вони перемінилися, стали якимись грізними постатями, що аж в душі від їх виду завмирає та й дроз переходить тілом* (Кобр. Чортище: 107);

ні за цапову душу – марно, ні за що загинути [Ужченко: 55]: *Дехто із наших побачив, як ваш Фізігнат у калюжі Пана Псіхарпакса занастив ні за цапову душу* (Думитр.

Жабомішодралівка: 451); *Як зараз к покуті тебе не порушу, сю ніч іще згинеш за цапову душу!* (Фр. ЛС: 425);

не брати (взяти) гріх на душу – не бути винним у чому-небудь [СУМ 1971 2: 171]: *Ось і мушу, щоб не брать гріха на душу, ссати той обридлий мід* (Фр. ЛМ: 17); *Твоя мачуха наказала мені згубити тебе; бридка баба, вона думала, що козак посміє здійснити руку на таку добру, молоденьку дівчину; видно, що не бувала вона в походах і не знає козацької служби, а я гадаю, що не буде її волі – не візьму гріх на душу* (Греб. МП: 102); *Не беріть на душу гріх* (Фр. КБ: 482);

***озьмити гріх на душу** – у словниках «брати гріх на душу» – діяти всупереч власній совісті, загальноприйнятим нормам моралі [СФСУМ: 153]: *Озьмете гріх ви великий на душу, сором казати, задля вас тільки мушу все про своє розказати вам горе* (Мнж. КПХЛ: 315);

похололо в душі – стало кому-небудь страшно, моторошно, болісно від сильного хвилювання, раптового переляку тощо [ФСУМ 2: 684; Номис: 219 – Лубенщина, Прилуки]: *В душі Карпа похололо* (Н.-Л. Запорожці: 12); *За Фізігната держиться і воду з шерсті стряхає, ніжками тріпа об черево, а у душі похололо* (Думитр. Жабомішодралівка: 448).

ДЯДЬКО:

****настановити дядьком** – призначити старшим (пояснення з тексту): *Лоцманський отаман дуже любив Карпа і настановив його дядьком, незважаючи на його молоді літа* (Н.-Л. Запорожці: 9).

Ж

ЖАР:

****нагодувати жаром** – відправити когось на той світ (у пекло): *Йому того тільки й хочеться, щоб ти мене жаром нагодував* (Сторож. ЖЧ: 33).

ЖИЖКИ:

аж жижки затрусились – розм. про велике бажання зробити, придбати що-небудь [Удовиченко: 13]; 1. хто-небудь має сильне бажання, потяг до чогось; 2. кого-небудь охоплює незвичайна пристрасть [Лукаш: 159; ФСУМ 1: 293]: *Танок був такий жвавий, такий веселий, що в Карпа аж жижики затрусились до танців* (Н.-Л. Запорожці: 26);

вчистити по жижах – сильно вдарити когось: *Пан же Троксарт Фізігната як вчистить назустріч по жижах, сторч полетів Фізігнат у калюжу од його навіхи* (Думитрашко К. Жабомішодралівка, С. 455).

З

ЗАДАТИ:

задати гарту – (кому) покарати когось за щось [ФСУМ 1: 222]: *Годі жартів! – крикнув згорда – бо задам тобі я гарту!* (Укр. ДК: 305);

задати хропака (*ударити доброго хропака) – спати міцно з хропінням [СУМ 1980 11: 155]: *Уже півдню треба б бути, а воно задає такого хропака, аж небо гуде* (Мирний. КППК: 279); *У чоловіка того вже й дітвору попідростала, а собака Сірко зробився старим і уже став боятися холоду – забереться собі у солому та там і*

ударе доброго хронака, сердега, а вовкам то і на руку ковінька, тут-то вже вони і попораються (Карп. ВТСС: 86).

ЗАКОН:

***прийняти закон** – у словнику «уступити в закон, взяти закон» – *заст. одружитися, звінчатися* [Ужченко: 60]: *Може, де яку князівну задля себе відшукав та закон з нею прийняв* (Мнж. ІГ: 238).

ЗАЛИТИ:

***залити сала** – у словнику «залити за шкуру сала» – (кому) завдавати кому-небудь великого горя, страждань, дуже дошкуляти комусь [ФСУМ 1: 310]: *Взимку набрався він горя, чимало все через вас йому залито сала!..* (Мнж. КПХЛ: 275).

ЗАМІЖ:

вийти заміж – брати шлюб, одружуватися з ким-небудь (про дівчину, жінку) [СУМ 1972 3: 210]: *Через кілька місяців чи, може, й літ, дійшла до цих трьох братів чутка, що з того ж царства царівна хоче заміж вийти* (Свидн. ЧД: 137).

ЗДІЙМАТИ:

***здіймати на кпи** – у словнику «брати на кпини» (діал. на кпи) – (кого, що) кепкувати, глузувати, насміхатися з когось [Білоноженко: 44]: *Лис на кпи його здійсмає: «Бач, як вуйко мій співає!»* (Фр. ЛМ: 19).

ЗЕМЛЯ:

мов крізь землю провалитися (піти крізь землю) – раптово, безслідно зникнути [СУМ 1972 3: 558]: *Мов крізь землю провалився той співець утік од лиха* (Укр. ДК: 318), *Циганка десь щезла, неначе крізь землю пішла; а Юруш довго сидів непорушно на коні, похиливши голову* (Н.-Л. ДБ: 306);

не чути землі під собою – 1. під впливом радісного збудження або хвилювання бути дуже енергійним, рухливим, легким, швидким і т. ін.; 2. дуже швидко, енергійно [ФСУМ 2: 959]: *Батько землі під собою не чує!* (Кв.-Осн. МБ: 424).

ЗЛІСТЬ:

***з злості аж позеленів** – у словнику «ковтати злість» – тамувати, стримувати внутрішнє почуття роздратованості, гніву, образи і т. н. [ФСУМ 2: 383]: *Як уздрів його Лев-батько, збитого, мов кисле ябко, з злості аж позеленів* (Фр. ЛМ: 27).

ЗУБ (ЗУБИ):

аж зуб на зуб не попада – хто-небудь дуже тремтить від страху чи холоду [СФСУМ: 230]: *Братіку вовче, як страшно вимовляти сі слова, аж зуб на зуб не попада, аж циганський піт мене пройняв* (Карп. ВТСС: 88);

ані в зуб – анітрохи, аніскільки [ФСУМ 1: 347; Ужченко: 66]: *Він не вмів говорити ніякою мовою, крім своєї рідної, котрої, на щастя, блискучі паничі ані в зуб не розуміли, був маломовний, отяжілий і сумовитий* (Фр. БП: 164);

зубами скреготати – сердитися, виявляти гнів, невдоволення і т. ін. [СФСУМ: 234]: *А сам аж зубами скреготав, що міг, що міг так забутися* (Фр. БП: 148);

зуби скалити – посміхатися, сміятися [Ужченко: 66]: *І з парубками вже не та: не насуплюється, а зуби до них скалить і бісики пуска, і між людьми не сидить мовчки,*

а цокотить, кого попало і коренить, і ганить, а часом і москаля підвезе, та ще й очей у рябка не позича – жива на небо лізе (Сторож. ЖЧ: 31);

ні в зуб – зовсім не розуміти чогось, не розбиратися у певному питанні [СФСУМ: 232]: *А дід все тільки потурав, Бо, неборак, її боявся І'д жаху перед ней ні в зуб* (Б.-Нос. ТБ: 94);

***підняти на зубки** – у словнику «вхопити на зубки» – зробити кого-небудь об'єктом розмов, пересудів та дошкульної критики [ФСУМ 1: 165]: *Уже коли попадеться їй то хоть трохи тюх-тюх-сердега, то такого і підніме на зубки і рада завести до того, хоть би сьому йолопові і ворсу нам'яли* (Котл. МЧ: 315);

третячка на зубах вигравати – бити кого-небудь по зубах [ФСУМ 1: 84]: *А то я тобі такого третячка на зубах виграю* (Костом. Загадка: 334).

К

КАБАКИ:

втерти кабаки – покарати, побити когось: *Додивляйтеся, хлоп'ята, щоб як часом вам завзята, хитра птиця, той орляка, та не втер, бува кабаки!* (Манж. ТБ: 228);

***ізом'яти з серця на терту кабаку** – у словнику «кабаки втерти» – (кому) покарати, побити когось [СУМ 1973 4: 63]: *Та недалеко й учкнув, бо Харпак наздогнав його швидко, дав він йому тришия і потилицю добре намилив, знівечив і ізом'яв його з серця на терту кабаку* (Думитр. Жабомішодралівка: 454-455);

***понюхати землі, мов кабаки** – у словнику «дати (втерти) кабаки» – (кому) заст., бити, карати кого-небудь [ФСУМ 1: 360]; «дати табаки понюхати» – (кому) заст., побити, завдати кому-небудь прикростей, добре вилаявши чи присоромивши його [ФСУМ 1: 223]: *Сторч полетів Ліхенор і понюхав землі, мов кабаки* (Думитр. Жабомішодралівка: 453).

КАПУСТА:

посікти на капусту – рубати (шаблею тощо) на шматки [СУМ 1973 4: 98]: *Якби про се дізналися кияни, І вдарили б у дзвін свій вічевий, І вас усіх посікли б на капусту?* (Фр. СКС: 339).

КАТ:

до ката – дуже багато [СУМ: 1973 4: 116]: *А візник йому: «Буває! В цій діброві див до ката...»* (Мнж. ПБ: 355).

КАТЮГА:

катюзі по заслугі – хтось справедливо розплачується за свої негідні вчинки, одержує покарання відповідно до злочину [Лукаш: 188; Номис: 325 – Бердичев, Кролевещина]: *Постривайте ж, нехай буде катюзі по заслугі!..* (Сторож. ТС: 47).

КАША:

заварити кашу – затіяти клопітку справу, яка може мати неприємні наслідки [СФСУМ: 244]; затіяти щось дуже складне, клопітне, що загрожує неприємними наслідками (Раніше існував звичай готувати гуртову кашу (пригощання). При цьому не все йшло гладко, були й незгоди, нерозбериха, безладдя) [Ужченко: 72]: *Бійся бога, мій синашу, Заварив нову ти кашу!* (Фр. ЛМ: 74);

****пожерт з кашею** – нанести комусь фізичних мук; вбити когось: *Ляхи б її раді з кашею пожертти, – але не діждуть сього до моєї смерти!* (Фр. КДМДБ: 378).

КЛЕПКА:

***чорт має десятої клепки (*губити клепки)** – у словнику «немає десятої клепки» – (у кого, кому) зневажл. бути дурнуватим, несповна розуму [СУМ 1973 4: 180]: *Ну, та не буде й того, щоб дала я підмогу і жабам, бо у тих жаб, як я бачу, чорт має десятої клепки* (Думитр. Жабомишодралівка: 453); *Чіпляються з собою, мов чепки, Що під кінець наш бідний глузд од них навіки губить клепки І чуб гуде, мов бубон пуст* (Б.-Нос. ТБ: 98).

КЛЯМКА:

****триматися панської клямки** – дотримуватися кола осіб рівних собі за соціальним статусом: *А наш руський Маковей умудрився і не хоче дати з себе шкіру здерти; тримається панської клямки і маже панам ноги* (Маков. ЯЯВГ: 16).

КНЯЗЬ:

***за князя Хмеля, коли людей було жменя** – у словнику «за царя Хмеля, коли людей було жменя» – дуже давно, у дуже давні часи [ФСУМ 2: 939; Номис: 633]: *Не в нашій стороні, не за нашої пам'яті й не за пам'яті наших дідів та бабів, а давно-давно... за царя Гороха, та за солом'яного бога, та за князя Хмеля, коли людей було жменя... або ще й людей тоді не було, – як появились на світ двоє дівчаток-близняток* (Мирний. КППК: 275).

КОЛІНА:

****забродитися по самі коліна** – сильно напиться спиртного: *Сірий пугач дуже впився та й ліг серед хати. Коло його чорний ворон двигає плечима; Сова в куток забралася, блимає очима. Кулик-мужик забродився по самі коліна, та й став шукать на пугача доброго поліна* (Алекс. ЧВ: 158).

КОЛОДА:

мов (як) колода – про що-небудь нерухоме, набрякле, пухле [Удовиченко: 196]: *От як улетів у двір, та до хорунжєвниної хати, та у сіни, та прямісінько у хатні двері, що зачинені і із середини защепнуті були, ген! мов довбнею, та тут і простягнувсь, як колода, і не дише, і не ворухиться* (Кв.-Осн. КВ: 184).

КОМАР:

здушити комара – вгамувати голод, поївши [СУМ 1972 3: 119]: *Попоїли таки добре: Комара здушили...* (Рудан. ПТІВД: 120).

КОМАШНЯ:

***як сіра комашня** – у словнику «як комашня» – у великій кількості [Лукаш: 200]: *...а військо все муштрувалось, як сіра комашня, розсипавшись на зеленому полі* (Н.-Л. Запорожці: 45).

КРАЙ:

***без кінця без краю** – у словнику «без кінця-краю; без кінця й краю» – безперервно, весь час [СУМ 1973 4: 164]: *Підійшов тоді він до кожуха, – Я ж радію без кінця й без краю: Ось коли вже, думка, навітшаюсь!* (Грінч. ДМ: 112);

***край буде** – померти; у словнику «до краю» – межа, після якої продовження дії неможливе; далі нікуди [СУМ 1973 4: 321]: *Ну, – думає собі Осел, – аж тепер край мені буде!* (Фр. ОІЛ: 5).

КРЕЙДА:

мов (як) крейда – дуже блідий [Удовиченко: 197]; дуже збліднути [Ужченко: 86]; стати блідим від сильного хвилювання, переживання [Лукаш: 206]: *Він стояв, мов остовпілий, на лиці, мов крейда, білий, радше жовтий, наче віск* (Фр. АКК: 230).

КРИХТИНА:

***ані хліба ні крихтини** – у словнику «ані крихти» – анітрохи, ніскільки, аж ніяк [СУМ 1973 4: 353]: *Вже у саквах самі злидні, ані хліба ні крихтини, Ані собі порошини!* (Мнж. ТБ: 185).

КРОВ:

пролити кров – гинути, страждати від ран, відстоюючи щось, захищаючи когось [Ужченко: 89]; 1. *за кого* – *що і без додатка*. Гинути, вмирати, відстоюючи щось, захищаючи кого-, що-небудь. 2. *кого, чию*. Вбивати когось, завдавати нищівного удару кому-небудь [ФСУМ 2: 708]; 1. гинути, захищаючи кого-, що-небудь. 2. позбавляти когось життя [СФСУМ: 277-279]; учиняти жертвоприношення Богові: наприклад, у Фрігії 24 березня відоме як День Крові: біля вівтаря головний жрець пускав кров зі своїх рук, подаючи це як жертву; нижчі за саном жерці кружляли під звуки барабанів, ріжків, флейт у танці, потім кололи себе ножами, щоб оббризкати вівтар і дерево своєю кров'ю. Через священне вчинення такого ритуалу людина «відганяє від себе страхи своєї феноменальності – явищності й пробивається до всеперетворювальної візії безсмертного буття» [Сімович 2003: 268]: *Між тим Умида, мов пружиною, розворушила дух Абдалиних рабов: зуміла дуже їм тихенько в уха вдути, що краще смерть прийнять, пролить за волю кров* (Б.-Нос. УП: 139);

****своя кров** – хтось комусь рідна дитина: *Задумався батько; бо яка б вона не була, а все батькові своя кров* (Свидн. Недоколисана: 387).

Л**ЛАД:**

до ладу – 1. так, як треба; гарно, красиво, чудово; 2. тоді, коли треба, де треба; доречно [ФСУМ 1: 410-411]; добре, успішно, як слід [СФСУМ: 291]: *І наш пан сотник повеселішав трохи, що якомсь-то ні думано ні гадано та придумав до ладу, та ще й так, що й сам Прокіп Ригорович Пістряк, конотопський сотенний писар, та й той його за вигадку зроду вперше похваляє* (Кв.-Осн. КВ: 145).

ЛАЗИТИ:

***аж рака лазити** – дуже сильно сміятися; у словнику «лізти рака» – 1. ледве йти (через сп'яніння, погане самопочуття і т. ін.); 2. (до кого) принижуватися перед ким-небудь плазувати; 3. докладати всіх зусиль, щоб домогтися чого-небудь [ФСУМ 1: 438-439]: *А Микита, той собака, реготавсь, аж лазив рака, що так з мене перли дух* (Фр. ЛМ: 10).

ЛЕТІТИ:

летіти стрілою – дуже швидко бігти, їхати (перев. прямо, нікуди не звертаючи) [ФСУМ 1: 422]: *Карпо любив летіти стрілою прудким козацьким ходом через пороги, летіти птицею з лави на лаву* (Н.-Л. Запорожці: 9).

ЛИЗ:

як (наче) лиз злизав (***неначе злидень злиже**) – (кого, що) *жарт.* хто-небудь або щось раптово, непомітно, безслідно зникло [Ужченко: 96; ФСУМ 1: 422]: *Та й пропав, наче лиз його злизав* (Мнж. ІГ: 249); *Як на дворі ліче, так усі до єдиного, а у хаті ліче, то один, та усе у п'ятому десятку, так і щезне, неначе його злидень злиже!* (Кв.-Осн. КВ: 145).

ЛИКО:

дерти лика – (з кого і без додатка) тяжко карати кого-небудь; бити когось [СУМ 1973 4: 485]: *Деколи, як обридне йому стояти, то такий галас підійме на всю церкву, буцім з його чортяка лика дере* (Сторож. Скарб: 34).

ЛИХО:

зазнати лиха – зазнати горя, страждань, клопоту, неприємностей [СУМ 1973 4: 497]: *Та на другий день вона вже зазнала лиха* (Вовчок. ЗКІДТ: 122);

з лихом – дуже тяжко, зовсім погано [ФСУМ 1: 429]: *Слухай, ти втікай лиш краще, бо пізнаєшся ти з лихом!* (Укр. ДК: 303);

****лихо не взяло** – нічого не сталося поганого: *Да й Канчука з його військом лихо не узяло!* (Рудан. ЦС: 355).

ЛІЗТИ:

живим на небо лізти – дуже погано себе почуваючи, страждаючи від болю і т. ін., втрачати будь-яке терпіння [ФСУМ 1: 435]: *І з парубками вже не та: не насуплюється, а зуби до них скалить і бісики пуска, і між людьми не сидить мовчки, а цокотить, кого попало і коренить, і ганить, а часом і москаля підвезе, та ще й очей у рябка не позича – жива на небо лізе* (Сторож. ЖЧ: 31);

***лізти у домовину** – у словнику «лізти живцем у домовину» заподіювати собі смерть, позбавляти себе життя [Лукаш: 122]: *Графиня Власовна вже бачить і сама свою лиху годину, Що треба лізти в домовину...* (Рудиков. Казка: 370).

ЛОБ:

аж очі з лоба лізуть – хтось робить через силу [ФСУМ 2: 594; СФСУМ: 373]: *Робиш, робиш, аж очі з лоба лізуть, а тільки й заробиш, що батіг на спину та лайку* (Загірня. ЯЧКБ: 253);

***мов лобом об стіну стукнутися** – дуже здивуватися, остовпіти; у словнику «хоч лобом в стіну битися» – про неможливість що-небудь зробити, про непереборні перешкоди [СУМ 1973 4: 535]: *Лев стояв, мов лобом об стіну стукнувся* (Фр. ОІЛ: 6);

****хоч у лоб йому стріль** – уживається для підкреслення неможливості переконати вперту або нетямущу людину: *Дальші стрічки він забув, хоч у лоб йому стріль* (Фр. КПД: 361).

ЛЯГТИ:

хоч вмирати лягти – уживається для вираження дуже скрутного, безвихідного становища [ФСУМ 1: 453-454]: *А Кармелю такеньки жаль дівчину, що хоч вмирати лягти!* (Вовчок. Кармелюк: 10);

хоч живцем у гріб лягай – уживається для вираження дуже скрутного, безвихідного становища [ФСУМ 1: 453]: ...*Оселили та нам шкоди наробили – хоч тікай чи живцем у гріб лягай!* (Мнж. ІГ: 241).

М

МАСЛО:

***іти, як по маслі** – у словнику «іти, як по маслу» – легко, дуже добре, без перешкод удаватися, виходити [СУМ 1973 4: 639]: *Всі норови як рукою відняв, – і все пішло, як по маслі* (Свидн. Недоколисана: 393).

МАТИ:

***нечиста мати** – у словнику «до нечистої матері» – уживається для вираження незадоволення ким-, чим-небудь, обурення, гніву і т. ін. з якогось приводу [ФСУМ 1: 466]: *Тю на твого батька! – скрикнув чорт. – Відкіль се нечиста мати тебе пре?* (Сторож. ЖЧ: 31).

МАТИ:

на думці не мати – (чого, про що) зовсім не знати чогось, не здогадуватися про що-небудь [ФСУМ 1: 468]: *Мабуть, і на думці вам того не мати, що отут учора я мав розпізнати; Де вам вихвалятись та передо мною!..* (Мнж. ЛГ: 332).

МАРА:

***мара його бери** – у словнику «нехай (хай) мара бере (візьме), зі сл. тебе, їх і т. ін.» – фам., лайл. уживається для вираження досади, обурення з приводу чого-небудь, недоброго побажання комусь [ФСУМ 1: 464]: *Пропав один – мара його бери!* (Фр. Опозиція: 397).

МОНАСТИР:

підвести під монастир – обдурити, накликати біду, поставити кого-небудь в скрутне або незручне становище [ФСУМ 2: 631; Лукаш: 255]; (кого) обдурити, ошукати [Загоруйко: 257]: *Та й підвів під монастир!* (Мнж. ЧУН: 339).

МОРКВА:

скребти моркву (*скромадить моркву) – (кому) присоромлювати, дорікати, критикувати, діймати, сварити, мучити [Удовиченко: 199]: *Довго старша сестра уговорювала царя і скребла моркву, аж поки він не згодивсь, та набрав знов військо, та, налагодивши байдаки-човни, і поплив річками добувати печеного бугая та кабана* (Сторож. ТС: 44); ...*вона і яєць набила, теперечки збирається тісто місити і паску ліпити, та поки ще до чого, а вона вже так втомилася, що і рук, і ніг не чує; а тут свекруха, знай, моркву скромадить...* (Кв.-Осн. ОТС: 208); *І моркву скромадить, і кирпу гне, і од завійниць тедзається, а деколи рогачем і тьху дасть неборакові, і цибулькою нагодує* (Сторож. ЖЧ: 31).

МОРОЗ:

аж мороз пішов (пройшов, переходив) – (кого, у кого і без додатка) комусь стає дуже неприємно, моторошно, страшно і т. ін. [ФСУМ 1: 507]; у кого-небудь виникло неприємне почуття холоду від страху, крику і т. ін. [СФСУМ: 324]: *Іванові аж мороз*

переходив по тілі при тих словах (Фр. БП: 156); *Аж мені мороз пройшов по тілі* (Фр. СКС: 280).

МОСКАЛЬ:

****підвезти москаля** – зробити кому-небудь якусь пакість: *І з парубками вже не та: не насуплюється, а зуби до них скалить і бісики пуска, і між людьми не сидить мовчки, а цокотить, кого попало і коренить, і ганить, а часом і москаля підвезе, та ще й очей у рябка не позича – жива на небо лізе* (Сторож. ЖЧ: 31).

МУХА:

чути як муха летить – 1. стає дуже тихо; 2. уживається для підкреслення надзвичайної тиші [ФСУМ 2: 960]: *«Цс!» – панна каже, і в хаті чути стало, як муха летить* (Свидн. Недоколисана: 388);

як (мов) муха в окропі – метушитися, бути весь час заклопотаним, швидко працювати [Загоруйко: 262]: *Дорога пряма, як стрілка, а ти крутишся, як муха в окропі* (Сторож. ЗЧ: 52); *Наш Микита закрутився, мов муха в окропі: що тут робити?* (Фр. ФЛ: 73).

Н

НАВПРИСЯДКИ:

****мало аж навприсядки від гробу не пішов** – хтось дуже радіє чужій смерті: *Як поховав паню, то мало аж навприсядки від гробу не йшов* (Свидн. ПСНП: 381).

НІ...НІ:

ні видом видати ні слихом слухати – (кого) не бачити й не чути [Удовиченко: 251]: *Другого опозиційника, «Сінника Польського», ні видом видати ні слихом слухати!* (Фр. ІОК: 165);

ні думано ні гадано – зовсім несподівано [Удовиченко: 254]; раптово, несподівано; зазнаватися [ФСУМ 1: 271]: *І наш пан сотник повеселішав трохи, що якось-то ні думано ні гадано та придумав до ладу, та ще й так, що й сам Прокіп Ригорович Пістряк, конопотський сотенний писар, та й той його за вигадку зроду вперше похваляє* (Кв.-Осн. КВ: 145);

ні живий ні мертвий – дуже наляканий, вражений, приголомшений [Удовиченко: 255; ФСУМ 1: 291]; 1. дуже наляканий; приголомшений; схвилюваний; 2. сповнений горя, засмучений [Ужченко: 57; Номис: 219 – південна сторона України, Лубенщина]: *Сидить жінка ні жива, ні мертва* (Костом. Торба: 173); *Усі були ні живі ні мертві, як побачили мерця, – то був їх пан, котрого тільки позавчора похоронили* (Купр. Відьмач: 58);

ні в дві ні в п'ять – 1. перебувати в нерішучості, розгубитися, знітитися; 2. зовсім несподівано [Білоноженко: 189]: *Чувшись вільним, лис за курку Та й махнув, куди видать, Чоловік став наче дурень, жінка теж ні в дві ні в п'ять* (Фр. ЛП: 269);

ні в п'ять ні в дев'ять – знітившись, розгубитися [ФСУМ 2: 725]; у словнику «ні в п'ять ні в десять – див: ні в сих ні в тих» про надзвичайно неприємну ситуацію, скрутне становище; про стан нерішучості, розгубленості [Удовиченко: 251]: *Згода стала ні в п'ять, ні в дев'ять супротив таких слів, але Шлендріян не злякався* (Фр. ЯТЗДБ: 116);

ні світ ні зоря – дуже рано [Удовиченко: 260; Лукаш: 392; Ужченко: 181; Номис: 351 – Кролевещина]: *Ще ні світ ні зоря вирушив Бровко зі своїм товариством на війну* (Фр. ВМПІВ: 61);

ні сіло ні впало – раптом, безпричинно [Удовиченко: 260]: *Одного дня ні сіло ні впало прийшов «ферделюнок» від пана Гопмана* (Фр. КПД: 357);

***ні сліду, ні духа** – у словнику «ні слуху, ні духу» – нічого невідомо про кого-, що-небудь [ФСУМ 2: 830]: *Що він біга, шкряба, нюха, – скарбу ні сліду, ні духа!* (Фр. ЛМ: 46).

НІЖ:

***підрізати ножем** – у словнику «різати ножем» – (кого, по чому) 1. завдати душевних мук, переживань; 2. неприємно вражати, ображати кого-небудь [ФСУМ 2: 738]: *Газду якби хто ножем підрізав* (Кобр. Судильниці: 223);

***піти на ножі** – битися з кимось за щось (за ідею, переконання); у словнику «мов на ножах» – у ворожих стосунках [СУМ 1974 5: 420]: *Ви, татку, зі мною, а я з вами підемо на ножі з ляхами!* (Фр. КДМДБ: 378).

НІС:

вдарити до носа – гостро відчувати (про запах) [ФСУМ 1: 71]: *Я ледве всидів на липі, так мені запах до носа вдарив* (Фр. МІБ 1986: 244);

втерти носа, утерти носа – довести свою перевагу над ким-небудь; провчити когось [СФСУМ: 341; ФСУМ 1: 157; Скрипник 1973: 244; Номис: 210]: ... *чи не зумів би ти якого розумного слова сказати нашим дякам, щоб не знали як і розжувати його; знаєш, носа їм утерти, щоб не дуже брови піднімали?* (Кв.-Осн. МБ: 422); *Молода яличка з радощів аж розходилась, вона думала собі: тепер мені на всі заставки величатись, гарно втерли носа моїй суперниці* (Воробк. СІМЯ: 150);

догори ніс дере – гордитися, пишатися, ставати зарозумілим, зазнаватися [СФСУМ: 342]: *Дивись, – каже гордуня, – як моя хирлява бабка, та стара ялиця, догори ніс дере, думав би хто, що то царівна, чи що?* (Воробк. СІМЯ: 149);

носа не виткнеш – не виходити, не з'являтися [СФСУМ: 344]: *Ти ж із хати ніколи носа не виткнеш!* (Сторож. Скарб: 37);

***притерти носа** – приборкати, примусити підкоритися когось комусь; у словнику «втерти носа» (кому) – провчити, перевершити когось у чомусь [Загоруйко: 245]: *Не шкодило би і їй притерти носа й показати, що ніхто не є її дурнем* (Кобр. Рожа: 227);

стромляти носа – безцеремонно втручатися в чужі справи [СФСУМ: 341]: *От це, – каже старий, – могилки отих людей, котрі дуже любили стромляти свого носа у мої діла, а це була зготована для тебе...* (Дн. Чайка. ГК: 136).

НОГИ:

***аж затрусилися ноги** – почувати боязнь, страх; злякатися (Фр.); у словнику «затрусилися ноги» – з'явилося велике бажання до чогось [ФСУМ 2: 554]: *Правда, правда, – крикнув Заєць, у якого від самої згадки про Орлів аж ноги затрусилися* (Фр. КІВ: 46);

в ноги – просити пробачення [ФСУМ 2: 602]; дати тягу, удрать [Грінченко 1997 2: 569]: *Риб не стало, Лис мій в ноги!* (Фр. ЛМ: 12);

дати знати ногам (дати ногам ходу, давай бог ноги) – тікати [ФСУМ 1: 222]: *Звичайно, що після такого страшного розгрому всього лицарства не лишалось*

Вовкові нічого іншого, як **дати ногам знати** (Фр. ВМПІВ: 64); *Як дасть ногам ходу, як чкурне, лиш у бур'янах зашелестіло* (Фр. ТМХ: 66); *А тоді давай бог ноги!* (Фр. ЛМ: 56);

до ноги – повністю, всі до одного [ФСУМ 2: 556]; истребитъ до последнего человека [Грінченко 1997 2: 569]; *Почали його вороги побивати, військо турок до ноги порубав* (Грінч. ДПКК: 49);

зірвався на рівні ноги – швидко, блискавично встати, випрямляючись [ФСУМ 1: 336]; *Ще Мурко й не скінчив своє оповідання, коли Бурко зірвався на рівні ноги і, мов вихор, полетів за село під липу шукати ковбаси* (Фр. МІБ 1986: 244);

***мазати панам ноги** – підлещуватися до когось з певною метою; у словнику «мазати п'яти» – 1. готуватися до втечі або втікати звідки-небудь; 2. відступатися від чогось наперед задуманого, організованого, вирішеного і т. ін. [ФСУМ 1: 459]; *А наш руський Маковей умудрився і не хоче дати із себе шкіру здерти; тримається панської клямки і маже панам ноги* (Маков. ЯЯВГ: 16);

на ноги поставити – виростити, виховати [ФСУМ 2: 681]; *...Сірко нас і на ноги поставив, худобу нашу, як своє око, зберігав, а при старості ти хотів його повісити і лаяв за те, що він старий собака, а олодим вибачав, що вони молоді* (Карп. ВТСС: 90);

ноги одкинути (ноги простягти) – умерти [ФСУМ 1: 121]; *А Троглодит після його улучив у бік Пеліона, ... Мов той сніп, Пеліон та швидко і ноги одкидав...* (Думитр. Жабомішподралівка: 453); *За нею вслід і батько ноги простяг* (Сторож. Скарб: 35);

****пустити на вільну ногу** – відпустити когось кудись: *Я подякував йому і додав, що радше пообідаю в місті, бо ж надіюся напевно, що буду пущений на вільну ногу: адже ж пан староста знають дуже добре, що я зовсім не винний* (Фр. ОПС: 236).

О

ОБІДРАТИ:

обідрати як липку сиру – (кого, що) забрати у когось гроші, коштовності і т. ін.; обібрати, обікрасти або пограбувати кого-, що-небудь [ФСУМ 2: 566]; *Не раз подорожніх багатих панів, як липку сиру, обдирали* (Боров. Гайдамаки: 52).

ОБЛИЗЕНЬ:

спіймати облизня (*з облизнем піти) – 1. лишитися без того, на що розраховував; не отримати нічого [Ужченко: 129]; *То, було, Микита почухається та з тим облизнем і піде* (Кв.-Осн. КВ: 137); *Вона, бачите, думала, що на цілий тиждень наїсться, а тут прийшлося додому йти, облизня спіймавши* (Фр. ЛІЖ: 50).

ОКО (ОЧІ):

****аж очі заступило** – до втрати свідомості: *Не щадіть нікого, лупіть противників по головах, щоби їм аж очі заступило* (Маков. ЯЯВГ: 16);

ані оком не поведе – не дивитися, не звертати увагу на кого-небудь [СФСУМ: 372]; *Нарешті парубки розгостилися, позасідали коло дівок, сміються, жартують, а на Марину ні один ані оком не поведе* (Кобр. Рожа: 229);

бистре око – бути дуже спостережливим [Грінченко 1997 1: 57]; *Бо тут головна річ – око бистре і розум хитрий* (Фр. КІВ: 45);

витріщити очі – широко розкрити очі, виявляючи гнів, здивування і т. ін. [СФСУМ: 358]; дуже здивуватися, остовпіти, широко розкривши очі [СУМ 1970 1: 519]; *Осел,*

не встаючи, підвів голову й **випріщив** на нього **очі** (Фр. ОІЛ: 6); *Я випріщив очі і відповів, що про його становище і про його одвічальність у мене й помислу не було і що я приїхав сюди тільки для того, бо мені було треба* (Фр. ОПС: 235);

вліплені очі (вліпивши очі) – хтось виявляє незвичайне здивування [ФСУМ 2: 592]: *Каже Яцько, вліпивши в нього очі...* (Фр. КДМДБ: 378); *Всіх очі були вліплені в окопчену, як смола, стіну, і сміялися до розпуку* (Кобр. Чортище: 108);

держати на око – бути на приблизній відстані [ФСУМ 2: 584]: *Лишив позаду вже й гори високі, де Лисовин, як наш Рева дознався, добрими ловами влітку тішався, просто до хутора **держе на око*** (Мнж. КПХЛ: 280);

жабі по око** – глибоко; у словнику «жабі по коліна» – неглибоко [СУМ 1973 4: 224]: *Недалечко містечка Безглуздова пліла річка Бруднівка, не така велика, як Черемош або Прут, але зате глибока, сягала **жабі по око (Воробк. Сміховинки: 203);

***заліпити щастям очі** – у словнику «засліпити очі» – (кому) позбавити можливості правильно сприймати що-небудь [СУМ 1972 3: 314]: *Та даремне він гукає: Вуха злотною залило, **Очі щастям заліпило**, Совість сміттям замело* (Дн. Чайка. Казка: 166);

****занести на млі ока** – дуже швидко, миттєво: *...як підеш ними так, як ся всігди ходить, то зробиш ними сім миль на годину: але як обкрутишся три рази на обцасі, то они тебе **на млі ока занесуть**, кудя ти сам загадаєш* (Федьк. Бідолашко: 169);

зберігати, як своє око (пильнують, як ока; пильнують, як ока в голові) – старанно, пильно берегти, доглядати, глядіти, пильнувати когось, щось [ФСУМ 2: 582]: *Сірко нас і на ноги поставив, худобу нашу, **як своє око, зберігав**, а при старості ти хотів його повісити і лаяв за те, що він старий собака, а молодим вибачав, що вони молоді* (Карп. ВТСС: 90); *Хотів був утікати, так не можна ж: приставили за ним калавур і так його **пильнують, як ока*** (Сторож. ЖЧ: 33); *Керницю засипав каміння, забив дошками, а дитину **пильнують** обоє, **як ока в голові*** (Кобр. Судильниці: 223);

з очей аж іскри сипляться – уживається для підкреслення чийогось надмірного, надзвичайного гніву [ФСУМ 1: 351]: *А з очей її аж іскри сипляться* (Свидн. Недоколисана: 391);

кинути оком (скинути оком) – помітити кого-, що-небудь, звернути увагу на когось, щось, приглядатися до когось, чогось [ФСУМ 2: 816; СФСУМ: 363]: *Скільки можна було **скинути оком**, червоніли шапки та кунтуші* (Н.-Л. Запорожці: 33); *Нав'язав немов ту гору, **скинув оком** і то страх!* (Мнж. ЧУН: 339); *Гетьман тільки тоді **кинув оком** на Летючого, довго дивився, і дві сльози упало з його очей на землю* (Н.-Л. Запорожці: 32); *От підійшов до ставка, **кинув оком** сюди-туди та й крикнув грізно* (Кв.-Осн. КВ: 161);

куди очі дивляться – без певного напрямку, куди-небудь, не вибираючи дороги [СФСУМ: 364; ФСУМ 2: 596]: *Не стало скоро стежки, пішов собі **куди очі дивляться*** (Кудр. Старці: 348);

мати око – приглядатися до чого-небудь, зацікавитися чимсь, кимсь [ФСУМ 1: 473-474]: *Я вже віддавна **маю око** на нього* (Фр. СКС: 292);

мати на оці – спостерігати, стежити за ким, чим-небудь; постійно, пильно дивитися на когось, на щось [ФСУМ 1: 473]; зважати на що-небудь, урахувати щось [Лукаш: 294]: *Польовий, котрий віддавна **мав її на оці**, тепер, коли була жінкою другого...* (Фр. ЯПСБШ: 111);

мов полуда з очей спала – повідомити кому-небудь справжню сутність чогось [СФСУМ: 380]; «полуда з очей спала» – (кому, в кого) людина прозріла, і сприймає

що-небудь таким, яким воно є в дійсності [Удовиченко: 304]; «як полуда з очей спала» (у кого, кого) – хто-небудь починає правильно розуміти, усвідомлювати щось раніше незрозуміле [Ужченко: 153]: *Всім міністрам і слугам царським відразу **мов полуда з очей спала*** (Фр. ФЛ: 81);

на око дрібний – не пов'язаний з точними розрахунками [ФСУМ 2: 584]: *І був би молодий пан таким робом прожив увесь свій вік, коли би не випадок, **на око дрібний**, що одначе знищив його супокій, затроїв житє, зруйнував маєток* (Фр. ЯПСБШ: 99);

не виводити перед очі – не приходити, не з'являтися куди-небудь, до когось [ФСУМ 2: 664]: *Часто бачив смутний чоловік, які дрібні й самолюбні розмови навкруги, і він не любив приставати до тих розмов, бо дуже поважав свою святиню, що кохав у своїй душі, й **не любив виводити її перед очі** люду* (Самійл. КПСЧ: 203);

***не зводити очей** – у словнику «не зводити погляду» – уважно стежити, наглядати за ким-, чим-небудь [ФСУМ 1: 328]: *Тоді пані позвала до себе людей, бо вона кріпко боялась і до самісінького ранку і **очей не зводила**, тільки вже світом заснула* (Купр. Відьмач: 58);

не показувати очей – не приходити, не з'являтися і т. ін. куди-небудь, до когось [ФСУМ 2: 664]: *Біжи зараз це до його та шматочка одслужи, як сам знаєш там, а доти і **очей не покажи!*** (Мнж. ЧУН: 336);

***очей у рябка не позичати** – не соромитися; у словнику «очей у Рябка позичати» – втрачати почуття сорому, власної гідності [ФСУМ 2: 662]: *І з парубками вже не та: не насуплюється, а зуби до них скалить і бісики пуска, і між людьми не сидить мовчки, а цокотить, кого попало і коренить, і ганить, а часом і москаля підвезе, та ще й **очей у рябка не позича** – жива на небо лізе* (Сторож. ЖЧ: 31);

очі рогом лізуть – хтось дуже здивований [СФСУМ: 374; ФСУМ 2: 595]: *Аж **очі** йому **рогом лізуть** – така гарна!* (Сторож. ЗЧ: 56);

різати в очі – бути дуже примітним, різко виділятися серед чогось чим-небудь незвичним [ФСУМ 2: 737]: *Баба сім миль із-за пекла, все **ріже в очі**, – підлещувалися парубки* (Кобр. Рожа: 228);

сіллю в оці – (кому) про те, що хто- або що-небудь викликає досаду, неприємний кому-небудь [Загоруйко: 259]; у словнику «сіль в оці» уживається як прокляття, лайка у значенні «бодай тобі засліпило»; бути неприємним, завдавати прикрощів кому-небудь; заважати кому-небудь або дратувати когось [СУМ 1974 5: 671]; завдавати прикрощів кому-небудь, заважати комусь [Лукаш: 416]: *Найневинніше свинство – і те їм **сіллю в оці*** (Фр. Свиня: 122);

****статися на млі ока** – дуже швидко, миттєво: *Млинчик лиш зацокотів, та й усе **сталось на млі ока**, і ще краще, як він сам собі думав* (Федьк. ВЧМС: 484);

стілки око нехватило** – у словнику «скільки сягає (бачить, охопить і т. ін.) око (зір)» – на всьому видимому просторі; скрізь, до самого обрію [ФСУМ 2: 586]: *Сунуть миші... Та і сила! **Стільки б око нехватило (Мнж. ІГ: 241);

у вічі не ускоче – дуже лагідно, улесливо [ФСУМ 1: 154]: *А вона-то біля його Побивається небога, Як у вічі не ускоче Та любесенько белькоче...* (Мнж. ТБ: 209);

хоч в око стрель – зовсім нічого не видно, дуже темно [ФСУМ 2: 866]; дуже темна ніч [Загоруйко: 261]; «хоч око стрель» [Номис: 623 – Лубенщина]; про тяжке, безвихідне становище [Удовиченко: 381]: *Нігде ані шиширхне; Хіба то декуди скрізь сон що-небудь пирхне, **Хоч в око стрель** тобі, так темно надворі* (Г.-Арт. ПТС: 24); *Боже мій, яка ніч – **хоч в око стрель!** ні зірок, ні місяця* (Гоголь. ЗМ: 97);

хоч око виколи – дуже темно [СФСУМ: 379]; зовсім нічого не видно [ФСУМ 1: 92]: ***Хоч око виколи! Не видно!*** (Фр. СКС: 278);

хоч стріляй в око – дуже темно [СФСУМ: 379]: *Я не знаю, де іти я мушу, Бо не видно, хоч стріляй у око* (Грінч. МТК: 195).

ОКУЛЯРИ:

****попідставляти окуляри** – набити комусь синяки під очима: *Поб'ють йому усю пику, попідставляють окуляри, порозривають на ньому одержу, спакосять нінащо чоловіка...* (Куліш. Циган: 156).

П

ПАВА:

як (наче) пав – розкішна, у багатому, яскравому, барвистому вбранні [Лукаш: 311]; 1. у яскравому, барвистому або багатому вбранні; 2. гордо, поважно [Ужченко: 138; ФСУМ 2: 602]: *В лісі-пралісі на прогаліні красуєь наша молода яличка, їй легко й весело на серденьку, нові ясно-зелені паростки вкрашають її, виглядає вона, як лялечка, пишнеться як пав* (Воробк. СІМЯ: 150); *А найменша сама дочка, наче пав, виступає, всіх собою закрашає* (Мнж. ІГ: 251).

ПАЛЕЦЬ:

голий як палець – уживається для вираження великої міри якоїсь ознаки, якості [ФСУМ 2: 604]: *Але семий полумисок буде всігди другим розкрити, бо як тільки єго розкриєте, то не то, що вас голих як палець з двора вижену, але ще й скажу так гарно випарити, що вам і кропиви не треба буде* (Федьк. АІЄ: 216);

один як палець – наодинці; без сім'ї, рідних [Удовиченко: 268]: *Один Рябко, один, як палець, не дрімає, Худобу панську, мов брат рідний, доглядає, Бо дарма їсти хліб Рябко наш не любив: Їв за п'ятьох, але те їв, що заробив* (Г.-Арт. ПТС: 24);

пальцем не рушити – зовсім нічого не зробити для здійснення чого-небудь [ФСУМ 1: 368]: *Навіть пальцем задля них не рушу, он що!* (Фр. БП: 153);

як палець – без сім'ї, без рідних, без близьких і т. ін. [Ужченко: 139]: *Живе він в бідній хлопській хатчині, старій і перекивленій; живе сам, як палець, тільки з старою служницею Феською, глухою на одно ухо, і з старезним слугою Прокопом, сліпим на одно око* (Фр. Чума: 182).

ПАМ'ЯТЬ:

****відійшла пам'ять** – втратити свідомість: *Як же бухнуло на мене море мокре і студене, мене й пам'ять відійшла* (Фр. ЛМ: 52);

вічна пам'ять – (кому) уживається як побажання завжди пам'ятати померлого, переважно за хороші справи [ФСУМ 2: 606]: *Страшно шуліки да кішки, бо дуже вони нас жахають І як піймають у кігті, то там тобі й вічна пам'ять* (Думитр. Жабомішодраївка: 448).

ПІДНЯТИ:

***підняти содому** – шум, крик; у словнику «содом» – 1. крайнє безвладдя; метушня, шум; 2. заст. крайня аморальність, розпуста, що панують де-небудь [СУМ 1978 9: 437]: *Сьогодні кавалір буде, а ти таку содому підняла, – заговорила мати* (Свидн. Недоколісана: 388).

ПІТ:

****аж сорочки потом пройняло** – дуже тяжко працювати: *Так працювали, аж сорочки потом пройняло* (Н.-Л. ДБ: 297);

циганський піт (проймає, *пройма, *пронімає, *зрошений) – (кого і без додатка) хто-небудь дрижить від нервового збудження, страху, холоду і т. ін.; когось лихоманить [ФСУМ 2: 642]; відчуття холоду, ознобу [СФСУМ: 405; Номис: 449]; хто-небудь дрижить від нервового збудження, страху, холоду і т. ін.; когось лихоманить (циганський – тут «несправжній», не такий, як звичайно) [Ужченко: 148]: *Її тільки зна, що циганський піт пройма* (Купр. Відьмач: 57); *Запорожець думав, що кішка, – тільки відчинив, а в хату шасть чорт; хука в лапки і підскакує халандри, бачите, – дуже приморозило, так чорта пройняв циганський піт* (Сторож. ЗЧ: 111); *Мене циганський піт пронімає* (Котл. МЧ: 318); *Братику вовче, як страшно вимовляти сі слова, аж зуб на зуб не попада, аж циганський піт мене пройняв* (Карп. ВТСС: 88); *...а тільки нігде правди діти, як почув, яка є паницина у пеклі на тих, хто то повісті, то усякі ледащі книжки пише, так мене аж циганський піт пройняв* (Кв.-Осн. ОТС: 232); *Непрохані гості грізно випитували Макара Івановича, звідки взяв він такі страшні брошури та яку ціль має тримати їх, а Макар Іванович, наляканий, зрошений циганським потом, брехав, що купив їх тільки задля їх дешевини...* (Коцюб. Хо: 187); *Запорожець думав, що кішка, – тільки відчинив, а в хату шасть чорт; хука в лапки і падскакує халандри, бачите, – дуже приморозило, так чорта пройняв циганський піт* (Сторож. ЧК: 111).

ПЛЕЧІ:

аж мороз дере поза плечі – кому-небудь стає неприємно, моторошно, страшно [ФСУМ 1: 506]: *Кажу тобі – страхи страшенні! Аж мороз дере поза плечі* (Фр. ОПС: 244);

мурашки поза плечима бігали (забігали) – хтось тремтить, здригається від хвилювання, радості, впливу чого-небудь на органи чуття і т. ін. [ФСУМ 1: 512]: *От Лисичка, хоч і як їй мурашки поза плечима бігали, почала реготатися й кричати...* (Фр. ЛК: 55); *Перший раз від роду у нашого Добробита забігали мурашки поза плечима* (Фр. КПД: 357);

на плечі сіла – використовувати кого-небудь у своїх інтересах; вести паразитичне життя, визискуючи кого-небудь [ФСУМ 2: 808]: *А що, – пита гість, – твоя біда – так Марусю величали – ще в тебе на карку чи вже кому другому на плечі сіла?* (Свидн. Недоколисана: 387).

ПОЖАР:

мов на пожар – дуже швидко, поспішно [СУМ 1975 6: 772]: *Тут спіткнеться, тут офукнесь, О прохожих лобом стукнесь, а біжить, мов на пожар* (Фр. АКК: 210).

ПОЛЕТІТИ:

****полетіти як птиця** – дуже швидко: *І знов Іван догнав браття свої, дав їм по батогові – уже по два, – щоб з дороги не зминули, та й полетів як птиця* (Свидн. ЧД: 139).

ПОРОТИ:

пороти гарячку – діяти поспіхом, необдумано [ФСУМ 2: 678]: *А в хаті Маруся гарячку поре, аж поти ллються, ввесь двір догори дном поставила, розходившись* (Свидн. Недоколисана: 386).

ПОТИЛИЦЯ:

потилицю намити – покарати кого-небудь за якусь провину [ФСУМ 2: 529]: *...Та недалеко й учкнув, бо Харпак наздогнав його швидко, дав він йому тришия і потилицю добре намилив, знівечив і ізом'яв його з серця на терту кабаку* (Думитр. Жабомішподралівка: 454-455).

ПОШИТИ:

***не пошила в дурні** – у словнику «пошити в дурні» – (кого) поставити кого-небудь у дуже незручне, комічне становище; одурити когось [ФСУМ 2: 685]: *Нема тут між нами, відай, ні одного, аби за Лукіяною Мариною не ходив та й аби вона його в дурні не пошила* (Кобр. Рожа: 227);

пошитися у злидні – стати бідним: А там, як вчали спать в обідні, з гульні поналились в шинок, пошилися зовсім у злидні, кат лама що і до мисок (Б.-Нос. ТБ: 92).

ПРИЙМАТИ:

***приймати опрощення** – прощатися [поясн. до тексту]: *Вірна дружина, з князем опрощення приймала, обнімала, од себе не пускала* (Грінч. ДПКК: 47).

ПРИЙТИ:

прийти до себе – опам'ятатися, заспокоїтися (після страху, хвилювання і т. ін.) [ФСУМ 2: 692]: *Та ватажко ніяк іще не міг прийти до себе* (Фр. БП: 151).

ПУТЬ:

***божа путь** – піти у дальню дорогу; у словнику «божа путь» – про смерть, похорон [СУМ 8: 406; Грінченко 1997 1: 81 – без пояснень]: *Повечеряєм гарненько, Простимося, а раненько Холодком – та й в божу путь!* (Фр. ЛМ: 23).

П'ЯНИЙ:

мов п'яний – (від чого) у стані напівсвідомості, запаморочення [Лукаш: 354]: *...іще з гоном, не спочиваючи, переїхав, і як добіг до того Безверхого хутора й устав з коня біля хорунженкової хати, так і хитається, мов п'яний, а я ж кажу, що він і не обідав нігде* (Кв.-Осн. КВ: 138).

П'ЯТИ:

накивати п'ятами – тікати [СФСУМ: 432; Номис: 488 – по всій території тогочасної України]: *А Кнамбофаг злякався та мерцій накивав і п'ятами, та недалеко утік* (Думитр. Жабомішподралівка: 454); *Чоловік, почувши се, дуже злякався, хотів був уже п'ятами йому накивати, а чорт його зупинив та й каже...* (Сторож. ЖЧ: 31); *Бачив він і таких, що, повні молодечої відваги, викликали на герць потуги зла, а як прийшло що до чого – перші ж п'ятами накивали* (Коцюб. Хо: 197).

Р

РАК:

****аж раки учхли** – дуже швидко втекти: *Коли – гульк, аж Сірка уже і раки учхли* (Карп. ВТСС: 92);

****рак клешнею задавить** – бути дуже слабким: *Тебе вітер повалить і рак клешнею задавить!* (Карп. ВТСС: 87).

РОТ (УСТА):

ані пари з рота (пари з рота не пустить) – нічого не говорити, затято мовчати [ФСУМ 1: 161]; «щоб з рота й пари не пустив» [Номис: 281 – Залюбовський]: *Сидить у норі, ані пари з рота* (Фр. ЛК: 51-55); *Наймичка доглядала Павлуся, як рідна мати: і годує його, і голову йому змиє, і розчеше, і одягає, й роздягає, і стеле, так йому у вічі й дивиться: думку його відгадує, бо Павлусь за весь день і пари з рота не пустить; хоч би часом чого і схотів, вже йому і слово важко вимовити* (Сторож. Скарб: 36);

ані ріски у роті – хто-небудь дуже голодний; зовсім нічого не їв, не пив [ФСУМ 1: 63]: *Був колись наш крук голодний, – З ранку аж самого Ані ріски ще у роті* Не було у нього (Грінч. КВП: 62);

в рот ні краплі – анітрохи, ніскільки [ФСУМ 2: 739, 749-750]: *Молодий тільки з Іваном В рот ні краплі, все оманом* (Мнж. ІГ: 247);

заткати рот (заткнути пельку) – примушувати кого-небудь замовкати, не давати змоги висловлюватися [ФСУМ 1: 319]: *Я ж гадаю, синку милий, що ти зможеш в одній хвили ворогам заткати рот* (Фр. ЛМ: 28); *Хіба я тим голодні діти погодую або своїй старій рот заткаю, як верну з порожнов торбов та з млинцем домів?* (Федьк. ВЧМС: 481-482); *З грошима вже йому і жінки не страшно: од нового очіпка, плахти, намиста з дукачами хоч яка притихне, хоч якій пельку заткнеш* (Сторож. ЖЧ: 32);

крихта в роті не була – хто-небудь дуже голодний; зовсім нічого не їв, не пив [ФСУМ 1: 63]: *З півдня крихта в роті не була, а до вечора ще далеко* (Костом. Загадка: 334);

пари з уст пустити, з уст ні пари, ні пари з уст – нічого не говорити, затято мовчати [ФСУМ 1: 161]: *І, окрім того, кого б до себе із собак не привів у гості на весілля, то щоб ніхто не смів і пари з уст пустити* (Карп. ВТСС: 90); *Мій Мурлика з уст ні пари, мов осліп уже й оглух* (Фр. ЛМ: 26); *Всі хто тут, із уст ні пари!* (Фр. КБ: 533); *Ні пари з уст* (Кв.-Осн. КВ: 139);

роззявити рота – 1) слухати дуже уважно, захоплено, здивовано; заслуховуватися [ФСУМ 2: 749]: *Сєє ж сказавши, удрав, поки жаби, роти роззявлявши, слухали* (Думитр. Жабомишподралівка: 451); *А лисичка слуха, аж рот роззявила про такі розкоші вона ще й не снила* (Фр. ЛС: 428); *Роззявивши рот, стоїть Масляк і слухаючи дивується, що се таке є?* (Кв.-Осн. ОТС: 213); 2) бути враженим чимось [ФСУМ 2: 749]: *Дід роззявив рота, злякався* (Гл. ПНК: 325); *Як же мені розказувати, – сердито обізвався дід, – коли не даєте й рота роззявить: скрегочете, мов сорока на вербі!..* (Сторож. ЗЧ: 53); *Чого роти пороззявляли?* (Гоголь. ЗМ: 93); *Вона смутилась і мовчала, я рот роззявив і – зомлів* (Гл. Дуля: 320); 3) рватися, зношуватися (про взуття) [ФСУМ 2: 750]: *Шкарбани – не чоботи узуті та ще й роти пороззявляли* (Грінч. ДМ: 109);

рота не роззявляти – мовчати, нічого не говорити; примушувати кого-небудь мовчати [ФСУМ 2: 752]: *Брат кричить: – Гей, дурню, годі! Рота тут не роззявляй!*

(Дн. Чайка. Казка: 165); *Крук те чує, слухать гарно, що рак батька славить, та: «Угу!» на те мугика, рота не роззявить* (Грінч. КВП: 63);

як води в рот набрала – уперто мовчати; нічого не говорити [ФСУМ 1: 517]; втратити здатність або говорити; уперто мовчати [Ужченко: 22]: *А паня як води в рот набрала* (Свидн. Недоколисана: 391).

РУБАТИ:

***рубати у пень (*витяти впень)** – винищувати кого-небудь до останньої людини [СУМ 1977 8: 891]: *Князь у землю турецьку вступає І звелів землю турецьку воювати, турецьке військо у пень рубати...* (Грінч. ДПКК: 47); *Половину царського війська впень витяли* (Свидн. ЧД: 144).

РУКА (РУКИ):

вдарився руками об поли – перебувати в стані розпачу, збентеження, обурення, здивувати [ФСУМ 1: 26]: *Вдарився Квітень руками об поли, та нічого діять – гірш вже не буде, – коні впрягає у сани і їде* (Коцюб. БМ: 21);

***зняти руки до Бога** – помолитися [Грінченко 1997 2: 174]: *Карпо і гребці зняли руки до Бога* (Н.-Л. Запорожці: 13);

на руку ковінька – щось є дуже своєчасним, потрібним комусь [ФСУМ 1: 383]: *У чоловіка того вже й дитвора попідросла, а собака Сірко зробився старим і уже став бояться холоду – забереться собі у соломку та там і ударе доброго хropaка, сердега, а вовкам то і на руку ковінька, тут-то вже вони і попораються* (Карп. ВТСС: 86); *На руку ковінька нашому пану Пістряку* (Кв.-Осн. КВ: 154); *А мені і на руку ковінька* (Кв.-Осн. ОТС: 228);

****пускати гулять руку** – бити когось: *А щоб краще слухавсь та тямив науку, – Пускала по йому гулять свою руку* (Грінч. Кузьмина: 143).

РЯДНО:

напасти мокрим рядном – (кого) зненацька накинутися з докорами, лайкою [Удовиченко: 199]; з давніх часів українцям була властива відраза до нечесних людей, злочинців, дармоїдів, що жили за рахунок чужої праці. Злодія, спійманого на гарячому, інколи карали на місці. Нактнувши мокре рядно, щоб він заплутався і не бачив, хто чинить розправу і куди тікати, його гуртом били. Цей спосіб покарання давно відійшов у минуле, а фразеологізм «накрити мокрим рядном» тепер означає вилаяти кого-небудь; напасти зненацька [Забіяка 2015: 62]: *Тепер ти бачиш сам, що мокрим він рядном напався на тебе* (Г.-Арт. ПТС: 26); *...так щоб часом не було натруски від старших, бо і сам здоров знаєш, що пан полковий писар щось до нас добирається і так і підгляда, щоб мокрим рядном на нас напасти* (Кв.-Осн. КВ: 143).

С

СВІТ:

****батьків з того світу вивертати** – лаятися: *Усіх батьків з того він світу вивертає...* (Г.-Арт. СТХ: 32);

***звести зо світа** – у словнику «звести з світу» – доводити кого-небудь до загибелі, до смерті [ФСУМ 1: 327]: *Так се вони задумали зовсім мене зо світа звести, з усім моїм родом і плодом* (Фр. Свиня: 122);

зганяти з (із) світу (світа) – (кого) укорочувати життя кому-небудь [СУМ 1972 3: 508; Дзензелівський 1996: 468]: *Отак і так, каже, «се чорт мені на пакость забравсь у твою дочку, щоб мене із світу зігнати»* (Сторож. ЖЧ: 33); *Їдь, – каже йому мати, – та ніколи не кажи, що ти царевич, а то як старша моя сестра довідається, то вона тебе з світа зжене* (Сторож. ТС: 43); *А найгірш те, що Неситий Нині ворог твій забитий, З світа рад тебе зігнать* (Фр. ЛМ: 73);

****згинути з світу** – померти: *І сказала: «Не буде їм щастя, Згине з світу мужичка проклята!»* (Грінч. ДЛ: 28);

згубити з світу – заподіяти кому-небудь смерть, погубити когось [СУМ 1972 3: 525]: *Мене сестри з світу згубили, під кущем у лісі мене положили...* (Грінч. Сопілка: 17);

***з світу не тирятись** – наслідок тяжкого прокляття, яке за народними повір'ями, позбавляє покійника спокою і після смерті [УПР: 557]: *Бо заклала го Калина Словами твердими В ужа з світу не тирятись Віками вічними* (Вагил. ЖІК: 379);

іти світ за очі (пішла світ за очима, пішов світ поза очі, іти в світ за очима) – у будь-якому напрямі, куди завгодно; невідомо куди [СФСУМ: 488; Дзензелівський 1996: 469]: *То йди собі й ти за ним, про мене, і світ за очі* (Н.-Л. ДБ: 297); *От іду в світ за очі, іду смерті шукать* (Карп. ВТСС: 87); *Зібрала менша сестра свої сльози та, узявши старшенького сина, і пішла з царства світ за очима* (Сторож. ТС: 42); *Я в хазяйстві господар! – І пішов світ поза очі співробітник – володар* (Дн. Чайка. Казка: 165); *Так! Світ за очі іду!* (Дн. Чайка. ПСС: 173); *От і пішло наше підмінче в світ за очима, і само не знаючи куди* (Федьк. Підмінче: 220);

іти у світ – залишаючи свій дім, іти куди-небудь надовго, далеко [СУМ 1978 9: 85]: *Не бійся, – каже парубок, – забирай своє манатя та й іди в світ, звідки прийшов, а мене, а мене заведи на свою постіль* (Кобр. Судильниці: 233); *І, вклонившись за порогом, він пішов собі у світ* (Фр. ЛМ: 14);

не бачити світу божого – тяжко страждати, мучитися, переживати [Білоноженко: 25]: «світу Божого не видно» [Номис: 67 – Глуховщина]: *Сидить коваль у темниці, світу божого не бачить...* (Кобр. Чортище: 112);

***не побачити світу** – у словнику «не бачити світу» – тяжко страждати, мучитися [СУМ 1971 1: 115]: *Як помпуре гак послідній, не побачив й світу бідний!* (Мнж. ТБ: 218);

***позводити зі світу** – у словнику «позводити на той світ» – доводити до смерті когось-небудь [СУМ 1978 9: 85]: *Не таких-то я рицарів зі світу позводив, що і ворон кості їм не заніс, та аж тепер прийшло мені від такого гинути, що трохи й сам з голоду не загиб* (Федьк. ВЧМС: 481);

світ божий – усе навколишнє, довкілля [СФСУМ: 480]: *До лісу було далеко йти, у стрісі Горобчиків не чути ніяких: що тут бідному Муркові на світі божім робити?* (Фр. МІБ: 243); *Не бути, певне, мені живому, не бачить вже мені більше світа Божого, – думає пастух, – пропав, з'їдять мене звірі ні за що...* (Кудр. Старці: 350); *Тихо та й темно на світі божому* (Кобр. Чортище: 107);

світ зав'язати – зробити кому-небудь життя безрадісним, нестерпним, нещасним [СФСУМ: 482]; (кому) зробити комусь життя безрадісним, немилим [Удовиченко: 115; ФСУМ 1: 301; Дзензелівський 1996: 470]: *Каже, – дійде він до літ, Так зав'яже мені світ* (Мнж. ТБ: 195);

світ замакітрився – хто-небудь відчуває головокружіння від втоми, хвороби; комусь погано [ФСУМ 2: 782]: *І коли Дрозд утретє сів на батькову голову, він, не тямлячи гаразд, що робить, як замахне палицею, як трісне старого по голові, аж тому світ замакітрився* (Фр. ЛІД: 31);

світ зійшовся клином – (на кому-чому) немає виходу зі скрутного становища; немає чогось іншого [Удовиченко: 341]: *А тим, хто нам коїть зради, Най зійдеться клином світ!* (Фр. ЛМ: 101);

світа не видно – зовсім нічого не можна побачити, розрізнити зором; стає або стало темно [ФСУМ 1: 87]: *Глянеш навколо – світа не видно!* (Коцюб. БМ: 21);

світом нудить – перебувати в стані тривоги, неспокою, сумувати [СФСУМ: 486; ФСУМ 2: 559]: *То сям, то там собі він тисячки все удить, а жінка на мішках червонців світом нудить* (Рудиков. Казка: 367);

****світу не морочити** – не створювати комусь проблеми: *Із тобою один сказ: де надибав-потолочив, щоб ти й світу не морочив!..* (Мнж. ТБ: 194);

той світ – потойбічне, загробне життя як протиставлення земному [ФСУМ 2: 785]: *Зник десятник, як на той світ провалився* (Сторож. ЗЧ: 51).

СВІЧКА:

***згаснути, мов свічка** – хтось помер; у словнику «як (мов) свічка» – дуже рівний, стрункий; «свічки в очах засвітилися» – у кого-небудь від сильного удару або болю з'являється зорове відчуття мерехтіння, ряботіння [ФСУМ 2: 788]: *Ех, як фрасне Шкапа враз, як у лоб не вцідить просто, а була підкута остро, – то мій Вовк, мов свічка, згас* (Фр. ЛМ: 71).

СВЯТИЙ:

***мов турецький той святий** – у словниках «як турецький святий» – хтось дуже бідний [Удовиченко: 413; ФСУМ 1: 180]; зовсім роздягнений, нічим не прикритий або бідний [СУМ 1971 2: 107]; «голий, як турецький святий» [Номис: 107]: *Тим-то я оце і голий, мов турецький той святий* (Мнж. ІГ: 239).

СЕРЦЕ:

***аж коло серця холоне** – у словнику «аж холоне серце (в серці)» – (у кого, чие і без додатка) хто-небудь непокоїться, переживає [ФСУМ 2: 792]: *Та було як почне, як почне кричать на вулиці, аж коло серця холоне* (Кернер. ПК: 217);

***дряпнула по серці фальшивість** – велика образа на когось за щось; у словнику «вражати в саме серце» (кого) – завдати кому-небудь великих страждань; душевного болю // дуже хвилювати, тривожити [ФСУМ 1: 150]: *Дряпнула Бурка по серці така фальшивість приятеля, завзявся відплатити йому* (Фр. МІБ: 245);

накипіло в серці – збираючись, нагромаджуючись, хвилювати, непокоїти, тривожити (про неприємні почуття, переживання) [ФСУМ 1: 526]: *Ох, накипіло в серці моїм горе, немов отрута, й тиснеш на язик!* (Фр. СКС: 262);

на серці миші шкрябають – у кого-небудь поганий, гнітючий настрій; комусь тривожно, неспокійно [ФСУМ 1: 490]: *А проте на серці наче миші шкрябають* (Коцюб. Хо: 189);

***озьме за серце** – у словниках «брати за серце» – перевищити міру в чому-небудь, зробити, сказати щось зайве [ФСУМ 1: 79]; сильно хвилювати, розчулювати, зворушувати [СУМ 1971 1: 229]; у народному уявленні серце є центром людської життєвої сили, що відповідає за почуття, прихильність до інших людей, моральні якості, тому «брати за серце» означає дуже розчулювати, хвилювати кого-небудь [Забіяка 2015: 14]: *Батько-бо його, старий Улас, був собі скупенький, і коли, було, Микита, як озьме його за серце, стане батька прохати, щоб його оженив, то старий насупить брови* (Кв.-Осн. КВ: 137);

***почала злість підступати під серце** – початкова стадія внутрішньої роздратованості; у словнику «ковтати злість» – тамувати, стримувати внутрішнє почуття роздратованості, гніву, образи і т. ін. [ФСУМ 1: 383]: *Голод почав йому докучати, і разом з голодом почала злість підступати під серце* (Фр. ЗІВ: 248);

серце похололо – кому-небудь стало дуже страшно, моторошно [СФСУМ: 504]: *Значить, се сон був, та такий страшний, що серце похололо, вся душа, мов прут сухий, розламана надвоє* (Фр. СКС: 311);

скрізь серце прошила – викликати, спричиняти у кого-небудь глибоке, гостре почуття [ФСУМ 2: 714]: *Відьма чорними очима скрізь серце прошила* (Вагил. ЖІК: 376);

****як не лопнути з серця** – бути занадто збудженим, нервовим: *«А бодай ви показалися і з козаками, і з хворостоною, із ліками, і з начальством!»* – кричав на усю вулицю Ригорович, а сам **як не лопне з серця** (Кв.-Осн. КВ: 146).

СИДІТИ:

***сидіти на бурку** – усунутися від чогось; залишитися без царства [поясн. до тексту: 148]: *І цар, як казав так і зробив: віддав зятеві все своє царство, а сам на бурку сидів* (Свидн. ЧД: 148);

сидіти у комірному – наймати квартиру в кого-небудь [СУМ 1978 9: 160]: *Але доки старий ще жив і на него заробляв, то ще було, як було: але як старий помер, а той господар, що вони у него у комірних сиділи, нашого Бідолашку на вулицю витрутив, тогді він став як пень, не розуміючи і третьої* (Федьк. Бідолашко: 167).

СИЛА:

нечиста сила – заст., біс, чорт [Ужченко: 186]; заст., за релігійними уявленнями – надприродна істота, ворожа людині; біс, чорт, диявол [ФСУМ 2: 802]: *От привиди унесли у хату домовину, поставивши її біля ліжка, а самі пішли у велику хату, куди вже найшло стільки нечистої сили, що й голки ніде кинути* (Купр. Відьмач: 58); *Перемогла б нечисту силу ти Пречистою потугою своєю...* (Куліш. ДКПКР: 233); *Коли б була Марусенька циганки не знала, коли б була та ворожка з чарами пропала, то ти б була, Марусенько, Гриця не згубила, то ти б була, Марусенько, й сама була жива: бо чарами верховодить нечистая сила* (Боров. Чарівниця: 63-64);

***побий сила Божа** – у словнику «побий тебе сила божа» – уживається для вираження великого незадоволення з приводу кого-, чого-небудь [ФСУМ 2: 802]: *Все преться, побий його сила Божа...*, – шепотів зачудований пастух (Кудр. Старці: 350);

проти сили не попреш – справжнього стану речей приховати не можна [СУМ 1977 8: 498]: *Та ба – проти сили не попреш, з чим родився, з тим і вмиреши...* (Свидн. ПСНП: 385).

СИН:

диявольський син – лайл. уживається для вираження незадоволення ким-небудь [Лукаш: 415]: *Та й не хитрий же, диявольський син!* (Сторож. ЖЧ: 32);

песький син – лайл. уживається для вираження незадоволення, обурення ким-небудь [Лукаш: 415]: *Вивелась з кабаки Лихая Година, а її у мене до песького сина...* (Мнж. ЛГ: 334).

СКАЖЕНИЙ:

як скажений – втрачаючи самовладання або не стримуючись у гніві; несамовито, нестямно [Ужченко: 188]: *А вітер, як скажений, рве віконниці та жалібно завива, мов собака виє під вікном* (Кернер. ПК: 214).

СКРИВИТИСЯ:

скривитися, мов середа на п'ятницю – виражати незадоволення, образу і т. ін. [СУМ 1977 8: 424]: *П. Ничай скривився на мене, мов середа на п'ятницю* (Фр. КДСР: 68).

СЛІПІЙ:

***мов сліпий без поводитаря** – залишитися безпомічним, безпорадним; у словнику «мов сліпий без поводитаря» – як сліпий [Лукаш: 423]; «мов сліпий» – 1. не розбираючи дороги; 2. який не помітив, побачив чогось [Лукаш: 423]: *Останеться, він на світі, мов сліпий без поводитаря!* (Сторож. Скарб: 34).

СЛУХАТИ:

слухати чмелів (джмелів) – гудіти, шуміти в голові [ФСУМ 2: 830]: *Так після такої роботи коли не виспишся, то й будеш довго чмелів слухати; я вже се знаю* (Кв.-Осн. КВ: 160); *Чим же тут сповідатись?..* – захарчала щука, *слухаючи чмелів* (Кон. ВТЩ: 233); *Я впав на пень якийсь-то головою і довго там, здаєсь, чмелів я слухав, аж поки знов прийшов до себе* (Фр. СКС: 280); *Вережить піп, репетує, кричить молодиця, солом'яник скаче-скаче і згори валиться. І довго піп джмелів слухав, не міг з місця встати* (Рудан. ЦС: 339).

СМЕРТЬ:

на смерть – наступила чиясь кончина, загибель [ФСУМ 2: 833]: *От і тепер я міг би тебе покарати на смерть, але вибачаю, бо ти це зробив з дурного розуму, а не зі злої волі* (Фр. ОІЛ: 8);

пожити смерти – діал. померти [ФСУМ 2: 661]: *Він же ж міг пожити смерти від мужицької руки!* (Фр. ЛМ: 12);

***смерть косою маха** – у словнику «смерть косить (скосила) – хтось помирає (помер), гине (загинув) [СУМ 1978 9: 402]: *Чує він, що за плечима Смерть страшна, неодразима вже блискучою косою ось маха над головою* (Мнж. ІГ: 235);

***смерть прийняти** – у словнику «прийняти смерть» – вмирати [СУМ 7: 625]: *Між тим Умида, мов пружиною, розворушила дух Абдаллиних рабов: зуміла дуже їм хитренько в уха вдутти, що краще смерть прийнять, пролить за волю кров* (Б.-Нос. УП: 139).

СОБАКА:

***як собака на морозі** – у словнику «змерзнути як собака» – дуже замерзнути [СУМ 1978 9: 430]; «змерз, як собака» [Номис: 68 – Полтавщина]: *От вже й зима втаборилась, мороз потис, аж зорі скачуть; зіп'єніла й наша яличка, аж кора затріщала; дрижить вона, як собака на морозі* (Воробк. СІМЯ: 151);

як собака в човні – у незручному, непевному становищі [ФСУМ 2: 839]: *Хто проступиться, то той виля, як собака в човні* (Котл. МЧ: 319).

СОН:

***сон на думку не йшов** – у словнику «сон не йде на очі (в голову)» – (кому, до кого і без додатка) хто-небудь не може заснути [ФСУМ 2: 843]: *Вже настала ніч, вже було пізно, а вона все не спала – їй і сон на думку не йшов* (Купр. Відьмач: 58).

СПАТИ:

навіки заснути (*спати вічним сном) – бути мертвим [СУМ 1978 9: 494]: *Снав, снав, аж поки навіки не заснув* (Сторож. Скарб: 38); *А хіба ж розумніша була б його смерть, якби він навіки заснув у темнім льоху?* (Укр. Метелик: 16); *О, певно, спить, та вічним сном!* (Фр. СКС: 351).

СПИСАТИ:

***й пером списать** – у словнику «ні пером списати, ні словом сказати» – фольк. хтось не може визначити надзвичайної вроди, краси кого-, чого-небудь [СУМ 1975 6: 330]: *З дверей вибігла князівна Богаза, така гарна, що її краси не могла було й пером списать* (Н.-Л. ДБ: 304).

СПРАВЛЯТИ:

***справляти лежні та сидні** – у словнику «справляти сидні» – нічого не робити; бути нічим не зайнятим, уникати роботи [ФСУМ 2: 853]: *Аж дивитись на тебе нудота: Тільки лежні справляєш та сидні, Тим у нас тільки й є самі злидні!* (Грінч. ТБ: 42); **справляти посиденьки (та походеньки)** – нічого не робити; нічим не займатися [Ужченко: 155]: *А то вони живуть чужою працею, а самі тільки байдики б'ють та посиденьки й походеньки справляють* (Н.-Л. СІН: 308).

СТАВАТИ:

ставати гопки – (перед ким) різко виявити незгоду, протест, протидію [Загоруйко: 246]; 1. ставати на задні ноги (переважно про коней); 2. різко виявляти незгоду, протест [СУМ 1971 2: 124]: *Пані подивляла хороше деревце, а панич Стасьо з утіхи аж гопки ставав* (Воробк. СІМЯ: 151);

***ставати окунем** – уживається для пояснення чиєїсь норовистої поведінки: *Слуги плачуть, батько десь заховався, що й [зі] свічкою не знайти; мати також ген-ген, за десятий поріг забігла та сидить собі, співає, щоб того галасу не чути – всі, як поварені, наче на похороні, одна Маруся окунем стає* (Свидн. Недоколисана: 386).

СТАТИ:

на стану стати – заст. дівувати, думати про заміжжя [ФСУМ 2: 859]: *Поки ж була меншенька, то ще було слухає; а як на стану стала, то вже й батькам таки ніяково було, а то й сама таки не подавалась, та ще як визвіриться бувало, то й не рад, що зачепив, хоч в мишачу дірку ховайся* (Свидн. Недоколисана: 385);

***стати впень** – у словнику «стати, як пень» – стояти не рухаючись, бездумно, нічого не розуміючи [СУМ 1975 6: 117]: *Як під'їхали ж ізблища Та гарненько розгляділи – стали впень, потетеріли...* (Мнж. ІГ: 244);

стати на рушнику – перев. (з ким) взяти шлюб, одружитися (один із весільних обрядів, коли молоді стають на рушник) [Ужченко: 168-169]: *Хто її достане – на рушник стане!* (Свидн. ЧД: 138);

стати у великій пригоді – приходити на допомогу в скрутну хвилину [СУМ 1976 7: 594]: *Ти мені, чоловіче, ніякої поради не даси, а я тобі у великій пригоді стану* (Сторож. ЖЧ: 32).

СТРІЛА:

****щоб стріла не брала і меч не тям** – дуже швидко: *Так вези, щоб стріла не брала і меч не тям* (Свидн. ЧД: 143).

СТРІЛЯЙ:

хоч з гармати стріляй – хтось нічого не чує (*перев.* про міцний сон) [ФСУМ 2: 867]: *Одні грали в карти всю ніч, а тепер хропуть, аж буда трясеться, не добудишся їх, хоч з гармати стріляй; другі гуляли на весілля, треті десь-кудись пороз'їздилися, ну, біс їх знає!* (Фр. ЯТЗДБ: 114).

Т

ТЕРЕВЕНІ:

правити теревені (гнути, розводити; *пішли) – 1. говорити дурниці, нісенітниці; 2. розмовляти про щось другорядне, незначне, дріб'язкове, марнуючи час [ФСУМ 2: 687]; поширити плітки про кого-небудь [Лукаш: 463]; вести пусті, безпредметні розмови [Удовиченко: 313]; 1. говорити дурниці, нісенітниці; 2. розмовляти про щось другорядне, незначне дріб'язкове [Ужченко: 202]: *Пішли всякі теревені* (Кухар. ВК: 41); *Та знай, дорогою обидва ідучи, теревені правлять* (Кухар. ВК: 38); *Малпа тим часом розводить теревені всі свої* (Фр. ЛМ: 83); *До півночі гнули теревені, а там спочили трошки та й рушили* (Сторож. ЗЧ: 66).

ТІЛО:

****спастися з тіла** – схуднути: *Робота в тебе, як в огні горить, тільки наймити чогось неначе з тіла спали* (Н.-Л. ДБ: 305).

ТОВКТИСЯ:

***товктися, як Марко по пеклі** – у словнику «товктися, як Марко у пеклі» – дуже багато або безладно, без потреби рухатися, пересуватися і т. ін. [СУМ 1975 6: 111]: *Товчись, мов Марко по пеклі...* (Коцюб. Хо: 176).

ТОЧИТИ:

точити бали – вести пусті розмови, марнуючи час [Ужченко: 8]: *Поки там хазяїн точив бали, а Сірко побіг у ліс, чи не вздрить вовка, свого нареченого брата* (Карп. ВТСС: 90).

точити баляси – весело розмовляти про щось незначне, несерйозне [СУМ 1971 1: 98]: *Бороню на себе дивитись, розговорювати і баляси точити?* (Котл. МЧ: 294).

ТЯГА:

***зайти в тягу** – у словнику «увійти в тяж» – завагітніти [ФСУМ 2: 910]: *Нарешті бог її помилював і зайшла в тягу, тож і бабусі не одне ліпше дісталось, як уперед* (Кобр. Судильниці: 226).

ТЯГНУТИ:

***тягнути старість** – у словнику «тягти ноги» – дуже повільно ходити, рухатися (від втоми, хвороби, старості) [ФСУМ 2: 905]: *Здоров був, Сірко, куди се ти **тягнеш** свою старість?* (Карп. ВТСС: 87).

ТЯМИТИ:

тямити до нових віників (**тямити цілий руський місяць**) – дуже довго пам'ятати що-небудь неприємне [Удовиченко: 101-102]: *Та коби я їй лице вздріла, – каже Єва, – то дала би я їй таких яблук, що **тямила** би аж до нових віників!* (Федьк. АІЄ: 214-215); *Та провчу ж, провчу, тітусю, так що до нових віників буде **тямити**; тільки зроби і моє діло...* (Кв.-Осн. КВ: 175); *Коби вас так моя стара обамбурила макогоном, як мене отсе, тоді знали б ви та **тямили до нових віників!***.. (Федьк. ЧБ: 153); *Але треба іти сей млинчик де на сміє кинути, а то як стара вздрить, то не бійся, що не **тямитиму до нових віників*** (Федьк. ВЧМС: 483); *Та ще й того вражого когута сокотіться, бо той як кого дзюбне, то вже **тямитиме цілий руський місяць!*** (Федьк. Підмінче: 219).

У**УБИТИЙ:**

як убитий – 1. дуже міцно; 2. який не подає ознак життя [Лукаш: 476]; 1. міцно спати; 2. дуже засмучений, пригнічений [Ужченко: 206]: *Тепер і лежить як убитий* (Свидн. ЧД: 141); *Не спавши цілісіньку ніч, дід заснув як убитий* (Сторож. ЗЧ: 65).

УМ:

не йти з ума – (кому і без додатка) хто-небудь не забуває, постійно згадує когось [ФСУМ 1: 360]: *Дівчина з ума не йде* (Вовчок. Кармелюк: 12).

УЧИСТИТИ:

***учистити дропака** – у словнику подається «дати дропака» – швидко втекти, побігти [СУМ 1971 2: 421]: *Як шарпнув я, – міх продрався, я ж учистив дропака!* (Дн. Чайка. ПК: 214).

Х**ХВІСТ:**

***аж хвіст повісити** – у словнику «піджати, спустити, підгинати і т. д. хвіст (хвоста)» – втрачати запал, упевненість у своїх діях, поведінці [СУМ 1980 11: 44]: *Вийшли із сажалки; відьма повеселішала, а чорт засмутивсь, аж хвіст повісив* (Сторож. ЗЧ: 58);

хвіст угору підняв – поводитися гонористо, самовпевнено [ФСУМ 1: 304]: *Почувши таке, Вовк аж хвіст угору підняв з радості* (Фр. ВС: 22).

ХРІН:

до хріна – дуже багато, безліч [ФСУМ 2: 936]: *То знов назад чимдуж, – щоб часом москалі (А їх тогді було до хріна на селі), Щоб москалі, мовляв, не вбрались до комори* (Г.-Арт. ПТС: 25).

Ц

ЦАР:

за царя Гороха – дуже давно, у дуже давні часи [ФСУМ 2: 939; Ужченко: 212]. Жодних історичних підтверджень, що цар Горох колись існував, немає. Це радше вигаданий персонаж, згадка про якого не менше трьох тисяч років. Відомий вислів «за царя Гороха, як було людей троха». В одній карпатській легенді розповідається, що на горі Городищі жив колись цар Горох, який володів великим замком-палацом, але дні й ночі проводив у льосі, бо мав лихі очі. Як гляне – людина помирає, будинок руйнується... Надвір його виводили із зав'язаними очима. А коли він захотів побачити світ на власні очі, йому відрубали голову. Місто, в якому жив цар Горох, пішло під землю, а на його місці утворилася трясовина [Забіяка 2015: С. 38]: *Не в нашій стороні, не за нашої пам'яті й не за пам'яті наших дідів та бабів, а давно-давно... за царя Гороха, та за солом'яного бога, та за князя Хмеля, коли людей було жменя... або ще й людей тоді не було, – як появились на світ двоє дівчаток-близняток* (Мирний. КППК: 275).

ЦИГАНКА:

***як циганка** – у словнику «як циган» – дуже темний [Лукаш: 505]: *Ота висока та суха, наче драбина, чорна, як циганка, з таким довгелецьким носом, як у чаплі?* (Н.-Л. СЙН: 295).

Ч

ЧМЕЛІ:

***як чмелі перегули** – наслідок після вислову «джмелі у голові гудуть» – хто-небудь перебуває у стані похмілля: *От в царя вже як чмелі в голові перегули та він трохи очунав, знов на челядь нагукав* (Мнж. ІГ: 258).

ЧМИГА:

не до чмиги – діал. те саме, що **не до шмиги** – розм. як слід, до ладу, до речі [СУМ 1980 11: 345, 502]: *Погано, Тетяно, – подумав неборак, – якось приходитьсья не до чмиги* (Сторож. ЖЧ: 33).

ЧОРТ:

***до чорта на обід** – у словнику «до чорта в зуби» – уживається для вираження незадоволення ким-небудь, побажання позбутися його [ФСУМ 2: 955]: *Краще взять, що сей дарує, і нехай собі мандрує хоч до чорта на обід* (Фр. КБ: 521);

чорт його батька знає – невідомо, незрозуміло [ФСУМ 2: 952]: *І чорт його батька знає, що воно значить, а крикне на тебе один з другим собака: «Комуніст! комуніст! чужі буряки краде!» – то так тобі поза шкірою й мороз подере!* (Фр. Свиня: 121);

чорт ногу зломить (***чорт зломе ногу**) – дуже складний, заплутаний, невідомий [ФСУМ 2: 951]: *Місто надежне, бо й чорт зломе ногу; Пугач з Согою лиш там проживають, Люди ж у рік, може, раз завертають, Краще ж тікають його якомога* (Мнж. КПХЛ: 314);

***хай чорт пірве** – у словнику «хай чорт бере (візьме, ухопить)» – (кого, що) лайл. уживається для вираження незадоволення ким-, чим-небудь, зневаги, зла до когось-чого, побажання позбутися його [ФСУМ 2: 951]: *Отом си знайшов нічліг – хай чорт пірве!* – заляв жовніра й обернувся на другий бік (Кобр. Судильниці: 223);

ще і чорти навкулачки бились – дуже рано [СУМ 1970 1: 170]: *От зібрались, як ще і чорти навкулачки не бились, Встав Троксарт, що за сина ярився, і так промовляє...* (Думитр. Жабомишодралівка: 450).

ЧУБИ:

***аж чуби милом стали** – хтось дуже змокрів від інтенсивної роботи: *Сміються хлопці, регочуться і все вповивають – муцуються, аж чуби милом стали, а пані дригає, та й годі* (Свидн. Недоколисана: 390).

Ш

ШКІРА:

****аж шкіра на хвості злазить** – комусь дуже страшно: *Гей, шуко!.. Ну й оказія! – запищав в'юн наче й веселенько, хоч від страху аж шкіра на хвості злазить* (Кон. ВТЩ: 233);

дерти шкіру – брати великі ціни; експлуатувати [СУМ 1971 2: 254]: *Руській молодіжці радимо, аби чим скорше давала із себе дерти шкіру, як кору з берези, бо інакше поросте в пір'я і буде могла літати* (Маков. ЯЯВГ: 19);

залити за шкуру сала – кому, завдавати прикrostі, дошкуляти комусь (вид тортур, коли лили на шкуру (за шкуру, комір) розтоплене сало (смалець) [Ужченко: 219]; завдавати горя, страждань, дуже дошкуляти комусь [ФСУМ 1: 310; Номис: 97]; «сильно допікати» [Грінченко 1997 2: 58]: *Залле він тобі за шкуру сала!* (Сторож. ЖЧ: 33);

мороз іде поза шкірою (поза шкірою мороз дере, по шкірі дере мороз, мурашки пішли попід шкурой) – комусь стає дуже неприємно, моторошно [ФСУМ 1: 506, 507, 513]: *Ведмедеві аж мороз пішов поза шкірою від цього крику* (Фр. КІВ: 44); *І чорт його батька знає, що воно значить, а крикне на тебе один з другим собака: «Комуніст! комуніст! чужі буряки краде!» – то так тобі поза шкірою й мороз подере!* (Фр. Свиня: 121); *Тільки левів страшних двоє ось у брами, мов собаки, враз роззяпивши ротяки так-то ревище влили, що мурашки аж пішли у Трьомсина попід шкурой* (Мнж. ТБ: 194); *Кім Мурлика поклонився І в дорогу спорядився, хоч по шкірі дер мороз* (Фр. ЛМ: 22).

ШИЯ:

скрутити шию – те саме, що «зламати шию» – покалічитися або загинути від чого-небудь [СУМ 1972 3: 586]: *Оттак, – каже, – пиха не одному вже шию скрутила* (Алекс. ЛТК: 154).

Я

ЯЗИК:

довгий язик – 1) хто-небудь дуже балакучий, любить говорити багато зайвого, непотрібного, неправдивого; 2) балакучість, невміння мовчати, стримуватися від зайвих, непотрібних, неправдивих розмов [ФСУМ 2: 975]; про людину просторікувату балакучу [Удовиченко: 99]: *Він своїм язиком довгим руйнував ворожі міста* (Укр. ДК: 314);

****лизнути гарячої сковороди язиком** – поштовх для прискорення думки: *Хоч лизни гарячої сковороди язиком, так не одгадаєш* (Костом. Загадка: 333);

***острий язык** – у словниках «гострий на язык» – дотепний, різкий у виразах [СФСУМ: 617; Лукаш: 535; ФСУМ 1: 192 – діал.]: *Язык твоїй **острий**, як і був* (Фр. СКС: 262);

прикусити языка – замовкнути, утриматися від непередуманих висловлювань, запальних пересудів [СФСУМ: 620]: *Гарун **прикусив** языка, бо то була його дочка* (Н.-Л. СІН: 295);

****сікти (рубати) языком** – когось або щось у чомусь звинувачувати: *Все **сікла** языком, рубала притьмом немилосердний рік* (Б.-Нос. ТБ: 93);

****хоробрий на язык** – бути боягузом: *А хоч у селі і в господі було і багацько собак молодих, так що ж, вони **хоробрі** тільки на **языках**, брешуть – то дуже, а як угледять вовків – поминай як звали, і вдень треба шукати з ліхтарями* (Карп. ВТСС: 86).

ДОДАТОК Г.**ПРИСЛІВ'Я ТА ПРИКАЗКИ
В УКРАЇНСЬКИХ ЛІТЕРАТУРНИХ КАЗКАХ ХІХ СТОЛІТТЯ****А**

А, бодай ти, проклятий сатано, не діждав дітей своїх бачити (Гоголь. ЗМ: 95).

Б

Баба з воза, кобилі легший віз (Г.-Арт. ПТС: 27).

Без горівки куди пнятись до такої дівки (Рудан. ЦС: 407).

Без Гриця й вода не святиться (Рудан. ЦС: 379).

Біда нігди у чоловіку їдна не приходить, а все кілька на підмогу з собою приводить (Рудан. ЦС: 349).

Біда одна – людей єдна (Сторож. ЖЧ: 31).

Бог жінкам волосся довге дав за те, що розум їм укоротив чимало (Г.-Арт. СТХ: 30).

Бога не гніви, чорта не дразни (Кобр. Чортище: 114).

В

Вовка боятися, то й у ліс не йти (Фр. КПД: 357).

В огонь і в воду (Фр. ЛМ: 17).

Вони хоробрі тільки на язиках, брешуть – то дуже, а як угледять вовків – поминай як звали, і вдень треба шукати їх з ліхтарями (Карп. ВТСС: 86).

Всі їх глупі мізки проти твого стоять тріски (Фр. ЛМ: 28).

Г

Гарно у гостях, а дома ще краще (Думитр. Жабомишодралівка: 448).

Говори, Грицю, Богородицю (Свидн. ПСПН: 379).

Гроші лучче за батька до пуття доведуть (Свидн. ПСНП: 378).

Д

Дай вам боже все що гоже (Фр. КБ: 472).

Далеко куцому до зайця (Котл. МЧ: 298).

Дасть бог світ, дасть і совіт (Кв.-Осн. КВ: 139).

Де п'ють, то там і ллють; без шкоди не бува, аби здоровенька лиш наша голова (Г.-Арт. СТХ: 33).

Де треба руки гріть, там треба і огню (Г.-Арт. СТХ: 34).

Добра ждеш, а лиха сподійся, щоб не опіла біда зопалу (Свидн. Недоколисана: 389).

Добре жити в надії на щось луччого, да тому, в кого й так на душі легко (Свидн. Недоколисана: 389).

Дуби смалені плести (Фр. ЯПСБШ: 102).

Дурні бились, а розумні пожились (Укр. БН: 4).

Є

Єсть три сили в чоловіка: і першая – знання, другая – добротворіння, третя – кохання (Рудан. ЦС: 377).

Ж

Жінка, як верба, де її посади, там і прийметься (Фр. БП: 156).

З

Закон то чужа воля, а покута – своє тіло (Свидн. Недоколисана: 393).

За убогим сам бог з калитою (Мнж. ЛГ: 331).

З грішми і без батька долю знайдеш (Свидн. ПСНП: 378).

З роду дурнем вдався, дурнем і вмереш (Н.-Л. ДБ: 302).

Згода дім будує, Незгода руйнує (Фр. ЯТЗДБ: 112).

Й

Й пером не написати, тільки в казці сказати (Уст.-Г. БК: 342).

К

Коли вовків лякається, то нічого ходить з сокирою і в ліс (Г.-Арт. СТХ: 30).

Коли родивсь дурний і згинеш таким (Б.-Нос. Кумедійщик: 104).

Коли собака пастухом, то іродової матері вовк бешкету наробить (Карп. ВІСС: 86).

Колись ти не чижа впіймаєш, а вхопиш облизня собі (Гл. Дуля: 331).

Кому бог не годить, то і в печі не горить – такому нічого сподіватись, для його надія – то дірявий мішок на просо, решето на воду (Свидн. Недоколисана: 389).

М

Мова мовиться, а хліб їсться (Свидн. Недоколисана: 389).

Моя хата скраю, я нічого не знаю (Фр. БП: 242).

Н

Надвоє бабі ворожили – як не вмере, то буде жити (Свидн. Недоколисана: 389).

Най пан бога не ображує і не викликає вовка з ліса (Фр. ЯПСБШ: 102).

Не кажи гоц, доки не перескочиш (Свидн. Недоколисана: 389).

Нема добра, як дівчина, та нема є і лиха, як вона (Свидн. ПСНП: 385).

Не мажем – не везе (Б.-Нос. Кумедійщик: 106).

Не плюй, кажуть, у воду; може, згодиться напиться (Куліш. Півпівника: 180).

Не раз ти за двома зайцями полював, зате ж ні одного, гонившись не піймав (Г.-Арт. СТХ: 30).

Не так швидко в світі діється, як швидко казка кажеться (Сторож. ТС: 42).

Не такий дідько страшний, як його малюють (Шашкевич М. Олена: 58).

Не такий чорт страшний, як його малюють (Фр. ЯТЗДБ: 235).

Не товариш кінь свині (Дн. Чайка. Казка: 164).
 Нехай буде катюзі по заслугі (Сторож. ТС: 47).
 Нехай дурень знає, що не при йому писане (Свидн. ЧД: 141).
 Нехай же над ними земля пером (Вовчок. Невільничка: 111).
 Нехай над ним земля пером (Кв.-Осн. КВ: 162).

П

Пиха не одному вже шию скрутила (Александров В. ЛТК: 154).
 Помалу їдеш, дальше заїдеш (Фр. ЯТЗДБ: 114).
 При голоднім животі швидко думки йдуть до голови (Фр. МІБ 1986: 244).
 Причавить, як камінь зерно, та ще й мука не посиплеться (Свидн. Недоколисана: 389).
 Проти сили не попреш, з чим родився, з тим і вмереш (Свидн. ПСНП: 385).

Р

Раз мати родила, раз і вмирати треба (Фр. ВМПІВ: 59).

С

Сам чорт не пізна, яка з дівчини вийде молодиця (Сторож. ЖЧ: 30).
 Святий спокою, гаразд з тобою (Фр. ЯТЗДБ: 112).
 Скоро казка кажеється, та не скоро діло робиться (Уст.-Г. БК: 342).
 Спішачи, Миколу звалиш (Кв.-Осн. МБ: 423).
 Ставиться, як лев, а гине, як муха (Коцюб. Хо: 197).
 Сухая ложка рот дере (Б.-Нос. Кумедійщик: 106).

Т

Тобі слова мої, як вмерлому кадило (Свидн. Недоколисана: 385).
 Той, хто питає, мов старець без ціпка, по стежках не блукає (Г.-Арт. СТХ: 30).
 Треба би знати вороні своє сідало (Гнилосир. Верб: 154).
 Три дні не їдж, а весело дивися (Фр. БП: 126).

У

У огонь і воду (Фр. СКС: 302).

Х

Хай і ті ще хрону понюхають, і цим пора вже покій дати (Свидн. Недоколисана: 389).
 Хвалить шинкар п'яницю, а дочки своєї за його не віддасть (Сторож. Скарб: 39).
 Хоч сядь та вовком вий (Фр. АКК: 242).
 Хрону й собака не нюхає (Свидн. Недоколисана: 387).
 Хто дурнем вродився, той дурнем і згине (Укр. БН: 466).
 Хто дурнем уродивсь, тому і дурнем вмерти (Г.-Арт. СТХ: 31).
 Хто ж то бачив, щоб наука йшла до голови без бука? (Фр. ЛМ: 13).
 Хто за дня, мов віл, трудиться, тому нічню твердо спиться (Фр. КБ: 480).
 Хто матір забуває, того бог карає (Фр. ЯТЗДБ: 115).

Хто опаривсь на молоці, той на холодну воду студить (Свидн. Недоколисана: 392).
 Хто рано встає, тому біг подає (Фр. ЯПСБШ: 101).
 Хто своїй дитині не жичить добра, той і в пеклі не знайде стільця по собі (Свидн. Недоколисана: 388).
 Хутенько казка кажеться, та не так-то хутко діло робиться (Вовчок. ДБТДСГ: 82).

Ц

Це так у світі ведеться: старе добро забувається (Фр. ЯЛССП: 13).

Ч

Чоловік, як та собака: привикне бігати за возом, то біга й за саньми (Фр. СКС: 290).
 Чує кішка, де сало лежить (Кв.-Осн. КВ: 138).

Щ

Щоб не вискакував поперед батька у пекло (Думитр. Жабомишодралівка: 453).

Я

Як би кізка не скакала, то б і ніжка не зламалась (Свидн. ЧД: 141).
 Язиком що хочеш роби, а рукам волі не давай (Котл. МЧ: 294).
 Яким родивсь на світ, такий іди в могилу (Б.-Нос. Кумедійщик: 107).
 Як не перехреститись, то порепається (Свидн. ЧД: 141).
 Я тобі покажу, де раки зимують (Свидн. Недоколисана: 389).
 Як українець навчиться мошенства, то трьох москалів перейде; як та відьма вчена буває завжди зліша від родимої (Кухар. ВК: 40-41).

ДОДАТОК Д.

КАЗКОВИЙ ОНОМАСТИКОН: СЛОВНИК-ДОВІДНИК

А

АБДАЛЛА – татарський вождь із родини Мегли Гирея хана: *Се грізний Абдалла, поклонник алкорана, татарський вождь з родні Мегли Гирея хана, прийшов за гріх князьку трохи пихи ізбить, од тяжкой ліні розбудить* (Б.-Нос. УП, с.130). П.П. Білецький-Носенко активно вивчав історію України та мав мрію, щоб про неї дізнався увесь світ. У його віршованій казці «Урок панам» завуальовано висвітлені історичні події XV століття, коли за активної підтримки Москви кримські війська під керівництвом Менгли Гирея і його синів, як законних, так і незаконних, здійснювали численні походи з метою грабежів на польсько-литовські володіння, у тому числі й українські землі під їхньою владою: *Давно колись, як Україна крехтіла од ярма ляхів, і предків чуйная чуприна тряслась рукою їх панів, і руйнувалась татарвою, в країні плодючій над Сулою владів вельможний лядський князь...* (Б.-Нос. УП, с. 123).

АБУ-КАСИМ – це головний персонаж однієї з казок тисяча і однієї ночі, сюжет котрої І. Франко прекрасно передав українською у віршованій формі. Абу-Касим означає Касимів тато і є частиною повного імені Мухаммеда: Абу аль-Касім Мухаммад ібн Абд Аллах ібн Абд аль-Мутталіба: *У Багдаді, славнім місті, Тому літ не сто, не двісті, Як халіфи ще жили, Був вдовець, стара катряга, Та такий вам скупиндрияга, Що шукать по всій землі. Хоч багатий був, як рідко, Та ходив брудний, як дідько, І обдертий, як жебрак: Сорочище чорна, груба, Ледве руб держиться руба, А штанищі, мов райтак. Лисину замість тюрбана Обвивала шмата драна, Ветха – й кольору не знать; Плащ – верета-перетика, Шпилька з терня, пояс з лика Хоч у просо шпаки гнаць. Звався дід той Абу-Касим, Був купець собі, не блазень, Пахощами торгував. Як по місті йшов часами, Всякий люд за ним юрбами Біг і дивом дивував* (Фр. АКК, с. 207-208).

АВРЯК БИРЬКУВАТИЙ – слово «авряк» має значення «баран, якого залишили на розплід» [Грінченко 1: 2], а «бирька» – «вівця» [Грінченко 1: 57]; на Гуцульщині на позначення малят тварин (переважно до 1 року) мовці часто використовують і пестливі назви дорослих особин: «бирька» – «ягня» [Негрич 2008: 23, 25; Ястремська 2008: 25], а «бирькуватий» – «подібний до вівці», можливо, «схожий на вівцю»: *Ось виступає Авряк бирькуватий: «Б'єм тобі, Царю, чолом всі народом!.. Тут ось і Вовк Сіроманець із родом, Кім Муруганько і Рева патлатий; далі Осел капловухий та Зайко, Трусик Шашчя з Медеяном ось тут, Цап Мекеке та і Кізенька тут, Білочка, Ласочка і Гоностайко тут ізійшлись на позов чередою; ось дробинаста облуда Коняка, ось ремігайло недоступ Воляка; далі ж подвір'я усе дичиною крилось із степу: Бабак і Куниця, Олень Рябкий і Сугак-тонконіжка, скверний Хаврях і Тхорище дрянїжка... Геть їх позаду пішла уже птиця: Бушля чубата, Цибатко Журавка, Качур-шавкун і Гусак танцюристий, Стрепетень, Чайка, Індик бадьористий, збіглись усі, мов на мед де мурашка. Стільки зібралось усякого звіру, птиці злетілось, що й ліку не мало! На Лисовина усе те напало, кожне волато тут: «Смерть бузувіру!»* (Мнж. КПХЛ, с. 302).

АВТОР – це особа, що написала певний твір; творець літературного твору, що відрізняється власним авторським баченням світу і втілює це бачення в художніх образах. Поняття авторства в історії літератури виникло у зв'язку з переходом від фольклорно-колективної творчості до індивідуальної. Проблему авторства досліджують у плані вивчення структури художнього тексту, розглядають його як оповідача, носія художнього викладу, як суб'єкта, що визначає стильову єдність твору [Бондар 1988 1: 22], тому авторство є суттєвою ознакою літературної казки: *Се вам казочка, а мені бубликів в'язочка, вам колосок, а мені – грошей мішок* (Пч. КПКД, с. 219); *І я там був, сім пар чобіт, гуляючи, подер, а як стали на віват стріляти, то я зо страху аж сюди забіг, аби вам сю казочку розповісти. От она і вся* (Федьк. Глогорожечка, с. 160); *І я там бував! Коваль коні кував в срібні підковки; летіли ластівки та все щебетали, казки вповідали з загір'я шкляного, з-за моря солоного; а я там був, сю казочку чув та й вам вповів, а журавель летів та й сів собі на даху: «Кла-ка-ка! Не варт твоя казочка п'ятака!»* (Федьк. ЗК, с. 166); *Все розказав я на потіху, і казочці моїй кінець. Моторним дітям – торба сміху, мені – солодкий буханець* (Гл. Дуля, с. 332); *От і вся моя казочка* (Федьк. ЧБ, с. 157); *Радий ярмаркові паяц, рад витрішкоокий засєць, вискочивши із тенет. Так сю казку закінчивши, чесних слухів не вразивши, утішається й поет* (Фр. КБ, с. 576).

АВСТРІЯ – це переважно гірська країна, що не має виходу до моря, межує з Німеччиною та Чехією на півночі, Словаччиною та Угорщиною на сході, Словенією та Італією на півдні, Швейцарією і Ліхтенштейном на заході. Столиця – Відень. 1156 рік вважають датою утворення австрійської держави у складі Римської імперії. Упродовж XII–XIV століть австрійські герцоги поширили свою владу на Штирію, Каринтію, Крайну, Тироль, Форарльберг і стали одними з наймогутніших південнонімецьких князів. Після смерті останнього представника роду Бабенбергів (1246) розпочалася боротьба за володіння Австрією, в якій узяв участь і галицько-волинський князь Данило Романович. За правління імператора Фрідріха III (1440–1493) герцоги Австрії почали титулуватися ерцгерцогами, а за його наступника Максиміліана I (1493–1519) всі австрійські землі були об'єднані. На межі XV–XVI століть створювалася світова імперія Габсбургів. 1683 року турки взяли в облогу Відень і лише завдяки допомозі польського короля Яна III Собеського Австрія розгромила османську армію. Наступні перемоги дали можливість Австрії відновити панування в Угорщині (Карловицький конгрес 1698–1699 років). Наприкінці XVIII століття Австрія стала ініціатором й активним учасником антифранцузьких коаліцій, вела війни з наполеонівською Францією. Зазнавши поразок, Австрія втратила деякі зі своїх провінцій і була змушена відмовитися від впливу на Німеччину. З 1804 року Австрія стала імперією, а у 1806 Наполеоном I було ліквідовано Священну Римську імперію. Унаслідок поразки наполеонівської Франції відбулося значне посилення позицій Австрії. Під час Віденського конгресу 1814–1815 років ця країна виступила за реставрацію й збереження феодально-абсолютистського ладу в Європі, а також повернула втрачені провінції й здобула нові землі – Ломбардію та території колишньої Венеціанської республіки, обміняні на Австрійські Нідерланди (Бельгію). Керівником внутрішньої та зовнішньої політики імперії впродовж першої половини XIX століття був Клемент Меттерніх. Його діяльність була спрямована на підтримку дворянського землеволодіння, збереження старих феодальних податків, встановлення системи всеосяжного поліцейського нагляду й шпигування, розпалювання національної ворожнечі між окремими народами імперії. Однак у 1848–1849 роках

революційні події охопили всі провінції Австрійської імперії та землі, населені українцями: Галичину, Буковину та Закарпаття. Особливо великими були виступи у Відні, Празі, Львові. Велике селянське повстання під керівництвом Лук'яна Кобилиці відбулося на Буковині. Уряд був змушений піти на поступки, найважливішими серед яких були ліквідація панщини, опублікування конституції та скликання парламенту. Упродовж 1850-60-х зусилля уряду були спрямовані на досягнення компромісу з правлячими колами окремих частин імперії, що привело до утворення в 1867 році Австро-Угорщини. На її території у 1868 р. налічувалося 4180000 українців і понад 400000 латинників та пословачених українців. Наприклад, *«Австрія завдала польській нації так багато ран, так довго визискувала Галичину, так довго гнобила і поганила польське національне почуття» – прошу вас, хіба ж се не виразне підбурювання до ненависті та погорди против Австрії?* (Фр. ІОК, с. 169); *Аж за терену густого німець показався... «Я сем, члечку, вбогий немец, фон Австрія з родем, жиє собі тільки штукам, з чужим хлебом – водем, як сват святем, нам Австрія хлеба не розділа, тільки з вогнем нас палила, з водем нас топила* (Рудан. ЦС, с. 334-335).

АДАМ – у біблійних оповідях перша людина, яку створив Бог із глини. У ХІХ столітті побутувала легенда про створення людини Бідою та Богом: *От зачну я хіба від Адама і Єви, але не від тих, що у раю прогрішили, а попросту від того Адама і від тої Єви, що у нашій селі жили, у комірних сиділи, і деньками годувались, а найбільше у нашого таки барона* (Федьк. АІЄ, с. 214)

АЛЛАХ – (араб. – аль і лах – бог) – ім'я Бога в мусульманській релігії [СССН, 2006: 18] *Так і Касим бідолаха, видко – волею Аллаха, що скупар був світовий, через капці ті суцїги у такі впав рештабіги, що хоч сядь та вовком вий* (Фр. АКК, с. 242)

АНГЕЛ (ЯНГОЛЬ) – божі посланці, що оберігають людей. Ангелів створив Бог. Кожного з них було створено індивідуально. Всі ангели є особистостями, наділеними розумовими здібностями. Вони можуть спілкуватися один з одним, мають свободу волі і можуть вибирати між добром і злом. Ангели скеровують і захищають відданих Богу людей. У літературних казках є загальні згадки та описи: *Нараз сцена роз'яснюється ярким світлом, являється Ангел і відхиляє котару. Видно на ліжку сплячого князя. Ангел бере його за руку і будить: «Вставай, вставай, о княже Святославе! Прокладайсь!»* (Фр. СКС, с. 272); *Ось підходить мачуха до неї і виймає гострий ніж великий, зводить руки і зарізає хоче, та немов щось не пускає руку, не дає зарізати Марусю: от що хоче їй у білі груди устроювати ніж свій, так одразу мов що вхопить, не пускає руку. Зрозуміла мачуха пралюта, що боронить молоду Марусю тихий янголь правди та любові, – аж зубами закрипіла люто і шепоче: «Хай і так, байдуже!»* (Грінч. МТК, с.191). У інших творах описано силу ангела: *Ангел доторкнувся до кайданів, а кайдани з бреньком упали; доторкнувся залізних дверей, а замки тихо порозсовувалися* (Кобр. Чортище, с.113); *Уквітчаний добродійним вінцем, ангел станув на просторій ниві багача. І глянув ангел на ниву вбогого і сумно йому стало. Він узяв із свого вінця синю, як облак, цвітку і засадив її полі багача* (Черемш. Незабудка, с.506).

Види ангелів у літературних казках:

АНГЕЛ БОЖИЙ – *Ясність така ударила, що коваль аж за очі взявся. День білий, сонечко ясне увійшло до його темниці?! А то ангел божий, білий, як сніг, яснів перед*

ним, блищав промінням срібної звізди, дрожав блиском ранньої роси (Кобр. Чортище. С.113), *Була Тройця; чисте небо над Україною, тільки в піднебессі неслась одна біла хмаринка – це **ангел Божий** летів землю озирати. Зупинилась хмаринка над Україною. Склавши руки, розпустивши крила, з усмішкою дивився ангел на чудову землю – і радісна, вдоволена сльоза скотилася з його вії; зашуміла свята сльоза в повітрі і розсипалася по Україні свіжим і теплим дощем; хмара зникла; ангел полетів далі* (Греб. МП, с.100-101).

АНГЕЛ ДОБРОТИ – Коли люди стали ненавидітися і теряли людське серце, тоді зійшов **ангел доброти** на землю (Черемш. Незабудка, с.506).

АНГЕЛ РІЗДВЯНИЙ – *Різдвяний ангел став літати від хати до хати з дарунками на крильцях* (Черемш. Сльоза, с. 508).

АНДРІЙКО – зменшена форма від Андрій (із давньогрецької мови – «мужній», «хоробрий»). Одне з найпоширеніших імен в українському суспільстві та має глибокі корені в сиву давнину, але завжди асоціюється з мужністю, силою та рішучістю: *Побіг з братом **Андрійком** на двір, а далі в лісок та на поле* (Пч. Сосонка, с. 391).

АННА (ГАННА) – одне з найпопулярніших імен світу. Українська версія – Ганна. У перекладі з івриту означає «милосердна», «миловидна», «благодійниця»: *Ого! **Анна** рада буде, що тільки дівок іде до неї на вечерниці* (Кобр. Рожа, с. 225); *Отець його взяв її з села до двора, щоб няньчила його сина. Її кругле, рум'яне, усміхнене лице з чорними, як терен, очима – се перша виразна згадка з його дитячого віку. Довгі, тужливі пісні, що вона співала тихим, але звучним голосом, колисали його до сну, уносили на рожевих хвилях у якусь чудову, зачаровану країну, повну світла, зелені і запаху. До неї било його дитяче серце першим, щирим прив'язанням, бо матері своєї він цілком не знав і не пам'ятав – умерла в тиждень по його народженню. І нараз якийсь нечутний вихор перелетів могучими крилами понад його вітцівською палатою. **Ганна** посумніла і почала украдкой плакати по кутах* (Фр. ЯПСБШ, с. 110).

АПТЕКАР – історичне найменування професіонала в галузі медицини, який формує і розподіляє медичні матеріали та інформацію для лікарів, хірургів та пацієнтів. Аптекар міг надавати медичні поради та ряд послуг, які зараз виконують виключно фахівці. Аптекарі часто були власниками магазину роздрібної торгівлі, який виконував роль аптеки. До нас дійшли згадки про професію аптекар ще від 2600 року до н.е. На нашій території згадки зафіксовані з часів Київської Русі. Їх роль виконували знахарі, цілителі, волхви, чаклуни, ворожки. Свої ліки вони тримали у спеціальних льохах, які були праобразом сучасних аптек. У XIX столітті медичні професії почали використовувати у спеціалізованих медичних закладах, а аптекарі збереглися з обов'язками фармацевтів: ***Аптекар** утішився дуже і каже: «Прийди завтра, мій друже! Я наготую доброї масти, не дамо мушці пропасти»* (Фр. КДМДБ, с. 378).

АРІЙ – ранньохристиянський пресвітер, філософ, аскет родом із Киренаїки, на території теперішньої Лівії. Діяльність та погляди Арія спричинили так звану «аріанську суперечку», що мала значний вплив на подальший розвиток церкви та затвердження християнської догматики. Арій помер 336 року у віці 80 років. Багато аспектів з життя та вчень Арія залишаються нез'ясованими, оскільки його праці знищувалися ще за його життя за ініціативи опонентів і частково дійшли до нас у

фрагментах. Арій у середовищі пресвітерів був величиною 1-го рангу. Навіть вороги не склали про нього нічого поганого, він був кумиром багатьох своїх парафіян, особливо жінок (діаконіс і дів, що представляли собою численну організацію): *Перш ніж начну, попрошу лишень муз, панночок геліконських, щоб, прилинувши до мене, навчили, як вірші складати – вірші, которі задумав співать про побоїще славне, лютую драку, діло страшне забіяки Арія* (Думитр. Жабомишодралівка, с. 446).

АРМСТРОНГ – Армстронг Вільям (1810-1899) – англійський капіталіст, власник великих заводів, на яких виготовляли зброю [Франко І. 1978 18: 476-477]: *Я ось нанялася на поденичину до Круппа, Армстронга і Верндля, щоб пильнувати фабрикації нових карабінів, гармат та бездомного пороху* (Фр. ЯТЗДБ, с. 232).

АРХІЄРЕЙ – у православній церкві особа, що належить до вищих священнослужителів. Очолює церковно-адміністративний округ – єпархію [Корінний 2000: 8]: *От дождалися ночі. Архієрей звелів зібратись народу і пішов з народом до мосту. Іще не дійшов до мосту, аж чує, що за мостом, ще видно далеко, торохтить колесами так, що аж земля дрижить. Він догадався, що це їде мрець, звелів народу зостатись недалеко від мосту, бо як підуть купою, дак мрець вернеться, а його одного він не примітить. От він сам, не боячись нічого, пішов к мосту. Тільки що ступив а міст, аж дивиться, проти нього так і летить карета четвіркою. Архієрей пішов собі противу коней. Тільки-що під'їхали до нього – де тобі ділись і тії коні, і та карета: так під міст і загули; тільки бачить він, що на мосту стоїть домовина. Архієрей підозвав до себе народ, показав на домовину і звелів прийти завтра рано, щоб пробити мерця осиковим колом* (Купр. Відьмач, с. 59)

АРХІСТРАТИГ МИХАЇЛ – архангел, як архистратиг війська господнього вважається покровителем військовиків. У книзі «Керівництво до написання ікон святих догідників» святого Архангела Михаїла зображають таким, що топче ногами Люцифера і, як переможець, що тримає в лівій руці на грудях зелену фінікову гілку, а в правій руці спис, на верхів'ї якого біла корогва, із зображенням червоного хреста, в ознаменування перемоги Христа над дияволом (академік В. Фартусов): *Дід одслужив три молебні: архістратигу Михайлу, Єгорію-побідоноскою і Миколаю-чудотворцю, а там пустельник поставив молодих перед налою та й обкрутив* (Сторож. ЗЧ, с.70).

АФІНА – за грецькою міфологією, Богиня мудрості, справедливої війни і ремесел, донька Зевса і Титаніди Метіди. Зевс, дізнавшись, що син від Метіди позбавить його влади, проковтнув вагітну дружину, а згодом сам виробив на світло абсолютно дорослу Афіну, що вийшла за допомогою Гефеста з його голови у повному бойовому вбранні. Афіна була частиною Зевса, виконавцем його задумів і волі. Її атрибути – змія і сова, а також егіда, щит із козиної шкіри, прикрашений головою горгони Медузи, володіє магичною силою, що страхітлива для Богів і людей. Ранні міфи описують, як Гефест намагався силоміць оволодіти Афінною. Аби уникнути втрати невинності, вона дивним чином зникла, і сім'я Бога-коваля пролилося на землю, породивши змія Еріхтонія. Доньки першого правителя Афін, напівзмія Кекропа, отримавши на зберігання від Афін скриню з чудовиськом і наказом не заглядати всередину, порушили обіцянку. Розгнівана Богиня наслала на них божевілля. Вона ж позбавила зору юного Тіресія, випадкового свідка її обмивання, але наділила його даром віщуна. Афіна в період героїчної міфології боролася з Титанами і Гігантами.

Вона вбиває одного Гіганта, з іншого здирає шкіру, на третього навалює острів Сицилію. Класична Афіна протегує Героям і захищає громадський порядок. Вона виручала з біди Беллерофонта, Ясона, Геракла і Персея. Саме вона допомогла своєму улюбленцю Одиссею здолати всі труднощі і дістатися до Ітаки після Троянської війни. Найзначніша підтримка була надана Афіною матеревбивцеві Оресту. Вона допомогла Прометею викрасти божий вогонь, захищала греків-ахейців під час Троянської війни. Покровителька гончарів, ткаць і рукодільниць. Культ Афін, поширений всією Грецією, особливо шанобливий був в Афінах, яким вона протегувала: *Так-то Сатурнович мовив, йому ж як одріже Афіна: «Татку! Навряд чи я мишам паскудним піду помагати, дуже багато вони наробили дочці твоєї шкоди» ...* (Думитр. Жабомішодралівка, с. 452).

Б

БАБА – давньоукраїнське слово зі значенням «стара жінка»: *Були колись дід та баба, та й старі вже стали і, працюючи невтомно, усього придбали – і хазяйство чималеньке, і садок, і поля ... Одного старим тим тільки пожаліла доля: не дала сліпая доля тимстарим дитини* (Грінч. Снігурка, с. 112-113); *Ой, ще ж я не встала з тяжкого упадку, аж тут баба лізе та й несе лопатку. Та й несе лопатку, а мужик коцюбу, – вони присяглися на мою загубу* (Фр. ЛС, с. 427); *Баба козу доглядала, пасла добре, напувала, а коза навісна ще й жаліться пішла ...* (Дн. Чайка. КД, с. 237); *Стала баба просто рога, задивилася, небога, як зчепились два вози: коні шарпають та рвуться, візники трохи не б'ються, а пани кричать: «Вези!» Стала баба, всміхається, щось їм радить збирається, а дитя держить в руках. Втім гар-гар, гур-гур почулось, щось страшне таке метнулось, мов увесь звалився дах. Зглянутись не встигла баба, – вже кістята неся лаба шкряб її через лице! Передерла, мов драбину, – баба кинула дитину та й кричить: «Ой, що ж отсе?»* (Фр. АКК, с. 226). Часто вказується ім'я баби: **БАБА МАРУШКА** – *Був собі дід Андрушка, а в нього – баба Марушка, а в баби – донечка Мінка, а в дочки – собачка Хвінка, а в собачки – товаришка, киця Варварка, а в киці – вихованка, мишка Сіроманка* (Фр. Ріпка, с. 2); **БАБА ПАЛАГНА** – *І облизувалися від оселедців: і присяжні, і радні, і десятники, і свати, і куми, і баба Палагна, старе й молоде, велике й мале, словом – всі, вся* (Воробк. Сміховинки, с. 206). **БАБА ЯВДОХА** – *Та чому ж саме його вибрано, а не кого іншого? Бо йому вже в колиці ряба баба Явдоха напропорочила, що з його розумом ніхто не зможе міряться* (Воробк. Сміховинки, с. 202).

Іноді вказано на її приблизний вік: **БАБА СТАРА** – *Прилізе стара баба, та аж стрясеться, та й зачне хреститися, аби до неї приступу не мав; а що дівчата, то цілими гурмами бігають до ковалевої кузні та з чорта вже так сміються* (Кобр. Чортище, с. 109); *Давно колись, як ще по світу жили русалки й знахорі і брали добрих під захисту, лихих тягали у бори, де у ведмедів лицювали, так рятували люд од бід, – в хатинці тісної бідували старая баба й сивий дід* (Б.-Нос. ТБ, с. 92); *Коли виходить з хатки стара бабуся і запрошує його в хату обсушитися і спочити. А чоловік і думає собі: «Нічого мені боятися старої». Та й увійшов у хату. А ся бабуся була не хто, як нянька старшої сестри, злюща-презлюща баба; вона ж то найдужче й сердилась на мениу сестру за те, що помішала старшій бути царицею* (Сторож. ТС, с. 41); *Єсть хатка під лісом – гін двоє від нас – в ній баба стара проживає: опівніч до баби (я бачив не раз) коромислом змії прилітає. Ще в Києві жив я. Там цілий Поділ про знахарку-бабу городить, про скрині, про гроші ...* (Боров. Гайдамаки, с. 53).

Спостерігаємо прикладкові поєднання зі вказанням професії: **БАБА-ЗНАХАРКА** – за спостереженнями Н. Хобзей, слово «баба» в гуцульських говірках означає «жінка, яка лікує традиційними немедичними засобами». Вказане значення цієї назви відоме в більшості слов'янських мов, хоча в жодній із них не є основним. Воно виникло завдяки поширеному уявленню, що знахарка – це переважно стара, досвідчена жінка, яка вмє використовувати лікарські рослини, визначати недуги (встановлювати діагноз), здійснювати різноманітні ритуали. Свої знання та вміння вона набуває з досвідом чи переймає від іншої знахарки [Хобзей 2002: 29-30]: *Ще в Києві жив я. Там цілий Поділ про знахарку-бабу городить, про скрині, про гроші ...* (Боров. Гайдамаки, с. 53). **БАБА-ПОВИТУХА** – жінка, яку запрошували до породіллі, коли народжувалася дитина і справляли рожаничний бенкет [Войтович 2014: 26]. Одним зі значень слова «баба» в гуцульських говірках є «повитуха». За деякими семантичними характеристиками значення лексеми баба «знахарка» та «повитуха» можуть збігатися. В усій Україні повитухи були відомі не тільки знанням акушерської справи, але й виконанням при цьому різноманітних відповідних ритуальних дій [Хобзей 2002: 30-32]: *Маленька дитина, розплющивши оченята, не заплакала, а засміялась. Од того сміху розлився світ по хаті, неначе од ясної вечірньої зорі. Батько злякався, мати здивувалась, а баба-повитуха промовила: «З цієї дитини вийде щось дивне: це, мабуть, само небо послало вам на втіху та на радість не дитину, а вечірню зірку». Дівчину назвали Памірою, а люде прозвали її Зірничкою.* (Н.-Л. СЙН, с. 284).

Проте, у сполученні з міфологічними іменами та епітетами слово «баба» в багатьох слов'янських мовах уживається на позначення різних міфічних персонажів, хвороб, атмосферних явищ, ритуальних об'єктів тощо: *Аж тут і явилася та тринадцята баба, що була не прошена, та й каже з серцем: «А я дарую царівочку Глогорожечку так, аби вона на п'ятнадцятім року уколола на веретено та й відразу померла»* (Федьк. Глогорожечка, с. 158); **БАБА-КАЗКА** – *А я буду, буду потішати!* (Дн. Чайка. ЗЙВАСК, с. 255); **БАБА ЯГА** – казковий персонаж східних і західних слов'ян. У деяких казках вона допомагає героєві досягти мети. Дослідники міфологічної школи вважають Ягу уособленням Зими, а інші (Б. Рибаків) пов'язують її походження з кіммерійсько-сарматською та скитською культурами і бачать у образі відображення боротьби східних слов'ян зі степовими кочовиками. За віруваннями українців, богиня смерті, яка живе у потойбічному світі Нав, багатирка царства п'їтьми, родоначальниця і предкиня всіх відьом у світі. Вона часто виступає дарувальницею чарівних предметів та може допомагати персонажам у їхніх подорожах. Цей образ сягає доби матріархату [Войтович 2014: 27-28]. Баба-Яга не ходить пішки, а літає в ступі, замітаючи сліди помелом. У світогляді слов'ян вона є символом вітру, який завжди сприймається як помічник весняного відродження природи. Слова «Баба-Яга в ступі летить, дрючком поганяє, а помелом слід замітає» свідчать про її зв'язок зі стихіями. Як будь-яке божество, вона і зла, і добра, і мудра. Первісно – це «кума» Смерті, яка стереже таємниці на межі світів, бо ліс – це пограниччя, тут героєві доводиться вступити в боротьбу з потойбічними силами. В українських казках майже не зустрінеш Баби-Яги, яка б пожирала людей і розвішувала їх черепи на кілках. Вона допомагає героєві, дає йому добрі поради щодо шляху до Костієвого царства, дарує йому чудесні предмети та чарівного коня. Первісно цей образ сягає епохи матріархату. Слово «яга» І.Огієнко виводить з литовського агніс – гадина, по-нашому вуж, давня язя-чарівниця [Огієнко 1995: 135]. Отже, з одного боку, вона чарівниця, що втілює ознаки неземної істоти, а з другого –

героїня-помічниця. Цей персонаж наявний лише в казці О. Василенка «Казка про трьох братів-орлів». Ю. Степанов досліджував походження та значення цього образу. Науковець зазначає, що *баба Яга* – це персоніфікована задуха і кошмар. Однак фіксує й інше тлумачення: *баба Яга* – це «сила», «добра сила», а не «зла сила», «хвороба» [Степанов 1995: 12]. Є в цьому творі й інший персонаж – **БАБА МОРАНА**. С. Губерначук у санскриті зафіксував слова *мара* – «смерть» та *марена* – «мор, чума, загроза» [Губерначук 2005: 194]. О. Потебня, за спостереженнями Ю. Степанова, проводив паралель: *Марена* – *Лиса* – *Яга* [Степанов 1995: 14]. Як бачимо, за змістом це різні персонажі, але баба Морена є могутніша за бабу Ягу: *За тим лісом-пралісом було велике багно, а в тім багні на самім дні сиділа стара-престара баба Морана і радила раду з відьмами, чарівницями та старими чортами. Страшна була баба Морана; її ніхто не бачив ще, а всі знали, як вона виглядала: суха, мов тика, запалі, в глибоких ямах очі світили порохном; довге, розхристане волосся, пальці на руках мов ті зубці в граблях; крила при раменах; чорним плащем оповита і чорна хустка в руках. Куди пролетить, куди хусткою повіне, там люди вмирили, мов мухи, птахи і звірята падали, води псувались, а ліси всихали. Бабу Морану гнівало дуже, що люди на землі живуть праведно і в згоді. Кілька разів пробувала вона людей порізнити, так ні, не вдавалось: і сама вилізала з багна, пакостила людям, і чортів, і опирів, і відьм, і чарівниць посилала, і навіть тую Бабу Ягу, що вічно в пеклі з чортами сварилась і все на своїм поставити мусіла, – та дарма: люди все були праведні, добрі, згідливі. Одного дня зібрала Морана раду: сама сіла на престолі з дубового порохняка, а тьма-тьмуца злих духів і відьом оточила її зі всіх сторін* (Васил. КПТБО, с. 297).

Маємо поодинокі фіксації лексеми «баба» у множині: **БАБИ** – *А зараз по вечері стали баби приговорювати і офіровщину давати. Одна дарувала єї щастєм, друга здоровлєм, третя красою великою, четверта долею доброю, і так дальше, аж прийшло до того, щоби дванайцята її дарувала* (Федьк. Глогорожечка, с. 158).

БАБАК – рід савців родини вивіркових. Походження назви не встановлено, розглядають, як одну із версій, із тюркських мов та означає «ледар». З-поміж видів родини бабаки мають найбільші розміри. Голова, тіло та кінцівки кремезні, хвіст короткий, вуха короткі й округлі. Передні кінцівки з міцними кігтями, призначеними для копання; на передніх кінцівках 4 пальці, на задніх 5. Різці міцні, їхня передня поверхня жовтувата. Волосняний покрив має різне забарвлення, часто це відтінок коричневого з прожилками чи плямами жовтого, білого або чорного. Бабаки живляться рослинною їжею, зрідка безхребетними. Багато часу проводять у норах. Активні вдень. Набирають значні запаси жиру наприкінці літа, щоб використати їх під час тривалої зимової сплячки. Більшість бабаків є дуже соціальними тваринами: *Ось виступає Авряк бирькуватий: «Б'єм тобі, Царю, чолом всі народом!.. Тут ось і Вовк Сіроманець із родом, Кіт Муруганько і Рева патлатий; далі Осел капловухий та Зайко, Трусик Шашчя з Медеяном ось тут, Цап Мекеке та і Кізенька тут, Білочка, Ласочка і Гоностайко тут ізійшлись на позов чередою; ось дробинаста облуда Коняка, ось ремігайло недоступ Воляка; далі ж подвір'я усе дичиною крилось із степу: Бабак і Куниця, Олень Рябкий і Сугак-тонконіжка, скверний Хаврях і Тхорище дряпінська... Геть їх позаду пішла уже птиця: Бушля чубата, Цибатко Журавка, Качур-шавкун і Гусак танцюристий, Стрепетень, Чайка, Індик бадьористий, збіглись усі, мов на мед де мурашка. Стільки зібралось усякого звіру, птиці злетілось, що й ліку не мало! На Лисовина усе те напало, кожне волато тут: «Смерть бузувіру!»* (Мнж. КПХЛ, с. 302).

БАБУСЯ – 1. похідне, пестливе від **БАБА** у значенні «мати батька або матері»: *У хаті білій край села, під гаєм аж густим, сім'я маленькая жила: дідусь, бабуся з ним, та в них і діти ще були ...* (Грінч. Сопілка, с.12); 2. жінка стара за віком: *Аж тут отворяється у одній дуже великій камениці вікно, а з того вікна як стане одна стара-престара та препогана бабуся верещати на цілу вулицю ...* (Федьк. Бідолашко, с.167), *Можже, ви, бабусю, знаєте, де діваються старі роки? – запитав я у найстаршої перекупки, купуючи у неї за два крейцари яблук* (Фр. КДСР, с.69). Іноді слово поєднується з іменем персонажу. Наприклад, **БАБУСЯ ХИМА** – *А надвечір зайшло оно до одної маленької хатиночки, що стояла над одним дуже великим ставом. Та хатиночка була уже дуже стара, але ще старша була та бабуся Хима, що у ній проживала з своїм котом Мацьком та й з своїов курков Рябушков, котра їй як в зимі, так в літі неслась, та й то щоднини. Для того ж ю бабуся і любила, як свою рідну дитину, а кота інак не звала, як лиш «синку мій»* (Федьк. Підмінче, с. 220).

БАГАЧ – той, хто має багатство; багата людина: *І глянув ангел на ниву вбогого і сумно йому стало. Він [ангел] узяв із свого вінця синю, як облак, цвітку і засадив її полі багача. «Цвітко, – сказав він, – ти пригадуй багачеві, щоб не забував на вбогого... Цвітка в одну мить розрослася по всіх багачьких полях. І здивувалися багачі, коли її увиділи. Вони чогось добрили на її вид* (Черемш. Незабудка, с. 506).

БАГДАД – місто в Іраку, розташоване в центрі країни на річці Тигр, столиця країни. Існує кілька версій походження назви. Найбільш вірогідною і найпоширенішою серед них є та, що ця назва походить із середньоперської мови від з'єднання слів *bhaga* – «бог» та *dād* – «даний», і перекладається як «Богом даний» або «Божий дар», звідки походить сучасне перське слово *Baydād*. Це може бути простежено і в стародавній перській мові. Менш імовірне припущення каже, що слово утворене від сполучення слів *bāgh* – «сад» та *dād* – «даний», і перекладається «подарований сад», «даний сад»: *У Багдаді, славнім місті, тому літ не сто, не двісті, як халіфи ще жили, був вдовець, стара катряга, та такий вам скупиндряга, що шукать по всій землі* (Фр. АКК, с. 207).

БАГНО – 1) балка, м. Малин Житомирської області; 2) потік, лівий витік Іршави, правий Боржави, правий Тиси, лівий Дунаю; урочище на схід від гори Бужора; з основою Багн-, кілька омонімів у Карпатах; 4) гелоніми в Західному Поліссі, численні мікротопоніми і топоніми в Білорусі, Молдові, на східнослов'янських землях тощо. Назви виникли внаслідок онімізації ГТ багно «болото, драговина, мочар» <псл. *bagno, що виникло за допомогою форманта *-по від апелятива з основою індоєвр. *bhaġh- «болото, драговина, грязь, сльота, намул, твань». За спостереженнями дослідників, слово первісно стосувалося торф. боліт, придатних на паливо, або боліт рудого кольору [Лучик 2014: 29]. Гелонім БАГНО (село Дашківці Літинський район Вінницької області) походить від географічного апелятива багно «земля, розм'якшена водою, невелике місце із стоячою прогнилою водою» [Никончук 1979: 48, 49, 52]: *Од Києва сельце єсть Глеваха. Хто в грязь поїде там, побачить в очі страха; Такий там глей, таке багно, що чорт йому там знайде й дно. Тонуть-би вже – так легче в мори, а в сій грязі, - без горя-горе!* (Рудиков. Казка, с. 363); *За тим лісом-пралісом було велике багно, а в тім багні на самім дні сиділа стара-престара баба Морана і радила раду з відьмами, чарівницями та старими чортами.* (Васил. КПТБО, 297); *І куди ж ми подіємось, коли ви се Багно засиплете?* (Фр. ЯТЗДБ, с. 236).

БАЙКА – один із різновидів ліро-епічного жанру, невеликий алегоричний, здебільшого віршований твір повчального змісту, з вираженою мораллю. Байка має здавна сформовану структуру, традиційне коло образів, мотивів сюжетів. Це оповідання, дійовими особами якого, поряд із людьми, виступають тварини, рослини, неживі предмети, котрі уособлюють певні ідеї та людські характери: Се велика правда. *Оті простенькі сільські байки, як дрібні, тонкі кінчики вкорінюють у нашої душі любов до рідного слова, його краси, простоти і чарівної милозвучності. Тисячі речей у життю забудете, а тих хвиль, коли вам люба мама чи бабуса оповідали байки, не забудете до смерті* (Фр. БПБ, с.254).

БАЙРАК ВРАЖА СТОРОЖА – ліс у яру, в долині або яр, порослий лісом, чагарником; опоетизований у народних піснях; асоціюється з козацькою волею, з чумацьким життям: *Дай йому привід, який йому личе: де ж він лежить – розкажу все до діла. Єсть у Великому Лузі могила, зветься вона у козаків Кімлича, біля могили ж байрак зелененький, звуть чумаки його Вража Сторожа, таменьки єсть ще й криниця погожа: тут-то й захований клад мій гарненько* (Мнж. КПХЛ, с.313-314)

БАНТРОМІЙ – Бартоломей, патронімікон Бар-Тольмай, син Тольмая [Етнографічний збірник. Том 10. Львів, 1901: 22]: *Бантромій вишпортав бутельочку доброго вина, і вони, сидючи на порожній бочці, балагурили далі* (Фр. БП, с.171).

БАРАНИ – (зменшено-пестливе – *баранчик, баранець*) самці овець; у давнину баран – символ чоловічого першо-початку, творчої енергії, родючості, оновлення, багатства, достойності, тому його зображенням прикрашали ножі, поясні бляхи, керамічний посуд; баранячі роги – емблема земної рослинності, її пробудження і розквіту навесні; баран з «великими рогами» часто є персонажем замовлянь; водночас тварина виступає уособленням глупоти й упертості: *От я швидко збираюся, з баранами вітаюся – хлопці повні, як стручки!* (Фр. ЛМ, с. 8); *Штири барани ось тут. Їм лишилася по батьку гарна частка поля в спадку, і на твої здаються суд* (Фр. ЛМ, с. 8); *Так-бо старий, упоравши кабана, приймається різати баранця, так, знай, покрикує на Василя, щоб мерщій рубав дрова, бо наньмичка вийшла з хати за дровами та й стоїть порожняком, бо нічого узяти ...* (Кв.-Осн. ОТС, с. 207).

БАРВІНОК СИНЕНЬКИЙ – символ шлюбу, життєстійкості, вічності; символ єднання вічного життя людей з небесним царством Предків. Існує припущення, що колись барвінок був священною рослиною підземного божества, господаря потойбіччя: *«Я теж бачив зиму», – промовив синенький барвінок. – «Як хочете, то я розкажу вам. ... Слухайте, але не верещіть так, бо старий реп'ях прокинеться і буде гриміти. Я був ще маленьким пуп'янком, і мені дуже захотілось побачити зиму. От як усі поснули, я тихесенько відчинив віконце і визирнув. І, Боже ж мій, яку красу я там побачив! Деревя стояли в срібному прозористому убранні, уквітчані кришталевиими квітками, котрі здавались чудовими гірляндами, що додавали деревам ще більшої краси. Земля теж була загорнута в дорогу блискучу матерію, убраними срібними зірочками. А маленькі куці були схожі до фантастичних квіток в якомусь зачарованому садку. І все блищало і переливалось на сонці, мов дороге каміння. Я дивився і не міг відвести очей від сеї краси. Але пробіг вітер, зробилось дуже холодно,*

я спішно зачинив віконце і ледве зігрівся в своїй теплій постелі ...» (Грінч. Квітки, с. 136).

БАРОН – походить із фр. від старонім. – вільний воїн; дворянський титул у Західній Європі; за середньовіччя – неспадковий васал короля: *А сей барон був собі ще молодий чоловік, нежонатий, веселий, багатир без рахуби, жартівливий, а ще до того такий добрий, як кавалок хліба* (Федьк. АІЄ, с. 214); *Усе чув барон, та при останнім слові захитався на ногах і упав додола, мов сніп* (Фр. БП, с. 178). Іноді автор додавав ще прізвище, наприклад: *Іменем одинокого вірителя, барона Шніцкопфа, подаю ясноосвіченому князеві Довгорукому руку до згоди, – сказав голосно екзекутор судовий, звертаючися до візка з князем* (Фр. БП, с.172).

БАРС РЯБОШКУРА – великий хижий звір родини котячих, схожий на леопарда і пантеру, іноді автор надавав персонажу кличку за зовнішньою ознакою: *Барс Рябошкура ось грізно глаголе: «Проку не буде в даремній балаці! Кожному видно по цій повелачці, злодій він кривний, безпутня сваволя. Радий би він, щоб усі ми пропали, ти, наш владико, і всеє підданство, паче ж гербовне шляхетнеє панство, тільки б йому що ласенько упало!»* (Мнж. КПХЛ, с.274).

БАРСУК (БОРСУК) – тварини ведуть наземний спосіб життя, риють підземні сховища (нори складної будови). Із тварин української фауни борсук має найглибшу нору, вона сягає 5-6 метрів глибини. Активні переважно в темний час доби. Впадають у зимовий сад: *Мове Барсук тут Цареві: « Не буде більш копи лиха! Ось я вам ісправлю сам оце діло і дядька поставлю завтра ж до суду; мене не убуде». «Біг вам, Барсуче наш жвавий, допоможе! Тільки глядіть, щоб і вас він не зрадив»* (Мнж. КПХЛ, с. 294); *Війна, то війна. Пішов кликати собі всіх звірів на підмогу: Вовка, Кабана, Лиса, Борсука, Сарну, Зайця – всіх, хто тільки бігає по лісі на чотирьох ногах* (Фр. КІВ, с. 45). Іноді тварині автори надавали кличку: *Аж ось виступив до трону, щоб взять Лиса в оборону, стрий його, Борсук Бабай* (Фр. ЛМ, с. 11).

БАТУРИН – селище міського типу, Бахмацького району Чернігівської області; відоме з 1625 року, за іншими джерелами – місто засноване 1576 року Стефаном Батором, Батурин (1981), у XVII–XVIII ст. резиденція українських гетьманів, остання столиця українського козацтва. Поселення виникло як польський укріплений пункт і названо на честь польського короля Стефана Баторія (1533–1586). В основі твірного антропоніма ім'я або прізвище Батор / Батур, мотивоване тюрк. апелятивом батур «герой; хоробрий» [Лучик 2014: 35]: *Бачу, що й ти парубіка завзятий і хлопець вродливий, може, козаче, з Батурина, може, гетьманського роду?* (Думитр. Жабомішопдралівка, с. 446).

БАТЬКО – чоловік щодо своїх дітей: *Батько ще з ранньої весни повезли тютюн у Крим продавати – не пам'ятаю тільки, дві чи три хури навантажили; тютюн був тоді в ціні. З собою взяли брата мого, так років три йому було, – бачите, щоб привчивсь зарані чумакувати* (Гоголь. ЗМ, с. 92); *Стрілець повалився на стілець, як би неживий. В таку годину родився, що мав бути причиною смерті батька й матері, і так сталося* (Кобр. Судильниці, с. 228); *Мати плаче, аж заходиться, то покарав бог такою донечкою; батько ходить сам не свій, наче гроші загубив або наче йому остання худобина відійшла – зсахарив господь Марусю* (Свидн. Недоколисана, с.386);

*Часом **батько**, дивлячись на се юродство, стане гримати на жінку і похвалятися, що він Павлусь віддасть у школу до дяка аж у друге село (Стороженко О. Скарб, с.34); Аж ось їде дорогою той самий чоловік, що їхав з водою: сам сидить спереду, а ззаду сидить його синок з паличкою в руці. Підлетів Дрозд, сів на плече чоловікові та й клює. «Ой, тату, – каже хлопець, на вас птах сидить! Не ворухіться, я його вб'ю». Ще старий не стиг гаразд розслухати, що син каже, а хлопець як замахне паличкою – лусь **батька** по плечу! (Фр. ЛІД, с.30-31); Аж ось прийшлося раз в одній хатині убити **батька** рідненькій дитині! (Шашкевич В. Зробок, с. 80); Умирає мати, дочку покидає; не женитись **батько** жінці присягає. На могилі в неї трава зеленіє, а присяги **батько** держати не вміє (Грінч. Сирітка, с.167); «Ге-ге-ге!» – знов вимовив **батько**. – Рад би у рай, та ... – а мати ще важче зітхнула, та й на тім розмова й скінчилася на сей раз, ще **батько** й мати зажурилися, кожне по-своєму: батько охмурнів, повісивши голову, а мати, голівоньку схиливши, осмугніла, а Остап знов пішов по місті Овручі походжати, та оглядати, та свою думу думати, свою раду радити (Вовчок. Невільничка, с. 100); Ув одного чоловіка, опира, було три сини: два розумних, а третій дурний. Іван звався, і жоден не знав, що їх **батько** опир (Свидн. ЧД, с. 136). Іноді вказується бік батька: Приступив і **старий батенько**, сивий голубонько, та приніс спорий кухоль горівки з медом (Шашкевич М. Олена, с. 56).*

БДЖІЛКА – бджоли з'явилися на Землі близько 100 млн. років тому. Єдина комаха, яка виробляє продукт харчування людини. Засобом спідкування суспільних бджіл є так звані «танці». Бджоли відіграють важливу роль у запиленні рослин: *Почула **бджілка** важкий солодкий його дух, прилетіла збирати мед (Дн. Чайка. Буряк, с. 162); Припала **бджілка** до квіточки, цілує: напилася пахущого меду, летить вже додому, а промінь такий радий, такий щасливий, він поклав золотий шляшок по лісі і вивів **бджілку** з темряви під небо (Дн. Чайка. КПСТЙС, с. 146).*

БЕЗГЛУЗДІВ – видумане місто Сидором Воробкевичем, у якому він намагався показати проблеми українського суспільства через гумор: *Бував я – не жартом кажучи– далеко світами, не одно чудо видав, не одно диво чував, але такого **міста**, як **Безглуздів**, та таких славних міщан, такого начальника не надібав я ніде (Воробк. Сміховинки, с. 202).*

БЕЗРУКИЙ – персонаж, який втратив руки: *Аж агось Іван мовляє: «Стій-бо, брате, відпочиньмо, ніж нам споритись та битись, чи не краще помиритись? Ти **безрукий**, я безногий, чом нам споритись у бога...» (Мнж. ІГ, с. 263).*

БЕНДЕРИ – колишня назва м. Тягиня в Молдові, яке розташоване на правому березі Дністра. Назву «Бендери» використовували з 1538 (захоплення молдавського м. Тягині Османською імперією) до 1918 (анексія колишньої Бессарабської губернії Румунією), а також у 1940–1992 (від часу приєднання Молдови до СРСР і утворення Молдавської РСР до перейменування міста після проголошення незалежності Молдови). Натепер м. Бендери перебуває на території, контрольованій невизнаною державою «Придністровська Молдавська Республіка». Влада останньої продовжує використовувати назву м. Бендери замість відновленої історичної назви м. Тягиня: *Пішли другі розказувати: яке велике діло клятьба. Той каже, що як прокляли Мазепу і як його застигла клятьба в **Бендерах**, то він так і луснув (Кухар. ВК, с. 41).*

БЕРДЯНСЬКЕ – село у Волноваському районі Донецької області, розташоване на узбережжі Азовського моря: *Із Харкова везуть усякий крам, машини, паровики, їдуть купці у Крим, у Бердянське, їдуть пани і туди, і відтіль, женуть табуни, гурти, отари, іде народ на заробітки у степи ік морю* (Сторож. ЗЧ, с. 50).

БЕРЕЗЕНЬ – найстарший син Матінки-Весни та один із 12 братів Ясен-Місяця на небі. Березня характеризують вислови емоційного характеру: *Сердиться Березень, Березень хитрий, Березень гнівний, Березень старший – дитина лукава: Сердиться Березень, вітром бурхає, а он голі дерева стогнуть та гнуться. Землю замерзлу в день дощиком мочить, а на ніч морозом дужим стискає* (Коцюб. БМ, с. 2). Березень сердиться тому, що йому доведеться скоро віддати своє королівство середньому братові – Квітню квітчастому. Іноді автори надавали персонажу додаткового імені: *Тоді Крижаний підвівся, підійшов до наймолодшого з місяців, до Тепловія, дав йому свій скінетр і сказав: «Брате, Березень, займи чільне місце».* **Березень** сів на чолі всіх і легенько махнув скінетром (Вовчок. ЗКІДТ, с. 125).

БЕРЕКА – село в Харківській області, засноване 1675 року. Розташоване на березі ріки Береки, притоку Сіверського Дінця, та витягнуте впродовж ріки 7 км: *Подякувавши добре пустельникові, дід з молодою жінкою пішов ік Береці* (Сторож. ЗЧ, с. 70).

БИК БІЛИЙ – символізм бика пов'язаний із могутньою життєвою силою, що забезпечує утворення на різних рівнях: поява всього суцього, влада над стихіями, родючість, влада над людським світом. За слов'янськими переказами, священний золоторогий Бик-Тур – могутня творча сила Всесвіту, носій родючості, символ мужності, хоробрості. Давній культ Сонця-бика – бога скотарів і воїнів – проявлявся не лише в тому, що люди приносили в жертву биків або ліпили з тіста ритуальні фігурки бичків і корівок, – увесь світ поставав величезним биком. До нього зверталися як до тотемного предка. З тих часів і склалося уявлення про бога, що керує блискавкою і громом і запліднює землю дощем: *Бачить – на галявині лежить великий бик, увесь білий-білий, та ще роги золоті сяють ... Очі великі так в нього і втупились. Лежить, жуїку жує ...* (Кудр. Старці, с. 349).

БИЛИНА – рослина, що є символом бідності, самотності, сирітства: *Тебе ж тільки й ждала, мій голубе, як билина росиці з неба!* (Сторож. ЗЧ, с. 69); *Прилетів горобець до билини та й каже: «Билино, покинь мене, горобця, доброго молодця».* **Билина** каже: *«Не хочу!»* (Пч. ГІБ, с. 194).

БІДА – 1. нещаслива пригода, подія, що завдає кому-небудь страждання; нещастя, лихо. 2. несприятливі, важкі умови, труднощі, неприємності. 3. погано кому-небудь, лихо, нещастя з кимсь. 4. провина, шкода: *А що, – пита гість, – твоя біда – так Марусю величали – ще в тебе на карку чи вже кому другому на плечі сіла?* (Свидн. Недоколисана: 387); *Тільки разом скоїлось лихо, біда прийшла на молодого Кармеля: що день в бога, що година у дні, Кармель усе смутніш та смутніш, а що за смуток такий, за ким і за чим – ніхто того не знає: ані мати, ні товариші, ні чужі люди* (Вовчок. Кармелюк, с. 5); *Люди кажуть: «Біда одна – людей єдна»* (Сторож. ЖЧ, с. 31); *То крадене, як тебе ймуть, буде біда* (Воробк. Сміховинки, с. 203); *З ледачим все біда: хоч верть-круть, хоч круть-верть, Він найде все тобі хоч в черепочку*

смерть (Г.-Арт. ПТС, с. 28); *Був собі горобець. І був би він нічого собі горобчик, та тільки біда, що дурненький він був* (Укр. БН, с. 464).

БІДОЛАШКО – пестливе від бідолаха: *Був тото собі раз бідний чоловік та мав ще біднішого сина, бо був і слабовитий, і хоровитий, і мізерний, і ніжний, і худий, і сухий, і боязливий, і замлілий, а люде і називали єго **Бідолашко**, бо був і справді бідолах* (Федьк. Бідолашко, с.167).

БІЛГОРОД – слов'янське поселення на території сучасного міста існувало ще в часи Київської Русі і містилося в центрі міста на Білій горі. Місто засноване в XVI ст. як фортеця на історичній території Слобідської України. Кількість населення зростала через переселення людей з півночі: *... а як дивиться з Конотопа очицями, так одним у Київ, а другим у **Білгород**, та й ті – мов сметаною заліпліні; а личком біленька, як чумацька сорочка, та ще к тому мов граблями уся твар їй подряпана* (Кв.-Осн. КВ, с. 160).

БІЛГРАД – столиця та найбільше місто Сербії. Розташоване біля злиття річок Сава та Дунаю та на стику Тисо-Дунайської низовини й Балканського півострова. «Руска граматика» радила писати Білград, а на початку XX ст. назву міста передавали українською як Београд: *Овлур: «А ти візьми одного ще з собою, на коней! Враз поїдете із нами». Розбійник: «Чи за добичею?» Овлур: «Еге, в **Білград**. У замок Гостомисла»* (Фр. СКС, с. 294).

БІЛОЧКА – рід гризунів родини вивіркових. Пристосована до життя на деревах. Білка має подовжений тулуб, верхня губа розділена; задні кінцівки довші за передні; моляри горбкуваті; ступні п'ятипалі; гнучкий пухнастий довгий із волосками, спрямованими з боків хвіст. У білки довгі вуха у вигляді трикутника з пензликами або без них на кінці. Забарвлення шерсті коливається від темно-бурого до рудого, живіт світлого забарвлення. У зимову пору року білка може змінювати колір на сірий (залежить від місця проживання): *Ось виступає Авряк бирькуватий: «Б'єм тобі, Царю, чолом всі народом!.. Тут ось і Вовк Сіроманець із родом, Кім Муруганько і Рева патлатий; далі Осел капловухий та Зайко, Трусик Шашчя з Медеяном ось тут, Цап Мекеке та і Кізенька тут, **Білочка**, Ласочка і Гоноstayко тут ізійшлись на позов чередою; ось дробинаста облуда Коняка, ось ремигайло недоступ Воляка; далі ж подвір'я усе дичиною крилось із степу: Бабак і Куниця, Олень Рябкий і Сугак-тонконіжка, скверний Хаврях і Тхорище дряпіжка... Геть їх позаду пішла уже птиця: Бушля чубата, Цибатко Журавка, Качур-шавкун і Гусак танцюристий, Стрепетень, Чайка, Індик бадьористий, збіглись усі, мов на мед де мурашка. Стільки зібралось усякого звіру, птиці злетілось, що й ліку не мало! На Лисовина усе те напало, кожне волато тут: «Смерть бузувіру!»* (Мнж. КПХЛ, с. 302).

БОБРИК – це рід великих водних гризунів із перетинчастими лапами, широким пласким хвостом і густим, водонепроникним хутром. Бобри є єдиними у фауні України представниками підряду Бобровидих: *Цар тут на **Бобрика** крикнув швиденько (**Бобрик** у його за писаря правив), тільки явив він, Цар і заставив, щоб оглядів він ту торбу гарненько. Тільки-то **Бобрик** роз'явив торбину, так і підскочив...* (Мнж. КПХЛ, с. 324).

БОВА КОРОЛЕВИЧ – герой давньої літератури. В Україні цей персонаж з'являється наприкінці XVI століття як герой повісті та мав широку популярність у літературі. Потім перейшов у народну творчість, перейнявши риси героя казок. Серед його подвигів – перемога над напівлюдиною-напівсобакою Полканом. У літературі XIX століття образ Бови злився з образом козака Голоти [Войтович 2014: 39]: *Побачив таку біду Бова Королевич, закипіла в нього сила богатирська, гукнув він, щоб йому дали коня найкращого, ратище золоте та стрілу калену. Всі дивляться на хлопця молодого і не вірять в його силу. Бова сів на коня, розігнав його, напнув стрілу калену і пустив її в Белербєка, похитнувся Белербек і впав з сідла, тоді Бова вдруге вдарив його ратищем – Белербек і з ніг упав та й почав просить Бову дати йому ще трохи пожити на світі* (Уст.-Г. БК, с. 343).

БОГ – Слово «бог», успадковане з індоєвропейської прамови, жило у слов'ян (протослов'ян) на найдавніших етапах язичництва, пройшло і відбило своїми похідними всі ці етапи, щоб потім урочисто ввійти вже у православну релігію, де з бога стало Богом, перетворившись із загальної назви у власну. Це унікальне слово відбило в собі та своїх похідних геть усю історію слов'янського язичництва. Бога-владика бачили в багні як поєднанні двох життєдайних начал – води і землі. Багно в древньому язичницькому світі зовсім не грязюкою, а стислим виразом того ж поняття, яке називалося «Мати – сира земля». На санскриті це слово означає «світило, зоря, сонце» – божество долі, щастя, блага, багатства тощо. Подібно до інших народів українці обожнювали небо, вважаючи, що там вічне царство, бо з неба лине сонячне проміння, звідти сяють Місяць та зорі і падає життєдайний дощ. За поглядами М. Костомарова, Бог слов'ян не сам створив світ, не розсіявся у своєму творінні, а тільки випустив із себе духів, які населяли матерію і слугують ніби посередниками між все оживляючим началом [Войтович 2014: 39-40].

У літературних казках XIX століття переважно згадували *Бога* Б. Грінченко («Сирітка»), Дніпрова Чайка («Казка про сонце та його сина»), Є. Гребінка («Мачуха і панночка»), Н. Кобринська («Чортище»). У казці «Закоханий чорт» О. Стороженка окремо вжито два слова *Бог* і *Господь*, а у «Від чого море солоне?» Ю. Федьковича один вислів – *Господь Бог*. У «Правдивій казці» Г. Кернеренка *Господь-бог* пишеться через дефіс, хоча у «Свині» І. Франка вжито просто слово *Господь*. Він же у казці «Як русин товкся по тім світі» вживає форму *пан біг*: *Як дасть Бог, що вона спасеться, то я вас і повинчаю* (Сторож. ЗЧ, с. 67); *Чудесна сила молитви! Коли Бог нашіле на вас випробування нещастями, молитесь частіше, молитесь від усієї душі – будете спокійні* (Греб. МП); *А бідная мати усе почувала, вона ж тоді зараз перед Христом стала: «Пустити мене, Боже, на землю із неба: пособити рідній дитиноньці треба!» І Бог бідну матір на землю пускає, і мати тихенько вночі зіходжає* (Грінч. Сирітка, с.169); *І поплило собі сонечко до Бога на раду, а тим часом його сини полетіли геть по цій землі* (Дн. Чайка. КПСТЙС, с. 143).

Розмаїття богів, що вказані у літературних казках:

БОГ ЕОЛ – представник Пантеону грецьких богів, син Меланиппи і Посейдона. Незважаючи на те, що він наділяється характеристиками і функціями, які наближують його образ до богів, більшість міфологічних сказань, де фігурує Еол, підкреслюють його людські корені: з цієї причини, його відносять до напівбогів. Був викормлений коровою, а за іншою версією, він з'явився на світло в Метапонте – місці, куди втекла його мати. Після вигнання оселився на островах, які розташовані в Тірренському морі, названих на його честь еоловий. Там же ним було засноване місто Ліпарі. За

переказами, був благополучно одружений на Кіану, яка народила йому шістьох синів і шістьох дочок. Зевс поставив Еола панувати над вітрами. Однак, якщо керуватися словами Вергілія, цей бог самотньо живе на своєму острові, одноосібно контролюючи повітряну стихію: *Чим для покійних греків був сам бог Еол зі своїми інструментами, тим для польського народу є ми, польські жаби!* (Маков. ДС, с. 6).

БОЖОК МОРФЕЙ (МОРФЕЙ) – у давньогрецькій міфології – бог сну та сновидінь; за міфами, Морфей з'являвся людям уві сні в людських образах; в античному мистецтві Морфея зображували у вигляді чоловіка з крилами: *Підкривсь Морфей, божок щасливий, на очі нищечком дмухнув, наслав мені той час лінивий, і я незчувсь, коли заснув* (Гл. Дуля, 330); *І після праці знов охотно спать ложився на куль соломи, як на драге пір'я й пух; дез ним харпак Морфей, лиш утомлений друг, і силу знов йому до праці піддавав ...* (Б.-Нос. УП, с. 132).

БОЧКА – ємність циліндричної форми з опуклими боками посередині, з двома плоскими днищами, у якій транспортують та зберігають різні речовини. Цей предмет можна перекочувати з одного місця на інше і ставити без додаткових опор. У казці С. Руданського «Цар Соловей» це чарівний предмет, який передається у спадок: *А за тебе, що вартуєш, я і сам не знаю, чим я тебе, п'яний сину, дарувати маю. «Чим же, тату, дарувати? Таку бочку дати, щоб із неї пити-пити і не випивати»* (Рудан. ЦС, с.313).

БОЯРИ – представники вищого військового стану в давній Русі та в удільних князівствах, пізніше у Великому князівстві Литовському, Молдові, Валахії та Московській державі, а також у Болгарії, Сербії, Хорватії, Словенії. Представники бояр обіймали уряди тисяцьких, воєвод, посадників, соцьких, десяцьких, двірських, конюших, мечників, чашників, стольників, скарбників тощо. У боротьбі за вплив на політичні рішення бояри використовували віче. Реалізуючи програму візантійського зразка абсолютної влади, князі намагалися ліквідувати вплив віча, замінивши його княжою думою, яка формувалася з бояр і згодом стала боярською думою: *Бояри, воєводи притакували завсідги на це своєму князеві, навіть і сам весельчак, що мав дерев'яні калаталки коло своєї баранячої кучми, навіть і він признавав, що Яргордійка зовсім подібна до свого батька князя: і ростом, і рисами лица, і честолубною вдачею, і що вона достеменний другий батько князь Самоволя* (Ков. Киселиця, с.177); *Не мій був суд, а всіх бояр, що засудив його* (Фр.СКС, с.262). Нині у традиціях українського народу боярин присутній як шлюбний свідок, що є ключовою особою на весільній церемонії: *Цс! – Під хатою скриплять санки на причілку: в двір, бояри гомонять – ідуть сватать дівку* (Боров. Маруся, с. 41).

БОЯРСТВО – узагальнена форма від «бояри»: *А як приїхали вони у тридев'яту землю та за солоне море, то царевич ждав уже на свою наречену з усм своїм панством, з усім своїм боярством ...* (Федьк. ЗК, с. 162).

БРАТ – кожний із синів по відношенню до інших дітей батька або матері: *Ой брат сестру виряджа: «Оце тобі, сестро, дорога, їдь же ти до свекра здорова»* (Боров. Чарівниця, с. 62), *Брат до брата упросився, щоб не ставить різних хат, вкупі стали – збудували хату, крашу од палат* (Дн. Чайка. Казка, с. 164). Іноді письменники уточнюють ім'я брата: **БРАТ ОСТАП** – *Коли я глянув та й кажу братові: «Дивись,*

Остане, он чумаки їдуть!» (Гоголь. ЗМ, с. 93); **БРАТ Ф. – Брате Ф.** ...! Знаєш, як ми ще учились у школі! Іноді там ми з тобою пісень затинали козацьких про Сагайдачного, про Морозенка і про новобранців, а на кутю так, здається, і колядовати ходили. Всяк нам доводилось там, а все-таки пісні співались (Думитр. Жабомішодралівка, с. 445); або вказують братом кого є персонаж: **БРАТ ТРОЯНДИ** – *Що було б з Доброю Трояндою, замкнутою в хаті, коли в неї не було харчів, якби її брат, що був в армії і, як їй здавалось, загинув у бою, не вернувся в село, щоб зажити там у щасті!* (Вовчок. ЗКІДТ, с.130). Важливо зазначити, що автори казок зосереджували увагу і на соціальній приналежності: **БРАТ БАГАТИЙ** – *Проживали десь-то-не-десь два рідні брати, і як завжди те у казці – один був багатий, мав і коні, і худобу, і хліба закрами, – так що дукою прозався і між багачами* (Мнж. Злидні, с. 340); **БРАТ ВБОГИЙ (УБОГИЙ)** – *Другий, вбогий, щодня бився, мов мов лід та риба, задля ради насущного шматка тільки хліба* (Мнж. Злидні, с. 340); *Просе брат убогий багатого брата борошна позичить йому задля свята* (Мнж. ЛГ, с. 331). Вказували письменники в текстах і вікові особливості персонажів: **БРАТ СТАРШИЙ, СЕРЕДУЩИЙ, НАЙМЕНШИЙ** – *Як поховали батька, старший зоставсь уже головою і каже до найменшого: «Йди ти, Іване, цю ніч переночуй, а на ту вже котрийсь із нас піде»* (Свидн. ЧД, с. 136); *Увечері середущий брат просить Івана: «Йди, Іване-голубе, переночуй і за мене! Я тобі коника куплю»* (Свидн. ЧД, с. 136). Спостерігаємо множинну форму **БРАТИ** – *Його [смутого чоловіка] брати не любили його, бо вони були веселі, а він був сумний. Коли вони раділи, добувши собі що-небудь, він бачив, що вони забули про тих, що не можуть добути нічого, і він був сумний, бо не мав сили радіти. І брати не стали ділитись із ним своїми radoщами, кажучи, що його не тішить щастя других* (Самійл. КПСЧ, с. 202).

БРАТОВА – жінка брата: *І братова вже одужала, а старі живуть все у нас, бо і вони, і ми до їх звикли, наче до рідної неньки* (Керн. ПК, с. 213).

БРИНДУША – шафран сітчастий: Я, **Бриндушка** біла, в заметі сиділа. Силки набирала, весну закликала: Дзінь! дзінь! Дзінь! (Дн. Чайка. ПСС, с. 175).

БРУДНІВКА – річка, яка, судячи зі змісту казки, є вигаданою автором, хоча у Словнику мікрогідронімів України на Волині зафіксоване болото під назвою Брудниця: *Недалечко містечка Безглуздова плила річка Бруднівка, не така велика, як Черемош або Прут, але зате глибока, сягала жабі по око* (Воробк. Сміховинки, с. 203).

БУГ (БІГ) – 1. річка, лівий приток Дніпра (у плавнях) у с. Балки Василівського району Запорізької області (1979); 2. потік, лівий приток Стрия, правий Дністра в с. Комарники Турківського району Львівської області. Гідронім постав як семантичне утворення від адаптованого східними слов'янами германського географічного терміна *bak- «потік, ручай», давньовірхньонім. bah, bach «ручай», якому відповідає східнослов'янське богъ, або від псл. *bogъ «річка; вода-бог», що під впливом польського мовлення набуло форми Буг [Лучик 2014: 75] *Буг (Big)* – слово праслов'янського походження, що означає «затоплене місце, течія, потік»; за іншою гіпотезою – германського походження, що означає «кільце, браслет»: *Ні бистрому Дністрові, ні світлому Бугові, ні самому батькові старому Дніпрові не стало давньої*

волі виливати у глибоке море свої води, і повернулися ріки назад і, розсердившись, високо підняли над берегами каламутні буйні хвилі. Дністер зілявся з **Бугом**, **Буг** – з Дніпром, менші ріки пішли за старшими братами, і гой-гой! (Гнилосир. Верба, с. 152); Сонечко гріє, береза зеленіє; **Біг** розілявся – ліси позаймав, що чуть верхи видно (Свидн. ПСНП, с. 379); А **Біг** пливе собі та береги лиже, аж піниться. Серед Богу вода гребенем встала, гадюкою в'ється, що то береги високі, а там зараз і гори з обох боків, то ніде розгуляться. І збилась вже бистра на середині та, наче звір лютий, скалу гризе, хлопається, дереться, білі хвилі гонить та реве-реве! (Свидн. ПСНП, с. 380).

БУЗЬКО – народна назва лелеки: Знаєш що, іди до **Бузька**. Кажуть, що він уміє своїм дзьобом чудесний вогонь викресати. Може, цей тобі придасться. Подякувала Синиця Крукові за добру раду і полетіла шукати **Бузька** (Фр. ЯСХМС, с. 85). Слово має множинну форму: **БУЗЬКИ** – Так, моя доню, я король над всіма дрібненькими пташками, мій середуций брат панує над всіма середуцими птицями, а найстарший брат має під собою самі найбільші, як **бузьків**, орлів, чаплі, струсів і т.д. (Васил. КПТБО, с. 301).

БУКОВИНА – назва з'явилася у XIV ст. і походить від великих букових лісів, що росли на цих землях. Історично-етнографічна територія, яка охоплює більшу частину сучасної Чернівецької області в Україні та незначну частину Північної Румунії. Хоронім виник семантичним способом унаслідок онімізації географічного терміна буковина «буковий ліс», який є утворенням за допомогою суф. –ин(а) з локальним значенням від прикметника «буковий»: Над бистрим Черемошем, у нашій красній зеленій **Буковині**, в темнім лісі-пралісі стояла при узбіччі стара висока ялиця, лісова княгиня (Воробк. СІМЯ, с. 149).

БУРЯК – овочева культура, перехреснозапильна трав'яна рослина родини амарантових: Чи є у тебе, приміром, таке дивне коріння, червоне як жар, солодке як мед, що звуть його **буряком** та баби шкребуть восени й кладуть з нього на зиму вариво (Полт. Маківка, с. 226). Дніпрова Чайка у казці «Буряк» описує стадії зростання цієї овочевої культури: «Стійте-бо рівно! Не ламать рядків! Смирно!» – гримнув на них старий **буряк-висадок**. Ці висадки були великі пани: вони росли не вкупі з усіма, а в кінці рядків зроблена була для них осібна грядка, де вони широко і пишно красувалися. А той найстарший з усіх: його товстий корнище аж не потовпився у власну шкуру, порепавсь, аж з землі поверх поліз, гичка на йому була така, що під його захистом могло вкритись десятків зо три молодих буряків, а зверху на йому видніло таке убрання, якого ще ні на кому не було (Дн. Чайка. Буряк, с.150); Зажурились пташки, розказали про свій переляк травиці, а вона теж зажурилась, і по всьому полі зашепотіло; «Смерть! Смерть!» - зашепотіло та й змовкло, і травиця в смутку аж голівки посхиляла. Не вгамувались тільки **молоді буряки**: вони вже такі собі вродилися лепетливі (Дн. Чайка. Буряк, с.150).

БУШЛЯ – вид пеліканоподібних птахів родини чаплевих: Ось виступає Авряк бирькуватий: «Б'єм тобі, Царю, чолом всі народом!.. Тут ось і Вовк Сіроманець із родом, Кіт Муруганько і Рева патлатий; далі Осел капловухий та Зайко, Трусик Шашчя з Медеяном ось тут, Цап Мекеке та і Кізенька тут, Білочка, Ласочка і Гоностайко тут ізійшлись на позов чередою; ось дробинаста облуда Коняка, ось

ремигайло недоступ Воляка; далі ж подвір'я усе дичиною крилось із степу: Бабак і Куниця, Олень Рябкий і Сугак-тонконіжка, скверний Хаврях і Тхорище дряпіжка... Геть їх позаду пішла уже птиця: **Бушля чубата**, Цибатко Журавка, Качур-шавкун і Гусак танцюристий, Стрепетень, Чайка, Індик бадьористий, збіглись усі, мов на мед де мурашка. Стільки зібралось усякого звіру, птиці злетілось, що й ліку не мало! На Лисовина усе те напало, кожне волато тут: «Смерть бузувіру!» (Мнж. КПХЛ, с. 302).

В

ВАРШАВА – столиця Польщі: Чотири вершники, загартовані війною, у яких ніякі тортури у **Варишаві** чи кримському полоні не вичавили ні сльозинки, ні зітхання, які уміють вмерти з посмішкою, проклинаючи своїх ворогів, – ці люди ридали перед труною дівчини (Греб. МП, с. 106); Наливайка пекли у мідному бикуні: уся **Варишава** збіглася послухати, як зареве бик, та нічого не почули – істлів, сердешний, на вугілля, а голосу не подав (Сторож. ЗЧ, с. 61).

ВАСИЛЬКО – зменшувально-лагідна форма імені грецького походження, сучасний варіант з'явився під час персидських воєн і означало «цар»: Бач і наш вдалий **Василько** приспів дарити нашу княгиню; хоть о пізній вечері, но стане він за тебе зо своїми красними співаночками (Шашкевич М. Олена, с. 56).

ВБОГИЙ (ВБОГІ) – який живе в нестатках, злиднях; недостатньо забезпечений матеріально: І глянув ангел на ниву **вбогого** і сумно йому стало. Він [ангел] узяв із свого вінця синю, як облак, цвітку і засадив її полі багача. «Цвітко, – сказав він, – ти пригадуй багачеві, щоб не забував на вбогого...» Цвітка в одну мить розрослася по всіх багачьких полях. І здивувалися багачі, коли її увиділи. Вони чогось добрили на її вид. А **вбогі** прозвали її незабудкою (Черемш. Незабудка, с. 506)

ВДОВА (УДОВА) – символ жіночої самотності, нещасливої долі; жінка, яка втратила чоловіка: Самітня жінка в темному вбранні викликала острах у дівчат та їхніх матерів. Разом із тим, удова була господинею хати, до якої дівчата та хлопці сходилися на вечорниці. У цьому разі її називали вечірничною або досвідченою матір'ю, паніматкою. Молодь дослухалася до господині, а в певні дні працювала гуртом на користь удовиці [Войтович 2014: 56]. Ой, умерла жінка в чоловіка, а в нього є то дочка Маруся – не зросла до розуму, підліток, і хазяйство в нього чималеньке. Чоловік той думає-гадає: «Все хазяйство згине, що надбав я, як не буде догляду до нього, та й дочка маленька нерозумна – піклуватись треба коло неї: доведеться, мабуть, одружитись», як намислив, так зробити мусив: на селі **вдова** була з дочкою, – він із нею й одружився скоро, ввів її у батьківську хату і віддав до рук усе хазяйство і дочку маленьку, Марусю ... (Грінч. МТК, с. 181). Часто слово вживається з прикладкою андронімічного походження: **ВДОВА ВАСИЛИХА** – В селі невеликім жила собі тихо розумна та мудра **вдова Василиха**. Вона в себе мала гарну дитину: єдиного сина на ймення Кузьмину. Вона того сина любила-кохала, щодня на все добре його наставляла, а щоб краще слухавсь та тямив науку, – пускала по йому гулять свою руку ... (Грінч. Кузьмина, с. 142-143); **ВДОВА КРАВЧИХА** – Вона [вдова Кравчиха] лежить на твердій постелі, накрита старим сірячком та лишень сумним стогоном нарікає на студений вітер і мороз, що шпарами стін дістаються до її незатопленої хати (Черемш. Сльоза, с. 506-507). Іноді зазначався віковий стан особи:

ВДОВИЦЯ-СТАРИЦЯ – Була то раз одна *вдовиця-стариця* та мала лиш одним одну доньку (Федьк. ЗК, с. 161).

ВЕДМІДЬ (МЕДВІДЬ) – у народному фольклорі ведмідь постає символом міфічного господаря, гаранта добробуту; уособлює гостя: *Зібралася кумпанія невеличка, але чесна: одні сіли по тім боці, другі сіли по цім боці, а ведмідь найстарший, посередині* (Дн. Чайка. ПК, с. 231). Проте в природному середовищі, його часто подають як істоту, яка викликає страх: *Страшений, патлатий, важкий ведмідь одвідав!* (Вовчок. Ведмідь, с. 115); *Був собі в однім лісі Ведмідь, та такий дужий та лютий, що не приведи господи!* (Фр. ЗІВ, с. 246). В українських літературних казках І. Франка ведмідь найбільше товаришує з вовком: *Ішов Ведмідь з Вовком по лісі, аж ось зацвірінькала якась пташка у корчах. Підійшли ближче, а маленька пташка з задертим хвостиком скаче по гілках та й цвірінькає. «Вовчику-братуку, а що це за пташка так гарно співає?» – запитав Ведмідь. «Цить, Ведмедю, це Королик!» – шептує Вовк. «Королик?» – прошепотів і собі переляканий Ведмідь. – «Ой, то в такім разі треба йому поклонитися?» «Авжеж», – каже Вовк, і обоє поклонилися Короликові аж до самої землі. А Королик навіть не дивиться на них, скаче собі з гілки на гілку, цвірінькає та все задертим хвостом махає* (Фр. КІВ, с. 41-42); *Де не взявся Вовчик-братик. Ще вчора він був добрим знайомим нашого Микити, але тепер, побачивши нечуваного синього звіра, всього в колючках та з таким здоровенним, мов із міді литим хвостом, він аж завив з переляку, а отямившись, почав утікати, – ледве хлипає. Натрапив у лісі Вовчицю, далі Ведмедя, Кабана, Оленя – всі його питають, що з ним, чого він так утікає, а він тільки хлипає, баньки витріщив та, знай, тільки лепече: «Он там...»* (Фр. ФЛ, с. 76-77); **Медвідь** – страшний великий звір. Вночі в село заходить з гір: *тут вб'є вола, там цапа з'їсть – немилий і шкідливий гість* (Фр. Медвідь, с. 265). Іноді персонажу автори казок надавали ім'я, яке передавало його стан: **ВЕДМІДЬ БУРМИЛО** – *Прибігши до лісу, він подався просто до Ведмежої ями, а ставши перед Ведмедем, поклонився йому чемно та й каже: «Слухайте, пане Бурмило, я до вас з великим проханням. Зайшла у мене сварка з псом Бровком, і я оголосив йому війну. Так чи не були б ви ласкаві мені допомогти?»* (Фр. ВМПІВ, с.60); *Лис Микита в своїй буді спочива собі по труді, аж нараз почув: стук, стук! Глянув – ой небесна сило! Аж се сам Медвідь Бурмило, а в руках страшений бук* (Фр. ЛМ, с. 15); **ВЕДМІДЬ РЕВА** – *Радили, радили судді й підсудки та й порішили, щоб Ведмедю Реві до Лисовина іти та Цареві миттю приставити хитрого в сутки* (Мнж. КПХЛ, с.279). Спостерігаємо лексему у формі множини: **ВЕДМЕДІ** – *Нечувана радість запанувала в звіринім царстві. Зараз кинулися робити порядки. Орли та Яструби наловили Курей, Вовки та Ведмеді нарізали Овець, Телят і нанесли цілу купу перед нового царя* (Фр. ФЛ, с. 80).

ВЕЛИКДЕНЬ – сучасне християнське свято Пасхи, засноване на історії воскресіння Ісуса Христа на третій день після розп'яття: *Ось настиг великдень, пішов він між люде, вже його тепера ніхто не огуде, сам одягсь ошатно, одягнені діти* (Мнж. ЛГ, с. 333).

ВЕЛИКІ ОЧАКИ – населений пункт: *Була собі раз Опозиція, та така гостра, що не дай господи. Годі було до неї досягнути, хоч ти сказися. І не то, щоби кусала або хоч гарчала, а м'явкала, та так вам голосно, що як м'явкне в Відні, то чути аж у Львові,*

а як зам'явчить у Львові, то чути аж у Куликові та в **Великих Очаках** (Фр. Опозиція, с. 395)

ВЕНЕЦІЯ – місто в Італії. Столиця регіону Венето та адміністративний центр провінції Венеція. Населення – 270,4 тис. осіб. Дві частини міста з'єднані дамбою, якою проходять залізниця та автомагістраль. Тектонічні рухи та щільна забудова островів викликають їхнє повільне осідання разом із дном затоки, що загрожує самому існуванню історичної частини міста. Венеція була важливим осередком ремесел; тут були розвинуті суднобудування, металообробка, деревообробка, вичинка хутра і шкір, вир-во тканин, скла та скляних виробів: *По тихих хуторах, по городах укріплених народ працює, здобува добро. З далеких сторін, із Греції, з-за моря їдуть купці до нас, з Венеції, з Морави, заморські скарби і достатки йдуть на Русь...* (Фр. СКС, с. 268)

ВЕРБА – дерево або кущ із гнучким гіллям, цілісними листками і зібраними сережки одностатевими квітками; жіночий символ Світового Дерева, уособлення таємничої сили жінки, плодючості й материнства. Дерево пов'язане з водою, символізує здоров'я і життя: *І вдягла срібляста кора Опанасову жінку: тіло зробилось деревом, ноги – корінням, підняті до неба руки – двома товстими гілляками, волосся, що в передсмертний час догори піднялось, – молодими гілочками. Замість баби похилилась над болотом сіда, розкидиста верба* (Гнилосир. Верба, с.155)

ВЕРЕСЕНЬ РЯСНОЛИСТИЙ – найстарший із братів Матері-Осені, від нього по-осінньому вже повіває сумом і пахне яблуками. Коли він приходить із посохом до своєї матері, то падає з дерев листя і вітер жене його по сухій, пожовклій траві. Він розмальовує своїй дні блакиттю неба та спалахами осіннього різнобарв'я [Войтович 2014, с. 330]: *«Брате Вересень Ряснолистий, займи чільне місце!» Ряснолистий сів на чільне місце і взяв скіпетр – і от вогонь запалав яскравіше, покірний сніг швидко зник, і ту ж мить природа прибрала сумного осіннього вигляду* (Вовчок. ЗКІДТ, с. 127)

ВЕРНДЕЛЬ – Верндль Йозеф – австрійський капіталіст, власник заводів, на яких виробляли зброю [Франко 1978 18: 476-477]: *Я ось нанялася на поденицину до Круппа, Армстронга і Верндля, щоб тильнувати фабрикації нових карабінів, гармат та бездомного пороху* (Фр. ЯТЗДБ, с. 232)

ВЕРХОВОДИК – риба родини коропових, найпоширеніша в Україні. Водиться у великих кількостях майже в усіх прісноводних водоймах. Довжина її тіла сягає 10 – 12, рідко – більше 17 см, вага – до 60 г. Тіло видовжене, стиснуте по боках, з черевним кілем. Голова маленька, з видовженою нижньою щелепою. Має пелагічне забарвлення – синювату або зеленувату спинку і сріблясті боки та черевце, властиве риbam, що живуть у товщі води. Луска дрібна, слабо тримається на тілі. Рибопромислового значення не має та наносить шкоду, знищуючи ікру інших видів риб. На деяких водоймах стада верховодки під час нересту ляща, сазана, плітки здатні знищити до 50-80% відкладеної ними ікри. Водночас вона є цінною складовою меню прісноводних хижаків українських водойм, формуючи більшу частину раціону, зокрема, білизни і судака: *Зібралися рибенята, очі повитріщали, ротики пороззявляли*

та хвостками махають. А один **верховодик** скік! Піймав комара з радощів та й з'їв (Дн. Чайка КПСТІС, с.144)

ВЕСНА – пора року між зимою і літом, яка характеризується подовженням дня, потеплінням, появою перелітних птахів, розквітом рослин тощо; за народними повір'ями, богиня життя. О. Романова не називає імені доньки Старого року, але чітко вказує на нього через опис здібностей: *Вона має черевички й зелену запаску. Вона ходить із заступом, городи копає; Та насіннячко з торбинки у землю шпурляє. Соловейки тільки пісні для неї співають, Усі пташки із-за моря тоді прилітають. Як заплаче – сльози ллються – Усе зеленіє* (Ром. СМ, с. 234); *Скажу тобі нишком дивнії речі: матінка наша, **Весна** запашина, бувало, малого мене пригортає та часом зітхне і промовить тихенько: «Трьох вас, синів, я у світоньку маю, – Березень, старший, – дитина лукава» ... Як візьмеш на воза ще човен та сани, тоді рушай сміло до Березня в гості! – слухає Квітень розумної ради й на воза складає човен та сани ...* (Коцюб. БМ, с. 9); ***Весна** іде, тепло несе, уклоніться їй! Несе вона усім життя, смерть Зимі лихий! Весно, Весно молоденька, роботяща, веселенька, Веснонько, Весна!* (Дн. Чайка. ЗЙВАСК, с. 266); *Постривай лиш, Снігуренку, як прилине тут **Весна**, долю щасну, веселеньку подарує всім вона* (Дн. Чайка. ПСС, с. 180); *Благослови, мати, **Весну** закликати! Ой **Весно, Весно!** Та **Весняночко**, де твоя дочка, та паняночка? Прийди до нас, **Веснонько**, з великою радістю, з льоном високим, з коренем глибоким, з житом довільним. Де ти, **Веснонько**, забарилася? Чом ти досі до нас не з'явилася?* (Дн. Чайка. ВК, с.185-186); *Надійшла **весна** прекрасна, многоцвітна, тепла, ясна, мов дівчина у вінку; ожили луги, діброви, повно гамору, розмови і пісень в чагарнику* (Фр. ЛМ, с.7)

ВИЖНИЦЯ – річка, правий приток Черемошу, Пруту та лівий приток Дунаю [Лучик 2014: 118; Карпенко 2003: 109]: *Правда, скотили стару ялицю, та не до трачки, а на берег бистрого Черемошу і зв'язали її з рідними сестричками в величезні сплави-дараби; а коли з весною теплі вітри пробудились, а на Чорногорі, тій столиці Довбушевій, сніги топитися стали, погнали жсаві керманичі-гуцули Черемошем і нашу ялицю попри **Вижницю**, а далі Прутом попри Чернівці, а опісля Дунаєм аж до самого Галацу, колишнього другого руського Галича* (Воробк. СІМЯ, с.150)

ВИХОР – сильний вітряний крутіж, що зненацька виникає в гарячі сонячні дні і викликається дією нечистої сили. За давніми переказами, вихор – посланець Чорнобога. У давнину волхви казали, що при зачатті дитини теж виникає вихор, а коли людина помирає, то він забирає її душу. Без душі-вихора тіло не може існувати [Войтович 2014: 75-76]: *Тепер пані буде спокійна, – пробурмотіла відьма і вийшла зі світлиці, свиснула нелюдським свистом, від якого закрутився **вихор** на курній дорозі; схопив **вихор** поганющу бабу в свої обійми, прикрив її піском і листям і вище бору стоячого поніс на панський хутір* (Греб. МП, с.105)

ВІВСЯНКА – поширена на широких рівнинах і низовинах Європи і Азії – від Британських островів і Піренейського півострова до Далекого Сходу. На півночі цей вид трапляється на Скандинавському півострові. Частина птахів робить сезонні міграції: популяції, що гніздяться у високих широтах, перелітають на південь у теплі краї, але більшість живе осіло, зимуючи поблизу рідних гніздівель. Вівсянки живуть у сільській місцевості, проте уникають величезних полів, засіяних певною однією

зерновою культурою. Улюблені місця їх проживання – порізані межами невеликі поля з острівцями чагарників і рідких гайків. Взимку зграйки вівсянок інколи з'являються в садах і городах. В Україні вівсянка поширена в лісовій та лісостеповій смугах, а також в більшій частині лісостепової смуги і у гірському Криму; не зимує лише в Карпатах. Самець в шлюбному вбранні вирізняється великою кількістю золотисто-жовтих барв у верхній частині голови, щоках, підборідді, грудях і череві. На лобі, з боків голови і щоках характерний малюнок з поперечних смуг сірувато-оливкового кольору. На волі і грудях – численні поздовжні риси, що заходять на черево і мають відтінки від сірувато-оливкового у верхній частині до іржасто-каштанового в нижній. Спина сірувато-каштанова з темними поздовжніми плямами. Крила і стернові пера темно-коричневі. Поперек і надхвістя каштанові. Дзьоб масивний і короткий. Самка в цілому схожа на самця, але забарвлена тьмяніше. Жовті тони в оперенні не такі яскраві і мають невеликий зеленуватий відтінок, а коричневий колір замінений бурим. Молоді птахи, незалежно від статі, схожі на самок. Політ хвилеподібний. Поза гніздовим сезоном вівсянки живуть і шукають поживу невеликими зграйками, а в зимову пору нерідко приєднуються до ватаг горобців або інших птахів, щоб спільно добувати прожиток. Між собою птахи перегукуються короткими трелями, але, помітивши здалеку пернатого хижака, негайно здійсмають тривожний крик, щоб попередити родичів про небезпеку. У літературних казках зафіксовано використання песонажа у множині: ***Вівсяночки-міщаночки** зачали стрибати, ціцерухи-цокотухи стали щебетати* (Алекс. ЧВ, с. 158)

ВІВЦІ – невеликі свійські тварини, які дають вовну, м'ясо, молоко; самки баранів: *Нечувана радість запанувала в звіринім царстві. Зараз кинулися робити порядки. Орли та Яструби наловили Курей, Вовки та Ведмеді нарізали **Овець**, Телят і нанесли цілу купу перед нового царя* (Фр. ФЛ, с. 80)

ВІВЧАРИКИ – дрібний перелітний співучий птах жовтувато-зелено-сірого забарвлення, із шилоподібним дзьобом: ***Вівчарики**-гайдарики гостей наскликали, а галочки-чубарочки їх любо вітали* (Алекс. ЧВ, с. 157)

ВІДЕНЬ – столиця Австрії (Австро-Угорщини), місто навчальних закладів, культурно-освітніх і релігійних інституцій, державних установ, політичних товариств, редакцій часописів, які відіграли важливу роль у формуванні українського інтелектуального, наукового простору; один із центрів українського національного руху ХІХ – початку ХХ століття: *Була собі раз Опозиція, та така гостра, що не дай господи. Годі було до неї доступити, хоч ти сказися. І не то, щоби кусала або хоч гарчала, а м'явкала, та так вам голосно, що як м'явкне в **Відні**, то чути аж у Львові, а як зам'явчить у Львові, то чути аж у Куликові та в Великих Очаках* (Фр. Опозиція, 395)

ВІДЬМА – цей образ відомий по всій території світу та має декілька значень: людина, яка, маючи надприродні здібності, може завдавати людям шкоди; жінка, яка має, за народними уявленнями, силу передбачувати та чарувати; жінка, яка знається з нечистою силою. У польській, чеській та словацькій мовах назва вважається запозиченням зі східнослов'янських мов. О. Брюкнер не виключав також можливості виникнення лексеми на польському мовному ґрунті. Відьми бувають різні залежно від спеціалізації. Етнографічні записи з Гуцульщини кінця ХІХ – початку ХХ ст. засвідчують слово відьма зі значенням «жінка, яка спричиняє посуху». Описи судів

над відьмами, які спричинювали різноманітні лиха лягли в основу праці В. Гнатюка «Купанє й паленє відьм у Галичині», яку він розпочав так: «Відьми – се звичайні жєнщини, але обдаровані надприродною силою, якої інші жєнщини не мають, а при якої помочи вони можуть виконувати такі діла, що нераз бувають неясні і при звичайнім людським розумінню неможливі». Сюжети про потоплення відьом стали основою художніх творів [Хобзей 2002: 57-64]: *Далі дивиться – стали роздягаться: дівчина, буцім не своїми руками, зняла кофту, плахту; далі, не соромлячись, і сорочку. Як гдянув на неї дід, то аж жижки в його затрусились; давно вже минуло, а було як заходиться розказувать, то аж цмока, аж очі йому рогом лізуть – така гарна! Місяць, як скреблом, охопив біле її тіло; уся – як витончена, а довга коса, чорна, як гадюка, так і обвивається круг тонкого стану і аж до повних литок достає. Повернулась з плечей – ще краща; тільки роздивився дід – аж хвостик! Так собі, невеличкий, та, матері його біс, – хвостик! Виходить, що дівчина – **відьма** (Сторож. ЗЧ, с. 56); Поглядає **відьма** вкосом, киплячись посміхає, очі вуглем ярим тліють ... (Вагил. ЖІК, с. 375); Зрозуміла мачуха пралюта, бо вона була велика **відьма**, і той крук був на послузі в неї. Засичала, мов гадюка люта, одяглася, дідові сказала: «В ліс піду по ягоди я, діду» (Грінч. МТК, с. 190-191); **Відьма** люта над твоїм народом у твоєму краї порядкує, нещасливими людей там робить. Отже, знай: коли ти край свій рідний з-під відьомської кормиги вирвеш і усіх, хто тільки ні живе там, ти зробить щасливими здолаєш, то рука ця знову побіліє, і тоді проститься гріх великий, знов побачиш неповинну жінку; і як ніж з грудей ти візьмеш знову встане бідна і твоєю буде ... (Грінч. МТК, с. 194-195); **Відьма** кленється, на чому світ стоїть, що вона вночі в поле не пішла б навіть, не то на хрест лізла та іще догори ногами (Кобр. Судильниці, с. 235). Зафіксована форма множини: **ВІДЬМИ** – були вроджені та навчені. Навчена відьма вчиться чарам або від іншої відьми, або від чорта. Відьми злітаються на шабаші в певні дні, зазвичай першого тижня кожного нового місяця, і там звітують перед чортами про шкоду, яку наробили людям, й навчаються нових капостей [Волоскевич 2005: с. 243]: У народних повір'ях представники нечистої сили не лише шкодили, а й допомагали людям. При цьому кожен займався своїм ділом. **Відьми** підмітали подвір'я, посипали його піском, чепурили стіни: За тим лісом-пралісом було велике багно, а в тім багні на самім дні сиділа стара-престара баба Морана і радила раду з відьмами, чарівницями та старими чортами (Васил. КПТБО, 297)*

ВІЗИРІ – За середньовіччя це урядові сановники в Туреччині та інших країнах Близького й Середнього Сходу: Вернувся той лицар до Белербєка і розказав йому все, як і було. Збентежився Белербєк, зібрав до себе своїх **візирів** і почав раду радить, що робить з Бовою Королевичем (Уст.-Г. БК, с. 346)

ВІЙСЬКО – збройні сили будь-якої держави: Як зібралось **військо**, сам цар його повів і царицю, старшу сестру, з собою узяв. Поки йшли своїм царством, у всьому був достаток, а як увійшли в степ, так зробилась превелика засуха, порепалась земля, нема ні паші, ні водопою: вітер гуде, з ніг валить чоловіка, піском очі засипає, на людей напав голод, хроба, і все **військо** цареве згинуло і вкрило поле білими кістками; тільки й вернувся цар із царицею, старшою сестрою, та з ними кілька прислужників (Сторож. ТС, с. 44); Ще причєна не простався, лежить на порозі, а вже Канчук з його **військом** б'ється на дорозі (Сторож. ЦС, с. 313); І два **війська** ізійшлося, як дві сильні тучі; як блискавка, замигтіли палаші блискучі (Рудан. ЦС, с. 314); Ой то не

білий туман землю скрізь покриває, а то князь молодий у похід виступає, з **військом** рушає турчина воювати, слави собі вояцької молодецької залучати, до своєї землі ще землі придбати ... (Грінч. ДПКК, с. 47); *Се сталася війна, бо вороги напали на країну. Прийшли вони – і села занялись, кров пролилась, зросивши ситу землю; над трупами закрюкав чорний крук, і степовий орел із лоба очі не одному мерцю повисмикав, і не одна тоді бездольна мати, ридуючи, війну ту прокляла, а все вона тяглась і не кінчалась. То брали перш до **війська** парубків, а далі вже підстарших стали брати, чоловіків жонатих; покидавши свою сім'ю – дружину та дітей – ішли вони свій край обороняти і на степах лягли від ворогів ... Війна тяглась, війна ще не кінчалась. Тоді прийшла вже черга на старих ...* (Грінч. СД, с. 172); Цар і каже: «Щось такеє ти і справді не простеє! Приставай до **війська** мого, будеш в мене за старшого; я ж сам – цар над **військом** буду; як послужиш – не забуду я й повік тобі, козаче, і не ждеш ще, як віддячу» (Мнж. ІГ, с. 240); *І пішло одважне **військо** через нетрі та пустині; не один вояк смутився по своїй рідній країні* (Укр. ДК, с. 312). В українських літературних казках описували письменники і **ВІЙСЬКО КОЗАЦЬКЕ** – збройне формування козацтва відоме з початку XVI ст.: у той період старости південних земель Великого князівства Литовського комплектували з козаків роти і поселяли на територіях своїх староств. Поступово з козаків постійних козац. загонів порубіжних замків-фортець склалося городове козацтво. Кожен городовий козак повинен був власним коштом укомплектовувати своє військове спорядження, за це він звільнявся місцевою владою від феодалних повинностей і сплати податків: *У тих пригодах та трудах, що ми про їх дуже балакати проти ночі не хотіли, Остап зібрав собі гарне **військо козацьке** потроху і вже був наготові йти на турка. Військо вже й посувало тудю просто у Туреччину, вели його полковники хоробрії ... не такі хоробрії, може, як наш дядько полковник, що так дуже від його жасминними пахоцями пахне і з такою любою він дивиться на свої новенькі жовтенькі рукавички, як надіне їх, прибравшись, на який бенкет, – не такі, може, кажу, хоробрії, а так собі, добрі ...* (Вовчок. Невільничка, с. 104)

ВІЙТ – керівник місцевого управління; сільський староста; голова волосної управи (на Західній Україні до 1939 р.): *Поглянь лише, якраз тепер вибила дванадцята, і на сю саму годину завізав я перед тижнем до себе **війта** з К., щоб здав мені рапорт, як випали вчорашні вибори до ради громадської в його громаді* (Фр. ОПС, с. 237)

ВІЛ – кастрований бик, якого використовують як тяглову силу: **Віл** страшний: голова як діжа, очі – добра диня, а роги, як коли, стирчать із лоба (Липа. Казка, с. 265). Іноді знаходимо лексему **ВОЛЯКА** – *Ось виступає Авряк бирькуватий: «Б'єм тобі, Царю, чолом всі народом!.. Тут ось і Вовк Сіроманець із родом, Кіт Муруганько і Рева патлатий; далі Осел капловухий та Зайко, Трусик Шашчя з Медеяном ось тут, Цап Мекеке та і Кізонька тут, Білочка, Ласочка і Гоностайко тут ізійшлись на позов чередую; ось дробинаста облуда Коняка, ось ремигайло недоступ **Воляка**; далі ж подвір'я усе дичиною крилось із степу: Бабак і Куниця, Олень Рябкий і Сугак-тонконіжка, скверний Хаврях і Тхорище дряпіжка... Геть їх позаду пішла уже птиця: Бушля чубата, Цибатко Журавка, Качур-шавкун і Гусак танцюристий, Стрепетень, Чайка, Індик бадьористий, збіглись усі, мов на мед де мурашка. Стільки зібралось усякого звіру, птиці злетілось, що й ліку не мало! На Лисовина усе те напало, кожне волато тут: «Смерть бузувіру!»* (Мнж. КПХЛ, с. 302)

ВІТЕР – у народних уявленнях демонічна істота. За одним українським повір'ям, вітер – це маленька змія, яка живе такою сім років, наступні сім років вона стає великою змією, а в останні сім років – страшним змієм. Вітри поділяють на добрих і злих [Войтович 2014: 86-87]. Вітри у літературних казках України наділяли людськими рисами: *Лежить бідаха **вітер**, ледві дише. ... Бачиш, як мене спека полуденна одоліла! А я, було, і ліси ламаю, і жита толочу, і стріхи зриваю; ніхто проти мене не встоїть. Не лежав би я й тепер на дорозі, та лихо мені надало, підупавши на силах, коло квіток гуляти; впився я од їх духу солодкого, а жаркий день і вклав мене серед дороги* (Куліш. Півпівника, с.179-180); *Гей, москалю, **Vimpe** буйний з північних країн, озовися, поспішися, вірний челядин!* (Дн. Чайка. ПСС, с. 177); *Послушний **вітер** поніс чим скоріш пластинку до хати того багача, що бачив у полі безпомічну Марусю та й зганив її ще лихим словом* (Черемш. Сльоза, с. 508); *Хмарно восени, сумно восени, надворі грязюка, холодний **вітер** пообдирав садки і тепер нападається на всякого, то б не виткнувся з хати* (Дн. Чайка. КМ, с.100); *Гей, брате, чия сила. – І поніс його **вітер**, показав йому, як тріщать кораблі хитрих людей і т.д.* (Укр. ЧКЗШ, с. 295). Паралельно спостерігаємо вітри частин світу: **Західний вітер**. *Осінь, листя опадає і т.д. Вітер з Америки. Розмова: перші колоністи, інDEPENDенти, аболіціоністи, плутократи-експлуататори і т.д.* (Укр. ЧКЗШ, с. 296); **Східний вітер**, *гаряче літо, дощу ні краплини. Розмова з вітром. Китай, Індія, брамани, буддисти і т.д. Сибір. Легенда Сакія-Муні* (Укр. ЧКЗШ, с. 296); **Весна, лагідний південний вітер і т.д.** *Розповідає вітер: про Африку: про Єгипет, про його величність, фараонів, війни і рабство, тепер величність фараони згинули, тільки рабство зосталось* (Укр. ЧКЗШ, с. 296), а іноді згадували одночасно, за допомогою числівників, кількість видів вітрів: *От і вліз він у бочку, аж тут уже і всі **чотири вітри** в хату, а то такі хороші та прудкі, як ті козаки!* (Федьк. ЧБ, с. 152); частин доби: *Лізь ти, небоже, в сю бочку, а то як прийдуть мої сини, аби тя віку не збавили. Бо **опівнічний** якби подув на тебе, то замерз би-сь, як крига леду, а **полудневий** якби подув, то згорів би-сь на ніщо* (Федьк. ЧБ, с. 152).

ВІЧЕВИКИ – учасники народних зборів, на яких вирішували важливі громадські та державні справи: **Вічевики** одні кричать «славно» і плещуть у руки, інші хапають бесідника на плечі, обносять його довкола зали і співають довге, дяківське, праздникове «Многая літа» (Маков. КПНР, с. 13)

ВІЩУНКИ – множинна форма від слова «віщунка»: в гуцульських говірках відома зі значенням «людина, яка може передбачати майбутнє». Етнографічні записи початку ХХ ст. назву «віщун» часто фіксують у казкових оповідях, коли йдеться про давноминулі події. Іменник «віщун» походить від псл. *vēstjъ < vědtjo «мудрий», утвореного від основи дієслова vědeti «відати, знати» [Хобзей 2002: 70-71]. *В українських літературних казках фіксуємо цифровий супровід лексеми: У нашому царстві є **тринадцять** баб **віщун**ок, от тих і ми запросимо в куми. Они ж нашій дитині щастя навіщають* (Федьк. Глогорожечка, с. 158)

ВОВК – 1. хижа тварина, яка схожа на собаку. Вовча шерсть може бути різних кольорів, від сірої до каштанової, але завжди відзначається м'якістю та гладкістю. Взимку вовк тримається зграї. Ватажком зграї є досвідчений і розумний вовк. Ці тварини спілкуються за допомогою виття, щоб дізнатися про місцеперебування інших членів зграї, сповістити про захоплену здобич. Розміри і вага вовків залежать від

місцевості, в якій вони живуть, чим ближче до півночі, тим крупніше тварина. Зазвичай самці більше самок. В середньому їх висота коливається від 60 до 85 см, довжина голови і тіла 100 – 160 см, довжина хвоста 35 – 56 см. Вага самок 18 – 55 кг, у самців 20 – 80 кг; 2. символ хижацтва, невгамовного голоду, швидкості: *Незабаром вернувся вовк і приніс молоденьке ягнятко, розірвав його, і так вони собі гарненько підкріпились, а підкріпившись, зараз собака вовка спитав: «Скажи ж ти мені, добрий вовче, яким побитом ти мене хочеш увести в ласку до хазяїна?»* (Карп. ВІСС, с. 87); *Вовк пригнувся, поглядає, здобич вибирає ...* (Рудан. ВСІК, 213); *Був собі у господаря Пес, що жив у великій дружбі з Вовком. Зійдуться, бувало, на краю лісу під старим дубом та й балакають собі то про се, то про те. Пес розповідає Вовкові, що чувати в селі, а Вовк Псові розповідає лісові новини* (Фр. ВМППВ, с. 55); *Пасся раз Осел на пасовиську та якось наблизився до лісу, а за пнем сидів Вовк, вискочив до Осла й хотів його роздерти. А Осел, дарма що його за дурня вважають, зараз надумав, що йому зробити. Вовк до нього біжить, а він усміхається так радісно, кланяється йому низенько та й каже: «От добре, от добре, пане Вовче, що ви прийшли. Я вже тут вас шукаю-шукаю!»* (Фр. ВС, с. 22); *Ішов Ведмідь з Вовком по лісі, аж ось зацвірінькала якась пташка у корчах. Підійшл ближче, а маленька пташка з задертим хвостиком скаче по гілках та й цвірінькає. «Вовчику-братуку, а що це за пташка так гарно співає?» – запитав Ведмідь. «Цить, Ведмедю, це Королик!» – шептує Вовк. «Королик?» – прошепотів і собі переляканий Ведмідь. – «Ой, то в такому разі треба йому поклонитися?» «Авжеж», – каже Вовк, і обоє поклонилися Короликові аж до самої землі. А Королик навіть не дивиться на них, скаче собі з гілки на гілку, цвірінькає та все задертим хвостом махає* (Фр. КІВ, с. 41-42); *Ішов Кабан у Київ на ярмарок. Аж назустріч йому Вовк* (Фр. ЛД, с. 24); *Нечувана радість запанувала в звірині царстві. Зараз кинулися робити порядки. Орли та Яструби наловили Курей, Вовки та Ведмеді нарізали Овець, Телят і нанесли цілу купу перед нового царя* (Фр. ФЛ, с. 80).

Українські літературні казки ХІХ століття підкреслюють:

кольористику вовків: *Первим ось Вовк Сіроманець встає з кривим всім кодом, знакімством славетним з родом чималим своїм та даветним враз до Царя приступив та й мовляє: «Мудрий наш Царю, великий, преславний! Кожному милость даруєш ти звіру, право й заступу!... Прийми ж мою щирю просьбу на Лиса Рудого. Він, неугавний, жінку прескверно мою опаскудив, дітям же очі запридрив погано: сліпнуть сердешні, побило на рани, певно, вже їм че спастися полуди!»* (Мнж. КПХЛ, с. 273); *Сірі вовки за столами, мов свати, сиділи, а зайчата, мов дівчата, з хлопцями крутились* (Ром. ВМ, с. 235);

клички: *Перший вийшов Вовк Неситий. «Царю, – каже, – від Микити вже мені хоч пропадать. Діток моїх б'є, кусає, а Вовчицю обмовляє так, що й сором повідать! А й мене – хіба ж то чесно? – як він хитро і облесно мало в гріб раз не ввігнав! Се було ще з того разу, як я з царського указу мировим суддею став»* (Фр. ЛМ, с. 8);

людські риси та дружні стосунки, використовуючи прикладки: *Ось він з двору вибігає і біжить до лісу, там він зараз зостріває вовчика-гульвісу* (Грінч. Сірко, с. 34); *«Ой я, сірий Вовчок, по степах гуляю та на тих овечок пильно поглядаю. А яка з них дурна, не слуха чабана, ту я зараз за чуприну, – та і покараю. Чого ти, сеструню, ридаєш, слізьми свою мордочку вмиваєш?» ... «Не всміхнусь я, Вовчику-брате: прибігав тут Зайчик рятувати, та й злякався, та й утік, куценський; куди є тобі, Вовче худенький!...»* (Дн. Чайка. КД, с. 243-244); *За такий гріх, Вовчику-*

*братику, мусиш три дні постити і поклони бити (Фр. ВЛЮ, с. 78); Був собі **Вовчик-братик** і Лисичка-сестричка, й задумали вони взятися чесно на хліб заробляти. Знайшли собі клапчик поля і умовилися посадити на ньому картоплю (Фр. ЛК, с. 51); Чи близько, чи далеко, зустрічає в лісі **Вовчика-братика**. «Здорові були, найясніший царя!» – каже Вовк і низенько кланяється (Фр. ОІЛ, с. 8); Ходив собі **Вовчик-братик** по лісі, ходив, та й спіткала його тяжка пригода. Побачили його ловці-молодці та й почали за ним гнатися. Тікав Вовчик лісом, лісом, а далі прийшлося вибігти на биту дорогу. А дорогою в ту хвилину йшов з поля чоловік з мішком та ціпом. (Фр. ЯЛССП, с. 12); Де не взявся **Вовчик-братик**. Ще вчора він був добрим знайомим нашого Микити, але тепер, побачивши нечуваного синього звіра, всього в колючках та з таким здоровенним, мов із міді литим хвостом, він аж завив з переляку, а отямившись, почав утікати, – ледве хлипає. Натрапив у лісі Вовчицю, далі Ведмедя, Кабана, Оленя – всі його питають, що з ним, чого він так утікає, а він тільки хлипає, баньки витріщив та, знай, тільки лепече: «Он там...» (Фр. ФЛ, с. 76-77)*

ВОВКУЛАКИ – 1. були вроджені, роблені і зачаровані. За народними віруваннями, коли вагітна жінка побачить вовка або з'їсть м'ясо звірини, яку роздер вовк, то породить вовкулаку (вовка з білим пасмом шерсті на шиї). Вовкулакою можна стати не по своїй волі, а випадково, коли людину покусав вовкулака. Вроджені вовкулаки час від часу перекидаються на вовків і бігають з ними, а зачаровані бігають вовками, доки хтось не впізнає їх та не відчарує. Чоловіка, за його волею, може зробити вовкулаком відьма: вона виводить його на гору, встромляє в землю ніж і каже йому перекинутися через нього три рази; тоді чоловік обростає шерстю і стає вовкулаком [Волосевич 2005 с. 243]. 2. людина, що може обертатися на вовка, і – навпаки. Над цією темою працювала Н. Хобзей у дослідженні «Між світом та антисвітом: чоловік, що може перемітуватися на вовка» [Хобзей 2000: 179-191]: *Отак розмовляючи, йдуть собі лісом, а тут із-за купців то виткне морду лісовик з зеленою, як трава, бороною, то вискочить **вовкулака**, підперезаний червоним поясом, то стрибають з гіллі на гіллі упирі у німецьких галанцях, і всі ж то низенько і привітно їм кланяються* (Сторож. ЗЧ, с. 61)

ВОВЧИЦЯ – самиця вовка: *Не те, що мені творив ти, але всі звірячі кривди против тебе ставлю я. Не за себе хочу мститися, а за тебе, що **Вовчиця** перетерпіла моя* (Фр. ЛМ, с. 88); *Де не взявся Вовчик-братик. Ще вчора він був добрим знайомим нашого Микити, але тепер, побачивши нечуваного синього звіра, всього в колючках та з таким здоровенним, мов із міді литим хвостом, він аж завив з переляку, а отямившись, почав утікати, – ледве хлипає. Натрапив у лісі **Вовчицю**, далі Ведмедя, Кабана, Оленя – всі його питають, що з ним, чого він так утікає, а він тільки хлипає, баньки витріщив та, знай, тільки лепече: «Он там...»* (Фр. ФЛ, с. 76-77), іноді письменники вказують кольористику тварини: *Тепер він зібрався к **Сірій Вовчиці**, що з нею кохався з молоду. Думав любенько колишні жарти й утіхи із нею згадати, к тому ж дознати, за що-бо Сіренький – він до Царя це подався скоренько – має на раді його позивати* (Мнж. КПХЛ, с. 291)

ВОГОНЬ – давні українці вважали вогонь другим сином Сварога (творець, названий у народі золоторукиим майстром, створив людину од «перст своїх», тобто виліпив своїми пальцями, або вирізьбив своїм золотим топірцем, з яким його зображує ведійська традиція. Та можливе й інше прочитання цього образу: Сварог створив нас

із частини свого тіла – пальців, які є символом творчої праці народу [Лозко 2015: 20]). Підозрілу людину кидали у вогонь, вірячи, що він не спалить невинного. Звідси і приказка: на злодієві і шапка горить. При вогні не прийнято непристойно говорити, бо він святий. О. Сімович досліджувала «Архетип «вогонь» у гуцульському мовному просторі». Дослідниця помітила, що поняття «вогонь» відоме в усіх культурах світу, і його символіка закладена в підсвідомості людського мислення. Позитивні асоціації зумовлені тим, що вогонь є джерелом тепла та світла, а також має очищувальні функції. Вогонь виконує функції: ритуальної обрядовості; очищення, знищення сил зла; у гуцульських народних традиціях виявляємо міцний зв'язок вогню із коханням [Сімович 1999]. В українських літературних казках ХІХ століття письменники іноді описували його у зменшеній формі, вказуючи на вади: *Полетіла Синиця на болото, сіла собі на вілховім куці та й чекає, поки наблизиться до неї **Блудний Вогник**. А там їх понад болотом кільканадцять ходило, та все, мов п'яні, хиталися* (Фр. ЯСХМС, с. 84)

ВОДА – за міфологічними віруваннями, найвеличніший дар неба Матері-Землі, бо вона оживляє та робить її плодючою. Вода очищає від гріхів, а тому, як і вогонь, є нетерпимою до нечистої сили. Аби задобрити водну стихію, їй приносили спеціальні жертви. Проте в українських літературних казках лексема «вода» означає «водна маса джерел, озер, річок, морів, океанів», її в текстах пояснюють за допомогою порівняльних конструкцій: *Карпо там примітив, що через кам'яну стіну в одному місці прорвалась **вода** і потекла річечкою бистрою, як птиця* (Н.-Л. Запорожці, с. 26); ***Вода** чиста, як сльоза, хвилює срібними хвилями* (Кобр. Рожа, с. 232); ***Вода** в Дніпрі стояла тиха й гладенька, як скло* (Н.-Л. Запорожці, с. 10); *Відгачена **вода** схне на сонце, а як зовсім висхне, то залишається біла сподовина, а сеє морська сіль* (Федьк. ВЧМС, с. 478); *Мороз хукнув на ту річку – зараз **вода** стала* (Ром. СМ, с. 235); *Кожний з вас чув, що **вода** морська солоні така, що з неї навіть сіль роблять, а то так, що будують на побережжі лотоки* (Федьк. ВЧМС, с. 478); *Дощова **вода**, мов з відра, котить з гір течіями бистрими, реве долинами річками глибокими, мне та нехтує травицю зелену, заносить її мулом чорним, невеличкими та гострими камінцями, мов серпами, під корінь рубає* (Мирний. КППК, с. 287)

ВОЄВОДА – у давній Русі та інших слов'янських державах – вождь, полководець, а також правитель міста, округу в ХІ-VІІІ ст.: *Бояри, **воєводи** притакували завсігди на це своєму князеві, навіть і сам весельчак, що мав дерев'яні калаталки коло своєї баранячої кучми, навіть і він признавав, що Яргордійка зовсім подібна до свого батька князя: і ростом, і рисами лиця, і честолобною вдачею, і що вона достеменний другий батько князь Самоволя* (Ков. Киселиця, с. 177). Іноді в казкових текстах письменники намагалися описати історичних осіб, наприклад: **ВОЄВОДА ГОСТОМИСЛ** – син воєводи Буревоя, якого боялися варяги і якого дуже поважали слов'яни за мудрість, рішучість, войовничість та справедливість; за казковим текстом – воєвода, приближений до князя, 50 років: *Овлур: «А ти візьми одного ще з собою, на коней! Враз поїдете із нами». Розбійник: «Чи за добичею?» Овлур: «Еге, в Білград. У замок **Гостомисла**»* (Фр. СКС, с. 294); або вигадану персону: **ВОЄВОДА КИЇВСЬКИЙ ЧОРНОУС** – *У цей час у воєводи київського Чорноуса був молодий син-красень.* (Греб. МП, с. 107)

ВОЗНИЙ КАНЦЕЛЯРІЙНИЙ – це судовий урядовець у Литві, Польщі й Україні XIX століття [Бадін 2008: 55]: *Він був дуже задоволений, усміхнувся, коли його обслуговував канцелярійний возний, і кинув перший погляд на стіл з новими газетами* (Фр. ІОК, с. 164)

ВОЙНИЛІВ – селище міського типу Калуський район Івано-Франківської області; відоме з 1443 р. Ойконім виник як поселення на –ів з основою антропоніма Войнило, у якій кореневе –о- на місці українського –і- закріпилося під польським впливом [Лучик 2014: 134]: *Дівноподавність! Дівноподавність! – м'явчить Опозиція, аж мало не захрипне. Вже аж у Войнилові та Рожнятові почули, хоч ані війни ані рожна не показали* (Фр. Опозиція, с. 397)

ВОРОЖКА – цю лексему зафіксовано зі значенням «людина, яка може передбачувати майбутнє за допомогою різноманітних ознак і предметів; людина, яка вміє виліковувати від укусу гадюки; жінка, яка має зв'язок із нечистою силою; людина яка за допомогою різноманітних ознак чи прикмет відгадує минуле та передбачає майбутнє» [Хобзей 2002: 81-86]: *Вподобався дівчиноньці козак молоденький, та не знала Марусенька, як причарувати, та побігла в темний вечір ворожки питати ...* (Боровиков. Чарівниця, с. 60).

ВОРОН – нечистий зловісний птах, пов'язаний зі світом мертвих. Разом із тим ворона вважають мудрим віщуном. Він живе сто або триста років і володіє таємницями: передбачає смерть, нашествия ворогів, дає поради, у казках показує, де закопаний скарб, у піснях приносить матері звістку про загибель світу. За повір'ям, ворон кричить на нещастя, а коли сяде близько хати та тричі закричить – чекати недоброго [Войтович 2014: 423]: *На стрісі, край угла селянської хати, сів ворон та й кричить, недолю віщує* (Фр. ПК, с. 94). Іноді письменники звертають увагу на колір, наприклад: **ВОРОН ЧОРНИЙ** – виконує роль жерця, який творить обрядодійство; завжди був провідником інформації з інших світів: *Завірюха піднялась: рветься сніг клочками; чорний ворон раз у раз кричить над санками: чорний ворон не добро дівчині віщує!* (Боров. Маруся, с. 44). Використана і форма множини: **ВОРОНИ** – *Там дівочки-сусідочки прегарно співали, а ворони, чесні жони, гостей частували* (Алекс. ЧВ, с. 157)

ВОРОНІЖ – містечко на Слобідській Україні (за сучасним адміністративним поділом – селище міського типу у Шосткінському районі Сумської області): *Танцюють-танцюють халандри, пішовши у Вороніж (бо вони стояли шатром біля Вороніжа), так що ж бо?* (Куліш. Циган, с.156).

ВОЯКИ – мн. від «воїн», ті, хто воюють, б'ються з ворогом: *Приступили до Бертольда вояки й гукають грізно: «Гей, виводь ти нас ізвідси! Геть веди, пока не пізно! Нащо ти сюди на згубу підманив нас за собою? Чи ти хочеш, щоб усі ми наложили головою?»* (Укр. ДК, с. 313)

ВЧИТЕЛЬКА – людина, яка навчає учнів, передає їм знання життя: *В папері стоїть, що панна Ярина Дольська наставляється на вчительку в село С. Учителька! Адже й вчителька має право картати! І промінь кидає на дівчину винуватий, благаючий погляд. Однак обличчя дівчинине, бліде й делікатне, з виразом смутку та внутрішньої*

боротьби, не має в собі нічого грізного, що заспокоює й осмілює пугуна настільки, що він починає гратись із грубою золотою косою дівчини, цілувати її повні уста, брови, зазирати в великі сиві очі. А панні Ярині не до пестоців (Коцюб. Хо, с. 181)

В'ЮН – надзвичайно рухлива риба з видовженим гнучким тілом. Довжина тіла в'юна складає до 30 см, вага – 25-40 грамів, іноді більше. Тіло подовжене, злегка стисле з боків, вкрите дрібною лускою. Голова невелика, витягнута вперед. Рот звернений донизу й оточений десятьма вусиками, з яких чотири знаходяться на верхній щелепі, два – в кутах рота й чотири – на нижній щелепі. Очі маленькі, жовтого кольору. Плавці закруглені, з темними плямами. Забарвлення залежить від умов проживання. Спина бура, з численними дрібними темними плямами, черевце жовтувате й також плямисте. Посередині тіла розташована широка темна смуга, а вище і нижче неї – по одній вузькій і короткій. В'юн дуже невибагливий до умов існування й може жити там, де інші риби відсутні. При нестачі кисню в'юн піднімається до поверхні води, захоплює ротом повітря й пропускає його через кишечник, видаючи звук, що нагадує писк. При пересиханні водойми він впадає у сплячку, завдяки чому потреба організму в кисні знижується. При висиханні водоймища в'юн заривається в мул і повертається у воду лише після дощів. У зв'язку з цим його можна зустріти в сильнозамулених озерах, річках, заплавах, де він постійно перебуває біля дна або занурюється в мул. У таких місцях ця риба зустрічається зграйками. Велику частину дня в'юн виявляє незначну активність і лише з настанням сутінків та вночі виходить на пошуки їжі. В'юн живиться дрібними молюсками, черв'яками, личинками комах та іншими придонними організмами. При цьому сам часто є об'єктом живлення багатьох хижих риб – щуки, окуня, миня: *Ото був собі колись в степу в'юнець-молодець. Та й сказано в'юн – в самім багні й пробував, – бо ні його батько, ані дід зроду не впливали на чистовину – вони весь вік пролазились у мерзкім багні* (Кон. ВТЩ, с. 233).

В'ЯЗЕНЬ – той, хто перебуває в ув'язненні, під вартою: *Злетів у віконце і розсипавсь зайчиками по бридких слизьких стінах, по кутках, заснованих павутинням, по брудній долівці. Насилу знайшов мешканця сеї негарної кімнати, бо він був такий же брудний, сірий та нерухомий, як кам'яні стіни. Сидів собі він у куточку на соломі, чи дрімав, чи так чогось замислився; даремне промінь крутився і блищав перед його очима, неначе й не бачив його нерухомий чоловік. Тоді почав промінь пригадувати, чим би звеселити його, на що б то гарне звернути його і найшов нічого, окрім купочки моху в куточку вікна. Як почав, як почав гріти його та пускати на його капельки води, що застоюлась на вікні, аж мошок набубнявів, позеленів, і все наче покращало. Бідний в'язень стрепенувся, усміхнувся тому мохові, поставив під вікном стільчик, перекинув відро, виліз на його, вчепивсь, наче квітка, і припав головою до віконця, не надивившись на синю блакить, на подушечку зеленого моху, на золотий промінь сонця, що цілував його бриту голову* (Дн. Чайка. КПСТІС, с. 148).

Г

ГАВА – хижий птах із чорним або сірим пір'ям, ворони, гави; казковий персонаж; уявна страхітлива істота, якою лякають дітей [Хобзей 2002: 86-87]: *Була про неї [сороку] всюди слава, в своїй долині і чужій; на що вже недотепна Гава – і та завидувала їй* (Гл. Дуля, с. 330).

ГАДЮКА – найпоширеніша отруйна змія з плескатою головою у вигляді трикутника. Гадюка відносно невелика в розмірах, довжиною до 75 см. На півночі ареалу зустрічаються екземпляри довжиною до 1 м. Навкруги середини тіла розташовано 19 рядів лусок. Довжина хвоста у самців 8 – 12 см, у самиць 6 – 10 см. Тіло відносно товсте. Зіниця вертикальна. Кінчик морди заокруглений, а носовий отвір прорізано в середині носового щитка. На переднім краї верхньої щелепи розташовані крупні рухливі трубчасті отруйні зуби. Забарвлення тулуба коливається від сірого до коричневого з оливковими та червоно-бурими відтінками, з характерною темною зигзагоподібною лінією вздовж хребта та іксоподібним малюнком на голові. Від ока до кута рота тягнеться темна смуга. Кінчик хвоста світліше тулуба, жовтуватий або червонуватий: *Де ж під сей час не візьмись страшна й велика гадюка* (Думитр. Жабомішодралівка, с. 449).

ГАЗДА – з угор. «володар», «багатий землевласник»; діал. «господар»: *Бере Яцько мушку-причепу, тягне її до руського склепу. Притяг її в хатку і каже до газди: «Слухайте, татку! Треба нам сю мушку лічити, щоб вона могла віку скінчити»* (Фр. КДМДБ, с. 378); *Газда* подякував і пішов до хати, лишаючи подорожніх під оборогом (Кобр. Судильниці, с. 222). Зафіксовано лексеми і у множині, наприклад: **ГАЗДИ** – *На деяких з тих знарядів сиділи люди, газди й парубки з села* (Кобр. Чортище, с. 108). Подано лексему і в жіночому варіанті: **ГАЗДИНЯ** – *Вечером дістався до одної хати та й впросився на ніч. Купив у газдині квасного молока, з'їв, протягнувся на лавиці та й заснув* (Кобр. Судильниці, с. 223).

ГАЗЕТА – це періодичне текстове аркушеве видання, покликане оперативно інформувати про найважливіші поточні події загального характеру чи певної галузевої тематики. У літературних казках ХІХ століття письменники згадували такі видання: **«НОВЕ ЗЕРКАЛО»** – ілюстрований гумористичний двотижневик, виходив у Львові за редакцією К. Устияновича, В. Нагірного, К. Левицького в 1883-1886 рр.: *Вправді, передплатники «Нового зеркала» визграли би, аки младенци, коли б їм за ціну, зложену на один рік, присилано часопись чотири роки, – але що зробить редакція?* (Фр. КДСР, с. 69); **«ЧЕРВОНА РУСЬ»** – громадсько-політична газета «москвофільського» напрямку, видавалася у Львові, у 1888-1891 рр. [Франко 1978 18: с. 476-477]: *Ще я стою міцно, ще твердо попирає мене «Червоня Русь», – і ми обі не дамо себе на поталу. Геть від мене, виродки, кажу вам, бо зараз завтра таку про ваші «затби» статтю віріжу в «Червоний Руси», що вам аж у п'ятах потерпне!* (Фр. ЯТЗДБ, с. 235); **«БАТЬКІВЩИНА»** – політична і наукова газета ліберально-буржуазного напрямку, що видавалася народовцями у Львові в 1879-1896 рр. за редакцією Ю. Романчука, спочатку як двотижневик, згодом – щотижневик. Користувався популярністю серед селян Галичини. 1888 р. редактором часопису став М. Павлик; **«РУССКАЯ ПРАВДА»** – двотижнева газета галицьких «москвофілів», що видавалася у Відні протягом 1888-1893 рр. [Франко 1978 18: с. 476-477]: *Ну, скажи, будь ласкава, як ти голосувала оноді на виборах до Ради державної? Невже чесне божє сотворіння може так голосувати? За пару буряків продати свою совість! Фе, свине, се вже й для свині забогато! І ще, як на сміх, читаєш і «Батьківщину», і «Русскую правду»* (Фр. Свиня, с. 121). Одночасно спостерігаємо у І. Франка в одному тексті згадку декількох видань: *Ось і лежали вони в найкращім ладі і згоді на одній дошці: урядова «Бабуся Львівська» зі своїм руським прихвоснем «Народним часопесиком» – твором, яким його ексцеленція гордився немало. Обік них*

лежав усе охочий до послуг *«Перегляд Масляний»*, далі люта колись, а тепер беззуба *«Шмата народова»*, а наліво обі опозиційні газети – *«Фуражер Львівський»* і ... ов, а се що таке? Другого опозиційника, *«Сінника Польського»*, ні видом видати, ні слихом слухати! (Фр. ІОК, с. 164-165).

ГАЙ ЧОРНИЙ – численні топоніми зі словом Гай в Україні та на всіх слов'янських землях від Балкан до Поволжжя (крім північних регіонів) виникли семантичним способом від загальнослов'янського гай «листяний ліс, діброва, лісок» [Лучик 2014: с. 145]: *Їхала, кажуть, одна скупа пані і везла з собою усі свої скарби великі – така вона скупа була, що ніколи зроду не розлучалася з тими скарбами своїми ні вдень, ні вночі, – їхала вона Чорним гаєм і попалася розбійникам* (Вовчок. Кармелюк, с. 19).

ГАЙДАМАКИ – назва походить із турецької, що означає «неспокійна, бунтівлива людина», на території України слово зафіксоване з 1712 року. Гайдамаки збиралися в гайдамацькі ватаги, які користувалися співчуттям селянства. Окремі напади мали хронічний характер. Певна ідеалізація гайдамаків починається з ХІХ століття українськими народниками-істориками, виявилася і в добу визвольних змагань, коли військові частини набували гайдамацьких назв: Під Києвом ліс єсть над самим Дніпром, Ніхто ним пройти не посміє ... *А що найстрашніше – в тім лісі гніздом давно завелись гайдамаки. Не раз бородатих давили купців, і коней, і крам відбирали; не раз подорожніх багатих панів, як липку сиру, обдирали* (Боров. Гайдамаки, с. 52), *Находила північ. Зібравшись в кружок, казок гайдамаки казали: про Дін, про Гаркушу, про гарних дівок, про парнів, що Січ боронили; про злих вовкулак; про Твардовського рід; про мертвих, що челядь мекають; про військо московське; про київських відьм, про змій, що до бав прилітають ...* (Боров. Гайдамаки, с. 53).

ГАЙДУКИ – гайдук – прізвище угорського походження – угорський воїн-піхотинець. Пізніше у 16-18 століттях так називали південних слов'ян, учасників збройної боротьби проти Туреччини. Гайдуками називали і виїзних слуг (вони знаходилися біля карети) в багатому маєтку [Бадін 2008: 55]: *Повертаючи до свого двора, побачив пан на подвір'ю купу старосвітських посіпак і гайдуків і міських поліцаїв, що вели двох людей, зв'язаних, обдертих і покровавлених* (Фр. ЯПСБШ, с. 103).

ГАЛАЦ (ГАЛИЧ) – місто Івано-Франківської області; центр Галицьких, пізніше Галицько-Волинських земель. Ойконім не має загальноприйнятої етимології. Великий фактичний матеріал підтверджує його східнослов'янське походження. Регулярне функціонування в літописах протягом століть двох варіантів ойконіма – Галич і Галиць (у різних формах) – свідчить про його виникнення як посесива на *їь від поширеного в Київській Русі антропоніма Галица, українського прізвища Галиця, семантичного утворення якого від відповідного апелятиви підтверджує зображення трьох галок на гербі Галича як родового знака, що мотивував прізвище засновника міста [Лучик 2014: 146-147]: *Правда, скотили стару ялицю, та не до трачки, а на берег бистрого Черемошу і зв'язали її з рідними сестричками в величезні сплави-дараби; а коли з весною теплі вітри пробудились, а на Чорногорі, тій столиці Довбушевій, сніги топитися стали, погнали жсаві керманичі-гуцули Черемошем і нашу ялицю попри Вижницю, а далі Прутом попри Чернівці, а опісля Дунаєм аж до самого Галацу, колишнього другого руського Галича* (Воробк. СІМЯ, с. 150); *У місті нашім Галичі був королівським ковалем Данило Жужля* (Наум. ДЖ, с. 94).

ГАЛИЧИНА – землі Галицько-Волинського князівства, що існувало в XIII-XIV ст. Найбільшої могутності князівство досягло за часів Данила Галицького. Місто Галич – стародавній центр Галицько-Волинського князівства, від якого походить назва «Галичина». До Галичини належать центральна і східна частина Львівської, південно-західна частина Івано-Франківської і Тернопільської областей. До неї колись належали землі Жешувського та Краківського воєводств Польщі. Протягом століть Галичина була під владою Литви, Польщі, Австрії. З 1945 р. – у складі України [Волосевич 2005: 10]: *Був собі раз у Галичині староста, та й острый-преострый!* (Фр. ОПС, с. 231); *А на письменних по містах і по селах виливати при допоміг відповідних до того наших видань, як се з таким поводженням практикується вже нами в західній часті Галичини* (Фр. Чума, с. 178); *Коли прийшли нові вибори, Невдоволений Русин кандидував знову, але передвиборчі збори зовсім не давали йому тепер вдоволення; йому завдавали селяни зовсім нерозумні питання; чому ще панських ґрунтів не поділено між людей, чому не скасовано ще податків, чому Дністер пливе собі як перше Галичину і т.п.* (Маков. КПНР, с. 14); *Страшний опозиційник прийшов був до нього і висловив дуже розумні, дуже оригінальні погляди про характер незалежної журналістики, якої потребує польська національність у Галичині* (Фр. ІОК, с. 165).

ГАЛОЧКИ – зменшено-пестлива форма у множині від «галка» вид птахів роду крук, один із найменших (34–39 см завдовжки) представників роду. В Україні осілий, кочовий, перелітний птах. Етимологія: галка, галиця, галич (зб.), кавка (діал.), очевидно, похідне від праслов'янського гал «чорний». Маса тіла 140–225 г. Довжина тіла близько 33 см. У дорослого птаха оперення чорне; потилиця, покривні пера вух, задня частина і боки шиї сірі, іноді білувато-сірі; крила і хвіст із металевим полиском, від зеленого до пурпурово-синього; дзьоб і ноги чорні; райдужна оболонка ока світло-блакитна. У молодого птаха потилиця, покривні пера вух, задня частина і боки шиї темно-бурі, металічний полиск відсутній; райдужна оболонка ока темно-сіра: *Вівчарики-гайдарики гостей накликали, а галочки-чубарочки їх любо вітали* (Алекс. ЧВ, с. 157); *От сороки-білобокі коровай вбирають, а галочки-міщаночки пісні все співають; вітер свистить у дудочку, а ворон криче* (Ром. ВМ, с. 235).

ГАЛЯ (ГАНДЗЯ) – жіноче ім'я, розмовний варіант повного офіційного імені Галина, давньогрецького походження «γαλήνη» (galene), що означає «тиша», «спокій», «безтурботність», «морська гладь». Зважаючи на це, ім'я Галина часто асоціюється з умиротворенням, внутрішньою гармонією та жіночністю. За однією із версій, українське ім'я Галя – це жіночий відповідник до чоловічого імені Гал, яке сягає праслов'янського прикметника «далі» – «чорний, темний», тобто тієї ж прикметникової основи, що й в українській назві птаха галка «сіра ворона». У літературних казках XIX століття зустрічається в казках центральної та східної частин України, бо у західних областях України жіноче ім'я Галя до Першої світової війни було мало відомим, а підведення його під офіційне ім'я Галина сталося тільки після Другої світової війни: *І хоч у них було дочок, дівчат веселик, три, але кохали над усіх найменшю старі. І справді ж гарная була Галюсенька у них, як зорі оченьки блищать з-під брівок чепурних; рожеві губоньки малі, рум'янець на щічках, і вся головонька була у косах та в квітках. Вона сміється – і навкруг мов сонечко сія, мов щастям вся оповилаць безкрая земля; вона засмутиться – й немов і сонце примерка, не ті мов зробляться гаї й квітчастая лука* (Грінч. Сопілка, с. 12-13); **Гандзя**

родилася серед гомону тої пісні; відколи могла чути тони, чула найбільше її, і не диво, що та пісня причарувала всю її нервову істоту. В сні і на яві вона прислухалася до неї зимовими вечорами, коли ревля буря і ліс стогнав, як тисячі ранених на побоєвищу; любилася нею весною, коли теплий вітер ледве-ледве ворухив вогкі ще, безлисті, а вже свіжими соками налиті гіллячки; прислухалася до неї в пекуче літнє полуднє, коли вітру не було чути, а проте по верхів'ях лісових дерев ходив якийсь таємний шепіт, мов зітхання або мов сонне лепотання задріраних на сонячній спеці дерев. Дитяча уява день і ніч блукала по лісі, знаходила в його голосах відгомін своїх дрібнесеньких, а проте для неї таких важних і величних радощів і терпінь. От тим-то й не диво, що та лісова пісня причарувала всю нервову, тендітну Гандзину істоту. Ві сні й на яві у неї все одно та одно на думці – ліс і його тайники. Що найкращого, найприємнішого затямила вона в своїм коротенькім житті (їй було всього п'ять літ), усе те нерозлучно в'язалося з лісом (Фр. Мавка, с. 254).

ГАНДЮК СЕНЬ – селянин, персонаж І. Франка: *А бідний бойко Сень Гандюк стрільби не мав, хіба лиш лук. Медвідь хапав його овець – як тут йому зробить кінець?* (Фр. Медвідь, с. 265).

ГАРБУЗ – однорічна трав'яниста рослина з глибоко проникаючою кореневою системою. Стебло сланке, від основи розгалужене, до 10 м завдовжки, з вусиками в пазухах листків. Листки чергові, черешкові, до 35 см завд., при основі серцеподібні, глибокоп'ятилопатеві, зубчасті. Листки і стебло вкриті шорсткими ворсинками. Квітки одностатеві, поодинокі, пазушні. Віночок п'ятироздільний, близько 10 см в діаметрі, жовтогарячого кольору, духмянний. Плід ягодоподібний, кулястий або видовжений, гладкий, із твердою шкіркою, різного кольору з жовтою чи оранжевою м'якоттю, до 40 см у діаметрі, на короткій плодоніжці. Плоди великі, масою 4–10 кг, а у гарбуза великоплідного – від 40–50 до 100 кг. Насіння численне, еліптичне, плоске, злегка звужене з одного боку, облямоване з краю обідком, зрідка без нього. Поверхня глянцева, матова чи злегка шорстка: *Як Бог дасть, діждемо осені, поростуть тут здоровенні, пикаті гарбузи – і на всячину вони йдуть: люди, кажуть, – сам не їв, – варять з нього дуже смачну кашу з пшоном та молоком і печуть його на черіні...* (Полт. Маківка, с. 226).

ГАРКУША Семен Іванович (бл. 1739 – ?) – ватажок антифеодальних повстанських загонів на Україні в 70-80-х роках XVIII ст., які чинили напади на поміщицькі маєтки на Слобідській, Лівобережній і Правобережній Україні та в Білорусі. Протягом 1773-1783 рр. був тричі ув'язнений, але втікав. Після арешту 1784 р. засуджений на довічну каторгу: *Находила північ. Зібравшись в кружок, казок гайдамаки казали: про Дін, про Гаркушу, про гарних дівок, про парнів, що Січ боронили; про злих вовкулак; про Твардовського рід; про мертвих, що челядь мекають; про військо московське; про київських відьм, про змії, що до бав прилітають ...* (Боров. Гайдамаки, с. 53).

ГАРТМАН Едуард (1842-1906) – німецький мислитель-ідеаліст і автор філософії несвідомого. Син прусського військового. Навчався в артилерійському технікумі. Проходив військову службу, але в 22 роки впав з коня, пошкодив коліно і вимушено пішов у відставку. Зрозумівши, що його фізичні можливості мають обмеження, зацікавився філософією, де на філософа вплинули А. Шопенгауер і Шеллінг. Пізніше отримав почесний ступінь доктора в університеті Ростокса. Повертається до столиці,

де проводить більшу частину своєї роботи, перебуваючи в ліжку. За життя дотримувався песимістичних поглядів, де вважав, що щастя індивіда недосяжно або тут і зараз, або в майбутньому. Закликав до позбавлення від ілюзій розуму людей. Основним твором автора була праця «Сутність світового процесу», де він спробував об'єднати і проаналізувати в єдину теорію уявлення про даний феномен. Несвідомість розглядав як єдність волі і уявлення в одній субстанції, яка лежить в основі буття як Абсолюту. У виданні «Підстава метафізики» стверджував, що все суще підпорядковується нерозумній волі і надалі виявляється позбавленим сенсу і раціональності. Нерозумність буття проявляється в муках і стражданні Духа: *«Драконівське переслідування нашої народності в Пруссії, огидна екстермінаційна війна, яку там против поляків не тільки проповідують безмізкі філософи, вроді Гартмана, але переводить в діло з нечуваною брутальністю юнкерське правительсьтво» – прошу поміркувати, се ж явна зневага правительства щиро заприятельного з нашою монархією. І ви хочете, щоб я пропустив вам се?* (Фр. ІОК, с. 170).

ГВОЗДИКА ПОЛЬОВА – невелика трав'яниста рослина з яскраво-рожевими квітами. Її численні стебла виростають від 30 до 50 см у висоту. Листя у гвоздики супротивні, цілокраї, лінійно-ланцетної форми: *«Ой! Як я вже скучила за тим сонечком! – сказала маленька польова гвоздика»* (Грінч. Квітки, с. 135).

ГЕНЕРАЛ – військове звання для вищого командного складу: *Покрутився генерал, подумав, але що ж! За таку шаблюку царівну дадуть, і згодився дати палець* (Свидн. ЧД, с. 144).

ГЕОРГІНІЯ ПИШНА – сучасною мовою «жоржина», квітка родини айстрових – одна з найбільш красивих і довгоквітучих садових квітів, представлених найширшою палітрою забарвлень і розмаїттям форм. Квітне з липня аж до заморозків, і це найголовніша, крім краси, перевага жоржин. Перші бульби жоржини було привезено до Європи з Мексики в кінці XVIII ст. Їм'я своєї рослини отримала в 1803 році від ботаніка Карла Вільденова, який назвав її на честь відомого ботаніка, етнографа і географа з Петербурга академіка Йоганна Георгі. Форми, кольори і сорти жоржини настільки різноманітні, що дозволяють використовувати їх для прикрашання не тільки клумб, а й бордюрних ліній, а також в якості сольних, навіть горщиківих, рослин. Жоржини сліпучо гарні, але при цьому зовсім невивагливі: *«Послухайте, малеча, що я вам скажу, – промовила пишна георгінія. – Я бачила зиму. Се було торік чи позаторік – не пам'ятаю. Я опізнилась увійти в хату, бо задивилась на сонечко, котре ховалось за хмари, і весь обрій палав червоним світлом, наче полум'ям. Картина була чудова! Але я не встигла надивитись, як раптом зірвався вітер, зашумів по деревах, зробилось темно – і посипав густий та лапатий сніг, вітер сердито крутив його на всі боки. Одна сніжинка впала мені на голову і пошкодила моє красиве листя»* (Грінч. Квітки, с. 135).

ГЕРШКО – лексема «Гершко» походить від значення «нерозумне ставлення до життя»; прізвище єврейського походження: *Таже там, кажуть, кури уже печені, готові, піши ходя, лиш лови та їж, кілька ся влізе, а хочеш пити, то кождий потік сама горівка, і то чиста, оковита, не така люра, як Гершко нам дає* (Федьк. АІЄ, с. 215). Зафіксовано в цьому ж тексті і похідну жіночу форму **ГЕРШИХА** – *Ой,*

кажу! Та ще і передтогідними обарінками закуртувати, що їх **Гершиха** напекла, та й то ще такі тоненечкі, як нитки! (Федьк. АІЄ, с. 215).

ГІНЦІ – мн. від «гонець» – особи, яких посилають із терміновим дорученням, повідомленням: *Гінці панські поскакали на всі боки шукати панночку, та все було марно; в обід прибіг кінь без ридвана, побитий, змучений, але ні ридвана, ні решти коней, ні панночки ніхто не бачив, не чув, ніби їх татари схопили* (Греб. МП, с. 103)

ГЛЕВАХА – селище міського типу Васильківського району Київської області. Назва селища походить від слова «глей» (темно-жовта глина). Вперше в історичних документах Глеваха згадується 1471 році. На 1561 р. у Глеваха, яка належала С. Гриньковичу, було 69 дворів. Від 1565 – у власності Києво-Михайлівського Золотоверхого монастиря. Через Глеваху проходив битий шлях, яким пересувалися великі сили польського війська та українських козаків. Під час Визвольної війни під проводом Б. Хмельницького село зруйнували поляки, тому населення змушене було перебратися на нове місце та утворити інше поселення – Малу Глеваху, або «Малютку» (нині с. Малютянка Васильків. р-ну). Від 1695 р. попереднє місце почало знову заселятися. На 1766 році у Глеваха мешкало 612 жителів, які займалися хліборобством, ткацтвом, ковальством. Поблизу селища досліджено археологічну пам'ятку Глеваха: *Од Києва сельце єсть Глеваха. Хто в грязь поїде там, побачить в очі страха; Такій там глей, таке багно, що чорт йому там знайде й дно. Тонуть-би вже – так легче в мори, а в сій грязі, - без горя-горе!* (Рудиков. Казка, с. 363).

ГЛОГОРОЖЕЧКА – казковий персонаж, ім'я походить від галицького діалекту «дика рожа»: *А Глогорожечка росте собі та росте, аж виросла собі така красна, що такої і в світі не було* (Федьк. Глогорожечка, с. 159).

ГЛУХІВ – місто Сумської області, подібні назви є на Львівщині, Житомирщині: *Був у Глухові колись убогий міщанин, який возився вік з таранню або із сіллю, синку готуючи до скринь; покіль в трупу убрався к новосіллю, оставя синові не більше двісті кп (Б.-Нос. МБ, с.108); Він увесь світ виходив: був у Чорноморії, у Глухові, за Києвом був ...* (Сторож. ЗЧ, с.52).

ГОВЕРЛА – найвища вершина українських Карпат на межі Івано-Франківської та Закарпатської областей. Назва привертала увагу багатьох дослідників, але надійної етимології досі немає. Більшість ономастів ХХ століття пов'язують її походження з рум. *Howiirla* «важке для сходження; важкодоступна гора», яке не збереглося в літературній мові і не знаходить надійного підтвердження в румунських і слов'янських діалектах. В останніх працях О.М. Трубачова, Ю.О. Карпенка, О.І. Іліаді та ін. оронім як оніміхований префікс дієприкметника зі значенням «окутана, огорнена (хмарами, туманом)». Сумніви щодо обох етимологій зумовлені відсутністю апелятивного підґрунтя для віднайдення недавніх фіксацій (кінець ХІХ століття) омоніма й утвореного від нього семантичним способом гідроніма, з іншого боку – архаїчними зв'язками основи, яка називає одну з найбільших карпатських гір, що мало б забезпечити безперервність уживання назви від пізньопраслов'янської доби донині [Лучик 2014: 156-157]: *На високій Чорногорі, де Черемош води скорі по камінні вниз жене, у Говерлі просто серця коло третього реберця є леговище скальне* (Фр. ЛМ, с. 47).

ГОШІВ – перша документальна згадка про село датується 1464 роком. Село Гошів розкинулось в низині річки Свіча на самому підніжжі карпатських Бескидів. Через село протікає ще одна річка – Витвиця. Гошів розташоване при дорозі Болахів-Долина, за 14 кілометрів від райцентру. Село називали «Сонцем Передгір'я». Жителі села впродовж віків відзначались освіченістю і громадською активністю. До 1939 року в селі діяли товариства «Просвіта», «Луг», «Сокіл», «Сільський господар», каса взаємодопомоги. Однією з найбільших окрас села є Бучина, вкрита буковим лісом, гора. Власне на цій горі знаходиться монастир отців Чину святого Василя Великого, завдяки якому Гошів і прославився на весь світ: *Ви покликаєтесь на латинські відпусти в Кальварії і Милятині; я вам покличусь на уніатські відпусти в Гошові і Зарваниці, куди щороку сходиться майже така сама сила народу, як і на ті, про котрі ви згадуєте* (Фр. Чума, с. 176).

ГОДИНА ЛИХА – злий дух, подібний до «лиха». Уособлює нещастя, біду, горе, недолі, символізує нерозбірливість, несправедливість долі: *Добре, чоловіче, що стрівсь ти зо мною! За убогим, кажуть, сам бог з калитою... Буде тобі паска, буде й коло неї, тільки щиро слухай поради моєї. Як тебе до мене послав брат просити, маю я за нього тебе вдовольнити... Вдовольню ще краще, ніж рідного сина, я-бо єсть та сама Лихая Година ...* (Мнж. ЛГ, с. 331)

ГОЛОВАТИЙ – можливо, прізвище походить від назви свята 25 травня / 6 червня: *Лиш один не мав жадної хиби: Яремко Головатий, чільна і справді дуже головата людина* (Воробк. Сміховинки, с. 202)

ГОЛУБ – птах ряду голубоподібних із різнобарвним волем. Довжина крила голуба становить 20-27 см, вага коливається в межах від 200 до 650 г. Забарвлення голубів може бути зовсім різним. Голуби можуть бути одного кольору, різнокольоровими або мати малюнок у своєму оперенні. Є види з кучерявим оперенням або великою кількістю пір'я біля голови або лап: *На долівці розходився голуб волохатий. Турчить, бурчить до горлиці: «Ще я не жонатий»* (Алекс. ЧВ, с. 158). У літературних казках переважно описують персонаж у множині, наприклад, **ГОЛУБИ** – *Ей, – подумав він собі, – он там у сусіда на шпихлірі Голуби водяться. Я колись лиш одним оком заглянув: у двох гніздах є молоді Голуб'ята, такі ситі та гладкі, як подушечки* (Фр. МІБ, с. 244). Іноді зазначається їх кількість: *І мав двох слуг предивних короленко: два голуби – не прості, чарівні: по-людському уміли розмовляти, зробитися людиною могли і птицею, і дивну силу мали, і слухались володаря свого: що їм звелить, те все вони і зроблять.* (Грінч. СД, с. 176). Цей персонаж постає в казках і птахом, у якого після смерті вселяється душа людини і летить із ним до неба: *Сумно в хаті ... цс! ... в кутку щось залопотіло, – мовби вітер зашумів, – голубок біленький, крилечками замахав, дівчині на груди пав, пригорнувся легенько* (Боров. Маруся, с. 45).

ГОРА ЛИСА – оронім виник внаслідок онімізації словосполучення з опорним гора й означенням у формі прикметника «лиса» з географічною семантикою «позбавлена рослинності; гола (про землю, гори тощо)». Так називали місця, де колись були язичницькі святилища, а згодом (з прийняттям християнства) – поганські місця, де відбуваються збори відьом, чортів та ін. нечистої сили [Лучик 2014: 303]: *Раз полетіла вона на Лису гору та й не вернулась; і мені те ж було б, та Трутик оборонив* (Сторож. ЗЧ, с. 64-65); *Скоро лиш місяць настане, вона встає вночі, візьме мітлу та*

й положить коло свого чоловіка, з тої мітли прикинеться така зовсім жінка, як вона, а тоді вона бере оброненку, іде до мене та й закине на голову. Як лиш закине, то я зараз стану конем і лечу з нею через каглу на *Лису гору* (Кобр. Судильниці, с. 233).

ГОРА ПОЧАЇВСЬКА – вперше про пам'ятки документи згадують у XVI ст. Так, в 1555 р. власник частини села Бережці Іван Бережецький скаржиться на купців, які не хочуть платити мито, об'їжджаючи Бережці за Божою горою. Уже в 1600 р. Божа гора – межа володінь Ганни Гойської, відомої покровительки Почаївського монастиря, і князів Бережецьких – мають далеку спорідненість із династією Ягеллонів. У XVIII ст. гору називали «Бужа». Завдяки спогадам мандрівника А. Рафальського відомо, що в 30-х роках XIX ст. на її вершині стояла каплиця, а в 1865 році її вже не було. Тоді ж в одній із печер там перебував чернець-відлюдник на прізвище Степанюк: *Довго співали старці. Співали про «світ Божий», і про Дунай з Дніпром, про святого Юрка, про Запоріжжя і про гору Почаївську та Божую Мати... Про що вони лише не співали!..* (Кудр. Старці, с. 349).

ГОРИ СВЯТІ – назва крейдяних виступів на правому березі Сіверського Дінця. Печери були заселені ченцями-пустинниками. Близько 1624 р. засновано Святогірський Успенський монастир, який у XIX ст. мав цегельні млини, різні майстерні, а краєвиди приваблювали вірян: *«А чи далеко до пустельника?» «Ні, - каже чорт, - близько: за Ізюмом, у Святих Горах»* (Сторож. ЗЧ, с. 65).

ГОРОБЕЦЬ – це маленький сірий птах, який живе переважно поблизу житла людини. Довжина тіла 16 см, маса 23-35 г. Загальне забарвлення оперення – зверху коричнювато-бура, іржавого кольору із чорними плямами, знизу білувата або сіра. Щоки білі, вушна область блідо-сіра. Крила з жовтувато-білою поперечною смугою. Літає горобець зі швидкістю 35 км/год. Для того, щоб розвинути таку швидкість, йому доводиться здійснювати 13 помахів в секунду, що дуже важко, тому політ триває не більше 15 хвилин, після чого птиці потрібен відпочинок. Більшість горобців – однолюбів. У шлюбний період вони утворюють пари. Вибравши собі пару, живуть разом все життя: *Єдину втіху мала в тім, що розповідала горобчикам, які сідали на гілочки, яка-то їй честь була у панів того вечора!* (Пч. Сосонка, с. 389); *До лісу було далеко йти, у стрісі Горобчиків не чути ніяких: що тут бідному Муркові на світі божім робити?* (Фр. МІБ, с. 243). У казках звертають увагу на іншу характеристику горобця. Його вважають пташкою, якій притаманна шлюбна символіка, а також символіка спритності, моторності, злодійства. Горобець – єдиний птах, який не святкує Благовіщення і в'є у цей день гніздо: *Молодая веселая: сміється, не плаче; сидить, хрумтить сосулучки, із льоду горішки, снігурчики, чечіточки прискакали пішки; горобчики-молодчики з ними танцювали, а лисички та зайчики гостей частували* (Ром. ВМ, с. 235); *Горобчики-молодчики шишки крали сміло; та приязно цвірінькали, мов робили діло* (Алекс. ЧВ, с. 157-158).

ГОРНОСТАЙКО – невеликий звір із сімейства куніцевих, який відомий не тільки своїм унікальним хутром, а й кількістю легенд пов'язаних з його персоною. Знатні люди дуже шанували цього верткого звіра за те, що він неймовірно дорожив своєю шкіркою, і вмирав, якщо на його білому хутрі з'являвся бруд. Тому його хутро прикрашало суддівські мантиї і шапки, а також служило окрасою царських суконь.

Самці трохи крупніше самок. Вага тварин – 200 грамів. Влітку шубка у нього коричнева, кремова на черевці, взимку – чисто біла, і лише кінчик хвоста чорний. Горностаї не люблять відкритих просторів. Веде переважно одиночний спосіб життя і ревно позначає межі своєї території спеціальним секретом. Горностаї тварина розумна і не прив'язана до свого дому, якщо виникає нестача їжі, то цей хижак легко покидає насиджені місця, і мігрує в більш сприятливі зони: *Ось виступає Авряк бирькуватий: «Б'єм тобі, Царю, чолом всі народом!.. Тут ось і Вовк Сіроманець із родом, Кім Муруганько і Рева патлатий; далі Осел капловухий та Зайко, Трусик Шашчя з Медеяном ось тут, Цап Мекеке та і Кізенька тут, Білочка, Ласочка і Гоностайко тут ізійшлись на позов чередою; ось дробинаста облуда Коняка, ось ремигаїло недоступ Воляка; далі ж подвір'я усе дичиною крилось із степу: Бабак і Куниця, Олень Рябкий і Сугак-тонконіжка, скверний Хаврях і Тхорище дряпіжка... Геть їх позаду пішла уже птиця: Бушля чубата, Цибатко Журавка, Качур-шавкун і Гусак танцюристий, Стрепетень, Чайка, Індик бадьористий, збіглись усі, мов на мед де мурашка. Стільки зібралось усякого звіру, птиці злетілось, що й ліку не мало! На Лисовина усе те напало, кожне волато тут: «Смерть бузувіру!»* (Мнж. КПХЛ, с. 302)

ГОРОХ – одна з найдавніших культур. Походження гороху легенда пояснює так: вигнаний із раю Адам перший раз орав землю і плакав, і там, де падали його сльози виріс горох. За іншою версією, коли Бог покарав людей за гріхи голодом, Богоматір плакала, і її сльози перетворювалися у горох [Войтович 2014: 460]: *А ось якраз поруч з тобою в'ється на тичку струкатий горох. Він трохи хвастовитий, а проте нічого хлопець, солодкий на смак, але поки не постарівсь ...* (Полт. Маківка, с. 226).

ГОРШКИ З КАШЕЮ – горщик є найпоширенішим ритуальним предметом із хатнього посуду. Гончарні вироби були атрибутами великої кількості обрядів і звичаїв. Каша була символом продовження роду: всі присутні на родинних торгуваннях за честь розбити горщика з кашею. Як правило, найвищу ціну давав кум. Тоді він розбивав горщик об ріг столу, а те, що розпадалося, з'їдали, або несли додому своїм дітям [Войтович 2014: 122-123]: *Прийшлося, перед матками, відьма пішла до міста, купила чотири нові горшки й наварила в них каші. Скоро вже добре потемніло, вона взяла ці горшки та пішла з ними у поле* (Кобр. Судильниці, с. 236).

ГОСПОДАР – 1. Той, хто займається господарством, хто веде господарство; 2. Батько, чоловік, голова родини. Ця сема є похідною від семи «той, хто займається господарством, хто веде господарство», оскільки людина, що бере на себе найважчу роботу у господарстві автоматично набуває статусу голови родини й навпаки; 3. Господар – коханий чоловік; 4. Особа чоловічої статі. Така семантика найчастіше трапляється у народних переказах, легендах і казках; 4. Людина, у якої є майно, вона є заможною; 5. Повновладний розпорядник, хазяїн певної ситуації; 6. Іноді господарем називають поважну, шановану всіма людину [Закомірня 2006: 99-100]: *Але доки старий ще жив і на него заробляв, то ще було, як було; але як старий помер, а той господар, що вони в него у комірних сиділи, нашого Бідолашку на вулицю витрутив, тоді він став як пень, не розуміючи і третьої* (Федьк. Бідолашко, с.167); *Розповідала Сорока-білобока, що чула від Куниці, молодій дівичі, що та бачила, як господар куштував і хвалив, що солодкий, пора збирати* (Фр. ТМХ, с. 65); *Господар завів їх під оборіг та й розповів, що се йому бог уже був дав трос дітей, та ні одно не перебуло четвертого року* (Кобр. Судильниці, с. 222). Іноді наявні в текстах

множинна форма лексеми: *Дід старий в одежі вбогій до світлиці завітав, на ніч захисту з дороги у господарів прохав* (Кон. Казка, с. 232) та варіант у жіночому роді: *Рано господиня, вибираючися в поле забула дати йому [коту Мурку] їсти – значить, прийдеться бідному терпіти аж до вечора* (Фр. МІБ, с. 243).

ГОСПОДЬ – слово «господь» означає «Батько/Захисник усіх» [Наливайко 2001: 190]; у текстах подають як синонім до слова «Бог»: *Тому, що вона вже раз одступилася од Господа, то удруге її Бог до себе не прийме* (Сторож. ЗЧ, с. 57); *Господи, вислухай ти мене, дай мені роги!* (Фр. Свиня, с. 123). Іноді зафіксовано в поєднанні зі словом «Бог»: *Від чого море солоне, того ніхто не може зміркувати, і лиш тільки знаємо, що якби Господь Бог був не посолів, то би ніхто не міг жити на світі, бо вода у морі, не мавши такої прудкої протоки, як наші ріки, скоро би ся зіпсувала і все повітря так зачутила, що, здається, жодна істота не могла у ній жити* (Федьк. ВЧМС, с. 478).

ГОСТРОМИСЛ – ім'я використовується у багатьох слов'янських країнах зі значенням: «гострий розум», «розумний», «проникливий інтелект». У казках І.Франка зображений як лукавий та хитрий звір. Винахідник, який часто знаходить вихід зі складних ситуацій: *Слухайте, любі мої, – говорив Лис Микита, – і радійте! Сьогодні рано святий Миколай виліпив мене з небесної глини, придивіться, яка вона блакитна. І, ожививши мене своїм духом, мовив: «Звіре Гостромисле! В звірячій царстві запанував нелад, несправедливий суд і неспокій. Ніхто там не певний за своє життя і своє добро. Йди на землю і будь царем звірів, заводь лад, суди по правді і не допускай нікому кривдити своїх звірів»* (Фр. ФЛ, с. 79).

ГРАЧ – діал. форма від «грак» – великий птах, довжина якого сягає від 44 до 46 см, а розмах крил становить від 81 см і майже до 1 метра. Вага становить від 337 до 531 г. Має великий дзьоб, який застосовує для пошуку їжі та поїдання комах. Харчується тваринною та рослинною їжею. Грак разом із іншими представниками ряду воронових має розумові можливості, вищі не лише серед птахів, а й серед більшості тварин. Він керується не лише інстинктами, а й інтелектом: *Дружком буде деркач-крикач, та грач на підмогу; а свашкою липашкою клич чайку-небогу* (Алекс. ЧВ, с. 156).

ГРЕЦІЯ – розташована на південному сході Європи, на півдні Балканського півострова, а також островах Середземного, Егейського та Іонічного морів. Грецький ландшафт – це поєднання скелястих, зазвичай безлісних гір, густонаселених долин, численних островів, проток і бухт. Мальовничі скелі, пляжі, екзотичні печери надають великі можливості для відпочинку на морі та екскурсійного туризму. Гірські масиви займають майже чверть на поверхні території країни. Найвища точка – легендарний Олімп. До складу Греції входить понад 2000 островів, від великих до крихітних. На їхню частку припадає близько 20% усієї грецької території: *По тихих хуторах, по городах укріплених народ працює, здобува добро. З далеких сторін, із Греції, з-за моря їдуть купці до нас, з Венеції, з Морави, заморські скарби і достатки йдуть на Русь...* (Фр. СКС, с. 268).

ГРИНЬ – форма імені від Григорій, що означає «не спати», «бути пильним»: *На землі там, близ города, з дуба грубая колода бовваніла. Майстер Гринь хтів поздовж її лупати, то й почав з кінця вже гнати здоровенний в щілку клин* (Фр. ЛМ, с. 18).

ГРИЦЬ – форма імені від Григорій, що означає «не спати», «бути пильним»: *Тікай, Грицю, Марусеньки, бо в тебе влюбилаь – бо не дурно Марусенька ворожити вчилась ...* (Боров. Чарівниця, с. 61); *Повісив він [Гриць] головоньку, як листочок в'ялий; нудно йому на серденьку, очі повпадали ...* (Боров. Чарівниця, с. 63); *Скоч, Грицю, до Лесихи та спитай її, чи була сьогодні вранці в Леся голова чи ні* (Воробк. Сміховинки, с. 205); *От одного разу зібрались ми коло неї: я, Івась білоголовий, Пріся мишаа та Грицько меткий, напалися разом: кажіть та й кажіть, бабусю, казки!* (Мирний. КППК, с. 274). Іноді в літературних казках письменники додавали до імені прізвище, що наближало персонажа казки до реальної особи: *На тоці лежав роздягнений мужик і йойкав, і стогнав, і кричав. На його руках, плечах і ногах сиділи три сильні драби, а два інші прали канчуками в те місце, відки ноги ростуть. «Що ви робите?» – питає цікаво пан. Засідатель станув перед паном, уклонився і сказав: «То, прошу пана, Гриць Шуліка відбирає свою тижневу порцію». «За що?» «Три рази спізнився на паничину». «А так!» – сказав пан, заспокоївши свою цікавість, і хотів відійти. «Ой, бідонько ж моя, бідонько чорна!» – крикнув мужик, розтягнений на тоці. – І на полі щодня били за спізнення, і тепер ще б'ють. А в мене жінка хора, дитина вмирає, біда дома, нема що раз в рот вложити – і не спізняйся!* (Фр. ЯПСБШ, с. 99-100).

ГРОБНИЦЯ ЯРОСЛАВОВА – У 1054 р. першим у соборі Софія Київська поховали Ярослава Мудрого, мармуровий саркофаг якого здавна стоїть у східному торці давньої північної внутрішньої галереї (з XVII ст. – Володимирський вівтар). Імовірно, його виготовили у Візантії й привезли в Херсонес, звідки він потрапив до Києва. Замовляв його ще батько Ярослава – Володимир. Стіни саркофага прикрашають християнські малюнки. Є й написи – більше 20. Одна з них, за даними знавця київської історії Михайла Кальницького, у перекладі означає: «Ісус Христос переможець, світло Христа перемагає всіх». Однак вірменський учений Жирайр Норайрович Тер-Карпетян вважає, що на кришці саркофага написано «Всезнаючому великому цареві від жителів Києва»: *Увійдіть хоч у собор Софійський – ба, тут цілий натовп: тут співають, вінчають. Що ж робити, іншим разом ми з вами роздивимося церковні диковинки Києва, і гробницю Ярославову, і грецьку мозаїку, і багато-багато дечого, а тепер подивимося на весілля* (Греб. МП, с. 109).

ГРОМАДА – група людей, об'єднаних спільністю становища, інтересів: *Зійшлась громада, в корчмі нараджаєсь, доброго сина на суд призиває* (Шашкевич В. Зробок, с. 84).

ГУБЕРНІЯ (КУРСЬКА, ХАРКІВСЬКА) – Губернія, вища одиниця адміністративного ділення і місцевого пристрою в Росії, яка сформувалась у XVIII ст. при Петрі I у процесі організації абсолютистської держави. У казкових текстах згадуються Курська губернія (1796), до неї входили такі повіти: Білгородський, Грайворонський, Дмитрієвський, Корочанський, Курський, Льговський, Новооскольський, Обоянський, Путівльський, Рильський, Старооскольський, Суджанський, Тімський, Фатежський, Щигровський; Харківська губернія (1835) мала

повіти: Ахтирський, Богодухівський, Валковський, Волчанський, Зміївський, Ізюмський, Купянський, Лебединський, Старобельський, Сумський, Харківський: *Зате ж літ у шість, а може, й більше, як із **Курської губернії** уїдеш у **Харківську**, то так тобі стане легенько, мов на крилах тебе підняло!..* (Сторож. ЗЧ, с.48); *Раз походом із **Курської губернії** в херсонські степи, переправившись через Дніпро, прийшов наш штаб на «дньовку» в село Сведовок* (Сторож. ЧК, с. 109).

ГУК – міфічна істота, яка для залякування живих істот використовує сукупність багатьох звуків різної частини та сили: *Ось у недалекому болоті поміж тростиною загукав Гук на все горло: «Гуп-гуп-гуп!»* (Фр. ЛК, с. 51)

ГУРТ МИСЛИВСЬКИЙ – сукупність осіб, об'єднаних спільною метою, певними ознаками, властивостями: *Гурт мисливський зголоднілий весь підбився, утомився, дехто ще зоставсь у гаю, дехто вже й з дороги збився* (Укр. ДК, с. 304)

ГУСАК – товариський птах, який викликає захоплення своїм поведінковим інтелектом, соціальною структурою. Має чудову пам'ять і можуть запам'ятовувати місця, де знаходять їжу або воду. Гучний крик використовує для спілкування, сигналізації про небезпеку та координації в польоті. Здатний захищати гніздо від великих хижаків. Гусак є частиною багатьох культурних традицій і фольклору, постає символом відданості і пильності: *Послухав Бровко розумної ради, запросив Качура й Гусака, і вони обіцяли йому свою поміч у війні* (Фр. ВМПВ, с. 61); *Ось виступає Авряк бирькуватий: «Б'єм тобі, Царю, чолом всі народом!.. Тут ось і Вовк Сіроманець із родом, Кіт Муруганько і Рева патлатий; далі Осел капловухий та Зайко, Трусик Шашчя з Медеяном ось тут, Цап Мекеке та і Кізенька тут, Білочка, Ласочка і Гоностаiko тут ізійшлись на позов чередою; ось дробинаста облуда Коняка, ось ремігаило недоступ Воляка; далі ж подвір'я усе дичиною крилось із степу: Бабак і Куниця, Олень Рябкий і Сугак-тонконіжка, скверний Хаврях і Тхорище дрянїжка... Геть їх позаду пішла уже птиця: Бушля чубата, Цибатко Журавка, Качур-шавкун і Гусак танцюристий, Стрепетень, Чайка, Індик бадьористий, збіглись усі, мов на мед де мурашка. Стільки зібралось усякого звіру, птиці злетілось, що й ліку не мало! На Лисовина усе те напало, кожне волато тут: «Смерть бузувіру!»* (Мнж. КПХЛ, с. 302). У казках активно використовується форма множини лексеми «гусак». **ГУСИ** у народних повір'ях близькі до журавлів та лелек. Це символ командної роботи і відданості та важлива частина екосистеми і людської культури: *Там орел панує зі своїми орлами-міністрами. Ради союму, послів від поодиноких родів птахів там зовсім нема: як цар скаже, так всі слухати мусять. Ще більше: недавно видав їх цар приказ, щоби всі однаковою мовою говорили – всі по-орлиному: і чаплі, і бузьки, і лебеді, і гуси. На той приказ лебеді зі страху зовсім оніміли, і тепер кажуть, що кожен лебідь доперва перед самою смертю пісню жалібну проти царя співає, гуси лиш гегочуть, бо давно свою мову забули, а бузьки клеочуть; а перше і вони по-своєму говорити вміли* (Васил. КПТБО, с. 302); *Далі ж, підрісши, та так розбісвся, – що не траплялось – усе я колошав: Кури і Гуси – усякую птицю* (Мнж. КПХЛ, с. 306); *Від дитинства сам собою я привчався до розбою, хоч отець картав не раз. Бідні Кури, Гуси, Утки! Серце рветься в мні ось тутки: як то шарпав, гриз я вас!* (Фр. ЛМ, с.38); *Тільки на різках стріхи вже не тоненькою ниточкою, а товстим перекрученим мотузком рине вода і вибиває в землі все більшу та глибшу ковбаню, де вже хлюпоцуться качки та гуси. От їм, бач, не сумно й не страшно ні дощу, ні холоду! Ач, як вибілилось їхнє пір'я! як блищать у*

качок дзьоби та лапи, жовті, як янтар, а в гусей червоні, як коралі. Весело їм: хлюпоцуться, бігають кружка, витріплюють крила, навіть пірнати силкуються, та калюжа плитка, і невдатно пірнувши самою головою, вони з сорому тільки хвостами потрушують. Водяна птиця, сказано, їй і в негоду добре, а ти от сиди, коренись отут у хаті! (Дн. Чайка. КМ, с. 101).

ГУРІЯ – міфічна юна діва мусульманського раю. Переважно вживається лексема у множині. За спостереженнями Н.С. Родзевича, походить з арабської мови (hūr), що означає «чорнооки» [Мельничук 1982: 623]. У мусульманській міфології діви, що разом із праведниками населяють джанну (рай). До них не доторкнулися ні людина, ні джин. Їх описують як істот, створених із шафрану, мускусу, амбри й камфори. Вони майже прозорі, живуть у палацах, прикрашених дорогоцінними прикрасами. На грудях у кожної написано ім'я аллаха та її чоловіка. У розкішних вічнозелених садах гурії покояться на дорогоцінних килимах і в їхніх обіймах правовірного чекає вічне блаженство. У Корані гуріями називають «чистих дружин», тобто тих, що не мають тілесних і духовних недоліків. У віршованій казці «Урок панам» П.П. Білецький-Носенко порівняв з ними головний персонаж Умину: *Тепер він закохав і з страсним дивуванням та жарким воздыханням до ніг її припав, мов з жару їй сказав: «О Гурія небесна! О красота прелестна! Тепер я наймит твоєї, ти пані, – облайдай; як хоч повелювай!»* (Б.-Нос. УП, с.136).

ГУЦУЛИ – утворилося від гуцул – верхівець, танцівник, музика [Волосевич 2005: 17]: *Правда, скотили стару ялицю, та не до трачки, а на берег бистрого Черемошу і зв'язали її з рідними сестричками в величезні сплави-дараби; а коли з весною теплі вітри пробудились, а на Чорногорі, тій столиці Довбушевій, сніги топитися стали, погнали жваві керманичі-гуцули Черемошем і нашу ялицю попри Вишницю, а далі Прутом попри Чернівці, а опісля Дунаєм аж до самого Галацу, колишнього другого руського Галича* (Воробк. СІМЯ, с. 150).

Д

ДАЖБОГ – це ім'я походить від слова «давати». Бог світла і Сонця, син могутнього Бога вогню Сварога; Творець Яйця (світу-життя) і Землі, яка на справді має форму яйця, а також Дід і Отець русів; подавач усякого добра, опікун людської долі та достатку; Бог, який дає білий день, щастя та любов. Зі сходом Сонця з давніх давен асоціювалося його відродження, а тому Сварог є божество-батько, який дає життя Сонцю-Дажбогу. М. Зінчук, записувач казок, писав: «казки дають підстави говорити, що дохристиянські боги наших предків побутували в народних казках ще довго після прийняття християнства. Те, що й досі не було записано про них народних казок, не значить, що вини забуті зовсім. Адже записувати казки у нас почали не так уже й давно, найраніше відомі нам записи зроблено у ХІХ столітті» [Войтович 2014: 129-131]. Русини вважалися онуками Дажбога – це заступник людей, подавач усіх земних благ. Також під його волею перебувають всі вітри та дощі. Вважалося, що над видимим нами небом знаходяться «сльоти небесні» – вмістище всіх опадів, якими розпоряджається Дажбог, звідси і слово «дощ»: *Сего млинчика проси собі у Даждзьбога, а проси його дуже, бо він не буде хотів тобі дати, буде казати, щоб ти собі брав і міх золота. Але ти уприся таки на млинці, то він тобі дасть наконець. Розумієш?* (Федьк. ВЧМС, с. 481).

ДАНАЯ – у давньогрецькій міфології дочка Акрісія, царя Аргосу і Еврідіки. Акрісій через пророцтво, що він буде убитий сином своєї дочки, ув'язнив Данаю в підземний мідний будинок і приставив до неї служницю. Зевс запліднив Данаю у вигляді золотого дощу. Після народження Персея Акрісій наказав укласти її з дитиною в ящик і кинути його в море. Хвилями ящик принесло до острова Серіфос, де рибалка Діктіс урятував матір із дитиною. За італійським переказом, скриня з Данаєю й Персеєм припливла до Латіуму. Там Даная вийшла заміж за Пілума і разом із ним заснувала місто Ардею, тому Турн, цар рутулів, нащадок Пілума, називається у Вергілія «той, що походить від древніх героїв Аргоса і Мікен»: *Зевес, вкохавшись в Данаю, з пикой не міг до неї підлізти, а як оставив бучну зграю да в башту брязнув золотцем, од неї зробився панотцем* (Б.-Нос. Помилки, с.116).

ДАНИЛКО – зменшено-пестлива форма імені Данило та означає із давньоєврейської мови «суддя мій Бог»: *Прожив, бо спізнав Данилка, що його у дврі видів, - що то так дико і люто, як розбишака, виглядав, що то на обіцянку пана бути на весіллі к стіні по-батьківськи ся усміхнув* (Шашкевич М. Олена, с. 58).

ДАНТЕ – видатний італійський поет доби Відродження Данте Аліг'єрі. Поет народився та провів свою юність на півночі Італії у Флоренції в аристократичній родині, де і відбулось його перше знайомство з античною та сучасною йому поезією. У цей же період Данте із захопленням вивчав філософію, схоластику, теологію та астрономію, вражаючи сучасників своїми знаннями. Коли Данте захопився письменництвом, достеменно невідомо. Після повернення у Флоренцію, Данте брав участь в битві на Кампальдіно, перемогу в якій одержали флорентійці, потім був пов'язаний із політичною діяльністю. В 1302 році Данте був вигнаний із Флоренції через політичні міркування і більше не повертався в рідне місто. Він мандрував Італією, деякий час жив і викладав в Парижі. Останні декілька років життя поет прожив в Равенні, де і помер в 1321 році. Поворотною подією всього життя і творчості Данте стала його зустріч з Беатріче, але мріям не сталося здійснитися: Беатріче помирає у віці двадцяти чотирьох років, а Данте проносить любов до неї через все своє життя і оспівує її у своєму грандіозному творі – «Божественній комедії». Це найбільш пізній твір Данте, є шедевром поетичного мистецтва, енциклопедією з ботаніки, астрономії, суспільної історії, глибоким філософським і містичним твором. Вражає числова гармонія «Божественної комедії»: вона побудована на постійному поєднуванні трійки (божественна тріада) і десятки (досконалість): *А один ще взяв та обернув той рисунок вирваною карткою з Данте* (Фр. Свиня, с. 122).

ДАРМОЇДИ – ведуть дозвільний спосіб життя, зневажають працю, паразитують на результатах праці інших людей: *Скажу вам, діти, яким чином добутися до краю дармоїдів* (Кон. КД, с. 156).

ДВІРНИК – працівник, що стежить за чистотою і порядком у дворі та на вулиці біля двору: *Та й двірник помилився, казав, що я ні на що не здатна, – а ось дарма що я пожовкла, таки є з мене користь!* (Пч. Сосонка, с. 391).

ДВІРНЯ – дворові люди у панському дворі: *Деруть Рябка, мов пір'я, на галас збіглась двірня* (Г.-Арт. ПТС, с. 25). Також наявна зневажлива форма «двораки»: *А*

другі **двораки** за се бий-забий на него, та ну єго горнити у цісаря, де лиш могли (Федьк. Бідолашко, с. 170).

ДЕКАН – голова факультету в освітній установі. У казці О. Маковея він має прізвище, що означає «те саме, що розбійник, грабіжник, бандит»: *Опозиційники – ідіоти! З такими людьми нема що делікатно обходитися! Добре зробили, що чіпили так «файно» о. декана Розбишацького – добре йому так! Всім се дуже сподобалося* (Маков. ЯЯВГ, с. 17).

ДЕСНА – назва річки індоєвропейського походження, що пов'язується зі словом «блищати, сяяти». Гідроніму Десна, який фіксується ще в літописній літературі XI-XII ст., у слов'янській ономастиці присвячена велика кількість досліджень, але загальноприйнятої етимології досі немає: *Краще це, жінко, збирайсь, та тікаймо де-небудь далі, у Крим чи за Десну, поки нас люди не знають, чудесно там у спокої собі й поживаймо* (Мнж. КПХЛ, с. 321).

ДЖУРА – це зброєносець, учень у козацької старшини в XVI-XVIII ст. Разом із козаками джури ходили в походи, брали участь у боях. Джура мав зброю чистить, коня доглядати, а його за це вчили козацької справи. Січ для хлопця-джури – справжня школа козацтва. На Січі була створена справжня козацтва школа, яка готувала не тільки вояків, але й освічених людей, що могли працювати писарями або займати інші керівні посади. Навіть співи і гру на музичних інструментах викладали у козацькій січовій школі. Але головним було, все ж таки, навчання козацькому мистецтву. Вправно володіти зброєю, бути фізично витривалим, вміти доглядати за знаряддям, надати першу медичну допомогу. Крім навчання, джури виконували багато роботи, допомагали січовим козакам. Вони куховарили, доглядали за хворими та пораненими, служили у церкві: *Ото й замурували Бову Королевича. Ніхто не любив його так щиро і вірно, як джура Сидон. Жалько було Сидону, що так марно пропадає маленький лицар, і захотілось йому від смерті видющої спасти Бову Королевича* (Уст.-Г. БК, с. 342).

ДЗВІНОЧОК БЛАКИТНИЙ – це рослина висотою до 1,2 м. Блакитні квітки на високому квітконосі, довжина суцвіття до 70 см. Цвіте в червні-липні. Використовується для зрізання, посадки в квітниках, в групах на газоні. Рослина віддає перевагу сонячному місцю розташування, легкі родючі ґрунти, рясний полив: *Маленькому блакитному дзвіночку було дуже сумно; він почав прислуховуватись, що робиться угорі, йому чувся якийсь гомін* (Грінченко Б. Квітки, с.134).

ДЗВОНИКИ – ударний сигнальний підвісний інструмент, у вигляді порожнистої зрізаної знизу груші, в середині якої підвішений ударник (серце): *Забрав дурний Іван дзвоники за всіх трьох і прийшов додому, виліз на піч та й сидить, ще й за гостинці опоминається* (Свидн. ЧД, с. 137).

ДИРЕКТОР – керівна посада вищого рівня у навчальному закладі або установі (підприємстві): *Коли оце приходить сам пан директор, а ті служащі йому й кажуть: «А гляньте-но, пане, який нам буряк уродився!» – То сам пан директор узяв мене на руки, зважив, сказав: «Ого! Та це цар буряків!»* (Дн. Чайка. Буряк, с. 156).

ДИТИНА – 1. маленька дівчинка або маленький хлопчик. 2. син або дочка незалежно від її віку: *На возі дитина сидить, бублик гризе, за возом чумак бреде, у смолі сорочка, у дьогті штани, в зубах люлька...* (Гнилосир. Вербка, с. 153); *«Нудилась, бідна дитино моя?»* – *«Ні, мамочко, я лежала, слухала, а дерева шуміли...»* (Укр. ЧКЗШ, с. 296).

Письменники в казках на позначення персонажа використовували варіанти лексеми, наприклад: **ДИТИНА МАНЕНЬКА** – *Ой ще за наших батьків те було: в нас молоде на Вкраїні подружжя жило – був чоловік, а на ймення Хома, жінка Марина та ще маненька дитина, – ну, та вже більше нікого нема* (Грінч. ЧРВ, с. 134); **ДИТЯ** – *Стала баба просто рога, задивилася, небога, як зчепились два вози: коні шарпають та рвуться, візники трохи не б'ються, а пани кричать: «Вези!»* *Стала баба, всміхається, щось їм радить збирається, а дитя держить в руках. Втім гар-гар, гур-гур почулось, щось страшне таке метнулось, мов увесь звалився дах. Зглянутись не встигла баба, – вже кістята неся лаба шкряб її через лице! Передерла, мов драбину, – баба кинула дитину та й кричить: «Ой, що ж отсе?»* (Фр. АКК, с. 226). Іноді в текстах вказано вік дитини: *Встають вони рано та й розповідають газді, що так і так, що прилітали якісь птахи вночі та й казали, що й тота їх дитина буде жити лише три роки довше від тамтих і в тій о, тут на подвір'ї, керниці найде собі смерть. Газду якби хто ножем підрізав. Росте дитина один один рік, другий, але він ніякої втіхи не має. Керницю засипав каміннями, забив дошками, а дитину пильнують обоє обоє, як ока в голові. Коли дитині було вже сім літ, вони раз озирнулись, а дитини десь нема; біжать до керниці, а дитина лежить на керниці, вони до дитини, а дитина нежива* (Кобр. Судильниці, с. 223).

Відомі казкові тексти, де персонажів описують у множині, наприклад: **ДІТИ** – *Але ж се все байки!* – в один голос закричали діти, коли я скінчив оповідати їм оте все, що написано в тій книжці (Фр. БПБ, с. 251); *Діти, милі діти! Ось тут колись бувала мати ваша! Їй кланялись, давали честь бояри, сам князь із нею любо розмовляв, – а нині що ми всі? Ми жебраки, нещасні, без кута, без кусня хліба!* (Фр. СКС, с. 256), *І любились цар-цариця, Нігде правди діти; І на радість і потіху Дав їм господь діти* (Рудан. ЦС, с. 307); **ДІТВОРА** – те саме, що діти: *Хто йде, – горох скубне: гребець скубне у жменю; іде косар і жнець – нагарбають в кишеню; прискочить дівтора – і в пелену смикне ...* (Г.-Арт. СТХ, с. 32); *Раз сиділи дід та баба під вікном обоє та на вулицю дивились, а там чепурної дівтори весела згряя гралась, метушилась, та собі ліпити бабу з снігу заходились* (Грінч. Снігурка, с. 113).

ДІВЧИНА – молода неодружена людина жіночої статі, зазвичай дитина чи підліток: *Дівчиною вона і смирна, покірна; слуха матір, батька боїться, старших поважа; вийде на вулицю, то й очей не зведе, а коли зачепить її який парубок, то вилає або заплаче* (Сторож. ЖЧ, с. 30-31); *Приходить до хати, а навпроти них виходить газдиня та й така вам ладна дівчина, що жовнір аж облизався. Сусіди посходились, а жовнір і горілку п'є, і до дівчини залицяється. Дівчина стидається, закривається рукавом, сусіди приповідають, пляшка по пляшці – та так до півночі завелось* (Кобр. Судильниці, с. 225). Письменники подають персонажа в казках з іменем: ... *Взяв Гапку, гарную дівчину, у двір до себе із села, гладку, біляву, уродливу, моторну, ручную, смішливу, що пана з кругу ізвела* (Б.-Нос. Помилки, с. 114); *Став князенко вже парубком жсавим, стала Леся доросла дівчина, Рушники вишиває орлами, собі посаг готує у скриню ...* (Грінч. ДЛ, с. 24); *Гарна дівчина Олеся, така повна, миловида* (Сторож. ЗЧ, с. 52); *Віддала сестрицю наша панна: випросила дівчина*

Мар'яна, за щирю свою роботу влітку випросила щонайменшу квітку (Укр. Лелія, с. 472).

Також активно використовувалися зменшено-пестливі лексеми «ДІВЧИНКА» (іноді при поєднанні з прикладкою) та «ДІВЧА», іноді зі вказанням фізичного стану або умовного віку: *А я найліпше люблю байки через те, що моя мама оповідають їх так гарно, так рівно-рівно, такою добірною мовою, – мовила дівчинка-школярка* (Фр. БПБ, с. 254); *В однім великім-превеликім лісі жило двоє дітей: хлопчик і дівчинка. Вони росли вкупі, разом гралися й щиро любилися* (Ком. НЗМ, с. 176); *Озирнувся, осяяв чистеньку гарненьку кімнатку, біле ліжечко, а на ліжечку бліду-блідую хвору дівчинку, золотив її кучеряві косенята, рум'янив худенькі щоки* (Дн. Чайка КПСТІС, с. 149); *Дівча молодеє* теє крякання чує і ворона стало питати: «Ей, вороне клятий, чи много сей рік дівчат з нужди й недолі без хдіба, кута, поневолі піде встиду й ганьби дорогов?» (Фр. ПК, с. 95).

Маємо і зневажливу форму «ДІВКА»: *Дівка* стала їй розказувати, що вони з дівками сиділи у кухні і чули, як хтось під їхав к хоромам і що вони з-за дверей бачили, як несли домовину і як унесли в панину хату. Пані боялась сама ночувати і залишила у своїй хаті дівку (Купр. Відьмач, с. 57), яка поєднується з прикладкою: *Отак і привелось на світ наше підмінче. Та гіренький же ж він єму був, єго той світ! Качки єго скубли, кури кусали, індик гонився за ним, як єго лиш де вздрів, дівка-пташниця єго ногів копала, ба навіть коти фоскотіли та втікали від него, а всі казали, як змовлені: «Яке ж бо ти бридке та погане! Фе!»* (Федьк. Підмінче, с. 220).

Множинна форма «ДІВЧАТА» переважно також поєднуються з прикладками: *Прилізе стара баба, та аж стрясеться, та й зачне хреститися, аби до неї приступу не мав; а що дівчата, то цілими гурмами бігають до ковалевої кузні та з чорта вже так сміються* (Кобр. Чортище, с. 109); *Звечора під Новий год дівчата* гадали: вибігали і огород, в вікна підслухали; з тіста бгали шишечки; оливо топили; слухали собак; в пустки опівніч вихрили; віск топили на марку і з водою в черепку долю виливали; бігали на шлях вони; з приказками в комини суджених питали (Боров. Маруся, с. 41); *За столом на лавках сидять дівчата, убрані по-міському, але надто вбого, запнуті брудними фартушками; кожна дівчина має ножички і багато маленьких шильців, колодочок, лещаток; перед кожною дівчиною лежить купа отого шмаття та дріб'язку. Одні дівчата* витискають гострою машинкою листя та пелюсточки, другі вправляють дроти в те листя, треті фарбують, четверті крохмалють, завивають та розправляють, п'яті роблять серединки з бавовни та ниток, а остатні вже клеять пелюсточки до купи й роблять з них квітку, востаннє підмальовують, закручують – і квітка готова (Укр. Лелія, с. 473); *Увесь світ любив тих дівчаток-близняток. Вони не знали, що то таке ворожнеча й згода, що добро, що лихо, що моє, що твоє; бо все було їх – не ділене, не шматоване. Не маючи чоловічої облуди, як ті янголята, носилися вони понад землею, поринали в темних хмарах, хапали блискавиці руками й, граючись, кидали одна на одну. Або спускалися на темну землю, ховалися у густих туманах, перелітали з скелі на скелю й перегукувались через яри одна до одної. Коли їм обридало плескатися на дощі, лазити по слизьких скелях, вони знову вилітали за хмари і, обгорнувшись веселкою, сушилися на ясному сонці, виспівуючи голосні пісні... Увесь світ заслухувався їх пісень: вітри затихали, ясні зірочки підтягували їм, а блакитне небо раз у раз одкидало від себе голосну луну, котра, неначе в бубон, бухкотіла в його синій намет... Красне Сонечко стояло серед неба і, усміхаючись, прискало на них золотими іскорками. Вони хапали ті іскорки в жмені й розсівали по всьому світу... Так іноді невеличкі діти*

пересипаються жовтим пісочком. То була весела забавка, весела й всьогосвітня, бо весь світ, дивуючись на них, бавився їх іграшками... (Мирний. КППК, с. 275).

ДІД – 1. патріарх, мудрець, родоначальник, старійшина роду. Образ Діда бачимо в різноманітних народних обрядодійствах. 2. батьків або материн батько: *Давно колись, як ще по світу жили русалки й знахорі і брали добрих під заштиту, лихих тягали у бори, де у ведмедів лицювали, так рятували люд од бід, – в хатинці тісної бідували старая баба й сивий **дід*** (Б.-Нос. ТБ, с. 92); *Дід ішов якийсь в драній свитині і почув, що хтось гірко ридас ... Пожалив її **дід** той убогий і узяв за дочку він додому* (Грінч. ДЛ, с. 29) *Іде собі, іде, стрівся з якимсь дідом. Попростився чоловік з тим **дідом**, пішов своєю дорогою* (Дн. Чайка. ГК, с. 133-134); *У Києві на базарі люди козу продавали, а **дід** козу полюбив, аж три копн заплатив, поклав кізоньку на віз та й додому привіз* (Дн. Чайка. КД, с. 236). Зафіксовано і зменшено-пестливу форму лексеми в текстах: *У хаті білій край села, під гаєм аж густим, сім'я маленькая жила: **дідусь**, бабуся з ним, та в них і діти ще були ...* (Грінч. Сопілка, с. 12).

З метою наближення образу до реального життя, письменники використовували лексему у поєднанні з іменем: **ДІД АНДРУШКА** – *Був собі **дід Андрушка**, а в нього – баба Марушка, а в баби – донечка Мінка, а в дочки – собачка Хвінка, а в собачки – товаришка, киця Варварка, а в киці – вихованка, мишка Сіроманка* (Фр. Ріпка, с. 2); **ДІД МАКСИМ** – *Попереду йшов пристаркуватий чумак, уже з сивими вусами. Не дійшовши ступнів, як би вам сказати, може, з десяток, він спинився та до **діда**: «Здоров, **Максime!** от дав Бог побачитись!»* (Гоголь. ЗМ, с. 93); **ДІД МСТИСЛАВ** – *Між челяддю його в палаці, що терлася неначе рій, із глухом іла людську працю, один був добрий дід старий, богобоящий і моторний, ще князя дідові служив, був на війні одваги повний, полки зо славою водив; казати він правди не боявся, за те же й двірським був грізний; мов уж, пред князем не звивався, плутам і мниху був страшний. Сей **дід Мстиславом** називався за те, що справді був такий* (Б.-Нос. УП, с. 126-127).

Назву персонажа поєднано з віковим уточненням, іноді замінено в тексті лексемою «старий»: *Ото бачить Бова Королевич, що іде якийсь **старий дід** з кобзою, він спинив його та й каже: «Віддай мені, **діду**, свою одягу і свою кобзу, а я тобі віддам своє вбрання, ще й калитку з червінцями в додачу»* (Уст.-Г. БК, с. 344); **Дід старий** в одязі вбогій до світлиці завітав, на ніч захисту з дороги у господарів прохав (Кон. Казка, с. 232); *Глянуть – **дід старезний** сивий відкілясь узявся і питається, вклонившись: «А що, добрі люде, що робити заходились, що із того буде?»* (Грінч. Снігурка, с. 114); *От це, – каже **старий**, – могили отих людей, котрі дуже любили стромляти свого носа у мої діла, а це була зготована для тебе; якби ти став сперечатись зо мною, або дізнаватись про що, то пропав би* (Дн. Чайка. ГК, с. 136).

На особливу увагу заслуговують назви у поєднанні з прикладками. Вони вказують на містичні здібності людини: *Є у мене знаний **дід-ворожбит**, дав він мені оцю пляшечку з водою: як умиєшся, то відразу зробишся пташкою бистрокрилою і, куди вітер полине, туди і ти полетиш, а де сісти схочеш, то з-під правого крильця вирвеш найдовше перо і знов у чоловіка перекинешся* (Уст.-Г. БК, с. 342); на професію персонажа: *Так було діло: вже давня година, років чимало минуло, к старому **діду мирошнику** йшов я на влови: він же заснав на той час, бо втомився. Бачачи це, я гаразд підмостився та й украв ту ковбаску, панове...* (Мнж. КПХЛ, с. 274); *Жив собі **дідусь-пастух**. Не було у нього роду, не було й житла. Переходив він з місця на місце і пас худобу* (Кудр. Старці, с. 348); на сімейний стан: *Жив на селі заможний чоловік –*

давно-давно – як ще у нашій краї були князі та пишні королі, був **удівець дідусь** той самотній, сумуючи він віку доживав. А щастя мав – одну дочку Орису. Вона йому мов сонечко ясно останні дні освічувала любо: і пишною красою процвіла, і вдачею ласкавою своєю йому вона утіхою була (Грінч. СМ, с. 171).

ДІДИЦЬКИЙ БОГДАН АНДРІЙОВИЧ – реакційний український письменник і журналіст, один із провідників москвофільського руху в Галичині. Редактор газети «Слово» та альманаху «Зоря Галицька»: *Думав було йти до Богдана Андрійовича Дідицького та ропитати його децю ближче про «море вікових времен», а далі роздумав* (Фр. КДСР, с.69).

ДІДИЧ – поміщик в Україні у XVII-XIX ст.; великий землевласник: *Та й не було і дива: бо се діялось, як я вже казав, ще за паничини, а у тім селі був дідич такий то вже лютір, що якби міг, то би був з людей і паса дер, не то що!* (Федьк. ГЧ, с. 187)

ДІН (ДОН) – річка басейну Азовськ. моря. Частина басейну Дону охоплює Східну Україну. В античних джерелах відомий під назвою Танаїс: *Один чумак такий там жив, що все у Крим по сіль та трох возах ходив. Ходив він і на Дін по рибу осятрину, і грошей щось придбав, – що вже не лізли в скриню* (Рудиков. Казка, с. 364); *Накупили волів і послали кілька хур у Крим за сіллю, на Дін за рибою, построїли шинок із лавкою та й годують скриню карбованцями, як свиню горохом* (Сторож. Скарб, с. 35-36); *Находила північ. Зібравшись в кружок, казок гайдамаки казали: про Дін, про Гаркушу, про гарних дівок, про парнів, що Січ боронили; про злих вовкулак; про Твардовського рід; про мертвих, що челядь мекають; про військо московське; про київських відьм, про змії, що до бав прилітають ...* (Боров. Гайдамаки, с. 53).

ДМИТРО – чоловіче ім'я, пов'язане з ім'ям Деметри, богині землі і родючості із давньогрецької міфології; «той, що належить Деметрі»: *Івана не вибрали, бо шкульгав на одну ногу. Пилипа знов тому ні, що дивився зизом, і так і Савку, Кіндрата, Дмитра і Федька ні, бо всім їм чогось не доставало* (Воробк. Сміховинки, с. 202). Іноді письменники вказують прізвище або прізвисько персонажів: *А Дмитро Моргалю був колись передній господав у селі, та з-за лихого пана на таке перейшов, що і в печі затопити нічим було, не то що!* (Федьк. ГЧ, с. 188)

ДНІПРО (ДНІПР) – назва походить із балкансько-скіфської мови і означає «дальня річка», або ж давньоіранське запозичення, що перекладається як «широке місце» [Кровицька 2005: 95]. Цю назву письменники найбільше використали у казкових творах, підкреслюючи красу і могутність загадкової та величної ріки як життєдайної артерії України. *Дніпро* вважають символом історичної долі українського народу, національною святинею. Річка впадає в Дніпровський Лиман Чорного моря, бере початок на Валдайській височині в Росії, протікає через Білорусь і всю Україну з півночі на південь. Сучасна назва найбільшої річки України (третьої в Європі після Волги й Дунаю) відома з VI ст. н.е., але й досі немає загальноприйнятої етимології, що зумовлено її давністю та різномовними впливами на неї [Лучик 2014: 185-186]: *І Дніпр реве, грізний, мутить зо дна піском* (Б.-Нос. ПП, с. 121); *Через два роки вернувся козак Хведір з недоброю вістю, що мого батька десь за Дніпром вбито* (Сторож. ЗЧ, с. 63) *Раз походом із Курської губернії в херсонські степи, переправившись через Дніпро, прийшов наш штаб на «дньовку» в село Сведовок*

(Сторож. ЧК, с. 109); Садилось сонце за синім **Дніпром**, за сонечком вечір спускався, за вечором – ніччю, як сивим сукном, і поля і ліс укривався ... (Боров. Гайдамаки, с. 52); Ні бистрому Дністрові, ні світлому Бугові, ні самому батькові старому **Дніпрові** не стало давньої волі виливати у глибоке море свої води, і повернулися ріки назад і, розсердившись, високо підняли над берегами каламутні буйні хвилі. Дністер зіллявся з Бугом, Буг – з **Дніпром**, менші ріки пішли за старшими братами, і гой-гой! (Гнилосир. Верба, с. 152); Довго співали старці. Співали про «світ Божий», і про Дунай з **Дніпром**, про святого Юрка, про Запоріжжя і про гору Почаївську та Божую Мати... Про що вони лише не співали!.. (Кудр. Старці, с. 349); Далеко над **Дніпром** є непролазна пуца (Греб. МП, с. 106); Піднялася на рівнії ноги, головою небес досягла, і за крикнула криком тривоги, як **Дніпер**, коли б'єсь о пороги, в сніговую ся хмару вдягла (Фр. СнК, с. 403); І руський ставок почав співати. Спершу жалібно, так жалібно, що аж серце краялося, на нуту: «А ти поїхав, мене понехав!» Потім виступив мужеський квартет і заспівав «Рече та стогне **Дніпр** широкий», пісню дуже відповідну до нічного концерту на ставку (Маков. ДС, с. 7); Над **Дніпром** широководим вже вогонь палає, і купаловая пісня голосно лунає; парубки зійшлись, дівчата, з їми й уродлива русокося Снігурка, та смутна й журлива (Грінч. Снігурка, с. 118); І день і ніч клекотіла борня. Все вище та ширше по берегах здіймалися стоги криги, поміж ними снувалися тоненькі зернятка морозного сала, що з себе скидали ярливі хвилі. Тільки ще посередині **Дніпра** билася чорна бистря. «Годі!» – сказав мороз вітрові. Вітер вирух. Зоряна нічка налягла. Заспокоївся старий Дніпро, розпростав свої потомлені хвилі, думка, хоч уночі трохи одпочину. А лукавий мороз викрався з-за стосів криги і накинув на сплячого прозоре плетиво: «Тиру, старий, не пручайся!» І замовк сивий **Дніпро**, занімів, завмер. Тільки безпорадно дивиться в небо біластими мерзлими очима (Дн. Чайка. КМ, с. 107).

ДНІСТЕР (ДНІСТР) – за історичною традицією, є символом могутності Галицько-Волинської держави. Назва походить із балкансько-скіфської мови «ближня ріка»; або ж давньоіранське запозичення, що означає «швидка ріка» [Кровицька 2005: 98]. Сучасна назва з певними фонетичними змінами розвинулася в слов'янському середовищі на основі зафіксованого в античних джерелах з початку VI ст. н.е. скіфського гідроніма *Danastrus*: Коли прийшли нові вибори, Невдоволений Русин кандидував знову, але передвиборчі збори зовсім не давали йому тепер вдоволення; йому завдавали селяни зовсім нерозумні питання; чому ще панських ґрунтів не поділено між людей, чому не скасовано ще податків, чому **Дністер** пливе собі як перше Галичину і т.п. (Маков. КПНР, с. 14); Глухо, тихо доокола, все в темку щезає, понад **Дністром**, понад бистрим сив туман лягає (Вагил. ЖІК, с. 373); Ні бистрому **Дністрові**, ні світлому Бугові, ні самому батькові старому **Дніпрові** не стало давньої волі виливати у глибоке море свої води, і повернулися ріки назад і, розсердившись, високо підняли над берегами каламутні буйні хвилі. **Дністер** зіллявся з Бугом, Буг – з **Дніпром**, менші ріки пішли за старшими братами, і гой-гой! (Гнилосир. Верба, с. 152)

ДОБРОБИТ – сатиричний персонаж казки І. Франка «Казка про Добробит», який був уособленням представника влади у тяжкі часи на Галичині: Був ту собі колись **Добробит**. Не знаю, чи хто з вас особисто затямив його, тож мушу описати його так, як мені описував небіжчик моєї баби тітчаний стрик. Старий **Добробит**, була то особина наскрізь неморальна. Головна його засада була: як єсть, то шелесть! А що з роду він був **Добробит**, то все було у него чим шелестіти. Любив він

попойісти – ховай Боже! і животину носив перед собою, так що свої коліна видав тільки в сні, в благословенних споминах своєї молодости. Але за то до бійки, до лайки і до любощів кров у ного була страх горяча, а про єго гордість вже й говорити не буду. Одним словом, як є сім гріхів головних, так усі вони немов би прописані були на єго червонім, одутім лиці, в єго невеличких, товцем запливиших оченятах. Ходить було ота сотона по наших краю, наприндить ся, і через губу не плюне, а тільки знай сопе, а де тільки поверне ся, всюди жита, пиєниці, трави в хлопа, всюди ліси темні та безконечні, ріки та стави повні риби – одним словом, добробит (Фр. КПД, с. 356).

ДОВБУШ – Довбуш Олекса (1700-1745) – провідник руху карпатських опришків 1730-40-х рр. на Галичині; у фольклорі й мистецтві оспіваний як народний герой: *Правда, скотили стару ялицю, та не до трачки, а на берег бистрого Черемошу і зв'язали її з рідними сестричками в величезні сплави-дараби; а коли з весною теплі вітри пробудились, а на Чорногорі, тій столиці Довбушевій, сніги топитися стали, погнали жсаві керманичі-гуцули Черемошем і нашу ялицю попри Вижницю, а далі Прутом попри Чернівці, а опісля Дунаєм аж до самого Галацу, колишнього другого руського Галича* (Воробк. СІМЯ, с. 150).

ДОКТОР ЖАБСЬКИЙ – сатиричний персонаж казки О. Маковея «Два ставки», що уособлює наукоця: *Найшов тут у троці ученого професора доктора Жабського, збудив його носом і спитав наляканим голосом: «Чи Шевченко не писав нічого про руські жаби?» Д-р Жабський думав кілька хвилин. Підніс очі до неба і почав говорити поважно: «Наш батько Тарас, заким запалив лучницю правди, волі і науки, мусів перше уродитися, і він справді уродився в часи Наполеона Великого, коли в Європі...»* (Маков. ДС, с. 6-7).

ДОЛЯ – добрий дух, що опікувався у давніх українців життям людини, її господарством, родиною, може показуватися у людській подобі. За народними віруваннями, Долю, якщо вона лінива і не дбає про справи людини, можна примусити це робити. Доля може відцуратись людини, якщо вона зла, ледача, і тоді до неї приходить Недоля – злий дух, ворог Долі [Волосевич 2005: 241]: *Так погризись, розумній, далі Долю лаяти злу починали: «Це все доля недобра та люта, через неї це горе та скрута! Нащо так це, що треба робити? Кому доля годить, той на світі, не робивши, прожити здолає, ще й багатства та щастя зазнає». А Солоха сердито говорить: «Наша ж доля дає саме горе. Як пралюта свекруха лихая!» Тільки встигли те слово сказати, коли стук щось одразу до хати! Увіходить якась молодиця: «Нащо ж так все на мене свариться? Я – та Доля. Щоб ви не казали, що ви щастя на світі не мали, та що маєте долю лихую, – три бажання обом вам дарую: жінці – перше, Тимосі ж два буде, не миліться ж ви добрії люде: тричі можете вдвох ви бажати, хто що схоче, то й буде те мати, більше ж трьох вже ніяк! Прощавайте! Щастя з рук ви, глядіть, не пускайте!»* Те сказала і зникла вже хати (Грінч. ТБ, с. 43-44).

ДОНЕЦЬ – річка півдня Східноєвропейської рівнини, що тече через Белгородську область Росії, Харківську, Донецьку й Луганську області України, і Ростовську область Росії; права й найбільша притока Дону. Відомі назви ріки: Танаїс, Малий Дон, Сіверський Донець. Назву річка отримала через те, що текла з Сіверського князівства, на відміну від витоків Дону (за записами XVI ст. Алессандро Гваньїні: «Є також інший Дон, менша ріка, котра бере свій початок у Сіверському князівстві, а називається Сіверський Донець. Ця річка вище від Азова впадає у великий Дон»). Як і

багато інших річок, Сіверський Донець відігравав важливу роль в житті давньої людини. Річка не тільки служила джерелом води, їжі, але й засобом пересування, захисним кордоном і торговим шляхом: *Зблизившись із **Донцю**, де починаються пуці, дід зайшов у таку гущину, що не продереться: морське дерево так і хвиська, а тут і ніч висунулась* (Сторож. ЗЧ, с. 54).

ДОННА ІЗИДОРА – ймовірно, прототипом казкового персонажа стала молодша сестра Лесі Українки, Ізидора. Опис Ізидори подає лицар Бертольдо у тексті казки: *Їй наймення **Ізидора**, А вродлива!.. не сказати!.. ... Гордо, пишно, променисто золотії світять зорі, та не може дорівнятись ні одна з них **Ізидорі**! Найчистіші діаманти сяють ясні та прозорі, та не може дорівнятись, ні один з них **Ізидорі**! Дорогих перлин коштовних є багато в синім морі, та не може дорівнятись ні одна з них **Ізидорі*** (Укр. ДК, с. 309-310).

ДОНЬКА (ДОЧКА) – те саме, що «дочка», але більш розмовне та ласкаве слово на позначення дитини жіночої статі, яка є дочкою батьків: *Була то раз одна вдовиця-стариця та мала лиш одним одну **доньку**. Але та її **донька** була така красна, як сонечно, а коси мала золоті, по саму землю* (Федьк. ЗК, с. 161); *Зараз підбрию чуб і до гетьмана впрუსя: в його **дочка** ніжна да гарная, як мак; вона примовилась своєю оздобой, а паче ще худобой, на весь дніпровський край* (Б.-Нос. МБ, с. 110); *Умирає мати, **дочку** покидає; не женитись батько жінці присягає. На могилі в неї трава зеленіє, а присяги батько держати не вміє* (Грінч. Сирітка, с. 167); *Зглянувсь бог на їх сльози великі, на життя працювите і чесне і послав він **дочку** тим убогим. Ох і дивна ж була та дитина, та й не личком же дивна хорошим, не очима, як зорі, ясними, – тим була, ох, і дивна дитина, що, як плаче, не сльози іллються, а з очей так і сиплеться жемчуг, дорогії блискучії перли, а як часом вона засміється, запашині процвітають троянди ...* (Грінч. ДЛ, с. 22).

Часто ця лексема в літературних казках ХІХ ст. супроводжується ім'ям персонажа: *Коло неї [вдови Кравчихи] порасться її **донечка Маруся**, що рада б в кожну хвилю своїй матінці яку-небудь полекишу вчинити* (Черемш. Сльоза, с. 507); *Ой, умерла жінка в чоловіка, а в нього є то **дочка Маруся** – не зросла до розуму, підліток, і хазяйство в нього чималеньке. Чоловік той думає-гадає: «Все хазяйство згине, що надбав я, як не буде догляду до нього, та й дочка маленька нерозумна – піклуватись треба коло неї: доведеться, мабуть, одружитись», як намислив, так зробити мусив: на селі вдова була з дочкою, – він із нею й одружився скоро, ввів її у батьківську хату і віддав до рук усе хазяйство і дочку маленькую, Марусю ...* (Грінч. МТК, с. 181); *Був собі дід Андрушка, а в нього – баба Марушка, а в баби – **донечка Мінка**, а в дочки – собачка Хвінка, а в собачки – товаришка, киця Варварка, а в киці – вихованка, мишка Сіроманка* (Фр. Ріпка, с. 2); *В хаті жінка ходила мовчки від кута до кута і поглядала на мужа, що сидів при столі, сперши голову на руку. Вони обоє боялись говорити до себе, тихо було в хаті. А **донечка Любка**, перше така веселенька, сиділа тепер смутна в куточку, в очах сльози, не бавилась, а поглядала з тривогою на батька і матір. Нема братиків, нема з ким бавитись* (Васил. КПТБО, с. 300); *Жив на селі заможний чоловік – давно-давно – як ще у наших краї були князі та пишні королі, був удівець дідусь той одинокий, сумуючи він віку доживав. А щастя мав – одну **дочку Орісю**. Вона йому мов сонечко ясне останні дні освічувала любо: і пишною красою процвіла, і вдачею ласкавою своєю йому вона утіхою була* (Грінч. СМ, с. 171); *Жив*

собі раз багатий та могучий князь Самоволя в своїх золотoverхих палатах і мав дуже гарну **донечку Яргордійку** (Ков. Киселиця, с. 177).

Періодично спостерігаються поєднання лексеми «дочка» зі вказанням приналежності комусь, наприклад: **Мельникова дочка** справді частенько зазірала у воду, де відкидалося її личенько смуглявеє та рум'янеє з блискучими оченятами, та може, що вона й не одним своїм личеньком любила, бо, окрім його, вода оддавала весь зелений покiт узгір'я, на котрім вона сиділа, старі дуби, котрим мельник ціни не складав, козака, що задумавсь, замисливсь і, здається, забув увесь світ і все у світі (Вовчок. Кармелюк, с. 12); Мала вона вже таких, що не забували на стару бабусю, та все-таки найліпше любила ходити до **дочки** своєї **сестри**, багатої бездітної молодиці (Кобр. Судильниці, с. 225); Юрко постеріг, що він сподобався **хазяїнові**, та давай запобігать ласки в **дочки**. Дочка була дуже гарна на вроду дівчина (Н.-Л. ДБ, с. 298).

Важливу роль в українських літературних казках також відіграють і додавання числівників, які вказують на кількість персонажів одного типу, наприклад: Злякалася менша дочка, та з хати в комору, а **другая**, з переляку, полізла нагору, а **третья** сховалась на пічці в куточок; звернулася, мов кошеня, в маленький клубочок. **Четвертая** вже на дворі коней випрягає, старий батько із Морозом сидить ... (Ром. СМ, с. 234); Тут музика де у біса узялася, як заграє... Під музику ж виступає біла челядь, як повчок, ажно **семеро дочок**. З личка – рожі червоненькі, з ручок – лебеді біленькі, що ж ті брови, що ж ті очі що ж та постать... Опівночі не дай боже, як присняться! У рядок усі ідуть, мов лебідоньки пливуть де по тихому плавочку. А найменша сама дочка, наче пава виступає, всіх собою закрашає. І у толок би нізащо не узяв, що не ледащо, а не краснії царівни, бо всі семеро зміївни аж із сьомого коліна, а дивись, яка личина! (Мнж. ІГ, с. 250-251).

ДОРОГА ЗАКЛЯТА – метафоричний образ, який означає дорогу, пов'язану з нещастям, небезпекою або неприємностями. Це може бути як фізична дорога, так і метафоричний шлях у житті: *Перед нею пустиня розлога, через ню, наче пасмо проклять, безконечна, **заклята дорога**, по снігах в ланцюгах якомога нею тисячі люда спішають* (Фр. СнК, с. 404).

ДРУЖБА – на весіллі чоловік, який виконує важливі ролі, підтримуючи молодих, та організовує весільні обряди. Зазвичай найкращий друг нареченого, часто виконує роль свідка та допомагає нареченому: «Гей, хлопці, чи спите!? Що-сте ся позабували?» – кликнув гожий **дружбитонька** з великою, шовком шитою хусткою у бока, – досадним голосом – «Дівчата раді би гопцювати, а вас як би душі не стало!» Махнув шапкою, вінцем барвінковим стрійною, погладив чорненький, хоть невеликий вус, розгорнув волоссячко у чола, глянув по дівчатах; виніс одну з калинового луку, напретив музиці: «Або грай, або гроші віддай!», моргнув на Юрця, і станули до шпаркового козачка (Шашкевич М. Олена, с. 55).

ДРУЖИНА – «товариші, спільники, супутники; громада; військовий загін, військо», при цьому значення «близьке до князя постійне військо» було характерним тільки для давньоруської мови [Бурячок 1983: 152]: «Ведмедю», – прошепотів, – «стій!» «А що там таке?» «Не бачиш, он Королик прилетів! А от і його Королева. Незручно нам заглядати при них». Ведмідь відійшов з Вовком у куці, а Королик і його **дружина** влетіли до свого дупла, щоб нагодувати малят (Фр. КІВ, с. 42).

ДРУЖКИ – на весіллі близькі подруги нареченої, які її супроводжують під час весільних обрядів та допомагають у підготовці і під час урочистостей: *Тихо дворники скриплять, молодий уходить: «Піп нас жде, свічки горять (дівчині говорить), в церкві вже ревуть дяки, ждуть світилки, ждуть **дружки**, ждуть хустки весільні»* (Боров. Маруся, с. 43).

ДРАБИ – рядові воїни найманої піхоти, що були на службі Великого князя Литовського і Корони Польської наприкінці XV-XVI ст.: *На тоці лежав роздягнений мужик і йойкав, і стогнав, і кричав. На його руках, плечах і ногах сиділи три сильні **драби**, а два інші прали канчуками в те місце, відки ноги ростуть. «Що ви робите?» - питає цікаво пан. Засідателю станув перед паном, уклонився і сказав: «То, прошу пана, Гриць Шуліка відбирає свою тижневу порцію». «За що?» «Три рази спізнився на панщину». «А так!» – сказав пан, заспокоївши свою цікавість, і хотів відійти. «Ой, бідонько ж моя, бідонько чорна!» – крикнув мужик, розтягнений на тоці. – І на полі щодня били за спізнення, і тепер ще б'ють. А в мене жінка хора, дитина вмирає, біда дома, нема що раз в рот вложити – і не спізнйся! (Фр. ЯПСБШ, с. 99-100).*

ДРОВОРУБ – особа, яка займається рубанням дерев на дрова: По сусідству у бідній хатині жив своєю працею моторний чоловік. Це був дроворуб. Одного ранку під час бурі дерево в лісі упало й роздушило його (Вовчок. ЗКІДТ, с. 122)

ДРОЗД – відносно невеликий птах. Його корпус коливається між 20-25 сантиметрами, відповідно до типу. Більшість дроздів відрізняються сірим або коричневим відтінком. Їх також можна визначити по «різнобарвних плямах» на боках та животі. Крила мають характерне округлення, а дзьоб короткий. Ніжки невеликі, але завдяки своїй силі дозволяють дрозду швидко пересуватись по землі стрибками. Вага птаха не перевищує 70-100 грамів. Середній вік особин у дикій природі становить 12-13 років. У неволі зареєстровано випадок, коли дрозд прожив до 17 років. Коли він потрапляє у складну ситуацію, то починає випускати дуже гучні звуки. Дрозд розміщує своє гніздо на деревах, на висоті 5-6 метрів над землею. За один раз самка дрозда може знести 4-6 яєць і висиджує їх приблизно два тижні. За повір'ям, у гнізді чорного дрозда знаходиться камінь, який має здатність приносити щастя тій людині, яка ним заволодіє: *Сидить Лис у ямі, й знов йому голод допікає. А над тією ямою стояло дерево, а на дереві **Дрозд** гніздо в'є* (Фр. ЛІД, с. 26).

ДРОХВИЧКА – найбільший літаючий птах в Європі, належить до родини дрохвових, єдиний представник свого роду. Це досить обережна та полохлива птиця. Зовні нагадує індику. Зараз цих птахів залишилося дуже мало. Їх чисельність скоротилася через діяльність людини і активне полювання. Природне місце існування виду це поля. Відрізняється сильними ногами, адже вона кожен день долає величезні відстані. У польоті також птах витривалий, проте рідко літає на значні відстані, що перевищують 100 м. Коли дрохві загрожує небезпека, то вона ховається, лягаючи на землю: *Куропатка-паніматка хати підмітала; а **дрохвичка**-молодичка столи застинала* (Алекс. ЧВ, с. 157).

ДУБРОВНИЧ – село, яке описує лише М. Шашкевич у казці «Олена»; назва утворена семантичним способом від подібних зі значенням «дубовий ліс із помісся інших листяних дерев; густий, непрохідний ліс» та суфіксальним способом із –нич:

Вертаю із Дубровнич, були-смо у дворі просити пана старости́ча на весілля (Шашкевич М. Олена, с. 58).

ДУЛЯ – образливий жест, він же оберіг від нечистої сили: *Якраз в той час, мов нарочито, і чарівник туди попав; він настовбурчив хвіст сердито, як свиснув – всіх перелякав; таку, мовляли, вилив кулю, що й досі всім вона страшна: перевернув Сороку в дулю, так і осталася вона* (Гл. Дуля, с. 331).

ДУНАЙ – назва є праслов'янським запозиченням із готської мови, що означає «вода», «річка» [Кровицька 2005: 95]. Назві однієї з найбільших у Європі річці Дунай присвячена велика кількість наукових праць, але загальноприйнятої етимології немає. На думку дослідників, важлива культурно-історична роль Дунаю для різних європейських народів спричинилася до того, що гідронім був міфологізований праслов'янами, а від них частиною прибалтів, оспіваний у фольклорі, зокрема у билинах [Лучик 2014: 200-201]: *Правда, скотили стару ялицю, та не до трачки, а на берег бистрого Черемошу і зв'язали її з рідними сестричками в величезні сплави-дараби; а коли з весною теплі вітри пробудились, а на Чорногорі, тій столиці Довбушевій, сніги топитися стали, погнали жваві керманичі-гуцули Черемошем і нашу ялицю попри Вижницю, а далі Прутом попри Чернівці, а опісля Дунаєм аж до самого Галацу, колишнього другого руського Галича* (Воробк. СІМЯ, с. 150); *Довго співали старці. Співали про «світ Божий», і про Дунай з Дніпром, про святого Юрка, про Запоріжжя і про гору Почаївську та Божую Мати... Про що вони лише не співали!..* (Кудр. Старці, с. 349).

ДУШІ ГРІШНІ – поняття, що описує людей, які, за певними моральними або релігійними стандартами, винні у гріхах або негідних діях: *Але проклята рівнина була така безконечно довга, перешкод не було ніяких, а розбивати **грішні душі** не було ніякої приємності* (Фр. ЯРТПТС, с. 122).

ДЯК – це служитель православної або католицької церкви, що допомагає священнику під час богослужіння, часто виконує роль псаломщика: *«Жаждеущого напоїти, учи́ть святе письмо!»* – відізвався на те **дяк** Кирило. – *«Але яким би то способом нам і тут учинити ще милосердне діло?»* – питав далі, насипавши з різка на долоню чимало табаки і набивши нею ніздрі свого набрезклого носа (Воробк. Сміховинки, с. 204).

ДЯТЕЛ – птах, досить великого розміру; один із найвідоміших лісних жителів. Це невелика пташка з яскраво-червоною шапочкою. Його голівка і спинка чорні. На чорних крилах білі смужки і плямочки. Нижня частина пташки рудувато-біла. Дятел відіграє важливу роль в екосистемах лісу, залишаючи видовбані ним дупла для інших дрібних птахів, таких як синиць і мухоловок. Він у великій кількості поїдає лісових шкідників: попелиць, гусениць, метеликів і комах, які живляться деревиною. Довжина 22–27 см, розмах крил 42–47 см, маса 60–100 г. Самець відрізняється від самки червоною поперечною смугою на потилиці. Хвіст середньої довжини, загострений і дуже жорсткий, тому що служить головним чином опорою в ході лазіння птаха по стовбуру дерева. У народі його називають «священний птах небесного вогню»: *Одуд з **дятлом** наскочили – ну його клювати, бо привикли, щоб носами що-небудь довбати* (Алекс. ЧВ, с. 159).

Е

ЕЛЬФИ – міфологічні істоти, що зустрічаються в європейському фольклорі, часто зображуються як красиві, чудові та чарівні істоти, які живуть у лісах, горах або на небесах. Вони часто мають довгі, загострені вуха та є частими персонажами в казках та легендах: *А от ти колись мені розказувала про тих маленьких діточок, що то живуть у квітках; вони звуться ельфи; ти казала, що в кожній квітці живе маленький ельф або ельфа, що вони щоночі виходять з квіток і грають, танцюють, співають* (Укр. Лелія, с. 468).

Є

ЄВА – жіноче ім'я єврейського походження, що означає «подателька життя». У авраамічних релігіях (юдаїзм, християнство та іслам) Єва – перша жінка, дружина Адама та прародителька людства: *От зачну я хіба від Адама і Єви, але не від тих, що у раю прогрішили, а попросту від того Адама і від тої Єви, що у нашій селі жили, у комірних сиділи, і деньками годувались, а найбільше у нашого таки барона* (Федьк. АІЄ, с. 214).

ЄВРОПА (ЯВРОПА) – 1. назва складена з двох компонентів: Єв+ропа, де Єв – префікс, який надає основному слову вищого ступеня ясності й означає «досконалий», «славний», «довершений». Частина світу, західна частина материка Євразії. 2. у давньогрецькій міфології – донька фінікійського царя Агенора, яку викрав Зевс, набравши подоби білого бика і вивіз її на острів Крит: Д-р Жабський думав кілька хвилин. Підніс очі до неба і почав говорити поважно: *«Наш батько Тарас, заким запалив лучницю правди, волі і науки, мусів перше уродитися, і він справді уродився в часи Наполеона Великого, коли в Європі...»* (Маков. ДС, с. 6-7); *Мабуть, що Тавр не так умовтив на спині коханку, як перевозив у Крим по синьому морю Явропу* (Думитр. Жабомишподралівка, с. 449).

ЄГОРІЙ-ПОБІДОНОСЕЦЬ – святий, мученик і воїн, покровитель візантійських імператорів, а пізніше і руських (українських) князів. Одна з найвідоміших постатей у християнському світі, його історія надихала митців протягом століть. Святий є також покровителем України. До нього звертаються з проханням про здоров'я душевне та тілесне, про родючість землі, про допомогу і заступництво у боротьбі з ворогами рідної землі. Також вважається повелителем вовків: *Дід одслужив три молебні: архістратигу Михайлу, Єгорію-побідоносцю і Миколаю-чудотворцю, а там пустельник поставив молодих перед налою та й обкрутив* (Сторож. ЗЧ, с. 70).

Ж

ЖАБИ – невелика безхвоста земноводна тварина, задні кінцівки якої довші, ніж передні і пристосовані до стрибка. Розмір жаби може бути – від 8 мм до 32 см. Жаба може бути зеленою, бурю, коричневою, червоною, синьою, жовтою, плямистою, смугастою. Забарвлення залежить від температури повітря, освітлення, вологості, емоційного стану та допомагає маскуватися. Деревні отруйні квакші мають дуже яскраве забарвлення. Очі у жаб унікальні – вони можуть одночасно бачити те, що відбувається попереду, вгорі і збоку. Вони захищають повіки: верхня – шкіряна,

нижня – прозора. За кожним оком розташована барабанна перетинка. Зовнішнього вуха немає. Дихають легеньми, а під водою здійснюється за допомогою шкіри. Справа в тому, що шкіра у цих земноводних пропускає воду, і кисень проходить з води через шкіру прямо в кров. Це дозволяє перебувати під водою тривалий час. Легені використовуються не тільки для дихання – з їх допомогою з гортані пропускається повітря і лунає гучне квакання: *«А ми! А ми! А ми!»* – *закумкали хором жаби*. – *І куди ж ми подіємось, коли ви се Багно засиплете? Не з історичного погляду ми виступаємо, але відзиваємось до вашого серця, до вашого людського чуття! Змилуйтесь над нами, не вкорочуйте нам віку, не руйнуйте нашого улюбленого Багна!* (Фр. ЯТЗДБ, с. 236).

Особливу увагу цьому персонажу приділив К. Думитрашко в казці «Жабомишодралівка». Письменник не лише описав їх зовнішній вигляд, але й надав їм людських рис щодо мислення, войовничості, соціалізації та віри. Через наближення імен до давніх часів, казкар спробував показати гурт жаб як давній народ: *Ми ж, щоб ти знав, єсть пан Фізігнат, старшина у калюжі, дуже давно величаюсь отаманом в Жаб'ячій Січі. Батько у мене Пелей, а матусенька Гідромедуза, Бог їм послав мене, кажуть, біля Ериданського ставу* (Думитр. Жабомишодралівка, с. 446); *Первий Песибоець* списом шпигнув навкид Ліхенора, щоб навісний не вискакував поперед батька у пекло. Сторч полетів Ліхенор і понюхав землі, мов кабаки. *А Троглодит* після його улучив у бік Пеліона, ратиця вгрузла до самого серця, звалився із нею, мовби той сніп, Пеліон та швидко і ноги одкидав; дядько Самійло з *Перехитром*, збіглись, вхопилися вручки, а *Сітофаг* Пеліфону надбив таки добре печінки, бо ухватившись за пуп, покотився, немов от завіни. Як же уздрів Лімнохаріс, що збили з ніг Поліфона, зараз втратив каменяку, шпурнув та й попав Троглодита, в тім'я улучив його, розколов і лушпиння з оріха (Думитр. Жабомишодралівка, с. 453-454); *А Кнамбофаг* злякався та мерцій наживав і п'ятами, та недалеко й утік, – наздогнала лихая година, з списом, що в спину вгруз, він стрибнув у глибоку кручу, кров'ю своєю зробив всю калюжу, як тую варену, тельбухи з його в воді полоскались, немовби ті хляки. Пан *Лімоніс* Тигроліха у пузо від пупом поранив, а *Каламінх* як узрів Птерногліфа, то з ляку й нестямивсь (Думитр. Жабомишодралівка, с. 454); *Швидше* в калюжу впурнув і ратицю берега кинув, *Гідрохаріс* же, храбріший од його убив *Птернофага*, і на тім місці, мовляв той, дала йому жаба і цицьки (Думитр. Жабомишодралівка, с. 454); *Ліхопінакс* же стригнув бородатого *Барбарокита*, прямо в горлянку шмигнув, не ковтнув він списа, як галушки, а *Прассофаг* подивився, що Книглодіоктрена женеться, з ляку у воду стрибнув у козацькій, як був, усій зброї, тут-то Харпак, спересердя за вибите все товариство, влучив *Пелузія* списом знічев'я у самі печінки, тричі чи що перекинувся Пелузій і там же дав дуба, а *Пелобат*, ухвативши повнісіньку жменю грязюки, пику тому заліпив і скоріше од його дременував, та недалеко й учхнув, бо Харпак наздогнав його швидко, дав він йому тришия і потилицю добре намилив, знівечив і ізом'яв його з серця на терту кабаку (Думитр. Жабомишодралівка, с. 455). Національної приналежності надає персонажам і О. Маковей у казці «Два ставки»: *У панському ставку жили польські жаби, бо пан був поляк, а у громадському ставку жили руські жаби, бо громада була руська* (Маков. ДС, с. 4).

ЖАЙВОРОНОК – птах, що приносить весну на ниви та поля. Жайворонки відіграють важливу роль в екосистемі, контролюючи популяцію шкідливих комах. Їхній мелодійний спів приносить радість людям і створює особливий настрій: *Разом*

за хижим криком почувся і другий, але слабший та жалібний; то бідний музика-**жайворонок** доспівав своєї останньої пісні (Дн. Чайка. Буряк, с. 150); Соловейка попросимо у старші бояре, а в підстарші **жайворонка** – два якраз до пари (Алекс. ЧВ, с. 156).

ЖАНДАРМ – за часів Середньовіччя, важко озброєний лицар, гвардієць французького короля. На українських землях (Австро-Угорщині) було створено жандармерію французького зразка, тому жандарм – це особа, яка служила у військах жандармерії: *Та ледве минуло два дні, коли в селі появився **жандарм**, простісінько примарширував до моєї хати і остро запитав мене: чи маю пас? ... Але для строгого «ока закона» цього всього було замало, і він візвав мене зараз забиратися з ним до М., столиці і резиденції пана старости* (Фр. ОПС, с. 231-232). Протягом тексту до пана жандарма звертаються на прізвище: *Можете йти, **Бордуляк**, – промовив він, обертаючися до **жандарма**, – але зачекайте там у сінях* (Фр. ОПС, с. 233).

ЖАР-ПТИЦЯ – чарівний вогнистий птах, який прилітає з Тридесятого царства. Інша назва Жар-птиці – крешана, яка бере вогонь у Сонця, крешеним із неба, посилаючи його всюди – і в дерево, і в камінь. Жар-птиця живе у царстві бога Неба в золотому палаці, у золотій клітці, і сама вся з золота. Коли вона співає, з її дзьоба сипляться перлини. Птаха здатна перевтілюватися в червоного і чорного коня. Червоний кінь – то Сонце, що жаром дихає, з ніздрів у нього пашисть вогонь, а чорний, вороний кінь – то нічне небо. Ці коні-птахи переносять душі померлих у Тридесяте царство (Вирій) [Войтович 2014: 182]: *Раз на кумедію таку прийшлося **Жар-птиці** прилетіть; побачила дурницю тую, Сороку стала так страшити: «Гляди, сестричко, ти чіпляєш дурненькі груші на вербі; колись ти не чижа піймаєш, а вхопиш облизня собі»* (Гл. Дуля, с. 331).

ЖИД – слово має в Україні негативне забарвлення. І навіть у тлумачних словниках трактується як позначення жадібності або ж як образлива назва євреїв: *Після чумака їде «бідною» **жид** Іцько, той що в селі гандлював. І цей зупинився. Дарма, що **жид**, а пісню слуха. Сів на своїй «біді», спустив ноги, підклав руки під пейсахи, забув і про «гендель» свій* (Кудр. Старці, с. 352). Лексема в текстах казок переважно подається у множині: *Продамо по камінцеві **жидам**. **Жиди** нікому не скажуть, що крадене* (Н.-Л. ДБ, с. 301); *«Кік! Кік! – верещать **жиденята**, що там у ровці у болоті бовтались та й на нашу тонесеньку попались. – Кік, яке оно єму нівроки товсте!»* (Федьк. ІУП, с. 196).

ЖІНКА – 1. доросла людина жіночої статі. 2. у значенні «дружина» – жінка, яка перебуває в шлюбі: *Та й **жінка** таки, мов знала, – казала: «Е, – каже, – чоловіче, коли б – у добрий час казати – не було нам якої притичини, бо вже зозуляста курка недурно, мов півень співає»* (Куліш. СК, с. 176); *«Хто вірує – рятує! Лиха ж мені годинка!» – зіпає з ляку **жінка*** (Б.-Нос. ПП, с. 122); *У гаях була хатка убога, чоловік жив там з **жінкою** вкупі, самотні були та бездітні* (Грінч. ДЛ, с. 22); *Як були собі чоловік та **жінка**, та не було у них дітей ...* (Костом. Торба, с. 170); *Тим часом полетиш ти, Бабо Яго, до хатини стрільця. Приступиш до його **жінки**, як вона спати буде, і скажеш їй у сні, щоби вона тую красноворонку, що її чоловік завтра додому принесе* (Васил. КПТБО, с. 258); *Був тото собі раз один чоловік, та був бідний, а **жінку** мав таку лиху, що бувало нічо не діє, лиш свого чоловіка б'є* (Федьк.

ЧБ, с. 152); *З курника прибігла жінка, руки в неї аж тряслись ...* (Фр. ЛП, с. 267); *Добре, що ти живий та здоровий, – мовить жінка. – А щоб Лисичці давати курей, на це я ніколи згоди не дам. Краще ти всади у мішок двох наших собачок – Лиска та Рябка, та й дай Лисичці* (Фр. ЯЛССП, с. 16); *Іде чоловік, але жінка міцно заснула, нічого заспаназаспана наймичка встала отворити двері* (Кобр. Судильниці, с. 227); *Жив собі колись один пан, дуже багато, і мав він собі жінку: він був кріпко старий, а вона була ще молода; він дуже любив свою жінку, а вона його не так-то-де-то вже старого любити!* (Купр. Відьмач, с. 57).

У літературних казках письменники періодично вказували умовний вік, ім'я персонажа або приналежність до когось: *А жінка? – що й казати! Не знають люде, як і звать. В селі вона була – Горпина, тепер, бач, стала Аграфина, А люде всі зовуть – Графиня, – Графиня Власовна!* (Бо батько був Улас, Старий, – що череду в Глевасі довго пас). *От! – наша Аграфина зачванилась, сопе – як паньская дитина. Не знає в чиі ходить, – вся в золоті, в шовках!.. Каміння дороге блищить на їй, – аж страх!.. На шії, і в ушах, і на обох руках* (Рудиков. Казка, с. 365); *В одному селі жив собі убогий чоловік Петро Клепало з жінкою Марусею* (Н.-Н. ДБ, с. 296); *Був собі один чоловік дуже вбогий; працював він гірко, тяжко робив укупі з своєю молодого жінкою, та все дарма: горя не меншало, щастя не більшало, злидні не переводились, навіть і молода дружина і та не тішила його* (Дн. Чайка. ГК, с. 133); *За кілька місяців після сього занедужала Хведорова жінка, чахла-чахла та і вмерла, а Хведір з нудьги та жалю довго блукав по лісах, поки десь під дубом не знайшли мертвого* (Сторож. ЗЧ, с. 64).

ЖНЕЦЬ – той, хто жне хлібні рослини: *Хто йде, – горох скубне: гребець скубне у жменю; іде косар і жнець – нагарбають в кишеню; прискочить дітвора – і в пелену смикне ...* (Г.-Арт. СТХ, с. 32).

ЖОВНІР – солдат у Польщі й Україні за часів польського панування: *Жовнір спльовував, обтирав піт з чола і кляв, що влізлося* (Кобр. Судильниці, с. 223).

ЖУЛИН – чутливий персонаж казки І. Вагилевича, який закохався в русалку та трагічно загинув: *Жулин блуден, самооден обманцями ходить, через густе хаще дерся, болотами бродить. ... Рум'яное лице зблідло, і губи зів'яли, серце его в горлованню і душа в печалі* (Вагил. ЖІК, с. 374).

ЖУРАВЕЛЬ – 1. за повір'ям, журавлі несуть із Вирію душі, що мають народжуватися навесні та влітку, а восени, відлітаючи, забирають грішні душі; птах Сонця. 2. Великий перелітний птах із довгими ногами, шиєю і прямим гострим дзьобом, живе на лісових та степових болотах: *Почала тоді лисича по річках порядкувати. В неї кум був – однокрилий журавель цибатий. Ось його вона до себе пособляти попросила, і тоді у них робота дуже швидко закипіла. Кум стромляє ніс у воду, рибу з неї викидає, а лисичка на травиці суд над нею вирікає. І як риба та погано щось поводитися в річці, то злочинницю карати все доводилось лисичці* (Грінч. РТ, с. 71); *Красногруді снігурчики заходились грати; а журавель із чаплею пішли танцювати* (Алекс. ЧВ, с. 158); *Лисичка з журавлем дуже заприятелювали* (Фр. ЛПЖ, с. 48); *Був собі журавель куций, хвіст закарлючив, наносив січня повні ясельця. Червона шапочка, красная казочка. Чи казати, чи ні?* (Рудан. ЦС, с. 305); *Ось виступає Авряк бирькуватий: «Б'єм тобі, Царю, чолом всі народом!.. Тут ось і Вовк*

*Сіроманець із родом, Кіт Муруганько і Рева патлатий; далі Осел капловухий та Зайко, Трусик Шашчя з Медеяном ось тут, Цап Мекеке та і Кізенька тут, Білочка, Ласочка і Гоностайко тут ізійшлись на позов чередою; ось дробинаста облуда Коняка, ось ремигайло недоступ Воляка; далі ж подвір'я усе дичиною крилось із степу: Бабак і Куниця, Олень Рябкий і Сугак-тонконіжка, скверний Хаврях і Тхорище дрянїжка... Геть їх позаду пішла уже птиця: Бушля чубата, **Цибатко Журавка**, Качур-шавкун і Гусак танцюристий, Стрепетень, Чайка, Індик бадьористий, збіглись усі, мов на мед де мурашка. Стільки зібралось усякого звіру, птиці злетілось, що їй ліку не мало! На Лисовина усе те напало, кожне волато тут: «Смерть бузувіру!» (Мнж. КПХЛ, с. 302).*

3

ЗАВІДАТЕЛЬ – застаріла форма слова «завідувач» – людина, яка опікується або керує чимось: *Завідатель станув перед паном, уклонився і сказав: «То прошу пана, Гриць Шуліка відбирає свою тижневу порцію»* (Фр. ЯПСБШ, с. 100); *Напротив нього, поважно ступаючи і оглядаючися довкола, йшов головний завідатель панських посіlostей, чоловік хоч із шляхетським гербом, але з жидівською душею. Тримав він цілу службу в кліщах, пильнував усього, запобігаві щадив, знаючи, що, чим більше будена купі, тим більше можна з тої купи взяти для себе, не лишаючи ані сліду, ані підозріння* (Фр. ЯПСБШ, с. 104).

ЗАЄЦЬ – невеликий полохливий звір родини гризунів, із кучим хвостом, довгими задніми ногами і довгими вухами. Середня швидкість зайця може становити близько 50 кілометрів на годину, а максимальна – 72 кілометри. При цьому він не тільки може швидко бігти, він ще робить різні маневри і віражі; з боку може скластися враження, що замість лап ця тварина має пружини. Люди марно вважають зайця вегетаріанцем: нарівні з капустою і морквою він їсть і м'ясо, особливо він віддає перевагу м'ясу куріпки, убитої мисливцями. Зайців називають косими через косоокість, дуже помиляються. Так тварин прозвали через те, що під час бігу заєць, петляючи, заплутує свої сліди. Марно вважають зайців боязкими і полохливими тваринами, впадаючи в люті, вони можуть захистити себе від ворога, порвавши тому груди своїми потужними кігтями. У літературних казках письменники описують цей персонаж полохливою тваринкою, брехунцем, гульвісою, богобоязким: *Та почекайте, братці, чого так лякається! Це ж ми чуєм од Зайця, всесвітнього брехунця, може, лихо не таке, як йому вдалося* (Дн. Чайка. ПК, с. 221-222); *Ні вже, куме, що не кажи, а як заєць перебіжить дорогу, то вже без халепи не обійдеться* (Куліш. СК, с. 175); *По стежці плигає заєць. Юрко скинув шапку й низесенько поклонився йому. Заєць став і витріщив на його очі. Юрко поклонився зайцеві вдруге аж до землі. Заєць набрався сміливості та й каже: «Ще одколи живу в цьому лісі, ніхто передо мною шапки не здіймав; а це хтось шапку зняв ще й мені поклонився. Еге, ви, хлопці, заблудились у лісі?»* (Н.-Л. ДБ, с. 300); *Заєць крикнув «три» і рушив сам, як вихор, нивою* (Фр. ЗТІ. с. 20); *Війна, то війна. Пішов кликати собі всіх звірів на підмогу: Вовка, Кабана, Лиса, Борсука, Сарну, Зайця – всіх, хто тільки бігає по лісі на чотирьох ногах* (Фр. КІВ, с. 45); *От Лис і надумав. «Нумо, – каже, – пісні співати. Хто найтоншим голосом потягне, того ми й з'їмо». От вони й затягли. Вовк, звісно, найгрубіше: у-у-у! Кабан трохи тонше: о-о-о Лис ще тонше: е-е-е! А Зайчик зовсім тоненько запищав: і-і-і! Кинулися всі на бідолашного Зайчика, розірвали його та й з'їли* (Фр. ЛД, с. 25);

Заяць ось – душа спасенна, як жиє, ні в ніч, ні денно зла нікому не хотів. Ну, пішов він до Микити, той, бач, мав його навчити тропарів і кондаків. Ой, гірка була наука! Лис відразу взявся до бука, – а прийшли на п'ятий глас, він струснув **Зайця**, мов грушу; був би витряс з нього й душу, якби я його не спас (Фр. ЛМ, с. 11); Треба ще вам розказати про Лиса, як він, розбійник, із **Зайком Косеньким**, нашим молитвенним, богобійненьким, раз обійшовся зрадливо, гульвіса. Взяв та прикинувся буцім смиренным, **Зайко** й повірив лихому лайдаці... Сіли вони десь собі у байраці, ось Лисовин і почав умиленням голосом красним істиха, любенько нашого **Зайка** учить-поучати, як молитов йому треба казати... Та з-за потилиці учня гарненько хапнув у пазури, той і незчувся! Тарсав вже, тарсав він мужа святого, тільки аж клоччя летіло... (Мнж. КПХЛ, с. 274). Казкарі використовували варіативність назви і за віком, і за кількістю: *Отут живу, в хатоньці, край води, а ти туди, **Зайчику**, не ходи* (Дн. Чайка. КД, с. 241); *Молодая веселая: сміється, не плаче; сидить, хрумтить сосулучки, із льоду горішки, снігурчики, чечіточки прискакали пішки; горобчики-молодчики з ними танцювали, а лисички та **зайчики** гостей частували* (Ром. ВМ, с. 235); *В печері сиділа **стара зайчиха** й гризла головку капусти* (Н.-Л. ДБ, с. 300).

ЗАПАВА – у казці І. Франка «Сон князя Святослава» жінка Гостомисла, 30 років: *Запаво: «Не гнівайсь, друже! Ти знаєш, силою віддав мене, безрідну сироту та беззахисну, за тебе Святослав. Ти знаєш, як я плакала, як рвалася від тебе, як проклинала день своїх уродин, людей, і світ, і бога, і його, його, грабівника мого наслідства!»* (Фр. СКС, с. 307).

ЗАПОРІЖЖЯ (ЗАПОРОЖЖЯ) – До Запорожжя, тобто до земель Війська Запорозького, що як військово-адміністративна організація оформилося в першій половині XVI ст., історично належать землі Запорізької, Дніпропетровської, Донецької, Черкаської, Кіровоградської, Луганської областей. Раніше також належали райони, що нині входять до складу Росії: землі до річок Орел і Самара. Етнічно землі Запорожжя належали до різних регіонів (Слобожанщина, Наддніпрянщина тощо). Після зруйнування 1775 р. Запорізької Січі царським урядом назва Запорожжя мала тільки географічний зміст. У 1921 році місто Олександрівськ перейменовано на Запоріжжя і стало центром Запорізької області [Волосевич, 2005: 12]: *Жаль йому того коня, як рідного брата: одно – належний був, а друге – такого не знайти і на **Запоріжжі*** (Сторож. ЗЧ, с. 54); *Довго співали старці. Співали про «світ Божий», і про Дунай з Дніпром, про святого Юрка, про **Запоріжжя** і про гору Почаївську та Божую Мати... Про що вони лише не співали!..* (Кудр. Старці, с. 349); *Праворуч його [Муравського шляху] ж висока, на розпутьті одинока в небо висила могила, що собою розділила Кримський степ від **Запоріжжя**, на могилі тій сторожа дня і ночі пильнувала, чи орда де не рушала та не йшла на Україну на лиху людям годину* (Мнж. ТБ, с. 184).

ЗАПОРОЖЕЦЬ – український козак, який жив у XVI-XVIII століттях в пониззі Дніпра за порогами; козак Запорозької Січі, що перебував у стихійних військових організаціях і укріплених поселеннях за дніпровськими порогами, поза зоною адміністративної юрисдикції яких би то не було держав: *Ще за часів Січі, недалеко од сієї корчми довивав віку старий **запорожець**. Мав він хату на дві половини, – на одній у світлиці сам жив, а на другій жила бабуса, що його годувала та доглядала. **Запорожця** того всі поважали, бо дуже добра і чесна була людина; не гнула перед*

ним кирпичи і старшина, ходили до його і проти люди, деколи заходили і татари (бо й по-татарськи знав), і жиди; та він і чортів не цуравсь; інколи й біси до його наvertsались, то він, було, розпитує їх і бавиться з ними (Сторож. ЧК, с. 110-111). Іноді у казкових творах запорожець може згадуватись, як великий характерник. Пам'ятки української мови подають цю назву з кінця XVI ст. зі значенням «чародій». У Проскурівському повіті П. Чубинський зафіксував визначення цього слова – чаклун, для якого, завдяки знанню великої кількості замовлянь, небезпека не існує. Убити його можна лише срібною кулею, над якою відправлено 12 літургій [Хобзей 2002: 170-171]: *Дід мій був запорожець. Де йому на віку не довелося бувати, чого не бачити! Удався він високий, здоровий та ще в додаток був і великий характерник: знався з відьмами, з чортами, нічого на світі не боявся – правдивий був запорожець!* (Сторож. ЗЧ, с. 54). Періодично згадується ім'я та прізвище козака: «Слухай, чорте, – каже дід, розсердившись, – не чіпай запорожців. Я тобі кажу: якби мій кінь був живий, то будь я не **Кирило Келен**, коли ув один день не став би! От що!» (Сторож. ЗЧ, с.65). Спостерігаємо також цю лексему у множині, наприклад **ЗАПОРОЖЦІ**: *Та нам не велено не то обманювати – і зачіпляти запорожців, бо вони б'ються за віру православну. Та не велика і користь, – каже, – коли якого й завербуєш: уб'ють його на війні, от він уже і не наш. Відки візьметься Петро з ключем і одбив: так і товче нашого брата, не розглядаючи, де око, а де морда; а ще як вихопиться Микола, то швидше втікай, бо вернешся у пекло без хвоста – одірве!* (Сторож. ЗЧ, с.60).

ЗАРВАНИЦЯ – село в Тернопільській області. Місце, де, за переказами, виявлено чудотворну ікону Пресвятої Богородиці; один із духовних центрів християнства: *Ой Півнику-синку, іду з Зарваниці, там була поклони по кінець каплиці* (Фр. ЛС, с. 423); *Ви покликаєтесь на латинські відпусти в Кальварії і Милятині; я вам покличусь на уніатські відпусти в Гошові і Зарваниці, куди щороку сходиться майже така сама сила народу, як і на ті, про котрі ви згадуєте* (Фр. Чума, с. 176).

ЗАСТУПНИК НАЧАЛЬНИКА – посадова особа, яка займає другорядну посаду в керівництві, підпорядковуючись начальнику і виконуючи його обов'язки за відсутності або за дорученням: *От і заступник начальника, Панько, людина м'якого серця, каже: «Людоньки добрі, гляньте, як наш горіх засмутився. Зanedужав, чи що?»* (Воробк. Сміховинки, с. 204).

ЗАХІД – сторона протилежна сходу, вважалася місцем вічної темряви; з ним пов'язували ідею смерті й пекла. Де вмирало Сонце, туди – уявлялося давній людині – відходили померлі предки [Войтович 2014: 196]: *Гей, на Захід! Се що там такого, що аж царство моє затряслось?* (Фр. СнК, с. 403).

ЗВІРІ – тварини, тіло яких вкрите шерстю. Всі звірі народжують малят і вигодовують їх молоком: *Обернувся і завмер від страху. За ним – мати моя рідна! – видимо-невидимо всіляких звірів: ведмедів, і лисиць, і вовків. І всі мирно лежать, пісні слухають* (Кудр. Старці, с. 350); *Зібралось навколо чимало звіра, заспокоюють його [вовка], дали води напиться* (Фр. ФЛ, с. 78).

ЗГОДА – персонаж казки І. Франка, яка уособлює в собі спільність поглядів, думок, взаєморозуміння: *Бідні люди хотіли собі побудувати дім – тривкий, кам'яний, вигідний. Змалку вони наслухались стільки разів приказки «Згода дім будує, а Незгода*

руйнує», що рішили запросити *Згоду*, щоб і їх дім збудувала. *Згода* була то стара, беззуба, добродушна бабуся і дуже радо згодилася на їх просьбу (Фр. ЯТЗДБ, с. 231).

ЗЕВЕС – за грецькою міфологією, верховне божество, син Титанів Кроноса та Реї. Всемогутній батько Богів, повелитель вітрів і хмар, дощів, грому і блискавки. Ударом скіпетра викликав шторми і урагани, але також міг заспокоїти сили природи і очистити небо від хмар. Вплив Зевса поширювався на всі сфери, але він не володів владою над долею. Зевс був караючою силою. Богиня Мнемосіна народила Зевсу 9 муз. Таким чином, у людському суспільстві з'явилися закон, науки, мистецтва і норми моралі: *Зевес, вкохавшись в Данаю, з пикой не міг до неї підлізти, а як оставив бучну зграю да в башту брязнув золотцем, од неї зробився панотцем* (Б.-Нос. Помилки, с. 116); *Сеє ж Зевес (бач, мишиний і жаб'ячий бог) як побачив, зараз богів у будинки цвяховані зорями кличе, силу велику показує жаб і мишей леєстрових, що, мов песиголовці, примогли б, одні других поїли, зареготавсь і богам на війну мандрувать дозволяє, хоч за мишей, хоч за жаб, а далі до Паллади і каже ...* (Думитр. Жабомишодралівка, с. 452).

ЗЕМЛЯ – одна з основних стихій світотворення (поряд із водою, вогнем і повітрям); центральна частина триєдності Всесвіту (небо-земля-пекло), населена людьми і тваринами; символ жіночого начала, материнства; осмислюється як прародителька і мати-годувальниця всього живого. Земля – велика берегиня вічнозеленого Дерева життя [Войтович 2014: 199-201]. За віруваннями слов'ян, наша мати, вона родить нам усе, що потрібне для життя. Проте на слов'янському ґрунті земля не стала персоніфікованою богинею: *Крапельки метнулися попід землею, розмочили дрібні крихітки родючої землі, нагодували беззубих немовлят, що навпомацки риються під землею, роззявляють малесенькі роти. Повеселіли корінці* (Дн. Чайка. КМ, с. 106).

ЗИМА – пора року, коли, за народними уявленнями, природа «вмирає» або «засинає», а земля «хворіє», «відпочиває» до початку тепла і світла на весні. Зима у давній міфології, з одного боку – баба з величезними зубами і кістлявими пальцями, з іншого – красуня з крижаним блиском в очах [Войтович 2014: 201]. О. Романова не називає імені доньки Старого року, але чітко вказує на нього через опис здібностей: О. Романова не називає імені доньки Старого року, але чітко вказує на нього через опис здібностей: *От у мене четвертая, нічого казати, Любить вона постіль білу, та довгенько спати; Має вона і чоботи, й білу кожушанку, Пряде вовну та ще шиє – схожа на панянку, А як почне сваритися та вередувати, То всі сестри з переляку тікають із хати.* (Романова О. СМ, с. 235); *Нумо, нумо збираймося, у таночок спітаймося. Ми пісеньку заспіваймо, славу зиму закликаймо: ой, ти, зимонько, цариця, огрядная, білолиця, ясноока, чороброва, прибувай до нас здорова!* (Дн. Чайка. ЗЙВАСК, с. 256-257).

ЗІРКА ВЕЧІРНЯ – 1. назва для планети Венера, коли її видно на вечірньому небі після заходу Сонця. 2. полярна зірка – зоря, що знаходиться поблизу Північного полюса світу. Є найяскравішою зіркою у сузір'ї Мала Ведмедиця, розташована приблизно в одному градусі від північного небесного полюса. Слугує орієнтиром для визначення напрямку на північ на нічному небі: *Ану, сестриці! Де ви забарились? – гукнула Вечірня Зірка, вискакуючи перша на краї неба. – Нам час настав, пора погуляти! – І, весела та ясна, вона окрутилась кругом себе, немов обдивлялася, чи до*

лиця то їй її убори. А убори були дорогі та пишні: з золотої парчі плахта, оксамитова червона свита, а на голові віночок з самоцвітного каміння. За нею, немов хто торбину розв'язав з горохом і сипнув ним по небу, посунули зорі. Ось Віз заскрипів і покотився геть-геть; вибігла Квочка з своїми дітьми... «Кво-кво!» – й розпустила їх кругом себе. Поважно вплив Павич, розгортаючи хвоста на всі боки; Хрест засвітив, засіяв; а там ще та ще... одна по одній – і не потовпляться. «А що, чи всі зібралися, сестриці?» – спитала Вечірня Зоря... (Мирний. КППТК, с. 276-277).

ЗЛИДНІ – діти Недолі, яка карає людину за гріхи її предків; маленькі заморені істоти, що так обсядуть чоловіка, що й найбагатший у жебри піде [Волосевич 2005: 241]. Злидні живуть у хаті в запічку або під піччю, яка вважається центром хатнього господарства, там, де мав би жити домовик. Люблять накликати до хати й іншу злу силу: хворобу, трясцю та інших [Войтович 2014: 202-203]: *А ми, – кажуть, твої злидні! – Та й ну ось стрибати з його драної сермяги, із піл, із рукавів, скрізь по вигоні додому – маленькі, лукаві* (Мнж. Злидні, с. 341).

ЗМІЙ – 1. персонаж, типовий для фольклору східнослов'янських народів, художньо трансформує естетичну категорію зла, що протистойть добру в образі героя-богатиря. У казках він мешкає на всіх рівнях світобудови – на землі, в небі, під землею. З часом на зміну цьому протиставленню прийшло поєднання ознак змії та птаха в образі летючого крилатого коня-дракона. Співставлення образів змії та коня призвело до появи міфологічного образу змія-дракона, ящура з головою коня та тілом змії. Змій – володар і хранитель підземних вод – поступово стає символом вселенського зла, антиподом Добра. Зло багатоліке, і тому казковий Змій має декілька голів, які по черзі нищать герої-добротворці. У народних казках є декілька типів такого персонажа: змій – викрадач; змій, який збирає данину; змій-охоронець кордонів, змій-пожирач [Жайворонок 2006: 662]. 2. міфологічний персонаж, неоднозначний за подобою і характером. Образ доброго змія-тотема, розвиваючись на українських землях із трипільських часів, потрапив до українського фольклору. Серед українських народних казок про тварин є й такі, у яких головними персонажами виступають добрі «чарівні гадюки-тотемі і вужі-тотемі». Їхнє проживання на обійсті господаря приносить благополуччя та багатство [Губерначук 2005: 203]. Ця думка підтверджена текстами літературних казок XIX століття. Однак І. Манжура вдається до імпровізації у створенні цього образу. Так, у казці «Іван Голик» змій трьохголовий, у «Трьомсині-богатирі» – одноголовий і за своєю суттю це змій-коханець (персонаж незвичний для світових казок): *Єсть хатка під лісом – гін двоє від нас – в ній баба стара проживає: опівніч до баби (я бачив не раз) коромислом змій прилітає. Ще в Києві жив я. Там цілий Поділ про знахарку-бабу городить, про скрині, про гроші ...* (Боров. Гайдамаки, с. 53); *Не шукай цього, козаче, бо у славнім цьому царстві змій осів на господарстві. Господаря попував, а дружину його взяв та й живе з нею, ледащо, звівши славний рід нінащо. Стільки-стільки тих царів і тих богатирів вже не сікалось до його, що ж бо маєш, – аж нічого силі вражій не подіють і гуртом не подоліють* (Мнж. ТБ, с. 190-191); *Але ж бо під землею живе огневий Змій – цар поганий, що у него на залізнім току град молотять. Він-то є великий ворог усіх людей і всего добра, отже, і пускає на Купала опівночі свого найлютішого Тура, щоби кожде зело і кождий цвіт спас* (Федьк. ВЧМС, с. 480); *Почала все вона їм тут казати, як й коли почав літати змій до неї трьохголовий. ... Тільки Змій в димар та в сіни, враз вони його й насіли, та*

взялися-бо не гнило, що луска вся облетіла **змій-тварюці** аж до п'яти (Мнж. ІГ, с. 267).

ЗНАХАР – людина, яка лікує різними традиційними, немедичними засобами. Іноді це «людина, яка може вгадувати майбутнє», «людина, яка вміє відвертати град». Думки про те, що слово знахар виникло як табуїстична назва чаклунів (В. Хаверс, Ф. Міклошич, М. Фасмер): *Бачуть пани, що вівсом їй кінця не доїдуть, посилають до неї [опозиції] шефа секційного. Набрал він повні кишені вати, бандажів, діяхлію та й іде, перебравшись за старого **знахаря*** (Фр. Опозиція, с. 396).

ЗНАХАР-ПРИМІВНИК – особа, яка володіє знаннями і практиками, що дозволяють їй здійснювати магичні ритуали та впливати на природні та надприродні сили. Іншими словами, це різновид знахаря, який спеціалізується на примівках (магічному впливі на когось або щось): *Аж прийшов **знахар-примівник**, що звався Яцько Пустослівник. Глянув на мушку поверхово і сказав таке слово: «Я брат-демократ, кого лічу, буде рад». Дали йому на м'ясо і на юшку казали лічити бідну мушку. Взяв Яцько мушку, як яку причепу, і пішов до польського склепу* (Фр. КДМДБ, с. 378).

ЗОЗУЛЯ – 1. символ суму, розлуки, вдівства, тугою за рідним краєм на чужині; 2. порівняно невелика птиця. Довжина тіла зозулі становить у середньому 40 сантиметрів. Розмах крил – до 25 см. Хвіст довгий, ступінчастий, до 22-25 см. Забарвлення пір'я залежить від виду, але зазвичай це відтінки сірого кольору. Також на оперенні птиці присутні світлі поперечні смуги. Дзьоб гострий і досить міцний. Важить птах не більше 100 грамів. Зозулі при своїх невеликих розмірах тіла поїдають велику кількість їжі, в основному комах. Хороший апетит цього птаха приносить також велику користь сільському господарству, оскільки зозуля поїдає всіляких шкідників. Однак з іншого боку іншим птахам їжі залишається менше: ***Зозуленька-голубонька** почала кувати: «Ку-ку, ку-ку, добрі люди, час додому спати!»* (Алекс. ЧВ, с. 159).

ЗОРІ – за віруваннями українців, це янголи або людські душі, які спостерігають за людьми: Лягло Сонце спати, час нам погуляти. Годі, не баріться та мерщій зберіться, подруги, на раду! Нехай Сонце спить-дрімає. А ми погуляєм! – скрикнули в один голос зорі, аж небо загуло (Мирний. КППТК, с. 277).

ЗОРЯ УРАНІШНЯ – 1. найпрекрасніша Богиня багатьох народів Східного Середземномор'я; вістунка моменту народження тріади астральних богів (Місяця, Сонця, Зорі) та про народження Всесвіту. 2. одна з низки народних назв; молода дівчина, пані, яка живе поряд із Сонцем. В одних віруваннях вона його обслуговує, в інших є його дочкою: *А над морем небо низько стало, і **Уранішня Зоря** на небі ясно світом обливає море. То князенко простягає руки до зорі угору і благає: «Зоре ясна, сонцева ти сестро! Я тебе благаю і молюся: підними мене до Сонця вгору, щоб я праведне побачив Сонце і щоб виблагать я міг у нього нещасливим золотого світу!»* І ***Зоря Уранішня** князенка пожаліла, піднесла угору, донесла до сонцевого краю...* (Грінч. МТК, с. 199).

I

ІВАН – онім **Іван** походить від давньоєврейського імені Іоан, що означає «Милість Божу». Популярне ім'я персонажів українських літературних казок: *Ах, Іване, Іване, що зробилося з тебе! З твоїм талантом, з твоєю пильністю, з твоїм знанням – щоб то могло вийти з тебе, коли б не ті прокляті принципи!* (Фр. ОПС, с. 236); *Наш Іван кохавсь у мріях – думкою літає та скарби усе знаходе, гроші здобуває. Одного разу пішов він на баиштан до пана, огірочки молоденькі звабили Івана. Взяв мішок Іван з собою, повен, щоб набрати, та й почав він до баиштану стиха плазувати* (Грінч. ДДБ, с. 66); *Івана не вибрали, бо шкульгав на одну ногу* (Воробк. Сміховинки, с. 202); *«Слухай, Івасю», – озвалась Мар'яна до брата, – «ти ж добре полий оцю білу квітку. Вона зветься лелія – знаєш? Її треба добре поливати, бо вона недавно пересаджена, то треба, щоби прийнялась. Та тільки ти помалу, щоби не зломив часом. Або дай краще я сама поллю!» Івась не хотів було дати збанка, але Мар'яна таки полила сама свою дорогу квітку* (Укр. Лелія, с. 475); *Бабусю! а настане коли такий час, що Правда одоліє Кривду й почне на землі панувати?* – спитався бабусі білолиций **Івась**. (Мирний. КППТК, с. 295); *І синок Івась упросився з ним (бо то не дуже далеко було). Одягся Івась, мати дала свої чоботи й окучки добрі; сидить Івась у санках, – добре йому, – і сосонку рукою придержує на гринджолах* (Пч. Сосонка, с. 387). Іноді письменники додавали до імені прізвище на позначення різних якостей людини або умовного віку, наприклад: *Кирка Семен та Іван Махнидрала били найдужче: Кулемза ж Микита грів його ціпом, мов сніп того жита, тітка Секлета дійницею вдрала...* (Мнж. КПХЛ, с. 285); *Як поховали батька, старший zostавсь уже головою і каже до найменшого: «Йди ти, Іване, цю ніч переночуй, а на ту вже котрийсь із нас піде»* (Свидн. ЧД, с. 136).

Якщо в російських казках **Іван** – це герой або дурень, або царевич, або з дурня перетворюється на розумного і кмітливого царевича (позначається прикладкою), то в українських літературних казках XIX століття вже спостерігаємо, що вживання прикладок для цього імені не притаманне, а замість них є ім'я (Іван) та прізвище, іноді реальних історичних осіб. Наприклад, **Іван Кармель** – реалістичний персонаж, за сюжетом («Кармелюк» Марко Вовчок) це особистість, яка не може миритися з неправдою. Він з простого сільського хлопця поступово постає перед нами, як людина, яка впевнена у своїх діях, намірах, вчинках. 1872 року з'явилася версія про те, що у процесі багатьох судових справ розслідування діяльності народного ватажка Устима Якимовича Кармалюка з ініціативи місцевих польських помічників його прізвище було змінено на Карманюк, тобто «кишеньковий злодій». Для пояснення причин переходу прізвища Кармалюк у форму Карманюк І. Желєзняк висуває декілька припущень. У прізвищі Карманюк могла бути дисиміляція приголосних, взагалі характерна для української мови. Крім цього, в тій частині Поділля, де жив і діяв Кармалюк, існувала певна кількість близьких за звучанням прізвищ Каралюків, Карманюк, Кармалюк, які могли впливати одне на одне й змішуватися. Наявність у фольклорі кількох варіантів прізвища Устима Кармалюка свідчить про відсутність його сталості, а з цим і певною мірою порушує надійність вірогідності. Довгий час основні знання про Устима Кармалюка поширювалися через усну народну творчість і тому його ім'я закріпилося у формі Кармалюк або Кармелюк [Желєзняк 1987 5: 66-68]: *У одній хатці, що вкрай стояла, к полю, жила удова, а у вдовиці був син, дитина єдина, і звали того сина Іван, а на прозвання Кармель. Смільчака такого, такого красеня, такого розумниці, як цей хлопчик удався, пошукати по цілїм широкїм і*

великім світі, та ще удень, при ясному сонцеві, та ще із свічею пломенистою. Найглибіші річкові пороги й нурти перепливати, у самісінькі пуці лісові забиратись, на височенні дерева узлізати, у самі пропасні яри спускатись, то йому було все одно, що вам або нам водиці іспити. Теж кудюю його послати, то найде дорогу, за що візьметься, усьому кінець доведе. А вже як товариш попросить об чім, то він, здається, з-під землі дістане, а не одмовиться. А коли бідолаха який йому вклониться, то він, здається, голівонькою своєю наляже, а вже вдовольнить. Голод, холод, усяку біду і напасть він готовий прийняти для іншого. Ще більш виростав той хлопчик, то він кращав та луччав, і оце він ріс-ріс і виріс, і як уступив він у вісімнадцятий рік, таким він зробивсь красенем невимовленим, невиписаним, що хто його уперше стрічав, то й стане перед ним й оніміє і потім ніколи вже не зміг забути його обличчя красного (Вовчок. Кармелюк, с. 4-5).

У І. Нечуя-Левицького («Запорожці») Іван Мазепа є козацьким гетьманом, а Іван Музика – лоцманський отаман, отаманом козацької Січі, гетьман України. Іван Лінюх («Без праці» І. Франко) – це особа, якій навіть «лінитися ліньки». Персонажі з іменем Іван у казках проявляються в різних іпостасях: то попом («Урок панам» П. Білецький-Носенко), то паном («Загадка» М. Костомаров), то дитиною («Казка про Правду і Кривду» Панас Мирний, «Сосонка» Олена Пчілка, «Золота кісочка» Ю. Федькович) тощо.

І. Манжура у казці «Іван Голик» створив образ лицаря, з характером і вдачею, з душею козака-січовика, з силою незвичайною, бо «все знесе козацька врода» чи то в боротьбі з деспотом-царем та його доньками, чи то в гострій сутичці зі Змієм. Він чесний і відвертий, завжди бадьорий і сміливий. Йому підвладне все, він ніколи нікого не залишає в біді, через те його люблять і шанують. У Голикові живе Енеєва козацька відвага, чисте і чесне побратимство, невичерпний оптимізм. Немає в нього ні палаців, ні багатства, ні навіть доброї одежі. Але не гола душа в Івана. Його цікавить людська доля і щира правда. У казці відчуються мотиви Біблейського сюжету про святого пророка Іону, якого проковтнула величезна риба, у Святому Письмі названа китом. Триденне перебування пророка Іони у череві кита і чудесне спасіння його є прообразом триденної смерті і Воскресіння Христа Спасителя [Василенко 2015: 61-62]: *Мав собі він двох синів, не скажу: як соколів, бо що старший був плохенький, недоріка та кволенький, менший син зате ж, Іван, – так заправський був галган: непосида, задирака, не царенко – харцизяка! Не вважа, було, нікому, хоч би й батькові старому* (Мнж. ІГ, с. 234); *Я Йван Голик, тим-то я оце і голий, мов турецький той святий ...* (Мнж. ІГ, с. 239).

ІВАНА КУПАЛА (на ІВАНА) – давнє слов'янське свято, яке в наш час відзначають у ніч з 6 на 7 липня. Це свято має язичницьке коріння, з часом його об'єднали з християнським Різдвом Іоанна Предтечі. Івана Купала – це символ літнього сонцестояння, урожаю та родючості, а також обрядові традиції, такі як купання в водоймах, вогнища та пошук квітки папороті: *Розказують, що доки вони не повмирали, доти співали пісні на Івана Купала, потім колядували людям на Різдво* (Кудр. Старці, с. 352); *Отак лучилося раз і нашому стрільцеві, що ходив цілу Божу велику днину оперед Івана Купала по лісах, та навіть і ласочки не видів, не те що* (Федьк. ВЧМС, с. 478); *Коли його раз приперли, він розповів, що як на Івана пас коні в полі. Корчиха голіська, без сорочки, вибігла досвіта в поле, стала росу згортати та й щось до себе говорила* (Кобр. Судильниці, с. 232).

ІВОЛГА – українською мовою «вивільга» – невеликий птах, довжина тіла якого становить 22-25 см, а вага – 40-50 г. У дорослої особини самця оперення верхньої частини тіла яскраво-жовте, низ тіла білий, на грудях є характерний чорний візерунок. Голова округла, з довгим, тонким дзьобом. У дорослої особини самки оперення верхньої частини тіла зеленувато-жовте, низ тіла білий, на грудях є характерний темно-бурий візерунок. Харчується комахами, їхніми личинками, павуками та ягодами. Іволга ловить здобич на гілках дерев, на землі та в повітрі: *Юлка, сойка та Іволга діжу замісили, та, піднявши її вгору, по хаті носили* (Алекс. ЧВ, с. 157).

ІГОЛКА – тонкий металевий стрижень із гострим кінцем і вушком, у яке всилюється нитка для шиття: Була то собі раз **іголка**, а то з тих, що ними міхи шиють та старі ходаки латають. Але она сего і чути не хотіла, бо малася собі за дуже тоненьку, за таку, що ними великі пани шовком шиють та золотом гаптують. А хоть не була она у великих панів, але попросту у Марусякової Хими, що у орендаря Іцька за наймичку служила, то се їй бувало і не згадує, бо відразу тобі втне, що она з панських та що така собі тоненька, як то бували давно ті **іголки-угорки**, що їх жидівки лиш по дві за крейцар продавали (Федьк. ІУП, с. 193).

ІЗЮМ – місто Харківської області, засноване 1681 року як оборонний пункт проти татар. Ойконім тюркського походження, виник унаслідок трансонімізації назви суміжного урочища, в основі якого апелятив ізюм «виноград» [Лучик 2014, с. 231-232]: *«А чи далеко до пустельника?» «Ні, – каже чорт, – близьенько: за Ізюмом, у Святих Горах»* (Сторож. ЗЧ, с. 65).

ІНДИК – великий свійський птах, який володіє унікальною поведінкою, незвичайною зовнішністю і дивовижними здібностями: здатний запам'ятовувати обличчя людей і розрізняти голоси. На відміну від домашніх індиків, дикі особини мають розвинені м'язи і легшу будову тіла, що допомагає їм виживати в природі. Можуть їсти насіння, ягоди, комах, дрібних амфібій. Незважаючи на свою значну масу, розвиває швидкість до 40 км/год. на землі: *Ось виступає Авряк бирькуватий: «Б'єм тобі, Царю, чолом всі народом!.. Тут ось і Вовк Сіроманець із родом, Кіт Муруганько і Рева патлатий; далі Осел капловухий та Зайко, Трусик Шашчя з Медеяном ось тут, Цап Мекеке та і Кізенька тут, Білочка, Ласочка і Гоностайко тут ізійшлись на позов чередою; ось дробинаста облуда Коняка, ось ремигайло недоступ Воляка; далі ж подвір'я усе дичиною крилось із степу: Бабак і Куниця, Олень Рябкий і Сугак-тонконіжка, скверний Хаврях і Тхорище дряпіжка... Геть їх позаду пішла уже птиця: Бушля чубата, Цибатко Журавка, Качур-шавкун і Гусак танцюристий, Стрепетень, Чайка, Індик бадьористий, збіглись усі, мов на мед де мурашка. Стільки зібралось усякого звіру, птиці злетілось, що й ліку не мало! На Лисовина усе те напало, кожне волато тут: «Смерть бузувіру!»* (Мнж. КПХЛ, с. 302).

ІСКОРКА – найменша частинка чогось, що горить та жевріє: *Півпівника підійшло до нього і побачило іскорку в попелі; ледві, ледві жевріє іскорка. ... У добру годиноньку ти надійшло до мене; ти мене од смерті оборониш; от-от мушу згаснути, що нічим мені жити. Не знаю, де мій приятель вітер застряв, а то б він мені зараз допоміг* (Куліш. Півпівника, с. 180).

І

ЇЖАК – тварина, яка належить до типу хордові, класу ссавці, ряду їжакоподібні, сімейства їжаківі. Довжина тіла їжака, в залежності від виду, становить від 10 до 44 см. Вага їжака варіюється від 300 грам до 1,5 кілограм. Також є хвіст, який виростає від 1 до 21 см в довжину. Колючки їжака порожнисті, між ними ростуть тонкі, рідкісні, ледь помітні волоски. Голова і черево тварини покриті звичайною шерсткою. В середньому, кожен їжак носить на собі до 10 тисяч голок, які поступово оновлюються. Забарвлення голок більшості видів темне, з перемежованими світлими смужками. Забарвлення шерсті їжака, в залежності від виду, може бути чорно-бурого, коричневого, пісочного або білого кольору. Місцями чорне забарвлення витісняє біле, утворюючи своєрідні цятки. Більшість видів їжаків відрізняє добре розвинена підшкірна мускулатура. Під час небезпеки їжак згортається в клубок, і в цьому йому допомагають підшкірні м'язи, розташовані в місцях зростання колючок. Швидкими цих тварин назвати складно, середня швидкість їжака, який тікає, становить 3-4 км / год. Незважаючи на те, що їжачок – сухопутна тварина, більшість видів відмінно плавають і лазять: *Було це восени. Біжить Лисичка польовою дорогою та й зустріча Їжака* (Фр. ТМХ, с. 65); *А куниця-молодиця обідать варила, а їжачка, хоч і рачки, стіл опорядила; зайчєнята, вовчєнята носитимуть страву, а зозуля з соловейком – музика на славу* (Дн. Чайка. ПК, с. 232).

Й

ЙОГО ЕКСЦЕЛЕНЦІЯ – почесний титул, стиль звертання, який використовується для високопосадовців або урядовців суверенної держави, а також чиновників міжнародних організацій або представників вищої аристократії: **Його ексцеленція** був дуже точний. Скоро тільки вдарила дев'ята година, був він уже в урядовім будинку, прийняв ласкаво низенькі поклони порт'єра, обійшов усі довжелезні коридори будинку, зайшов тут і там не стукаючи до канцелярії, щоб від урядуючого там достойника отримати інформації про хід діл (Фр. ІОК, с. 164).

ЙОСАФАТ КУНЦЕВИЧ – католицький архієпископ полоцький, був проголошений папою Урбаном VIII блаженным, а 1867 папою Пієм IX – святим, мучеником за ідею церковного з'єднання. Іван Кунцевич народився у місті Володимир (сучасний Володимир-Волинськ). Батько Івана Гавриїл бажав, щоб син став купцем, віддаючи його на науку до Вільна (Вільнюс, Литва), але задуми батька не здійснилися, Іван вирішує обрати чернецтво у монастирі Вільні. Згодом чернець познайомився з Іваном Рутським, який працював над розбудовою Унійної Київської Церкви. Разом вони працюють над реформою Церкви, розпочинаючи з реформи монашество, чим нажили недругів. Йосафат прийняв мученицьку смерть від розгніваного натовпу під час богослужіння. Особливим звірством відзначилися два молодики напідпитку: один вдарив його палицею, а інший сокирою розрубав йому голову. Тіло Йосафата вкинули у місцеву річку Двіну. У тексті ми маємо лише згадку про нього: *Пріор справді аж увесь прояснився і розрадувався, – таким простим, логічним і величним показався йому план, придуманий патером Гаудентієм. Все, чого не могли доконати Йосафат Кунцевич, Вельямін Рутський, Шептицький, Рилло і другі об'єдинителі обряду, а не могли доконати іменно для того, що об'єдиняли вершки, не сягаючи до коріння, вдовольняючись формою, а не перероблюючи духу мас, – все се являлось тепер*

таким легким і близьким, всьому вказана була така проста і, здавалось би, натуральна дорога розвитку, що приходилось тільки дивуватися, як се досі ніхто не попав на такі вірні і явні сліди (Фр. Чума, с.178).

К

КАБАН – самець свині, відомий як дика свиня. Дикі кабани переважно нічні тварини, які ведуть всеїдний спосіб життя: фрукти, насіння, жолуді, трава, листя, коренеплоди та бульби; можуть ласувати комахами, жабами та навіть падлом. Особливу увагу в житті кабана займають купання в багнюці, які допомагають позбавлятися від паразитів та регулювати температуру тіла. Навіть у домашніх свиней зберігся цей ритуал, який був переданий їм від диких предків. Кабани-самці ведуть переважно поодинокий спосіб життя, тоді як самки об'єднуються в великі групи — стада, які можуть налічувати до 50 особин. Самці приєднуються до стада лише в період розмноження, після чого знову стають одинаками. Вони стають особливо агресивними під час захисту своїх дитинчат. Кабан має кремезне тіло довжиною до 2 метрів, а його вага може коливатися від 150 до 450 кг, при цьому самці значно більші за самок. Голова кабана велика і клиноподібна, що разом із масивною шиєю надає йому могутнього вигляду. Тварина має довгі і широкі вуха, маленькі очі, і потужне рило з п'ятачком, яке вкриває шерсть аж до хрящового кінчика. Рило служить кабану для риття землі та пошуку їжі: *Війна, то війна. Пішов кликати собі всіх звірів на підмогу: Вовка, **Кабана**, Лиса, Борука, Сарну, Зайця – всіх, хто тільки бігає по лісі на чотирьох ногах* (Фр. КІВ, с. 45); *Ішов Кабан у Київ на ярмарок. Аж назустріч йому Вовк* (Фр. ЛПД, с. 24); *Де не взявся Вовчик-братик. Ще вчора він був добрим знайомим нашого Микити, але тепер, побачивши нечуваного синього звіра, всього в колючках та з таким здоровенним, мов із міді литим хвостом, він аж завив з переляку, а отямившись, почав утікати, - ледве хлипає. Натрапив у лісі Вовчицю, далі Ведмедя, **Кабана**, Оленя – всі його питають, що з ним, чого він так утікає, а він тільки хлипає, баньки витріщив та, знай, тільки лепече: «Он там...»* (Фр. ФЛ, с. 76-77). Іноді письменники-казкарі надавали персонажу додаткової характеристики, беручи до уваги їх зовнішній вигляд: ***Кабан капловухий** думає-гадає, сам не знає, що робити, громажу збирає. Препоганая Лисиця **Кабана** вразила, він би знею поквитався, так не його сила* (Дн. Чайка. ПК, с. 232); *Радісний побіг Вовк далі і зустрів дикого **Кабана**. «Слухайте, дядьку **Пориличу!**» – каже Вовк. – «Допоможіть мені. Через три дні у мене велика війна з Псом, то я збираю щонайхоробріше лісове військо»* (Фр. ВМППВ, с. 60).

КАЗАН – металева посудина для приготування їжі для великої кількості людей методом варіння на відкритому вогні. У казці С. Руданського «Цар Соловей» це чарівна річ, яку залишив після смерті Канчук: *А з **казана**, щоби їли всі на світі люди – скільки страви ізварити, стільки в нім і буде* (Рудан. ЦС, с. 326).

КАЛИНА – дівчина-русалка, персонаж казки І. Вагилевича «Жулин і Калина». Письменник подає в тексті її детальний опис: *Сині тумани димляться, а з ватри хилиться гарна діва, круглолиця, ей свята ясниться ... Красне личко бліденьке і очі чорненькі, розсипаються густенько косоньки жовтенькі* (Вагил. ЖІК, с. 375).

КАЛІКА – той, хто позбувся якої-небудь частини тіла або втратив здатність рухати нею: *Із Мерехви на поштарських ще загода, добіг я до Таранівки. Прямо у волосне правленіє ввійшов – так гарно посередині стіл, зеленим сукном зашаний, як у суді, і патрет висить. Дивлюсь – нема нікого; тільки якийсь **каліка**, скорчившись, сидить біля скрині, себто стереже громадські гроші* (Сторож. ЗЧ, 50).

КАЛЬВАРІЯ – це тип християнського святилища, яке часто розташоване на пагорбі і складається з каплиць, що символізують зупинки Хресної дороги: *Бував я не раз і на католицьких відпустах у Милятині, Кохавині, **Кальварії** і власними очима бачив, які маси уніатського народу сходяться на ті празники* (Фр. Чума, с. 176).

КАНАДА – держава в північній частині Північної Америки з прилеглими островами, у т. ч. Канадським Арктичним архіпелагом. Омивається Атлантичним, Льодовитим та Тихим океанами. Корінним населенням канадських земель є індіанці та ескімоси (інуїти), сьогодні вони мешкають переважно за Північним полярним колом. Офіційні мови – англійська і французька. Офіційно перші українці на канадській землі були зареєстровані 07 вересня 1891 року, однак прибувати до цієї країни вихідці з України почали значно раніше. Від самого початку українці на чужині поселялися громадами, що формувалися з колишніх мешканців тих повітів і навіть сіл, у яких вони проживали до еміграції. У заново створених поселеннях переселенці прагнули зберегти свою національну своєрідність, культурні й побутові особливості, тобто те, що зв'язувало їх із рідною землею. Таке прагнення виявилось, зокрема, в іменуваннях їхніх нових поселень: Броди, Галич, Горлиці, Дніпро, Дністер, Збруч, Збараж, Золочів, Карпати, Коломия, Київ, Прут, Січ, Сокаль, Стрий, Тернопіль тощо. Еміграція кінця ХІХ ст. – поч. ХХ ст. започаткувала процес формування української етнічної групи Канади. Таке розселення іммігрантів визначалося можливостями їхнього працевлаштування та професійною підготовкою. Це був час, коли українці в канадському суспільстві перебували на найнижчих щаблях соціальної ієрархії й зазнавали навіть нац. дискримінації. Важливу роль українці в Канаді приділяли шкільництву. Школи, де їхні діти могли б опановувати англійську, а також вивчати рідну мову й різноманітні українознавчі дисципліни, вони почали закладати ще наприкінці ХІХ ст. Діти українців навчалися і в канадських державних школах. Цьому сприяв прийнятий спочатку в провінції Манітоба (1896), а згодом і в провінціях Альберта та Саскачеван закон, згідно з яким у державних школах дозволялося вести двомовне навчання, якщо в класі було щонайменше 10 дітей однієї національної меншини, які бажали вчитися рідною мовою. Початок власне українського шкільництва в Канаді у т. зв. рідних школах тісно пов'язаний із парафіями і церквами: *Усі руські часописи приписали мою статтю не моєму доброму серцю, що я всім хотів догодити, лише наслідкам спеки і моєї бездонної глупоти, – так що я аж по тім усім прийшов до розуму і, щоби не затроювати собі дальше життя, рішився поїхати далеко, аж за море до **Канади*** (Маков. ЯЯВГ, с. 20).

КАНЧУК – ім'я персонажа казки С. Руданського «Цар Соловей», яке дослівно означає «нагайка з переплетених ремінців». Такого типу найменування осіб давали кочовикам: *Хоч **Канчук**, царевич сильний, по степу шатався, но і той із Соловейком воювать боявся* (Рудан. ЦС, с. 307); вказівкою на національну приналежність є власні речі Канчука: *Встає **Канчук** із постелі і трьома ключами відмикає круглу скриню,*

збиту обручами. Достає нагай ремінний, кримку витягає, достає казан чугунний, стиха промовляє ... (Рудан. ЦС, с. 322).

КАПЦІ – легке домашнє взуття або легке взуття, яке носять на Сході: Та найбільше всіх уваги у старого скупиндряги його **капці** знай тягли: але **капці** ж о то, **капці**! Що, мабуть, ще дідьчій бабці шлюбним обувом були (Фр. АКК, с. 208).

КАРАСЬ – невелика прісноводна риба родини коропових мідно-червоного або сріблястого кольору. У карася прекрасно розвинений нюх: він здатний уловлювати мільйонні долі хімічних речовин, які виділяють усі без винятку водні організми. Вчені-іхтіологи довго не могли встановити, яким чином карась «бачить» живий корм. З'ясувалося, що допомагає йому в цьому так звана бічна лінія – вона є в усіх риб і схожа на акуратне стьобання, що йде уздовж тіла, від голови до хвоста. За допомогою цього органу мозок карася реєструє характерні коливання, що створюються у воді дрібною істотною живністю. При цьому карась точно знає, який саме різновид живності їх створює: *Он карась сторожко перебирається з-під корча в друге місце, бо не раз уже бачив, як мелькнув довгий хвіст зубатої щуки* (Дн. Чайка. КМ, с. 107).

КАСЯНА (29 лютого) – свято *Касяна* у віруваннях та церковних тлумаченнях подається по-різному. Преподобний *Кассіан*-римлянин у народній уяві виступає як негативний персонаж – вісник усяких негараздів, зовнішньо схожий на гоголівського Вія. Саме через це високосні роки, у які цього святого поминають, набули лихої слави, вважалися несприятливими і для людей, і для худоби. За білоруським повір'ям, *Касяна* відзначають раз на чотири роки через те, що він підпалив вуса Йоану Хрестителю (який жив на п'ять віків раніше, але на українському ґрунті ця обставина інтерпретується на його користь (він 4 роки безперервно б'є чорта і лише на свої іменини іде до церкви помолитися Богові, щоб той дав йому сили для боротьби з нечистим) [Єрмоленко 1995: 49]: *«Пу-гу! Пу-гу! Пу-гу! Я несу вам тугу: годі танцювати, Час уже тікати: ось іде Стрітення, з Касяном Явдоха» «Я твого Стрітення не боюсь і трохи: з ним я тільки стрінусь, гляну лиш сердито, геть забуде й гадку про нікчемне Літо. Касяна й Явдохи теж я не боюся: я од їх снігами добре завалюся»* (Дн. Чайка. ЗЙВАСК, с. 262-263).

КАЧЕНЯТКА – дитинчата качки, тобто маленькі качки. Вважають матір'ю першу істоту, яку побачать, вибравшись із яйця: *Аж нарешті – о слава тобі господи! – заворушилось в гнізді, і з кожного яєчка повиказувались жовті писочки, за ними жовті головки, а нарешті прекрасні манесенькі каченятка* (Федьк. Підмінче, с. 218).

КАЧКА (УТКА) – водоплавний свійський і дикий птах, цінний своїм м'ясом, яйцями та пір'ям. Досить розумна, до того ж сама природа пристосувала її до виживання в найсуворіших умовах. Цей птах здатний перетинати моря і континенти, виживати за страшного холоду і харчуватися безліччю різноманітної їжі. Зафіксовано випадки, коли качки, що плавали по поверхні водойми і ставали жертвами великих шук. Качине пір'я неможливо промочити, тому що воно вкрите особливим жировим шаром. Цей секрет виробляється залозами біля основи пір'я хвоста, і качки дзьобом наносять його на все тіло. Лапки її нездатні відчувати холод, оскільки в них немає кровоносних судин і нервових закінчень. Пересуваючись суходолом, качка незграбно перевалюється з боку в бік через свої короткі і до того ж широко розставлені лапи.

Качка в пошуках їжі іноді пірнає під воду, але мало хто знає, що глибина їхнього занурення може становити 5-6 метрів. Наївшись, вона ковтає каміння і глину. Це допомагає їй ефективніше перетравлювати їжу. У народному повір'ї качка – це уособлення сирітки, яка боїться життя у чужому домі: ***Качка** плаває собі по воді, аж тут прибігає лис. ... Дурна **качка**, багато не гадаючи, вискочила на берег, і хитрий лис тоді її за шийку хан!* (Алекс. ЛТК, с. 154); *Сиділа наша **качка**, доки сиділа, але нарешті їй зnudилось, бо де ж в одного сидіти та сидіти, а качат як нема, так нема. А то коби хоть одна **качка** з двора догадалась єї відвідати! Але де ж там! Їм млинівка та став у голові, а ти, небого, як сиди, так сиди собі під великим лопухом!* (Федьк. Підмінче, с. 218). Зафіксовані згадки персонажа і у множині: *Тільки на ріжках стріхи вже не тоненькою ниточкою, а товстим перекрученим мотузком рине вода і вибиває в землі все більшу та глибшу ковбаню, де вже хлюпоцуться **качки** та гуси. От їм, бач, не сумно й не страшно ні дощу, ні холоду! Ач, як вибілилось їхнє пір'я! як блищать у **качок** дзьоби та лапи, жовті, як янтар, а в гусей червоні, як коралі. Весело їм: хлюпоцуться, бігають кружка, витріплюють крила, навіть пірнати силкуються, та калюжа плитка, і невдатно пірнувши самою головою, вони з сорому тільки хвостами потрушують. Водяна птиця, сказано, їй і в негоду добре, а ти от сиди, коренись отут у хаті!* (Дн. Чайка. КМ, с. 101); *Від дитинства сам собою я привчався до розбою, хоч отець картав не раз. Бідні Кури, Гуси, **Утки**! Серце рветься в мні ось тутки: як то шарпав, гриз я вас!* (Фр. ЛМ, с. 38).

КАЧУР – назва самця качки: *Послухав Бровко розумної ради, запросив **Качура** й Гусака, і вони обіцяли йому свою поміч у війні* (Фр. ВМПІВ, с. 61). Іноді письменники звертали увагу на фізичні особливості персонажа: *Ось виступає Авряк бирькуватий: «Б'єм тобі, Царю, чолом всі народом!.. Тут ось і Вовк Сіроманець із родом, Кіт Муруганько і Рева патлатий; далі Осел капловухий та Зайко, Трусик Шашчя з Медеяном ось тут, Цап Мекеке та і Кізонька тут, Білочка, Ласочка і Гоностайко тут ізійшлись на позов чередую; ось дробинаста облуда Коняка, ось ремигайло недоступ Воляка; далі ж подвір'я усе дичиною крилось із степу: Бабак і Куниця, Олень Рябкий і Сугак-тонконіжка, скверний Хаврях і Тхорище дряпіжка... Геть їх позаду пішла уже птиця: Бушля чубата, Цибатко Журавка, **Качур-шавкун** і Гусак танцюристий, Стрепетень, Чайка, Індик бадьористий, збіглись усі, мов на мед де мурашка. Стільки зібралось усякого звіру, птиці злетілось, що й ліку не мало! На Лисовина усе те напало, кожне волато тут: «Смерть бузувіру!»* (Мнж. КПХЛ, с. 302).

КВІТЕНЬ – середній син Матінки-Весни. Дажбог при народженні квітня зігрів його своїми ласкавими променями, тому він такий сонячний. Квітень призначений приходити до людей Землю-Матір будити. Богиня Весна повинчала свого квітчастого сина з чарівною богинею кохання Лелею. Ранній квітень – оманливий, а тому хліборобам треба бути найбільш обачливими. Квітень тоді частенько заїжджає в гості до Березня на санях. За сонечко на небі Квітень частенько вклоняється Дажбогу, тоді сонечко вкриває землю травицею, первоцвітом. Квітень і собі надягає зелені шати, покидає сани, виганяє на пашу коней, запрягає їх у чумацький віз, бо вже соловейком у лузі озивається найменший брат Травень [Войтович 2014: 329]. Квітня М. Коцюбинський подає лише прикладкою: ***Квітень** квітчастий: Сердиться Березень: серце віщує, що скоро вже, скоро йому доведеться **Квітню** квітчастому,*

меншому брату, своє королівство – землю віддати, і він замишляє ось що зробити: ***Квітня квітчастого**, меншого брата, ніби покликають до себе у гості ...* (Коцюб. БМ, с. 2).

КВІТКА – Григорій Федорович Квітка-Основ'яненко народився в Основі. Відомий як український прозаїк, драматург, журналіст, літературний критик і культурно-громадський діяч. Засновник художньої прози і жанру соціально-побутової комедії в класичній українській літературі. Твори письменника утверджували високі морально-етичні якості людини з народу, відіграли помітну роль у розвитку української мови. Як письменник, видавець, літературний критик і публіцист виступав в оборону художніх можливостей української літературної мови. Брав участь у заснуванні професійного театру в Харкові (1812), у виданні першого в Україні журналу «Украинскій Вѣстникъ» (1816–1817), сприяв виданню альманаху «Молодикъ» (1843–1844): *Оце ж вам і Основа, де батько наш **Квітка** збив собі з своїх повістей такий міцний човен, що до віку вічного буде плавать по плюгавій річці Леті* (Сторож. ЗЧ, с. 48-49).

КВІТКА «НЕ ЗАБУДЬ МЕНЕ» (НЕЗАБУДЬКА) – квітка ніжно-блакитна, мов бірюза, а серединка в неї яскраво-жовта, наче золота. Букет незабудок напрочуд гарний, а якщо розв'язати його та розкласти в глибокій тарілці з водою, то чарівність квітів значно зросте. У такому вигляді, міняючи воду, незабудки можна свіжими зберігати протягом кількох тижнів. З давніх-давен в Англії з незабудкою пов'язане свято, на якому обирають найгарнішу дівчину – весняну королеву. З часом свято зазнало певних змін: тепер у школах «королеву» обирають не лише за рідкісну красу, а також за успіхи в навчанні. Кажуть, сік незабудки має властивість загартовувати сталь. Для цього розпечене лезо чи іншу сталеву річ потрібно опустити в нього і тримати, поки не охолоне. Загартована так зброя настільки тверда, що ріже залізо й точильний камінь. За переказами, саме таким способом виготовляли сталь для всесвітньо відомих дамаських клинків. У Голландії із соку незабудки готують сироп проти кашлю. В Україні називають незабудку «квітка вірності»: *Гарна маленька **квіточка** небесної барви – її виспівали народи по всіх краях. Всі її люблять, навіть вечірній вітерець. А хто пам'ятає, коли він уперше спізнався з сею квіточкою? Певно, се було весною, коли бузок чарував пахощами, а за річкою розлягався чудовий спів соловейків. А як гарно зветься: «**не забудь мене!**»* (Ком. НЗМ, с. 176); *І глянув ангел на ниву вбогого і сумно йому стало. Він [ангел] узяв із свого вінця синю, як облак, цвітку і засадив її полі багача. «Цвітко, – сказав він, – ти пригадуй багачеві, щоб не забував на вбогого...» Цвітка в одну мить розрослася по всіх багачьких полях. І здивувалися багачі, коли її увиділи. Вони чогось добріли на її вид. А вбогі прозвали її **незабудькою*** (Черемш. Незабудка, с. 506); *«Маленька **незабудка** здригнулась і міцно притулилась до фіалочки, але не заснула, а прислухалась до чогось»* (Грінч. Квітки, с. 135).

КВІТИ – частина навколишнього світу, видозмінені, укорочені пагони з обмеженою здатністю до росту, які складаються з метаморфізованих листків та призначені для запилення, статевого розмноження і утворення насіння та плодів: *Знаєм, знаєм! Ти була, ти все снігом замела, все побила, поморила, та й твою тепер несил. Дзінь! дзінь! дзінь! Зимо, згинь! Сонце встане, сонце гляне, сила й злість твоя розтане,*

Стануть **квіти** розцвітати, прийдуть діти погуляти, дзінь! дзінь! дзінь! (Дн. Чайка ПСС, с. 175-176).

КВОЧКА – курка, що висиджує або водить курчат. Письменники іноді описують цей персонаж через фізичні здібності: *Тут несподівано – де не озьмися – півень іде, Куркогін пелехатий, з родом великим, у чорне убрatий. Слідком за Півнем ось мари неслися з трупом мертвовим його Прудконіжски, Квочка колись-то була предобряча, гірко за нею все сідало плаче...* (Мнж. КПХЛ, с. 277).

КЕДРОН – долина, яка розташована між старим містом Єрусалима зі Сходу і розмежовує Храмову гору від Оливної гори: *Увіривши, що князь Засульський з Москвой чи схоче воювать, то й хан із Крима і князь руський збіжаться ласк його шукать. І що казни у Соломона (що Мельхом був поуз **Кедрона**) ніколи стільки не було, як у його скарбовій залі, дарма що в скрині аж гуло!* (Б.-Нос. УП, с. 126).

КИЇВ – столиця України. Місто засноване у VI – VII ст. *Народна легенда*: Був на Русі один князь, що без міри визискував своїх підданців: мало того, що мусили працювати на нього, то він ще відбирав у них все, що око бачило. ... Довго терпів бідний люд те знущання й зажерливість свого князя, і терпець їм урвався – взяли та й вигнали княжих посіпак. Бачачи, на що заноситься, князь зібрав велике військо. Аж тут люди з усіх сіл – чоловіки, жінки, та навіть старі діди, баби і малі діти – стали на свій захист. То ж повстанці стали до бою з тим, що до рук потрапило, – з лопатами, серпами, киями. ... Нарешті прийшли на місце, де тепер стоїть Київ, і побачили, що не залишилося в живих жодного ворога. Поскидали орачі свої кії в одну купу, і стала вона такою великою, що побачили люди, що з такої сили дерева можна цілу фортецю збудувати. А місто, яке потім тут постало, оскільки з київ збудовано, названо Києвом. *Літописний переказ*: У давні часи жило плем'я полян, а правили ними три князі-брати: Кий, Щек і Хорив, а сестра їх звалася Либідь. І збудували поляни город й нарекли його на честь свого князя – старшого брата Щека і Хорива – Києвом [Волосевич 2005: 40]: *Да й совість (перш, мовляв: се шкoльний жах!) коліном в **Київ** пре розкаяться в гріхах, і він із писарської попхавсь на богомілья; а може, й писарців змахнулось поханжить* (Б.-Нос. ПП, с. 121); *Під **Києвом** ліс єсть над самим Дніпром, Ніхто ним пройти не посміє ...* (Боров. Гайдамаки, с. 52); *А в **Києві** довго ще тієї ночі гриміли веселі весільні пісні, довго гриміли вогні, довго ще бенкетували наші дідусі; але пісні поступово замовкали, вогні один за одним погасли, все затихло, заснув **Київ**...* Тільки біля підніжжя його ліниво тече Дніпро, та над святими церквами йдуть собі звичною дорогою Божі зіроньки (Греб. МП, с. 109); *Він увесь світ виходив: був у Чорноморії, у Глухові, за **Києвом** був ...* (Сторож. ЗЧ, с. 52); *Наш-таки чорт та ще й з **Києва** відьми вилітають* (Сторож. ЧК, с. 111); *Ішов Кабан у **Київ** на ярмарок* (Фр. ЛД, с. 24), *Од **Києва** сельце близенько єсть Глеваха* (Рудиков. Казка, с. 363); *Який ти гарний, рідний мій **Києве**! Добре місто, святе місто! Який ти гарний, який ти світлий, мій сивий діду! Що сонце між планетами, що цар поміж людей, так і **Київ** між містами. На високій хорі стоїть, зеленими садами оперезаний, золотими маківками і хрестами храмів увінчаний, ніби святою короною, під горою широко розлилися живі хвилі Дніпра-годувальника. І **Київ**, і Дніпро разом... Боже, що за розкіш! Чи чуєте ви, люди добрі, я кажу вам про **Київ**, і ви не плачете від радості? Певно, ви не руські* (Греб. МП, с. 109).

КИР – чоловіче ім'я, що означає «пан» або «володар»; прізвище, яке можна зустріти у різних країнах: *Колись, як день на баштах догорів і місяць золотий у хвилях затремтів, наш конюх, князь Ратмір, втомившись на роботі, під зводом зорей сів спочити в пилі і поті; вечерю бідную зі смаком доїдав: водицю да часник із сіллю, з сухарями; ще з сміхом глузував над пишними царями, подібно, як попавсь у плін до **Кира** Крез, которого за час нещислимі верблюда возили до стола із золота сосуди, – а тут вечерю всю один голодний пес, вхопивши з казанком, легенько сам унес ...* (Б.-Нос. УП, с. 133).

КИРКА – прізвище персонажа казки, що означає «ручне знаряддя у вигляді загостреного з одного боку молотка або стрижня для подрібнення, розколювання твердих порід, льоду тощо»: *Кирка Семен та Іван Махнидрала били найдужче: Кулемза ж Микита грів його ціпом, мов сніп того жита, тітка Секлета дійницею вдрала...* (Мнж. КПХЛ, с.285)

КИСЕЛИЦЯ – 1. Рідка страва з варених слив та кукурудзяної муки; із сушених переварених слив видушують кістки, розготовлять м'ясо із слив іще раз на «молот» (аж цілком розвариться), сиплять до того кукурудзяних круп і варять іще раз [коментар В. Шухевича]; 2. Рідка страва з кукурудзяної муки і кислого буряка [коментар Н. Зелена]; 3. Кисіль із вівсяної муки: Самоволя-князь хоча любив свою гарну донечку над усе, та часами гнівався на неї дуже за того, що не хотіла їсти його двірської страви **киселиці** (Ков. Киселиця, с. 177).

КИСЛИЦЯ – прізвище персонажа, що означає «дика яблуня, яку використовують як підщепу для культурних сортів», «дрібний, дуже кислий плід лісової яблуні»: *Від Медеяна там з тиждень ховався, Вража Сторожа отам, де й Кімлича, ще ватажок там колись-то **Кислиця** довго з братерством від ляхів спасався* (Мнж. КПХЛ, с. 315).

КИЦЯ (КІШЕЧКА) – розмовне, пестливе слово щодо самиці кота; тварина ласкава і ніжна, в той же час хоробра, особливо, коли виникає потреба захистити свого господаря. Іноді письменники вказують її кличку: *Плакала **киця** на кухні, аж їй очіці потухли* (Фр. Киця, с. 256); *Був собі дід Андрушка, а в нього – баба Марушка, а в баби – донечка Мінка, а в дочки – собачка Хвінка, а в собачки – товаришка, **киця** Варварка, а в **киці** – вихованка, мишка Сіроманка* (Фр. Ріпка, с. 2); *Кішечка* побігла до невеликої хатини. Вікно було одчинене. Вона видряпалась на волоський горіх і заглянула в вікно. ... Кмітлива **кішечка** сиділа на дереві та все кмітила та дивилась на Уласа, поки й сонце не зайшло, поки чорна ніч не вкрила землю (Н.-Л. ДБ, с. 302).

КІНДРАТ – східнослов'янське чоловіче ім'я, яке походить від грецького слова «кодратос», що означає «квадрат» або «чотирикутний». Іноді також вважається, що ім'я має латинське коріння, де «квадрат» означає «широкоплечий»: *Івана не вибрали, бо шкульгав на одну ногу. Пилипа знов тому ні, що дивився зизом, і так і Савку, **Кіндрата**, Дмитра і Федька ні, бо всім їм чогось не доставало* (Воробк. Сміховинки, с. 202).

КІНЬ (ОГИР) – чарівний кінь фольклорних казок є уявленням про тотемного предка-помічника, хтонічною істотою, що має безпосередній зв'язок із царством мертвих. У

язичницьких культах ця тварина виконувала важливу роль провідника у загробне царство, тому образ незвичайного скакуна став утіленням надприродної сили, пов'язаної з чотирма стихіями – вогнем, землею, водою, повітрям. Часто письменники звертали увагу на характеристики персонажа або його клички, іноді в розмовному варіанті: *А за теє, що вартуєш, Ти могилу свою, На потіху тобі, сину, **Коня** подарую. І як схочеш полювати В добрую годину, Через вуха лиш коневі Перелізеши, сину!* (Рудан. ЦС, с. 312); *Одно добро тільки й єсть у мене, що **кінь**, та й той гине. Занадився до стайні чужий віл та все поїдає, що наготую для **коня*** (Липа. Казка, с. 265); *По слизоті він сміленько став спускатися спішненько, як насподі ж опинився та в темноті роздивився, баче – **огир богатирський** на цепурі бузовірським замордований стоїть та з ясел вогонь трубить. Бо у його, миле браття, в яслах там – саме багаття: **огир жар** той поїдає, чорним димом запиває: «Боже, – дума, – от так **огир**, це не **коник** мій убогий, саме буде під мій хист!» А очима так і їсть диво-огиря, любує, розгляда його ... Аж чує – **кінь** до його заїржав, мов людина, промовляв: «Гей, хазяїну миленький, мій голубчику синенький, мабуть, біг тебе наніс, бо, ждучи тебе, я вріс вже у землю по коліна! Дай мені хоч клапоть сіна ще й погожої води, та де хоч тоді веди»* (Мнж. ТБ, с. 196-197); *А мій **кінь** нараз як шарпнеться, як кинеться тікати, як кинеться скакати, та в боки, немов скажений, битись!.. Що вже я з ним бори́кався! Бідний **кінь**! Страшне щось мусив бачити перед собою, бо трясся весь і так пищав, немов у вовкових зубах* (Фр. СКС, с. 280); *Підступив старий до **коня**, озираючи. Взяв за повід коло морди, погладив по голові, повів руку по шиї, поляпав долонею по спині, одступив, зайшов ззаду, глянув вздовж спини. ... Закинув Кульбашиний поводи коневі на шию, взявся за гриву, посилкувавшись підскаочив – уже й на **коневі**. Проїхав геть від возів чалом, скрутнув поводами **коня, кінь**, як у казані, окрутнувся назад. Попустив поводи – пішов вороний риссю; добіг до возів, спинив **коня**, схопився з його – не надякується продавцеві за доброго **коня**, подовбався ще раз у кишені, тягне карбованця ...* (Кухар. ВК, с. 39); *І по траві по зеленій **кінь вороний** бродить, прищурає віщі вуха, головою водить* (Рудан. ЦС с. 351); ***Чалий** не стерпів болю, сіпнув борону, якось швидко побіг, але скоро знов став. Яким наздогнав його з батогом і знов почав бити. Він бив його по спині, по ребрах, нарешті вдарив чоботом у живіт. А **чалий** стояв та тільки головою мотав* (Загірня. ЯЧКБ, с. 252); *Ось виступає Авряк бирькуватий: «Б'єм тобі, Царю, чолом всі народом!.. Тут ось і Вовк Сіроманець із родом, Кіт Муруганько і Рева патлатий; далі Осел капловухий та Зайко, Трусик Шашчя з Медеяном ось тут, Цап Мекеке та і Кізенька тут, Білочка, Ласочка і Гоностайко тут ізійшились на позов чередою; ось дробинаста облуда **Коняка**, ось ремигаїло недоступ Воляка; далі ж подвір'я усе дичиною крилось із степу: Бабак і Куниця, Олень Рябкий і Сугак-тонконіжка, скверний Хаврях і Тхорище дряніжка... Геть їх позаду пішла уже птиця: Бушля чубата, Цибатко Журавка, Качур-шавкун і Гусак танцюристий, Стрепетень, Чайка, Індик бадьористий, збіглись усі, мов на мед де мурашка. Стільки зібралось усякого звіру, птиці злетілось, що й ліку не мало! На Лисовина усе те напало, кожне волато тут: «Смерть бузувіру!»* (Мнж. КПХЛ, с. 302).

КІТ – свійська тварина родини котячих, що знищує мишей і щурів. Популярний казковий персонаж. Письменники часто називали персонажа як пануючу особу. Одним із популярних персонажів є старий кіт, якого господар вивів у ліс помирати, але замість того хитрий кіт непогано влаштувався, обдуривши всіх лісових звірів, та ще й узявши лисичку за дружину, тому його називали «Пан Коцький». Надавали

мовообразу ймення за кличкою, кольористикою, ставленням до інших, величиною тощо: Чутно тільки, як муркає на канапі кіт та нянька стиха приспівує: «Соро-ка, во-ро-на діт-кам кашу ва-ри-ла! На порозі студи-ла!..» ... Але «киця» добре пам'ятає болючі пестощі маленької деспотки й дипломатичне кліпає очима, не рушаючись із місця. Аж ось нетерпляча ручка досягла до **кота**, хапа його за вухо й тягне до себе. **Кім** скулить очі, жалібно нявчить... далі ж, немов діткнутий електричною іскрою, виривається й тіка під комоду, лишивши на руці мучительки червоний слід гострих пазурів. Зчиняється вереск... (Коцюб. Хо, с. 176-177); І, скінчивши всю лошицю, поживи шукає. Іде собі дорогою, аж **Кота** здибає (Рудан. ВСІК, с. 214); Я – **Кім Котохвій**, ще й **Матвійович**, над **котами** я пан! Я – **пан Коцький**! Я – гетьман (Дн. Чайка. ПК, с. 215); А надвечір зайшло оно до одної маленької хатиночки, що стояла над одним дуже великим ставом. Та хатиночка була уже дуже стара, але ще старша була та бабуса Хима, що у ній проживала з своїм **котом Мацьком** та й з своїм курков Рябушков, котра їй як в зимі, так в літі неслась, та й то щоднини. Для того ж ю бабуса і любила, як свою рідну дитину, а **кота** інак не звала, як лиш «синку мій» (Федьк. Підмінче, с. 220); Одного разу, а саме в жнива, коли всі з дому позабиралися в поле, бідний **Мурко** ходив голодний по подвір'ю і муркотів дуже жалібно (Фр. МІБ, с. 243); Бровко розповів **Муркові** про свою пригоду з Вовком (Фр. ВМПІВ, с. 61); **Кім Мурлика** скочив жваво: «Бач, яке собаче право! Ковбаса була моя! Що Лис злодій, я не спорю, але ковбасу в ту пору в ковалихи викрав я!» (Фр. ЛМ, с. 10); Навіть **сірий кіт, Бебко**, що досі був і за товариша, і за виграшку, тепер тікає у пекарню на піч, з-за комина його й не витягнеш, сердитий та сонний, весь у сажі, як марюка, не хоче ні гратись, ні казок своїх муркотіти (Дн. Чайка. КМ, с. 100); Тут як зіскоче **Котище Вусатий**: «Царю пречесний! – у голос він скрикнув, – бреше все Трусик, бо сам же він хіпнув ласу ковбаску у мене, завзятий!» (Мнж. КПХЛ, с. 274); Вранці **Муругий** із дому зарані рушив в дорогу і верст вже покинув скоро чимало; коли все полинув, баче – з лівші жайворінка (Мнж. КПХЛ, с. 288).

КІШКА – ліберальний персонаж із казки І Франка «Опозиція»: Стоїть собі наша Опозиція, роззирається, нюхає, облизується, орієнтується собі гарненько, аж тут глядить – іде **Кішка**, ліберальний-преліберальний! Прийшов та й першим ділом бух – їй хрест трираменний із церкви скинув (Фр. Опозиція, с. 397).

КНИШ – родинне прізвище, назва якого походить від виду білого хліба із загорнутими всередину краями та змазаного салом або олією. Коли на Різдво несли хліб, зверху накладали маленьке хлібенятко, яке називали «душею». Такий книшик давали маленьким хлопчикам, які ще до схід Сонця віншували зі святом Різдва своїх родичів, сусідів [Войтович 2014: 235]: Хутко довідався від неї Кармель, що **Книш** з **Книшихою** багатії люди, що в їх сім пар волів, держать вони дві корови, і пишиця у їх сього року гарно зійшла, і той рік теж усе поле в їх уродило; що дочка в їх заміж пішла, теж за багатого, і носить золоті очіпки; що в старих **Книшів** наймичка служить, Маруся, сирота, нема ані родини, ані дружини і що мала плата Марусі й важка праця (Вовчок. Кармелюк, с. 11).

КНЯГИНЯ – дружина або жінка, яка має титул княгині: Ой то не сива зозуля гірко кувала, а то молода **княгиня**, вірна дружина, з князем опрощення приймала, обнімала, од себе не пускала, ридаючи руки до нього простягала ... (Грінч. ДПКК, с.47); Заплатив віщун-чарівник Кочерга князеві повною міркою за таку образу. Він

також в своїй чарівничій державі був собі князем-владикою поміж чарівниками, тож переобразив гарну **княгиню** Яргордійку на довгохвосте мишенятко, а сам забрався та й утік з княжої палати. Яргордійка, як тільки стала мишкою, так відразу полізла в кут до княжого дяка, витягла з його калитки якийсь кусничок шкірки зі солонини і почала з нею бігати на посміх усьому княжому дворові, по всіх кутах, та шукати мишачу дірку (Ков. Киселиця, с. 178).

КНЯЗІВНА (КНЯГІВНА) – в українській мові використовується для позначення незаміжньої доньки князя, а також може вказувати на дружину князя, яка є членом князівської родини: *З дверей вибігла князівна* Богаза, така гарна, що її краси не можна було й пером списать (Н.-Л. ДБ, с. 304); *Забрався в утробу* якійсь **князівні**, одним одній дочці у батька, та й мордує небогу так, що князь, глядячи на її муки, аж слізьми умивається, аж волосся на собі рве (Сторож. ЖЧ, с. 32).

КНЯЗЕНКО – молодий син князя або князь у значенні молодшого, або ж невеликого князівського представника: *На князенкові* пояс був срібний, він ізняв його, дівчину бавить (Грінч. ДЛ, с. 24); *Нам обом однакова доля: я – князенко-сирота*, а батько молоду собі взяв жінку знову; син у неї, хлопець невеликий. А вона є чарівниця люта і у батька чарами своїми стуманила розум і робила що хотіла з батьком після того, і мене зненавиділа дуже з того часу ще, як перед людьми я сказав їй, що вона чарує ... (Грінч. МТК, с. 185-186).

КНЯЗЬ – у давнину князь – головний жрець, священна особа, що справляла жертвоприношення, віща людина, наділена здібностями, представник вищих сил [Войтович 2014: 235]; титул голови феодальної монархії або іншої політичної системи, а також великого посадовця чи вельможі в минулому: *Та не довго князь-батько* впевнявся: як побачив він дівчину Лесю, то й звелів заручити їх зараз (Грінч. ДЛ, с. 26); *Ой то не білий туман* землю скрізь покриває, а то **князь молодий** у похід виступає, з військом рушає турчина воювати, слави собі вояцької молодецької залучати, до своєї землі ще землі придбати ... (Грінч. ДПКК, с. 47); *Як побачив його князь*, то аж кланяється та просить; а звісно, як ті магнати чого просять, то хоч він і кланяється, а за шабельку береться: коли не зробиш, чого бажа, то й голову одчеше; як кажуть: і гроші дає, і шкіру дає (Сторож. ЖЧ, с. 32).

Письменники в казках, описуючи певні території вказував на правителів казкових земель: *Увіривши, що князь Засульський з Москвою чи схоче воювати, то й хан із Крима і князь руський* збіжаться ласк його шукать. І що казни у Соломона (що Мельхом був поуз Кедрона) ніколи стільки не було, як у його скарбовій залі, дарма що в скрині аж гуло! (Б.-Нос. УП, с. 126); *Давно колись, як Україна крехтіла од ярма ляхів, і предків чуйная чуприна* тряслась рукою їх панів, і руйнувалась татарвою, в країні плодючій над Сулою владів вельможний **лядський князь** ... (Б.-Нос. УП, с. 123).

Казкарі вказували як вигадані імена персонажів: *«Геть від мене!»* – репетувала Руїна, побачивши, що з нею панькаються. – *«Не доторкайтесь до мене святотатськими руками! Хіба не знаєте, що мене ще князь Облуп Скорпіонович* будував, а **князь Обдер Караконович** руйнував? Хіба не знаєте, що я на святому, історичному ґрунті стою? А хто посміє нарушити, осквернити наш історичний ґрунт, той зрадник, Юда, той волів би був і на світ не родитися!» (Фр. ЯТЗДБ, с. 234); *Вже князь* був ладний парубіка, такий, що засівався ус, а ще не знав, що аз,

кавика, що то буквар або примус; а се на те, щоб він науки не тямив славно панувать, бо дурня латво взять у руки, так міркував лихий абат. ... І князь **Ратмір** (його так звали) ту лесть, як фиміам, ухав, між жарт, щодня, не знав печалі, кабан як ситий все куняв, а бідний люд його хрещений від подушевицини крехтав (Б.-Нос. УП, с. 125-126); Жив собі раз багатий та могучий **князь Самоволя** в своїх золотоверхих палатах і мав дуже гарну донечку Яргордійку (Ков. Киселиця, с. 177); так і історичних осіб: Овлур про **князя Святослава**: «Ти, брате, не прогнівайсь, а одно тобі сказать я мушу: про князя ти надто так не говори... нечемно. Я добре знаю, князь тепер на мене гнівний за ті розбої, і коли б Мене дістав у руки, то напевно Мене б казав повісити без пощади. Та що ж, тепер я того й варт – розбійник. Та князь проте – мій пан! Князеві Я присягав і не позволю, щоб у моєму шарнав хтось Його повагу» (Фр. СКС, с. 294-295); Тим часом Юруш піднімався все вище. **Князь Чолак** уподобав його так, що настановив доглядачем над усім в палаці та над усіма своїми палацями й заблудуваннями (Н.-Л. ДБ, с. 308). Не оминули письменники і множинну форму лексеми: Ви, мої вірні **князі**, сидайте коні воронії, та беріть ратища золотії, та йдіте по всіх царствах і господарствах, в землі турецькі і німецькі, пошукайте там мені жону, а собі царицю, яка найкраща є на всьому світі (Уст.-Г. БК, с. 340).

КОБИЛА – самиця свійського коня: Пішли далі. Зустрічають стару **Кобилу**. Чоловік до неї й говорить: «Будь ласка, **Кобило**-матусю, розсуди нас. Оце я врятував Вовчика-братика з тяжкої пригоди, а він хоче мене з'їсти». – І розповів усе, як було. **Кобила** подумала та й мовить: «Вовкова правда, чоловіче! Я жила у господаря двадцять літ, робила на нього з усієї сили, привела йому десятеро лоша́т, а тепер, коли я постаріла і до роботи стала нездатна, він узяв та й вигнав мене на голе поле, щоб мене вовки з'їли. Оце вже я тут тиждень днюю і ночую і жду не діждуся, поки прийдуть вовки та й роздеруть мене. Так-то, дядечку, старе добро забувається» (Фр. ЯЛССП, с. 13); Що то вже була за **кобила** добра, що за прудка, що за баска, що за працюовита, то чорт його й бачив під єї! ... Е, що то вже була за **кобила** добра, то гріх і казати! (Куліш. СК, с. 175).

КОВАЛЬ – за народними віруваннями, чаклун, наділений надлюдською творящою силою, пов'язаною з небесним вогнем. Він може викувати будь-яку річ та надати їй непомірної сили. Д. Лукіянович, автор «Переднього слова» до збірки Н. Кобринської «Казки» писав про символічний образ митця-ковалю, який глузує з чорта і вступає в конфлікт з паном, тут не випадковий. Казка присвячувалася І. Франкові й була алегоричним образом його боротьби з існуючим ладом: *Ковальство – тяжка робота, бити клевцем цілий день – то не жарт, тож коваль все собі триває площинку горівки, потягне вряди-годи, трохи покріпиться та й знов до роботи береться* (Кобр. Чортище, с. 108); У місті нашім Галичі був королівським **ковалем** Данило Жужля. Мав славу кузню, в якій не лише залізні, але й срібні і золоті підкови підбивав під коні королівські і багатих руських бояр. Король Данило дуже любив свого придворного **ковалю** Жужлю і брав його з собою, куди світами їздив і воював (Наум. ДЖ, с. 94).

КОГУТ – діалектна форма лексеми «півень»: Великий кохінхінський **когут** у панським курнику злопотів крилами і товстим басом заспівав: «Ку-ку-рі-ку!» Його сильний голос збудив когута на приходстві, і сей заспівав так само високим тенором, що й він також не спить (Маков. ДС, с. 4); Ой пішла Лисичка долом-долиною, здибала

*Лисичка дуба над водою. А на тому дубі, помежи гільцями, там сидів **Козутик** з красними крильцями (Фр. ЛС, с. 423).*

КОЗА – невелика рогата жуйна тварина родини порожнисторогих, що дає молоко, м'ясо тощо: ***Баба** козу доглядала, пасла добре, напувала, а коза навісна ще й жаліться пішла ... (Дн. Чайка. КД, с. 237); Вийшли вранці косарі косить рано на зорі, гей, нуте, косарі, бо нерано почали, хоч нерано почали, та багато утяли: до обіду покосили, гострі коси потупили; по обіді віддихали, гострі коси поклепали; до полудня гребли сіно, і в віночки клали щільно; а ввечері холодком клали копички рядком, накосили скирту сіна, прийшла **коза** та й поїла (Дн. Чайка. ВК, с. 196).* Спостерігаємо наявність і пестливих форм лексеми: *Ось виступає Авряк бирькуватий: «Б'єм тобі, Царю, чолом всі народом!.. Тут ось і Вовк Сіроманець із родом, Кім Муруганько і Рева патлатий; далі Осел капловухий та Зайко, Трусик Шашчя з Медеяном ось тута, Цап Мекеке та і **Кізонька** тута, Білочка, Ласочка і Гоностайко тут ізійшлись на позов чередою; ось дробинаста облуда Коняка, ось ремигайло недоступ Воляка; далі ж подвір'я усе дичиною крилось із степу: Бабак і Куниця, Олень Рябкий і Сугак-тонконіжка, скверний Хаврях і Тхорище дряпіжка... Геть їх позаду пішла уже птиця: Бушля чубата, Цибатко Журавка, Качур-шавкун і Гусак танцюристий, Стрепетень, Чайка, Індик бадьористий, збіглись усі, мов на мед де мурашка. Стільки зібралось усякого звіру, птиці злетілось, що й ліку не мало! На Лисовина усе те напало, кожне волато тут: «Смерть бузувіру!» (Мнж. КПХЛ, с. 302); «**Козю** моя любя! **Козю** моя мила! Чи пила ти, чи ти їла?» «Ой, я діду, не пила, як голодна була. Бігла я через місточок та вхопила кленовий листочок, бігла я через гребельку та вхопила водиці крапельку, тільки пила, тільки й їла» (Дн. Чайка. КД, с. 237).*

КОЗАК – слово «козак» закріпилося в українській мові на позначення чоловічої відваги, краси, благородства душі, щирості. В уявленнях українців козак є уособленням кращих рис українського характеру, але козак – це і відчайдушна, безжурна, нестримна, послідовна у своїх вчинках людина; вільний воїн, найманець, або член самоврядної військової громади, яка існувала на теренах України. У казках письменники, описуючи козаків, звертали увагу на їх вік: *І ось панночка сіла в золочений ридван, прикрашений різними ґратками і вікнами з різнобарвних скелець. **Сивий козак** Макар гукнув на коней, і ридван покотився по двору. ... Не плач, – відповідає козак, – а слухай. Твоя мачуха наказала мені згубити тебе; бридка баба, вона думала, що **козак** посміє здійснити руку на таку добру, молоденьку дівчину; видно, не бувала вона в походах і не знає козацької служби, а я гадаю, що не буде її волі – не візьму гріх на душу (Греб. МП, с. 101-102); обов'язки: Але доки життя ми стане, не забуду того **козака з бандуркою** і густокрутою бородою, котрою декуди сивий кудався волос: як верг на мене чорним соколиним оком, як би гранню мя обсипав (Шашкевич М. Олена, с. 56-57); Воєвода і син його голубили панночку, і розпитували її, і годували, і поїли, а **козак-посланець** летів уже далеко від Києва на хутір старого пана кликати його на радість велику і просити благословення на весілля воєводи́ча з його донькою (Греб. МП, с. 109); їх кількість: Скоро була біля людської оселі і сиділа в чистій, спокійній хаті, а біля неї – **чотири козаки**, чотири Івани. Всі чотири Івани були рідні брати. Чесно і славно воювали вони на Січі, багато золота здобули, та й ран багато, а коли Січ замирилася зі своїми сусідами, вони, бачачи, що не буде роботи для їхніх шаблук, віддалися в київські ліси спочити. Золота було у них*

багато, за три дні звели хату і стали собі в ній жити. Робити їм не треба було, гроші давали їм усе, та й що це за спочинок, коли працюєш? Ні, вони зранку молилися і їхали полювати, після обіду спочивали, потім говорили про минулі походи, по тому вечеряли і помолившись, лягали спати. Завтра проходило так, як вчора. Чудове життя! (Греб. МП, с. 102-103).

КОЛОМИЯ – місто Івано-Франківської області. Ойконім виник способом онімізації українського діалекту коломия «глибока вибоїна, наповнена водою», що має паралелі в деяких слов'янських мовах (польській, сербській, хорватській тощо). Ареал поширення онімів з композитною основою *Коломий-* свідчить про діалектний характер твірного апелятиви в праслов'янській мові [Лучик 2014: 274]: *Після онодішніх виборів з кожної вулиці, ба навіть із сусідніх сіл і повітів, а навіть зі Львова, з Чернівців і Коломиї шлють мені карточки в конвертах, а на кожній карточці – Микита Хрунь* (Фр. Свиня, с. 121).

КОЛЮЧКА ЗЛА – персонаж казки, за допомогою якого висміюють злих і заздрісних людей або ж злого начала; зображення лицемірної злої людини: *Зла Колючка, дочка господині, була, як це свідчило її прозвище, жорстока і зла, і це так ясно відбивалось на її обличчі, що хоч воно було вродливе, усі мали огиду до неї* (Вовчок. ЗКІДТ, с. 123).

КОМАР – двокрила кровосасальна комаха з тонким довгастим тільцем і хоботком; наділений у народних уявленнях чоловічою символікою; комаха, яка за деякими ознаками близька до мухи (у фольклорі та літературі часто співіснують разом), часто описується письменниками у множині (рій комарів): *Над ставком широководим, посеред очеретів, там комар, славетний лицар, під листом зеленим жив. Грав у сурму голосную і до бою викликав, і в людей, і у звірини крові безліч випивав. І його ніхто на світі ще й разу не подолів: наш комар уславивсь гучно серед мух і комарів* (Грінч. МК, с. 38); *Рада ухвалила вислати Комара, бо він найменший і найхитріший. Полетів Комар до Ведмежого табору, а там саме нарада розпочинається* (Фр. КІВ, с. 45); *Пожалував сонцевич квіточку, поцілував, і зразу повеселішала вона: розгорнула свої снігові пелюстки, розкрила золоту серединку і зробилася така гарна, що комар, пролітаючи, не втерпів і закричав на весь голос: «Сюди! Сюди! Подивіться, що тут за диво!» Зараз до його назбирались комарі, мушки, водяні павуки зорнули зо дна і забігали крізь неї, неначе хлопці зимою на сковзанці* (Дн. Чайка. КПСТІС, с. 144).

КОМІСАР ПОЛІЦІЙНИЙ – це посадова особа, яка відповідає за дотримання порядку та безпеки, контролює правопорушення і переслідує тих, хто їх скоїв; іноді в текстах казок подають лексему у множині: *Пан директор поліції відійшов від телефону блідий, як труп, подзвонив і велів покликати поліційного комісара, що завідував прасовим відділом* (Фр. ІОК, с. 166); *А цар тим часом розіслав комісарів по всім світі шукати того лицаря і насамперед по своєму царстві і такий приказ дав, щоб у всіх шукали – не минали ні старого, ні малого, ні бідного, ні багатого, ні жодної віри* (Свидн. ЧД, с. 141).

КОНВАЛІЯ – 1. багаторічна трав'яниста рослина, висотою 15-30 см заввишки. Має довге повзуче розгалужене кореневище. Квітконосне стебло прямостояче, просте, голе, безлисте, коротше за листки. Листки прикореневі, видовженоланцетні або еліптичноланцетні, загострені, звужені в черешок. Квітки дзвоникоподібні, білі, запашні, в однобічній квітковій пониклій китиці. Плід – червона куляста ягода.

Тіньовитривала рослина, росте в мішаних і листяних лісах. Лікарська, ефіроолійна, отруйна і декоративна рослина. У народній медицині конвалію застосовують при водянці, хворобах серця, епілепсії, хворобах очей, від пропасниці, головному болю, паралічу, як заспокійливий, сечогінний засіб, при безсонні. 2. символ дівоцтва, віднайденного щастя: *Та за цим словом пронизав одвічну темряву аж до землі, де в гущавині поміж старі папороті зеленіли, наче заячі вушка, два зелені листочки; з-поміж них вистромлялася тонесенька стрілочка з білими квіточками-дзвіночками, – то була **конвалія**. Як пригорне її промінь, як пригріє – набралася вона сили, радісно здригнула й сказала: «Спасибіг!» та тільки не словами сказала, а чудовими пахощами (Дн. Чайка. КПСТЙС, с. 145); «Ох, коли б то скоріш весна! – прошепотіла біленька конвалія, зітхаючи. – Як я люблю дивитися на гарних метеликів і слухати чудові співу пташок. А сонечко, Боже, яке гарне!» (Грінченко Б. Квітки, с. 134).*

КОНІ – множина від слова «кінь»: *За вгородом санки ждуть, **коні**-змії з серця рвуть поводи ремінні. ... Сіли в санки: **коні** мчать, аж іскрять ногами, полозочки аж шумлять, сніг летить клочками (Боров. Маруся, с. 43).*

КОНОПЛЯНКА – співочий птах ряду горобцевих, що живиться насінням: *Світлкою-носилкою візьмем **коноплянку**, моторненьку, чепурненьку голосну панянку (Алекс. ЧВ, с. 156).*

КОНЮХ – людина, яка доглядає за кіньми, тобто виконує професію, пов'язану з доглядом та утриманням коней. Вона відповідає за їхнє здоров'я, харчування, чищення та тренування: ***Конюх**, що лежав на пасовиську і зовсім припав росю, піднявся помалу і заляв: «А грім би вас побив, прокляті жаби! Цілу ніч спати не дали!» (Маков. ДС, с. 8).*

КОРОЛЕНКО – молодий син короля або король у значенні представника невеликого царства: *А голуби несли її, несли та й принесли таки до **короленка**, радіє він, вітає, розважає, – вона мовчить, ні слова не промовить (Грінч. СД, с. 179).*

КОРОЛИК – дрібний лісовий птах ряду горобиних із сірувато-зеленим пір'ям та оранжевим або жовтим тім'ям: *Ішов Ведмідь з Вовком по лісі, аж ось зацвірінькала якась пташка у корчах. Підійшли ближче, а маленька пташка з задертим хвостиком скаче по гілках та й цвірінькає. «Вовчику-братуку, а що це за пташка так гарно співає?» – запитав Ведмідь. «Цить, Ведмедю, це **Королик!**» – шептує Вовк. «**Королик?**» – прошепотів і собі переляканий Ведмідь. – «Ой, то в такім разі треба йому поклонитися?» «Авжеж», – каже Вовк, і обоє поклонилися **Короликові** аж до самої землі. А **Королик** навіть не дивиться на них, скаче собі з гілки на гілку, цвірінькає та все задертим хвостом махає (Фр. КІВ, с. 41-42); В дуплі було, як в дуплі: прогниле дерево, трохи пір'я настелено, а на пір'ї п'ятеро маленьких **Короленья** (Фр. КІВ, с. 42).*

КОРОЛЬ – титул монарха, що передається у спадок у деяких країнах: *Оцей юнак спинив утікачів. Якби не він, то лихо б нині сталось. Радіючи, їй дякує **король**, настановля отаманом і хвалить (Грінч. СД, с. 174). У казках письменники іноді вказують ім'я короля: *Навіть **король Гумберт** казав, що якби не був **королем**, то хотів би бути редактором (Маков. ЯЯВГ, с. 15); **Король Данило** дуже любив свого**

придворного коваля Жужлю і брав його з собою, куди світами їздив і воював (Наум. ДЖ, с. 94).

КОРОП – прісноводна риба, широко поширена у різних водоймах всього світу. Довжина тіла досягає 1 метра: *А там, на дні, хоч мляво і півсонно, сновигають риби. Онде старий **короп** на чатах: стереже товаришів, що лавою залягли в намулі та й сплять* (Дн. Чайка. КМ, с. 107).

КОРЧМА – в Україні будівля або заїзд, де продавалися спиртні напої (горілка, квас, пиво і мед). До корчми в українському селі заходили по тютюн перед тим, як іти зранку на роботу, або після роботи на пів-години для відпочинку чи бесіди. У святкові та недільні дні в корчмі проходили святкування цілою громадою з музикою та танцями до ночі. Церковні обряди як хрестини, поминали, служби закінчувалися гостиною в корчмі, а також війт проводив там дрібні судові справи. Корчма стояла завжди на центральній площі, на протилежній стороні дороги, навпроти церкви. Мала дві в'їзні брами з причілков, приміщення для помешкання, що складалися з двох кімнат та комори. Шинок завжди був достатньо просторим приміщенням із прибитими лавами до стін, а столи закопані в підлогу тощо. В іншому приміщенні жила родина орендаря корчми. З помешкання орендаря до шинку йшли добре укріплені двері: *У сій **корчмі** колись, давно вже, шинкували чорти, та й досі щороку перед Різдом бенкетують тутечки з відьмами. ... Я зійшов на гору, щоб огледіть руїну. **Корчма** була стародавньої будівлі: широкі стіни і покої під зводами. В першому покою, на кам'яному помості, було розкидане скло од битих пляшок, кістки; а біля розваленної груби лежала кабиця, багато битих горшків і купа попелу з вугілля* (Сторож. ЧК, с. 110).

КОРЧИХА – найменування жінки за іменем, прізвищем чи прізвиськом чоловіка в українській літературній казці: ***Корчиха** голіська, без сорочки, вибігла досвіта в поле, стала росу згортати та й щось до себе говорила* (Кобр. Судильниці, с. 232)

КОСАР – той, хто косить траву, збіжжя тощо; переважно працюють групами для пришвидчення роботи: *Хто йде, – горох скубне: гребець скубне у жменю; іде **косар** і жнець – нагарбають в кишеню; прискочить дітвора – і в пелену смикне ...* (Г.-Арт. СТХ, с. 32); *Вийшли вранці **косарі** косить рано на зорі, гей, нуте, **косарі**, бо нерано почали, хоч нерано почали, та багато утяли: до обіду покосили, гострі коси потупили; по обіді віддихали, гострі коси поклепали; до полудня гребли сіно, і в віночки клали щільно; а ввечері холодком клали копички рядком, накопили скирту сіна, прийшла коза та й поїла* (Дн. Чайка. ВК, с. 196).

КОХАВИН – це колишнє село, а нині частина міста Гніздичів, Львівської області, Україна. Історія Кохавина пов'язана з розвитком навколо чудотворного образу та заснуванням монастиря і костелу: *Бував я не раз і на католицьких відпустах у Милятині, **Кохавині**, Кальварії і власними очима бачив, які маси уніатського народу сходяться на ті празники* (Фр. Чума, с. 176).

КРАЙ ДНІПРОВСЬКИЙ – територія навколо річки Дніпро: *Зараз підбрию чуб і до гетьмана впруса: в його дочка ніжна да гарная, як мак; вона примовилась своєю оздобой, а паче ще худобой, на весь **дніпровський край*** (Б.-Нос. МБ, с. 110).

КРАСНОВОРОНКА – пташка з червоним оперінням. Відомо, що її вивчав на галицьких землях Франтішек Ржегорж: *Тим часом полетиш ти, Бабо Яго, до хатини стрільця. Приступиш до його жінки, як вона спати буде, і скажеш їй у сні, щоб вона тую красноворонку, що її чоловік завтра додому принесе. Обіцяй їй, що від того чудного птаха її сини мудрішими, сильнішими і кращими від усіх людей стануть. Так намовлена мати дасть синам спечену красноворонку, але тяжко помилиться – її сини не стануть ні мудрішими, ні сильнішими, ні кращими над усіх людей. Ні! Вони перемиються відразу в орлів і полетять світами. Бо тою красноворонкою, що застрілить їх отець, буде чарівниця Стеха* (Васил. КПТБО, с. 258).

КРЕЗ – 1. людина, що володіє величезними багатствами; 2. цар Лідії, правив 560-546 роки до н.е.: *Колись, як день на баштах догорів і місяць золотий у хвилях затремтів, наш конюх, князь Ратмір, втомившись на роботі, під зводом зорей сів спочити в пилі і поті; вечерю бідную зі смаком доїдав: водицю да часник із сіллю, з сухарями; ще з сміхом глузував над пишними царями, подібно, як попавсь у плін до Кира Крез, которого за час нечислимі верблуди возили до стола із золота сосуди, – а тут вечерю всю один голодний пес, вхопивши з казанком, легенько сам унес ...* (Б.-Нос. УП, с. 133).

КРИМ – назва Кримського півострова, що на заході та півдні омивається Чорним морем, а на північному сході – Азовським. Хоронім не має загальноприйнятої етимології: *Проїхавши Мерехву і перебравшись через плеса Мжі, виїдеши на торговий шлях, що йде у Крим* (Сторож. ЗЧ, с. 60); *Накупили волів і послали кілька хур у Крим за сіллю, на Дін за рибою, постройли шинок із лавкою та й годують скриню карбованцями, як свиню горохом* (Сторож. Скарб, с. 35-36); *Чорні шпаки, як чумаки, про Крим заспівали: як ходили у дорогу та сіль набирали* (Алекс. ЧВ, с. 158); *Увіривши, що князь Засульський з Москвою чи схоче воювати, то й хан із Крима і князь руський збіжаться ласк його шукать. І що казни у Соломона (що Мельхом був поуз Кедрона) ніколи стільки не було, як у його скарбовій залі, дарма що в скрині аж гуло!* (Б.-Нос. УП, с. 126); *Батько ще з ранньої весни повезли тютюн у Крим продавати – не пам'ятаю тільки, дві чи три хури навантажили; тютюн був тоді в ціні. З собою взяли брата мого, так років три йому було, – бачите, щоб привчивсь зарані чумакувати* (Гоголь. ЗМ, с. 92); *Краще це, жінко, збирайся, та тікаймо де-небудь далі, у Крим чи за Десну, поки нас люди не знають, чудесно там у спокої собі й поживаймо* (Мнж. КПХЛ, с. 321); *Ту сторожу а щолітку, тільки виткне весна квітку, запорожжя висилало, а чумацтво харчувало. Ніс той сало, хто йшов з дому, той же рибу, котрий з Дону, сіль – хто з Криму – та шаг грошей* (Мнж. ТБ, с. 184); *Один чумакак такий там жив, що все у Крим по сіль та трох возах ходив. Ходив він і на Дін по рибу осятрину, і грошей щось придбав, – що вже не лізли в скриню* (Рудиков. Казка, с. 364); *Мабуть, що Тавр не так умовтив на спині коханку, як перевозив у Крим по синьому морю Явропу* (Думитр. Жабомишподралівка, с. 449).

КРИМКА – шапка з кримських баранів. У казці С. Руданського «Цар Соловей» це чарівна річ, яку залишив персонаж Канчук у спадок: *І першая із тих річів – канчукова кримка, і та кримка не простая – кримка-невидимка* (Рудан. ЦС, с. 326).

КРИМЧУК – персонаж казки С. Руданського «Цар Соловей», син Канчука, ім'я якого означає «родом з Криму»: *Аж тут, мабуть, від причепи на ту саму пору, прибув кримчук молоденький в невидимці к морю* (Рудан. ЦС, с. 343).

КРОЛЕВЕЦЬ – місто Сумщини, засноване на початку XVII ст. Затвердженням низки дослідників, назва походить від польського слова «круль» – «король». Наприкінці XIX ст. місто розташовувалося на 374 дес. землі, в ньому налічувалося 1328 дворів, населення складало 13 476 осіб. У цей період на території населеного пункту діяли жіноча гімназія, земське міське початкове училище, ремісницьке училище, двокласна церковно-приходська школа та класи початкової освіти в кожному приході міської церкви; бібліотека; лікарня, аптека, богодільня; синагога; банк: *Ся пасіка була огорожена лісою з лози, і в огородь загородив козак аж сім високих старих коренатих дубів і восьму вербу гіллясту, – хто побачить, було, вербу тую, то кожен питає, як вона вросла тут сама, поміж дубів величних, проста та весела, а верба щовесни давала віду, що хоч сама вона поміж дубами, та добре їй рости тутеньки, бо росла вона, уганяла хутче козакова унука Михайла, – кажу Михайла, бо він не любить, як хто його покличе Михалко, і не дочуває, хоч удесяте гукніть, а як покликати «Михайло» – зараз він наче вродиться поперед вами у широкорукавій білій сорочці, у незмірних шароварах, у червоному поясі – у тому самому поясі, що він його сам купив на ярмарку аж у **Кролевиці*** (Вовчок. Ведмідь, с. 112).

КРОТ – невеликий комахоїдний ссавець, довжиною приблизно 12 см; цінний своїм хутром; шкідник, що уражає рослини в усі фази розвитку: *Не лякайся, – сказав Неситий, – ми відразу задусити не гадаємо тебе. Будеш дригав ще лапками, поки **Крот** під дубом ями у твій ріст не вигребе* (Фр. ЛМ, с. 37).

КРУК – 1. великий хижий птах із блискучим чорно-синім пір'ям, що живе подалі від осель; моногамні птахи, у яких постійні подружні пари утворюються на багато років; 2. належить до «нечистих», чорних птахів, вісник лиха (віщує смерть і має найближчий зв'язок із душами померлих), трупожер; 3. у фольклорних текстах крук є уособленням сватів: *І вилетів на ті слова перед цілу громаду один **крук**, що мав свіжовидзьобане око. «Я маю жалобу, королю», – закаркав по-своєму **крук*** (Васил. КПТБО, с. 304); *Але чому б тобі не звернутися до **Крука**? Він на такі речі майстер. Я чув, що він увесь Совинний народ у печері спалив. Піди до нього. Полетіла Синиця до **Крука**, оповіла йому свою історію і просить допомогти в її горі і запалити море* (Фр. ЯСХМС, с. 85); *Жив собі колись на світі **крук**, велика птиця, звук собі він тихо жити, тим та сим живиться. Всі птахи його у лісі дуже поважали, як збирались у громаду, на покуть пускали – і питались поради про діла у нього, і всі **крука** шанували, як батька старого* (Грінч. КВП, с. 62); ***Чорний крук** літає темним лісом і шукає падла на годівлю. Не знаходить падла в темнім лісі, а знаходить хатку невеличку, а у ній князенко та Маруся ... Засміявся **чорний крук** ізтиха і закружав, і шугнув із лісу та й летить в село, відкіль Маруся, і сіда на батькову на хату, над вікном сідає він, і **крука**, і своєю мовою говорить: «Господине, ти сидиш у хаті і не знаєш, що у темнім лісі заховалась невеличка хатка, а у її князенко та Маруся там сидять, глузуючи із тебе». Зрозуміла мачуха пралюта, бо вона була велика відьма, і той **крук** був на послугі в неї* (Грінч. МТК, с. 190-191); ***Круки** лиховісні та сичі день і ніч лякають, кричучи* (Дн. Чайка. ПСС, с. 184).

КРУПП – один із представників родини значних німецьких промисловців, піонерів сталеливарної промисловості, зброярського виробництва Європи та світу XIX – XX ст.: *Я ось нанялася на поденщину до **Крупна**, Армстронга і Верндоля, щоб пильнувати фабрикації нових карабінів, гармат та бездомного пороху* (Фр. ЯТЗДБ, с. 232).

КСЬОНДЗ – католицький священник: *Хурман просить: «Не їдьте!» **Ксьондз** просить, а вона: «Поїду та й поїду!»* (Свидн. ПСНП, с. 379).

КУЛИК – невеликий болотяний птах із довгими ногами та довгим дзьобом; обрядовий символ весни: ***Кулик-мужик** забродився по самі коліна, та й став шукать на пугача доброго поліна* (Алекс. ЧВ, с. 158).

КУЛИКІВ (насел. пункт) – селище у Львівській області. Назва походить від птахів кулаків, які селилися на островах озера: *Була собі раз Опозиція, та така гостра, що не дай господи. Годі було до неї досягнути, хоч ти сказися. І не то, щоби кусала або хоч гарчала, а м'явкала, та так вам голосно, що як м'явкне в Відні, то чути аж у Львові, а як зам'явчить у Львові, то чути аж у **Куликові** та в Великих Очках* (Фр. Опозиція, с. 395).

КУМ – хрещений батько по відношенню до батьків хрещеника або до хрещеної матері, а також батько дитини по відношенню до хрещеного батька і хрещеної матері: ***Кум** його, коваль путящий, був тоді у кузні саме і розпечене залізо на ковадло тяг кліщами* (Грінч. Скарб, с. 87); *От діждались неділі. Прийшов **кум** у гості, садовлять його обідать, нічого нема, й піч не топлена! **Кум** дивується* (Костом. Торба, с. 171). *Іноді письменники вказують імена персонажів: Оногди у **кума Андрія** на хрестинах як ухопила зненацька один пиріг, то так їй в горлі став, що мусив я їй чимало кулаків у потилицю надавати, доки аж песій пиріг пішов собі туди, куди йому треба! А змели так, млинчику, аби на обід прийшли до мене і **кум Андрій** з **кумом** та з уською родиною, і **кум Дмитро**, і **Василь**, і **Петро**!* (Федьк. ВЧМС, с. 485).

КУМА – жіноча форма від слова «кум», яка відноситься до хрещеної матері або хрещеної матері, або дружини кума; у казкових текстах подається лексема у поєднанні з іменем: *«Ого! Вже біжить на вечерниці Лукіянова Марина», – завважила **кума Михайлиха** до **куми Процихи**. – «Бабі ще ноги не застигли, а внука уже на танці жене!»* (Кобр. Рожа, с. 226).

КУНИЦЯ – дрібна хижа тварина родини куніцевих із цінним пушистим хутром: ***куниця-молодиця** обідать варила, а їжачка, хоч і рачки, стіл опорядила; зайченята, вовченята носитимуть страву, а зозуля з соловейком – музика на славу* (Дн. Чайка. ПК, с. 232); *Ось виступає Авряк бирькуватий: «Б'єм тобі, Царю, чолом всі народом!.. Тут ось і Вовк Сіроманець із родом, Кім Муруганько і Рева патлатий; далі Осел капловухий та Зайко, Трусик Шашчя з Медеяном ось тут, Цап Мекеке та і Кізонька тут, Білочка, Ласочка і Гоностаiko тут ізійшлись на позов чередою; ось дробинаста облуда Коняка, ось ремигайло недоступ Воляка; далі ж подвір'я усе дичиною крилось із степу: Бабак і **Куниця**, Олень Рябкий і Сугак-тонконіжка, скверний Хаврях і Тхорище дряпіжка... Геть їх позаду пішла уже птиця: Бушля чубата, Цибатко Журавка, Качур-шавкун і Гусак танцюристий, Стрепетень, Чайка,*

Індик бадьористий, збіглись усі, мов на мед де мурашка. Стільки зібралось усякого звіру, птиці злетілось, що й ліку не мало! На Лисовина усе те напало, кожне волато тут: «Смерть бузувіру!» (Мнж. КПХЛ, с. 302); Розповідала Сорока-білобока, що чула від **Куниці**, молододі дівичі, що та бачила, як господар куштував і хвалив, що солодкий, пора збирати (Фр. ТМХ, с. 65).

КУПЕЦЬ – людина, що займається торгівлею, купівлею-продажем; лексема відома із VI ст.: У базарі, добрі люде, ліцитац'я зараз буде! Там **купець** єсть Бен-Омар; пахощами він торгує, – от у нього ліцитує суд за довг увесь товар (Фр. АКК, с. 209-210); Минув рік чи два, чи день, чи тиждень, за морем далеким, біля славної рай-землі, де й сонце не сходить й не заходить, і місяць сонцю не шкодить, а світить, от якби і в нас так, кажу, біля того царства Зарайського пристали **купці** на байдаках і товар свій на продаж розіслали, а з ними за прикажчика хлопець молодий та красний такий, що й пером не написати, тільки в казці сказати (Уст.-Г. БК, с. 342).

КУРКА – домашня птиця, яку розводять на м'ясо і для одержання яєць; самка півня. У казках письменники періодично вказували клички тварин або зазначали кількість: Проте, що опис стосується **курочки рябенької**, можна зрозуміти лише поєднавши назву твору зі змістом: Вона знесе колись яєчко золотеньке, знесе Надібочку, незнану між гульвіс: Замкнене царство в ній, гарненьке, хоч маленьке ... (Куліш. ДКПКР, с. 232); Старий Півень перед веде, за ним по два у ряд іде,носять мари на плечах: а на марах **Курка** лежить, за марами весь рід біжить – плач і лемент, ох і аж! (Фр. ЛМ, с. 13); Підповзла і першу ту глупу **Марцівку** хотіла легенько хапнуть за голівку, та тая дурепа, знать, мізку не мала, вона з головою під крилом дрімала! І замісто шийки для своєї згуби крило її глупе дістала я в зуби. Як хрупну – як крикне дурепа проклята, як стане тріпаться, мов валиться хата (Фр. ЛС, с. 426); А надвечір зайшло оно до одної маленької хатиночки, що стояла над одним дуже великим ставом. Та хатиночка була уже дуже стара, але ще старша була та бабуся Хима, що у ній проживала з своїм котом Мацьком та й з своїм **курков Рябушков**, котра їй як в зимі, так в літі неслась, та й то щоднини. Для того ж ю бабуся і любила, як свою рідну дитину, а кота інак не звала, як лиш «синку мій» (Федьк. Підмінче, с. 220); Була собі колись гарна **курочка**, і добре їй жилося у дворі в селянина (Куліш. Півпівника, с. 178); Далі ж, підрісши, та так розбісися, – що не траплялось – усе я колошкав: **Кури** і Гуси – усякую птицю (Мнж. КПХЛ, с. 306); Від дитинства сам собою я привчався до розбою, хоч отець картав не раз. Бідні **Кури**, Гуси, Утки! Серце рветься в мні ось тутки: як то шарпав, гриз я вас! (Фр. ЛМ, с. 38); Нечувана радість запанувала в звіринім царстві. Зараз кинулися робити порядки. Орли та Яструби наловили **Курей**, Вовки та Ведмеді нарізали Овець, Телят і нанесли цілу купу перед нового царя (Фр. ФЛ, с. 80).

КУРОПАТКА – неперелітна пташка, нагадує невелику курку, трохи більше голуба: **Куропатка**-паніматка хати підмітала; а дрохвичка-молодичка столи застинала (Алекс. ЧВ, с. 157).

КУХАР (КУХАРКА) – чоловік або жінка, які професійно готує їжу для інших людей: Ой лишенько! Це ж він! Це ж перстін мій! Покрикнула Оріся і вхопила у **кухаря** той перстін з рук вона (Грінч. СД, с.180); Гляне [Півпівника], аж чоловік якийсь в білій шапці. Воно й питається в горобця: «Що се за чоловік?» – «Се, – каже, – **кухар**

царський» (Куліш. Півпівника, с. 181); Сам **кухар** сметанку злизав, на мене, кицюню, сказав. Хтів мені лапки побити, чим же я буду ходити? (Фр. Киця, с. 257); Нявкає голосно, несамовито кіт у петельці, аж двір весь лунає: Костя ж, почувши, скоренько вставає, світе ліхтарик та кинувсь будити батька із матір'ю й **кухарку** Хіврю: «Гей-бо, вставайте, лисиця піймалась! Нуте-бо швидше, коли б не зірвалась!..» Всі ісхопились, біжать по надвір'ю; сам панотець ізграбастав десь вила, кухака ожуг, а Костя дрючину, хто палимона, хто просто дровину... Мов гайдамаків наринувла сила це уночі: ось попереду вихром Костя набіг, як узав потягати, вздовж та уперек дрюком латати, око аж вибив сердезі! (Мнж. КПХЛ, с. 292-293).

КУЦІ – народна назва замість табуйованого «чорт». Чорти, що люблять заїжджувати коней, тому господарі тримають чорного цапа у стайні, щоб нечистому було на чому їздити [Войтович 2014: 276]: Сядь ось під мережу та сиди тихенько, тільки до усього прислухайсь пильненько. Саме опівночі вилізуть з-під греблі – **куці** та муштаті – оті **куцоребрі**, будуть собі гратись, мов маненькі діти, тут вже ув обидва за ними гляди ти! (Мнж. ЛГ, с. 332).

Л

ЛАДИЖИН – стародавнє і невелике місто в Україні у Гайсинському районі Вінницької області: Приїхав сільський пан, дали знати і чоловікові цієї втопленої, та й на другий день, чуть на зорю, взяли паню в домовину і повезли додому, а там у **Ладизжин** ховати (Свидн. ПСНП, с. 381).

ЛАНИ – назва села в Україні (Полтавська, Вінницька, Львівська та інші області), що означає «безліса рівнина, поле»: Ось кінець гаю, видно обік **село Лани**, велике багате село, панський будинок з білого каменю стоїть, немов палац, над усім селом, на узгір'ячку, округи його квітники рябі, алеї темні (Вовчок. Кармелюк, с. 10).

ЛАСОЧКА – агресивний звір, який здійснює набіги на господарства людини. Тварина має тонке, гнучке, довге тіло до 18 см. Зовні, а саме забарвленням хутра і будовою тулуба, нагадує горностає, але ласка набагато менше, хвіст коротше і одного кольору. До того ж біля основи хвоста розташовані спеціальні залози – вони виділяють секрет різкого, огидного запаху. Лапки невеликі і озброєні гострими кігтками. Голова має довгасту форму, вуха маленькі і округлі. У ласки темні і великі очі. Маса тіла від 40 г до 100 г. Тварина активна в будь-який час доби. Полює частіше вночі або в сутінках. Переважно веде наземний спосіб життя. Пересувається прижкоподібними кроками. За добу тварина може подолати до 2 км. Маленький зріст ласки часто стає причиною їх загибелі: їх знищують звірі більшого розміру. Але, тим не менше, вони часто встигають перегризти горло своїм противникам. Коли звірята б'ються, то видають гучний вереск: *Ось виступає Авряк бирькуватий: «Б'єм тобі, Царю, чолом всі народом!.. Тут ось і Вовк Сіроманець із родом, Кіт Муруганько і Рева патлатий; далі Осел капловухий та Зайко, Трусик Шашчя з Медеяном ось тут, Цап Мекеке та і Кізонька тут, Білочка, Ласочка і Гоностаєчко тут ізійшлись на позов чередую; ось дробинаста облуда Коняка, ось ремигайло недоступ Воляка; далі ж подвір'я усе дичиною крилось із степу: Бабак і Куниця, Олень Рябкий і Сугак-тонконіжка, скверний Хаврях і Тхорище дряпіжка... Геть їх позаду пішла уже птиця: Бушля чубата, Цибатко Журавка, Качур-шавкун і Гусак танцюристий,*

Стрепетень, Чайка, Індик бадьористий, збіглись усі, мов на мед де мурашка. Стільки зібралось усякого звіру, птиці злетілось, що й ліку не мало! На Лисовина усе те напало, кожне волато тут: «Смерть бузівіру!» (Мнж. КПХЛ, с. 302).

ЛАСТІВКИ – маленький гарний птах: пір'я темно-синє та біле, а на шиї в неї прикраса – пляма червоного кольору. Голівка в ластівки темна, з маленьким гострим дзьобом, а очі чорні, блискучі. Вона має незвичний роздвоєний хвіст. Коли ластівка летить, вона підбирає свої лапки до білого животика, а в польоті ластівка нагадує маленький літак. Вона легко та елегантно планує в повітрі, хапає на льоту різних мошок, щоб віднести до гнізда та нагодувати пташенят: *Випивали по чарочці та сили кріпили, а сороки з ластівками коровай ліпили* (Алекс. ЧВ, с. 157).

ЛЕБЕДИЦЯ – самка лебедя; великий перелітний дикий водоплавний птах із довгою, красиво вигнутою шиєю і білим пір'ям: *Я не лебідь, а лебедиця. Я князівна, – промовила до Юрка лебедиця людською мовою, – отут вчора я купалась з подругами. На шиї в мене було намисто з таких здорових та дорогих та дорогих діамантів, що їм ціни не скласти. А цієї ночі нас обікрали злодії, та я не пам'ятаю добре, чи я загубила намисто, купаючись, чи його в мене злодії вкрали. Хто знайде моє намисто, тому я ладна оддати хоч би й половину свого скарбу* (Н.-Л. ДБ, с. 298-299).

ЛЕБЕДІ – великі перелітні дикі водоплавні птахи із довгою, красиво вигнутою шиєю і білим пір'ям: *Там орел панує зі своїми орлами-міністрами. Ради союму, послів від поодиноких родів птахів там зовсім нема: як цар скаже, так всі слухати мусять. Ще більше: недавно видав їх цар приказ, щоби всі однаковою мовою говорили – всі по-орлиному: і чаплі, і бузьки, і лебеді, і гуси. На той приказ лебеді зі страху зовсім оніміли, і тепер кажуть, що кожен лебідь доперва перед самою смертю пісню жалібну проти царя співає, гуси лиш гегочуть, бо давно свою мову забули, а бузьки клеочуть; а перше і вони по-своєму говорити вміли* (Васил. КПТБО, с. 302); *Але бог дав весну: потепліло, зазеленілось, аж тут летя великі та красні птахи, усі білі, як сніг. Се були лебеді, що повертали з теплих країн* (Федьк. Підмінче, с. 221).

ЛЕВ – великий хижий звір, єдиний представник у сімействі котячих, у кого є грива (буває тільки у самця і починає рости приблизно у 2 роки). У казкових текстах часто посідає місце царя: *Довго б наш комар щасливо у великій славі жив, якби він не чув про лева, що царем був у звірів. Прилетіла муха жвава і сказала, що вона лева бачила і сили в світі більшої не зна* (Грінч. МК, с. 38); *Лев царю над лісами, над водами він царює, скрізь закони видає він і усюди порядкує* (Грінч. РТ, с. 70); *Аж раз дивиться, йде Лев, страшний-престрашний, та просто до нього* (Фр. ОІЛ, с. 5); *Лев, що цар є над звірами, пише листи з печатками, розсилає на весь світ: «Час настав великих зборів! Най зійдесь до царських дворів швидко весь звірячий рід»* (Фр. ЛМ, с. 7); *Як уздрів його Лев-батько, Збитого, мов кисле ябко, З злості аж позеленів* (Фр. ЛМ, с. 27). Рідко персонаж подається у множині: *Тільки левів страшних двоє ось у брами, мов собаки, враз роззяпавши ротяки так-то ревище влили, що мурашки аж пішли у Трьомсина попід шкурою. «Цить-но, Босий, цить-но, Мурий!» – циркнув Змій на ту охоту, та й впустили у ворота* (Мнж. ТБ, с. 194).

ЛЕЛІЯ – у казках – цариця ельфів, що живе в білій лелії: добра та гарна: *«Мамо, а яка найстарша ельфа? Ти ж казала, що у них є цариця. Яка вона?» «Вона, Павлусю,*

зветься *Лелія*, бо живе у самій найкращій лелії в світі. В якій квітці ельф живе, то так і зветься, як та квітка» (Укр. Лелія, с. 468-469).

ЛЕЛЬ – у давніх віруваннях східних і західних слов'ян – язичницьке божество, син Лади, бог любові, шлюбу, бджолярства: *Бо й Леля з смішками, іграми Прильнув до купи жартувать, Пустуя любо з русалками, Леліять, іншу дратувать* (Б.-Нос. ТБ, с. 94).

ЛЕСИХА – у казці – дружина одного з персонажів: *Скоч, Грицю, до Лесихи та спитай її, чи була сьогодні вранці в Леся голова чи ні* (Воробк. Сміховинки, с. 205).

ЛЕСЬ – коротка форма чоловічого імені – у казці – один із персонажів, який не вирізнявся розумовими здібностями: *Добре, – сказав Лесь, скочив, як вивірка, на горіх і став згинати гілляки, аж руки йому ув'яли* (Воробк. Сміховинки, с. 204).

ЛЕТА – за грецькою міфологією, джерело та річка забуття в царстві тіней бога Аїда. Після прибуття до підземного царства померлі пили з річки й отримували забуття усього минулого, а ті, які поверталися назад на землю, повинні були напиться ще раз (Вергілій «Енеїда»). За українською міфологією, мати Білобога, також річка, яка тече у потойбічний світ, де розташований вирій, через неї богиня Марена перевозить душі померлих [Войтович 2014: 282]: *Оце ж вам і Основа, де батько наш Квітка збив собі з своїх повістей такий міцний човен, що до віку вічного буде плавать по плюгавій річці Лемі* (Сторож. ЗЧ, с. 48-49).

ЛИМАН – витягнута, мілководна затока, яка утворюється в гирлі річки при впадінні в море. Вона характеризується невисокими, звивистими берегами та змішуванням прісної річкової та солоної морської води. Лиман може бути затопленою пригирловою частиною річкової долини або балки, яка згодом перетворилася на таку затоку: *Далі як пішли понад Лиманом, то й перелічити не можна, що тих чортенят повискакувало з болота* (Сторож. ЗЧ, с. 61); *Тим часом другі [краплі] простували собі стрижнем аж туди, звідки вітром дихає Чорне море, де говоре-співає широкий Лиман. Поки вони добігли, мороз уже попередив їх і там: понаставляв сторч шерехів, зашклив тихі плеса, ерики, прибрав верби та комиші у срібний іній. Тільки ніяк не збере великого Лиману: суворо ходять по йому довгі високі хвилі, змагаються з вітром, ринуть назустріч солоним хвилям морським* (Дн. Чайка. КМ, с. 108-109).

ЛИН ЛІНИВИЙ – прісноводна риба родини коропових з товстим слизьким тілом: *Он лінивий лін смокче крізь сон баговиння* (Дн. Чайка. КМ, с. 107).

ЛИПЦІ – село в Україні, в Харківському районі Харківської області (засноване 1655 року селянами з Правобережної України), розташоване за 20 км на північ від м. Харків на березі річки Харків у місці впадання в неї річки Липець (ліва притока). З другої половини XVII століття по 1765 рік сотенне містечко Липці Харківського слобідського полку мало власну символіку: сотенний прапор (із зображенням Святого Юрія Звितязця) і печатку сотенного правління (із зображенням коня): *Та з цього боку Харкова ще не так: з Липець наша Україна теперечки якось Московщиною дивиться – намість шинків проклята кабащина, постоялі двори на московський звичай; скрізь по дорозі тягнуться московські однокінні телеги, одна до другої*

попричеплювані як фіги на личку; куди не глянь – усе пилипони з рудими бородами у лаптях, аж занудить на них дивлячись (Сторож. ЗЧ, с.48).

ЛИС – хижий ссавець родини собачих, відомий своїм довгим пухнастим хвостом та цінним рудим або сріблястим хутром. Один із популярних казкових персонажів (В. Александрова, І. Франка, І. Манжури) завдяки своїй спритності, непередбаченості та хитрості: *Качка плаває собі по воді, аж тут прибігає лис. Дурна качка, багато не гадаючи, вискочила на берег, і хитрий лис тоді її шийку хан!* (Алекс. ЛТК, с. 154); *Війна, то війна. Пішов кликати собі всіх звірів на підмогу: Вовка, Кабана, Лиса, Борсука, Сарну, Зайця – всіх, хто тільки бігає по лісі на чотирьох ногах ... «Доре», – говорить Лис. – «Бачите, якбита зі звірами була справа, то нам би найліпше мати Ведмедя за генерала, але цим разом нам треба мати діло з тією крилатою дрібнотою, то, може, я вам тут більше допоможу. Бо тут головна річ – око бистре і розум хитрий»* (Фр. КІВ, с. 45); *От Лис і надумав. «Нумо, – каже, – пісні співати. Хто найтоншим голосом потягне, того ми й з'їмо».* От вони й затягли. Вовк, звісно, найгрубіше: у-у-у! Кабан трохи тонше: о-о-о **Лис** ще тонше: е-е-е! А Зайчик зовсім тоненько запищав: і-і-і! Кинулися всі на бідлашного Зайчика, розірвали його та й з'їли (Фр. ЛІД, с. 25); *Находили роковини того дня, коли він став царювати. Звірі надумали врочисто святкувати той день і справити великий концерт. Зібрався хор з **Лисів**, Вовків, Ведмедів, написали чудову кантату, і ввечері після великих процесій, обідів і промов на честь царя хор виступив і почав співати* (Фр. ФЛ, с. 81). Звернули увагу письменники і опис дитинчат лисиці: *Лисенята Міцько й Міна повлазили на коліна – живо гутірка пішла* (Фр. ЛМ, с. 29).

ЛИС МИКИТА – назва «Микита» в народних казках є закріпленою за лисом. Слово «Микита» часто зустрічається в народній мові зі значенням «набрехати, перекрутити, хитрувати». Очевидно, така емоційна насиченість слова «Микита» спонукала письменника назвати ним лиса. Я. Закревська помітила, що задовго до І. Франка польський письменник І. Смаржевський, переробляючи відомий мотив про лиса назвав свого героя Микитою [Закревська 1957 4: 28-32]. В українській символіці «рудий» ототожнюється з жовтим – кольором сонця і трактується як «оживляючий та очищаючий колір»: *Всім наказали, усі й об'явилися; Лис же того не послухав наказу, десть заховавсь, що й не найдеш одразу, в раду не йшов, бо на його жалілись. Дехто багато за скверні прояви: капості хижі, грабіжку, нагальство... Цілим кишилищем усякеє панство дуже прохало на його управи* (Мнж. КПХЛ, с. 272), *Третього покликав Вовк ще Лиса Микиту* (Фр. ВМППВ, с. 60); *Ось ідуть вони юрбами, мов на відпуст з корогвами – все, що виє, гавка, квака; лиш один мов і не чує, в своїм замку знай почує – Лис Микита, гайдамака. Ой не даром він ховаєсь! Знать, сумління обвиваєсь: «Кривдив ти звірячий люд!»* (Фр. ЛМ, с. 7); *Лис Микита йде й міркує: що би то зробити слід? Конче треба курку вкрати, щоб на завтра був обід* (Фр. ЛП, с. 268); *Жив собі в одному лісі Лис Микита, хитрий-прехитрий. Скільки разів гонили його стрільці, цькували його хортами, ставили на нього капкани або підкладали йому отруєного м'яса, нічим не могли його доконати. Лис Микита сміявся собі з них, обминав усякі небезпеки, ще й інших своїх товаришів остерігав. А вже як вибереться на лови – чи то до курника, чи до комори, то не було сміливішого, вигадливішого чи спритнішого злодія* (Фр. ФЛ, с. 72). Іноді письменники зосереджували увагу на частинах тіла лиса: *З чарівника Хвостатого зробився лис* (Васил. КПТБО, с. 298).

ЛИСИЦЯ – хижий ссавець, належить до сімейства Псових. Залежно від виду, розміри цієї тварини бувають до 90 см у довжину, а вага може досягати 10 кг. Всього у природі існує більше 20 видів цих тварин. Найпоширеніша – звичайна руда лисиця. Лисицю відрізняє витягнуте витончене тіло, подовжена морда, загострені вуха і пухнастий хвіст. Великі і витягнуті вуха допомагають лисицям вловлювати звуки, а довгий хвіст допомагає зберігати рівновагу під час бігу і захищає від холоду. Слух у лисиці відмінний. Вона може за сотню кроків почути шурхіт миші в норі, помах крил і рух зайця. Її великі вуха, як локатори, дуже добре визначають джерело звуку. Також лисиця вміє визначати відстань, звідки долетів до неї звук. Іноді письменники називають її в казках зменшено-пестливо – лисичка, лисички, періодично, називаючи її сестричкою: *Почала тоді лисиця по річках порядкувати. В неї кум був – однокрилий журавель цибатий. Ось його вона до себе пособляти попросила, і тоді у них робота дуже швидко закипіла. Кум стромляє ніс у воду, рибу з неї викидає, а лисичка на травиці суд над нею вирікає. І як риба та погано щось поводитися в річці, то злочинницю карати все доводилось лисичці* (Грінч. РТ, с. 71); *Ой, горенько-горе сіромці лисиці, що без свого лисовина зосталась вдовиця! Всяке тебе займе, на глум підіймає, та ще славоньку недобру про тебе пускає. А колись була лисиця весела й лукава: і звірям, і людям добре допікала!* (Дн. Чайка. ПК, с. 212-213); *А Лисиця й Лисенята посідали коло тата – то сміються, то тремтять* (Фр. ЛМ, с. 61); *За шуміли гори, забриніли води, зазнала Лисичка лихої пригоди. А в неділю рано почало світати, ой пішла Лисичка їстоньки шукати* (Фр. ЛС, с. 423); *Зустрілася Лисичка з Раком. Стала та й дивиться як він помаленьку лізе. А далі давай з нього насміхатися* (Фр. ЛПР, с. 11); *Лисичка з журавлем дуже заприятелювали* (Фр. ЛЖ, с. 48); *Було це восени. Біжить Лисичка польовою дорогою та й зустріча Їжака* (Фр. ТМХ, с. 65); *Тут зараз Лисичка сюди-туди звинулася, знайшла кораблик, прип'ятий до берега, і гукнула на своїх* (Фр. ВЛЮ, с. 78); *А лисичка слуха, аж рот роззявила про такі розкоші вона ще й не снила* (Фр. ЛС, с. 428); *Я Лисичка, я сестричка, не сиджу без діла: я гусятка пасла, полювать ходила. А тепер мені в неділю треба відпочити, свою хатку гарнесенько треба прикрасити. А щоб краща, а щоб краща була моя хатка, піти треба у гайочок квіточок нарвати* (Дн. Чайка. КД, с. 239); *Був собі Вовчик-братик і Лисичка-сестричка, й задумали вони взятися чесно на хліб заробляти. Знайшли собі клапчик поля і умовилися посадити на ньому картоплю* (Фр. ЛК, с. 51); *Пішли вони, аж насупроти їх Лисичка-сестричка. «Гей, Лисичко-сестричко!» – кричить їй здалеку чоловік і кланяється. – «Зроби ласку, підійди ближче, розсуди нас з Вовчиком». Наблизилася Лисичка, розповів їй чоловік, що і як було. А Лисичка не вірить* (Фр. ЯЛССП, с. 14); *Молодая веселая: сміється, не плаче; сидить, хрумтить сосулучки, із льоду горішки, снігурчики, чечіточки прискакали пішки; горобчики-молодчики з ними танцювали, а лисички та зайчики гостей частували* (Ром. ВМ, с. 235).

ЛИСТОНОША – людина, яка розносить пошту: «0-ох!» – з пільгою зітхнув Макар Іванович, вертаючись до покою з пачкою кореспонденцій. – *Листоноша!* Нервовим рухом одкинув він набік «Світ», «Киевскую старину», «Зорю» й узявся за листи (Коцюб. Хо, с. 189).

ЛИТВА – європейська країна на східному узбережжі Балтійського моря, на північному сході Європейського Союзу. Духовні, культурні зв'язки українського і литовського народів сягають у період балто-слов'янської мовно-етнічної єдності, а

також спільної держави – Великого князівства Литовського, що відображено в особливій близькості фольклору, міфології, етнографічних реалій, народні архітектури, побуту тощо: *І в шир, і впродовж, спереду й з боків тягнеться зелена рівнина; кулики перелітають із одного місця на друге; небо сіре та кисле – наче в Литві* (Гнилосир. Верба, с. 155).

ЛИХИЙ БОРЕЙ – субстантивованій прикметник лихий, що маніфестує поняття «чорт, нечиста сила» у говірках південно-західного наріччя. Назва лихий належить до праслов'янського лексичного фонду і означає «зайвий, непарний»: *Покіль од нас русявий Феб, козла упряжиши в таратайку і віжки в руки міцно згреб, утік на юг, землі к окрайку, чернить, мов комини, людей, до нас напер лихий Борей, бурхая накидають замети й на шибах срібнії глазети скрегоча кригою малювають; за ним нуднії довгі ночі примушують тепла шукать за каганцем край печі* (Б.-Нос. УП, с. 123).

ЛИЦАР – середньовічний шляхетський титул у Європі, який вживався для позначення воїнів із важким озброєнням та обладунками: *Попереду їхав лицар, та лихий такий, крий боже!* (Укр. ДК, с. 303); *Спалахнув від гніву лицар, був він гордий та завзятий, але ж тільки на упертість та на гордощі багатий* (Укр. ДК, с. 305); *Приїхав Іван до місця, а там панства, лицарів, що й голці не впасти – зі всього царства поназ'їжджались, шовками, оксамитами поубирані, сріблом-злотом позаливані; а зглянув на себе, то його вбрання найкраще за всіх* (Свидн. ЧД, с. 138).

ЛІКАР – особа, яка займається підтримкою або відновленням здоров'я людини. У казках письменники зосереджували увагу читачів на його спеціалізації, місця практики, їхній кількості, іноді, вказуючи ім'я: *У хату вступив гість... військовий лікар, знайомий Макара Івановича. Х-у-у! Як же він налякав його! Макар Іванович ледве перевів дух. Тремтячий, блідий, він привітався до доктора, попрохав його сісти* (Коцюб. Хо, с. 191); *Ще, кажуть, буцімто злочинства добродітель Вона [природа] передає, мов герб в поточний рід; учених німців збрід тому свідитель, а паче лікар Галл те в вічі доказав (а кажуть, німець той ізроду не брехав) з латинню, грецькими словами над лисими якимись черепами, що ніби все в людей буває од носів: який у кого ніс, великий чи горбатий, чи куций, ніби лузд, да на лихо кирпатий, такий в того і глузд!* (Б.-Нос. Кумедійщик, с. 103); *Прийшов лікар із гір – зробив в павутинні п'ять дір. А щоб допомогти мушечці до лету, хотів їй приписати дієту. Совіт і слухати не хоче, – Мушечка ногами тріпоче, на лікаря піднявся крик – і лікар зник* (Фр. КДМДБ, с. 377); *Прийшов лікар Цін-Цін – за павутинку сін-сін! Павук пустити не хоче – мушка ногами тріпоче, опікуни в крик – і Цін-Цін зник* (Фр. КДМДБ, с. 377); *Русин умер. Про се не було ніякого сумніву. Секція його тіла, dokonana трьома лікарями, виказала навіть причини, задля яких він мусив умерти. Причини були дуже глибокі і висловлені дуже вченими термінами; в протоколі не промовчано навіть, що секції dokonali ті самі три лікарі, що за життя лічили його, пускали йому корв, виривали зуби і вирізували всякі шкідливі нарости, поки не вмер* (Фр. ЯРТПТС, с. 119); *Бачать вони, що мушка лиш ніжками тріпоче, – мабуть, чи не вмирати хоче. Кличуть вони лікарів-знахарів – може би, хто мушечці життя-здоров'я приповів* (Фр. КДМДБ, с. 377).

ЛІС ЧОРНИЙ – великий лісовий масив, розташований на території Знам'янського та Олександрівського районів Кіровоградської області на плато в межиріччі Інгула та

Інгульця. Цей величний могутній ліс славиться своєю первозданною красою, стародавньою історією, унікальною флорою та фауною. У XVIII столітті Чорний ліс давав притулок українським селянам, які тікали сюди від гноблення і входив до володінь Війська Запорозького Низового, а пізніше до Нової Сербії. Тут, у густих лісових нетрях, формувалися загони гайдамаків-бунтарів проти феодального шляхетського гніту: *Знов ідуть дні за днями і часи за часами, і що день, що година, то більше усе вісток, більш та більш чуток про розбійників у Чорному лісі* (Вовчок. Кармелюк, с. 19).

ЛІСНИК – особа, яка охороняє та доглядає за лісом, забезпечує його стабільність та відновлення: *Бова Королевич побратався з Полканом-богатирем, привів його до своєї Настусі, а потім вони посідали на коней, нагородили подарунками лісника й поїхали в царство Зарайське* (Уст.-Г. БК, с. 347).

ЛІСОВИК (ЛІШИЙ) – живе у лісі та є пастухом звірів. Олені, сарни, зайці – то його худоба, а ведмеді, вовки і рисі – то його пси й коти. Він пасе свою звірину і пильнує, аби їй не сталося щось злого. Лісовики люблять співати і свистіти в лісі, лякаючи людей. Ця істота цілу ніч гукає в лісі, але людям не треба озиватися, а то він і прийде до того, хто відгукнеться. Являються людям у подібі звірів або знайомих людей, зваблюють їх за собою у хащі так далеко, щоб людина заблукала і не могла вийти з лісу. У людській подібі не відкидає тіні. Деякі мисливці укладають із ним угоду, віддаючи свою душу, а він наганяє їм різну дичину. Лісовика в уяві народу заступив пізніше святий Юрій, про якого є багато казок як про опікуна вовків [Волосевич 2005: 242]: *Отак розмовляючи, йдуть собі лісом, а тут із-за купців то виткне морду лісовик з зеленою, як трава, бородою, то вискочить вовкулака, підперезаний червоним поясом, то стрибають з гіллі на гілля упирі у німецьких галанцях, і всі ж то низенько і привітно їм кланяються* (Сторож. ЗЧ, с. 61); *Приходить наш стрілець ближче, дивиться – таже се Лісовик з зеленою, як трава, бородою* (Федьк. ВЧМС, с. 479); *А там, як сонце погасало і повний місяць впливав, роса лягла і свіжо стало, в бору чуть – ліший загукав; русалки з ляку затряслися: «Ох, лихо! Враг застука тут!» Як лист од вітру понеслися чимдужче жодна в рідний кут* (Б.-Нос. ТБ, с. 94).

ЛІТО – друга пора в річному колі. Літо уявлялося у вигляді молодої, щедрої і багатой дівчини красуні. О. Романова не називає імені доньки Старого року, але чітко вказує на нього через опис здібностей: *Оце в мене друга дочка – має довгі коси, Тільки одно не до ладу – щодня ноги босі. Вона любить жито жати, по воду ходити. Та на голову чепляти запашиї квіти; Вона зроду не надіне чоботи й онучки, Та од праці порепались її трохи пучки. А личенько загоріле, повне, як калина, Вона дуже працювита і гарна дівчина, Погляд палкий, очі темні, брови на шнурочку* (Ром. СМ, с. 234-235).

ЛОВЦІ – люди, які ловлять рибу, звірів або щось інше: *Ходив собі Вовчик-братик по лісі, ходив, та й спіткала його тяжка пригода. Побачили його ловці-молодці та й почали за ним гнатися. Тікав Вовчик лісом, лісом, а далі прийшлося вибігти на биту дорогу. А дорогою в ту хвилину йшов з поля чоловік з мішком та ціпом* (Фр. ЯЛССП, с. 12).

ЛОША – дитя коня або молодий кінь: *Тут нас сонце припікає, ба, вже й голод дотискає, аж тут зирк, Лоша пасесь! Та таке гладке та любе, що мій Вовк аж гострить зуби, шкіра вся на нім трясесь. Сів, бідняга, важко сапа... А з Лошатком мама Шкапа, вкрасти вже вона не дасть* (Фр. ЛМ, с. 70).

ЛОШИЦЯ – молода кобила: *Ідуть вони по степові, табун коней грає, пес найкращу лошицю з стада вибирає* (Рудан. ВСІК, с. 215).

ЛУГ ВЕЛИКИЙ – назва великої низинної місцевості на лівому березі Дніпра, відомої своїми річковими плавнями та історичним значенням для українського козацтва: *Дай йому привід, який йому личе: де ж він лежить – розкажу все до діла. Єсть у Великому Лузі могила, зветься вона у козаків Кімлича, іля могили ж байрак зелененький, звуть чумаки його Вража Сторожа, таменьки єсть ще й криниця погожа: тут-то й захований клад мій гарненько* (Мнж. КПХЛ, с. 313-314).

ЛУЦИПЕР – ангел, що постав проти Бога і був скинутий з неба. Назва запозичена з латинської мови і означає «ранкова зоря», тобто планета Венера [Войтович 2014: 293]. Назву у значенні «чорт» зафіксовано у західних українських говірках спорадично. В українську мову лексема потрапила через польську. У християнській традиції люципер – одне з позначень сатани. Своїм корінням воно сягає пророцтва про погибель Вавилону [Хобзей 2002: 123]. У християнській традиції це одне з позначень сатани: *До найстаршого чорта, Люципера, прилетіла ціла юрба чортів, кричачи і падькаючи на Русина* (Фр. ЯРТПТС, с. 125).

ЛУЦЬКЕ – місто Волинської області. Ономасти одностайні у поясненні ойконіма як семантичного утворення від субстантивованого відносного прикметника з давньоруської мови і означає «кривизна, вигин, затока»: *Макар Іванович цілком розкис. Він дякував за честь, запевняв у своєму патріотизмі, розводився над браком інтелігенції вкраїнської й, уреши, обіцяв, умовившись щодо своєї ролі з громадянами, виїхати завтра в місто Луцьке ранішнім потягом* (Коцюб. Хо, с. 192).

ЛЬВІВ – центр Львівської області. Місто засноване у XIII ст. галицьким королем Данилом Романовичем (Данилом Галицьким), який назвав його на честь свого сина Лева – Львовом [Волосевич 2005: 18]: *Один князь поїхав на лови. Він полював цілий день, а увечері став на спочинок разом зі своїм почтом біля підніжжя високої гори. Аж підходить до вогнища старець і каже: ... «Якщо визволиш цей край від людоджера, люди повік-віки будуть вдячні тобі».* Коли настала ніч, князь не ліг спати. З мечем у руках він чатував біля печери. ... Коли голова чудовиська показалася у отворі печери, князь змахнув мечем і щосили опустив його на могутню силу звіра. Від лев'ячого реву здригнулися гори, і мертвий звір гримнув на землю. На честь своєї перемоги князь взяв собі ім'я Лев, а зображення звіра помістив на свій герб. На сусідній горі, ще вищій від гори Лева, князь Лев збудував замок. Невдовзі біля підніжжя цієї гори почали селитися люди, сподіваючись на захист могутнього князя Лева від ворогів. Тож місто, що незабаром тут постало, почали називати **Львовом** [Волосевич 2005: 18-19]: *Я запитав його, що поробляє у Львові і як йому поводить на його одвічальній становищі* (Франко І. ОПС, с. 240); *І дітей поцілувавши, жінці в вухо пошептавши, що там ще сказати мав, Лис Микита, мов у гості, в Львов назустріч царській злості враз з Бабаєм почвалав* (Фр. ЛМ, с. 34); *Була собі раз Опозиція, та*

така гостра, що не дай господи. Годі було до неї досягнути, хоч ти сказися. І не то, щоби кусала або хоч гарчала, а м'якала, та так вам голосно, що як м'якне в Відні, то чути аж у Львові, а як зам'ячить у Львові, то чути аж у Куликові та в Великих Очаках (Фр. Опозиція, с. 395); Після онодішніх виборів з кожної вулиці, ба навіть із сусідніх сіл і повітів, а навіть зі Львова, з Чернівців і Коломиї шлють мені карточки в конвертах, а на кожній карточці – Микита Хрунь (Фр. Свиня, с. 121).

ЛЬОКАЇ – застаріле слово від «лакеї» – люди, що виконують побутові обов'язки, як слуги: *Мої льокаї будуть вам приносити чотири рази на день по шість полумисків усілякої страви* (Федьк. АІЄ, с. 216).

ЛЮДИ – 1. суспільні істоти, що є найвищою ступінню розвитку живих організмів, мають свідомість, володіють членороздільною мовою, виробляють і використовують знаряддя праці; 2. особи, об'єднані певними характерними або спільними ознаками: *На деяких з тих знарядів сиділи люди, газди й парубки з села* (Кобрин. Чортище, с. 108); *От чим задумав я добрії люди, вам уші подрати, як-то колись пани миші на жаб страшну рать піднімали, мовби дражнили лицарство тих гайдамаків-гігантів, що wspomинати любила бабуся «Нум же з начала!»* (Думитр. Жабомишподралівка, с. 446); *Бабу Морану гнівало дуже, що люди на землі живуть праведно і в згоді. Кілька разів пробувала вона людей порізнути, так ні, не вдавалось: і сама вилізала з багна, пакостила людям, і чортів, і опирів, і відьм, і чарівниць посидала, і навіть тую Бабу Ягу, що вічно в пеклі з чортами сварилась і все на своїм поставити мусіла, – та дарма: люди все були праведні, добрі, згідливі. Одного дня зібрала Морана раду: сама сіла на престолі з дубового порохняка, а тьма-тьмуца злих духів і відьом оточила її зі всіх сторін* (Васил. КПТБО, с. 297); *Цілий світ забанував за смертю, та й приходили люди зі всіх сторін до Жужлі з просьбою, щоби смерть могла назад у світ повернути* (Наум. ДЖ, с. 95); *Люди не знали, чого він був сумний, а він їм не говорив того. Та він знав, що якби він і сказав, то йому б не повірили* (Самійл. КПСЧ с. 202); *А коли приїхали до села, Осел закричав своїм дзвінким голосом, з хат повибігали люди, та, бачачи, що Вовк на Ослі верхом їде, кинулися з палками, ціпами та дрючками та й давай його молотити* (Фр. ВС, с. 22-24); *Вечором мати з плачем упросила кількох людей, щоб йшли в ліс шукати. Але й ніч минула, знайти не могли нічого. Минув і другий день. Гандзі не було. Як побивалася, куди бігала за той день бідна мати, того й не сказати. Аж на третій день, рубаючи дрова в лісі, здибали люди маленьку дівчинку під березою* (Фр. Мавка, с. 257); *Перед нею пустиня розлога, через ню, наче пасмо проклять, безконечна, заклята дорога, по снігах в ланцюгах якомога нею тисячі люда спішають* (Фр. СнК, с. 404); *Повертаючи до свого двора, побачив пан на подвір'ю купу старосвітських посіпак і гайдуків і міських поліцаїв, що вели двох людей, зв'язаних, обдертих і покровавлених* (Фр. ЯПСБШ, с. 103); *Коли люди стали ненавидітися і теряли людське серце, тоді зійшов ангел доброти на землю* (Черемш. Незабудка, с. 506); *Палац скоро завалиться, і сліда не буде, і столицю мою пишну занехають люди* (Рудан. ЦС, с. 316); *Після него скачуть люди, їдні з рогачами, другі з сітками, треті з Хортами. Та на конях, то без коней, всякі виступають, кругом него поле укривають* (Рудан. ЦС, с. 351); *Силка ж, углядивши нашого Реву, Галас зчинив по надвір'ю страшенний: «Люде, до мене, бо Ведмідь межений осьде на дворі!»* (Мнж. КПХЛ, с. 284); *Бідні люди хотіли собі побудувати дім – тривкий, кам'яний, вигідний. Змалку вони наслухались стільки разів приказки «Згода дім будує, а Незгода руйнує», що рішили запросити Згodu, щоб і їх дім збудувала* (Фр. ЯТЗДБ, с. 231).

ЛЯХИ – застаріла назва поляків – використовується в дещо зневажливому та агресивному тоні: *Давно колись, як Україна крехтіла од ярма ляхів, і предків чуйная чуприна тряслась рукою їх панів, і руйнувалась татарвою, в страні плодючій над Сулою владів вельможний лядський князь ...* (Б.-Нос. УП, с. 123); *Треба нам сю мушку лічити, щоб вона змогла віку скінчити. Бачите, напала її змора, – а се ж єдина наша проти ляхів підпора. Ляхи б її раді з кашею пожерти, – але не діждуть сього до моєї смерти! Ви, татку, зі мною, а я з вами підемо на ножі з ляхами!* (Фр. КДМДБ, с.378)

М

МАВКА – дух лісу та гір, подібно до того, як русалки – духи річок. Мавки живуть у лісах та гірських печерах, що мають перед собою широкі краєвиди. Вони з'являються людям як молоді, гарні дівчата та не роблять зла людям. Щонайбільше вони зваблюють хлопців до себе на танці, але коли їх хто лякає, втікають. Як розтануть сніги, мавки бігають горами й долинами і засаджують їх квітами. Мавки, як і русалки, три рази на рік – на «Навський великдень», Русалчин тиждень та на Купала влаштовують забавки та ігрища, танцюють і співають у місячному сяйві. За іншими легендами, мавки (нявки) – це душі самогубців та немовлят, що померли нехрещеними. Нявок-дорослих називають повітрулями, а нявок-дітей – потерчатами. Саме від слова «нявка» походить народна назва Чистого четверга перед Великоднем – «Навчин Великдень» – у цей день люди поминають мертвих. Нявки виглядають спереду як люди, а ззаду їх тіло зовсім прозоре [Волосевич 2005: 243]. Живе в річках або водоймах, виходить на берег тільки вночі, приманює хлопців своєю незвичайною красою, потім перетворюється на стару страшну бабу. Від русалок мавки відрізняються іншим волоссям. Вони бувають і лісові. Саме лісову мавку опоектизувала Леся Українка у своїй «Лісовій пісні». У народних повір'ях представники нечистої сили не лише шкодили, а й допомагали людям. При цьому кожен займався своїм ділом. Мавки пололи квітники, гарненько розстиляли барвінок до річки для своїх «гостей». Це міфічна істота у вигляді стрункої, вродливої, веселої і добродушної дівчини, що любить танці і легко вступає у взаємини з людьми – характерна передусім для лісистих і гірських місцевостей [Дзендзелівський 1973: 156-157]. У російських говірках мавка – «за віруваннями – дівчина, яка вмерла нехрещеною і перетворилася після смерті на русалку». Однією з перших наукових спроб визначення етимології цього слова було припущення І. Вагилевича про спорідненість мавка з мавати, маяти. О. Потебня був схильний виводити мавки (мн.) з навки, вважаючи незвичайною зміну *n* на *m*, однак, зазначав, що такою ж незвичною є зміна *мя* на *ма*. Подібної думки дотримувалися К. Мошинський, М. Грушевський, М. Фасмер, О. Преображенський [Хобзей 2002: 138-141]: *Ах, як радо, з якою розкішню слухала вона казок про лісових духів, про ті напівстрашні, напівпринадні твори людової фантазії, а особливо про мавок з білим, як березова кора, личком і з довгими зеленими косами! Вона не могла зрозуміти, чого інші діти бояться мавок. Адже ж вони такі гарні, такі добрі для добрих дітей, так радо бавляться з ними серед лісової зелені гойдаються на довгих тонких березових гілках (ах, Гандзя так любила гойдатися!) і сміються так весело, співають так пречудово! їх голоси, мов срібні дзвіночки, дзвеніли не раз у Гандзиних снах, і вона була така щаслива, слухаючи їх здалека... Але вона ще ніколи не бачила мавок на очі. Який жаль, що мама не хотіли сьогодні взяти її з собою в ліс! Сьогодні була б певно побачила мавку, о, певно!*

*Адже ж їй не дармо снилися **мавки** вже кілька ночей, співали, сміялися так голосно-голосно, гойдалися на гілках а все кликали її до себе, в ліс... (Фр. Мавка, с. 254).*

МАВПА – високоорганізована тварина-ссавець із ряду приматів, що за будовою тіла стоїть найближче до людини: *Рід же його старосвітський, здоровий, значна старшина заможна, багата: славний Барсук та ще **Мавпа** хвостата одаль стояла та сугупа брови (Мнж. КПХЛ, с. 303); **Мавпа** Фрузя вистригла йому [вовку] три жменьки волосся між очей і пустила на вітер, щоб так і його переполох розвіявся (Фр. ФЛ, с. 78).*

МАГОМЕТ – центральна фігура в ісламі, це зробило його визначальною історичною поостаттю: *Не бачив зроду він нігде таких чудес; се Гурія сама злетівшая з небес, У райську красоту одіта, яку б побачить лиш в раю у **Магомета** (Б.-Нос. УП, с. 135).*

МАЗЕПА – прізвище Мазепа, що його мав гетьман Іван Мазепа (1639-1707), видатна постать в історії України (український державний і військовий діяч, дипломат, гетьман Української козацької держави (1687-1709), давно привертає увагу своєю незвичністю і загадковістю. Пов'язування його з діалектним *мазена* – «грубувата й проста людина», «замазура», аж ніяк не може вважатися задовільним. З огляду на соціальний статус предків українського гетьмана, які проходили з родовитої і старовинної української шляхти, професійним та спадкоємним заняттям якої була військова справа. Сам Іван Мазепа володів польською, італійською, німецькою, французькою та «досить міцно», за Пилипом Орликом, татарською, латинською мовами. Осип Бодянский у передмові до «Реєстру Війська Запорозького» (1875 р.): «Мазепа прізвище козацьке на правому Задніпров'ї, доказом тому є декілька козаків Мазеп, внесених уже в «Реєстри» Хмельницького ...» [Наливайко: 166]. С. Наливайко доводить походження прізвища Мазепа від індійського імені Махіна, яке дослівно означає «захисник, охоронець землі/країни», «правитель», «володар», «князь», «цар» на українському ґрунті «гетьман». Що передає основну функцію воїнського стану – захищати свою країну, народ, землю [Наливайко: 167]: *Всі об поли вдарились руками, дивуються, аж нетямляться од Кульбашиного пришти. Пішли другі розказувати: яке велике діло клятьба. Той каже, що як прокляття **Мазену** і як його застигла клятьба в Бендерах, то він так і луснув. Другий каже: було колись, як прокляла мати сина, то він так і побіг вовкулакою від неї (Кухар. ВК, с. 41).*

МАКАР ІВАНОВИЧ ЛІТКО – персонаж літературної казки, український псевдопатріот із комплексом національної меншовартості, підпав під процес руйнування національної самосвідомості, тому він намагався відмежуватися від національного руху, інфікований страхом: ***Марко Іванович Літко** встав, мабуть, з ліжка лівою ногою, бо так йому сьогодні не по собі щось, усе його дратує, усе турбує. Уночі, правда, змучив його поганий сон. Ото снилось йому, що в його був трус, що при трусі тому знайдено кілька примірників тоненького збірника творів українського поета-самовродка Рябоклячки, збірника, пущеного *pota bene* цензурою, але виданого його коштом – і то в великій таємниці, треба додати. Непрохані гості грізно випитували Макара Івановича, звідки взяв він такі страшні брошури та яку ціль має тримати їх, а Макар Іванович, наляканий, зрошений циганським потом, брехав, що купив їх тільки задля їх дешевини, маючи потребу в папері для обгортання снідання своїм дітям-школярам, що він не знає, про що пишеться в книжках тих, бо не вміє навіть читати повкраїнському, та що взагалі нічого спільного з так званими*

«малоросами» не має й не хоче мати... Йому, однак, не понято віри, потягнуто його з дому, страхано в'язницею, карами, засланням... Макар Іванович виправлявся, прохав, мало не плакав, врешті, почав пручатися... і прокинувся. Прокинувся і сплюнув. А де ж! Приснитись ж таке, змордує, нагодує дрижаками... Тут і так тремтиш весь день, спокою не знаєш, а тут ще сни морочать... Тьфу!.. А все через вечорок той вчорашній у «молодих» українців... От як не хотілось йому йти туди, а треба було... Прохано старших; якимось ніяково не піти. Ну ж і наслухався він там! Се... се просто божевільні люди, ті «молоді». Се – кандидати на, шибеницю на краций кінець! Давай їм зараз усе: і свідому вкраїнську інтелігенцію, і народну освіту з добробутом, і рідну культуру, і героїв, і патріотів, і грушки на вербі, і зірку з неба!.. Ні, він не міг далі слухати, не міг пробувати далі в товаристві шалених, що самохіть ідуть під ніж... Він просто втік із вечорниць, затуливши вуха, озираючись, чи хто не помітив його навіть близько хати, де було зібрання. Адже й він українець, і він патріот... Се доведено не раз і не двічі. Хто, як не він, ще за часів студентства вісім місяців висидів у в'язниці?.. Правда, не в українстві шукати всіх причин того в'язнення, але якось приємно тепер, коли вже лихо давно минуло, залічити тих вісім місяців на карб патріотичного страждання (Коцюб. Хо, с.187-188).

МАКІВКА – квітка маку; символ, який має глибоке значення в українській культурі. Символізує красу, молодість, скороминушість життя, а також може бути пов'язана з пам'яттю, смутком і трагедіями: *На городі поміж буряками, гарбузами, капустою і іншими овочами виросла сама собі маківка, видно, деś весняний вітерець заніс її ще малесеньким зернятком з того саду, що так пишно зеленіє поза шляхом. Росла вона тоненька, хистка і височенька – як та дівочка-підліток, з кучерявим листям й зелененькою, усе чогось понурою головою* (Полт. Маківка, с. 226); *Тоненький він був, проліз крізь гілля, крізь листя і пірнув у воду. А там росла прехороша водяна маківка, тільки чогось голівка її сумна лежала на широкому листі і ніяк не могла розвернути свої пелюстки. Пожалував сонцевич квіточку, поцілував, і зразу повеселішала вона: розгорнула свої снігові пелюстки, розкрила золоту серединку і зробилася така гарна ...* (Дн. Чайка. КПСТІС, с. 144).

МАКСИМ – ім'я латинського походження та означає «найбільший», «найвеличніший». У ХІХ столітті було широко поширене серед представників простих людей: *Посіяв Максим пшеницю* (Липа. Казка, с. 264).

МАЛПА – діал. від «мавпа»; висока тварина, має волосяний покрив по всьому тілу – чорного, рудого або сивого кольору: *При дворі коло цариці є на місці фельдшеріці Малпа Фрузя, удова: ніби лікарка потрошка, ніби знахорка ворожска, а вродлива, як Сова. ... Хоч давно вже не панянка і страшна емансипатка, всіх ненавидить мужчин, а до мене потихенько чує щось її серденько, – звісно, що не без причин* (Фр. ЛМ, с.80).

МАЛЯР – робітник, фахівець, що займається фарбуванням; людина, яка працює з фарбами, обробляє поверхні, забарвлює їх і займається ремонтно-будівельними роботами: *Бачите, в тім домі жив маляр, що фарбував будинки, паркани та садові лави. Завтра він мав фарбувати якийсь великий паркан і відразу розвів собі цілу діжку фарби та й поставив її в кутку на подвір'ї, щоб мати на завтра готову* (Фр. ФЛ, с. 74).

МАМА – жінка щодо своїх дітей; ласкаве називання матері й звертання до неї: «**Мамочко**, як гарно!» – скрикнув Павлусь. «Що тобі, синку?» – заклопотано вбігла мама з другої кімнати (Дн. Чайка. КМ, с. 116); **Мамочко**, я ще не хочу спати, мені так гаряче ... Я не буду спати, краще ти мені казочку розкажи (Укр. Лелія, с. 468); «Нудилась, бідна дитино моя?» – «Ні, **мамочко**, я лежала, слухала, а дерева шуміли...» (Укр. ЧКЗШ, с. 296); Вечором **мати** з плачем упросила кількох людей, щоб ішли в ліс шукати. Але й ніч минула, знайти не могли нічого. Минув і другий день. Гандзі не було. Як побивалася, куди бігала за той день бідна **мати**, того й не сказати (Фр. Мавка, с. 257); Ці мають **мamu**, – каже, – а та **мама**, як коробка, що в ню треба сипати що-небудь – от зерно абощо – так і **мама**. А пани **мами** не потребують; вони й без **мами** родять (Свидн. ПСНП, с. 383); Він, сердега, – нема гадки, як **матуся** його туже, що завів він подружжя дорогес її, душку, як на криниць тую тушку віша де різун ягнячу. «Стій же, я тобі віддячу» – дума щира його **мама**, з неї мало ще, бач, сраму! (Мнж. ТБ, с. 195); Тут нас сонце припікає, ба, вже й голод дотискає, аж тут зирк, Лоша пасесь! Та таке гладке та любе, що мій Вовк аж гострить зуби, шкіра вся на нім трясесь. Сів, бідняга, важко сапа... А з Лошатком **мама** Шкапа, вкрати вже вона не дасть (Фр. ЛМ, с. 70); «**Мамо!**» – збуджує тишу хлопчик, кидаючи свою будівлю. – **Мамо!** А де тепер сонце? (Коцюб. Хо, с. 177).

МАТИ – жінка щодо дитини, яку вона народила: Умирає **мати**, дочку покидає; не женитись батько жінці присягає. На могилі в неї трава зеленіє, а присяги батько держати не вміє (Грінч. Сирітка, с. 167); Ми й zostались ото: дід, **мати**, я, брат та ще брат (Гоголь. ЗМ, с. 92); **Мати** важко зітхнула (мало вона надії поклала, щоб її любя доня одужала), але одхилила голівочку й відкрила кватирочку (Дн. Чайка. КПСТІС, с. 149), Стрілець повалився на стілець, як би неживий. В таку годину родився, що мав бути причиною смерті батька й **матері**, і так сталося (Кобр. Судильниці, с. 228); **Мати** плаче, аж заходитьсь, то покарав бог такою донечкою; батько ходить сам не свій, наче гроші загубив або наче йому остання худобина відійшла – зсахарив господь Марусю (Свидн. Недоколисана, с. 386); «Он там, на печі, стогне!» – озвалась **мати**. – «Лише понесло на тополю за воронятами, чи що, та й шибнуло ним звітіля, і голову собі розвалив» (Свидн. ЧД, с. 141); І що то вже за **мати** була! Між матірками – навдивовижу **мати**! Вже Павлусь чималий пахолок, а вона ще возилася з ним, як з маненькою дитинкою (Сторож. Скарб, с. 34); Через два роки вернувся козак Хведір з недоброю вістю, що мого батька десь за Дніпром вбито. **Мати** дуже убивалась за батьком, та скоро і заспокоїлась: Хведір жив у нашій хаті і полюбився **матері**. По слободі ходила вже чутка, що **мати** йде за його заміж, як Хведір полявся з **матір'ю** і оженився на дочці нашого сусіди. Не знаю, як вам і розказати, що тоді робилося з **матір'ю**: бігала по слободі, а там і зникла (Сторож. ЗЧ, с. 63); Почула зловіщеє крякання **мати** та й так собі в серці гадкує: «Ех, вороне клятий, чи много сей рік **матерів** буде мліти, на войну в криваву дорогу виряджаючи ріднії діти?» (Фр. ПК, с. 94); «Ге-ге-ге!» – знов вимовив батько. – Рад би у рай, та ... – а **мати** ще важче зітхнула, та й на тім розмова й скінчилася на сей раз, ще батько й **мати** зажурилися, кожне по-своєму: батько охмурнів, повісивши голову, а **мати**, голівоньку схиливши, осмугніла, а Остап знов пішов по місті Овручі походити, та оглядати, та свою думу думати, свою раду радити (Вовчок. Невільничка, с. 100); Він [смутий чоловік] її впізнав: він згадав, що дуже мало стрівав її за свого життя, бачив її колись дівчинкою, а от тепер вона вже **мати** і стоїть перед ним з малою дитиною на руках (Самійл. КПСЧ, с. 204).

МАТИ БОЖА – загальне поняття для Богородиці в Християнстві; мати Христа, важлива фігура у православних та католицьких традиціях: *Довго співали старці. Співали про «світ Божий», і про Дунай з Дніпром, про святого Юрка, про Запоріжжя і про гору Почаївську та Божую Мати... Про що вони лише не співали!..* (Кудр. Старці, с. 349).

МАТИР-СИРА-ЗЕМЛЯ – богиня землі та символ предків. Мати – Сира Земля є дружиною всемогутнього Рода, який надає їй життєдайної сили. Колись Землю вважали святою істотою. Частковим уособленням Матері – Сирої Землі була богиня Мокоша. Бога-владика бачили в багні як поєднанні двох життєдайних начал – води і землі. Багно в древньому язичницькому світі зовсім не грязюкою, а стислим виразом того ж поняття, яке називалося Мати – сира земля: *Входить баба в храм Божий і бачить: на її місці – самому почитаному – стоїть незнайома молодиця, така видна з себе, велика та огрядна, а лице темне, як у волошки, і суворе, брови на перенісці зрослись. ... Не просту молодицю ти бачиш перед собою, а саму Матір-Сиру-Землю* (Гнилосир. Верба, с. 154-155).

МАРИНА – жіноче ім'я, що означає «морська»; казковий персонаж, у якого ім'я поєднане з лексемою, що визначає приналежність до когось: *Ой ще за наших батьків те було: в нас молоде на Вкраїні подружжя жило – був чоловік, а на ймення Хома, жінка Марина та ще маненька дитина, – ну, та вже більше нікого нема* (Грінч. ЧРВ, с. 134); *«Слухайте», – сказав він придушеним голосом. – «Нема тут між нами, відай, ні одного, аби за Лукіяновою Мариною не ходив та й аби вона його в дурні не пошила. Не шкодило би і їй притерти носа й показати, що ніхто не є її дурнем»* (Кобр. Рожа, с. 227); *Об'їздили ми усі царства, усі господарства, та, окрім дочки заморського царя Кирбита Марисі Кирбитівни, кращої не знайшли: як вона встане, то й травиця піднімається, як піде, то й всі пташки летять за нею, за нею і сонце ходить, до неї і вітер лащить, і люди нею не налюбуються* (Уст.-Г. БК, с. 340).

МАРС – італійський та римський бог, який був богом родючості та рослинності. Згодом його ототожнили з грецьким богом війни Аресом, і він став богом війни у римській міфології: *Марс щось не був у куражі і Юпітеру так одвічає: «Ні, мабуть, ми з Палладою чорта з два що удієш против завзятих мишей, бо не так вони щось розхрабрились ...»* (Думитр. Жабомишподралівка, с. 456).

МАРУСЯ – жіноче ім'я, зменшено-пестлива форма імені Марія: *Темно. Місяць під ліском в хмари завернувся ... Пригорнувшись, під вікном рюмала Маруся* (Боров. Маруся, с. 41); *Вподобався дівчиноньці козак молоденький, та не знала Марусенька, як причарувати, та побігла в темний вечір ворожки питати ...* (Боровиков. Чарівниця, с. 60); *Як поколикали Марусю так щось з місяць, чи що, то вона і зм'якла, як віск від вогню* (Свидн. Недоколисана, с. 393); *Ось літа минають за літами, – виростає дівчина Маруся, вироста й сестра її нерідна. Виросла Маруся, – тільки лихо, що не любить мачуха Марусю, що не любить, жалувати не хоче. Де яка важка робота буде, то свою дочку вона не займе, а пошле Марусю безталанну; Чи дочка та що негарне зробить, – то не скаже їй і слова мати; а Маруся хай хоч як працює (а вродилась працювита й руча), та нема ласкавого їй слова, тільки лайка, а то й бійка часом. Мовчки все терпить сама Маруся, не жаліється вона нікому. Та на лихо ще було їй горе від тієї пишної уроди ... А чудова врода у дівчини: стан високий, та*

тонкий, та гнучий; чорні очі полум'ям палають; чорні брови зверх очей лягають; пишні губки – мов червона вишня; на щічках рум'янець аж палає; довгі коси повились до долу, – хто не гляне – аж радіє з неї (Грінч. МТК, с. 181-182).

МАСНИЦЯ – тиждень перед Великим постом, протягом якого заборонялося споживати м'ясо, однак дозволялося сир, масло і рибу: *Ой, чарочки, чарушечки, потанцюйте дрібушечки, а ми усі заспіваймо, і Масницю звеличаймо, і Зимоньку білолицю, нашу гарную царицю; Гей-гу! гей-гу!* (Дн. Чайка. ЗЙВАСК, с. 264).

МАЧУХА – нерідна мати для дітей чоловіка від його попереднього шлюбу: *Давно вже померла мати панночки, і старий пан оженився на польці-красуні. З ранку до вечора прибирається молода пані, вдягає золоті сукні з парчі, прикрашається чорними соболями і самоцвітами. ... Аж блідне молода **мачуха**; заздроці чорною змією обвивають її серце; подумки пані присягається звести зі світу свою падчерку-красуню* (Греб. МІП, с. 99).

МАШТАЛІР (МАШТАЛЯР) – людина, яка управляє кінним екіпажем: *Зостався сам **машталір** надворі, обернувся кіньми і ворчить сам до себе, дивлячись, як пара з коней встає* (Свидн. Недоколисана, с. 387); ***Машталяр** зліз з воза, розштовхав під боки цигана та й підвів до воза* (Куліш. Циган. с. 157).

МЕДЕЛЯН – собака меделянської породи: *Ось виступає Авряк бирькуватий: «Б'єм тобі, Царю, чолом всі народом!.. Тут ось і Вовк Сіроманець із родом, Кіт Муруганько і Рева патлатий; далі Осел капловухий та Зайко, Трусик Шашчя з **Меделяном** ось тут, Цап Мекеке та і Кізонька тут, Білочка, Ласочка і Гоностайко тут ізійшлись на позов чередую; ось дробинаста облуда Коняка, ось ремигайло недоступ Воляка; далі ж подвір'я усе дичиною крилось із степу: Бабак і Куниця, Олень Рябкий і Сугак-тонконіжка, скверний Хаврях і Тхорище дряпіжка... Геть їх позаду пішла уже птиця: Бушля чубата, Цибатко Журавка, Качур-шавкун і Гусак танцюристий, Стрепетень, Чайка, Індик бадьористий, збіглись усі, мов на мед де мурашка. Стільки зібралось усякого звіру, птиці злетілось, що й ліку не мало! На Лисовина усе те напало, кожне волато тут: «Смерть бузувіру!»* (Мнж. КПХЛ, с. 302).

МЕЛАСЯ – зменшено-пестлива форма від імені грецького походження «Меланія», що означає «темна, чорна»: *Білявенька, русявенька босоніжка, Михайлова маленька сестричка **Мелася**, як почує, що дід говорить і сміється, зараз собі теж піддзвонює...* (Вовчок. Ведмідь, с. 113).

МЕЛХИСЕДЕК – біблійна постать, священник і цар Саліму: *Адже й сам Богдан Андрійович не знає сього докладно або знає стільки ж, як про того **Мелхиседека**, що був взірцем священства для батька Михайла Качковського* (Фр. КДСР, с. 69).

МЕЛЬНИК – власник млина або той, хто працює в млині: *А **мельник** той був чоловік дуже понурий, дуже довговусий і дуже високий і балакати не любив, а ще гірш не любив розказувати, й від його Кармель не довідався би зроду нічого, коли б не було мельникової дочки* (Вовчок. Кармелюк, с. 11).

МЕРЕХВА – місто в Харківському районі Харківської області, знаходиться на річці Мерефа в місці впадання її в ріку Мжа (ліва притока). Легенда свідчить, що в цих лісах біля річки був вбитий монгольський царевич-чингизид по імені Мерефатлі (що означає «розумний, спритний»), а ось хто позбавив життя царського сина – невідомо. Може, слов'яни, на чії землі прийшов монгольський загін, а, може, смерть юнака була наслідком придворних інтриг. Монголи організували тут сторожовий пост, а річку назвали на честь царевича. Поселення, яке передувало виникненню Мерефи, було засноване 1595 року. Протягом XVII та першої половини XVIII ст. поселення було опорним пунктом оборони від татарських набігів. 1668 року Іван Сірко заснував біля Мерефи хутір, який потім відійшов як спадщина його доньці. Вона вийшла заміж за Івана Артемова, хутір отримав назву Артемовки, який став у 1928 році складовою частиною міста. До 1765 року Мерефа – сотенне містечко Харківського полку (місцевими сотниками у XVIII столітті були представники козацького роду Щербин). Містечко мало власну символіку: сотенний прапор (із зображенням Святого Апостола Петра) і сотенну печатку (із зображенням серця, увінчаного хрестом і пробитого нахрест шаблею та стрілою). У 1780 році Мерефа отримує статус слободи. Мерефа в той час була третім за кількістю населення населеним пунктом Харківського повіту, поступаючись лише військовій слободі Дергачі та казенному селищу Липці. Після реформ які відбулися у 60-х роках XIX ст. починається швидкий розвиток промисловості, в тому числі й в Мерефі (через Мерефу прокладена залізниця, яка зв'язала центральні області Росії з Півднем; у кінці XIX ст. в Мерефі засновано два крупних підприємства: склозавод та Артемовський спиртзавод). У XIX столітті в місті було два великих підприємства і 12 тис. населення, реальне училище, земська лікарня: *З високої гори вже видно село Мерехву, з церквами, дзвіницями, садками і левадами – геть-геть розкинулось по долині. За селом блищать течії, затоки й озера Мжі* (Сторож. ЗЧ, с.50)

МЕТЕЛИК – назва для дорослих особин комах ряду лускокрилих, які мають повний метаморфоз, тобто їхнє життя складається з чотирьох стадій: яйця, личинки, лялечки та імаго; у народній уяві комаха, пов'язана з потойбічним світом, є втіленням душі. До метелика зверталися з проханням викликати дощ під час посухи, бо він літає біля Бога: *Коли се нараз вона почула, що коло неї щось зашелестіло. Се був дуже гарний нічний метелик. Він спав на тім вікні вгорі і впав якраз біля рожі. Він вже розпустив крильця, збираючись летіти, коли роженька почала його прохати: «Любий метелику, допоможи мені вийти в садок: я так хочу побачити зиму»* (Грінч. Квітки, с. 136), *Бідний нічний сірий метелик сидів в темному вогкому льоху за бочкою з капустою* (Укр. Метелик, с. 15).

МЕТЕЛИЦЯ – молода дівчина у білому вінку, з білими стрічками у керсетці, має 10-12 разків дорогого перлового намиста, з розпущеними косами, дуже весела, гарно танцює, у блискучих срібних чобітках зі срібними підковами. Коли танцює, грається снігом: то підкидає його, то мете ним, то крутить, то кидає в очі людям [Войтович 2014: 313]: *А ще твої челядоньки скарбу не глядять: ожеледь ясні кришталі любить розкидать, а метелиця без міри любить пустувать* (Дн. Чайка. ЗЙВАСК, с. 258); *І-гі-гі! – засміявся вітер та й кинув снігові хмари своїй жінці-метелиці. Зареготалася, заверещала вона, підхопила хмари й давай скубти та розсівати м'який сніг. Вітер наганяє, метелиця крутить. Завели таке, що й світу божого не видно – аж курить!* (Дн. Чайка. КМ, с. 111); *Іде бідний сіверянин з торгу: там продавав шкури, одурений,*

ограблений повертає додому. Застає його буря велика. Заносить його вітром в палати **Метелиці**. Там йому робить різні штуки снігова челядь. Він все терпить – привик! Зо всього виходить цілий і здоровий. Пита його **Метелиця**, чого йому треба: що йому бракує? (Укр. ЧКЗШ, с. 295).

МЕЦЕНАС – діал. адвокат: **Меценас** відповідав, як міг, але не був із своїх відповідей вдоволений (Маков. КПНР, с. 14).

МЖА – річка, права притока Сіверського Дінця. Річка бере початок на південь від с. Перекіп Валківського району Харківської області. Впадає в р. Сіверський Донець на 794 км від його витoku. Протікає територією Валківського, Нововодолазького, Харківського та Зміївського районів Харківської області. Загальна довжина річки – 77 км, загальне падіння – 95 м, середній нахил водної поверхні – 1,23 м/км. Річка Мжа має 8 приток 1-го порядку та 3 притоки 2-го порядку: *З високої гори вже видно село Мерехву, з церквами, дзвіницями, садками і левадами – геть-геть розкинулось по долині. За селом блищать течії, затоки й озера **Мжі**. Потекла вона уліво проміж купців верболозу і вільхи, а навпроти гладко стелиться з могилами широкий степ. ... Проїхавши Мерехву і перебравшись через **плеса Мжі**, виїдеш на торговий шлях, що йде у Крим* (Сторож. ЗЧ, с. 50).

МИКИТА – ім'я з узагальненим значенням є похідним від *микитити*, часто трапляється в народній мові й означає «набрехати, перекрутити, хитрувати». У казках часто супроводжується прізвиськом: *Нарешті згодилися всі на **Микиту Дудика**. Це був чолов'яга хитрий, сміливий, що не раз, то два ставав міщанам у пригоді* (Воробк. Сміховинки, с. 208); *Кирка Семен та Іван Махнидрала били найдужче: **Кулемза ж Микита** грів його ціпом, мов сніп того жита, тітка Секлета дійницею вдрала...* (Мнж. КПХЛ, с. 285); *Після онодішніх виборів з кожної вулиці, ба навіть із сусідніх сіл і повітів, а навіть зі Львова, з Чернівців і Коломиї шлють мені карточки в конвертах, а на кожній карточці – **Микита Хрунь**. ... Але далі, як почали отв карточки надходити та й надходити, день по дню, пошта за поштою, то мені зробилося якось маркітно. Читаю адреси: «Його Свинородію **Микиті Хруневі**», дивлюсь на те рило, на котрому начеплена ковбаса, на ті вуха, на те пузо, – і почала мені виявлятися вся злість, усе злорадство отих собак* (Фр. Свиня, с. 121).

МИКОЛАЙ-ЧУДОТВОРЕЦЬ (МИКОЛА, СВЯТИЙ МИКОЛА) – життя святого Миколая сповнене благодіяннями та чудесами. Святий допомагав потопаючим, визволяв полонених, рятував від смертної кари невинних, зцілював хворих: повертав зір, мову, позбавляв кульгавості: *Дід одслужив три молебні: архістратигу Михайлу, Єгорію-побідоносцю і **Миколаю-чудотворцю**, а там пустельник поставив молодих перед налою та й обкрутив* (Сторож. ЗЧ, с.70); *Та нам не велено не то обманювать – і зачіпляти запорожців, бо вони б'ються за віру православу. Та не велика і користь, – каже, – коли якого й завербуєш: уб'ють його на війні, от він уже і не наш. Відки візьметься Петро з ключем і одбив: так і товче нашого брата, не розглядаючи, де око, а де морда; а ще як вихопиться **Микола**, то швидше втікай, бо вернешся у пекло без хвоста – одірве!* (Сторож. ЗЧ, с.60); *Тепер же, синочку, нехай тебе береже господь і **святий Микола**, добрий помічник у дорозі* (Куліш. Півпівника, с. 179).

МИЛЯТИН – село Острозького району Рівненської області. Уперше згадується в писемних джерелах 1546 року. За однією з версій, назва походить від імені сина острозького поміщика, який тут мешкав. За Люблінською унією 1569 р., Милятин від Великого князівства Литовського відійшов до Польщі. У середині XVI ст. власником цих земель був князь К. Заславський. Жителі брали участь у повстаннях під керівництвом К. Косинського (1591–1593) і С. Наливайка (1594–1596) та Визвольній війні під проводом Б. Хмельницького. За Андрусівським перемир'ям 1667 року Милятин залишився у складі Польщі. За 2-м поділом Польщі 1793 відійшов до Російської імперії. 1795–1925 – у складі Острозького повіту. 1877 відкрито однокласне народне училище. 1890 у селі було 99 дворів, мешкали 775 осіб, працював паровий млин, була велика пасіка: *Бував я не раз і на католицьких відпустах у Милятині, Кохавині, Кальварії і власними очима бачив, які маси уніатського народу сходяться на ті празники* (Фр. Чума, с. 176).

МИРОН – чоловіче ім'я грецького походження «той, хто пахне миром (запашною олією, яку використовують у християнських церковних обрядах)»: *І ти говориш, що ти Мирон? Отже, знай, що Мирон той твій порядок уважає панованням підлоти над чеснотою, а твої діла – служенням тиранії, а твою боротьбу – кровавим злочином!* (Фр. Поєдинок, с. 65).

МИСЛИВИЙ – у казці С. Руданського «Цар Соловей» ім'я персонажа означає «те саме, що мисливець». Персонаж, якому приписувалися магічні здібності і чарівні знання: *Середущий не так добрий, як проворний вдався і ніколи, як і перший, дому не тримався, вигнув дужку з обичайки, зав'язав струною, зробив стрілку з очерету, засмолив смолою. І бувало тільки встане, з рання до смеркання скрізь ганяє і стріляє, робить полювання. І із него цар-цариця свою втіху мали і царевича малого всі мисливим звали* (Рудан. ЦС, с. 308).

МИХАЙЛО – у народній традиції це ім'я означає «опікун звірів та захисник мисливців, покровитель сміливців». Він навчив звірей розуміти мову людей, а деяких людей розуміти мову звірів. У казках часто супроводжується прізвиськом: **МИХАЙЛО КАЧКОВСЬКИЙ** – громадський діяч буржуазно-націоналістичного напрямку, австрофіл: *Адже й сам Богдан Андрійович не знає сього докладно або знає стільки ж, як про того Мелхиседека, що був взірцем священства для батька Михайла Качковського* (Фр. КДСР, с. 69); **МИХАЙЛО ЧУПРУН** – *Дев'ятий тиждень, як з дому виїхав у Крим за сіллю* (Котл. МЧ, с. 304). Крім цього, зафіксовано лексему у зменшено-пестливому варіанті: *Ся пасіка була огорожена лісою з лози, і в огородь загородив козак аж сім високих старих коренатих дубів і восьму вербу гіллясту, - хто побачить, було, вербу тую, то кожен питає, як вона вросла тут сама, поміж дубів величних, проста та весела, а верба щовесни давала віду, що хоч сама вона поміж дубами, та добре їй рости тутеньки, бо росла вона, уганяла хутче козакова унука Михайла, – кажу Михайла, бо він не любить, як хто його покличе Михалко, і не дочуває, хоч удесяте гукніть, а як покликати «Михайло» – зараз він наче вродиться поперед вами у широкорукавій білій сорочці, у незмірних шароварах, у червоному поясі – у тому самому поясі, що він його сам купив на ярмарку аж у Кролевці* (Вовчок. Ведмідь, с. 112).

МИША – невеличка тварина ряду гризунів, переважно сірого кольору, з гострою мордочкою і довгим хвостом: *При кінці всі колосочки зібрав граблями, а зерна віником. Зісталось тільки одне зерно, і його разом знайшли миша та горобець* (Липа. Казка, с. 264). К. Думитрашко у казці «Жабомишподралівка» персонізував мишей, показуючи їх соціальний статус, військові навички, особисті характеристики, наприклад: *Я по іменю **Псіхарнакс**, що найменший син, коли знаєш, батька **Троксарта**, коронного пана гетьмана, а мати – миш **Ліхомила Ляхиня**, дочка короля **Птернотрокта**, та породила мене в думлі і, сама годувавши, фігів, родзинків, оріхів і ласощів всяких давала* (Думитр. Жабомишподралівка, с. 447); *Сее ж побачивши, **Ліхонінакс**, край болота стрибавший, швидше чкурнув і, заснавшись, все розказав товариству* (Думитр. Жабомишподралівка, с. 449); *От, як вони мірковались ціпки постромляли у землю, де не візьмись маїталір, од мишей до гінця прискакавший, **Ембісохитр Тигролихович** (так його, бач, величали), звістку об распрі привіз він і так промовляв на все горло...* (Думитр. Жабомишподралівка, с. 451); *Первий Песибоєць списом шпигнув навкид **Ліхенора**, щоб навісний не вискакував поперед батька у пекло. Сторч полетів **Ліхенор** і понюхав землі, мов кабаки. А Троглодит після його улучив у бік **Пеліона**, ратиця вгрузла до самого серця, звалився із нею, мовби той сніп, Пеліон та швидко і ноги одкидав; **дядько Самійло** з Перехитром, збіглись, вхопились вручки, а Сітофаг **Пеліфону** надбив таки добре печінки, бо ухватившись за пуп, покотився, немов от завіни. Як же уздрів **Лімнохаріс**, що збили з ніг **Поліфона**, зараз втратив каменяку, шпурнув та й попав Троглодита, в тім'я улучив його, розколов і лушпиння з оріха* (Думитр. Жабомишподралівка, с. 453-454); *Пан Лімоніс **Тигролиха** у пузо від пупом поранив, а Каламінх як узрів **Птерногліфа**, то з ляку й нестямивсь* (Думитр. Жабомишподралівка, с. 454); *Ліхонінакс же стригнув бородатого Барбарокита, прямо в горлянку шмигнув, не ковтнув він списа, як галушки, а Прассофаг подивився, що **Книглодіоктрєн** женеться, з ляку у воду стрибнув у козацькій, як був, усій зброї, тут-то **Харнак**, спересердя за вибите все товариство, влучив Пелузія списом знічев'я у самі печінки, тричі чи що перекинувся Пелузій і там же дав дуба, а Пелобат, ухвативши повнісіньку жменю грязюки, пику тому заліпив і скоріше од його дременув, та недалеко й учхнув, бо **Харнак** наздогнав його швидко, дав він йому тришия і потилицю добре намилив, знівечив і ізом'яв його з серця на терту кабаку* (Думитр. Жабомишподралівка, с. 455); *Був же між мишами лицар, над всіма завзятий і вищий, злий, немов біс, а хороший, як той намальований янгол, дужий, проворний і хитрий, а звали його **Мерідарнакс**; стоїв один він поганой сотні татарів, жаб він троцив, як косар очерет або білка горіхи, клав, як снопи, урагів і, як ціпом, так списом їх луцив ...* (Думитр. Жабомишподралівка, с. 455); *Був собі дід Андрушка, а в нього – баба Марушка, а в баби – донечка Мінка, а в дочки – собачка Хвінка, а в собачки – товаришка, киця Варварка, а в киці – вихованка, **мишка Сіроманка** (Фр. Ріпка, с. 2).*

У літературних казках письменники цей персонаж переважно описують у множині: *Розмножилися **миші**, як пісок у морі, як зірки на небі: по полях, по лісах, по городах, по садах нічого не видати, лише всюди **миші** та й **миші**; гризе сатана все, гризе і боярські лани, і мужицькі прилуки, нищить все до остатку; з соломи – січка, із зерна – висівки, з трави – потерть, навіть в князевім городі лишилася, мов на сміх, одна головка капусти і ця зверху ніби головка, а в середині кількадесят кіп молодих **мишенят** і голих, і уже трохи оброслих, мов мурашки в купині снуються* (Ков. Киселиця, с. 179); *Лис Микита рік до Мурка: ... Ти жартуєш! Навіть турка я б*

Мишми не трактував! Що ти видумав, небоже! *Миші* їсти!.. Милий боже! Про таке я не чував! (Фр. ЛМ, с. 24).

МІЗИНЕЦЬ – у народі мізинцю надають особливого значення: він знаходиться у безпосередньому зв'язку з душею. Найменший син у сім'ї Канчука, персонажа казки С. Руданського «Цар Соловей»: *Лише мізинець не ридає, шатра не кидає: заховався під постелю і все розважає. ... «Добре, батьку, що сконав-єсь! – синок промовляє. – Чия рука закопала, та і відкопає». І ще теплого з постелі волоче до ями і розкопує ту яму мертвими руками* (Рудан. ЦС, с.322-323).

МІНІСТР – член уряду і голова міністерства: *Що вже великі пани шукали різних способів, щоб її підійти, укоськати та приручити, так де тобі! І з руки їсть, і гладити дається, а скоро що до чого – м'явчить так, що аж крізь вуха прохачується. Ось вони підіслали до неї самого найстаршого міністра. Взяв той у припіл троха вівса, а в жменю шматок хліба та й наближається до Опозиції обережно, мов до брикливої шапки, та все: – Косю! косю! косю!* (Фр. Опозиція, с. 395).

МІСЯЦЬ – у народі уявляється як чоловічина, завданням якого є заступати вночі Сонце й освічувати світ (нічне Боже Око): *Темно. Місяць під ліском в хмари завернувся ... Пригорнувшись, під вікном рюмала Маруся (Боров. Маруся, с. 41); Коли се... зачервоніло, завидніло з-за гори... Не йде – летить Місяченько та прямо до Вечірньої. «Зірненько моя!...» Та стрепенулася. Місяцю мій! Ясний мій! І обнялися. Від радощів одно одному слова не скаже. «Ох, як ти мене вимучив! Ох, як ти мене виморив!» – почала Вечірня Зоря, схилившись до нього на плече головою. – Всі очі продивилися, тебе виглядаючи, попалила серце слізеньками, тебе дожидаючи! Де ж ти так, мій голубе, барився? Чи не гріх же тобі з мене, нещасної, отак знущатися? «Життя моє – лихо моє!» – зітхнув важко Місяць. – Нема мені добра на світі, й не діждуся його ніколи... Дізналася стара гаргара, що ми з тобою кохаємося... Отсе все біля себе держала. Було мені та й всім дісталося! Темноту коштує, на чім світ стоїть... – То все, каже, та сліпорода зводні зводить! – Мене перелесником лає, тебе – повією... (Мирний. КППТК, с. 280-281). Іноді письменники вказують кількість персонажів: *Аж ось вона помітила, що вдалині засяяв вогник. Дівчина пішла навпрошки до світла і вибралась на верхів'я високої гори. Вона побачила там величне і дивне видиво: на верхів'ї палало велике багаття, і навколо того вогню сиділи в колі на дванадцяти величезних каменях дванадцять велетнів. Троє з-поміж них були дуже старі, з довгими сивими бородами, троє інших – трохи молодші, ще троє – в зрілих літах, і нарешті останні троє були молоді і квітучі. Усі вони мовчали й дивилися в задумі на сяючий вогонь. Це були дванадцять місяців року* (Вовчок. ЗКІДТ, с. 124).*

МІТЛА – інструмент для прибирання, який використовують для підмітання сміття, листя, пилу та інших відходів на підлозі або поверхні: *Скоро лиш місяць настане, вона встає вночі, візьме мітлу та й положить коло свого чоловіка, з тої мітли прикинеться така зовсім жінка, як вона, а тоді вона бере оброкенку, іде до мене та й закине на голову* (Кобр. Судильниці, с. 233).

МІЦКЕВИЧ – видатний польський поет, засновник польського романтизму та польської романтичної драми, діяч національно-визвольного руху: *Почався концерт польських жаб на честь Міцкевича, зложений з патріотичних декламацій, співів, гри на сопілках із троці і з гімнастики жаб'ячих соколів* (Маков. ДС, с. 6).

МІЩАНИН – у дореволюційній Україні, що перебувала під владою Росії, – особа, що належала до міщанства: *Був у Глухові колись убогий міщанин, який возився вік з таранню або із сіллю, синку готуючи до скринь; покіль в трупу убрався к новосіллю, оставя синові не більше двісті кп* (Б.-Нос. МБ, с.108)

МЛИНЧИК – ручний млин, призначений для подрібнення зернових культур: *Тут же, дивися добре, стояти буде в одні куточку млинчик, не більший, як ті млинки, що діти собі часом на потоках будують. Сего млинчика проси собі у Дажбога, а проси його дуже, бо він не буде хотів тобі дати, буде казати, щоб ти собі брав і міх золота. Але ти уприся таки на млинці, то він тобі дасть наконець* (Федьк. ВЧМС, с. 481).

МОЙСЕЙ – один із відомих персонажів Біблії: вивів народ Ізраїлю з Єгипту, саме йому Господь вручив кам'яні скрижалі завіту: *Здавна думав я про тебе, щоб овечим стать Мойсеєм, вивести Овець з ярма – із хліва – на вольну волю* (Фр. ЛМ, с. 53).

МОЛОДА – головний персонаж весільного обряду, разом із молодим. Зміна соціального статусу молодої асоціюється, як смерть в минулому і народження в новій якості. Процес «переходу» для молодої більш актуальний ніж для молодого, поскільки їй приходиться на чужий бік, у нову сім'ю. Саме тому більшість оберегів, які вступають в силу після сватання, відносяться безпосередньо до молодої [Войтович 2014: 337]: *Молодая веселая: сміється, не плаче; сидить, хрумтить сосулучки, із льоду горішки, снігурчики, чечіточки прискакали пішки; горобчики-молодчики з ними танцювали, а лисички та зайчики гостей частували* (Ром. ВМ, с. 235).

МОЛОДИЙ – чоловік, який вступає до шлюбу: *Тихо дворники скриплять, молодий уходить: «Піп нас жде, свічки горять (дівчині говорить), в церкві вже ревуть дяки, ждуть світилки, ждуть дружки, ждуть хустки весільні»* (Боров. Маруся, с.43).

МОЛОДИЦЯ – молода заміжня жінка: *Забіжить яка цікава молодиця, та як уздрить таке чудовище, то лиш очі відверне* (Кобр. Чортище, с. 109); *Подивіться ж, яка з неї молодиця, що вона виробляє з бідолашним чоловіком! І моркву скромадить, і кирпу гне, і од завійниць гедзається, а деколи рогачем і тьху дасть неборакові, і цибулькою нагодує. І з парубками вже не та: не насуплюється, а зуби до них скалить і бісики пуска, і між людьми не сидить мовчки, а цокотить, кого попало і коренить, і ганить, а часом і москаля підвезе, та ще й очей у рябка не позича – жива на небо лізе* (Сторож. ЖЧ, с. 31); *Буває й таке, що яка-небудь молодиця, червона як маківка, схопиться, обійме та й поцілується на прощання. «Се, – каже, – щоб не скоро забули нашу хліб-сіль!» Сміху такого наробить вража молодиця – так усі і покотяться, ухопившись за животи. Що то за втішні та швидкі тії харківські молодиці – нехай їм легенько ікнеться!* (Сторож. ЗЧ, с. 49).

МОЛОДЬ – молоде, підростаюче покоління: *Надійшла сільська молодь, що з роботи поверталась, і побачила поета, з ним приязно привіталась* (Укр. ДК, с. 306).

МОЛОКО – біла рідина, що виділяється молочними залозами жінок і самиць ссавців після пологів для годування дітей, малят: *Я лежав у межі і тримав у руках оброкенку, та як вона каже: «Людям жентицю, а мені молоко», та й згортає до себе росу, я став оброкенкою до себе росу згортати, та й скільки вона скаже: «Людям жентицю, а мені молоко», а я за нею: «Що жичиш собі, най буде мені, а що людам, нвай буде тобі». Коли другої чи третьої днини, я не гнав коні на пашу, повісив оброкенку у стайні на кілок та й ліг спати. Я сплю, а то все на мене щось цяп-цяп, дивлюся, а з оброкенки молоко тече* (Кобр. Судильниці, с. 232).

МОРАВА – річка в Центральній Європі, ліва притока Дунаю: *По тихих хуторах, по городах укріплених народ працює, здобува добро. З далеких сторін, із Греції, з-за моря їдуть купці до нас, з Венеції, з Морави, заморські скарги і достатки йдуть на Русь...* (Фр. СКС, с. 268).

МОРЕ – у народних уявленнях символізує світовий океан – простір посеред якого росте Дерево Життя. Усі ріки, усі моря до Океан-моря збігаються. За народними віруваннями, у дні морському є отвори, куди просочується вода і викликає дощ у підземному царстві. Богом моря вважався Морун (Морський цар). Озера і ставки утворилися здебільшого там, де вчинені якісь великі злочини і жахливі беззаконня. Джерела виходять із землі і, злившись воєдино, утворюють ріки, які впадають у море, вода, проходячи крізь землю, очищується, ось чому вона в річках, озерах і колодязях не гірка, як у морі [Войтович 2014: 339]: *Настраився і калфа наш гордий, – але що було робити! Він знав промовити до млинчика, аби рушив, а не знав, як його зостановити. Отже, ніщо було діяти, мусили той коштовний млинчик з корабля у море кинути, а то був би цілий корабель затопив. Але млинчик ще у морі меле собі ту сіль; для того ж то море таке солоне і до сьогоднішньої днини і буде собі солоне, аж доки якому розумнакові не вдасться того млінка з моря видобути* (Федьк. ВЧМС, с. 487); *Чи довго вони там ішли, чи коротко, досить, що в найкращій згоді прийшли аж над море* (Фр. ВЛЮ, с. 78); *Ти, погане та нікчемне море! Ти, безглузда темна сило! Ти, ненажерна безодне! Ти, нікчемне, непотрібне, некрасиве море! Як ти сміло порушити мою хату, забрати мої яйця! Та я тебе до суду потягну, я тобі на весь світ сорому нароблю, я тобі не дам спокою ні вдень ні вночі, поки мені не вернеш усього, що в мене забрало. А море все хлюп-хлюп, хлюп-хлюп* (Фр. ЯСХМС, с. 82); *Най земля стоїть на морі – Де ж оперлось море?* (Рудан. ЦС, с. 319); *Море тихе, море ясне, як дитя дрімає, а за морем свята церква і хрест святий сяє* (Рудан. ЦС, с. 329); *Як жбухнуло на мене Море мокре і студене, Мене й пам'ять відійшла* (Фр. ЛМ, с. 52); *От приїхали до моря, поставали десь на скелі та і слухають веселі – часом де і жалібні – чарівничі ті пісні. Наш Іван і зазівався, що й не чув, як цар підкрався, ухватив його під боки та й укинув у глибоке Синє море...* (Мнж. ІГ, с. 236). Іноді письменники вказують назву водойми, наближену до географічної: *Полював він [мисливий] раз ведмеда, та на своє горе, десь загнався на край світу, під Льодяне море* (Рудан. ЦС, с. 372); *Зараз тільки ось схопилась, у квартиру подивилась: синє море спокійненьке, вирять хвилі веселенько, жайворінка десь співає, божий мир розвеселяє* (Мнж. ТБ, с. 215); *Жалько було Бові свої коханої Настусі, от він осідлав коня вороного і поїхав в землі чужесторонні, до синього моря – шукати царя-рибу*

(Уст.-Г. БК, с. 344); *Піднявся з Чорного моря сердитий вітер, і почав він дути у широкі лимани* (Гнилосир. Верба, с. 152); *Тим часом другі [краплі] простували собі стрижнем аж туди, звідки вітром дихає Чорне море, де говоре-співає широкий Лиман* (Дн. Чайка. КМ, с. 108); *Ой, іду я, дітки, з-за білого моря, де Мороз, мій батько, цар на всім роздоллі; там ніхто не жиє, там і не вмирають, там лиш вітер виє та сполохи сяють, там цариця Північ, рідна моя мати, збудувала з криги пишині палати* (Дн. Чайка. ЗЙВАСК, с. 261).

МОРОЗ – міфічний персонаж, уособлення морозу у вигляді рожевоощого старого чоловіка з бородою в шубі, шапці, з палицею, який морозить усі навкруги своїм подихом [Войтович 2014: 339]; холод, коли температура повітря спадає нижче нуля: *Як узався Мороз в боки та став танцювати, то мусили усі гості з будинку тікати: свістить, рипить, підстрибує, аж дуби тріщали* (Ром. ВМ, с. 236); *Ой, іду я, дітки, з-за білого моря, де Мороз, мій батько, цар на всім роздоллі; там ніхто не жиє, там і не вмирають, там лиш вітер виє та сполохи сяють, там цариця Північ, рідна моя мати, збудувала з криги пишині палати* (Дн. Чайка. ЗЙВАСК, с. 261); *Старий Мороз аж регоче, та рипить зубами, «Оце буде моя жінка, оцю закохаю! Тепер же я на весілля до себе прохаю»* (Ром. СМ, с. 235); *І побігли крапельки униз, урилися у темну, м'яку землю, як робаки, а мороз зверху стука, глибше заганняє* (Дн. Чайка. КМ, с. 105-106). Іноді міфічному персонажу письменники дають описову додаткову назву, вказуючи кількість персонажів та умовний вік: *Ой гуляли в полі два морози, два морози, два рідненьких брата. Брат старіший звався Ніс Червоний, а молодший – Синій Ніс на ймення* (Грінч. ДМ, с. 108).

МОСКАЛЬ – житель Московщини, що оселився в Україні. Москалі виїжджали в сусідні країни більш-менш масово під час царювання Івана Грозного в другій половині XVI століття [Бадін 2008: 33]; мовне вираження етностереотипу, що має негативне сприйняття, часто лексема вживається у множині: *Москаль, стоячи коло будинку з оружиною, зараз гукне: «Куди? Назад!»* (Куліш. Півпівника, с. 181); *Знай, неборак, ганя то й той, то в сей куток: то зазирне в курник, то дейко до свинок, спита, чи всі таки живенькі поросятка, індики та качки, курчатка й гусенятка; то звідкіль навпростець махає до овець, до клуні, до стіжків, до стайні, до обори; то знов назад чимдуж, – щоб часом москалі (а їх тогді було до хріна на селі), щоб москалі, мовляв, не вбрались до комори* (Г.-Арт. ПТС, с. 24-25).

МОСКВА – місто в Росії; у балтійських мовах означає «багнисте, мокре та в'язке»: *Проїхавши Мерехву і перебравшись через плеса Мжі, виїдеши на торговий шлях, що йде у Крим. Протоптала сей шлях ще татарва, як колись ходила на наше безголов'я під Москву палити городи і забирати у неволю хрещений люд* (Сторож. ЗЧ, с. 50); *Далі чує тихий голос: «Годі, серце, спати: збирається сильний турок Москву воювати».* «Не боїться Москва турка, – хтось говорить знова, – коли турок хоче битись, то Москва готова» (Рудан. ЦС, с. 338); *Увіривши, що князь Засульський з Москвой чи схоче воювать, то й хан із Крима і князь руський збіжаться ласк його шукать. І що казни у Соломона (що Мельхом був поуз Кедрона) ніколи стільки не було, як у його скарбовій залі, дарма що в скрині аж гуло!* (Б.-Нос. УП, с. 126).

МОСКОВЩИНА – стара українська назва Росії: *Та з сього боку Харкова ще не так: з Липець наша Україна теперечки якось Московщиною дивиться – намість шинків*

проклята кабащина, постоялі двори на московський звичай; скрізь по дорозі тягнуться московські однокінні телеги, одна до другої попричеплювані як фіги на личку; куди не глянь – усе пилюпи з рудими бородами у лаптях, аж занудить на них дивлячись (Сторож. ЗЧ, с.48).

МОШЕННИКИ – особи, які вчиняють злочин за допомогою зловживання довірою з метою отримання неправомірної вигоди, найчастіше матеріальної: *Перша: що чумаки мошенники, а не москалі, того в тямку й не візьме, що як українець навчиться мошенства, то трьох москалів перейде; як та відьма вчена буває завжди зліша від родимої* (Кухар. ВК, с. 40-41).

МОШКО – єврейське ім'я, що означає «спокійна, неагресивна людина»: *З жидами радимо обходитися делікатно. Коли Мошко обідре дурного Івана так зручно, що не може дістатися до криміналу, то Мошка варто за це поцілувати; такий проворний і здатний до життя елемент потрібний усюди* (Маков. ЯЯВГ, с. 19).

МРЕЦЬ – може ходити по цьому світу з різних причин. Наприклад, земля не приймає мерця, бо не було по ньому відправи, і тоді його душа стає духом-демоном. Мерці також можуть стати перевертнями і раз у раз вертатися з того світу через журбу за полишеною родиною, любов до них. Буває, що мерці-перевертні ходять по землі, аби помститися за щось живим. За стародавнім народним віруванням, Бог тричі на рік відпускає мерців з того світу: перший раз у Чистий четвер перед Великоднем (його ще називають «Мертвецький Великдень» або «Навський четвер»), другий раз на Зелені свята і третій раз на Спаса. У ці дні мерці встають опівночі зі своїх могил і приходять під церкву на звук дзвонів, що б'ють тільки три рази. Виходить священник, теж мрець, і голосно проказує якусь молитву, що від неї двері в церкві самі відчиняються. Мерці входять до церкви, і священник починає Богослуження. ... У такі ночі мерці не бояться ні хреста, ні молитви, а як побачать живого чоловіка, то душать до смерті [Волосевич 2005: 243]: *То ізнову голос промовляє: «Я тут мрець між іншими мерцями. ... Ох, велике лихо нас побило: князь наш вмер, а мачуха князенка невідомо де поділа, люта, і всю землю повила туманом (бо вона велика чарівниця), сонце праведне від нас закрила – обняла нас темрява велика, ми у ній блукаємо й не знаєм, чи живем, чи ми вже повмирали...* (Грінч. МТК, с. 196).

МУЗИКА – мистець, за яким визнаються чарувальні здібності. У давній Україні музиками зазвичай були скоморохи, лірники. Згідно з повір'ям, щоб оволодіти музичною майстерністю, потрібно укласти договір з нечистою силою. Людина, яка бажає стати музикою, повинна до сходу Сонця піти на перехрестя і, роздягнувшись догола, заграти на скрипці; також для цієї мети слід уночі закопати на перехресті наповнену горілкою сопілку. Через сім днів її треба відкопати: якщо чорт прийняв захід, горілки виявиться на половину менше, а ще через сім днів сопілку знову дістають – якщо там зовсім не буде горілки, людина буде досконало грати на сопілці навіть уві сні. Музика – один із обов'язкових присутніх на весільному обряді, зокрема коли молоду виводять із дому, коли виносять коровай, коли просівають борошно для короваю, коли голять молодого тощо. У казках зустрічається мотив чарівного музики, гра якого заставляє всіх безперестанку танцювати [Войтович 2014: 341-342]: *Музика різко від вуха заграє, а бас то загудів, то, в лад вибиваючи, моторні дівчата аж піднімав; а хоть ноги потомлені – до круглого рвалися танка; гарні хлопці в підкови*

до складу кресали, позираючи радісно кожний по своїй дівчині; сваненька з молодцями, стиснувшись у кутку коло припічка, хоть дрібненько, но частенько витрясали крупник із чарочки, не дбаючи, собі раденькі, на старих своїх довговусих господарів, на другому боці в куті, коло скрині, спорою мірою попиваючих. Було то весіллячко... (Шашкевич М. Олена, с. 55); **Музики** загули, а циган так і пішов кружка по мальованому помосту (Куліш. Циган, с. 158).

МУЛЯРИ – це робітники, що беруть участь у зведенні і ремонті житлових будинків, мостів та інших споруджень із будівельних матеріалів: *І муляри і зійшлися, мисливого взяли, назад руки і зв'язали, в стовп замурували* (Рудан. ЦС, с. 379).

МУЖИК – народна назва для чоловіка, особливо селянського походження: *Другим же шляхом ріжнаті прості по снігу риплять собі санчата, – то мужик у ліс по дрова їде: на йому кожух – на латі лата, шапка в його вся в дірках, старенька, вітром буйним шапка та підбита: як повіє, так і провіває; шкарбани – не чоботи узуті, та ще й ті роти прозявляли* (Грінч. ДМ, с. 109); *Ой, ще ж я не встала з тяжкого упадку, аж тут баба лізе та й несе лопатку. Та й несе лопатку, а мужик коцюбу, – вони присяглися на мою загубу* (Фр. ЛС, с. 427); *Там пили усі, гуляли, добрі мислі собі мали, випивали скільки мочі аж до самої півночі... Мужики – то конівками, а баби – ті вже чарками, всіх гіркенька не минала, а кому здавалось мало, той ішов під самий чіп, не кричали йому – чіп. Деякі понабирались, що й додому не добрались; між такими був і я, каюсь, братія моя!* (Мнж. ТБ, с. 233); *За те ж там мужики багаті, Город свій всяк зоре, та йде чумаковати* (Рудиков. Казка, с. 363); *У! Кипить в селі тривога! Наче ті вовки з берлога, позривались мужики. В чім хто був, в тім вибігає, що попало, то й хапає як оружжя до руки* (Фр. ЛМ, с. 20).

МУСІЙ – традиційне українське чоловіче ім'я, народна форма імені Мойсей, що з єгипетської мови означає «дитина, син»: *А може, геть в густом гайку, піддавшись любові божку, сама вкохавшись по шию, пустуя марно те дала селянському дружку Мусію, що так од пана стерегла* (Б.-Нос. Помилки, с. 116).

МУХА – нечиста комаха, вважається втіленням душі (Харківщина, Полісся, Волинь) і пов'язана з психікою людини. За карпатськими віруваннями, в муху може перетілюватися диявол; загальна назва дуже поширеної комахи ряду двокрилих, що є переносником збудників заразних хвороб, живуть переважно роєм: *Прилетіла муха жвава і сказала, що вона лева бачила і сили в світі більшої не зна* (Грінч. МК, с. 38); *Війна то війна. ... А Королик і собі поскликав усю пташню, а ще більше лісової дрібноти: Мух, Чмелів, Шершнів, Комарів – і наказав їм лагодитися на завтра до великої війни* (Фр. КІВ, с. 45); *Була собі мушка-золотушка; вона собі літала, бреньчала, аж поки в павутину попала* (Фр. КДМДБ, с. 377).

МУШТАТІ – різновид чортів: *Сядь ось під мережу та сиди тихенько, тільки до усього прислухайсь пильненько. Саме опівночі вилізуть з-під греблі – куці та муштаті – оті куцоребри, будуть собі гратись, мов маненькі діти, тут вже ув обидва за ними гляди ти!* (Мнж. ЛГ, с. 332).

Н

НАГАЙ – батіг із сплечених ремінців із коротким пужалном; чарівна річ, яку залишив персонаж Канчук у спадок у казці С. Руданського «Цар Соловей»: *Друга річ – нагай ремінний, тільки-но сказати: «Погуляй на кім, нагаю!» – то й зачне гуляти* (Рудан. ЦС, с. 326)

НАЙМИТ – робітник, який працював у дореволюційній Україні на господаря за наймом: *Наймит – парубок ще молодий, працюватий, непитуций, а наймичка – теж чесного роду, осталась бідною сиротою, і покійниця прийняла її до себе, як рідну дитину* (Сторож. Скарб, с. 35); *Вийшов з церкви за дзвіницю, ходить і блукає. Аж приходить попів наймит да і розважає* (Рудан. ЦС, с. 337); *Наймит став розповідати, що на кожний новий місяць газдиня страшно його мучить* (Кобр. Судильниці, с. 233); *На другий день раненько, ще до схід сонця, хазяїн з наймитами, з жінкою і дитиною поїхали в поле жити, а Сірко і собі за ними* (Карп. ВІСС, с. 89).

НАЙМИЧКА – робітниця, яка працювала у дореволюційній Україні на господаря за наймом: *Наймит – парубок ще молодий, працюватий, непитуций, а наймичка – теж чесного роду, осталась бідною сиротою, і покійниця прийняла її до себе, як рідну дитину* (Сторож. Скарб, с. 35), *Іде чоловік, але жінка міцно заснула, нічого дивного, що заспана наймичка встала отворити двері* (Кобр. Судильниці, с. 227).

НАЛИВАЙКО – український військовий діяч, козацький ватажок. Один із керівників повстання 1594-1596 років у Речі Посполитій. Відомо лише те, що Северин народився приблизно 1558 року у невеличкому містечку Гусятині на Поділлі. Хлопчина став сиротою в ранньому дитинстві, проте зміг отримати освіту. Згодом він вирішив зв'язати свою долю із Запорізькою Січчю, де заслужив повагу та пошану своїх товаришів-запорожців через численні бойові походи за це його й обрали отаманом. Брав участь у повстанні проти польської шляхти. Добре озброєні регулярні частини Речі Посполитої та козацькі загони Северина Наливайка зішлись в бою на підступах до Білої Церкви. Обидві сторони зазнали значних втрат. Для ведення тривалих бойових дій сил у повстанців не вистачало, і Наливайко прийняв рішення відійти на Лівобережжя, проте каральний корпус Жолкевського розпочав переслідування. Поблизу Лубен повстанці були змушені вступити у бій. Контратаки польської шляхти тривали і вдень, і вночі, але повстанці хоробро та мужньо відбивали усі спроби ворога завладати своєю фортецею. Северина зрадила частина повстанців, на чолі з Григорієм Лободою. В ніч з 6-го на 7-е червня 1596 року Наливайко був захоплений та переданий до рук польських шляхтичів. Декілька місяців отаман поневірявся у польських в'язницях, пройшовши через жахливі тортури. Козацького отамана стратили 21 квітня 1597 року у Варшаві. За офіційною версією його четвертували. Проте є свідчення, що Северина вінчали розпеченою до червоного кольору залізною короною і посадили на мідну кобилу, наповнену розжареним вугіллям. Інші джерела стверджують, що лідера українських повстанців спалили живцем в череві мідного бика, але безперечне єдине: стійкість і мужність козацький отаман зберіг до останнього подиху (М. Павлов): *Наливайка пекли у мідному бичу: уся Варшава збіглася послухати, як зареве бик, та нічого не почули – істлів, сердешний, на вугілля, а голосу не подав* (Сторож. ЗЧ, с. 61).

НАПОЛЕОН ВЕЛИКИЙ – відомий французький полководець, державний діяч та імператор, який живе у XVII-XIX ст. Здобув славу своїми військовими кампаніями, а також заклав основи сучасної французької держави: *Д-р Жабський думає кілька хвилин. Підніс очі до неба і почав говорити поважно: «Наш батько Тарас, заким запалив лучницю правди, волі і науки, мусів перше уродитися, і він справді уродився в часи Наполеона Великого, коли в Європі...»* (Маков. ДС, с. 6-7).

НАРОД – 1. група людей, об'єднаних спільним походженням, мовою, культурою та традиціями; 2. основна маса населення країни або території: *Народ собі на сотні голосів: «Давай! Поддай! Давай!...»* (Б.-Нос. ПП, с. 122); *Ти знаєш, воєводо, ті кияни – дурний народ! Вони за Святослава готові у огонь і воду. Ну ж дізнаються, ударять на тривогу!..* (Фр. СКС, с. 302).

НАСТЯ – розмовна форма від імені Анастасія – популярне жіноче ім'я давньогрецького походження, що означає «повернення до життя, воскресіння»: *Врозтіч метнулась жінота, тікають, деякі з кручі у річку стрибають, Піп же гукає до миру зичливе: «Людочки добрі! Спасайте-бо Настю, он вона плине і кужіль за нею! Кухву горілки вам ставлю за теє, тільки не дайте, сердешній, пропасти!»* (Мнж. КПХЛ, с. 285).

НАУКА – сфера людської діяльності, спрямована на вироблення нових знань про природу, суспільство і мислення: *За нічліг дари великі під полою він тримав: Розум, Правду і Науку був би він подарував* (Кон. Казка, с. 232).

НАУМ – ім'я в перекладі зі старосєврейського означає «той, що тішить»; за народними віруваннями – покровитель розуму, знань і доброчинства: *Да торк ногою в стіл; той набік повалився, і весь скляний товар з всієї худобою у скляночки розбився; і неборак Наум, щоб не загонив хмар і мильні не дув батьки, хоч не хотів, де розженився, ще мусив прибивать склянки* (Б.-Нос. МБ, 113).

НЕВІЛЬНИЧКА – та, що перебуває в неволі або людина, яка повністю підкоряється комусь чи чомусь: *Коли ж от місяць всвіщене йому постать жіночу, що поспішається тудою, звідки він іде, – і вона його зобачила, спершу наче злякалась, далі ніби пізнала, і оце вже коло його, і одкида рубок з лиця, і чує Остап любії слова й пізнає козачку-дівчину з русою косою, невільничку турецьку* (Вовчок. Невільничка, с. 108).

НЕДІЛЯ СВІТЛА – перший день після Великодня, який християни відзначають, святкуючи Воскресіння Ісуса Христа. В народі цей день називають Провідною неділею: *А від світлої неділі, як заприщався, пан смисловий із царівної біль не воювався* (Рудан. ЦС с. 371).

НЕЗГОДА – казковий персонаж, який втілює в собі відсутність взаєморозуміння, мирних стосунків, злагоди між ким-небудь; чвари, розлад: *Бідні люди хотіли собі побудувати дім – тривкий, кам'яний, вигідний. Змалку вони наслухались стільки разів приказки «Згода дім будує, а Незгода руйнує», що рішили запросити Згodu, щоб і їх дім збудувала. ... Згода першим ділом пішла до Незгоди, що жила також у*

нужденній землянці на краю міста і весь день тільки й робила, що гарчала, та сварилась, та до поліції з сусідами тягалась (Фр. ЯТЗДБ, с. 231).

НЕМЕЦ – житель Німеччини; назва походить від слова «німий», так нібито називали людей, які не говорили мовою слов'янських народів, причому не тільки німців, а й інших західних європейців: *Аж за терену густого німець показався... «Я сем, члечку, вбогий **немец**, фон Австрія з родем, жиє собі тільки штукам, з чужим хлебом – водем, як сват святем, нам Австрія хлеба не розділа, тільки з вогнем нас паліла, з водем нас топіла* (Рудан. ЦС, с. 334-335).

НЯНЬКА – людина, що доглядає за чужими дітьми: *От розговорилася **нянька** та зараз і сосонку купила. Сказала потім везти деревце до її панів. Приїхали. Сосонку внесли в горниці, а Максим заїхав у двір. **Нянька**, бачите, закликала Максима в кухню трохи погрітися – чаєм його заходилась приймати. Бо хоч вона вже й городянка була, та колись у сусідньому селі жила, так ото й кумою була Максимові* (Пч. Сосонка, с. 387); ***Нянько**, там щось дивиться в вікно... я боюсь... – Вигадуйте, вигадуйте, то таки візьме вас Хо в торбу... Ну, проказуйте знов: «Хліб наш щоденний дай нам сьогодні...» Але хлопець уже не слухає **няньки**, він не може відірвати очей від вікна. Те вікно притягує його увагу, захоплює всі думки, запановує цілою істотою дитини* (Коцюб. Хо, с. 179).

О

ОВЛУР – у коментарях до казки – боярин, ізгой, 40 років: *Так, княже, я Предслава! Нещасного **Овлура** бідна жінка. Спасибі, що пізнав мене нарешиті, а то сама я швидко вже не зможу себе пізнати* (Фр. СКС, с. 261).

ОВРУЧ – місто Житомирської області, виникло у давньоруську добу. Назва походить від праслов'янської лексеми, що означає «копіти, пінитися, клекотіти»: *Давно колись у **Овручеві**, коли знаєте, народивсь хлопчик Остап і, як тільки став він на свої ніжки, зараз пішов по **Овручеві**, подививсь усюди та й каже: «Ге-ге! Погано жити людям у **Овручі**! Треба б сьому лиху запобігти»* (Вовчок. Невільничка, с. 99).

ОДАРКА – жіноче ім'я українського походження, яке є народною формою імені Дарія. Воно має давню історію в українській культурі і пов'язане з поняттям «подарунок»: *Оце сказала! Адже **Одарка** швидко свого матиме — такого, що як говорить, то й носом грає, не тільки очима* (Коцюб. Хо, с. 186); *Тільки переступив дід через рівчак – з-за кущів назустріч **Одарка**. У квітках, у стьожках, як до вінця. Так і кинулась на шию діду* (Сторож. ЗЧ, с. 69).

ОДУД – невеликий птах із довгим чубом, тонким загнутим донизу дзьобом і яскравим строкатим забарвленням. У європейських країнах його вважають птахом із обмеженим інтелектом; нечистий птах, в руки його не беруть, бо від тіла буде смердіти: ***Одуд** з дятлом наскочили – ну його клювати, бо привикли, щоб носами щонебудь довбати* (Алекс. ЧВ, с. 159).

ОЖЕЛЕДЬ – тонкий шар льоду на поверхні землі, на деревах тощо: *А ще твої челядоньки скарбу не глядять: ожеледь ясні кришталі любить розкидать, а метелиця без міри любить пустувать* (Дн. Чайка. ЗЙВАСК, с. 258).

ОЗАРКЕВИЧ – Іван Озаркевич, громадський діяч, священник, батько Наталії Кобринської: *Гаркнути гаркнув, та з'їсти не з'їв. Таки йому Озаркевич кістю в горлі став, і бідний Кішка не міг його ні проковтнути, ні виплюнути* (Фр. Опозиція, с. 397).

ОЛЕКСІЙ ТЕПЛИЙ – назва православного свята, яке вшановує преподобного Олексія. Цей день також символізує прихід тепла після холодної зими: *Теплого Олексі вже минуло, і Великдень на воротях став* (Свидн. ПСНП, с. 379).

ОЛЕНА – українське жіноче ім'я, що походить з грецької мови, що означає «світло» або «смолоскип»: *А Олена, пишна княгиня, як русалочка, гарна, ще раз вінком барвінковим золото-зеленим стрійна, їх веселій придивлялась охоті та часто в легкій коломийці розковану русу косу на легкий кругом пускала вітер* (Шашкевич М. Олена, с. 56).

ОЛЕНЬ – велика жуйна тварина з гілчастими рогами і коротким хвостом, довгою шиєю та стрункими ногами: *Де не взявся Вовчик-братик. Ще вчора він був добрим знайомим нашого Микити, але тепер, побачивши нечуваного синього звіра, всього в колючках та з таким здоровенним, мов із міді литим хвостом, він аж завив з переляку, а отямившись, почав утікати, – ледве хлипає. Натрапив у лісі Вовчицю, далі Ведмедя, Кабана, Оленя – всі його питають, що з ним, чого він так утікає, а він тільки хлипає, баньки витріщив та, знай, тільки лепече: «Он там...»* (Фр. ФЛ, с. 76-77); *Ось виступає Авряк бирькуватий: «Б'єм тобі, Царю, чолом всі народом!.. Тут ось і Вовк Сіроманець із родом, Кіт Муруганько і Рева патлатий; далі Осел капловухий та Зайко, Трусик Шашчя з Медеяном ось тут, Цап Мекеке та і Кізенька тут, Білочка, Ласочка і Гоностаiko тут ізійшлись на позов чередою; ось дробинаста облуда Коняка, ось ремигайло недоступ Воляка; далі ж подвір'я усе дичиною крилось із степу: Бабак і Куниця, Олень Рябкий і Сугак-тонконіжка, скверний Хаврях і Тхорище дряпіжка... Геть їх позаду пішла уже птиця: Бушля чубата, Цибатко Журавка, Качур-шавкун і Гусак танцюристий, Стрепетень, Чайка, Індик бадьористий, збіглись усі, мов на мед де мурашка. Стільки зібралось усякого звіру, птиці злетілось, що й ліку не мало! На Лисовина усе те напало, кожне волато тут: «Смерть бузувіру!»* (Мнж. КПХЛ, с. 302).

ОЛЬГА ПОМПІНСЬКА – покоївка, персонаж казки І. Франка: *Пан Лев Зам'ятальський заручився вчора з панною Ольгою Помпінською. Сей семейний празник відсвятковано в найтіснішій приятельській кружку, та проте дуже весело та сердечно. ... Добродій Лев Зам'ятальський – то не жаден молодий панок, але старший, поважний, давно жонатий пан, а панна Ольга Помпінська – се покоївка у жінки його ексцеленції* (Фр. ІОК, с. 170).

ОПОВІДАЧ – виконавець епічних творів за допомогою традиційно-виразних засобів, частіше прагне не створити, а передати почуті варіанти казки, які розповсюджені саме в його місцевості, від когось. Міфи і фольклор довгий час служили єдиною формою передання цінної інформації. Їхня роль змінилася лише після появи писемності. Не

випадково бувало, що оповідач діяв у казковому світі майже на рівних із персонажами. Оповідач одночасно і передає, і створює фольклорний твір. Певна частина літературних казок фіксує зачини, де письменник виконує роль оповідача: ***Я би вам хотів казочку написати, але таку, аби вже така! та лиш не знаю, відки зачати*** (Федьк. АІЄ, с. 214); *Ой слухайте, діточки, дівоньки й хлоп'ята, **розкажу вам казочку, мої лебедята!*** (Гл. ПНК, с. 324); ***Ні вже, куме, що не кажи, а як заєць перебіжить дорогу, то вже без халепи не обійдеться*** (Куліш. СК, с. 125); *Йй же Богу, **надокучило вже розказувать!** Та що ви думаєте? Справді обридло: **розкажуй та й розкажуй – і одчепитись не можна!*** Ну, добре, я розкажу, тільки вже, йй-богу, в останній раз! (Гоголь. ЗМ, с.92); ***Ми, малі діти, страх як любили казки!*** (Мирний. КППК, с. 274); ***Брате Ф!.. Знаєш, як ми ще учились у школі!*** Іноді там ми з тобою пісень затинали козацьких про Сагайдачного, про Морозенка і новобранців, а на кутю так, здається, і колядовати ходили (Думитр. Жабомишподралівка, с. 445); ***Можє б, хто послухав казки? Ось послухайте, панове! Тільки вибачте ласкаво, що не все в ній буде нове... Тож, коли хто з вас цікавий, сядь і слухай давню казку, а мені, коли не лаврів, то хоч бубликів дай в'язку*** (Укр. ДК, с. 301); ***А годі, братці, сумувать із важним і нудним гаданням! Ще хочу казку вам сказать;*** не все й куняти над казанням: Той ні до чого чоловік – хто не уміє веселиться (Б.-Нос. Помилки, с. 114).

ОПОЗИЦІЯ – персонаж казки, який уособлює в собі протиставлення поглядів та дій у політиці: *Була собі раз **Опозиція**, та така гостра, що не дай господи. Годі було до неї доступити, хоч ти сказися. І не то, щоби кусала або хоч гарчала, а м'явкала, та так вам голосно, що як м'явкне в Відні, то чути аж у Львові, а як зам'явчить у Львові, то чути аж у Куликові та в Великих Очах* (Фр. Опозиція, с. 395).

ОРЕЛ – цар птахів та господар небес, духовне єство світотворення. Він сидить на вершині Світового дерева й відає про все. Однак у фольклорі займає ранг нижчий від сокола: *Там орел панує зі своїми **орлами**-міністрами. Ради сойму, послів від поодиноких родів птахів там зовсім нема: як цар скаже, так всі слухати мусять. Ще більше: недавно видав їх цар приказ, щоби всі однаковою мовою говорили – всі по-орлиному: і чаплі, і бузьки, і лебеді, і гуси. На той приказ лебеді зі страху зовсім оніміли, і тепер кажуть, що кожен лебідь доперва перед самою смертю пісню жалібну проти царя співає, гуси лиш гегочуть, бо давно свою мову забули, а бузьки клеочуть; а перше і вони по-своєму говорити вміли* (Васил. КПТБО, с. 302); *Перегородом знов синам кінь говоре: «Треба вам десь добути товарижу, чи вола, чи коров'яку, та, забивши, геть із неї, – тельбушки і все такеє – із черев повикидати, та тоді кого сховати треба буде з вас гарненько у той толуб та пильненько доглядатись. Як **орли, орленята** й соколи посідають на те стерво так швиденько треба перше уловити орленятко: то **орел**, його вже батько, буде жалібно прохати орленя те не чіпати»* (Мнж. ТБ, с. 226); *Полети-но ти до **Орла**. Він щодня літає під саме сонце і знайомий у небесних сторонах, може, він тобі що допоможе. Поклонилася Синичка Бузькові та й полетіла до **Орла*** (Фр. ЯСХМС, с. 85). У літературних казках періодично спостерігаємо жіночий мовообраз: **ОРЛИЦЯ** – *Коли це десь узялась **орлиця** над високими скелями. Вона крутилась, крутилась над скелею, а далі, як стріла, шугнула просто на Уласа і вже хотіла вдарить його крилом, щоб зіпхнути в безкеття. Улас вхопив **орлицю** за пера в крилі й крутнув так здорово, що поламав пера. Пір'я посипались в глибоку долину. **Орлиця** крикнула і впала наниз* (Н.-Л. ДБ, с. 309); форму множини мовообразу: **ОРЛИ** – *Значить, – говорить далі Лис, – треба нам іти густою лавою, держатися купи, бо там у ворога є й **Орли**, і Шуліки, і*

всяка птиця; як будемо йти врозбрід, вони готові нам очі повикльовувати (Фр. КІВ, с. 46); Нечувана радість запанувала в звіринім царстві. Зараз кинулися робити порядки. **Орли** та Яструби наловили Курей, Вовки та Ведмеді нарізали Овець, Телят і нанесли цілу купу перед нового царя (Фр. ФЛ, с. 80); та опис пташеняти орла: **ОРЛЕНЯ** – Спустившись по вірьовках, він вліз в печеру, взяв одне **орленя**, посадив його в кошик, прив'язав кошик до себе й почав вилазити по вірьовках вгору (Н.-Л. ДБ, с. 309); Перегойдом знов синам кінь говорить: «Треба вам десь добути товарию, чи вола, чи коров'яку, та, забивши, геть із неї, – тельбушки і все такеє – із черев повикидати, та тоді кого схвати треба буде з вас гарненько у той толуб та пильненько доглядатись. Як орли, **орленята** й соколи посідають на те стерво так швиденько треба перше уловити **орленятко**: то орел, його вже батько, буде жалибно прохати орленя те не чіпати» (Мнж. ТБ, с. 226).

ОРЕНДАР – особа, яка бере у тимчасове користування майно (рухоме або нерухоме) за певну плату: Тільки вгледів **орендар** запорожця, зараз і підскочив до його з пляшкою (Сторож. ЧК, с. 112); іноді в казках письменники додавали до мовообразу ім'я: А хоть не була она у великих панів, але попросту у Марусякової Хими, що у **орендаря Іцька** за наймичку служила, то се їй бувало і не згадує, бо відразу тобі втне, що она з панських та що така собі тоненька, як то бували давно ті іголків-угорки, що їх жидівки лиш по дві за крейцар продавали (Федьк. ІУП, с. 193).

ОСЕЛ – свійська робоча тварина менша за коня. Осляча впертість вже давно стала розхожим виразом. Насправді ці тварини не стільки вперті, скільки обережні. Через дуже добре розвинений інстинкт самозбереження змусити їх робити те, чого вони не хочуть, практично неможливо. Голоси у віслуків гучні, але неблагозвучні. Вираз «ревіти, як осел» зазвичай використовується для позначення неприємних гучних криків. По гучності, до речі, з цими тваринами мало хто може посперечатися – почути їх рев можна на відстані до 3-5 кілометрів. Ослячі копита, на відміну від кінських, не пристосовані для швидкої скачки, але вони краще підходять для пересування по кам'янистій місцевості і в пустелях. Втім, віслюки все одно здатні розвивати швидкість до 70 кілометрів на годину, просто зазвичай у них немає необхідності так швидко бігати. У казках іноді спостерігаємо подавання лексеми у множині: Був собі **Осел**. Багато було йому праці у господаря (Фр. ОІЛ, с. 5); Ось виступає Авряк бирькуватий: «Б'єм тобі, Царю, чолом всі народом!.. Тут ось і Вовк Сіроманець із родом, Кіт Муруганько і Рева патлатий; далі **Осел капловухий** та Зайко, Трусик Шашчя з Медеяном ось тут, Цап Мекеке та і Кізенька тут, Білочка, Ласочка і Гоностайко тут ізійшлись на позов чередою; ось дробинаста облуда Коняка, ось ремигайло недоступ Воляка; далі ж подвір'я усе дичиною крилось із степу: Бабак і Куниця, Олень Рябкий і Сугак-тонконіжка, скверний Хаврях і Тхорище дряпіжка... Геть їх позаду пішла уже птиця: Бушля чубата, Цибатко Журавка, Качур-шавкун і Гусак танцюристий, Стрепетень, Чайка, Індик бадьористий, збіглись усі, мов на мед де мурашка. Стільки зібралось усякого звіру, птиці злетілось, що й ліку не мало! На Лисовина усе те напало, кожне волато тут: «Смерть бузувіру!» (Мнж. КПХЛ, с. 302); Пригадую собі, – мовив з сокрушенням серцем **Осел**, – що раз мій господар запряг мене до візка і цілий день возив мною гарбузи, дині, моркву і всяку ярину з города. Отоді-то з візка впав один огірок, я схилився, підняв його і з'їв (Фр. ВЛЮ, с. 79); Пасся раз **Осел** на пасовиську та якось наблизився до лісу, а за пнем сидів Вовк, вискочив до **Осла** й хотів його роздерти. А **Осел**, дарма що його за дурня вважають,

зараз надумав, що йому зробити. Вовк до нього біжить, а він усміхається так радісно, кланяється йому низенько та й каже: «От добре, от добре, пане Вовче, що ви прийшли. Я вже тут вас шукаю-шукаю!» (Фр. ВС, с. 22); *І взяли Микиту духом, і зв'язали, й повели стражники у трибунали; в трибуналах засідали старі Цапи й **Осли*** (Фр. ЛМ, с. 36).

ОСИ – сімейство жалких комах, яке заради захисту яєць зроблять усе. Вони не рояться. Нові колонії з'являються навесні завдяки тому, що матка відкладає яйця, пестує робітників, і поступово колонія ос збільшується. Після запліднення самки впадають у сплячку, а самці гинуть. У деяких видів ос у гнізді може перебувати до 20 тисяч особин. Коли оса жалить, вона не тільки впорскує отруту в свою жертву, але і кусає її щелепами. У цьому полягає її відмінність від бджоли: *А звірі вже не питали, що там сталося, а з переполоху кинулися тікати, куди хто міг, одні через других. А Птахи, **Оси**, Шершні за ними, на них, б'ють з гори, клюють, рвуть, кусають. Страшний був бій!* (Фр. КІВ, с. 47).

ОСІНЬ – одна з чотирьох пір року між літом та зимою. О. Романова у казці не називає імені доньки Старого року, але чітко вказує на нього через опис здібностей: *Третя дочка, сов сонечко, ще й жовта спідниця; Сама гладка та здорова – любо подивиться. Вона в полі колосочки серпом дожинає, Або груші та яблука на зіму ховає* (Ром. СМ, с. 235).

ОСНОВА – колишня слобода поблизу міста Харкова, яка існувала впродовж кінця XVII – початку XX сторіччя. Увійшло в межі міста на початку XX сторіччя. Ці землі були заселені як слобода полковником Харківського козацького полка Федором Григоровичем Донцем у другій половині XVII сторіччя. Деякий час це був маєток відомої козацької старшинської родини Донець-Захаржевських. 1713 року слобода була продана вдовою полковника іншій козацькій старшинській родині Квіток. Першим власником, із Квіток став Квітка Григорій Семенович. До XX сторіччя Основа стає родинним гніздом родини, а сімейний склеп під храмом Іоанна Предтечі, стає пристанищем майже всіх членів родини. Маєток переходить у спадок у родинному колі. На початку XIX сторіччя стає культурним осередком Харківщини. На той час її власниками були брати Андрій Федорович Квітка та Григорій Федорович Квітка (видатний український письменник та культурний діяч, більш відомий за псевдонімом «Основ'яненко», 1778-1843 роки життя) [Гумілевський 1857-1859]: *Тут зараз починається отой великий бір, що високі сосни аж хмару підпирають. Оце ж вам і **Основа**, де батько наш Квітка збив собі з своїх повістей такий міцний човен, що до віку вічного буде плавати по плюгавій річці Леті. Отут же і вольна; сюди ж то харківські міщани і народ, ударивши ликом об землю, сходяться одвести душу і задавить горе свого бездоля. Отут побачили б ви у неділю і по празниках, скільки збирається народу!* (Сторож. ЗЧ, с. 48-49).

ОСТАП – українське чоловіче ім'я, що є народною формою від імен грецького походження і означає «стійкий», «твердий», «незмінний»: *Давно колись у Овручеві, коли знаєте, народився хлопчик **Остан** і, як тільки став він на свої ніжки, зараз пішов по Овручеві, подививсь усюди та й каже: «Ге-ге! Погано жити людям у Овручеві! Треба б сьому лиху запобігти!»* (Вовчок. Невільничка, с. 99); *Коли я глянув та й кажу братові: «Дивись, **Остане**, он чумаки їдуть!»* (Гоголь. ЗМ, с. 93).

ОТАМАН – титул, який в українській історії означав керівника, командира, провідника, переважно у козацьких військових формуваннях: *Понурий отаман під дубом сидить і уси на палець мотає: не хоче він ради ні з ким розділить, ніхто його думки не знає* (Боров. Гайдамаки, с. 53); *Та як би ти його й не знав, що там дуб стояв, як дзвіниця, високий-високий, що й сказати не можна; а товстий-товстий, то, сучий син, що, мабуть, удвоє товщий од Ярошанського отамана* (Куліш. СК, с. 175).

ОТЕЦЬ-ВЛАДИКА – форма звертання до митрополитів та єпископів у Православній і Греко-Католицькій церквах: *Є в мене квиточок від отця-владика, відпустити може гріх хоч як великий* (Фр. ЛС, с. 424).

ОХРІМ – чоловіче ім'я єврейського походження, що означає «плідний»: *Сонце сіло вже за гори, як добігли до обори, де багатий жив Охрім* (Фр. ЛМ, с. 18).

П

ПАВЛОГРАД – місто розташоване: між Запоріжжям, Дніпром, Донецьком і Харковом на відстані від 78 до 200 км; у межиріччі річок Самара та Вовча, на заплавних терасах р. Самара та її приток, належить до північно-східного схилу Українського кристалічного масиву та простягається вздовж південно-західного борту Дніпровсько-Донецької западини: *«Куди ж тепер ідеш?» – спитав я діда. «У Павлоград»* (Сторож. ЗЧ, с. 52).

ПАВЛУСЬ – зменшено-пестлива форма від Павло. Ім'я грецького походження, що означає «маленький» або «скромний»: *Повештавшись даремно по всіх кутках, сідає Павлусь перед вікном та й дивиться, як по шибках біжать кривулястенські струмочки та як з стріхи капотять рясні краплі* (Дн. Чайка. КМ, с. 100); *У невеличкій кімнаті лежить на ліжку слабкий хлопчик. Лежить він, не спить, дивиться, широко розкривши оченята, на вікно, заслонене хустиною; хустина не зовсім заслонила вікно, збоку трохи видко шибку й видко, як палає смужка блакитного світла аж додолю. «Павлусю, куди ти так дивишся? – спитала мама хлопчика, бо то ж мама сиділа й гляділа свого слабого синка»* (Укр. Лелія, с. 468).

ПАВУК – членистонога тварина з отруйними залозами, що звичайно живиться дрібними комахами, вловлюючи їх у виткану нею самою павутину. Є дуже важливою для здорової екосистеми: поїдає шкідників та може запилювати рослини: *Він летить – великий лицар, ліс потроху вже минав... А павук давно між листям павутиння хитро ткав* (Грінч. МК, с. 40); *Була собі мушка-золотушка; вона собі літала, бреньчала, аж поки в павутину попала. Почав її ссати павук Виссалка, – аж людям стало її жалко* (Фр. КДМДБ, с. 377).

ПАЛЛАДА (АФІНА) – богиня мудрості та справедливої війни. Повага до Афін з'явилася у глибокій давнині (мікенська епоха). У давніх міфах – це богиня мирної праці, яка навчила людей оливководству, підкорювати коней, запрягати биків, робити колісниці й будувати кораблі. Вважалася покровителькою жіночої праці, особливо ткацтва. Надавала підтримку наукам, дарувала закони, започаткувала ареопаг (у стародавніх Афінах – найвищий орган релігійної, судової й політичної влади). Уже в

гомерівську епоху Афіна стає богинею, що захищає мури й міста, воює у перших рядах воїнів. Її зображували у вигляді суворої й величавої діви, частіше всього у довгому одязі та повному озброєнні, зі списом, щитом, прикрашеним головою Горгони, та в шоломі з досить високи гребнем. Вона мала блакитні (сірі) очі, розкішне русаве волосся. Як богиню мудрості, її завжди супроводжували змія та сова. Вона була настільки доброю, що у суді віддавала свій голос за виправдання обвинуваченого. Афіна брала участь у боротьбі богів проти гігантів. Із переможеного гіганта Палланта вона зняла шкіру та обтягнула нею свій щит. У подальшому культ божества Палланта злився з культом Афін і їй дали прізвисько Паллада. Про цю богиню згадується у казці К. Думитрашка «Жабомишодралівка», як ту особу, яка спроможна припинити кривавий бій між жабами та мишами. Хоча автор сам у це слабо вірить, промовляючи словами Зевса: *Е, да воно, бачу, справді завоюєте коїться діло! Трошки тривожить мене Мерідарнакс, отой розбишака, Нівечить дуже він жаб, – так, мабуть, скоріше із неба Пошлем Палладу туди, а як треба, той самого Марса* (Думитр. Жабомишодралівка, с. 456).

ПАЛЬЦІ: Палько, Лизун, Григiр, Смик, Мізинець – палець – це частина тіла, символічно пов'язана з душею і серцем людини. Через палець, згідно із замовлянням, із людини виходять хвороби [Войтович 2014: 370]: *Но, но! Якось тото буде, добродійко! – кажуть пальці та й узяли нашу тонесеньку попід боки, щоб усилити в ню грубу прядівну дратву* (Федьк. ІУП, с. 193); *Найстаріший з них звався Палько. А хоть він з усіх і найкоротіший був, бо лиш два чиколінки мав, то чванився він та дувсь дуже все, бо казав, що без него всі чотири братя, ба навіть ціла рука, нічого не варт. ... Отакий-то був той Палько! Звичайно, мужик! А другий з них, добродію, звався Лизун. А то тому так, бо лизав бувало, де що єму рука лиш давала: і горшки. І ринки жидівські, і всячино. А як бувало попадєсь до меду або до жидівського гугля, то і відорвати годі! Лиже було та лиже, а то так, що від лизання аж потонк та побілів! Простий хлоп та й годі!* (Федьк. ІУП, с. 195); *А третій з них звався Григiр, а то тому, що як бувало моя паня переп'єсь тов хлопськов горішков та дуже їй в серці занудить, то він єї зараз допоможе. А четвертий з них, паноньку, звався Смик, а то тому, що був для скрипників дуже потрібний та в обручках. ... А п'ятий з них звався Мізинець. Се ще був найделікатніший з усіх, але що з того, коли все-таки мужиком пах* (Федьк. ІУП, с. 196).

ПАН – 1. Поміщик у дореволюційній Україні: *Іще і той буде з мене сміятися! – мотився він [чорт]. – Чим він від мене кращий, той панисько? Хто людською працею жиє, чужими руками обробляється, десятини здирає? Від чийх буків мужицька шкіра тріскає та й кров тече потоками? Не через тебе, панку, у підземних дірах люди гниють, дівкам обтинають коси, молоді чоловіки карабіни носять, а їх жінки до двора забирають?* (Кобр. Чортище, с. 111); *Приїхав сільський пан, дали знати і чоловікові цієї втопленої, та й на другий день, чуть на зорю, взяли паню в домовину і повезли додому, а там у Ладизин ховати* (Свидн. ПСНП, с. 381).

2. Той, хто виділяється розбещеною поведінкою, нетрудовими звичками, надто витонченими манерами: *Лис тому й радий, на ворогів погляд кинув, мов пан який, призво-сміленько* (Мнж. КПХЛ, с. 307).

3. Той, хто займав привілейоване становище в дореволюційному суспільстві, належав до забезпечених верств населення, інтелігенції: *На той час довелось їхати тим шляхом якомусь панові* (Куліш. Циган, с. 156); *Пан був великий багатир, мав*

великі маєтки, червоні чвертками міряв, у мисках спліснїлі мідяки пересушував, а банки у звоях полотен тримав. А що багатих уборів, золота, срібла та іншого багатства там було! (Кобр. Чортище, с. 111); Жив **пан** із паней цілий рік, мов туркоти у парці любо: він з нею б так зажив повік, да враг надав їй злу причину (Б.-Нос. Помилки, с. 114); Побратались **пан** з Іваном, по світі мандрують, разом їдять, розмовляють, разом і ночують... (Рудан. ПТІВД, с. 120); Їхали раз зимою **пан** і мужик (Пч. МК, с. 190); Було то не давно і не пізно, а так в самій середині. Жив тоді в нашім краю один **пан** багатий, котрий дожив до двадцять п'ятого року, а не чув ані разу про біду. Цілком не розумів, що значить це слово (Фр. ЯПСБШ, с. 99); Довго чекала вона панночку, цілу ніч не спали ні вона, ні старий **пан**, все виглядали доньку з церкви, а та не їхала (Греб. МП, с. 102-103); Під цю годину, ніхто й не завважив, заїхав перед палад чотирма кіньми, добрими санками розмальованими, якийсь опутаний **пан**: зліз із санок, обтріпався на рундуку, обібрав лід на вусах та й пішов до палацу (Свидн. Недоколисана, с. 387).

4. Той, хто має владу над іншими; володар, хазяїн: Дивиться коваль, а перед його кузню стає чвірка з каретою, вилазить **пан** та й іде просто у двері (Кобр. Чортище, с. 111); От, для взору, жив собі **пан** в селі, як чашечка в меду, ні горя, ні біди не знав, а був собі панич (Свидн. ПСНП, с. 378); Трудно навіть розказати, що за лихо стало в краю, – люди мучились, як в пеклі, **пан** втішався, як у раю (Укр. ДК, с. 317); Ось вони і чують: в темнім лісі задзвенів близенько й гучно дзвоник, і в багатих санках **пан** пихатий надбіга на огирях стрибучи, на йому кожух ведмежий, добрий, ще і теплая лисяча шапка, вовчі чоботи на ноги взуто (Грінч. ДМ, с. 109); Їде, нарешті, **пан** четвернею – цугом. Здалеку чути, що **пан** їде: дзвіночки дзвенять, фурман батогом ляскає (Кудр. Старці, с. 352); Прийшли они до **пана**, а у **пана** повна хата гостей (Федьк. ЧБ, с. 155); Жив тоді в нашім краю один **пан** багатий, котрий дожив до двадцять п'ятого року, а не чув ані разу про біду. Цілком не розумів, що значить се слово (Фр. ЯПСБШ, с. 99); Жив собі колись один **пан**, дуже багато, і мав він собі жінку: він був кріпко старий, а вона була ще молода; він дуже любив свою жінку, а вона його не так-то-де-то вже старого любити! Недовго вони жили укупі: **пан**, як був старий, дак скоро і вмер, а вона зосталася удовою. Так що ж? Він, казали люди, та був собі превеликий відьмач і, вмерши, здумав ходити до своєї жінки (Купр. Відьмач, с. 57).

5. ввічлива форма звертання до чоловіка в Україні: поєднується переважно з прізвищем або посадою: На другий день раненько казав Добробит запрягти коні тай поїхав ставитися до **пана Гопмана** (Фр. КПД, с. 357); **Пан директор поліції** відійшов від телефону блідий, як труп, подзвонив і велів покликати поліційного комісара, що завідував прасовим відділом (Фр. ІОК, с. 166); Вертаю із Дубровнич, були-смо у дворі просити **пана старостича** на весілля. Він, бачимо, не дуже нам рад був: схнюрився, лютю по нас глянув, відвернувся. Но небавом знову промовив солодко; вложив Семенкові кілька талярців ясних у жменю, обіцяв прийти та й відправив. Але видко було по нім якусь нерадість (Шашкевич М. Олена, с. 58); Я був колись шклянний збанок у одного дуже великого пана, у **пана економа Хляпницького**. Але він доти посилав мнов до сего Іцька по горівку, що я вже не міг витримати та і розбивсь на кавалки! (Федьк. ІУП, с. 196); Повіт, як знаєш, наскрізь руський, і для того з боку правительства в першій лінії рефлексовано на польського кандидата. Такий кандидат виявився нам у особі **пана Цапцялапського**, який незабаром, зложивши суму 3000 гульденів, одержав затвердження своєї кандидатури від польського центрального виборчого комітету (Фр. ОПС, с. 243); Довго міркував я, як би

зарядити сьому лиху, а далі таки не видержав і пішов сам від себе в депутації до **пана Палюха**, що то «состоить надзирателемъ бурси Народного Дома» (Фр. КДСР, с. 67); Один **пан писар** десь, іще за гетьманичину, бо, бачиш, тепер не те, пішлося на одміну, нема вже писарів! Тепер куди не ткниш – скрізь секретарі! Да й різниця: колись давно **пан писар** тяг варену, секретарі – вино (Б.-Нос. ПП, с. 121); Смутний і невеселий сидів собі на лавці у новій світлиці, що відгородив від противної хати, конотопський **пан сотник Микита Уласович Забрьоха** (Кв.-Осн. КВ, с. 136). Серед казкових персонажів вбачаємо і реальних осіб, наприклад: **ПАН НАГІРНИЙ** – буржуазний економічний діяч, архітектор, засновник товариства «Народна торгівля» у Львові, де був директором: *Іду я собі дорогою, аж гульк, насупротив мене штильгукає на паличках п. Нагірний, між іншими своїми професіями також редактор «Нового зеркала»* (Фр. КДСР, с. 69); **ПАН НИЧАЙ** – Ничай Аполлон – галицький буржуазний економічний діяч: *Пан Ничай зрозумів мене і не сказав нічого, а лишень почав пакувати коньяк* (Фр. КДСР, с. 68).

ПАНИ – ті, хто займали привілейоване становище в дореволюційному суспільстві, належали до забезпечених верств населення, інтелігенції: *Бачуть пани, що вівсом їй кінця не дойдуть, посилають до неї [опозиції] шефа секційного. Набрал він повні кишені вати, бандажів, діяхілю та й іде, перебравшись за старого знахаря* (Фр. Опозиція, с. 396).

ПАНИЧ – молода людина, яка виділяється розбещеною поведінкою, нетрудовими звичками, надто витонченими манерами: *Хлопці попередягалися, побраталися зовсім, і один дав драпака скільки мога, як тільки побачив якогось пана, а панич вернувся додому, де його зразу не впізнали, потім вилаяли добре, навіть чуба нам'яли, але він нічого не сказав, де ділася його гарна одежа* (Дн. Чайка КПСТІС, с. 149); *Марина дивиться: коло неї станув такий гарний панич, що аж очі забула. Високий, стрункий, у короткім кабатіку і маленькім з пером капелюшку. Волосся у нього чорне, як у ворона, а очі гейби чорним огнем горіли* (Кобр. Рожа, с. 229); *Чули, дівчата, наша панна віддається. Там такий гарний панич сватає, хоч води напийся: чорнявий-чорнявий, а очима так і грає... Я бачила, як приїздив, осе вже буде день зо три...* (Коцюб. Хо, с. 186); іноді мовообраз поєднується з ім'ям: *Ялиці тут тепленько, але вона сумна, невесела. Пані подивляла хороше деревце, а панич Стасьо з утіхи аж гопки ставав* (Воробк. СІМЯ, с. 151).

ПАНІ (ПАНЯ, ПАННА) – 1. Заміжня поміщиця у дореволюційній Україні: *Жив пан із паней цілий рік, мов туркоти у парці любо: він з нею б так зажив повік, да враг надав їй злу причину* (Б.-Нос. Помилки, с. 114); *А паня поб'є-поб'є та ще і в льох замкне; нагодує оселедцями та в'ялою рибою тощо і пити не дає. Поверх всього ще й сама перед льохом на дзиглику та й виспівує – та ще так гарно, що й соловейка глушить! да все таких підбирає, щоб йшли проти чоловіка, що він назаперті, а жінка на своїй волі дознає всякої долі* (Свидн. ПСНП, с. 379); *Ялиці тут тепленько, але вона сумна, невесела. Пані подивляла хороше деревце, а панич Стасьо з утіхи аж гопки ставав* (Воробк. СІМЯ, с. 151); *А у князя жила у палаці і стара, і поганая баба. Одна пані з магнатів пихатих, і дочка була в неї вродлива* (Грінч. ДЛ, с. 26). О. Маковей використав цей мовообраз до представниць тваринного світу: *Далі панна Жабківна, вилізши на троцу, співала чудовим сопрано «Ой одна я, одна!», збуджуючи загальний смуток у серцях жаб'ячих кавалерів* (Маков. ДС, с. 7).

ПАННОЧКА – зменшено-пестлива форма слова «панна», що означає молоду незаміжню жінку. Іноді вказує на молоду особу з пануючого суспільства: *Гарний білий лебідь на синьому лимані, гарна яскрава зіронька на світлому вечірньому небі, але кращою за них була донька старого пана; легше, ніж лебідь, ступала вона, веселіше, ніж Божі зіроньки, світилися очі її. А як співала вона – соловейко в гаю замовкав; махровий червоний мак блід перед її красою. Бог нагородив пана донькою красунею. З усього видно було, що це Божий дав: чим більше дивився на неї, тим більше дивитись хочеться. Була вона така незрівнянна, як сріблистий місяць, як море широке, як високе небо. ... Молода **панночка** не прибирається: дві-три стрічки та широка коса розбігаються по її білих плечах, на голові – вінок з польових квітів* (Греб. МІП, с. 99). Іноді лексема фіксується в текстах у формі множини: *І **панянок** гурточок іде – хороші, як ягідки, да перещеплені, як оса, на стану погойдуються* (Свидн. ПСНП, с.384)

ПАПА УРБАН – праця Урбана II щодо організації хрестового походу розпочалася на Соборі у П'яченці у березні 1095 року, де папа прийняв послів Візантійського імператора Олексія I Комніна, який просив допомоги проти мусульман. У роботі Собору брали участь єпископи з Італії, Бургундії та Франції. На Клермонському соборі у листопаді того ж року Урбан II проголосив найбільш вражаючу в європейській історії промову, закликавши знати і весь люд звільнити Святу Землю від турків-сельджуків: Річ моя ось яка, – говорив далі патер Гаудентій з незрушним супокоем. – *Відомо вам, clarissime, до якої мети, до якого завдання намагає в сьому краю наш святий закон. Заповідне слово, виголошене святійшим **папою Урбаном**, «Orientem esse convertendum»*[Світ має бути навернений (на католицьку віру)], *містить в собі всю нашу програму* (Фр. Чума, с.173).

ПАРАФІЯНИ – віруючі церковної громади, що беруть участь у релігійному житті: *Бо мої **парафіяни** дуже далекі від невіри, бузувірства, чи як ви се так дивненечко назвали, reverendissime, га? Далеко дальші, ніж **парафіяни** інших церковів, котрі щонеділі по дві години дрімають на проповіді. Я чу, не проповідую, а так попросту, в розмовах, про домашні, близькі всякому речі. Се я добре знаю, і вони розуміють. «Не кради, не пий, не проклинай, не бий, другому в біді допомагай!...» Чи повірите, reverendissime, що за десять літ з нашого села ніхто в криміналі не сидів? Від 30 літ ані одного жида у себе не маємо. Школи не маємо, а зато читальня яка! Правда, смішно воно; але що з того? Кому смішно, той нехай сміється!* (Фр. Чума, с. 190).

ПАРУБОК – молодий неодружений чоловік, юнак або хлопець: *Зловіщеє крякання **парубок** чує, взяв ворона стиха питати: «Ей, вороне клятий, чи много сей рік молодих голов ляже у бою кровавім, від вражих шабел серед поля чужого?»* (Фр. ПК, 95); *«Ні, моя правда: біда – то лише прикривка нездібності або нечистого сумління. «Неправда», – відізвався лагідний, але певний голос тут же обік нього. Без особливого страху або зачудування оглянувся пан, бо ж прецінь не було чого страхатися, він був на своїм подвір'ю, а ніч була така ясна. Обік нього нечутними кроками йшов **парубок**, убраний в легкий, повіваючий плащ, з ясным лицем і ясным, на ремена розпущеним волоссям. Не злякався пан, ані не зачудувався, побачивши його; так йому якось було любо на душі, як коли би з тим молодим чоловіком знався від найменшої дитини* (Фр. ЯПСБШ, с. 105); *«Ех, шкода, що нема тут якого порядного хлопця, щоби мене здоровенним буком полупцював та розуму навчив». А під копицею*

сидів здоровенний **парубок** з вилами в руках. Почувши це, як вискочить, як потягне Вовка разів з десять по хребту, аж Вовк і дух спустив (Фр. ВС, с. 24). Іноді лексема фіксується в текстах у формі множини: *На деяких із тих знарядів сиділи люди, газди й парубки з села* (Кобр. Чортище. с. 108); *Нарешті парубки розгостилися, позасідали коло дівок, сміються, жартують, а на Марину ні один ані оком не поведе* (Кобр. Рожа, с. 229); *Над Дніпром широководим вже вогонь палає, і купаловая пісня голосно лунає; парубки зійшлись, дівчата, з їми й уродлива русокося Снігурка, та смутна й журлива* (Грінч. Снігурка, с. 118); *Парубки не слухають його та товпляться в хату, а тут на той галас де не взялись наймит із наймичкою, убігли в хату, за рогац та макогін, як штурхнуть одного, другого – так вони й угамувались* (Сторож. Скарб, с. 38).

ПАСТУХ – головний персонаж в обрядах і віруваннях, пов'язаних із захистом, збереженням худоби, особливо у літній період. Селяни вибирали у пастухи людину безземельну, за здоров'ям не здатну до рільничої праці. Вірили, що пастух слабкий тілом, то взамін цього він володіє таємничою силою, за допомогою якої впливає на стадо і оберігає від всякої напасті «лютого звіра чорного, від широколапого ведмеда, від перехожого паскудника-вовка, нишпорки-вовчиці, від рисі і росомахи, від змії і всякого звіра, і гада, і від злого, і лихого чоловіка». Вважали, що досвідчені пастухи знаються з лісовиками; навіть у деяких місцевостях самих лісовиків називали «пастухами» [Войтович 2014: С. 372-373]: *Біда, ясний пане, десь пастух у лісі дві корови згубив* (Фр. ЯПСБШ, с. 104). Іноді лексема фіксується в текстах у формі множини: *Пастухи сиділи в курені, а пси бігали навколо череди, пильнували овець* (Фр. ЛД, с. 32); або у зменшено-пестливій формі: *Першая із них була добрая дитина. Така тиха, така мила! Лиш на ноги стала, вже від рання до смеркання поля не кидала. Все на полі, все на паші з чередою ходить і всі думи свого серця співами виводить. І найбільше з него втіхи Цар з царицею мали і царевича малого Пастушком називали* (Рудан. ЦС, с. 307-308).

ПАТЕР ГАУДЕНТІЙ – збірний образ конспіратора ХІХ століття. Молодий єзуїт сповнений завзяття і усвідомлення своєї місії. За ним стоїть досвід єзуїтів у Китаї, Японії, Мозамбіку, він готовий померти мученицькою смертю за свої ідеї: *З низьким, пересадно покірливим поклоном увійшов член конвенту, патер Гаудентій* (Фр. Чума, с. 169); *Патера Гаудентія* якось найменше підозрівали, щоб то він міг чинити ті «пакості»: *раз для того, що від його приїзду до Тернополя минуло вже більше як чотири роки, а перші роки його пробутку між тернопільськими єзуїтами, власне, були такі сумирні і щасливі; а по-друге, патер Гаудентій мав серед решти братії славу Якіма-просторіки або навіть якогось дурнуватою. Слава та, очевидно, дуже нелюба була патерові; але, проте, він завсіди піддержував її різними нехитрими способами. Почалась вона і прилипла до нього головно із-за преславного «місіонерського походу сам на сам» до Люблінської губернії для католицької пропаганди серед тамошніх уніатів. Похід той скінчився не дуже-то геройською втекою патера з границь Росії, де він, подібно як стародавній пророк Йона, пробув усього три дні і відки вернувся без пам'яті від переполоху і удару, одержаного поночі карабіною колькою з могутньої руки пограничного об'їздкика. З правдиво комічними жалобами розповідав патер про сей свій подвиг, а оповідання його за кожним разом доводило всю братію до вибухів невдержимого реготу. А сам патер Гаудентій, немов і не запричімаючи того вражіння, кривився і кулився при тім, як півтора*

нещастя, і, запалюючись оповіданням, то блід, то тремтів, то хлипав, що, очевидно, ще до більшого сміху побуджувало його слухачів. А при тім патер виглядав таким простодушним, одвертим і незлобним, що годі було навіть уявити собі, щоб він міг писати доноси на своїх собратів (Фр. Чума, с. 170-171).

ПАТРІОТ – людина, яка глибоко любить свою Батьківщину, віддана своєму народу та готова діяти в його інтересах, часто жертвуючи власними: *А патріот вивчив показник і каже: «Читав! Се вийшло 1890 року і коштує 1 зр»* (Маков. НП, с. 9). Іноді лексема фіксується в текстах у формі множини: *Москвофіли дуже тверді патріоти; нищити їх не годиться, бо то найдорожча спадщина по наших розумних батьках, дорогоцінний антик, правдивий руський «раритас». Але щоби вони були ще більшими патріотами, як є, то ми радимо заплатити їх провідникам більше, ніж їм платять москалі, а тоді вони позбудуться деяких своїх хиб, що могли декого з нас разити* (Маков. ЯЯВГ, с. 19).

ПЕКЛО – потойбічне місце під землею, місце покарання душ, померлих за несправедне земне життя, куди потрапляють душі померлих грішників для вічних мук – завжди кипіти у смолі і горіти у вічному огні [Войтович 2014: 374]: *Пекло, як відомо, все стоїть отворене і браму має широку, а в брамі все натовп і стиск, так що ніхто й не завважав, як наш Русин разом із іншими грішниками ввійшов до середини тої «юдолі», повної «огнів негасимих» та «черв'яків невисипущих». Вид пекла розчарував його дуже* (Фр. ЯРТПТС, с. 121).

ПЕРВОЦВІТ – трав'яниста рослина, що цвіте жовтими квітами; перша весняна квітка взагалі; народнопоетична назва підсніжника; як мовообраз періодично фіксується й у множині: *За крижаним океаном вічний холод, вічний сніг, там ніхто нас не зневажає, не підніме нас на сміх: ні пекучі діти сонця, ні глуздові свистуни, ні Весни мізені діти, Первоцвіти-рехуни* (Дн. Чайка. ПСС, с. 180); *«Не вірте сій цокотусі, – промовив первоцвіт. – Ви ж знаєте, що я перший виходжу на світ і хоч вкінці, а все ж таки бачив зиму, і вона зовсім не така страшна»* (Грінч. Квітки, с. 135).

ПЕРЕМІСНИК – намісник цісаря в Галичині: *Ще пани не стратили надії, посилають до неї Перемісника і кажуть йому почати з острішої бочки* (Фр. Опозиція, с. 397).

ПЕРЕПИЛИЦЯ – важить не більше 100-150 грам, має довжину близько 20 см і є найменшим родичем курки. Пір'я перепелів вохристого кольору. Забарвлення перепелів у природі служить прекрасним засобом маскування. І коли перепел причаїться на землі, помітити його практично неможливо. Черевце птиці має світліший колір. У минулому перепелів цінували, як співочих птахів, але справжнім співом можна назвати лише голоси самців, які радують чарівними трелями. Самки ж видають звуки мало схожі на приємні мелодії: *По хазяйству клопоталась там перепилиця, куценъкая, ситенькая, прегарная птиця* (Алекс. ЧВ, с. 157)

ПЕС – частіше використовують для позначення самця собаки: *Був собі у господаря Пес, що жив у великій дружбі з Вовком. Зійдуться, бувало, на краю лісу під старим дубом та й балакають собі то про се, то про те. Пес розповідає Вовкові, що чувати в селі, а Вовк Псові розповідає лісові новини* (Фр. ВМПВ, с. 55). У літературних

казках іноді поєднується з кличкою на позначення кольору: *Був собі в одного господаря Кім Мурко, а у другого **Пес Бурко**. Хоч то Пес і Кім звичайно не люблять один одного, та Мурко з **Бурком** із самого малку були великі приятелі* (Фр. МІБ, с. 243); або зазначається його умовний вік: *Ідуть, ідуть, надибали **старого Пса**. Чоловік і до нього звертається зі своїм ділом. Розповів йому все, як було. **Пес** подумав, подумав та й каже: «Ні, чоловіче, Вовкова правда. Ось послухай, як зі мною було. Служив я господареві двадцять літ, пильнував його дому й худоби, а коли постарівся і голосу у мене не стало, він вигнав мене з двору, і ось я тепер блукаю без захисту. Забувається старе добро, це щира правда!»* (Фр. ЯЛССП, с. 13-14); *От і зв'язав він свої манатки у хустину та й пішов. Але на дверях перебігає єго один **песик**, що він єго дуже любив, та й тягне його за собов. Він зразу не второпав, чого **песик** хоче, але нарешті пішов за ним, бо **песик** так дуже скомлів та так єго дуже тяг за собов, що він аж задивувався. А **песик** завів єго до одної комірки, що всігди під замком стояла, а сьогодні роззлючена бабуса замкнути забула* (Федьк. Бідолашко, с. 168). Письменники-казкарі вживали мовообраз у множині, іноді зі вказанням місця мешкання: *Раз коло брами його захватили **Пси** наші щирі та злодію вдосить всипали хлосту у самую міру...* (Мнж. КПХЛ, с. 278); *Пастухи сиділи в курені, а **пси** бігали навколо череди, пильнували овець* (Фр. ЛІД, с. 32); *Щастя мав, бо ледве він щез у діжі, коли прибігли цілою купою **Пси**, гавкаючи, гаркаючи, нюхаючи* (Фр. ФЛ, с. 74); *Здибали ось **пси-багдадці** Абу-Касимові капці, що там сохли на дасі: всі над ними поставали, головами знай кивали, мов над карпом у вівсі. Поставали та й не знають, що з тим звіром діять мають, далі гаркали: дзяв, дзяв, дзяв! Звір сидить, немов колода. Пси міркують: ось пригода!* (Фр. АКК, с. 225).

ПЕТРО – чоловіче ім'я, що походить із грецької мови та означає «камінь», «скеля»; носієм цього імені є апостол Петро, один із дванадцяти найближчих учнів Ісуса Христа: *Та нам не велено не то обманювать – і зачіпляти запорожців, бо вони б'ються за віру православну. Та не велика і користь, – каже, – коли якого й завербуєш: уб'ють його на війні, от він уже і не наш. Відки візьметься **Петро** з ключем і одбив: так і товче нашого брата, не розглядаючи, де око, а де морда; а ще як вихопиться Микола, то швидше втікай, бо вернешся у пекло без хвоста – одірве!* (Сторож. ЗЧ, с. 60); *«Уже кому-кому, а **Петрові** не шкодило б трохи підрости», – докинула знов Марина, зиркаючи з-під ока на сухорлявого парубка. **Петро** удав, що немовби не лише не чує, що вона говорить, але й не видить її* (Кобр. Рожа, с. 228-229). Іноді ім'я поєднано з прізвищем: *В одному селі жив собі убогий чоловік **Петро Клепало** з жінкою Марусею* (Н.-Л. ДБ, с. 296). Зафіксовано в текстах казок і декілька варіантів зменшено-пестливої форми, які періодично поєднуються з лексемою на позначення походження персонажа: *Через якийсь там час, через малий чи через великий, через день чи через тиждень прийшов **Петрусь Княжевич** зі своїм військом, побив військо Єлизарове і опанувався на його царстві зі своєю любою Марисею Кирбитівною, а на царя Єлизара послав своїх гінців в ліси дрімучі, щоб його там вбили і серце його на ратищі в його царство принесли* (Уст.-Г. БК, с. 341); *«Мамо! я хочу до **Петрика!**.. **Петрик** – се син куховарчин, що бавиться часом із паничем». «Не можна, **Петрик** слабкий...» «А я йому занесу яблуко...» «Не можна», – сказала. «Ма-а-мо! Я хо-о-чу до **Пе-е-три-ка!**...» «Ох, господи! Одно скінчило, друге починає... Цить мені зараз!.. Не підеш». «Ма-а-мо! до **Пе-е-три-ка-а!**...»* (Коцюб. Хо, с. 178).

ПЕТРУШКА – дворічна трав'яниста рослина з родини окружкових (зонтичних), широко відома як зелень, що використовується в кулінарії та медицині: *А он, бачиш, яке кучерявеньке, зелененьке! – повернувся він до петрушки. – Ти не гляди, що таке делікатне, – воно працює: корінець з неї пахучий* (Полт. Маківка, с. 226).

ПИЛИП – українське чоловіче ім'я, яке походить із грецької мови і означає «той, хто любить коней»: *Івана не вибрали, бо шкульгав на одну ногу. Пилипа знов тому ні, що дивився зизом, і так і Савку, Кіндрата, Дмитра і Федька ні, бо всім їм чогось не доставало* (Воробк. Сміховинки, с. 202)

ПИЛИПОНИ – субетнічна група російських старообрядовців, які переселилися на територію Правобережної України, Білорусі та Польщі внаслідок розколу Російської церкви та початком гонінь за віру. Термін «пилипони» був визнаний у XVIII ст. владою Речі Посполитої. У XIX столітті він витісняється словом «кацапи» [Пригарин 2006]: *Та з цього боку Харкова ще не так: з Липець наша Україна теперечки якось Московщиною дивиться – замість шинків проклята кабащина, постоялі двори на московський звичай; скрізь по дорозі тягнуться московські однокінні телеги, одна до другої попричеплювані як фіги на личку; куди не глянь – усе пилипони з рудими бородами у лаптях, аж занудить на них дивлячись* (Сторож. ЗЧ, с.48).

ПИСАР – історична назва для людини, яка займалася переписуванням текстів, веденням записів або працювала у канцелярії. Писарі мали різні обов'язки, від переписувачів рукописів до урядових службовців: *Через яку там годину іде писар повагом. Ще молодий, шапка набакир, у китайчастій черкесці і в опойкових чоботях. ... Видно, що був уже за Харковом: і головою мота, як москаль, щоб патли не лізли йому у вічі, і випинається, і палець засовує за гаплик* (Сторож. ЗЧ, с. 51).

ПІВЕНЬ – свійський птах із червоним гребенем на голові, пишним хвостом і шпорами на ногах; самець курки. Відіграє одну з важливих ролей у казках. Супротивник нечистої сили, образ воскресіння, який своїм криком пробуджує людину від духовного сну. Належить до жертвовної птиці. : *Дарма, що каліка, а така ж була пиха в того курчати, як і в його батька, старого півня; а батько його був найтишніший, поважний і огрядний півень, – хоч сто верстов ісходи кругом, такого другого не побачиш* (Куліш. Півпівника с. 178). Іноді письменники вказують на вік або кличку: *Старий Півень перед веде, за ним по два у ряд іде, носять мари на плечах: а на марах Курка лежить, за марами весь рід біжить – плач і лемент, ох і аж!* (Фр. ЛМ, с. 13); *Тут несподівано – де не озьмися – півень іде, Куркогін пелехатий, з родом великим, у чорне убрatий. Слідком за Півнем ось мари неслися з трупом мертвовим його Прудконіжки, Квочка колись-то була предобряча, гірко за нею все сідало плаче...* (Мнж. КПХЛ, с. 277).

ПІВПІВНИКА – казковий персонаж, який через свої фізичні вади постійно прагнув самоствердитися за рахунок інших: *Мізерне те курча вивелось із малесенького яєчка. Півкурчати тільки й вивелось, мов хто одтяв половинку. З одним тільки оком, одним крилом і однією ногою* (Куліш. Півпівника, с. 178).

ПІДГІР'Я – історико-культурний регіон України, розташований між р. Дністер і передгір'ями Карпат на території Львівської й Івано-Франківської областей: *Із*

далекого **Підгір'я** богомільний, чесний звір я і, мабуть, свояк ваш єсть, – з прощі йду – та, чувши масу про красу і мудрість вашу, я прийшов віддати вам честь (Фр. ЛМ, с. 82).

ПІДКАМІНЬ – селище міського типу, Бродівського району Львівської області, відоме з 1441 року, засноване на кургані під монолітною кам'яною брилою. Ойконім виник як назва-орієнтир з префіксом **під-** у просторовому значенні від лексеми камінь «тверда гірська порода у вигляді суцільної маси або окремих шматків; окремих шматок, брила такої гірської породи» [Лучик 2014: 377]: *До православного Почаєва, хоч він і за границею, вандрують щороку тисячі оцих уніатів, а тимчасом католицькі відпусти патерів домініканців у поблизькім Підкамені, по сей бік границі, якраз напроти Почаєва, ані руш не можуть дійти до такої слави* (Фр. Чума, с.176).

ПІДМІНЧЕ – за віруваннями, дитина народжена від нечистої сили та підкинута людині замість вкраденої дитини. Підмінена дитина відрізнялася від звичайної надмірно великою головою, здутим животом, товстими кривими руками і ногами. Головною ознакою того, що це дійсно підмінок, був невпинний плач і вередливість [Войтович 2014: 390]: *Отак і привелось на світ наше підмінче. Та гіренький же ж він єму був, єго той світ! Качки єго скубли, кури кусали, індик гонився за ним, як єго лиш де вздрів, дівка-пташниця єго ногів копала, ба навіть коти фоскотіли та втікали від него, а всі казали, як змовлені: «Яке ж бо ти бридке та погане! Фе!»* (Федьк. Підмінче, с. 220).

ПІОНІЯ – багаторічна трав'яниста, напівкущова або кущова рослина з кількома стеблами (стволами) заввишки до 1 м. Листя у півонії зелене, але згодом стає темно-бузковим. Цвітуть півонії наприкінці весни. Квітки можуть бути простими, напівмахровими та махровими і мають безліч розмальовок. Морозостійка рослина на території України: *«А мені здається, – промовила красива півонія, – що тут є кращі від тебе, соняшнику, та й не величаються! – І вона з презирством глянула на нього»* (Грінченко Б. Квітки. с. 135).

ПІП – служитель релігійного культу. Попами скіфи називали статуї та фігурки своїх богів: *Піп* уже не раз чув, що такі слухи розходились про Корчиху, але не міг дозволити на такі забобони (Кобр. Судильниці, с. 235); *Врозтіч метнулась жінота, тікають, деякі з кручі у річку стрибають, Піп же гукає до миру зичливе: «Людочки добрі! Спасайте-бо Настю, он вона плине і кужіль за нею! Кухву горілки вам ставлю за теє, тільки не дайте, сердешній, пропасти!»* (Мнж. КПХЛ, с. 285); *«Я з-за моря, – піп говорить, я з-за моря, сину, і бідую Христа ради, мало що не згину. Я вдівець, не маю жінки і дітей не маю і за церкву лиш ідну та за душі дбаю»* (Рудан. ЦС с. 329); *Тихо дворники скриплять, молодий уходить: «Піп нас жде, свічки горять (дівчині говорить), в церкві вже режуть дяки, ждуть світилки, ждуть дружки, ждуть хустки весільні»* (Боров. Маруся, с. 43).

ПІСТУНКА – діал. нянька, доглядальниця: *«Добре, мамо, – каже царівна, – я поїду, але скажіть мені осідлати мого коня-срібногрива та й дайте мені зо мною мою пістунку, що мня викутала; бо она мені вірна»* (Федьк. ЗК, с. 161).

ПЛОЩА – архітектурно організована незабудована, відкрита частина території населеного пункту, обмежена будівлями, спорудами, зеленими насадженнями, природними кордонами (берег водойми, схил гори тощо): *Галичину тимчасово навістили соймові вибори, і люди почали вже потроха видужувати від їх забійчих наслідків, коли одного дня на **Мар'яцькій площі** у Львові я здибав пана старосту, Зам'ятальського (Фр. ОПС, с. 241); Оттак думаючи, я був уже на **Бернардинській площі**, де здовж вулиці тяглися ряди прилавків із овочами (Фр. КДСР, с. 69).*

ПОГОНИЧ – той, хто поганяє, супроводжує запряжених або нав'ючених тварин (коней, волів тощо): ***Погонич** повертає то у той бік, то в другий – загубив, гаспидів син, дорогу, – лає і коней, і хто їде, і ніч, і степ (Сторож. ЗЧ, с. 51).*

ПОДІЛ – історичний район Києва, один із найдавніших у місті. Входить до сучасного Подільського району. Лежить на правобережній низовині між гирлом р. Почайни і схилами Старокиївської гори, Замкової гори та гір Хоревця і Щекавиця. Звідси походить назва місцевості – Подоліє (долішня місцевість), Поділ. Перші людські поселення на Подолі з'явилися на початку нашої ери. За часів Київської Русі Поділ був торгово-ремісничим осередком міста. Тут містилися ремісничі квартали, зокрема гончарі, дігтярі, кожум'яки, головний міський торг, гавань, митниця: *Ще в Києві жив я. Там цілий **Поділ** про знахарку-бабу городить, про скрині, про гроші ... (Боров. Гайдамаки, с. 53).*

ПОДОРОЖНІ – ті, хто перебувають в дорозі: *Два **подорожні** йшли поволі дорогою, оглядаючись на всі боки, чи би не вдалось їм де в селі переночувати (Кобр. Судильниці, с. 221)*

ПОЕТ – людина, яка пише поетичні твори: *Десь, колись, в якійсь країні проживав **поет** нещасний, тільки мав талан до віршів не позичений, а власний. На обличчі у **поета** не цвіла уroda гожа, хоч не був він теж поганий, – от собі – людина божжа! (Укр. ДК, с. 301-302). Іноді казкарі супроводжували цей мовообраз визначальною прикладкою і вказували прізвище: *Всі свої титули я знав напам'ять, бо чув їх сотки разів і привик до них так, що слухав їх уже з таким задоволенням, як мелодійних віршів **віщого поета Грубописьського** про «Велику Маму». До всего чоловік привикне ... (Маков. ЯЯВГ, с. 15); Уночі, правда, змучив його поганий сон. Ото снилось йому, що в його був трус, що при трусі тому знайдено кілька примірників тоненького збірника творів українського **поета-самовродка Рябоклячки**, збірника, пущеного nota bene цензурою, але виданого його коштом — і то в великій таємниці, треба додати (Коцюб. Хо, с. 187).**

ПОЛІЦАЇ – посадові особи, відповідальні за підтримання громадського порядку, охорону власності та розслідування дрібних правопорушень на території міст та сіл: *Повертаючи до свого двора, побачив пан на подвір'ю купу старосвітських посіпак і гайдуків і міських **поліцаїв**, що вели двох людей, зв'язаних, обдертих і покровавлених (Фр. ЯПСБШ, с. 103).*

ПОЛКАН-БОГАТИР – образ побутував на народній творчості із XVII ст. до початку XX ст. За деякими фольклорними записами був у світі князя Володимира. В описах про Бову Королевича, Полкан – напівсобака, напівлюдина, син знатної християнської

сеньйори. Іноді його описують як кентавра із людською та собачою подобою: *Зрадів Полкан-богатир, що побачив світ Божий, а богатир він був не простий, не такий чоловік, як-от ми з вами люди хрещені. Полкан-богатир був наполовину кінь, а наполовину чоловік: голова і руки чоловічі, а ноги кінські з копитами, та ще й хвіст, як у коня. Сказано: нечиста сила та й годі. Отож як спустили з ланцюга Полкана-богатира, як побіжить він, як затупотить – аж земля застогнала, курява аж під небо піднялась* (Уст.-Г. БК, с. 346).

ПОЛТАВА – місто Полтавської області. Ойконім виник як назва-орієнтир унаслідок приєднання префікса по- до втраченого гідроніма *Лътава, яким могла бути літописна назва [Лучик 2014: 384-385]: *Через цей-то степ даветний славсь Муравський шлях славетний аж до моря з-під Полтави* (Мнж. ТБ, с. 184).

ПОЛЬОВИЙ – той, хто обробляє поле: *Тим часом пан ішов уже напротив польового, котрий вертав з поля. «Ну, що там у полі?» – запитав його коротко. «Біда, ясний пане, вчорашній град витовк нам лан вівса під лісом»* (Фр. ЯПСБШ, с. 104).

ПОЛЬЩА – держава у Центральній Європі, що має в своєму складі 16 воєводств. Польща має державний кордон із сімома країнами Європи: на північному сході вона межує з Росією (Калінінградська область) та Литвою, на сході – з Білоруссю та Україною, на півдні – з Чехією та Словаччиною, на заході – з Німеччиною. У казках згадується період, коли частина України входила до Польщі: *А се ще діялось, коли хочете знати, ще за Польщі, як Україною князі орудували* (Сторож. ЖЧ, с. 32), *Батько за всіх наїдужче старався, збігав Вкраїну ще й Польщу завзяту, скрізь обіцяючи добрую плату, все на багатий свій клад спосилявся* (Мнж, КПХЛ, с. 311).

ПОРОНЧИК – діал. людина, яка керує поромом, тобто переправляє людей та вантажі через водні перешкоди: *Хай же тобі цур! – подумав порончик* (Свидн. ПСНП, с. 380).

ПОРТЬЄР – працівник готелю, який зустрічає гостей, приймає пошту, надає довідки та відповідає за порядок у вестибюлі: *Його ексцеленція був дуже точний. Скоро тільки вдарила дев'ята година, був він уже в урядовім будинку, прийняв ласкаво низенькі поклони портьєра, обійшов усі довжелезні коридори будинка, зайшов тут і там не стукаючи до канцелярії, щоб від урядую чого там достойника отримати інформації про хід діл* (Фр. ІОК, с. 164).

ПОСЕСТРА – названа сестра: *Аж на се приходить єї посестра [качка] з двора. «А що, кумко? Бог поміг?»* (Федьк. Підмінче, с. 219).

ПОСПАКИ – прислужник, готовий допомагати в будь-яких діях: *Повертаючи до свого двора, побачив пан на подвір'ю купу старосвітських посіпак і гайдуків і міських поліцаїв, що вели двох людей, зв'язаних, обдертих і покровавлених* (Фр. ЯПСБШ, с. 103).

ПОЧАЇВ – місто Кременецького району Тернопільської області, відоме з 1450 року. Ойконім виник як поселення на –ів від антропоніма Почай, відомого в деяких слов'янських мовах [Лучик 2014: 388]: *До православного Почаєва, хоч він і за границею, вандрують щороку тисячі оцих уніатів, а тимчасом католицькі відпусти*

патерів домініканців у поблизькім Підкамені, по сей бік границі, якраз напроти Почаєва, ані руш не можуть дійти до такої слави (Фр. Чума, с.176).

ПРАВДА – уособлення правої сторони, правого суду, істини, прямих ліній і шляхів: *За нічліг дари великі під полою він тримав: Розум, **Правду** і Науку був би він подарував* (Кон. Казка, с. 232).

ПРАВЕДНИК – людина, яка веде праведне, морально бездоганне життя, дотримується Божих заповідей та чинить справедливі вчинки: *Перепрошую вас, господине, – сказав нараз **праведник**, хапаючи за капелюх, – я не імію времени с вами слагольствовати* (Фр. КДСР, с. 68).

ПРЕДСЛАВА – жінка Овлура, 35 років [коментар автора]; донька великого князя київського Володимира Святославовича та Рогнеди, одна із двох сестер князя Ярослава Мудрого. Повідомила Ярослава Мудрого (який сидів у Новгороді) про смерть батька і вбивство брата, ростовського князя Бориса Володимировича. 1017 року польський князь Болеслав I Хоробрий сватав Предславу, але отримав відмову від Ярослава Мудрого. Відступаючи з Києва 1018 року, він забрав обох сестер Ярослава Мудрого у полон і, за свідченнями деяких джерел, неканонічно одружився із Предславою (оскільки на той час був одружений 4-м шлюбом на Оді, доньці мейсенського маркграфа Екергарда). Припускали, що Предславу та інших полонених поселили на Ледницькому острові (Польща), де знайдено рештки палацу візантійської архітектури. У «Повісті минулих літ» згадується «сельце Предславино», що виникло на місці двору Рогнеди: *Так, княже, я **Предслава!** Нещасного Овлура бідна жінка. Спасибі, що пізнав мене нарешті, а то сама я швидко вже не зможу себе пізнати* (Фр. СКС, с. 261).

ПРИВИДИ З РОГАМИ – духи померлих, які нібито можуть привиджуватися людям. За повір'ям, душа людини, передусім самогубця і грішника, вмерлого неприродною смертю, яка бродить по ночах і не має тіні. Привид тісно пов'язаний зі світом заложних покійників. Він може бути розпливчастим або ж приймати образ конкретної людини [Войтович 2014: 415]: *«Гляди ж, жінко, ти к завтрьому щоб наготувала усякої всячини – бо завтра зо мною прийдуть до тебе й гості, так щоб було що й їсти, й пити».* Сказав се, поцілував її, і, тільки що ліг у домовину, аж мов вітром повіяло: *двері відчинилися, і відтіля ідуть чотири привиди з рогами, і у кожного назад карлючкою хвіст* (Купр. Відьмач, с. 57).

ПРИНЦ-ЦАРЕВИЧ – титул, який поєднує в собі поняття «принц» (європейський титул, що вказує на сина монарха або члена королівської родини) та «царевич» (слов'янський титул, що також означає сина царя). В історичному контексті, цей титул використовувався для позначення спадкоємця трону або сина монарха в країнах, де використовувалися обидва титули, або для позначення синів царя у східнослов'янських державах: *До лісу надолі приходить щодня полювати молодий **принц-царевич** і відпочиває під нашою горою. Завтра раненько ти, Любко, ходити собі будеш по краю нашої скляної гори. Царевич сподобає собі тебе, бо ти дуже гарна, а як дістанеться до тебе на скляну гору, то обіцяй йому, що вийдеш за нього, як він нас перемінить назад в людей* (Васил. КПТБО, с. 305).

ПРИСЛУЖНИКИ – люди, які виконують різні роботи по дому або надають послуги, часто живучи в будинку свого роботодавця: *Горілки! Музику! – гукнув він на прислужників* (Куліш. Циган. с. 158).

ПРИСЯЖНІ – були частиною судової системи, що залучалися до розгляду певних категорій справ разом із суддями. Вони мали вирішальне значення у кримінальних справах, особливо у справах, де передбачалось суворе покарання, наприклад, довічне ув'язнення або смертна кара, а також у політичних і релігійних злочинах: *І облизувалися від оселедців: і присяжні, і радні, і десятники, і свати, і куми, і баба Палагна, старе й молоде, велике й мале, словом – всі, вся* (Воробк. Сміховинки, с. 206).

ПРИЧЕПА – казковий персонаж, старший син царя Соловея. У самому тексті подано опис, за що він отримав таке ім'я: *Третій син їх був причепа, так і називався. Чи від того, що до льоху нігди не кидався, чи від того, що до бочки коли прип'ялиться, то бувало тягне-тягне, поки не звалиться; чи від того, що бувало п'яним хилитався і, щоб тільки не упасти, він за все чіплявся* (Рудан. ЦС, с. 308).

ПРІОР – настоятель католицького чоловічого монастиря, або старший член монашої громади після настоятеля (абата): *Пріор єзуїтського монастиря в Тернополі, вернувши зі спільної монастирської їдальні, злегка позиваючи, лагодився прилягти і віддихнути після доброго обіду; а що день був літній та гаряченький, то зняв чоботи і реверенду; коли втім хтось застукав до дверей його келії* (Фр. Чума, с. 169).

ПРОЛІСОК – трав'яниста рослина з блакитними або синіми, рідше фіолетовими або майже білими квітками на безлистому стовбурі: *Я Пролісок синій, твій братичок рідний, ми первісні квітки, веснянії дітки. Дзінь! дзінь! дзінь!* (Дн. Чайка. ПСС, с. 175).

ПРОМІНЬ – позитивний символ, що приносить світло, тепло, і надію. У казках часто використовується для підкреслення важливих моментів, наприклад, коли герой перемагає зло або знаходить шлях додому: *Я сонячний Промінь, я сонця синок, друг діток, і квіток, і дрібних пташок* (Дн. Чайка. ПСС, с. 178).

ПРОМІННЯ – діти сонця; часто символізують світло, надію, добро, захист, або ж вказують на шлях, що веде до чогось важливого. Вони можуть бути як фізичними променями, що освітлюють темряву, так і метафоричними, що вказують на позитивні зміни чи вихід зі складної ситуації: *А сонечко усе спить! Добре йому спати у синьому кришталевому палаці; на пухких хмарних перинах розкошує цар-сонце з усіма своїми синами. А багато ж їх у нього? Так багато, як волосин на голові молодого бравого хлопця; всім його синам одно ім'я: Проміння* (Дн. Чайка. КПСТІС, с.143).

ПРУССІЯ – історична область та держава, яка існувала в Східній та Центральній Європі. З 1224 по 1525 рік вона була володінням Тевтонського ордену, а з 1466 по 1772 рік – частиною Королівської Пруссії, що перебувала під владою польської корони: *«Драконівське переслідування нашої народності в Пруссії, огидна екстермінаційна війна, яку там против поляків не тільки проповідують безмізкі філософи, вроді Гартмана, але переводить в діло з нечуваною брутальністю юнкерське правительсьтво» – прошу поміркувати, се ж явна зневага правительства щиро*

заприяженого з нашою монархією. І ви хочете, щоб я пропустив вам се? (Фр. ІОК, с. 170).

ПРУТ – гідронім у басейні Дунаю більшість ономастів, услід за Геродотом, пояснює як скіфську назву, що пов'язана з авестійською лексемою «брід» і змінила свою структуру на слов'янському ґрунті під впливом східнослов'янського *пруд* «швидка річка», або праслов'янського **rgout* «швидкий; той, що стрибає» [Лучик 2014: 394]: *Недалечко містечка Безглуздова, пливла річка Бруднівка, не така велика, як Черемош або Прут, але зате глибока, сягала жабі по око* (Воробк. Сміховинки, с. 203); *Правда, скотили стару ялицю, та не до трачки, а на берег бистрого Черемошу і зв'язали її з рідними сестричками в величезні сплави-дараби; а коли з весною теплі вітри пробудились, а на Чорногорі, тій столиці Довбушевій, сніги топитися стали, погнали жсаві керманичі-гуцули Черемошем і нашу ялицю попри Вижницю, а далі Прутом попри Чернівці, а опісля Дунаєм аж до самого Галацу, колишнього другого руського Галича* (Воробк. СІМЯ, с. 150).

ПТАХИ – 1. група тварин, добре пристосованих до польоту: *Поглянув угору – на деревах птиці різні: тут і сорока-білобока, ворон-каркун, і сич-деркач, і зозуля-перебендя, і ще якісь чудні птахи* (Кудр. Старці, с. 350). 2. птахи в міфології багатьох народів є творцями Всесвіту. Птахи сполучають світ земний і небесний. Вони володіють таємницями чарівного зілля, живої та мертвої води, знають напрямок грозових та градових хмар. Прилітають на подвір'я, де щойно народилася дитина, й віщують немовляті майбутню долю [Войтович 2014: 421]: *На місяць набігла легка хмарка, котра як би від него відривалась, і подорожні узріли дві срібносиві птахи, що без шуму махали широкими крилами й сіли над вікном хати. «А що?» – питає одна птаха другої, а голос її звучав як би хто десть далеко у полі грав у сопівку. «Ще не вродилось», – каже друга таким самим голосом. «А що би було, якби вродилось в сю годину?» «Хто-будь вродився б у ту годину», – каже перша, – «то жив би дуже довго та мав незміренне багатство». Птахи, як прилетіли, так і без шуму відлетіли* (Кобр. Судильниці, с. 222).

ПУГАЧ – хижий нічний птах ряду совоподібних, який живиться дрібними гризунами: *Танцювали, танцювали, сіли спочивати; сірий пугач дуже впився та й ліг серед хати* (Алекс. ЧВ, с. 158).

ПУСТЕЛЬНИК – людина, що з релігійних міркувань оселилася у відлюдному місці й відмовилася від спілкування з людьми: *Тільки перехрестився та вдарив поклон, аж із келії виходить пустельник, старенький, згорблений, а борода біла, як молоко, аж до колін* (Сторож. ЗЧ, с. 66).

Р

РАДНІ – у Галичині – члени виборчого органу місцевої влади: *І облизувалися від оселедців: і присяжні, і радні, і десятники, і свати, і куми, і баба Палагна, старе й молоде, велике й мале, словом – всі, вся* (Воробк. Сміховинки, с. 206).

РАЙЦІ – члени міської ради за магдебурзьким правом: *Одвів княгиню до неї в кімнату, звелів на ключ замикати, а сам до ради уступає, промовляє: «Панове райці! Судіть мою жінку невірну як треба по-правді»* (Грінч. ДПКК, с. 54).

РАК – досить охайні істоти, які живуть у чистій воді, добре збагаченій киснем. В озерах і ставках раки зустрічаються не так часто, як в чистих річках. Вони віддають перевагу глибині до трьох метрів, проте можуть зустрічатись і на глибині до 12 метрів. У річках, де дно піщане – раків значно менше. Найбільше їм подобається кам'янисте дно, оскільки між каменями простіше сховатися і відчутти себе в безпеці. Голова в рака вузька-клиноподібна, на ній дуже добре виділяються його опуклі очі. Рот має дуже сильні щелепи, якими він міцно захоплює корм. Переміщується рак за допомогою чотирьох пар нижніх кінцівок, розташованих із боків тулуба. Сам тулуб захищений міцним панциром і закінчується віялоподібним хвостом: *Коли гляне – рак великий в воду хоче лізти. Крук до нього – хап у рота! – буде попоїсти* (Грінч. КВП, с. 63); *Зустрілася Лисичка з Раком. Стала та й дивиться як він помаленьку лізе. А далі давай з нього насміхатися* (Фр. ЛІР, с. 11); *Ой я Рак-неборак, я не простий козак! Через те на мені не кирея, не сіряк. Я над раками пан. Я болотний гетьман! Подивіться, люди добрі, який пишний жупан!* (Дн. Чайка. КД, с. 248-249).

РАХМАНИ – у гуцульських говірках назва «рахмани» вживається зі значенням «досконалі істоти, добрі духи, посередники між небом і землею, що живуть далеко на Сході». У дослідженнях А. Онищука і В. Шухевича наведено твердження, що рахмани – це ченці-русини, які живуть дуже далеко, цілий рік дотримуються твердого посту і лише на брахманський великдень діляться одним яйцем. Назва переважно вживається у множині. Б. Грінченко пояснював назву рахман так – за народними віруваннями, житель міфічної місцевості, праведний християнин; жебрак. Місце перебування рахманів пов'язують із потойбічним світом. В. Шухевич дотримується думки, що рахманів існує 12. Назва лахманин може вживатися й у переносному значенні «(про людину) чесний, добрий, порядний». Етимологію назви лахманин запропонував В. Шухевич у «Гуцульщині»: «Коли зважимо, що турецьке слово «рахман» означав милосердного, а перший вірш корану звучить «Бісміллагі р-рахмані р-ра-хімі», що значить «Во ім'я Бога милосердного, милостивого», тож і добачимо тут близьку дуже зв'язь кидання шкаралущ у воду, що пливуть у Чорне море з тим, аби в той спосіб звістити християн, живучих під поганським Турком про настанє Великодня». У російській мові Фасмер виділяв подвійне значення цього слова: 1) млявий, кволий; спокійний, нудний, простацький, дурнуватий; 2) веселий, розгульний, гостинний, гречний; чепурун [Хобзей 2002: 158-162]. С. Наливайко помітив, що у народній пам'яті українців збереглася згадка про те, що рахмани-брахмани живуть на півдні, біля Чорного моря. Саме тут упродовж майже тисячоліття, починаючи з VI ст. до н. е., існувала колись могутня Боспорська держава, до якої входили численні сіндо-меотські, тобто індоарійські племена. А в пониззі Дніпра античні автори засвідчують існування держави, яку вони називають – Сіндика [Наливайко 2001: 17]. Блаженний та святий народ, який живе десь під землею, біля великих вод; вони постануть протягом цілого року і розговляться лише на свій Рахманський Великдень, раз на рік, ділячи одне яйце між 12 рахманами [Войтович 2014: 443]: *Тепер-то аж я собі кругом паня, бо їду собі в ридвані, як цариця, а то матбути, до сонечка в гості, до моєї матнки отсе, аж геть у Рахмани, у тридев'яту землю, за шкляні гори, де морські стада шовкові трави пасуть!..* (Федьк. ІУП, с. 197).

РЕДАКТОР – особа, яка займається обробкою, перевіркою та виправленням текстових або графічних матеріалів із метою покращання їх якості та відповідності

певним вимогам, наприклад, стилістичним, мовним, технічним або концептуальним: *Ще як я був на університеті, вичитав я у якійсь книжці чи часописі, що кождий порядний чоловік повинен бути хоч кілька літ **редактором*** (Маков. ЯЯВГ, с. 15); *Начальний **редактор** витріщив очі, у нього сперло дух, і він не міг висловити ані слова* (Фр. ІОК, с. 168).

РЕП'ЯХ – загальна назва для групи рослин, чії суцвіття та плоди мають численні колючки і здатні чіплятися за шерсть тварин або одяг: *«Годі вам балакати! – пробурчав старий **реп'ях**, прокидаючись. – Хвилини спокою не дасте. Квітки затихли, коби тільки старий заснув»* (Грінч. Квітки, с. 134).

РИБА – водяна хребетна тварина з непостійною температурою тіла, яка дихає жабрами і має плавці та шкіру вкриту лускою: *Почала тоді лисиця по річках порядкувати. В неї кум був – однокрилий журавель цибатий. Ось його вона до себе пособляти попросила, і тоді у них робота дуже швидко закипіла. Кум стромляє ніс у воду, **рибу** з неї викидає, а лисичка на травиці суд над нею вирікає. І як **риба** та погано щось поводитася в річці, то злочинницю карати все доводилось лисичці* (Грінч. РТ, с. 71); *А Іван наш як пірнув, враз його і загинула і сама коли – не чула **риба** Кит та превелика. Що не тільки б чоловіка, а хоч цілого вола проковтнути ізмогла* (Мнж. ІГ, с. 236-237); *А сонців син радіє: шугнув аж до самого дна, зібрав юрбу **рибенья**, щоб показати їм нову красу. Зібралися **рибеньята**, очі повитріщали, ротики пороззявляли та хвостками махають* (Дн. Чайка. КПСТІС, с. 144).

РИБАЛКА – людина, яка займається рибальством: *Задумалось поле. Утихло кругом: хіба де собака залає; хіба де рибалка заплеще веслом та хвилею пісню співає: хіба де в рибалок багаття блищить, та часом голосить сопілка, та деде гадюкою вниз пролетить, Із неба зірвавшись, зірка* (Боров. Гайдамаки, с. 52). Іноді лексема вживається у множині: *А там уже **рибалки** під захистом очеретяного куля пристроїли свої вудки та блешні і доживаються – не мальки – ні! Нащо їм та малька здалася? – а великих хижаків, що гоняться за нею* (Дн. Чайка. КМ, с. 108); *Закинули **рибалки** раз-другий сітями і витягли паню та й прибили кілочком до кручі за сукню ...* (Свидн. ПСНП, с. 381); *А старенька царичина мати також була на весіллі. Бо як дочка їй золотий перстень у воду впустила, то прилетіла мрібнопера щука, вхопила той перстень та й принесла аж у царичин став, де їй **риболовці** у невід імили та до цариці принесли* (Федьк. ЗК, с. 166).

РИЛЛО – Максиміліан Рилло (1802-1848) – філософ, археолог, освітній і релігійний діяч; Польща. Виступав проти сектанства: *Пріор справді аж увесь прояснився і розрадувався, – таким простим, логічним і величним показався йому план, придуманий патером Гаудентієм. Все, чого не могли доконати Йосафат Кунцевич, Вельямін Рутський, Шептицький, **Рилло** і другі об'єдинителі обряду, а не могли доконати іменно для того, що об'єдиняли вершки, не сягаючи до коріння, вдовольняючись формою, а не перероблюючи духу мас, – все се являлось тепер таким легким і близьким, всьому вказана була така проста і, здавалось би, натуральна дорога розвитку, що приходилось тільки дивуватися, як се досі ніхто не попав на такі вірні і явні сліди* (Фр. Чума, с. 178).

РИМ – одне з найдавніших міст світу, столиця стародавнього Риму, йому виповнилося 2775 років: *Робім, що можемо: на яку б дорогу не ступили ми – йдім сміливо, пам'ятаючи, що всі дороги провадять до Рима...* (Коцюб.. Хо, с. 196); *Папа од церкви мене одлучає, зве аж до Риму, – щоб завтра й явився* (Мнж. КПХЛ, с. 315); *Є між ними хитрі, котрі устами визнають унію з Римом, а душею тягнуть до православ'я і під видом «очищення обряду» силкуються підігнати унію під православні форми, віддаючи її чимраз далі від святої римської церкви* (Фр. Чума, с. 178).

РИСЬ – великий хижий ссавець родини кошачих із дуже гострим зором: *Чиста правда, що й казати, – Рись почав так промовляти, – Лис Микита злодій є* (Фр. ЛМ, с. 10).

РІВЧАК – невеликий водяний потік, що утворюється від снігових, дощових або підземних вод: *Побачив рівчак подорожнього та й каже і дзюркочить такі слова: «Ти бачиш, братику, як я заслаб, насилу ворухусь; немає в мене сили й дітську гребельку прорвати, щоб вона мене не зупиняла; а звернути вбік, – про се вже хоч і не кажи»* (Куліш. Півпівника, с. 179).

РІГ БИЧАЧИЙ – назва місцевості, яка, ймовірно, пов'язана з формою рельєфу, схожою на бичачий ріг. Можливо, це назва певного місця в межах міста Дніпро або його околиць: *З того часу так це і пішло, що молодь ходить колядувати. А бик, що водив їх, в землю запався, і на тому місці стала гора висока з двома горбами. Росте на ній трава густа та висока і наша хороша, добра. Череда там любить пастись. Називається це урочище Бичачий Ріг, або Биковище* (Кудр. Старці, с. 352).

РІЗДВО – християнське свято, що відзначає народження Ісуса Христа. Зазвичай його святкують 25 грудня у західних та східних християнських церквах. Різдво є одним із найважливіших свят у християнстві і часто супроводжується сімейними зустрічами, обміном подарунками та святковими стравами: *Розказують, що доки вони не повмирали, доти співали пісні на Івана Купала, потім колядували людям на Різдво* (Кудр. Старці, с. 352); *У сій корчмі колись, давно вже, шинкували чорти, та й досі щороку перед Різдвом бенкетують тутечки з відьмами* (Сторож. ЧК, с. 110).

РІК НОВИЙ – 1. свято, яке відзначають багато народів відповідно до визнаного календаря: *Звечора під Новий год дівчата гадали: вибігали і огород, в вікна підслухали; з тіста бгали шишечки; оливо топили; слухали собак; в пустки опівніч вихрили; віск топили на марку і з водою в черепку долю виливали; бігали на шлях вони; з приказками в комини суджених питали* (Боров. Маруся, с.41); *Хотілось би на Новий рік дома побути!* (Пч. Сосонка, с. 387); 2. І. Франко подає головним персонажем *Новий рік* («Куди діваються старі роки»), який, подорожуючи, бачить людські проблеми і намагається по-новому побачити певні події: *Се, бачите, новий рік. Досі він ще маленький, лежить у повиттю, а за кілька день його покличуть до пановання, де вже запізно буде до бурси давати* (Фр. КДСР, с. 68).

РІПКА – однорічна або дворічна трав'яниста рослина, сімейства капустяних. Ріпа як овочева і лікарська рослина відома з глибокої давнини. Ріпа була одним із перших овочів, які удостоїлися пильної уваги людства. Греки, єгиптяни і перси годували ріпою рабів, вважаючи цей овоч грубою, але ситною їжею; римляни вважали ріпу

їжею простолюдинів; але з початком нашої ери овоч вийшов з розряду «рабських» – в раннє середньовіччя запечену у вугіллі ріпу вважали делікатесом і часто подавали до м'яса як гарнір: *Раз весною взяв дід рискаль та й мотику, скопав у городці грядку велику, мервицею попринадив, грабельками підгромадив, зробив пальцем дірочку-дрібку – та й посадив **ріпку**. Працював дід не марно: зійшла **ріпка** гарно. Щодень ішов дід у город, набравши води повен рот, свою **ріпку** підливав, їй до життя охоти додавав. Росла дідова **ріпка**, росла! Зразу така, як мишка, була, потому, як буряк, потому, як кулак, потому, як два, а накінці стала така, як дідова голова* (Фр. Ріпка, с. 2).

РОБІТНИКИ – наймані працівники, зайняті переважно у промисловості, які виконують фізичну роботу за заробітну плату: *Та ви, кумонько, не гнівайтесь, – сказав до неї Шлендріян. – Годі було сьогодні, їй-богу, годі! Знаєте, які то в мене **робітники**, тільки плюнути! Одні грали в карти всю ніч, а тепер хропуть, аж буда трясеться, не добудишся їх, хоч з гармати стріляй; другі гуляли на весіллі, треті десь-кудись пороз'їздилися, ну, біс їх знає!* (Фр. ЯТЗДБ, с. 233).

РОЖА – квітка богині кохання. Вона є популярною серед квітів і є символом доброзичливості, достатку: *На високій могилі, у головах дівчини, виринула червона галузка з дрібними зеленими листками й розрослася у корч польової **рожі**. І росте вона сама, одинока, під скляною банею чистої блакиті. Ніде ні живої душі, лише сонце дивиться ясным оком понад засновані золотом поля, понад зелені ниви, понад молоде буйне колосся. «А **рожа** росте, розростається»* (Кобр. Рожа, с. 234); *Не спала тільки маленька **рожа**, що була в тім самім місці саду, але стояла на вікні в будинку. Маленька щілина в рамі давала їй спримогу чути все, що розказував барвінок, їй страшенно хотілось вийти в садок, щоб там подивитись на зиму* (Грінч. Квітки, с. 136).

РОЖНЯТІВ – перші письмові згадки про території сучасного Рожнятівського краю сягають XV століття. Археологічні знахідки свідчать про давнє поселення ще з часів Київської Русі. Назва «Старе село» фігурує у переказах як одне з найдавніших осередків людського життя у цій частині Карпат. Упродовж століть Рожнятів зазнавав впливів Галицько-Волинського князівства, Речі Посполитої, Австро-Угорщини та радянського періоду. Кожен із цих етапів залишив свої сліди: у мові, архітектурі, віруваннях і менталітеті місцевого населення. Оточений Карпатськими горами, смерековими лісами та чистими потоками: *Дівнопавність! Дівнопавність! – м'явчить Опозиція, аж мало не захрипне. Вже аж у Войнилові та **Рожнятові** почули, хоч ані війни ані рожна не показали* (Фр. Опозиція, с.397)

РОЗБИШАКИ (РОЗБІЙНИКИ) – лексема вживається для позначення хуліганів, бешкетників, пустунів або людей, які поведуться нерозважливо, пустотливо і схильні до бешкетів. Також «розбишака» може означати розбійника або людину, яка чинить насильство, але це значення зустрічається рідше. В образах розбійників наявні архаїчні риси, успадковані казкою з давніх епох: *Забитий лежав тихо серед кривавої калюжі, тихо сиділи й **розбишаки** і з острахом дивились на лице покійника* (Дн. Чайка. КПСТЙС, с. 149); *Семенко, взрівши із-за дуба кільканадцять бородачів при широко розложенім вогні, наганув си дванадцять **розбійників** в казці, що вісільця*

відрізали і пекли на рожні; налякався, спинився, ані кроком наперед, і мався вертати (Шашкевич М. Олена, с. 58).

РОМНИ – місто Сумської області, відоме з 1095 року, лежить від гирла річки Ромен. Історична назва виникла способом трансонімізації суміжного гідроніма Ромень, відомого з XI ст. Сучасний ойконім у множині фіксується з XIX ст.: *Нема до того діла; по мні чи тут, чи у Ромні; бо де людьми земля засіла, вони везді як є рівні: усі блукають дуже грубо* (Б.-Нос. Помилки, с.114).

РУЇНА – залишки чогось із різним ступенем пошкодження: *Ну, Руїно, старушко шановна, – сказав до неї Шлендріян, – тепер тобі, мабуть, остатня година приходить. Годі тобі, серденько, на світі божім довше заважати, пора на спокій! Ми тебе помаленьку дзюбаками та залізними ломами на шматочки дрібненькі та в он ту багнюку і впремо. Там і тобі буде спокійніше, і нам не без вигоди* (Фр. ЯТЗДБ, с. 234); *Не смієш! Не руш! – кричала Руїна. – Я частина старої Русі, нашої святої матері, а «хто матір забуває, того бог карає!» Се про вас, огидні новатори, сказано. Знаю я, чого вам хочеться! Ви підмовлені нашими відвічними ворогами і хочете усунути з лиця землі остатню пам'ятку нашої минувшини, щоб і саму ту славу минувшину затерти, вирвати з пам'яті потомків, щоб улегшити роботу винародовленню!* (Фр. ЯТЗДБ, с. 235).

РУСАЛКА – один із найкolorитніших персонажів української демонології, уособлення небезпечної водяної стихії. За повір'ям – русалки – молоді вродливі дівчата, котрі живуть на дні річок. Уночі, коли сходить місяць, вони виходять на берег, чешуть своє довге зелене волосся і водять хороводи, чудовим співом заманюють юнаків та дівчат, затягують їх у воду і залоскочують. Русалками ставали дівчата, які втопилися. Інші русалки живуть у полях та лісах, де полюбляють гойдатися на гілках дерев. А ще русалка (мавка, майка) – діва води, згідно з іншими переказами, дружина водяника. Риб'ячого хвоста не має, вночі разом із подругами хлюпається у воді, сідає на колесо млина, пірнає. Русалки безтілесні і не віддзеркалюються у воді, вони можуть одружуватися зі звичайними чоловіками, проте ці шлюби завжди нещасливі. У народних повір'ях представники нечистої сили не лише шкодили, а й допомагали людям. При цьому кожен займався своїм ділом. Русалки носили з Дніпра воду на поливку й доглядали розкішний водограй, що його поставив водяник. Вони живуть на дні ріки в чудових кришталевих палатах. Русалки не мають одягу, у них сніжно-біле тіло, довге, зелене, як трава, волосся, сині, наче море, очі. Як місяць зійде вночі, вони виходять на берег, танцюють і співають чарівних пісень, а хто, почувши їх, підійде ближче, того русалки залоскочуть до смерті і затягнуть на дно. У четвер напередодні Великодня – у «Навський Великдень», а також на Зелені свята – у Русальний тиждень перед Трійцею вони виходять з води, розчісують своє довге волосся або водять хороводи, бігають по полю, лякають людей, а як кого здовлять, залоскочуть на смерть. У переддень Купала русалки розкладають вогнище коло річки і скачуть через нього [Волосевич 2005: 244]: *Русалка гарная явилась, така легесенька, як дим; оселя вся заколотилась, ніби той трус рухнув селом, і двері затряслись з окном, полиця з мисками звалилась додола й горщик із борщем, потухло світло з кадним чадом, у хаті потянуло смрадом, все вгору обернуло дном* (Б.-Нос. ТБ, с. 94).

РУСИН – стара назва українського населення Буковини, Галичини та Закарпатської України; українець; представник цієї нації; В. Німчук зазначає, що русини (руснаки) проживають на сході карпатського хребта. До першої половини XIII століття документів про територію Підкарпаття збереглося налто мало. Про русинів на різних територіях історичної Угорщини є відомості з XI ст., але про українсько-руські поселення на долинах перед гір'я Підкарпаття впевнено можна говорити з XII століття [Німчук 2015: 19-37]: ***Русин** умер. Про се не було ніякого сумніву. Секція його тіла, доконана трьома лікарями, виказа навіть причини, задля яких він мусив умерти. Причини були дуже глибокі і висловлені дуже вченими термінами; в протоколі не промовчано навіть, що секції доконали ті самі три лікарі, що за життя лічили його, пускали йому кров, виривали зуби і вирізували всякі шкідливі нарости, поки не вмер* (Фр. ЯРТПТС, с. 119); *Під якоюсь нещасливою планетою вродився Невдоволений **Русин**. Скоро тільки прийшов на світ, зараз зазначив своє опозиційне становище пискливим плачем, котрого ніхто з родини і прислуги не розумів. Та ще коли б він був сином бідака, то ся опозиція не дивувала б нікого; а то мав усякі панські вигоди, всі коло нього ходили на почіпках, а він плавав кілька літ ревними сльозами. Так уже, видно, було йому на роду написано* (Маков. КПНР, с. 11).

РУСЬ – з IV ст. чужоземні автори починають називати землі полян, деревлян, сіверців та ін. словом «Русь», а народи, що їх населяли, – русинами. Згодом, зі зміцненням Київської держави, ця назва поширилася на всі землі, що входили до її складу. За однією з версій, назва «Русь» походить від назв кількох українських рік: притока Дніпра – Рось, притока Росі – Росава, притока Осколу – Рось, річка Роска тощо. В роки занепаду Київської Русі слово «Русь» позначало переважно Київське князівство, Київщину. З посиленням Суздальського князівства та утворенням Московської держави назва Русь стала позначати саме північні землі [Волосевич 2005: 7]. Ю. Шевельов вважав, що назву «Русь» літописна література застосовує до варягів, з'ясовуючи з появою цією Руси, заснування держави в Східній Європі. Далі назва «Русь» зустрічається літописі спершу в значенні території полян – трикутника Київщини, утвореного Дніпром, Ірпенем і Россю, а згодом поширюється на всі землі Київської держави. Слово «Русь» – збірного значення (як знать, чернь, челядь); поодинокий представник Руси позначався назвою «русин», іноді «русич». Терміни «руський», «русин» збереглися в ужитку до нашого сторіччя в Буковині та Закарпатті. Засвоїла їх також як назву українців і білорусів польська мова: в польській адміністративній термінології Галичина звалася руське воєводство (XV-XVIII ст.) [Шевельов 2012: 447]. Походження назви Русь нез'ясоване, хоч і було об'єктом численних досліджень протягом понад двох сторіч: *По тихих хуторах, по городах укріплених народ працює, здобува добро. З далеких сторін, із Греції, з-за моря їдуть купці до нас, з Венеції, з Морави, заморські скарби і достатки йдуть на **Русь**...* (Фр. СКС, с. 268).

РУТСЬКИЙ ВЕЛЬЯМІН – єпископ Руської Унійної Церкви, з 1613 року Митрополит Київський, Галицький та всієї Руси – предстоятель Руської Унійної Церкви. Родом із Рути, родинного маєтку біля Новгородка на Білорусі. Походив із православної, а пізніше кальвіністської шляхетської родини *Рутських* гербу Вонж, назва якої походить від назви села, яким володіла ця родина. Його предками були московські бояри, що втекли в Литву від царя Івана Грозного. Навчався в кальвіністських школах у Несвіжі, Вільно та при дворі князів Острозьких і

Заславських. Під час навчання (з 1590) в університеті в Празі перейшов під впливом єзуїтів на католицизм у латинському обряді (1592) й склав ректору єзуїтської колегії Т. Крістненсу католицьку сповідь віри. Взнавши про цей вчинок, його мати, віддана кальвіністка Богумила Корсак, позбавила його матеріальної підтримки (батько помер ще в 1590 році). Прокуратор литовських і польських католицьких провінцій отець Бокса, що був із ним знайомий, довідавшись про його фінансові проблеми, порадив юнакові їхати в Рим і поступити на навчання в Грецьку Колегію, де богословську освіту можна було отримати безкоштовно. У 1593-1596 студіював філософію у Вюрцбюргу, 1603 закінчив богослов'я в Грецькій Колегії св. Атанасія в Римі. Після повернення він продовжував роботу над реорганізацією Церкви. Реформуючи василіян, Рутський відкрив два монастирі: в Жировичах і в Битені, в яких у 1616 році заклав перше послушництво, довіряючи опіку над ними єзуїтам. У Битені чоловічий уніатський монастир збудований коштом багатого шляхтича, маршалка Слоніmsького Григорія Тризни, в Жировичах – коштом Смоленського каштеляна Яна Мелешка (бл. 1613), котрий під впливом Йосифа Рутського та Йосафата Кунцевича перейшов в унію та став одним з найбільших її пропагандистів серед шляхти. Автономні монастирі та монастирі, підлеглі місцевим єпископам, тепер на основі прийнятого Рутським закону, були об'єднані в одну Конгрегацію під покровом Св. Трійці. Централізація і об'єднання Василіянського Чину з ієрархією призвело до того, що монашество стало воно основною силою уніатської Церкви. 1616 року остаточно завершив реорганізацію уніатського чернецтва і розпочав об'єднання монастирів Київської митрополії в один Василіянський Чин. При тому намагався підвищити рівень світського духовенства, засновуючи і реорганізуючи школи під проводом василіян (Берестя, Володимир-Волинський, Новгородок); з цією метою за сприяння короля у 1626 році скликав Кобринський синод, який схвалив заснування планованої ним духовної семінарії в Мінську. Помер 1637 року в Дермані на Волині, в місцевому монастирі, був похований у Вільно, де незабаром його могила стала місцем паломництва прихильників унії. В 1655, захопивши Вільно, московські війська вивезли його домовину в невідоме місце. У творі про нього існує лише згадка: *Пріор справді аж увесь прояснився і розрадувався, – таким простим, логічним і величним показався йому план, придуманий патером Гаудентієм. Все, чого не могли доконати Йосафат Кунцевич, **Вельямін Рутський**, Шептицький, Рилло і другі об'єдинителі обряду, а не могли доконати іменно для того, що об'єднали вершки, не сягаючи до коріння, вдовольняючись формою, а не переробляючи духу мас, – все се являлось тепер таким легким і близьким, всьому вказана була така проста і, здавалось би, натуральна дорога розвитку, що приходилось тільки дивуватися, як се досі ніхто не попав на такі вірні і явні сліди* (Фр. Чума, с. 178).

С

САВКА – ім'я давньоєврейського походження, що означає «дід, сарець, мудрець»: *Івана не вибрали, бо шкульгав на одну ногу. Пилипа знов тому ні, що дивився зизом, і так і Савку, Кіндрата, Дмитра і Федька ні, бо всім їм чогось не доставало* (Воробк. Сміховинки, с. 202).

САВУР-МОГИЛА – знаходиться на Запоріжжі. Легенда пов'язує походження найвідомішого кургану зі старим характерником Савуром, який колись порятував

своє поселення від чужинців: *Там жив, неподалеці Савур-могили, в байраці, запорожець, - розказує, йдучи, чумак, – та недавно вмер* (Кухар. ВК, с. 38).

САДІВНИК – фахівець, який займається вирощуванням, доглядом та підтримкою садів, парків, газонів, або інших озелених територій: *Власне йшов пан стежкою через величезний овочевий сад, коли нагло перед ним з криком перебіг обдертий сільський хлопчина, а за ним щосили гнав старий, кривий на одну ногу садівник, махаючи суковатим костуром. Хлопчина, придержуючи лівою рукою капелюх на голові, а правою махаючи, як веслом, скочив через рів, видряпався на пліт і, мов грушка, покотився з нього на другий бік. Був би садівник, може, дігнав і зловив його на пліті, але, сарака, не зміг перескочити рова, розігнався в своїм запалі і, замість на другий бік, ляпнув у саму середину рова, по коліна в болото* (Фр. ЯПСБШ, с. 101).

САРНА – гірська коза з невеликими, замкнутими на кінцях рогами. З органів чуття у сарн найбільш розвинені слух і нюх: *Війна, то війна. Пішов кликати собі всіх звірів на підмогу: Вовка, Кабана, Лиса, Борсука, Сарну, Зайця – всіх, хто тільки бігає по лісі на чотирьох ногах* (Фр. КІВ, с. 45).

САТУРН – за римською міфологією, бог землеробства, рільництва та родючості. Його ототожнювали з грецьким Кроносом і міфи про обох богів зливалися: *Зроду такого не бачив: біле волосся, густе, як ліс, прикривало йому високе чоло, брови насунулись на самі очі, а широка борода аж до пояса доходила. Отак узяв би пензель та й списав вам Сатурна* (Сторож. ЗЧ, с. 52)

СВАТИ – родичі одного з подружжя по відношенню до родичів іншого подружжя: *І облизувалися від оселедців: і присяжні, і радні, і десятники, і свати, і куми, і баба Палагна, старе й молоде, велике й мале, словом – всі, вся* (Воробк. Сміховинки, с. 206).

СВАХИ – жінки, які займаються сватанням, тобто влаштуванням шлюбів, або жінки, які є родичками одного з подружжя по відношенню до батьків або родичів іншого: *Бо й свахи не дармували. Бо їм не йно що всім разом саджати коровай ще і потанцювати конче; щоб ся коровай вдав красен та ясним сонцем на столі засіяв, та й добру долю приніс* (Шашкевич М. Олена, с. 56); *Тепер місяць ще не сповнивсь – (І люди не знали), як від Гриця до Марусі старостів прислали. Через тиждень – в молодій музики заграли, і в неділю на весіллі свашки заспівали: «Ой ти, душенько, наша Марусенько! ...»* (Боров. Чарівниця, с. 62).

СВИНЯ – парнокопитий ссавець родини свинячих, свійський вид якого розводять для одержання м'яса, сала, щетини, шкіри; самка кнура: *Слухай, Бровко! Я чув, що у твого господаря Свиня має поросятко* (Фр. ВМПІВ, с. 55); *Зирк, Свиня лежить в баюрі, а при ній рожево-бурі поросятка – штук зо сім* (Фр. ЛМ, с. 51); *Лежала свиня в баюрі та й ось як хрюкала-балакала сама із собою: «Господи, якби-то мені роги!»* (Фр. Свиня, с. 120).

СВІТИЛКИ – дівчата, що виконують обряд тримання меча й свічки на весіллі: *Тихо дворники скриплять, молодий уходить: «Піп нас жде, свічки горять (дівчині*

говорить), в церкві вже режуть дяки, ждуть **світилки**, ждуть дружки, ждуть хустки весільні» (Боров. Маруся, с. 43).

СВЯТА ТРОЄЦЬКІЇ (ТРОЙЦЯ, ТРОЙЦЯ СВЯТА) – припадають на неділю на 50-й день після Великодня і відомі як Трійця або П'ятидесятниця. Це одне з найважливіших християнських свят, присвячене сходженню Святого Духа на апостолів. Традиційно святкування включає прикрашання оселі зеленню, плетіння вінків, відвідування церкви, а також проведення часу на природі та святкові частування: *Ось настигають троєцькії свята; мир, немов квітка, увесь запишався, в шати розкішно-зелені убрався: звіру ж та птиці веселля хата, де б вони захисту тільки хотіли, в лісі й у полі готова на долю; єсть розгулятися всім де уволю!...* (Мнж. КПХЛ, с. 272); *Була Тройця; чисте небо над Україною, тільки в піднебессі неслась одна біла хмаринка – це ангел Божий летів землю озирати* (Греб. МП, с. 100-101); *Прийшов великий празник – Свята Тройця* (Гнилосир. Верба, с. 154).

СВЯТИЙ МИКОЛАЙ – народився близько 270 року в місті Патарі, в Лікії, південно-західній області Малої Азії. Після смерті єпископа міста Міри, головного міста Лікії, (зараз м. Демре в Туреччині) він був обраний єпископом цього міста. Батьки святого Миколая належали до одного з найвідоміших та найбагатших лікійських родів. Довгі роки в них не було дітей. Миколай був їхнім єдиним, вимоленим сином. Благочестиві батьки дбайливо виховували свого сина в християнському дусі, а дядько Миколая, який був єпископом патарським, дбав про його освіту. Близько 300 р. в Мірі вибухла велика епідемія. Миколай, незважаючи на небезпеку, допомагав хворим, утішав їх. Під час цієї епідемії померли його батьки. Миколай успадкував велике багатство, яке роздав бідним і нужденним. Не чекав, щоб у нього просили допомоги, а сам шукав бідних, щоб їм допомогти. Не дивно, що з його ім'ям пов'язана традиція, яка сягає XII століття – давати допомогу та стипендії в школах. Пізніше цей звичай перетворився в дарування, особливо дітям, у надвечір'я святого Миколая подарунків. Згідно з легендою, після смерті єпископа міста Міри, довколишні єпископи та народ радилися про те, кого обрати владикою Міри. Розповідають, що архієпископ мав видіння, щоб на владика треба вибрати і висвятити чоловіка, який перший прийде вранці до церкви на молитву, бо це буде добродісна людина, яка горить любов'ю до Бога та свого ближнього. Першим, хто прийшов до церкви на молитву, був Миколай, якому архієпископ сказав, що він має стати новим єпископом: *Слухайте, любі мої, – говорив Лис Микита, – і радійте! Сьогодні рано святий Миколай виліпив мене з небесної глини, придивіться, яка вона блакитна. І, ожививши мене своїм духом, мовив: «Звіре Гостромисле! В звірячій царстві запанував нелад, несправедливий суд і неспокій. Ніхто там не певний за своє життя і своє добро. Йди на землю і будь царем звірів, заводь лад, суди по правді і не допускай нікому кривдити своїх звірів»* (Фр. ФЛ, с. 79).

СВЯТИЙ ПЕТРО – апостол Петро, якого раніше звали Симон, був сином рибалки Іони із Віфсаїди Галілейської та братом апостола Андрія Первозванного, який і привів його до Христа. Святий Петро був одружений і мав будинок у Капернаумі. Покликаний Христом Спасителем під час ловитви риби на Генісаретському озері, він завжди висловлював особливу відданість і рішучість, за що й удостоєний був особливого наближення до Господа разом з апостолами Яковом та Іоанном Богословом. Він перший сповідав Господа Ісуса Христа Христом, тобто Месією, і за це удостоївся іменування Камінь (Петро). На цьому камені Петрової віри Господь

обіцяв створити Церкву Свою, яку ворота пекла не здолають. Наприкінці життя апостол Петро знову прибув до Рима, де і прийняв мученицьку кончину в 67 році через розп'яття головою донизу. Згідно з переданням, апостол попросив розп'яти його саме так, бо вважав себе негідним померти так само, як Господь: *Як підеши у мандрівку, то не проходи близько коло такої церкви, на котрій **святий Петро** намальований: не любить він півнів здорово, а ще більш – їх кукурікання* (Куліш. Півпівника, с. 179); *Прийшовши до неба, заковтав до дверей, а **святий Петро**, через двері на нього подивившись, сказав: «Жаль мені тебе, Даниїле, ти добрий чоловік був, але коли тобі осталені були три речі, пам'ятаєш, ти за одну найважливішу забув, себто, за спасіння вічне»* (Наум. ДЖ, с. 96); *Русин ... Русин ... Русин, – муркотів **святий Петро**. – Чекай хвилину, нехай я лише загляну до твого кондуїту. Е, братку, та-бо ти гайдамака!* (Фр. ЯРПТС, с. 127).

СВЯТИХ 40 (22 березня) – християнське свято вшановує пам'ять 40 римських воїнів, які загинули за свою віру в IV столітті в місті Севастія: *«Пу-гу! Пу-гу! Ось тобі наруга: сорока стрекоче, гніздо вити хоче. Сорок свят йдуть, палички несуть, сороці дають, ще й плужок ведуть»* (Дн. Чайка. ЗЙВАСК, с. 263).

СВЯТКИ ЗЕЛЕНІ – в Україні три останні дні Зеленого Тижня (тижня перед Трійцею) та три перші дні Трійцького Тижня (після Трійці) є традиційним українським святом. У цей період встеляли хату і сіни запашним татарським зіллям – лепехою, м'ятою, любистком. Обрядовість Зелених свят знаменувала завершення весняного і початок літнього календарного циклу. В її основі лежали культ дерев та рослинності, магія закликання майбутнього врожаю. Це свято було відоме в стародавніх греків, як свято квітів, у римлян – під назвою русалій, розалій. У Зелену середу – молодіці зустрічали русалок. Зелений четвер називали ще Мавським великоднем. В цей день наші предки нічого не робили, а пекли паски-баби, фарбували крашанки, одружені чоловіки та жінки проводили цілий день «в гульбищах». Молодь участі у цих ігрищах не брала: *Було се на **святках зелених** в самий клечальний четверок, що ще й тепер у навіжених зовуть великдень русалок...* (Б.-Нос.. ТБ, с. 94).

СВЯЩЕНИК (СВЯЩЕННИК) – особа, яка має право звершувати богослужіння та релігійні обряди, наділена Божою благодаттю: *Сей піп не простий був **священик** (ніби наш сільський піп Іван), – якийсь абат, іноплеменник, лукавий да пухкий брюхан; він був княжський отець духовний (бо князь старий був католик), сей князь хоч справжній був удільний, та мниха слухати обик ...* (Б.-Нос. УП, с. 124); ***Священик** вінчає Чорноусенка з панночкою, навкруги натовп родичів, недалеко стоїть старий пан; білий як сніг; опустившись на тремтячі коліна, дякує Богу, що дав йому побачити доньку ще раз у таку щасливу хвилину* (Греб. МП, с. 109); *Що ж то за **священик** вийде з молодого чоловіка, котрий завтра має бути посвяченим на єврея, має прийняти найвище церковне таїнство, а сьогодні, замість у скупленню духа приготувитись до того святого акту, їздить по празникам, витинає «козачка» та «коломийки», завертає головам попадаюнкам і ні про що більш не думає, як тільки про те, щоби найти собі наречену з добрим посагом і позбутися довгів, нароблених у семінарії?* (Фр. Чума, с. 174). Іноді мовообраз письменники вживали у множині: *Візьміть хоч би їх **священиків!** Яка нам користь з того, що вони вважають себе католицькими священиками, коли живуть з жінками? Там, де би треба працювати для католицизму, віддати себе нероздільно і безумовно його інтересам, що слухають*

своїх жінок, поступають так, як їм наказують їх родинні стосунки! (Фр. Чума, с. 174).

СЕЛО – населений пункт неміського типу, жителі якого займаються переважно обробітком землі: *А то село, куда Юдик зайшов, було велике, дуже велике, але таке то вже бідне та ніжне, що навіть і воробці з него світа половили, не то що!* (Федьк. ГЧ, с. 187).

СЕЛЯНИН – житель села, основне заняття якого – праця на землі, тобто сільське господарство: *Селянин виняв із своєї борсукової торби велику хустку, а з неї вив'язав зразу якийсь великий звиток, а з нього виняв невеличку книжку, а з неї витягнув записаний і по-канцелярійському зложений аркуш паперу, який і подав пану старості з глибоким поклоном* (Фр. ОПС, с. 238). Іноді фіксуємо мовообрази, які вказують на соціальний статус, умовний вік: *Раз колись-то, не згадаю, саме близько сорочин, вийшов в поле працювати тяжко вбогий селянин* (Мнж. ЧУН, с. 336); *Старий селянин* теє крякання чує, – взяв ворона стиха питати: «Ей, вороне клятий, чи много газдів піде сей рік з торбами, зруйнований лихов, жидами?» (Фр. ПК, с. 94); а також вбачаємо множинну форму: *В сінях стояло кільканадцять селян у дрантивих одержках, з шапками у руках* (Фр. ОПС, с. 233); *Селяни, котрі мають сю добру прикмету, що процесуються, вибудували адвокатів каменицю, а він так чувся невдоволеним* (Маков. КПНР, с. 12).

СЕМЕНКО – похідне від чоловічого імені Семен, що має давньоєврейське походження і означає «почутий (Богом)». Воно поширене у багатьох культурах, особливо серед християн, і має різні форми та зменшувальні варіанти: *Уже заступаєм к долині, мав-єм скружити поза високу могилу татарську. Оглянувшись поза високу могилу татарську. Оглянувшись назад себе, вздріваєш, – сила при вечірній мряці доглянути лъзя було, – Семенка. Спінав-єм його по легких ногах – спускатися високом ко старому крутому шляхові, що то о тім так много старі повідають люди. Куди йому шлях? – Не знаю і не вгадаю. Щось то лихого буде: лисиця мя перебігла та й ворон на хресті сім раз закрывав* (Шашкевич М. Олена, с. 56).

СЕСТРИ старша, середня (середуща, середульша), молодша (меншенька) – дівчата або жінки, які мають одних батьків: *Ой помалу-малу, вівчарику, грай, та не врази мого серденька вкрай!.. Мене сестри з світу згубили, під кущем у лісі мене положили, у холодній ямі мене поховали, ще й ногами землю зверху притоптали ...* (Грінч. Сопілка, с. 17); *Поїхали гонці: два роки проवेशтались, бо царство було дуже велике, та й знайшли три сестри, одна в одну, та такі гарні, що кращих на всьому світі не знайти* (Сторож. ТС, с. 39).

СИБІР – батьківщина суворих, витривалих людей, і саме тут до сих пір збереглася в практично незайманому вигляді неабияка частка лісів (сибірську тайгу називають «зеленими легеньми планети»): *На полях незміримих Сибіри всемогуча панує зима, понад нею – бігун її сірий, снігова, без кінця і без міри нависаюча хмара дріма* (Фр. СнК, с. 403).

СИЛА НЕЧИСТА – збірна назва для істот і проявів потойбічного світу, що протистоять світові людей та мають здатність шкодити їм. Ці істоти, часто звані

злими духами, можуть включати в себе різноманітних демонів, чортів, бісів, а також істот, що пов'язані з певними місцями, такими як домовики, лісовики, водяники, русалки і кікімори: *Егеж, от ви балакали про те, що чоловік може перемогти тую, не тут згадуючи, нечисту силу. Воно, звичайно, так, себто, коли поміркувати добре, бувають на світі всякі пригоди... одначе, не кажіть сього: схоче заморочить диявольська сила, то заморочить, їй-богу, заморочить!* (Гоголь. ЗМ, с. 92).

СИН – дитина чоловічої статі по відношенню до своїх батьків: *Син, батька як погріб, почав то так, то саяк з грішми перебивається* (Б-Нос. МБ, с. 108); *Зійшлась громада, в корчмі нараджаєсь, доброго сина на суд призиває* (Шашкевич В. Зробок, с. 84); *Щоб не заблудиться в кущах, я узав з собою хазяйського сина, парубка по двадцятomu року; думаю собі: «Проведе, а часом як встrelu на плесі качку, то буде кому й витягти»* (Сторож. ЧК, с. 110); іноді мовообраз подається у множині, періодично зі вказанням кількості: *От царівна з того разу, всі-то думали, що з глазу все хворіє, вередує, їжу всю царську ганьбує, а пора от як прийшла, двох синів собі знайшла* (Мнж. ТБ, с. 219); *На зеленій поляні, серед віковичного лісу, стояла хатина, а в тій хатині мешкали чоловік і жінка. Було в них четверо дітей: три синопки-соколоньки: Богдан, Володько, Роман, а четверта донечка-горличка, Любка* (Васил. КПТБО, с. 297); *Ось незабаром і сини мої повернуться, то разом і повечеряємо. Недовго довелося і ждати синів. Перший прийшов – сім живих оленів привів. Другий – сім убитих ведмедів. Третій – сім величезних осетрів* (Липа. Казка, с. 266); *Мала собі удова дев'ять синів і десяту дочку Галю. І вродилися ті дев'ять синів, як дев'ять соколів, один у одного: голос у голос, волос у волос, тільки найменший син був трошечки благіш від других, а всі вони такі свіжі, смілі, чорняві хлопці, аж глянути мило!* (Вовч. ДБІДСГ, с. 50-51); *І року не минуло, як її туди заслали, родила вона дванадцять синів до пояса в золоті, а од пояса в сріблї* (Сторож. ТС, с. 40). Поодинокі вбачаємо лексему у зменшено-пестливій формі: *Аж ось їде дорогою той самий чоловік, що їхав з водою: сам сидить спереду, а ззаду сидить його синок з паличкою в руці. Підлетів Дрозд, сів на плече чоловікові та й клює. «Ой, тату, – каже хлопець, на вас птах сидить! Не ворухіться, я його вб'ю». Ще старий не стиг гаразд розслухати, що син каже, а хлопець як замахне паличкою – лусь батька по плечу!* (Фр. ЛПД, с. 30-31).

СИНИЦЯ – вісниця добра. На Русі існував указ, згідно якому покаранням за вбивство синиці був величезний штраф. Синиця – корисна пташка. Влітку синиця за день з'їдає 300-400 гусениць, тобто з'їдає за день їжі стільки ж, скільки важить сама. Майже всі види синиць не вміють самостійно видовбувати собі дупло в старих деревах, тому займають покинуті дупла інших птахів. Синиці під час польоту рідко махають крилами, що, однак, не заважає їм літати із вражаючою швидкістю. У синиць феноменальна пам'ять. Вони пам'ятають місця, де вони знаходили їжу. Пара синиць готова пожертвувати навіть їжею, щоб не розлучатися навіть на короткочасний термін. Ось така «лебедина» вірність у цих пташок. Тривалість життя синиць у природі 1-3 роки, а в неволі можуть прожити до 15 років. У приємному щебетанні синичок знавці розрізняють більше 40 різних звукових поєднань. Особливо люблять співати самці і щебечуть практично круглий рік, трохи затихаючи тільки взимку: *Була собі Синиця. Невідомо, що їй збрело в голову, що звилася собі гніздо на самім березі моря на невеличкому куцику. Поки море було спокійне, все йшло гаразд. Синиця нанесла яєць і почала висиджувати їх. Аж ось повіяв вітер, розгулялося море,*

затопило кущик і з ним разом Синиччине гніздо. Сама **Синиця** ледве жива втекла, а її яєчка попливли з водою (Фр. ЯСХМС, с. 82).

СИРОТА – дитина, яка не досягла повноліття і втратила одного або обох батьків, тобто росте без батьківського піклування: ... Глузуя над вдови і **сироти** нещастям, як казатъ нам статут, діла псують з пристрастям ... (Б.-Нос. Кумедійщик, с. 106).

СІВЕРЯНИН – 1. представник племені сіверян, східнослов'янського племінного союзу, який жив на території сучасної Чернігівщини, Сумщини, Полтавщини, Брянщини та Курщини; 2. мешканець Сіверської землі; 3. мешканець північних регіонів: *Іде бідний **сіверянин** з торгу; там продавав шкури, одурений, ограблений вертає додому* (Укр. ЧКЗШ, с. 295).

СІЧ – адміністративний та військовий центр українського козацтва, що існував у XVI-XVIII століттях: *Находила північ. Зібравшись в кружок, казок гайдамаки казали: про Дін, про Гаркушу, про гарних дівок, про парнів, що **Січ** боронили; про злих вовкулак; про Твардовського рід; про мертвих, що челядь мекають; про військо московське; про київських відьм, про змій, що до бав прилітають ...* (Боров. Гайдамаки, с. 53); *Скоро була біля людської оселі і сиділа в чистій, спокійній хаті, а біля неї – чотири козаки, чотири Івани. Всі чотири Івани були рідні брати. Чесно і славно воювали вони на **Січі**, багато золота здобули, та й ран багато, а коли **Січ** замирилася зі своїми сусідами, вони, бачачи, що не буде роботи для їхніх шаблук, віддалися в київські ліси спочити* (Греб. МП, с. 102); *Ми ж, щоб ти знав, єсть пан Фізігнат, старшина у калюжі, дуже давно величаюсь отаманом в Жаб'ячій **Січі**. Батько у мене Пелей, а матусенька Гідромедуза, Бог їм послав мене, кажуть, біля Ериданського ставу* (Думитр. Жабомишподралівка, с. 446); *Одного раз літа стало, що на трьох братів упало тут сторожу відбувати. Не яких братів, бо мати не єдина їх зродила, вже-то **Січ** так поріднила – що куди тобі і кривні!* (Мнж. ТБ, с. 184); *І в діда серце зацеміло, і він здихнув, неначе от-от попрощався з тією дівчиною, що вже давно покинув, як помандрував у **Січ*** (Сторож. ЗЧ, с. 59); *Ще за часів **Січі**, недалеко од сієї корчми довивав віку старий запорожець* (Сторож. ЧК, с. 110).

СІЧЕНЬ КРИЖАНИЙ – середній син Баби-Зими, який відсікає прожитий рік від наступного. Його називають «царем морозів». Люди прозвали його своїм Предком, а тому й запрошують на Щедрий вечір з усіма братами-місяченьками разом із Дідухом, Велесом та добрими духами Лада до себе на гостини. А рівно опівночі виходять усі надвір слухати, як Новий рік проганяє Старий і свариться з ним [Войтович 2014: 331]: ***Крижаний** місяць сидів на чолі всіх, його чуб і борода були білі як сніг, у руках він тримав скіпетр. ... **Січень** дружньо кивнув головою і запросив її погрітися* (Вовчок. ЗКІДТ, с. 124-125).

СКАРБ – заховані в землі чи в іншому місці великі цінності – гроші, коштовності, самоцвіти, прикраси, зброя, цінні речі; скарби з'являлися в бурхливі часи історії, під час воєн, облоги міст та інших екстремальних подій; люди закопували цінності, а потім гинули, а закопані речі ставали скарбами; знайдено багато скарбів часів переселення народів, княжих часів, періоду Козаччини; по всій Україні були поширені вірування в чарівні скарби: коли хто копає такий скарб, не можна нічого лихого казати, бо скарб розсердиться, не можна його хрестити, бо зникне; може

приймати різні постаті – діда, що просить дівчину, щоб втерла йому ніс, та втирає, і він розсипається грішми [Жайворонок 2006, с. 545-546]: *Розказують люди, що часом **скарби** і самі вилазять на верх землі, перекинувшись у яку-небудь пакость: у старого шолудивого діда, або у миришавеньке козеня, або у дохлу кішку. Кому щастя, той і пізна **скарб**. ... Підійшовши тихенько до Павлусевої хати, розмахали хорта та й иштурнули в вікно, і, як жар, по всій хаті розсипався дукатами!* (Сторож. Скарб, с. 37-38).

СЛУГА – людина, яка перебуває у підпорядкуванні в іншої особи, виконуючи її доручення та обслуговуючи її потреби. У літературних казках ХІХ століття мовообраз чоловічого роду переважно письменники використовують у однині, поєднуючи з іменем, наприклад: *Живе він в бідній хлопській хатчині, старій і перекривленій; живе сам, як палець, тільки з старою служницею Феською, глухою на одно ухо, і з старезним **слугою Прокопом**, сліпим на одно око* (Фр. Чума, с. 182); або у множині: *Зараз де не взялися **слуги**, музика, обід, почали приймати та частувати того чоловіка, неначе самого царя або короля* (Дн. Чайка. ГК, с. 134-135); *Тут він двох щонайвірніших, **слуг** до себе прикликає і до нашого поета у хатину посилає...* **Слуги** зараз подалися до убогої оселі, принесли вони поету ті запросини веселі (Укр. ДК, с. 319); *Поки так балакав Касим, аж до лазні входить разом пан багдадський судія. Кинулись до нього **слуги**: сей роззув, турбан зняв другий...* (Фр. АКК, с. 213); **Служники** покликали Уласа та Юрка, обмили їх, убрали в чисту одежу й повели до князя (Н.-Л. ДБ, с. 303).

СЛУЖЕБКА (СЛУЖНИЦЯ) – жінка, яка працює в будинку, зазвичай прибираючи кімнати та виконуючи інші хатні обов'язки, але не приготування їжі. У казках іноді вказують ім'я: *Якось прийшла **служниця** по капусту до льоху та поставила свічку долі, якраз навпроти метелика* (Укр. Метелик, с. 16); *Живе він у бідній хлопській хатчині, старій і перекривленій; живе сам, як палець, тільки з старою **служницею Феською**, глухою на одно ухо, і з старезним **слугою Прокопом**, сліпим на одно око* (Фр. Чума, с. 182).

СЛУЖАЩІ – найнятий працівник, який належить до соціальної групи, що включає всіх зайнятих за наймам нефізичною працею в різних сферах суспільної зайнятості: *Коли оце приходить сам пан директор, а ті **служашчі** йому й кажуть: «А гляньте-но, пане, який нам буряк уродився!» – То сам пан директор узав мене на руки, зважив, сказав: «Ого! Та це цар буряків!»* (Дн. Чайка. Буряк, с. 156).

СЛЬОЗА – безбарвна прозора солонувата рідина, яку виділяють розміщені в очній ямці залози при деяких фізіологічних або психічних станах (при подразненні, болі або сильних душевних переживаннях): *З її [Марусі] синіх оченят потекла одна велика **сльоза*** (Черемш. Сльоза, с. 508); *Я **сльоза** вбогої дівчинки Марусі, – говорила дальше пластинка. ... Так. Ті сині очі зронили мене он там в полі серед снігу. Студений мороз заморозив мене, а буйний вітер заніс мене сюди* (Черемш. Сльоза, с. 508).

СМЕРТЬ – казковий персонаж, часто у вигляді жінки, іноді з косою, що забирає душі померлих. Її образ може бути як страшним, так і милосердним, здатним навіть дитині майбутнє: *Але прийшла і на нього година, що **смерть** присунула і заковтала до дверей. Хоч який старий був Жужля, а все жаль йому за світом* (Наум. ДЖ, с. 95).

СМІТТЯ – предмети, що вийшли з ужитку або втратили споживчі властивості: «А хіба ж мало маємо **Сміття**», – сказав Шлендріян. – «Глянь на оту купу, куди від віків усі сусіди викидали, що кому було непотрібне: онучі, череп'я, розбите скло, попіл і всяку всячину. Се ми гарненько втелющимо в Багно, буде з нього досить». «Не смійте!» – закричало **Сміття**. – «Я також історична традиція, я знак унії двох народів, знак добровільного їх співділання!» (Фр. ЯТЗДБ, с. 237).

СМУТОК СВЯТИЙ – це форма покаяння, яка виникає, коли людина усвідомлює свої гріхи, шкодує про них і прагне виправитися: *Він знав, що смуток святий, і тим не хотів, щоб умер разом із ним* [Самійл. КПСЧ, с. 203].

СНІГИРЧИКИ – яскраві та привабливі птахи, які часто асоціюються із зимою та святковим настроєм. Їхні червоні грудки та мелодійний спів роблять їх одними з найвідоміших пернатих у світі. Ці птахи мають багато унікальних особливостей, які можуть здивувати навіть досвідчених орнітологів. Дослідження показали, що снігурі мають високий рівень інтелекту: *Молодая веселая: сміється, не плаче; сидить, хрумтить сосулучки, із льоду горішки, снігирчики, чечіточки прискакали пішки; горобчики-молодчики з ними танцювали, а лисички та зайчики гостей частували* (Ром. ВМ, с. 235); *Красногруді снігирчики заходились грати; а журавель із чаплею пішли танцювати* (Алекс. ЧВ, с. 158).

СНІГОВИК – скульптура, яку ліплять із снігу, здебільшого діти, в зимову пору року. Це традиційна зимова забава, а також символ Нового року та різдвяних свят: «Ну, не журиця, ти віконце прочини та на мого **Снігуренка** люб'язненько позирни; ач який! Живий та й годі! Ще підправлю та й кінець! Ну ж набакир здіймем шапку – що? Хіба не молодець!» «Ой гірка моя доленька, розтаю я поволеньки!» «Не **Снігур** ти з цього часу, геть кожуха й капелюх! Будь же хмаркою в блакиті, будь легенький, наче пух!» (Дн. Чайка. ПСС, с. 171, 181).

СНІГУРКА – дівчина, яка народилася зі снігу: *Ліпить дід ніжки із снігу і головку, й рота, і очиці, й вушка ліпить, швидко йде робота. Тільки що це? Мов одразу губоньки маленькі розкриваються, і очі, як блакить синенькі, теж розплющились... Мара це? Ні, он пара біла з уст малих, уже червоних, повилась-злетіла; оченята занялися, дивлються, сміються ... У старих серця з надії в грудях б'ються, б'ються ... І ось, бачуть: перед їми мовби оживає їх снігурка, ось неначе голову здіймає ... І одразу стрепенулась, чепурна і біла, і устала, геть сніжини струсюючи з тіла* (Грінч. Снігурка, с. 114).

СНІЖИНКИ – одиничний кристал льоду або сукупність кристалів, що падає з неба у вигляді атмосферних опадів: *Затанцювали сніжинки, закрутилися, вітер аж чмухнув, підхопив їх і поніс на землю* (Дн. Чайка. КМ, с. 111).

СОБАКА – домашня тварина родини собачих, яку використовують для охорони, на полюванні і т. ін. Уособлює добрі риси як вірність, пильність, прихильність, щирість і слухняність: *Подивився Вовк на нього, як на того біса, махнув хвостом, стрепенувся та й побіг до ліса. А Собака коло стерва днює і ночує; тільки в нього і роботи, що балом балує ...* (Рудан. ВСІК, с. 214); *Задумалось поле. Утихло кругом: хіба де собака залає; хіба де рибалка заплеще веслом та хвилию пісню співає: хіба де в рибалок*

багаття блищить, та часом голосить сопілка, та дегде гадюкою вниз пролетить, із неба зірвавшись, зірка (Боров. Гайдамаки, с. 52). Письменники-казкарі періодично надавали собакам клички, які залежали від кольору істоти або форми поведінки: *Був колись **Сірко собака**, жив у чоловіка, і була йому робота дуже невелика. Од вовків глядіть худобу, Звіра одганяти, а удень, як наїсися, то лягай і спати. Та **Сірко** наш був лінивий, спав і день і нічку, а як спить, вовки і вкрадуть гуску чи теличку. Та **Сірко** наш не зважає, знову ляже спати, злодій прийде та й потягне все добро із хати* (Грінч. Сірко, с. 33); ***Собака Сірко** такий вірний був, добрий, що сам пас у полі овечата, а вже ви самі, бувайте здорові, знаєте, коли собака пастухом, то іродової матері вовк бешкету наробить* (Карп. ВІСС, с. 86); *Один **Рябко**, один, як палець, не дрімає, худобу панську, мов брат рідний, доглядає, бо дарма їсти хліб **Рябко** наш не любив: їв за п'ятьох, але те їв, що заробив* (Г.-Арт. ПТС, с. 24); *Був собі дід Андрушка, а в нього – баба Марушка, а в баби – донечка Мінка, а в дочки – **собачка Хвінка**, а в **собачки** – товаришка, киця Варварка, а в киці – вихованка, мишка Сіроманка* (Фр. Ріпка, с. 2). Активно письменники використовували мовообраз у формі множини: *Господи, якби-то мені роги! Я б їм задала, я б їм задала! Всім, усім, хто тільки коли-небудь кусав мене, з буряків вигонював, собаками тровив або хоч би тільки позаочі обмовляв і висмівав, – усім би я дала себе знати! А поперед усього отим **собакам**! Господи, вже вони мені до живісінських печінок доїли!* (Фр. Свиня, с. 120); *Добре, що ти живий та здоровий, – мовить жінка. – А щоб Лисичці давати курей, на це я ніколи згоди не дам. Краще ти всади у мішок двох наших **собачок** – **Лиска** та **Рябка**, та й дай Лисичці* (Фр. ЯЛССП, с. 16); *Вовк як вискочить з куців, як ухопить дитину та й помчав її нарочито повз хазяїна. Угледіли і кинулись всі за вовком та цькують собаками: «Утю! Утю! Тю!.. Візьміть, **Рябко**, **Жучко**, **Мурко**, **Рудько**!» Та куди ж тут тобі! **Собаки** все молоді. Брехать – то вони брешуть дуже, а до вовка і не приступу. Аби він повернувся, то геть поодлітають, а далі вовк як покинув дитину та як погнався за собаками, то вони і позабігали геть у поле, замовкли і цькування хазяйського годі слухати* (Карп. ВІСС, с. 89).

СОБОР СОФІЙСЬКИЙ – відомий як один із найдавніших храмів Києва, є справжнім скарбом української культури та архітектури. Його зведення припадає на часи розквіту Київської Русі, коли князі творили не лише державу, а й залишали спадщину, що пережила тисячоліття. Собор, збудований у XI столітті на замовлення Ярослава Мудрого, став символом величчя та духовності давньоруської держави. Названий на честь Святої Софії – Премудрості Божої, храм вражає своїми грандіозними розмірами та філософським змістом, що втілений у його архітектурі. Інтер'єр Софії нагадує середньовічну модель Всесвіту, а її зовнішній вигляд уособлює Град Божий – Небесний Єрусалим: *Увійдіть хоч у **собор Софійський** – ба, тут цілий натовп: тут співають, вінчають* (Греб. МІП, с. 109).

СОВА – символ мудрості; хижий нічний птах із великою круглою головою, великими очима й коротким гачкуватим дзьобом: *Коло його чорний ворон двигає плечима; **Сова** в куток забралася, блимає очима* (Алекс. ЧВ, с. 158); *Є то **сова**, дуже мудра птиця; вона мудріша, ніж той сокіл, що тепер є королем між середущими птицями. Кажуть, що в них не король панує, а його дорадниця **сова*** (Васил. КПТБО, с. 302).

СОЙКА – це не дуже великий, але яскравий птах. У середні віки сойок вважали демонічними птахами. Вона не пропускає жодної події на своїй території. Все, що привертає її увагу, тут же коментується гучними обуреними криками. Зовнішній

вигляд у сойки досить яскравий. Оперення на тілі має рудуватий відтінок, крила і хвіст – чорні. Над хвостом білі пір'їнки. На голові у цього птаха є помітний чубчик. Залежно від виду, сойки можуть створювати пару на все життя, а можуть – лише для створення потомства. Тривалість життя сойки досягає 17-18 років. У природних умовах вони живуть від 5 до 7 років. У природі сойки люблять наслідувати голоси різних істот. Головними ворогами цих пернатих вважаються куниці, пугачі і яструби: *Юлка, Сойка та Іволга діжу замісили, та, піднявши її вгору, по хаті носили* (Алекс. ЧВ, с. 157); *Сойка-бадьорка, Цибатко Журавка – люди, як бачте, усе то статечні! Все то цареві порадики гречні!* (Мнж. КПХЛ, с. 272).

СОКІЛ – є уособленням хоробрості, молодості, сили, розуму. Здатність птаха знати минуле й передбачати майбутнє визначена його надприродними властивостями, якими наділила його народна фантазія. Сокіл вважається посередником між світами, оскільки переносить мертвих у потойбіччя. У казках він за допомогою живої води рятує багатьох персонажів. Часто він є свідком, від якого можна дізнатися про долю близької людини [Войтович 2014: 437-438]. Хижий птах родини соколиних із міцним гачкуватим дзьобом, кривими кігтями і довгими гострими крильми: *Є то сова, дуже мудра птиця; вона мудріша, ніж той сокіл, що тепер є королем між середущими птицями. Кажуть, що в них не король панує, а його дорадниця сова* (Васил. КПТБО, 302).

СОКРАТ – давньогрецький філософ, який не залишив жодного письмового джерела після себе; відомо, що був звинувачений у атеїзмі: *А дуж – сердець дотепа; так міряються, як у кромах оксамит – п'ядами чи вершками, який хто має лоб; і хто родивсь на світ з одужими висками, з моргулями, як добрий був Сократ, запевно вже такий злодійкуватий* (Б.-Нос. Кумедійщик, с. 103-104).

СОЛОВЕЙКО – символ бога громовика навесні; символ волі, краси, молодості та веселоців; перелітний птах, який із вирію повертається досить пізно, але відомий він не лише своїм співом. Соловей – корисна пташка, бо вона поїдає шкідливих комах, які є шкідниками лісу та саду. Харчується павуками, комахами, черв'яками і ягодами. Соловей вологолюбивий птах: *Соловейка попросимо у старші бояре, а в підстарші жайворонка – два якраз до пари* (Алекс. ЧВ, с. 156).

СОЛОМА – обов'язковий елемент усіх річних обрядів, символ відродження творчих сил природи, які просинаються з поворотом Сонця із зими на літо, один із найважливіших символів нашої землі. Перша солома нового врожаю була ритуальною підстилкою в обряді Маковія [Войтович 2014: 530]; сільськогосподарські відходи зі стебел зернових рослин: *«Я знаю, що таке смерть», – озвалась стара солома, що край дороги доживала віку – мабуть, десь з воза звалилася. – «Смерть – то погана річ! Оце прийдуть люди, зріжуть тебе з кореня та й повезуть, і не визнаєш, що сталося з твоїми бідними корінцями. Потім почнуть тебе бити немилосердно, а потім перетрушувати, знов бити, носити, топтати у велику купу-ожеред, а вже куди поділи моє бідне насіння я, їй-богу, не знаю, бачила ті лапи, як його угору підкидали, як мітлами розмітали, як насипали у мішки і повезли кудись; бачила, як і ті мішки знов вернулися, та тільки мого зерна не було вже в них, тільки щось біле, дрібне та пухке сипалося крізь дірочку – казали, що то мука з мого зерна, що з нього роблять хліб і його дуже люблять люди, то я собі подумала: якби любили, то,*

мабуть би, не били і не розлучали стебла з коренем та колосом. О бідне моє насіння та коріння! Де ви тепер? А я, бідна, нікому не потрібна, валяюся отут, неначе я негідь найпоследніша, неначе я не рідна дитина матері-землі...» (Дн. Чайка. Буряк, с. 151-152).

СОЛОМОН – персонаж багатьох легенд, в яких виступає як мудріший із людей і справедливий суддя: *Увіривши, що князь Засульський з Москвой чи схоче воювать, то й хан із Крима і князь руський збіжаться ласк його шукать. І що казни у Соломона (що Мельхом був поуз Кедрона) ніколи стільки не було, як у його скарбовій залі, дарма що в скрині аж гуло!* (Б.-Нос. УП, с. 126).

СОЛОПІЙ – лайливе слово в українській мові, що означає дуже неуважну, некмітливую людину, роззяву. Це слово використовується для вираження презирства або зневаги до когось, хто поводить нерозумно або недбало: *Спромігся Солопій весною на горох, та й, сівши з Хіврею, собі міркують вдвох, чи то продать його, чи то посіять ...* (Г.-Арт. СТХ, с. 31).

СОЛОХА – неохайна кудлата жінка; українське жіноче ім'я, що походить від імені «Саломея» та означає «могила, курган»: *Ой було це ще в давнії роки, як у нас, на Вкраїні широкий, чоловік на селі жив Тимоха, і була в нього жінка Солоха. Поганенько було таки жити, хоч було на чому й заробити. Та як правду вам щиро сказати, то вони не уміли придбати, бо у гарне вбиратись любили, а напярсти, наткати не вміли. Їсти теж як би все їм ласенько, вставати – пізно, лягти ж – так раненько* (Грінч. ТБ, с. 42); *А ось вбігає вже і його стара, Солоха отсе, з усіма діточками, що так за нев, як ті бджоли за матков, і рушили!* (Федьк. ВЧМС, с. 485).

СОНЦЕ – 1. центральне світило Сонячної системи, велетенська розпечена газова куля, що є джерелом світла і тепла для Землі та інших планет. Це також найближча до Землі зірка, яка визначає екологію нашої планети та забезпечує умови для існування життя. У казках цей мовообраз передається лексемою у зменшено-пестливій формі, часто уособлюючи добро, світло, тепло та життєдайну силу: *Зійшло вранці сонечко, сказало: «Гаразд!» – і засміялося. Од радощів сніг почервонів, як весняна роза, яски на йому загискрили, як роса на траві влітку* (Дн. Чайка. КМ, с. 111-112); *Глянула вона [маківка] – а то ясне сонечко цілує її золотим промінням і шепче до неї такі слова* (Полт. Маківка, с. 227); *Зачало їх Ясне Сонечко, поливали й ростили дощові води, напували свіжії роси, буйні вітри гойдали їх на своїх легесеньких крилах, а блідолиций Місяць і зорі ясноокі доглядали їх тихого спокою... Красне Сонечко стояло серед неба і, усміхаючись, прискало на них золотими іскорками. Вони хапали ті іскорки в жмені й розсівали по всьому світу...* (Мирний. КППТК, с. 275).

2. у багатьох казках сонце виступає як персонаж, який може бути добрим чарівником, батьком-творцем, або навіть символом надії та перемоги над злом. Наші предки розуміли, що сонце є головним джерелом усього життя на землі, тому, разом з іншими народами, перетворило його на окреме божество. У народній творчості українців сонце стояло поряд з Богом: *От і цар-сонце за ними впливає та таке ясне, веселе! Та як глянуло на весь божий мир, та так усе й заворушилось, засміялось, заспівало!* (Дн. Чайка. КПСТІС, с. 143); *Там престіл високий ясно сяє, а на ньому праведнеє Сонце розливає світ навкруг блискучий на всі боки, на все небо й землю. І*

такий був світ отой сліпучий, що не зміг устояти князенко і упав додолу перед Сонцем (Грінч. МТК, с. 199).

СОНЦЕВИЧ – син Сонця, казковий персонаж: Усім знайшлася робота, тільки найменшому **сонцевичу** нема, – усе забрали старші брати: от і почав з цікавості заглядати у кожну темну щілинку: «А може, думав, там є ще що нового? А може, я комусь та допоможу» (Дн. Чайка. КПСТІС, с. 144).

СОНЯШНИК – однорічна олійна культура, яка є однією з найважливіших сільськогосподарських культур у світі; символ Сонця і світла: «І чого се ви все так турбуєтесь за тим сонцем? Хіба я гірший від него? – промовив згорда **соняшник**. – Ось нехай тільки я вийду на світ, тоді побачите, що моє жовте листячко краще від сонячного променя» (Грінч. Квітки, с. 135).

СОПІЛКА – український народний духовий музичний інструмент із дерева або очерету, що має форму порожнистої трубки з отворами, відомий в Україні з княжих часів. Сольний і водночас оркестровий інструмент, органічно співзвучний зі скрипкою, цимбалами та іншими народними інструментами. Звучання у сопілки дуже ніжне, в чомусь навіть схоже зі звучанням флейти. У казках постає як чарівний предмет: *А за теє, що вартуєш ти могилу свою, я **сопілку** золотую тобі подарую. І як сумно в ню заграєш, усе засумує, а як весело заграєш, усе затанцює* (Рудан. ЦС, с. 311); *Задумалось поле. Утихло кругом: хіба де собака залає; хіба де рибалка заплеще веслом та хвилею пісню співає: хіба де в рибалок багаття блищить, та часом голосить **сопілка**, та дегде гадюкою вниз пролетить, із неба зірвавшись, зірка* (Боров. Гайдамаки, с. 52); *Поглянув хлопець той: струнка калинонька була. І цівку вирізав з куца, **сопілку** він зробив і грає почав, і чує він чудово-дивний спів* (Грінч. Сопілка, с. 17).

СОРОКА – серед інших птахів сорока виділяється яскраво-білими боками і дуже довгим хвостом. Сорока – популярний персонаж народних казок і віршів для дітей. За білі боки її так і називають – сорока-білобока. Що стосується довгого хвоста, то в одній з легенд говориться, що довгий хвіст у сороки з'явився, як на покарання за її балакучість. Не сподобався царю птахів, орлу, довгий язик сороки, ось і змусив він її тягати за собою довгий хвіст. Сороки можуть жити в лісі, а можуть і вибрати собі зручну місцину в місті, в безпосередній близькості від людей. Характер у цих птахів досить скандальний і ведуть вони себе дуже шумно. Якщо у вас у дворі оселилися сороки, то, напевно, влітку весь будинок прокидається від їх галасливого стрекотіння. Взимку сороки чомусь поведуться тихо. Ще одна особливість сорок, помічена людьми – тяга до яскравих предметів. Вони тягнуть до себе в гнізда різні блискучі дрібниці і можуть навіть забратися в житло людини через відкрите вікно і нахабно поритися в речах в пошуках цікавих для них предметів. Кажуть, створена чортом і править йому на за коня, а тому вбиту сороку вішали у стайні, щоб уберегти коня від нечистого: *Жила-була в гаю **Сорока**. Багато є **сорок** дурних, моя ж крикуха білобока була на погляд краща всіх. Не вродюю вона пишалась, не тим, що трошки довгий хвіст, що в гарне пір'ячко прибралась, а був один химерний хист: Вона ... диковина сказати, – вона уміла дулю дати* (Гл. Дуля, с. 330); *Величається сосонка, аж тут прилетіла **сорока**. Сіла в неї на гілці та й каже: «Че-че-че! Чекай, чекай!...» А чого чекати – не каже ... Тим часом **сорока** таки знала, що казала: вона, бачите, була на*

подвір'ї в дядька Максима й бачила, як Максим сани ладив; чула й те, як Максим говорив Івасеві, що поїде зрубає сосонку та повезе на продаж (Пч. Сосонка, с. 386); «Пу-гу! Пу-гу! Ось тобі наруга: **сорока** стрекоче, гніздо вити хоче. Сорок свят йдуть, палички несуть, **сороці** дають, ще й плужок ведуть» (Дн. Чайка. ЗЙВАСК, с. 263); Розповідала **Сорока-білобока**, що чула від Куниці, молоді дівичі, що та бачила, як господар куштував і хвалив, що солодкий, пора збирати (Фр. ТМХ, с. 65). Іноді цього мовообразу письменники подають у множині: Випивали по чарочці та сили кріпили, а **сороки** з ластівками коровай ліпили (Алекс. ЧВ, с. 157); А **сороки білобокі** на вербі скакали, як те вздріли, полетіли та скрізь розказали (Грінч. КВП, с. 65); От **сорочки-білобокі** коровай вбирають, а галочки-міщаночки пісні все співають; вітер свістить у дудочку, а ворон криче (Ром. ВМ, с. 235).

СОСОНКА – народна назва рослини родини хвощів, що зовнішнім виглядом нагадує сосну: Недалеко від Максимової хати була одна **сосонка** – така-то вже хороша! Не дуже велика, але й не маленька, сама мірненька, зграбненька та така круглесенька, зелені глиці аж сяють, а молоді пагонки, як свічечки, стремлять, прості та ясні. Красує **сосонка**. Прийшла осінь смутна, прийшла зима люта, а **сосонці** байдуже! Сусідки її, березки та липки, стоять такі сумні та бідні, листячко з їх геть облетіло, а **сосонка** мовби ще кращою здається проміж смутних товаришок (Пч. Сосонка, с. 386).

СОЯ СИЗОПЕРА – лісоовий перелітний рудувато-сірий птах родини воронових, який має білувату з темними смугами голову і невеликий чубчик червонуватого відтінку. Не пропускає жодної події на своїй території. Все, що привертає її увагу, тут же коментує гучними криками: Зашуміли тут пташині крила: **налітає соя сизопера**, що ключі од вирєя у неї, **налітає і приносить** пташка в носі яблуко вона червоне і **кладе Марусі на коліна**, а сама в повітря відлітає (Грінч. МТК, с. 188).

СТАРШИНА (СТАРОСТА) – виборна особа, яка представляє інтереси жителів села (сільський староста): **Старшина** слухав, кивав головою; громада щось там вела між собою. Нараз всі стали, й старшина дав знати, що вже не вільно старих убивати (Шашкевич В. Зробок, с. 86); Був собі раз у Галичині **староста**, та й **острий-преострий!** Вони-то і тім краю всі **острі**, але **староста** пан Зам'ятальський був **іще геть-геть гостріший** від інших. Хоч молодий **іще** чоловік – йому ледве минуло 45 літ – він не тільки **авансував** уже на те **високе і одвічальне становище**, але **загалом мав славу вірцевого старости**, а дехто **вважав** його «**мужем будучини**», **призначеним на те**, щоб усім «**елементам перевороту**» в краю показати, де **раки зимують**, що в **галицькій «одинокій урядовій»**, а також у «**другій красівій мові**» **виходить більше-менше на одно і означає** той педагогічний метод, який у **святім письмі описано гарними словами**: «дати кому рани і скорпіони» (Фр. ОПС, с. 231).

СТАРЦІ – старці осмислюються як посередники між світами, як представники сакральних сил на землі, володар знахарських знань. Старців сприймали як посередників між Богом і людьми: **Бачить** – на **галявині лежить великий бик**, увесь **білий-білий**, та **ще роги золоті сяють ... Очі великі так в нього і вступились. Лежить, жуїку жує ...** А **недалеко від нього сидять** **вряд старці**. Один, два, три, чотири ... **дванадцять старих-престарих старців**, таких, як на **образах малюють**. **Сидять вони на траві і наче дрімають** (Кудр. Старці, с. 349).

СТРЕПЕТЕНЬ – діал. від «стрепет» – досить великий птах родини Дрохвових, єдиний представник роду хохітва. Довжина до 50 см, вага до 1 кг. В Україні рідкісний гніздовий, зимуючий птах. Крила трохи загострені на кінцях і довгі, їх розмах становить 80-100 сантиметрів. Хвіст короткий і клиноподібної форми. Ноги середньої довжини, тонкі, але міцні. Дзьоб теж не особливо довгий, міцний, прямий і загострений і загнутий на кінці. Оперення щільне і густе. Полохливий птах, тому він не наближається до оброблених людиною полів. Ці птахи ведуть як осілий, так і кочовий спосіб життя: *Ось виступає Авряк бирькуватий: «Б'єм тобі, Царю, чолом всі народом!.. Тут ось і Вовк Сіроманець із родом, Кім Муруганько і Рева патлатий; далі Осел капловухий та Зайко, Трусик Шашчя з Медеяном ось тут, Цап Мекеке та і Кізенька тут, Білочка, Ласочка і Гоностайко тут ізійшлись на позов чередою; ось дробинаста облуда Коняка, ось ремигайло недоступ Воляка; далі ж подвір'я усе дичиною крилось із степу: Бабак і Куниця, Олень Рябкий і Сугак-тонконіжка, скверний Хаврях і Тхорище дряпіжка... Геть їх позаду пішла уже птиця: Бушля чубата, Цибатко Журавка, Качур-шавкун і Гусак танцюристий, **Стрепетень**, Чайка, Індик бадьористий, збіглись усі, мов на мед де мурашка. Стільки зібралось усякого звіру, птиці злетілось, що й ліку не мало! На Лисовина усе те напало, кожне волато тут: «Смерть бузувіру!»* (Мнж. КПХЛ, с. 302).

СТРІЛЕЦЬ – історично «стрільцями» називали лучників або арбалетників (дієслово «стріляти» пов'язане зі «стріла»): *Ходить наш **стрілець** лісами та й ходить, ходить та й ходить, аж тут уже й сонечко сідає, уже вечоріє, а він сам так зголоднів та так утомився, що вже і поступитись не може, аж тут і чує, як щось недалеко від него у лісі гукає ... Як наш **стрілець** ті слова почув, так дуже переполошився, бо ще від свого покійного батька чув, що уночі оперед Івана Купала у сім лісі щось несамовите ходить* (Федьк. ВЧМС, с. 479).

СТРІТЕННЯ – Стрітення Господнє знаменує важливу подію, коли Ісус Христос, який став Спасителем людства, зустрівся з вірянами: *«Пу-гу! Пу-гу! Пу-гу! Я несу вам тугу: годі танцювати, Час уже тікати: ось іде **Стрітення**, з Касяном Явдохом» «Я твого **Стрітення** не боюсь і трохи: з ним я тільки стрінусь, гляну лиш сердито, геть забуде й гадку про нікчемне Літо. Касяна й Явдоху теж я не боюся: я од їх снігами добре завалюся»* (Дн. Чайка. ЗЙВАСК, с. 262-263).

СТОРОЖІ – загін, група людей, що охороняють кого-, що-небудь; варта: *Та й згукнув Іван, мов справді в нього вже те діло. На баштані є тому двоє **сторожів** сиділо, – як почули вони Йвана, кинулись до нього та й піймали зараз в руки із мішком дурного. Попобили бідолаху, мали ще й в'язати... Та вже вихопився якось та мерщій тікати!* (Грінч. ДДБ, с. 69); *На конях роз'їжджують два сторожі – із крамом купців виглядають* (Боров. Гайдамаки, с. 53).

СУДДЯ (СУДІЯ) – посадова особа, наділена повноваженнями на здійснення правосуддя, що працює в суді та проводить судові засідання в залі судових засідань: *Суддя ніяк не міг розсудити і послав їх до царів: мишу – до лева, горобця – до орла* (Липа. Казка, с. 264); *Поки так балакав Касим, аж до лазні входить разом пан багдадський **судія**. Кинулись до нього слуги: сей роззув, турбан зняв другий...* (Фр. АКК, с. 213).

СУЛА – 1. лівий приток Дніпра в Сумській та Полтавській областях; 2. лівий приток Клевені, правий приток Сейму, лівий приток Десни, лівий приток Дніпра в Сумській та Полтавській областях. Відомі однаково ймовірні етимології гідронімів: 1. походять від тюркського *sulag / sulá* «повноводний», у структурі якого *su-* «вода» і суфікс *lag / lá* зі значенням «наявність, повнота того, на що вказує основа»; 2. від і.е. * *sulá* «сік, напій», яке має паралелі зі значенням «рідина, напій і т. ін.» [Лучик 2014: 456-457]: *Давно колись, як Україна крехтіла од ярма ляхів, і предків чуйная чуприна тряслась рукою їх панів, і руйнувалась татарвою, в країні плодючій над Сулою владів вельможний людський князь ...* (Б.-Нос. УП, с. 123); *Он там таки біля Нечипорового, над Сулою* (Куліш. СК, с. 175).

Т

ТАВР – представник стародавнього народу, що населяв Крим: *Мабуть, що Тавр не так умовтив на спині коханку, як перевозив у Крим по синьому морю Явропу* (Думитр. Жабомішодралівка, с. 449).

ТАРАНІВКА – село в Україні, в Зміївському районі Харківської області (засноване 1685 року, на Муравському шляху), розташоване недалеко від витоків річок Берестова і Вільшанка, примикає до села Безпалівка. Населений пункт постійно переходив з боями то до татар, то до запорожців. 1711 року Таранівку брали штурмом спільним загоном (татар та запорожців), що діяли у межах походу Пилипа Орлика проти російської влади: *Із Мерехви на поштарських ще загода, добіг я до Таранівки* (Сторож. ЗЧ, с. 50).

ТАРАС ШЕВЧЕНКО – український поет, прозаїк, драматург, мислитель, живописець, гравер, етнограф, громадський діяч: *Найшов тут у троці ученого професора доктора Жабського, збудив його носом і спитав наляканим голосом: «Чи Шевченко не писав нічого про руські жаби?» Д-р Жабський думав кілька хвилин. Підніс очі до неба і почав говорити поважно: «Наш батько Тарас, заким запалив лучницю правди, волі і науки, мусів перше уродитися, і він справді уродився в часи Наполеона Великого, коли в Європі...»* (Маков. ДС, с. 6-7).

ТАТАРИ – назва, що вживалася для означення багатьох етнічних та політичних спільнот степової Євразії різноманітної мовно-культурної приналежності – тюркської, монгольської, фіно-угорської та тунгуської. Татари зажили слави войовничого народу, але не створили власної держави, а через племінний розбрат були об'єктом маніпуляцій з боку сусідів: *Бо, тоді, бачте, набігла на Вкраїну усяка невіра – турки, татари, – не так, як тепер, що хоч бува теж подія, та вже інша, християнська, – чогось не так, мабуть, обидно, чи що? То ж, кажу, тоді набігала усяка невіра – турки й татари. Нищено міста красні, чимало козацтва зведено з світу, багато дівчат і жінок у полон забрато* (Вовчок. Невільничка, с. 99). Іноді письменники подавали мовообраз у зневажливій формі: *Давно колись, як Україна крехтіла од ярма ляхів, і предків чуйная чуприна тряслась рукою їх панів, і руйнувалась татарвою, в країні плодючій над Сулою владів вельможний людський князь ...* (Б.-Нос. УП, с. 123).

ТВАРДОВСЬКИЙ – мається на увазі герой польських народних легенд і казок, відомий під узагальненим ім'ям «пан Твардовський». Згідно з легендою Твардовський запродав свою душу чортові, щоб оволодіти таємницями чорної магії: *Находила північ. Зібравшись в кружок, казок гайдамаки казали: про Дін, про*

Гаркушу, про гарних дівок, про парнів, що Січ боронили; про злих вовкулак; про Твардовського рід; про мертвих, що челядь мекають; про військо московське; про київських відьм, про змій, що до бав прилітають ... (Боров. Гайдамаки, с. 53).

ТЕЛЯТА – молоді особини великої рогатої худоби (корів) обох статей, віком до одного року: *Нечувана радість запанувала в звіринім царстві. Зараз кинулися робити порядки. Орли та Яструби наловили Курей, Вовки та Ведмеді нарізали Овець, Телят і нанесли цілу купу перед нового царя* (Фр. ФЛ, с. 80).

ТЕМЕРНИК – рівнинна річка, права притока Дону. На березі ріки знаходилося городище з подібною назвою: *Уже оці наші ходоки вийшли з чорноморського табору, перейли бахмутський поштовий шлях, перейшли вози з колесами – аж ось недалеко й Темерник. Тут, на сій балці, стоять осібне вози чумацькі з запряженими волами* (Кухар. ВК, с. 38).

ТЕРНОПІЛЬ – центр Тернопільської області. Місто засноване в XVI ст. За народною легендою: В давні часи напали на село татари, шаблею і вогнем знищили дощенту селище Топільче. Довго тут ніхто не оселявся, а родючі ниви заросли терновими кущами. І стали називати те місце Терновим полем. Згодом знову сюди прийшли люди, і постало нове село на Терновому полі. «А звідки ви будете, люди?» – запитували у сусідніх селах мешканців нового села. «Ми – з Тернового поля». «Звідки, звідки?» – допитувались. «Та з Тернополя». Так і пішла назва Тернопіль [Волосевич 2005: 31-32]. Ойконім виник як композит на основі слова поле «безліса рівнина, рівний великий простір; ділянка землі, що використовується під посіви» і апелятиви терн «терен» за ознакою «безлісий рівнинний простір, зарослий колючими (терновими) кущами». Перша письмова згадка поселення підтверджує утворення назви, в основі якого після зміни роду ойконіма із середнього на чоловічий рід відбулося закономірне чергування голосних –о-/і- в ново закритому складі, чого зазвичай не спостерігається в композитах XVIII-XIX ст. [Лучик 2014, с. 469]: *Пріор єзуїтського монастиря в Тернополі, вернувши зі спільної монастирської їдальні, злегка позиваючи, лагодився прилягти і віддихнути після доброго обіду; а що день був літній та гаряченький, то зняв чоботи і реверенду; коли втім хтось застукав до дверей його келії* (Фр. Чума, с. 169).

ТЕТЯНА – ім'я латинського походження, що означає «та, що облаштовує життя»: *Я скупий?! Нехай мене бог боронить ... Та іще для такої жінки, як моя Тетяна!.. У неї всього доволі хіба птичого молока нема* (Котл. МЧ, с. 305).

ТИМОХА – чоловіче ім'я грецького походження «той, що шанує Бога», похідне від Тимофій: *Ой було це ще в давнії роки, як у нас, на Вкраїні широкий, чоловік на селі жив Тимоха, і була в нього жінка Солоха. Поганенько було таки жити, хоч було на чому й заробити. Та як правду вам щиро сказати, то вони не уміли придбати, бо у гарне вбиратись любили, а напярсти, наткати не вміли. Їсти теж як би все їм ласенько, вставати – пізно, лягти ж – так раненько* (Грінч. ТБ, с. 42).

ТІГРІС – річка в Туреччині, Сирії та Іраку. Довжина близько 1900 км. Бере початок на схилах Східного Тавру та сході Туреччини; перетинає плато Джебзіре і значну частину Месопотамської низовини, зливається з річкою Євфрат, утворюючи річку

Шатт-ель-Араб, що впадає в Перську затоку: *Недалеко мав манджати: близько від його кімнати бистрий **Тігріс** шумно плив. Абу-Касим над рікою став і ось перед собою свої капці положив* (Фр. АКК, с. 217).

ТІРОЛЬ – історична область у Східних Альпах, колишнє графство в складі Священної Римської імперії; федеральна земля в складі Австрії: *Ні з того ні з сього двох патерів перенесли з Тернополя до якогось гірського монастиря в **Тіролі**, що вважався місцем карної висилки, а замість них прислали двох нових. Від тої пори немов мішок розв'язався з усякими виговорами, реколекціями і іншими прикростями, що так і сипались з Кракова на нещасний тернопільський конвент* (Фр. Чума, с.170)

ТІТКА – сестра батька або матері: *Тітка, як ішла, замкнула двері, Добра Троянда майже цілу ніч молилася, оплакуючи тих, що завдали їй стільки страждань, благала бога спростити їм* (Вовчок. ЗКІДТ, с. 130); *Кирка Семен та Іван Махнидрала були найдужче: Кулемза ж Микита грів його ціпом, мов сніп того жита, **тітка** Секлета дійницею вдрала...* (Мнж. КПХЛ, с. 285).

ТМУТОРОКАНЬ – місто на південному березі Таманської затоки. У 960-ті або 980-ті рр. місто перейшло під владу руських князів, отримало назву Тмutorокань і перетворилося на важливий для Київської Русі транзитний і торговий пункт. Мешканці Тмutorокані займалися ремеслами, торгівлею, сільським господарством. Місто мало торгові зв'язки з Візантією, Руссю, Хорезмом, Іраном: *Гостомисл: «Тобі меча потрібно?» Вояк: «Так, меча!» Гостомисл (дає): «Ось, на! Гартований в **Тмutorокані**! Носи його на славу!»* (Фр. СКС, с. 300).

ТОВАРИСТВО – група людей, об'єднаних спільними інтересами, метою або діяльністю: *Аж ось він опинився у великій кімнаті – там сиділо за столом велике **товариство*** (Укр. Метелик, с. 16).

ТОРБА – мішок або сумка, призначена для перенесення різних речей: *От і став вітрів батько думать, думав та й опісля й каже: «Дам я тобі **торбу**». «А що я з тією **торбою** робитиму?» «А що робитимеш! Як схочеш їсти, то зараз їй скажеш: **торбо, торбо, поставляйсь!** Так от тобі буде і їсти, й пити, скільки душа забажає!»* (Костом. Торба, с. 170).

ТРАВЕНЬ – молодший брат місяця Квітня та найвродливіший син Матері-Весни. Місяць Травень благословляє все на довкіллі заради любові та краси. Дівчат Травень кличе жити коханням, щоб уміти любити і бути хорошими матерями. Травень завершує весну і розпочинає прихід своїх літніх братів [Войтович 2014: 329]. Травень описується за допомогою порівняльних зворотів, епітетів: ***Травень** був хлопчик на диво вродливий: Як небо, очиці сині – блакитні, Шати на ньому із квітів веселих, аж пахощі гарні, вісять від нього; В пишній короні росинки перлисті Так грають на сонці, немов самоцвіти* (Коцюб. БМ, с. 7).

ТРАВИЦЯ – зменшено-пестлива форма від слова «трава», яка вказує на невелику, ніжну або молоду траву; у народі траву називали «волосся богів»: *Зажурились пташки, розказали про свій переляк **травиці**, а вона теж зажурилась, і по всьому полі зашепотіло; «Смерть! Смерть!» – зашепотіло та й змовкло, і **травиця** в смутку аж голівки похиляла* (Дн. Чайка. Буряк, с. 150).

ТРОХИМ – чоловіче ім'я, яке має грецьке походження і означає «годувальник, вихователь». У християнстві Трохим був супутником апостола Павла: *Чумаки метляються поміж возами і, як зустріли свого товариша, що йде з Кульбашином, зараз виступили назустріч. «А що, Трохиме! Чи розплатився?» – спитав один прихожого з Кульбашином чумака (Кухар. ВК, с. 38).*

ТРОЯНДА ДОБРА – персонаж у казці «Зла Колючка та Добра Троянда», де вона символізує добро, милосердя та благородство: *У Доброї Троянди, навпаки, було ангельське обличчя, на якому відбивалась сердечна доброта дівчини і коли вона була дома, то люди, замість того, щоб іти далі, спинялись перед дверима погломоніти з нею, або всміхнутися їй, чи просто сказати кілька добрих слів (Вовчок. ЗКІДТ, с. 123).*

ТРЬОМСИН-БОГАТИР – у І. Манжури є головний герой на ім'я Трьомсин. За змістом казки його врятували від смерті три козаки, і, вибираючи ім'я, зупинилися на думці «трьом син». І. Желєзняк у статті «До історії українських прізвищ» розглядає слова, які входять у систему давніх антропонімів, що закінчуються на **-sin**, і спостерігаються лише в українській, сербохорватській та болгарській мовах. Дослідник припускає, що вони були діалектним явищем праслов'янської доби. Другий компонент у цьому слові наближений до апелятива син [Желєзняк 1976: 65-72]. Слово «богатир» відоме на території України з XV століття і означало воно «муж великої сили». З тюркських мов у це значення додалося слово «герой». У такому тлумаченні воно проіснувало до кінця XVIII століття, а вже у XIX столітті це слово почали активно використовувати у фольклорних текстах і потрапило до нас слово богатир у значенні: 1) оспіваний у народній творчості «герой», «хоробрий воїн» або «людина велетень із надзвичайною силою та відвагою»; 2) так називали дужу, кремезну, працювиту, відважну людину. Друге значення лягло в основу українського мовленнєвого етикету з фразою: «Бажаємо тобі богатирського здоров'я». Таким чином, головний герой казки Івана Манжури Трьомсин-богатир – це герой, муж великої сили, працювитий та відважний, хоробрий воїн, що пройшов довгий шлях протягом багатьох століть, а подвиги його збережені у казковій інтерпретації до наших днів: *Як ізлізли – аж хлоп'ятко простягає рученятка та кувака істихенька, мов жаліється без неньки. Засмутились чуприндирі, лап та й лап за бриті гирі... А найстарший крутнув вуса, напрутив його, як в пруса, та і каже: «Що панове, пелюшки ану готувать! На поталу чорт зна кому не зостатися ж малому незмисленному дитяти?» Зараз кожен свої шати не шкодіє, рве шовкові... І незчулись, як готові пелюшки хоч паненяті! Ось прибрали найденя те та і пестять в переміну богодатную дитину... Той обручик йому струже, той співає «темний луже», третій озьме – почукика, а воно вже і не пхика, буцім тут його оселя, і колиска, і постеля. Ось малого як приспали, побратими й загадали, як назвати найденятко, та ще хто йому за батька із козаків оце стане та до літ його догляне... Так сумують утрьох мовчки, кожен люльку собі смочче, це ж ось ватаг стрепенувся, тихо в вуса осміхнувся, з рота викинув «зінківку», вибив попіл об підківку та й говорє: «Товариство! Так як це гніздо нечисте ми нагибали всі враз, та ще к тому проміж нас ось на варті цій козацькій поведеться все громадське, раю вам я: хай дитина ця всім буде нам за сина... Не обидно буде всім, а назв'їм його **Трьомсин**». Так на цім і поставали та **Трьомсином** і прозвали (Мнж. ТБ, с. 187-188).*

ТРУСИК – персонаж літературної казки, який уособлює лякливого шакала (хижака родини собачих, що живиться переважно падаллю): *Тільки ото мою кривнуу шкочу Вовк розказав, до Царя наблизилось Трусик – маненьке Шашчя, уклонилося та і заведе по-панськи. Пригоду каже, як він у харчах принецадів, кінчик лиш тільки ковбаски й зостався... Як він із їм уже де не ховався, Лис і на його, хижака, пожадів* (Мнж. КПХЛ, с. 273).

ТУР – в українській міфології – це не просто міфічний дух, а одне з найдавніших божеств, втілення сили, родючості та мужності. Його зображували як багаторогого бика з золотою шерстю, пов'язуючи з богом сонця та заступництвом воїнів і чередників. Тур також символізував єднання неба і землі та був пов'язаний із чоловічою силою: *Як підеши право отсим плаєм, так зайдеши на опівніч в одно таке велике кітлице, що тобі здаватиметься, що ти на кінці світу, такі великі та страшні скали стоять. Але ти сховайся у затінок у одну скалу та там тримай лиш лук свій наготові, бо в саму опівніч отвориться скала і вийде з неї страшний залізний Тур з огневими очима, аби, як скоро папороть зацвіте, увесь її цвіт спасти, щоби людям ніякого хісна з него не було, бо ти знаєш, що як хто дістав би справдешнього того цвіту з папороті, що лиш на Івана Купала вночі процвітає, то знав би геть усе, що є на світі* (Федьк. ВЧМС, с. 480).

ТУРКИ – народ, що становить основне населення Туреччини. Історично відомо про військові набіги турків на територію тогочасної України: *Бо, тоді, бачте, набігла на Вкраїну усяка невіра – турки, татари, - не так, як тепер, що хоч бува теж подія, та вже інша, християнська, – чогось не так, мабуть, обидно, чи що? То ж, кажу, тоді набігала усяка невіра – турки й татари. Нищено міста красні, чимало козацтва зведено з світу, багато дівчат і жінок у полон забрато* (Вовчок. Невільничка, с. 99); *Далі чує тихий голос: «Годі, серце, спати: збирається сильний турок Москву воювати». «Не боїться Москва турка, – хтось говорить знова, – коли турок хоче битись, то Москва готова»* (Рудан. ЦС с. 338); *Та не стало щастя князеві слугувати, почали його вороги побивати, військо турок до ноги порубав, а которі недобитки по степу розпорошив-розігнав, князя хороброго у бран, у неволю узяв ...* (Грінч. ДПКК, с. 49).

ТХОРИЩЕ – хижий звір родини куницевих із коштовним пухнастим хутром: *Ось виступає Авряк бирькуватий: «Б'єм тобі, Царю, чолом всі народом!.. Тут ось і Вовк Сіроманець із родом, Кіт Муруганько і Рева патлатий; далі Осел капловухий та Зайко, Трусик Шашчя з Медеяном ось тут, Цап Мекеке та і Кізенька тут, Білочка, Ласочка і Гоностайко тут ізійшились на позов чередою; ось дробинаста облуда Коняка, ось ремігайло недоступ Воляка; далі ж подвір'я усе дичиною крилось із степу: Бабак і Куниця, Олень Рябкий і Сугак-тонконіжка, скверний Хаврях і Тхорище дряпінська... Геть їх позаду пішла уже птиця: Бушля чубата, Цибатко Журавка, Качур-шавкун і Гусак танцюристий, Стрепетень, Чайка, Індик бадьористий, збіглись усі, мов на мед де мурашка. Стільки зібралось усякого звіру, птиці злетілось, що й ліку не мало! На Лисовина усе те напало, кожне волато тут: «Смерть бузувіру!»* (Мнж. КПХЛ, с. 302).

ТЮЛЬПАН – багаторічна декоративна трав'яниста рослина родини лілійних із великими квітками, що звичайно мають форму ковпачка і різне забарвлення:

*«Страшенно нудно так довго тут сидіти, так би вже хотілось розпустити свою гарну мережану спідничку! – промовив красень **тюльпан**»* (Грінч. Квітки, с. 134).

У

УГОРЩИНА – країна в Центральній Європі. Столиця – Будапешт. У 2-й половині XVIII століття політика Габсбургів сприяла інкорпорації угорської еліти до адміністративних і політичних інститутів австрійської монархії. Від правління Марії-Терезії (1740–1780) формувалися політичні напрями угорського національно-політичного відродження, які поступово переросли з аристократичної регіональної опозиції в широкий соціальний рух. Апогеєм останнього стала Угорська революція 1848–1849. Подальші репресії виявилися контрпродуктивними і тимчасовими. Складна і надто сприятлива для виникнення конфліктів етнополітична структура австрійських володінь потребувала для Габсбургів лояльного внутрішнього політичного партнера. Угорська або мадяризована місцева еліта, що традиційно домінувала від Хорватії і Далмації до Словаччини та Трансильванії, могла стабілізувати австрійську державність. Після поразки Австрії в австро-пруській війні 1866 компроміс Відня та Буди привів до утворення в 1867 двоєдиної Австро-Угорщини, в якій Угорщині були підпорядковані землі, що історично входили до середньовічного Угорського королівства (Транслейтанія). Надалі Угорщина виступала як партнер загальноавстрійської зовнішньої політики та як ініціатор процесу мадяризації підвладних територій, зокрема Підкарпатської Русі (сучасне Закарпаття): *Вже я й просилась у них: «Бійтеся бога, панове (говорю до них, пісенників, як до добрих!), хоч на вивіз мене лишіть! Ну, що у вас за сумління: німців та віденців голодом виморите! Адже ж вони без наших галицьких свиней просто перемруть наглою смертю». Так де тобі, – не впиняються. «Не бійтеся, – кажуть, – Угорщина постачить». Може-то вона й постачить, але яка мені охота задля Угорщини не своєю смертю вмирати?* (Фр. Свиня, с. 123).

УДОВА – жінка, яка втратила чоловіка: *Одного вечора – чудовий такий був вечір весняний, що сама веснянка на думку наверталась, – одного вечора удова Кармелиха прилягла у своїй хатці й лежачи думала та горювала, що то за біда така з її Івасем. ... Мовчки й нишком тихенько вона лежала й на його дивилася* (Вовчок. Кармелюк, с. 7).

УКРАЇНА (ВКРАЇНА) – держава в Східній Європі, територія населена українським народом. Україна виникла в глибині віків, за твердженням літераторів, як чудо, як птиця фенікс, як земля, благословенна Богом. Її географічні обрії ззовні подібні до серця. Вона знала мільйони страждальців. За неї гинули, її уславляли, її зраджували. Її називали сиротою, кріпачкою, вдовицею й панночкою [Кононенко 2008, с. 132]. Усі етимологи сходяться на думці, що загальна назва «україна» входить до семантичного поля «земля». Ця сема пов'язується з коренем край-, який із часом розширив своє значення до розуміння «обмежена територія», далі «князівство». Останнє знайшло своє відбиття в першій писемній згадці про Україну, яка значиться під 1187 р. у Іпатіївському літописі у зв'язку зі смертю переяславського князя Володимира Глібовича. У пізніші часи слово Україна позначило територію кількох князівств і нарешті – всю територію проживання українців – державу. В усіх наукових працях слово Україна пов'язується з поняттям «територія, земля», а вже від нього виводять

назву народу. У нашому розумінні розвиток понять у протилежному напрямку, а саме: етнос → назва території → держава Україна → назва жителів держави (українці). З історичних студій відомо, що незважаючи на складність відношень етнонімів і споріднених топонімів, перші є первинними порівняно до назв відповідних земель та населених пунктів. Зародження етноніма, що пізніше став назвою території та держави Україна, сягає того часу, коли розпочався праслов'янський етнос і витворилися численні племена, засвідчені в давніх писемних пам'ятках [Таранець 2015: 117-128]: *Якось обшаставши спасенну **Україну** на томлених волах, з великой гарабой, полуденной добой забрався в дику глуш нагодував скотину, тим часом показать кумед'ю заловину* (Б.-Нос. Кумедійщик, с. 105); *А се ще діялось, коли хочете знати, ще за Польщі, як **Україною** князі орудували* (Сторож. ЖЧ, с. 32); *Хоч і лучалось мені деколи навідуватися у рідну **Україну**, так чи довго ж то спочинеш під теплим її крилом?* (Сторож. ЗЧ, с. 48); *Давно колись, як **Україна** крехтіла од ярма ляхів, і предків чуйная чуприна тряслась рукою їх панів, і руйнувалась татарвою, в країні плодючій над Сулою владів вельможний лядський князь ...* (Б.-Нос. УП, с. 123); *Бо, тоді, бачте, набігла на **Вкраїну** усяка невіра – турки, татари, – не так, як тепер, що хоч бува теж подія, та вже інша, християнська, – чогось не так, мабуть, обидно, чи що? То ж, кажу, тоді набігала усяка невіра – турки й татари. Нищено міста красні, чимало козацтва зведено з світу, багато дівчат і жінок у полон забрато* (Вовчок. Невільничка, с. 99); *Хто бував на **Україні**? Хто зна **Україну**? Хто бував і знає, той нехай згадає, а хто не бував і не знає, той нехай собі уявить, що там скрізь білі хати у вишневих садках, і весною ... весною там дуже гарно, як усі садочки зацвітуть і усі соловейки защебечуть. Скільки соловейків тоді щебече – і злічити, здається, не можна* (Вовчок. Кармелюк, с. 3); *Чисте і безхмарне небо над **Україною**; високо горить сонце на небі. На **Вкраїні** давно весна: цвітуть сади густії, цвітуть луки веселії, цвітуть зелені береги голубих річок; від легенького вітерцю ниви піняться живими хвилями, жайвір завис у небі і дзвенить срібним дзвіночком, що кличе природу до молитви; кожне зело, кожна квіточка тихо шепочуться поміж себе і кивають головками* (Греб. МП, с. 100); *Праворуч його [Муравського шляху] ж висока, на розпущті одинока в небо висила могила, що собою розділила кримський степ від Запорожжя, на могилі тій сторожа дня і ночі пильнувала, чи орда де не рушала та не йшла на **Україну** на лиху людям годину* (Мнж. ТБ, с. 184); *Батько за всіх наїдужче старався, збігав **Вкраїну** ще й Польщу завзяту, скрізь обіщаючи добрую плату, все на багатий свій клад спосилався* (Мнж, КПХЛ, с. 311); *Твоя **Вкраїна** перед моїм царством – мов зима перед літом* (Гниломир. Верба, с. 153).

УЛАС – ім'я кельтського походження, що означає «страждати» або «боротися»: *Улас любив мовчати і не любив нікому кланятися та коритися* (Н.-Л. ДБ, с. 296).

УМИДА – ім'я ангела, який все життя буде оберігати людину; ім'я арабського походження, що означає «надія»: *Колись споткнулась з ним **Умида**, а де і як? Історія мовчить. З тієї доби ума, ясних очей і вида не міг ні днем, ні ніч її із серця збить ...* (Б.-Нос. УП, с. 128-129).

УПИР – за народними повір'ями, упир – це мрець, що виходить ночами з домовини і ссе людську кров, перевертень, уособлення зла, ворожих сил. Мали страшні очі, обкипілі кров'ю, і червоні обличчя. На одне око упир міг спати, а на друге все бачити,

а слух мав такий, що за десять миль чув людський шепіт. Були ті упирі високі, кремезні, сильні і мали дві душі, тому й після смерті ходили по світу сім років, бо лиш одна душа його покидала, а друга лишалася. Тож упир виходив з могили, аби висмоктати з людей кров. Щоб позбутися упира, треба було пробити його груди осиковим колом [Волосевич 2005: 243]. Уже на початку ХІХ століття вірування про походження упирів були подібними до вірувань про походження відьом. Ця назва є поширеною по всій Україні. Назва упир безпосередньо пов'язана з давніми дохристиянськими віруваннями. Зокрема Б. Рибаків вважає віру в упирів та берегинь найдавнішою в системі вірувань в окремих богів і демонів. Пам'ятка 1600 р. з Овруча засвідчує про те, що назва в розмовній мові побутувала значно раніше. Єдиної думки щодо етимології слова серед учених немає. Позначення упиря як «неспаленого» мало б ізолюваний характер; забобонні предки найбільше боялися здатності упирів виходити з могил і шкодити людям, що якраз і відображено традиційною термінологією різних мов [Хобзей 2002: 142-148]. У дослідженнях Ю. Карпенка, пояснюється як «неспалений»: упирем ставав померлий, якого родичі не змогли відправити на той світ шляхом трупоспалення. Він змушений був залишатися на цьому світі, нудився тут і – «качав права» зі своїх близьких: *Отак розмовляючи, йдуть собі лісом, а тут із-за купців то виткне морду лісовик з зеленою, як трава, бородою, то вискочить вовкулака, підперезаний червоним поясом, то стрибають з гіллі на гіллі **упирі** у німецьких галанцях, і всі ж то низенько і привітно їм кланяються* (Сторож. ЗЧ, с. 61).

УРЛЬОПНИК – діал. солдат у відпустці: *Іде собі один **урльопник** до свого села, а то вам така спека, що хорони господи!* (Кобр. Судильниці, с. 223).

УРЯДНИК – у дореволюційній Росії – нижній чин повітової поліції; посадова особа в Запорізькому війську: *Урядник підсунув окуляри з середини носа вище, засвітив свічку, і ми пішли до магазину товариства* (Маков. НП, с. 9).

Ф

ФЕБ – одне з імен давньогрецького бога Аполлона (бога світла, сонця, музики, мистецтва, пророцтва, лікування), що означає «сяючий» або «променистий»: *Покіль од нас русявий **Феб**, козла упряги в таратайку і віжки в руки міцно згреб, утік на юг, землі к окрайку, чернить, мов комини, людей, до нас напер лихий Борей, бурхая накидають замети й на шибах срібнії газети скрегоча кригой малювать; за ним нуднії довгі ночі примушують тепла шукать за каганцем край печі* (Б.-Нос. УП, с. 123).

ФЕДЬКО – зменшувальна форма від імені Федір, що означає «подарований Богом», «божий дар»: *Івана не вибрали, бо шкульгав на одну ногу. Пилипа знов тому ні, що дивився зизом, і так і Савку, Кіндрата, Дмитра і **Федька** ні, бо всім їм чогось не доставало* (Воробк. Сміховинки, с. 202).

ФІАЛОЧКА – зменшена форма від фіалка, символізує радість: *«Ач, як хвалиться! – прошепотіла **фіалочка**, нахиливши до конвалії свою гарну головку»* (Грінч. Квітки, с. 135).

ФУРМАН – прізвище німецького походження, візник, хазяїн фури – великого критого воза. Ймовірно, прийшло в українську мову від німецьких поселенців, яких було чимало на півдні України [Бадін 2008: 71]: *Іде, нарешті, пан четвернею – цугом. Здалеку чути, що пан їде: дзвіночки дзвонять, **фурман** батогом ляскає* (Кудр. Старці, с. 352).

Х

ХАВРЯХ – невелика тварина з роду гризунів родини білячих; завдає великої шкоди посівам: *Ось виступає Авряк бирькуватий: «Б'єм тобі, Царю, чолом всі народом!.. Тут ось і Вовк Сіроманець із родом, Кім Муруганько і Рева патлатий; далі Осел капловухий та Зайко, Трусик Шашчя з Медеяном ось тут, Цап Мекеке та і Кізонька тут, Білочка, Ласочка і Гоностайко тут ізійшлись на позов чередою; ось дробинаста облуда Коняка, ось ремігайло недоступ Воляка; далі ж подвір'я усе дичиною крилось із степу: Бабак і Куниця, Олень Рябкий і Сугак-тонконіжка, скверний **Хаврях** і Тхорище дряпіжка... Геть їх позаду пішла уже птиця: Бушля чубата, Цибатко Журавка, Качур-шавкун і Гусак танцюристий, Стрепетень, Чайка, Індик бадьористий, збіглись усі, мов на мед де мурашка. Стільки зібралось усякого звіру, птиці злетілось, що й ліку не мало! На Лисовина усе те напало, кожне волато тут: «Смерть бузувіру!»* (Мнж. КПХЛ, с. 302).

ХАЗЯЇН – той, хто має владу над ким-, чим-небудь, розпоряджається кимсь, чимсь: *Почав Яким-кінь іржати: пити в **хазяїна** просити. А **хазяїн** як оперіщить Якимаконя по спині так, з доброго дива, Яким-кінь і про воду забув* (Загірня. ЯЧКБ, с. 253).

ХАРКІВ – топонім виник від розмовної форми імені чоловічого роду Харитон. Щодо первинності топоніма одностайної думки немає. За народними переказами, після смерті Б. Хмельницького знову понаїхало в Україну польських панів видимо-невидимо. Люди знімалися цілими родинами та втікали на південь, у дикий степ, де пасли одвіку свої табуни татари. Люди заселяли нову землю, а що міст та городків там спочатку не було, одні села-слободи, то ту землю і назвали Слобожанщина. Йшли на південь і козацькі полки, і так само будували села та городки. От одне таке поселення заснував сотник Харко, і на його честь названо було його Харків хутір, Харкова слобода, або коротко – Харків [Волосевич 2005, С.50]: *Та з цього боку **Харкова** ще не так: з Липець наша Україна теперечки якось Московщиною дивиться – намість шинків проклята кабащина, постоялі двори на московський звичай; скрізь по дорозі тягнуться московські однокінні телеги, одна до другої попричеплювані як фіги на личку; куди не глянь – усе пилипони з рудими бородами у лаптях, аж занудить на них дивлячись* (Сторож. ЗЧ, с.48).

ХАРКІВ – гідронім виник від розмовної форми імені чоловічого роду Харитон. Щодо первинності гідроніма одностайної думки немає. Виходячи з давніх фіксацій назви річки більше підстав існує для висновку про те, що спочатку існував гідронім «Харьковъ колодязь», де колодязь «річка, струмок», який поширився на суміжне поселення, хоч можливою є протилежна мотивація – з вихідним «Харьковъ хуторъ» [Лучик 2014, С.491-492: *Так, бачите, з цього боку, кажу, ще не так, а от як перехопишися через **річку Харків**, то хто б не казав, що се божя сторона!..* (Сторож. ЗЧ, с.48).

ХВЕДІР (ХВЕДЬКО) – ім'я виникло ще за античних часів; воно містить означення Бога, тому було популярним серед перших християн. На території Київської Русі отримало велику популярність після хрещення держави. В Україні є досить рідковживаним. У літературних казках XIX століття маємо персонажа з таким ім'ям лише у О. Стороженка: *Через два роки вернувся козак **Хведір** з недоброю вістю, що його батька десь за Дніпром вбито. Мати дуже убивалась за батьком, та скоро і заспокоїлась: **Хведір** жив у нашій хаті і полюбився матері. По слободі ходила вже чутка, що мати йде за його заміж, як **Хведір** полаявся з матір'ю і оженився на дочці нашого сусіди. Не знаю, як вам і розказати, що тоді робилося з матір'ю: бігала по слободі, а там і зникла* (Сторож. ЗЧ, с. 63); *За кілька місяців після сього занедужала Хведорова жінка, чахла-чахла та і вмерла, а **Хведір** з нудьги та жалю довго блукав по лісах, поки десь під дубом не знайшли мертвого* (Сторож. ЗЧ, с. 64); ***Хведько** не вчивсь і скоштовав Березової кашки* (Г.-Арт. БТС, с. 73).

ХИМА – коротка форма від імені Юхимія, що означає «благочестива, священна; щаслива, радісна»: *А хоть не була она у великих панів, але попросту у Марусякової **Хими**, що у орендаря Іцька за наймичку служила, то се їй бувало і не згадуї, бо відразу тобі втне, що она з панських та що така собі тоненька, як то бували давно ті іголки-угорки, що їх жидівки лиш по дві за крейцар продавали* (Федьк. ІУП, с. 193).

ХІВРЯ – ім'я грецького походження, що означає «світла, сонцесяйна»: *Спромігся Солоній весною на горох, та й, сівши з **Хіврею**, собі міркують вдвох, чи то продать його, чи то посіять ...* (Г.-Арт. СТХ, с. 31).

ХЛІБОРОБ – людина, що займається обробітком землі та вирощуванням сільськогосподарських рослин: *Іде далі. Бачить – **хлібороб** оре. Шкапа ледве-ледве ноги волочить* (Липа І. Казка, с. 265).

ХЛОП – застаріле та діалектне слово, що має зневажливий відтінок та означає «селянин» або «мужик»: *Скочив Лис з одного маху, бач, і внав посеред шляху, мов здохлий, простяг лапки. І лежить отак простертий – він же ж міг пожити смерти від мужицької руки! **Хлоп** над'їхав – що за диво! З воза зліз, за камінь живо, щоб його добити там. Далі бачить – він не диха! «От мій зиск, – промовив стиха, – на клацаню буде блам* (Фр. ЛМ, с. 12); *А втім, крики його гадку перервали: «Дядьку, дядьку, зупиніться! Стійте, гов!» став мій Касим, озираєсь, – се **хлоп** з лазні наближаєсь, весь задиханий прийшов* (Фр. АКК, с. 215).

ХЛОПЕЦЬ – дитина або підліток чоловічої статі: ***Хлопець** добре розуміє Маринину штуку; він не вірить, щоб то Хо промовив те «зараз» таким невдатним басом, однак йому стає страшно. Він відходить до канапки, як можна далі від вікна, і почина бавитись папірцем, бгаючи його в човник. А тим часом фантазія хлопцева вперто працює над фігурою Хо. Які в нього очі? Мабуть, червоні, як у трусика... А ніс, певно, такий довгий та гострий, як у куховарки... а може, ще довший... Борода біла та довга аж до п'ят... руки... **Хлопцеві** враз уявляються залізні тройчаки, що стоять у stodолі – такі руки в Хо... конче такі... Йому стає ще страшніше, він боїться поворухнутись, боїться зустрітись очима з таємничою пітьмою, хоч щось так і тягне його глянути в вікно, так і тягне, так наче шепче щось: «А подивись, а подивись!» **Хлопець** не може опертись бажанню глянути в вікно, зводить очі... і весь*

холоне. Там, на чорному тлі шибок, щось біліє... то Хо... (Коцюб. Хо, с. 178). Часто в казкових текстах зустрічаємо форму множини мовообразу, іноді з указанням професії: Сміються **хлопці**, регочуться і все вповивають-муцуються, аж чуби милом стали, а пані дригає, та й годі (Свидн. Недоколисана, с. 390); «Гей, **хлопці**, чи спите!? Що-сте ся позабували?» – крикнув гожий дружинонька з великою шовком шитою хусткою у бока, – досадним голосом. – «Дівчата раді би гопцювати, а вас як би душі не стало!» (Шашкевич М. Олена, с. 55): ... а тут **хлопці-кухарчата** кинулись і ні одного перця на ньому [Півпівнику] не zostавили (Куліш. Півпівника, с. 181). Спостерігаємо в текстах і зменшено-пестливу форму «**хлопчик**», періодично зі вказанням соціального стану або імені персонажа: В однім великім-превеликім лісі жило двоє дітей: **хлопчик** і дівчинка. Вони росли вкупі, разом гралися й щиро любилися (Ком. НЗМ, с. 176); Ну, се, мабуть, не зовсім так, як ти кажеш, – мовив до мене один старшенький **хлопчик**. – Якби так було, то треба би оповідати байки самим старшим людям, нехай би з них пізнавали свої хиби (Фр. БПБ, с. 253); Зглянулись **хлопці**, і зробилося диво: кривда у правду змінилася, а горе на приязнь: паничеві дуже соромно стало за себе і шкода **бідного хлопчика**; він кинувся до нього, почав цілувати, просити прощення (Дн. Чайка. КПСТЙС, с. 147); Царівну послали з одним маленьким **хлопчиком Івасиком** морські стада пасти, а служниця повинчалась з молодим царевичем та й жили собі у великих розкошах (Федьк. ЗК, с. 163).

ХО – уявлявся дуже різним: то він лісовий цар, то звичайний дідько. Живе на могилах та пенях і затягує до себе необережних людей. Часом це підземний цар, такий собі «маленький дідок, сам зморщений, а борода зелена аж до колін» [Войтович 2014: 368]; персонаж із однойменної казки: маленький, зелений, дуже розумний, наділений чарівною силою; учитель, що бере до себе в науку хлопця, з котрого, за допомогою дуже жорстоких методів, робить такого самого, як він, могутнього чарівника: Вийшов **Хо** на галяву, сперся на сукуватий костур, майнув довгою бородою, і повіяв від неї тихий вітрець, холодною цівкою вдарив у дерева. І враз затремтіло молоде листя, зашамотіло, струсило з себе дощ самодрівтів. Жахнулася сарна й зчезла в гущині, лишивши зелені сліди на синій від роси траві. Страх обгорнув зайця, додав ще більшої прудкості його ногам... Сполохались пташки й в одну мить ущухли. Тихо стало в лісі, страх як тихо. Тільки бородатий дідуган **Хо**, старече хихикаючи в бороду, стоїть на галяві... (Коцюб. Ох, с. 174-175).

ХОМА – 1. чоловіче ім'я, яке є варіантом імені Фома та з арамейської мови означає «близнюк»: Ой ще за наших батьків те було: в нас молоде на Вкраїні подружжя жило – був чоловік, а на ймення **Хома**, жінка Марина та ще маненька дитина, – ну, та вже більше нікого нема (Грінч. ЧРВ, с. 134); Остапе, де твоя сопілка? Ну, лиш, козака! **Хомо**, берися в боки! Ну, оттак! гоп-чуки, гоп-чуки! (Гоголь. ЗМ, с. 93). 2. один із 12 апостолів; день його пам'яті 3 січня (21 грудня за старим стилем): І поїхала царівна в гості до милого, погостила, нетямуща, до **Хоми** Святого (Рудан. ЦС с. 368).

ХРИСТОС – з грецької мови означає «помазаник» і є перекладом єврейського слова «месія»: «Дітоньки, сьогодні Ісус **Христос** народився в Вифліємі, місточку жидівськiм, у стайні бідній і убогій. Так, так! А з паном комісаром податковим раджу вам не заходити собі, бо що вам з того прийде? А? Його рука, його й сила. От що. Благословеніє господнє на всіх ва-а-ас!» Або ось другий образець: «Дітоньки мої,

сьогодні **Христос** воскрес із мертвих, а завтра у нас храмовий празник. Пам'ятайте собі, щоби ніхто з вас завтра не був п'яний, ані бреверій ніяких не робив. Боже вас сохрани! Чужі люди посходяться, що би то за честь була для громади, а?. А тота громадська толока – час би вам уже зійтися і порадитися, що з нею робити... Чую, що там жид до вас підсусіджується, арендувати хоче, чи що... Ге, старишина? Пам'ятайте собі, що як тільки мені впустите жиди до села, то я й бачити вас більше не хочу! Ані чути про вас не хочу, не то що! Рцем всі от всея душі, от всего помишлення нашего рцем!» (Фр. Чума, с. 182); Ірод проклят засмутився, що Йсус **Христос** народився; слуги свої посилає, Христа вбити шукає (Дн. Чайка. ЗЙВАСК, с. 260).

ХРОБАЧОК-СВІТЛЯЧОК – народна назва комахи, що належить до родини світлякові, і відома здатністю світитися в темряві. Ці комахи, зокрема, їхні личинки та самиці, випромінюють світло завдяки біоломінесценції найяскравіше запалюють свої ліхтарики на Купальську ніч: *Вона полетіла до Хробачка-Світлячка і мовить йому: «Слухай, Світляче, ти маєш огонь на животі. Ходім зі мною, допоможи мені запалити море»* (Фр. ЯСХМС, с. 84).

ХУРМАН – те ж саме, що фурман – «візник»: *Сумно стало хурманові, тяжко йому на душі... І як у ярмо лізти, так йому на порон не хотілося, наче його душа вже чула* (Свидн. ПСНП, с. 380).

Ц

ЦАП – самець кози; у літературних казках ХІХ століття переважно подається мовообраз із іменем, іноді у формі множини, наприклад: **ЦАП БАЗИЛИЙ** – назва цапа у Франка – Базьо або Базилій – пов'язується з народною кличкою овець і кіз – базь-базь, про що він сам говорить у примітці до першого видання поеми «Лис Микита» [Закревська 1957 4: 28-32]: *Як почув се Цап Базилій, задрожали в нім всі жили, аж підскачів з радощів!* (Фр. ЛМ, с. 63); **ЦАП МЕКЕКЕ** – кличка, що фіксує в собі імітаційний звук тварини: *Ось виступає Авряк бирькуватий: «Б'єм тобі, Царю, чолом всі народом!.. Тут ось і Вовк Сіроманець із родом, Кіт Муруганько і Рева патлатий; далі Осел капловухий та Зайко, Трусик Шашчя з Меделяном ось тут, Цап Мекеке та і Кізенька тут, Білочка, Ласочка і Гоностайко тут ізійшились на позов чередою; ось дробинаста облуда Коняка, ось ремигаило недоступ Воляка; далі ж подвір'я усе дичиною крилось із степу: Бабак і Куниця, Олень Рябкий і Сугак-тонконіжка, скверний Хаврях і Тхорище дряпіжка... Геть їх позаду пішла уже птиця: Бушля чубата, Цибатко Журавка, Качур-шавкун і Гусак танцюристий, Стрепетень, Чайка, Індик бадьористий, збіглись усі, мов на мед де мурашка. Стільки зібралось усякого звіру, птиці злетілось, що й ліку не мало! На Лисовина усе те напало, кожне волато тут: «Смерть бузувіру!»* (Мнж. КПХЛ, с. 302); **ЦАПИ** – *І взяли Микиту духом, і зв'язали, й повели стражники у трибунали; в трибуналах засідали старі Цапи й Осли* (Фр. ЛМ, с. 36).

ЦАР – у давнину був священною особою при житті, бо то була своєрідна жертва, яка сполучала землю і небо, світ земний і світ небесний, жертва, призначена божеству, що мала людський вигляд: *Цар* всьому звіру старишину скликає. *Скрізь по доріженьках, пилом прибитих, бучно на призов панів родовитих з різних країн череда виступає*

(Мнж. КПХЛ, с. 272); *Скрізь одразу стала чутка, до **царя** досталась хутко – богатир якийсь-то їхав, на Чудерство те наїхав, чи посів, чи полонив, а царівну слобонив* (Мнж. ТБ, с. 219); *Був собі **цар**, і мав той **цар** одного тільки сина* (Сторож. ТС, с. 39); *Був то собі **цар** та цариця, та не було в них дітей* (Федьк. Глогорожечка, с. 158); *От сини як поросли та до розуму дійшли, **цар** отой почав старіти, чорний вус його сивіти, чує він, що за плечима смерть страшна, неохоча вже блискучою косою ось маха над головою. Став він думати-гадати, а кому заповідати царство славне із синів (рівно він обох любив), а чи старшому плохому, чи мізинчику бучному буде краще по смерті...* (Мнж. ІГ, с. 234-235).

Мовообраз часто поєднувався з іменем або прізвиськом: *Всі гості пирували, мед-вино з кубків золотих опорожняли, сама царівна Настуся частувала їх вином дорогим, а Бова Королевич біля столу прислужував – аж заїхав у двір гонець та й каже, що кругом міста обступив турецький **цар Белербек** зі своїм військом та й трібує, щоб **цар Зализач** зараз видав йому дочку свою Настусю в гарем за старшу жінку. (А у тих турок жінок достобіса, і живуть вони між жінками, як ото бугай в череді.) Тільки що відповів гонець ці вісті, аж у город в'їхав сам **цар Белербек** на коні вороному, такому, що з носа пара йде на верству і людей з ніг збиває, а під копитом земля в коліно вилітає. Голова в Белербека, що і обіруч не обіймеш, плечі в дві сажені, з очей іскри сиплються, а з зубів тирса летить* (Уст.-Г. БК, с. 343); *Довідався цар **Кирбит**, що до його їде славний і багатий **цар Єлизар** сватати його дочку Марисю, і звелів зараз на всіх кінцях розставити своїх кращих лицарів з хлібом, з сіллю – та щоб попереду їх музики грали, а маленькі дітки щоб квітками дороги скрізь по царству встеляли, а дочці звелів навіть вбрання, яке найкраще, яке найбагатше, та вином дорогим з чарки золотої жениха свого вгощати* (Уст.-Г. БК, с. 340-341); *Кажуть, десть-то **цар мисливий** у віки оті щасливі царював на батьківщині...* (Мнж. ІГ, с. 234); *Бова Королевич одібрав від Белербека жінку і дочку **царя Радька Гузиря**, нагородив його грішми і поїхав з Полканом-богатирем і з своєю Настусею в царство Зарайське, до **царя Зализача*** (Уст.-Г. БК, с. 347). **ЦАР СОЛОВЕЙ** – казковий персонаж, володар казкової країни, яка за описом схожа на територію України: *І землі ж мав **Соловей-цар** – Боже, твоя воля! На полудень степ тягнувся, на опівніч – поле. І як степ той, так і поле упирали в море; на заході цілу землю розділяли гори* (Рудан. ЦС, с.306); *Ще цариця чує силу, ще й надію має, но **Соловей** занедужав, смерті виглядає. Виглядає свої смерті на гладкій підлозі, збілів волос його чорний, ніби на морозі. І ослабли сухі руки, холодіють ноги, і не може він підняти голови з підлоги. Гаснуть очі, як ті зорі, і життя згасає* (Рудан. ЦС, с. 309).

За народними віруваннями, кожна група живих істот на землі має свого царя: *Аж агось небо ясне враз чогось потьманіло, почорніло, мов хто вивернув чорнило, та по небові розлив чи то сажі напустив. Та ще чують молодці, мов у спасівку дженці, сумно-сумно десть гудуть так-то дуже, що й не чуть за тим гудом і гучної мови в поїзді людської. Роздивились – аж вгорі, мов та хмара, комарі, що не видно й кінця й краю, як в піснях тому Дунаю. Це ж один отут **комар**, мабуть, сили тії **цар**, до Івана підлетів, так йому забубонів: «Чолом тобі, отамане, мій лицарю, пане Йване! Маю я тобі вклонитись, подозволь лишень напиться з війська нам твого крові та ще так, щоб голови не втеряв я ні одної – навіть самої плохой, бо за ліком я веду аж за море цю орду. Сила, бач, якась нечиста нас зіслала з цього міста, а за що, про що, не знаю...»* (Мнж. ІГ, с. 241-242); *Лев, що **цар** є над звірами, пише листи з печатками, розсилає на весь світ: «Час настав великих зборів! Най зійдеш до царських дворів швидко весь звірячий рід»* (Фр. ЛМ, с. 7); *Так-то їдуть десть в полівці, глядь –*

назустріч, наче вівці, сунуть миші... Та і сила! Стільки б око не хватило – скрізь все поле ними вкрито. Засмутились, що робити? Це ж ось **мишачий царьок**, чи гетьман, чи корольок, тільки старший підбігає, до Івана промовляє: «Чолом тобі, отамане, мій лицарю, пане Йване! Мав тебе я попросити, щоб то військо пропустити подозволив ти моє без урону скрізь своє. Це я, бач, своїх людей ізібрав, щоб горобців до ночі повоювати, щоб не сміли випивати скверни нашої пайки, бо жаденні всі токи, всі коноплі, огороди оселили та нам шкоди наробили – хоч тікай чи живцем у гріб лягай! Пропусти-бо, отамане, я в пригоді тобі стану, тільки, треба коли буде, вийди, свисни – я й прибуду» (Мнж. ІГ, с. 241); Не знав Бова Королевич, що конюх послав його на погибель, бо **цар-риба** був страшний чарівник, котрий заправляв усім морем, миром водяним, – рот у нього був як десять кораблів, а зуби, як щогли; що дмухне цар-риба, то все море застогне і маленька рибка вгору на верству підскакує (Уст.-Г. БК, с. 344).

ЦАРЕВИЧ – титул для сина царя, аналогічний до титулу «принц»; спадкоємець престолу; син правителя: Як виріс **царевич**, і прийшла пора його женить, от цар і послав гонців по всьому царству пошукать **царевичеві** невісти (Сторож. ТС, с. 39); Але одного разу приїхав туди один молоденький прехороший **царевич**, такий, що такого, мабуть, і в світі не було (Федьк. Глогорожечка, с. 160); А як приїхали вони у тридев'яту землю та за солоне море, то **царевич** ждав уже на свою наречену з усм своїм панством, з усім своїм боярством ... (Федьк. ЗК, с. 162). Іноді мовообраз письменники-казкарі вживали у множині: **Царевичі** наші любі, сваром не сваріться! Ходіть лучче до причепи, миром помиріться (Рудан. ЦС, с. 324).

ЦАРЕДВОРКА – придворна особа: Тільки що князь промовив ці слова, аж князівна присилає до батька **царедворку**, щоб дозволив привести до неї того, хто знайшов її намисто: кішечка вранці принесла їй дощечку на шиї (Н.-Л. ДБ, с. 303).

ЦАРИЦЯ – жіночий титул, що може означати або дружину царя, або жінку-монарха: Від усієї цієї небилиці де те і серце царськеє дінулось! Кладом отим завладати манулось притьмо Цареві, найпаче ж **Цариці** (Мнж. КПХЛ, с. 312); Був то собі цар та **цариця**, та не було в них дітей. Але раз пішла **цариця** купатися та влізла в воду, аж тут і вилазить великий рак на берег (Федьк. Глогорожечка, с. 158); Правду рікши, у **цариці** я їй місце фельдшеріці виєднав – і дуже рад (Фр. ЛМ, с. 81). Іноді казкарі ХІХ століття вказували або вік персонажа, або її ім'я: Була в царя Соловея Красная столиця, но ще краща в него була **Молода цариця** (Рудан. ЦС, с. 307); Ой, іду я, дітки, з-за білого моря, де Мороз, мій батько, цар на всім роздоллі; там ніхто не жиє, там і не вмирають, там лиш вітер виє та сполохи сяють, там **цариця Північ**, рідна моя мати, збудувала з криги пишнієї палати (Дн. Чайка. ЗЙВАСК, с. 261).

ЦАРІВНА – донька царя: От ще сонечко не вмилось, а **царівна** вже й схопилась, хоч привикла довго спать... Так дається горе знать, не дає й утробі ситій супокою в білім світі, а не то, щоб сиротині при лихій гіркій годині (Мнж. ТБ, с. 215); Дивиться – то той стовп стоїть високий-високий, що на верху **царівна** видає завбільшки як палець, – сидить на самісінькім верхнім кружалі (Свидн. ЧД, с. 138); І стріпнулася **царівна** обома крилами, і посипались, як порох, коні з козаками. І затняли ціле поле, і на полі гремоть, довгі піки виміряють, палашами мають. Вогню крешуть, мольки курять, луки натягають, кричать, свистять, галасують, пісеньки

співають. І побавилась царівна, волос вириває і гетьмана з булавою до них посилає. Як гетьмана увидали – не то щоб злякались, а так, звісно, для порядку в сотні позбивались (Рудан. ЦС с. 348). Іноді письменники вказують ім'я: *Всі гості пирували, мед-вино з кубків золотих опорожняли, сама **царівна Настуся** частувала їх вином дорогим, а Бова Королевич біля столу прислужував – аж заїхав у двір гонець та й каже, що кругом міста обступив турецький цар Белербек зі своїм військом та й трібує, щоб цар Зализач зараз видав йому дочку свою Настусю в гарем за старшу жінку (А у тих турок жінок достобіса, і живуть вони між жінками, як ото бугай в череді.)* (Уст.-Г. БК, с. 343).

ЦАРСТВО – держава, якою править цар: *Минув рік чи два, чи день, чи тиждень, за морем далеким, біля славної рай-землі, де й сонце не сходить й не заходить, і місяць сонцю не шкодить, а світить, от якби і в нас так, кажу, біля того **царства Зарайського** пристали купці на байдаках і товар свій на продаж розіслали, а з ними за прикажчика хлопець молодий та красний такий, що й пером не напише, тільки в казці сказати* (Уст.-Г. БК, с. 342).

ЦИГАН – представник етнічної спільноти, що належить до індійської групи індоєвропейської мовної сім'ї; самоназва – рома: *Був собі колись якийсь-то **циган**, та такий же то прегіркий п'яниця, що й не приведи господи!* (Куліш. Циган, с. 156). Іноді в казках лексема подається у множині та в жіночому роді: *Вкінці надійшла осінь. Пастушки на сопівках грають, дівчата в барвінках ходять, **цигани** тнуть веселої* (Воробк. Сміховинки, с. 206); *Понад гаєм, над водою стелються тумани; стоять в шатрах над річкою волохи-**цигани**; а між тими циганами циганка-ворожка, та до тої циганочки втоптана дорожка. Туди ходять в темний вечір молоді дівчата з хлібом-сіллю до ворожки суджених питати: питаються **циганочки** – де зілля копати, питаються – як тим зіллям хлопців чарувати. ... В однім шатрі **циганочка** огонь розкладає та до огню приставила різні два горщечки: в однім горшку зілля варить, в другому – клочечки* (Боров. Чарівниця, с. 59-60).

ЦІСАР – назва імператора Австро-Угорщини: *От і став Бідолашко у **цісаря** на службу, а **цісар** его так полюбив, що без него було і обідати не буде* (Федьк. Бідолашко, с. 170).

ЦУЦИК – маленький собака, якого письменники-казкарі часто вживали з кличкою: *Гектор, цуцик, неборака, став на лапки та й балака: «Царю, страже наших прав! Ковбаси я мав шматочок та й сховав її в куточок, – Лис і тую в мене вкрав!»* (Фр. ЛМ, с. 10); *Отсе добре, жінко, що ти не втопилась, бо я вийшов в дорогу не поснідавши і хочу їсти, як наш **Рябко**, бісів **цуцик*** (Гниломир. Вербка, с. 153).

Ч

ЧАЙКА – морський водоплавний птах родини сивкових; агресивний та сварливий представник пернатих. Такий птах звик жити у великій групі і постійно б'ється за місце та корм. У чайок відсутні соціальні відносини з родичами. Вони з'їдають чайок інших видів і періодично займаються канібалізмом. Чайки є інтелегентними та цікавими пернатими, які здатні грати в ігри, красти здобич у інших птахів, а також переслідувати інших тварин і навіть використовувати у власних інтересах людей:

Дружком буде деркач-крикач, та грач на підмогу; а свашкою липашкою клич чайку-небогу (Алекс. ЧВ, с. 156); Ось виступає Авряк бирькуватий: «Б'єм тобі, Царю, чолом всі народом!.. Тут ось і Вовк Сіроманець із родом, Кіт Муруганько і Рева патлатий; далі Осел капловухий та Зайко, Трусик Шашчя з Меделяном ось тут, Цап Мекеке та і Кізонька тут, Білочка, Ласочка і Гоностайко тут ізійшлись на позов чередою; ось дробинаста облуда Коняка, ось ремигайло недоступ Воляка; далі ж подвір'я усе дичиною крилось із степу: Бабак і Куниця, Олень Рябкий і Сугак-тонконіжка, скверний Хаврях і Тхорище дряпіжка... Геть їх позаду пішла уже птиця: Бушля чубата, Цибатко Журавка, Качур-шавкун і Гусак танцюристий, Стрепетень, Чайка, Індик бадьористий, збіглись усі, мов на мед де мурашка. Стільки зібралось усякого звіру, птиці злетілось, що й ліку не мало! На Лисовина усе те напало, кожне волато тут: «Смерть бузувіру!» (Мнж. КПХЛ, с. 302).

ЧАКЛУНКА СТАРА – персонаж, яка наділена демонічними властивостями і здатна за допомогою чарів впливати надприродним чином на долю інших людей: *Вже на дворі ніч. В світлиці у пані горить лампада. Пані сидить на ліжкові; біля неї ворожка, стара чаклунка; багато гріхів на душі в цієї баби. Даремно пані покликала її до себе (Греб. МП, с. 99).*

ЧАПЛЯ – болотний дикий перелітний птах із великим дзьобом, довгою шиєю і довгими ногами, який живиться комахами, рибою, земноводними, плазунами та дрібними ссавцями: *Красногруді снігирчики заходились грати; а журавель із чаплею пішли танцювати (Алекс. ЧВ, с. 158); Так, моя доню, я король над всіма дрібненькими пташками, мій середуций брат панує над всіма середуцими птицями, а найстарший брат має під собою самі найбільші, як бузьків, орлів, чаплі, струсів і т.д. (Васил. КПТБО, с. 301).*

ЧАРІВНИК – за етнографічними матеріалами ХІХ – початку ХХ століть, людина, яка за допомогою магічних дій може завдати іншій людині шкоди. Іноді дії чарівника пов'язують із контактами з нечистою силою (П. Чубинський, І. Франко, І. Онишкевич). У літературних казках мовообраз чоловічого роду часто подають із прізвиськом, а жіночого роду з іменем або характеристикою, наприклад: *Славний чарівник Кочега був дійсно мудрим і хитрим чоловіком (Ков. Киселиця, с. 177); Он бовваніє ліс дубовий, – до нього недалекий світ; там чарівник живе бідовий, по прізвиську він Самоцвіт. Шовкове пір'я, срібні крила, ніс золотий, як жар, горить; страшенна, невідома сила як свисне – листя шелестить (Гл. Дуля, с. 331); А вона є чарівниця люта і у батька чарами своїми стуманила розум і робила що хотіла з батьком після того, і мене зненавиділа дуже з того часу ще, як перед людьми я сказав їй, що вона чарує ... (Грінч. МТК, с. 185-186); Тим часом полетиш ти, Бабо Яго, до хатини стрільця. Приступиш до його жінки, як вона спати буде, і скажеш їй у сні, щоби вона тую красноворонку, що її чоловік завтра додому принесе. Обіцяй їй, що від того чудного птаха її сини мудрішими, сильнішими і кращими від усіх людей стануть. Так намовлена мати дасть синам спечену красноворонку, але тяжко помилиться – її сини не стануть ні мудрішими, ні сильнішими, ні кращими над усіх людей. Ні! Вони переминяться відразу в орлів і полетять світами. Бо тою красноворонкою, що застрілить їх отець, буде чарівниця Стеха. На ті слова чарівниця Стеха перемилилася в красноворонку і сіла на рамено Морани (Васил. КПТБО, с. 258). Мовообраз іноді подають множині: Чарівники випиталися братів,*

яким способом вони в орлів перемінились, шукали в книгах ради, варили трояке зілля, заговорювали, махали руками і паличками на всі сторони світу, завертали очі, а на кінець дали братам напитися зілля (Васил. КПТБО, с. 306); Бабу Морану гнівало дуже, що люди на землі живуть праведно і в згоді. Кілька разів пробувала вона людей порізнити, так ні, не вдавалось: і сама вилізала з багна, пакостила людям, і чортів, і опирів, і відьм, і **чарівницю** посидала, і навіть тую Бабу Ягу, що вічно в пеклі з чортами сварилась і все на своїм поставити мусіла, – та дарма: люди все були праведні, добрі, згідливі. Одного дня зібрала Морана раду: сама сіла на престолі з дубового порожняка, а тьма-тьмуца злих духів і відьом оточила її зі всіх сторін (Васил. КПТБО, с. 297).

ЧЕЛЯДЬ – соціальна категорія особисто залежного (невільного) населення у Київській Русі та у Великому князівстві Литовському: *Між челяддю його в палацу, що терлася неначе рій, із глумом їла людську працю, один був добрий дід старий ...* (Б.-Нос. УП, с. 126); *Поки ж діло, відпочити в чесний замок наш просю славу челядь вашу всю* (Мнж. ІГ, с. 246).

ЧЕРВЕНЬ ПРОМЕНИСТИЙ – старший син Матері-Літа середнього віку. Червень народився в ті прадавні священні часи, коли під червленими стягами боги-титани святкували свою перемогу над мороком п'їтьми. Відтоді його золотосяйний трон перебуває на Семияриловій вишині Купальської ночі. З тих безхмарних висот приходить він до людей на Купала разом із світлими богами єднати все суще на землі небесним шлюбом вогню і води. Первісток літа Червень пов'язувався насамперед із буянням молодості людини, бо саме в цю пору брали шлюб, а юнаки, які досягли 15 літ, у Священних гаях переходили через Браму Богів. Місяць Червень заколює пшеницю, пишно завітчує калину, шипшину, білу акацію, бо обожнює зелень Матері-Землі. Саме Червень з богом Купалом запрошує людину під зоряних храм неба очиститися душею і тілом [Войтович 2014: 330]. *«Брате Червень Променистий, займи чільне місце!» Прекрасний Червень сів на чолі всіх і махнув скіпетром* (Вовчок. ЗКІДТ, с. 127).

ЧЕРЕМОШ – етимологія слова пов'язується із назвою дерева-черемхи, що росла вздовж берега: *Правда, скотили стару ялицю, та не до трачки, а на берег бистрого Черемошу і зв'язали її з рідними сестричками в величезні сплави-дараби; а коли з весною теплі вітри пробудились, а на Чорногорі, тій столиці Довбушевій, сніги топитися стали, погнали жваві керманичі-гуцули Черемошем і нашу ялицю попри Вижницю, а далі Прутом попри Чернівці, а опісля Дунаєм аж до самого Галацу, колишнього другого руського Галича* (Воробк. СІМЯ, с. 150); *Недалечко містечка Безглуздова плила річка Бруднівка, не така велика, як Черемош або Прут, але зате глибока, сягала жабі по око* (Воробк. Сміховинки, с. 203); *На високій Чорногорі, де Черемош води скорі по камінні вниз жене, у Говерлі просто серця коло третього реберця є леговище скальне* (Фр. ЛМ, с. 47).

ЧЕРЕПОК ШКЛЯНИЙ – уламок скляного виробу, який, зазвичай, має неправильну форму та гострі краї: *Отак розважала собі наша тонесенька, аж тут і несе болото щось лискучого блискучого, та й застановило біля неї. Се був шкляний черепочок, але она [іголка-угорка] думала, що се дорогий камінь, от і вклонилась єму низенько та й питає: «А ви, добродію, чи не діамант?»* (Федьк. ІУП, с. 195).

ЧЕРНІВЦІ – 1) місто Чернівецької області засноване у 2-й половині XII ст., відоме з 1407 року; 2) селище міського типу Вінницької області; відоме з 1392 р. Буковинський ойконім виник унаслідок онімізації групової назви людей чернівці з нез'ясованою твірною ознакою. Вважають, що цей апелятив міг називати першопоселенців, належних землевласникові Думі Чорному, що був представником боярської родини Негру [Лучик 2014: 507]: *Правда, скотили стару ялицю, та не до трачки, а на берег бистрого Черемошу і зв'язали її з рідними сестричками в величезні сплави-дараби; а коли з весною теплі вітри пробудились, а на Чорногорі, тій столиці Довбушевій, сніги топитися стали, погнали жваві керманичі-гуцули Черемошем і нашу ялицю попри Вижницю, а далі Прутом попри **Чернівці**, а опісля Дунаєм аж до самого Галацу, колишнього другого руського Галича (Воробк. СІМЯ, с. 150); Але як я по кількох літах редакторської кар'єри зачав видавати в **Чернівцях** політичний журнал, то до двох літ зміркував докладно, що такий святий та божий я не є, як я собі думав; бо мої політичні противники повторяли безнастанно, що я не лише редактор, але ще й панський лакей, котрий найбільше вдоволення знаходить у лизанню панських лаб та ніг (Маков. ЯЯВГ, с. 15); Після онодішніх виборів з кожної вулиці, ба навіть із сусідніх сіл і повітів, а навіть зі Львова, з **Чернівців** і Коломиї шлють мені карточки в конвертах, а на кожній карточці – Микита Хрунь (Фр. Свиня, с. 121).*

ЧЕЧИТОЧКА – співочий птах родини в'юнкових ряду горобцеподібних. В Україні зимуючий птах на всій території, крім Карпат: *Щиголь йому радить раду нелукаву, просту: «Бери собі **чечіточку** – саме твого зросту: маленькая, дрібненькая, хороша на вроду; ще й з квіткою на головиці, бо чесного роду» (Алекс. ЧВ, с. 156). Іноді лексему вживають у множині: *Молодая веселая: сміється, не плаче; сидить, хрумтить сосулучки, із льоду горішки, снігурчики, **чечіточки** прискакали пішки; горобчики-молодчики з ними танцювали, а лисички та зайчики гостей частували (Ром. ВМ, с. 235).**

ЧИЖИК – миролюбна пташка, яка поєднує в собі естетичну зовнішність та мелодійну співучість. Невеликий розмір та яскраве жовте оперення відразу завоювали любов серед людей: *Птах має гарний, тихий голос та вміє прекрасно співати. У **чижика** приємний тембр і мелодична пісня, також він може імітувати пісні інших пернатих, особливо тих, з якими живе поруч: Сірий **чижик**, дрібна птиця, задумав жениться. Та ... бідная головонька!.. Нікому журиється. Сидить сумно на калині, та й думку гадає ... «Яку брати? Кого звати?» – у щигля питає (Алекс. ЧВ, с. 156).*

ЧМЕЛІ – діал. великі волохаті бджоли: *Війна то війна. ... А Королик і собі покликав усю пташню, а ще більше лісової дрібноти: Мух, **Чмелів**, Шеринів, Комарів – і наказав їм лагодитися на завтра до великої війни (Фр. КІВ, с. 45).*

ЧОЛОВІК – 1. Доросла людина чоловічої статі: ***Чоловік** Сіркові каже: «Гей Сірку, не спи ти, дурно хліб не можна їсти, треба заробити!» (Грінч. Сірко, с. 33); Подумав-погадав **Чоловік**, розкинув думками і саяк і так: і покарати б, щоб не робили злочинства... Та чим же вони винуваті, що такими вродилися?.. Махнув рукою та й звелів всіх випустити, і не сказав нікому нічого... (Мирн. КППТК, с. 293); Поїхав **чоловік**; їде день, другий; на третій день ушкварить дощ, а тутечки бачить – край дороги хатка стоїть; так чоловік у ту хатку, дивиться – аж там царицині сестри,*

старша й середуща (Сторож. ТС, с. 40); Бачить дрозд, а доріжскою **чоловік** їде, бочку води везе капусту поливати (Фр. ЛІД, с. 28); **Чоловік** не глупий вдався. Грізно закричав: «Го-го! Дай мені лишень сю курку, нею зловлю я його» (Фр. ЛП, с. 267); Ходив собі Вовчик-братик по лісі, ходив, та й спіткала його тяжка пригода. Побачили його ловці-молодці та й почали за ним гнатися. Тікав Вовчик лісом, лісом, а далі прийшлося вибігти на биту дорогу. А дорогою в ту хвилину йшов з поля **чоловік** з мішком та ціпом (Фр. ЯЛССП, с. 12); Якийсь тепленько приодітий **чоловік** перейшов slučajмо коло неї і не порятував. Камінне серце в нього було (Черемш. Сльоза, с. 508); Приїхав сільський пан, дали знати і **чоловікові** цієї втопленої, та й на другий день, чуть на зорю, взяли паню в домовину і повезли додому, а там у Ладизжин ховати (Свидн. ПСНП, с. 381); Аж їде один **чоловік** гостинцем, а то такий цундравий та обдертий, що і дурень би був покмітив, що се таки з того села чоловік (Федьк. ГЧ, с. 187); Зайшов уже в чужий край. Дивиться: стоїть дуже бідна хата, в ній сидить **чоловік** у драній одежі і плаче (Липа. Казка, с. 265).

2. Людина чоловічої статі, що перебуває у шлюбі: У гаях була хатка убога, **чоловік** жив там з жінкою вкупі, саодинокі були та бездітні (Грінч. ДЛ, с. 22); Ой, умерла жінка в **чоловіка**, а в нього є то дочка Маруся – не зросла до розуму, підліток, і хазяйство в нього чималеньке. **Чоловік** той думає-гадає: «Все хазяйство згине, що надбав я, як не буде догляду до нього, та й дочка маленька нерозумна – піклуватись треба коло неї: доведеться, мабуть, одружитись», як намислив, так зробити мусив: на селі вдова була з дочкою, – він із нею й одружився скоро, ввів її у батьківську хату і віддав до рук усе хазяйство і дочку маленькую, Марусю ... (Грінч. МТК, с. 181); Як були собі **чоловік** та жінка, та не було у них дітей ... (Костом. Торба, с. 170); Тим часом полетиш ти, Бабо Яго, до хатини стрільця. Приступиш до його жінки, як вона спати буде, і скажеш їй у сні, щоби вона тую красноворонку, що її **чоловік** завтра додому принесе (Васил. КПТБО, с. 258); Так загинула відьма, що мусила так жити та й робити, бо в таку вже вродилась годину, а з нею й її **чоловік** загинув, відай, тому, що обставав за ворожицею (Кобр. Судильниці, с. 236); Не пройшло й місяця, як у **чоловіка** повнісінький капшук золота і срібла. Як тут не розприндитись і не зачванитись? З грошима вже йому і жінки не страшно: од нового очіпка, плахти, намиста з дукачами хоч яка притихне, хоч якій пельку заткнеш (Сторож. ЖЧ, с. 32).

Мовообраз став для письменників казкарів одним із активних в описах. Звертали увагу на соціальний статус: Був собі один **чоловік** дуже вбогий; працював він гірко, тяжко робив укупі з своєю молодого жінкою, та все дарма: горя не мениало, щастя не більшало, злидні не переводились, навіть і молода дружина і та не тішила його (Дн. Чайка. ГК, с. 133); Жив собі в однім селі **чоловік** убогий. Тільки за це вже не скажу вам, в якому селі і як того **чоловіка** звали, бо, бачите, я цю казку, про вовка і собаку, чув від мого діда, а він, розказуючи мені про те, нічого не казав, то і я про це нічого не казатиму (Карп. ВІСС, с. 86); Був тото собі раз один **чоловік**, та був бідний, а жінку мав таку лиху, що бувало нічо не діє, лиш свого чоловіка б'є (Федьк. ЧБ, с. 152); Був тото собі раз бідний **чоловік** та мав ще біднішого сина, бо був і слабовитий, і хоровитий, і мізерний, і ніжний, і худий, і сухий, і боязливий, і замлілий, а люде і називали єго Бідолашко, бо був і справді бідолах. Але доки старий ще жив і на него заробляв, то ще було, як було; але як старий помер, а той господар, що вони в него у комірних сиділи, нашого Бідолашку на улицу витрутив, тогді він став як пень, не розуміючи і третьої (Федьк. Бідолашко, с. 167); каліцтво: День їде і два їде невпинно; от і бачить він високу гору, під горою **чоловіка** бачить: придавила в нього скеля груди, придавила в нього ноги й руки, тільки видко голову з-під скелі,

величезної гори страшної. Тяжко стогне, мучиться, рида, а з-під скелі видертись не може ... (Грінч. МТК, с. 198); *День іде і два невпинно, – от і бачить: у степу могила, на могилі **чоловіка** бачить: на одній нозі стоїть бідаха, і в який бік вітер повіває, то туди його і крутить зараз – замотало, закрутило, зовсім, поламало і кістки, і тіло і страшною мукою зсушило, бо щомить душа із тіла рветься і щомить він умирає наче, і ніколи вмерти він не може* (Грінч. МТК, с. 197); психологічний стан: *Був колись **смутий чоловік**, такий смутний, що ніхто ніколи не бачив усміху в його на виду, не помічав, щоб очі його загорілись веселим блиском. Не чути було від його веселих жартів або дотепних пустощів. Дехто казав, що він був злий. Але він зовсім не був злий; він тільки був смутний і через те не сміявся й не жартував. ... Він був не говіркий у людях, – і люди сказали, що він дурний. А він не був дурний; він тільки не міг і не смів легко говорити про святі і високі речі* (Самійл. КПСЧ, с. 202).

ЧОРНОБРИВЕЦЬ ОКСАМИТНИЙ – однорічна та багаторічна трав'яниста рослина родини айстрових, відомих як оксамитці. Має лікувальні властивості: *«Як би мені хотілось подивитися, що робиться на землі! – промовив тихесенько оксамитовий чорнобривець»* (Грінч. Квітки, с. 135).

ЧОРНОГОРА – 1) найвищий гірський масив українських Карпат, у межах Закарпатської та Івано-Франківської області; 2) окремі гори в Івано-Франківській області. Ороніми виникли способом осново складання компонентів словосполучення чорна гора за темним кольором гірських вершин від хмар, виходів вулканічних порід або густих лісів на їхніх схилах. Припускають, що чорногора – це гора з чорною захмарною вершиною, густим темним лісом [Лучик 2014: 513-514]. У Карпатах люди жили з давніх-давен. Будували собі оселі на берегах рік у місцинках, захищених горами від вітру. Ще більше людей стало селитися у Карпатських горах, коли наш край почала плондрувати татарва. Тоді Карпати кишіли втікачами. Найбільше їх ховалося від біди коло найвищої гори. Чорною та гора була для втікачів з рідних місць. Чорною вона була і в очах ворогів, що не могли її досягнути, бо там непрохідні пущі стояли. Так і понині називають ту гору Чорногорою [Волосевич 2005: 16]: *Правда, скотили стару ялицю, та не до трачки, а на берег бистрого Черемошу і зв'язали її з рідними сестричками в величезні сплави-дараби; а коли з весною теплі вітри пробудились, а на **Чорногорі**, тій столиці Довбушевій, сніги топитися стали, погнали жсваві керманичі-гуцули Черемошем і нашу ялицю попри Вижницю, а далі Прутом попри Чернівці, а опісля Дунаєм аж до самого Галацу, колишнього другого руського Галича* (Воробк. СІМЯ, с. 150); *На високій **Чорногорі**, де Черемош води скорі по камінні вниз жене, у Говерлі просто серця коло третього реберця є леговище скальне* (Фр. ЛМ, с. 47).

ЧОРНОМОРІЯ – історико-географічний та історико-культурний регіон у складі України, що включає в себе територію, прилеглу до Чорного моря: *Був у нас на **Чорноморії** козак старий, на прізвище Кульбашиний; зжив свій вік сиротою; сидів зимівником на річці Сасиці Єйської Паланки, мав дуже багато худоби всякої і був грошовитий дуже* (Кухар. ВК, с. 38); *Він увесь світ виходив: був у **Чорноморії**, у Глухові, за Києвом був ...* (Сторож. ЗЧ, с. 52).

ЧОРНОУСЕНКО – син київського воєводи Чорноуса: *У цей час у воєводи київського Чорноуса був молодий син-красень. Високий зріст і чорні кучері, рішуча хода, ласкава*

мова робили його помітним між молодих киян. Ніколи куля не пролітала у синьому небі мимо гінково сокола, жоден кінь не смів не слухатись, коли рука **Чорноусенка** керувала ним. «Добрий був би козак, – казали люди, – та погубить батько сина: нащо учити його всяким наукам?» А як сяде, буває, на коня **Чорноусенко** та поїде прогулятися поміж людей, і ніколи б не сказали, що він такий грамотний, – такий гарний, спритний, статний! Подивіться, ось він з товаришами своїми виїжджає на полювання; кінь під ним так і тремтить, так і паленіє, піднявся дибки, кинувся бігти – сидить **Чорноусенко**, як цвяхом прибитий, тільки червоний верх козацької шапки закрутився у повітрі (Греб. МП, с. 107).

ЧОРТ – надприродна істота, що втілює в собі зло і має вигляд темношкірої людини з козячими ногами, хвостом і ріжками; злий дух, нечиста сила, біс, диявол, сатана [СУМ 11: 362 191]: *Із-за червоного полум'я показувалася довга, витягнена стать, великі, голі, зубаті крила стриміли догори, кудлата голова кінчилася гострою, гейби у цапа, борідкою. «Ади! Ади!» – мішалися різні голоси. – Які вилазять йому роги, які криві очі й хвіст як смішно закручений! А бодай того коваля, де він йому так придивився! Крила зовсім як у лилика. А нігті як? Ха-ха-ха! Та й кінські копита, бігме кінські копита має, – договорювали сміючись люди. ... З-під зубка виходили здорові білі риси. Уже газди повідходили, а коваль все ще стояв при стіні та й рив зубком. То чуприну ще більше розчухрує, то брови піднесе, то щось коло губ закроїть, через що **чорт** іще більше вишкірить зуби* (Кобр. Чортище, с. 108); *Оженився **чорт** та й добув таку жінку, як ся молодиця, що я розказував. Зараз побачив сердешний, бо недурно був **чортом**, що втяв до гаплика, – непереливки, бачите: і місяця з нею не прожив, ухопив шилом патоки та й дав од неї драла не оглядаючись. Плентається чортяка по світу і пекла одицуравсь, бо добре зна, що жінка і там його знайде, і відтіля з-за печі витягне; і вже так його налякала, що й чужих жінок жахається: де не вздрить очіпок або плахту, то й ховається, і очі заплющує, як жайворонок, угледівши шульпіку* (Сторож. ЖЧ, с. 31); *Увійшов **чорт** з відьмою по пояс у сажалку, і знов стали розмовлять* (Сторож. ЗЧ, с. 56); *«Грійся, вражий сину», – каже запорожець, поскувши тихенько за вуха **чорта*** (Сторож. ЧК, с. 111); *Гевулт! – заверещав по-жидівськи **чорт**, бачучи діру в стелі і ті грішні душі, що товпилися крізь неї вниз. І **чорт** ухопив свою здоровенну лопату, якою мішав смолу в кітлі, і замахнувся на Русина. Та Русин не дожидав удару, але, поки ще **чорт** устиг гаразд замахнутися своєю лопатою, вцідив його своїм дрюком так здорово по мукоїдах, що **чорт** перевернувся горілиць і покарбулявся що пару кроків узад, поки не впав у смоляну ріку, в якій тільки затріпотав ногами* (Фр. ЯРТПТС, с. 124).

Під впливом християнства образ **чорта** в народній уяві змінився і набув нових рис. Так, за народними легендами, чорт існував ще перед створенням світу, і Бог узяв його до себе на небо. На небі чорт нудився, і тому забажав мати товариства. Бог порадив йому вмочити палець у воду і стріпнути позад себе, і тоді він дістане собі товариша. Чорт умочив, одначе, всю руку і як почав нею стріпувати, то наробилася сила-силенна чортів. За спонукою першого чорта вони збунтувалися проти Бога, і Бог скинув їх із неба. Вони летіли до землі 40 діб, коли ж Бог сказав «амінь» – то куди котрий з них упав, то там і лишився: у воді – водяник, у лісі – лісовик, у болоті – болотяник, на полі – польовик і т. ін. Усі духи-демони взяли свій початок від чорта. Чорта уявляли як чорного чоловіка, оброслого рудою шерстю, з гачкуватим носом, із двома рогами, з кігтями на руках і собачими або свинячими ногами. Чорти родяться так, як люди, і їх діти виглядають, як людські, лише розуму такого не мають. Дуже

часто чорти підмінюють дітей на своїх. Чорти самі не вмирають, але грім святого Іллі може їх знищити [Волосевич 2005: 241-242]. У віруваннях українців побутувала думка: якщо згадувати духа – він з'явиться, тому письменники заміняли ці лексеми описовими конструкціями: **ТОЙ, ЩО ПІД КРУЧЕЮ ЖИВЕ** (Куліш П. Сіра кобила), **ТОЙ – НЕ ПРИ ХАТІ ЗГАДУЮЧИ** (Пчілка О. Добра пара, Пчілка О. Журавель та чапля), **ТОЙ, ЩО БОЛОТОМ ТРЯСЕ** (Франко І. Опозиція), **ТОЙ САМ, ПРО КОТРОГО КАЗКИ НА ВЕЧОРНИЦЯХ РОЗКАЗУЮТЬ** (Франко І. Без праці) – займенник «той» номінує поняття «чорт» на обширах усієї України. Табу на вживання слів «чорт, дідько» діє і сьогодні. Назви він/той у гуцульських говірках може вживатися на позначення «домашнього чорта, хованця». Одним із поширених принципів номінації є своєрідна евфемізація, формула-евфемізм, до складу якої обов'язково входить займенник той. Описові назви виконують функції відмовляння від нечистої сили чи дають характеристику чорта [Хобзей 2002: 64-69].

Літературні казки фіксують також різні варіації цього антропоніму. Наприклад:

1) у множині: **ЧОРТИ** – у давніх українців були жерцями Чорнобога – бога ночі та холоду, володаря підземного царства мертвих – пекла [Волосевич 2005: 241]: *Пані кровать стояла якраз проти дверей, що в велику хату, і вона бачила, скільки пребагато там **чортів** і як вони сіли за стіл і стали співати та пити горілку. А опісля, поївши все, – і крапельки нічого не зосталось, – стали танцювати (і музика де не взялась!)* (Купр. Відьмач, с. 58); *Спостеріг коваль **чортів**, скликав челядь з міхами, і що котрий чорт через дірку від ключа перепхався, челядники підставили міх, в котрім упавшого чорта зав'язавши, брали в мішку по одному на ковадло і різали молотами з цілої сили, аж мазь з чортів по кузні порозливалася* (Наум. ДЖ, с. 95); *Чи бачите їх! От бестії **чортяки**, як вони собі тут приємно устроїли свою домівку! – крикнув Русин* (Фр. ЯРТПТС, с. 123);

2) наявність імені: *пан ЮДУН* («От тобі й скарб» Г. Квітка-Основ'яненко), *чорт Юдик* («Голодний чорт» Ю. Федькович), У гуцульських говірках слово «юда» означає «чорт», тому персонаж **ЧОРТ ЮДИК** – *Але і один **чорт** ходив по світі, щоб людям пакості творити, та так єму лучилось, що і він, сердешний, зголоднів. Тоді він, не багато гадаючи, прискіпався до того стола, що був для бідних злагоджений, та давай халасувати, що там не понав: і хліб, і сало, з часником, і голубці із солонинов, і книші з сиром, і пироги в сметані, а до того ще і вицідив собі оківку-фляшку вареної горівки з медом, та вже аж тоді, як не стало ні крапельки, пішов собі такий гарно закрохмалений гостинцем далі. Але про це довідався найстарший чорт у пеклі та давай по **Юдика**, бо так халасун звався, аж два післвнці слати* (Федьк. ГЧ, с. 186) – дослівно може означати «чорт Чортик». **ЮДА** – синонімічна назва до слова чорт, або у переносному значенні «погана людина», «підла людина». Б. Грінченко пояснював слово як «рід злого духа, нечистої сили» [Грінч, 4: 531]. Слово «юда» відоме й іншим слов'янським мовам, наприклад: болг. м., ж.р. зла міфічна істота жіночої статі, яка живе в горах, біля озер і носить вихором по повітрі; македон. мова міфічна істота (уособлення вихора, урагану): *Не доторкайтесь до мене святотатськими руками! Хіба не знаєте, що мене ще князь Облуп Скорпіонович будував, а князь Обдер Караконович руйнував? Хіба не знаєте, що я на святому, історичному ґрунті стою? А хто посміє нарушити, осквернити наш історичний ґрунт, той зрадник, **Юда**, той волів би був і на світ не родитися!»* (Фр. ЯТЗДБ, с. 234). **ЧОРТ ТРУТИК**: *Раз полетіла вона на Лису гору та й не вернулась; і мені те ж було б, та **Трутик** оборонив* (Сторож. ЗЧ, с. 64-65), **ЧОРТОРИЙ** – у XII столітті течія Дніпра нижче гирла Десни ділилася на два рукави: лівий – Чорторий,

правий – Старик. Ті, хто жили вздовж лівого рукава, Чорторії або Чарторії [Бадін 2008: 37]: *Прикликала я Чортория: «Крути дно!» А він зразу беркиць догори ногами! Угородив свої роги в землю та як поверне, так і забулькотіло навкруги. «А що, – питає звідти, – вже почали?» – Почали, – одказую, – починайте й ви! – Коли це – як загуде, як бухне! – кругом усе так і затремтіло... Раз! Удруге! Утретє! Дно так ходором і ходить, устояти не дає. А Чорторий з цього боку одно крутить, одно крутить, аж вода піниться-булькоче. А це – як скрикне Чорторий, як ухопить мене щось, як підніме вгору, так я і опинилась поверх води. Дивлюся: мій Чорторий у хвилях головою мотає та кричить-кричить! А так гін з троє від мене, серед пінявого моря, десть узлася гора висока-страшенна; на самому шпилі дірка, і звідти щось дише. Дише-дише, аж вода кругом кипить, а воно не перестає. Вергає піском, камінням, слинить шевською смолою, вонючою парюю дух забиває... Коли це – вилазить з дірки страшенна вогняна голова, показує довгого-довгого язика й регоче-регоче... «А що, – каже, – злякалась? та й мене налякала, нехай тобі всячина... Ачхи-и!» – і як чихоне, так димом та попелом і покрилася (Мирний. КППІК, с. 295);*

3) вказуються за допомогою мовних засобів ієрархічні особливості та вікові: *Але про це довідався найстаріший чорт у пеклі та давай по Юдика, бо так халасун звався, аж два післвнці слати (Федьк. ГЧ, с. 186); За тим лісом-палісом було велике багно, а в тім багні на самім дні сиділа стара-престара баба Морана і радила раду з відьмами, чарівницями та старими чортами (Васил. КПТБО, с. 297); Далі як пішли понад Лиманом, то й перелічити не можна, що тих чортенят повискакувало з болота (Сторож. ЗЧ, с. 61);*

4) маємо лексеми на позначення різновидів чортів: *привиди з рогами («Відьмач» Х. Купрієнко), куці, муштаті («Лиха Година» І. Манжура).*

У своїх казках Н. Кобринська прагнула розкрити глибини людської психології, порухи підсвідомого. У вступній статті «Що мене вражало» до збірки «Казки» письменниця зазначила: «Провідна думка моїх казок – то демонічна сила в природі, виступаюча з цілим апаратом мотивів, акцесорій і почувань простолюдина». І далі так тлумачила традиційний літературний і фольклорний образ чорта; «Ще більш славу у всесвітній літературі має чорт. Він виступає не лише алегорично символом абстракційних ідей, розв'язує філософські проблеми і суспільні напрями, але часто пропагує морально-дидактичні цілі. Відповідно до тих задач прибирає він і відповідні ціхи характеру. Наш народний чорт не відзначається такими високими аспіраціями. Він зичить гроші, краде, носить горівку. Сидить у пустих хатах, болоті, дуплявих вербах та корчах бузини. Робить людям пакості, але лиш тогди, як його розсердять» [Українська новелістика 1989: 629]: *Чи собі, чи задля пана, чи у наймах він служив, та і виніс неборака на весь день собі харчів, – тільки хліба він черствого невеличкий щось шматок, завинув його в хустину та й поклав десть на ланок, а тим часом Чорт-гульвіса по лану отам блукав, підцілівся, навіжсений, та шматка того і вкрав (Мнж. ЧУН, с. 336).*

ЧУМАК – в Україні у XV – XIX століттях візник і торгівець, який перевозив на волах сіль, рибу та інші товари для продажу: *Після чумака їде «бідую» жид Іцько, той, що в селі гандлював (Кудр. Старці, с. 352); Один чумакакий там жив, що все у Крим по сіль та трох возах ходив. Ходив він і на Дін по рибу осятрину, і грошей щось придбав, – що вже не лізли в скриню (Рудиков. Казка, с. 364). Казкарі часто вказували ім'я персонажа: На возі дитина сидить, бублик гризе, за возом чумака бреде, у смолі сорочка, у дьогті штани, в зубах люлька... Іде та волів погукує: «Цоб! Цоб! Сиви-*

круторогі!» «Та то ж мій Опанас!» – скрикнула баба (Гнилосир. Верб, с. 153); Чумак наш із Юрка зробився Юрій Савич. До його всі повзуть, злітаються як галич, як мухи, – де почують струн (Рудиков. Казка, с. 364).

ЧУМАКИ – в Україні називали селян, які маючи власні господарства, за козацьких часів і пізніше займалися торгівлею із закордоном. Чумаки скуповували у селян товар, вантажили на запряжені волами вози і вирушали в далеку дорогу. Одинцем ніхто не зважувався їхати, збирались вони у валки по 50 або й 100 возів. Починали подорож весною із появою трави, щоб воли мали де попаситися. Чумаки їхали зазвичай на південь – на Крим або на Дін. Там продавали місцевим купцям, а також купцям країн – Болгарії, Греції, Туреччини, свій товар, а за одержані гроші купували сіль, сушену чи свіжу рибу, і верталися до своїх сіл. Перевелися чумаки в Україні з початком будівництва залізниці (початок ХІХ століття). Хоч чумаків уже немає, пам'ять про них залишилась у народі, передусім у піснях, що їх колись склали самі чумаки, а також у легендах, казках та переказах [Волосевич 2005: 122-124]: *Перша: що чумаки мошенники, а не москалі, того в тямку й не візьме, що як українець навчиться мошенства, то трьох москалів перейде; як та відьма вчена буває завжди зліша від родимої (Кухар. ВК, с. 40-41); Печериця, Ковелик, Стецько – Шляхом їхало возів шість. Попереду йшов пристаркуватий чумак, уже з сивими вусами. Не дійшовши ступнів, як би вам сказати, може, з десяток, він спинився та до діда: «Здоров, Максиме! от дав Бог побачитись!» Дід примружився, пізнав. «А, здоров! здоров! звідки Бог несе? І Болячка тут? Здоров, здоров, брате! Що за дідько! та тут усі: і Печериця! і Ковелик! І Стецько! Здоров!» – «А, га, га!.. го, го!..» І почали цілуватись! (Гоголь. ЗМ, с. 93).*

Ш

ШЕПТИЦЬКИЙ – український релігійний діяч, граф. Єпископ Української греко-католицької церкви; від 17 січня 1901 до смерті – Митрополит Галицький та Архієпископ Львівський – предстоятель Української греко-католицької церкви. Належить до знатного галицького роду Шептицьких. Доктор права. За мудрі настанови й великі труди він отримав багато народних імен: Український Мойсей, Духовний будівничий, Провідник української нації, Великий митрополит. За час свого служіння значно розбудував греко-католицьку церкву як в Україні, так і за кордоном. Будучи одним із найбагатших людей Галичини, щедро спонсорував українські культурно-просвітницькі товариства, надавав стипендії молодим митцям. У 1905 році заснував Національний музей у Львові і придбав для нього велику кількість експонатів. Підтримував українську економічну діяльність, сприяв відкриттю кооперативів. Як Галицький митрополит був депутатом Віденського парламенту та Галицького сейму, які однак не часто відвідував. Зазнавав утисків більшовиків. Зокрема у 1939 році НКВСники розстріляли його брата Лева і всю його сім'ю в родинному маєтку Шептицьких у Прилбичах. Помер 1 листопада 1944 року внаслідок тяжкої хвороби. У тексті про нього існує лише згадка: *Пріор справді аж увесь прояснився і розрадувався, – таким простим, логічним і величним показався йому план, придуманий патером Гаудентієм. Все, чого не могли доконати Йосафат Кунцевич, Вельямін Рутський, Шептицький, Рилло і другі об'єдинителі обряду, а не могли доконати іменно для того, що об'єднали вершки, не сягаючи до коріння, вдовольняючись формою, а не перероблюючи духу мас, – все се являлось тепер таким*

легким і близьким, всьому вказана була така проста і, здавалось би, натуральна дорога розвитку, що приходилось тільки дивуватися, як се досі ніхто не попав на такі вірні і явні сліди (Фр. Чума, с.178).

ШЕРШНІ – найбільші представники ос у світі, які викликають як захоплення, так і побоювання. Їхній гучний політ, потужне жало та агресивна поведінка зробили їх героями численних міфів і легенд. Шершні грають важливу роль у природному балансі, регулюючи чисельність інших комах. Соціальні комахи, які живуть колоніями, організованими навколо єдиної матки. У гнізді може бути від кількох десятків до сотень особин, які діляться на робочих, самців і одну королеву. Гнізда будуються з пережованої деревини, що надає їм характерної паперової структури. Найчастіше вони розміщуються в дуплах дерев, горищах або інших прихованих місцях: *А звірі вже не питали, що там сталося, а з переполоху кинулися тікати, куди хто міг, одні через других. А Птахи, Оси, Шершні за ними, на них, б'ють з гори, клюють, рвуть, кусають. Страшний був бій!* (Фр. КІВ, с. 47).

ШПРАС – головне місто в Персії, славне своїми рожами, з яких видобувають дорогоцінний рожевий олійок: *Сей олій з Шірасу просто варт був, певно, п'ястрів зо сто, – та ніхто не купував: Абу-Касим скупарисько безсумлінно всю бутлисько за три п'ястри торгував* (Фр. АКК, с. 211).

ШЛЕДРІЯН – недбала, повільна людина: *Що вам, паніматко, далеко шукати, – сказав, здибавши її на вулиці, старий підприємець Байбарзо, або, як він себе зпанська звав, Шлендріян, – ви мені поручіть сю будову, я вам дешевенько достарчу робітників і всього потрібного матеріалу* (Фр. ЯТЗДБ, с. 232).

ШЛЯХ МУРАВСЬКИЙ – один із магістральних степових шляхів, що з давніх часів і аж до ХІХ ст. пролягали теренами України. Починався в Перекопі, ішов верхів'ями річок Дніпровського та Азовського басейнів, далі – вододілом Дніпра та Сіверського Дінця (приток Дону), переходив у басейн Дону, а потім – у басейн Оки (приток Волги), де перетинав її праву притоку Упа біля м. Тула. Між верхів'ями річок Мож (приток Сіверського Дінця) і Коломак (приток Ворскли, басейн Дніпра) станом на 1627 шлях був перекопаний ровом, який не можна було обминути: *Через цей-то степ даветний славсь Муравський шлях славетний аж до моря з-під Полтави* (Мнж. ТБ, с. 184).

ШПАК – один із найвідоміших птахів у помірних широтах. Птах розміром із дрозда з довгим і прямим дзьобом із трохи сплюсненим кінчиком. Має довжину від 19 до 22 см, вагу від 60 до 90 грамів. Розмах крил шпака сягає 42 см. Покриття блискучо-чорне, глянцево-малинове або зелене з білими цяточками, які найпомітніші взимку. Дорослі самці європейських шпаків мають менше білих цяточок, ніж самки. Пір'я в горловій частині довге і рідке, і часто використовується як видимий сигнал. Молоді шпаки сіро-бурі, однак, вже в свою першу зиму нагадують дорослих шпаків. Пір'я шпаки оновлюють раз на рік в кінці літа після закінчення сезону парування. Шпаки радше ходять, ніж стрибають. Їх політ впевнений та прямолінійний. Під час польоту шпаки мають трикутну форму і виглядають короткохвостими: *Чорні шпаки, як чумаки, про Крим заспівали: як ходили у дорогу та сіль набирали* (Алекс. ЧВ, с. 158).

ШПИЛЬКА – пристрій, що використовується для скріплення одягу, взуття, паперу: *Аж тут і уздріла [іголка-угорка] просту шпильку біля себе та й питаєсь у неї: «А ти з золота, голубко?» «Ні, – каже шпилька, – я собі таки проста»* (Федьк. ІУП, с. 194).

ШУЛІКА – є хижим птахом і характеризується великими розмірами. Висота тіла більше 0,5 м, а вага досягає до 1 кг. Крила вузькі і довгі, тому їх розмах близько 1,5 м. Дзьоб слабкий і гачкоподібний. Ноги короткі. Забарвлення птахів різноманітне, але переважають темний і бурий кольори, рідше зустрічаються птахи червоного і білого кольорів. Спів мелодійний. Видовою різноманітністю птахи не відрізняються. Шуліка є перелітним птахом. Рідко зустрічаються осілі групи. Під час перельотів вони утворюють зграї. За територію для будівель гнізд і полювання часто шулікам доводиться вести боротьбу, бо місця всім не вистачає. Свої гнізда люблять прикрашати яскравими ганчірками, пластиковими різнокольоровими пакетами і навіть блискучим сміттям. Таким чином, вони мітять свою територію і відлякують ворогів. Шуліки неповороткі і ледачі птахи. Величністю і сміливістю не відрізняються. Їх головна риса – невтомність, але повільність в польоті: *Коли оце зразу щось майнуло угорі, широкою тінню пролинуло по низу і хижим голосом заверещало «кїї-кїї!»*. Вчі дрібні пташки впізнали злочинця-шуліку і попадали у траву, поховались у кубельця (Дн. Чайка. Буряк, с. 149-150); *Значить, – говорить далі Лис, – треба нам іти густою лавою, держатися купи, бо там у ворога є й Орли, і Шуліки, і всяка птиця; як будемо йти врозброд, вони готові нам очі повикльовувати* (Фр. КІВ, с. 46).

Щ

ЩИГОЛЬ – невеликий співочий птах родини в'юркових, але має яскраве строкате оперення: *Щиголь йому радить раду нелукаву, просту: «Бери собі чечіточку – саме твого зросту: маленькая, дрібненькая, хороша на вроду; ще й з квіткою на голові, бо чесного роду»* (Алекс. ЧВ, с. 156).

ЩУКА – хижа прісноводна риба, яка має видовжене, стрілоподібне тіло, сплюснену голову з великими щелепами та гострими зубами: *Піймав комара з радощів та й з'їв. Боже! Що тут скоїлося: усі другі й собі кинулися до комарів, застрибали закрутилися, сколотили воду, сколихнули й куширі, де спала стара щука. Як вискочить стара щука, як роззявить зубатого рота – де вже тікати бідолахам!* (Дн. Чайка. КПСТІС, с. 144); *Аж гульк, вже й щука тут, – пащу роззявила, наче ворота* (Кон. ВТЩ, с. 233); *Он карась сторожко перебирається з-під корча в друге місце, бо не раз уже бачив, як мелькнув довгий хвіст зубатої щуки* (Дн. Чайка. КМ, с. 107).

Ю

ЮПІТЕР – за римською міфологією, всемогутній Бог піднебесся, цар Богів. Юпітер поважався як верховне божество, повелитель грому та блискавок. Образ Юпітера об'єднав у собі риси багатьох давніх італійських божеств. Йому приписувалося заступництво землеробству, охорона кордонів. Бог стежив за дотриманням клятв і дарував полководцям перемогу в бою. Римські воєначальники, повертаючись із тріумфом із походів, приносили Юпітеру жертви несли у його храм лаврові вінки. В

період Імперії Юпітер вважався звступником імператорській владі. Підкорені Римом народи ототожнювали з Юпітром своїх верховних божеств, Амона, Ваала, Зевса: *«Нохе!» – Юпітер сказав і швирнув на їх блискавку з неба. Страшно загуркало в хмарі, аж Лиса гора затряслася, Зевс же, як вовк плсередині ночі, блискав страшними очима, і засліпив як богів, так і жаб, і мишей* (Думитр. Жабомішодралівка, с. 456).

ЮРБА (ЮРМА) – велике, неорганізоване скупчення людей, тварин, а також велика кількість когось, що зібралося разом; маса звичайних, невидатних людей, протиставлених героям або видатним особистостям: *Ту гич тесляреву юрба почула, в шинку що сиділа; лишивши миттю чарки недопиті, рушила гамузом Ведмідя бити* (Мнж. КПХЛ, с. 284); *Ще наш Добробит і не оглянувся, а вже лавка в сінях стояла готова і ціла юрба гайдуків ухопила його і вліпила йому так, як йому ще зроду ніхто не вліпив* (Фр. КПД, с. 359); *Тупотять прудкії коні, гомін ближче все лунає, з-за кущів юрба мисливська на долинку вибігає* (Укр. ДК, с. 302); *Кинувсь спрожогу туди, де без діла юрбище бабське стояло лякливе* (Мнж. КПХЛ, с. 285); *Лиш царину пропхнувсь, озвався собачий вий, бо той диковини ніхто не чув там зроду; напереді йшов жмуд в гострому брилі, гукав та реготав, співав і грав в ріллі; услід юрма народу; так вперся на базар* (Б-Нос. Кумедійщик, с. 105).

ЮРКО – скорочена, пестлива форма українського чоловічого імені Юрій, що означає «хлібороб», «плугатар»: *Юрко був розумний, хитрий та підлесливий* (Н.-Н. ДБ, с. 296).

ЮРКО СВЯТИЙ – римський воїн і християнський мученик, який став відомим завдяки перемозі над драконом і вважається покровителем воїнів, лицарів та низки міст і регіонів, включно з українськими: *Довго співали старці. Співали про «світ Божий», і про Дунай з Дніпром, про святого Юрка, про Запоріжжя і про гору Почаївську та Божую Мати... Про що вони лише не співали!..* (Кудр. Старці, с. 349).

на ЮРЯ – традиційне українське свято Юрія (або Георгія) Переможця, яке відзначається на честь святого, покровителя худоби та врожаю: *Прийшлося на Юря: іде наш газда до стайні, сідає за дверима, чекає. Уже трохи здрімався, аж тут щось зашелестіло. Він сховався, а його гейби заморочило – дивиться, нічого ніде нема, лише під коровою праник лежить* (Кобр. Судильниці, с. 231).

ЮХИМ – чоловіче ім'я, яке є народною формою грецького канонічного імені Євфимій та означає «благочестивий», «доброзичливий» або «прихильний»: *Жив колись у нас кумедний чоловік, Юхимом звався, забагатіти відразу все він якось сподівався* (Грінч. Скарб, с. 56).

Я

ЯВДОХИ – народна назва дня преподобної мучениці Євдокії, який припадає на 1 березня за новим церковним календарем або 14 березня за старим. Це свято вважається першим днем весни, а в давнину було навіть початком нового року, тому воно пов'язане з народними віруваннями про пробудження природи та початком польових робіт: *«Пу-гу! Пу-гу! Пу-гу! Я несу вам тугу: годі танцювати, Час уже*

*тікати: ось іде Стрітення, з Касяном **Явдоха**» «Я твого Стрітення не боюсь і трохи: з ним я тільки стрінусь, гляну лиш сердито, геть забуде й гадку про нікчемне Літо. Касяна й **Явдоху** теж я не боюся: я од їх снігами добре завалюся» (Дн. Чайка. ЗЙВАСК, с. 262-263).*

ЯВТУХ – чоловіче ім'я, яке є формою грецького імені Євтихій (або Євтух), що означає «щасливий» чи «добрий»: «*Постій*», – сказав **Явтух** Рябкові, – «не турбуйся, я правду всю скажу: ото, Рябку, шануйся, добра своїх панів, як ока, стережи, зарання спать не квапсь, в соломі не біжи, злодіїв одганяй та гавкай на звірюку» (Г.-Арт. ПТС, с. 27).

ЯКИМ – українська офіційна форма церковного імені Йоаким, що походить від давньоєврейського імені Єгояким і означає «створений Богом»: *Устав **Яким** рано, ще й сонечко не зійшло, поснідав, заприг чалого й поїхав волочити* (Загірня. ЯЧКБ, с. 252).

ЯЛИЦЯ – вічнозелене хвойне дерево з густою пірамідальною кроною. Має м'які плоскі голки, які не колються, та ароматну хвою: *Над бистрим Черемошем, у нашій красній зеленій Буковині, в темнім лісі-пралісі стояла при узбіччі стара висока **ялиця**, лісова княгиня. Гордо стирчав її вершок вгору, неначе хотів досягти до неба блакитного, розмовляв з буйними вітрами й летючими хмарами. По густім гіллі наче по східцях скакали свавільні вивірки, а в холодній тіні весело дрозди співали, казки-таємниці собі повідали, вечорами літали-бриніли навколо комарики-мушечки, тішились захистом ялиці старої, а з термтя піднімалась могила, в котрій від лісових мешканців, мурашок, аж кипіло, – пильно увивались вони в своєму газдівстві. Тут не раз спочивалий серни, піднімаючи вушка, коли лісом гук вистрілу розлягся. Стара **ялиця** перебувала вже не одне, і хмар, і бур без ліку* (Воробк. СІМЯ, с. 149).

ЯРЕМКО – походить від особового імені Ярема (або Єрема), яке утворене від біблійного імені Єремія та означає «Господь звеличить»: *Лиш один не мав жадної хиби: **Яремко** Головатий, чільна і справді дуже голова людина* (Воробк. Сміховинки, с. 202).

ЯРЧУК – собака з вовчим зубом і таку має натуру, що й од чорта устереже, і відьму задавить, і хоч яку мару чуттям почує [примітка Стороженка]; собака з вовчими зубами, – її бояться відьми [Грінченко 1996 4: 543]; собака з ярчати, якого, за народним повір'ям, боїться нечиста сила [СУМ 11: 652]: *Я б і зараз, – каже, – з тобою пішов, та удень небезпечнонашому брату ходить у слободу: часом наскочив на **ярчука** та й півні кукурікають, щоб вони виздихали!* (Сторож. ЗЧ, с. 62).

ЯСТРУБИ – Яструби належать до хижих птахів із довжиною тулуба до 72 см та масою до 1,5 кг. Тіло птиці повністю вкрите пір'ям. Дзьоб у неї короткий і загнутий донизу. Очі хижака жовті або жовтувато-жовтогарячі. Яструб має відмінний зір, який кращий за людський у 8 разів. Також очі у хижаків розташовані по-особливому: вони знаходяться не збоку, а повернені вперед. У птахів добре розвинений слух, але вони розрізняють слабо. Ноги у яструба сильні, на пальцях є довгі загнуті пазури: *Нечувана радість запанувала в звіринім царстві. Зараз кинулися робити порядки. Орли та **Яструби** наловили Курей, Вовки та Ведмеді нарізали Овець, Телят і нанесли цілу купу перед нового царя* (Фр. ФЛ, с. 80).